

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Buzási Enikő

**A REPRESENTÁCIÓ KERETEI ÉS GYAKORLATA
NÁDASDY FERENC ORSZÁGBÍRÓ ÉS A 17. SZÁZADI
FŐNEMESI ELIT MŰPÁRTOLÁSÁBAN**

Budapest

**2021.
március**

TARTALOM

BEVEZETŐ [7]

MESTEREK ÉS MEGBÍZÓK

I. A MESTERFOGLALKOZTATÁS SZÁMADATAI ÉS JELLEMZŐI NÁDASDY FERENC KORTÁRSAINAK MEGBÍZÁSAIBAN [11]

1. Nádasdyról és az egykorú mesterhasználat vizsgálati szempontjairól [11]
2. A „bécsi ház” kérdése. A császári udvar mesterei a magyar arisztokraták megbízásaiban [17]
3. Bécsi iparosok az Esterházyak és a Pálffyak magyarországi építkezésein [30]
4. Uradalmi és városi mesterek Batthyány Ádám foglalkoztatásában [36]
5. Pálffy Pál pozsonyi építkezései. A királyi vár átépítése és a munkaszervezet intézményesült jellege [40]
6. Városi és uradalmi mesterek Esterházy Miklós megbízásaiból [47]
7. Pálffy Miklós mesterfoglalkoztatásának jellemzői [49]
8. Amit Zrínyi Miklós mesterhasználatáról tudunk [53]
9. Esterházy Pál – Mesterek Kismartonból és az Esterházy-uradalomból. A kismartoni kastély építése [53]

II. NÁDASDY FERENC MEGRENDELŐI TELJESÍTMÉNYE A MESTERADATOK FELŐL NÉZVE [63]

1. Források és számok Nádasdy mesterfoglalkoztatásához. Mesterek Bécsből és az uradalmakból [64]
2. Ötvösök és festők – adatok, művek [75]
3. Az építkezések mesterei – Sárvár és Léka [99]
4. A lorettói szervita templom és kolostor mecénása [112]
5. Az oltárok és a lorettói templombelső a 17. század végén [125]
6. A meg nem valósult lorettói Szent Erzsébet-sírkápolna [144]
7. A Rózsafüzér-kálvária Lorettóban [150]

ÖNKÉP – A REPRESENTÁLT TÁRSADALMI SZEREP

III. NÁDASDY FERENC ORSZÁGBÍRÓ SÁRVÁRI VÁRA A FORRÁSOK ALAPJÁN [154]

1. A sárvári vár helyiségbeosztásának leltáralapú rekonstrukciója [155]
2. A dísztermi mennyezet csataképeinek datálásához: ellenérvek az időtényező és a feltételezett ikonográfiai példa mentén [159]
3. A női és a férfiszárny tereinek ikonográfiája és dekorációja. Bertinalli [164]
4. A leltározott berendezés mint a reprezentációs használat tanúja [167]
5. Az újjáépített Sárvár: az országbíró „hivatali” rezidenciája [170]

IV. A MECÉNÁSÉLETMŰ ELPUSZTULT EMLÉKE: A KERESZTÚRI KERTI PALOTA [173]

1. A kerti palota az irodalomban és az ábrázolásokon [174]
2. Egy kortárs alsó-ausztriai párhuzam Filiberto Luchesétől: a *Hofhaus* Kirchsschlagban [175]
3. A kerti palota a keresztúri gazdasági forrásokban: az építkezés és a belső kialakítás dátumai. Bertinalli megbízása [177]
4. A keresztúri kastély mint *Nebenresidenz* [181]
5. Épülettípológiai korrekció: *Palazzo in villa* [182]

V. A NÁDASDY-REZIDENCIÁK ÉS INGÓSÁGAIK A FORRÁSOKBAN. A POTTENDORFI VÁR HELYISÉG-REKONSTRUKCIÓJA. NÁDASDY FERENC, A GYŰJTŐ [185]

1. A Nádasdy-rezidenciák 1669. évi összeírása [186]
2. Drassburg, Bécs és Keresztúr festészeti berendezése [192]
3. Sárvár: a vár és a tárház [195]
4. A sárvári és pottendorfi vár ingóságjelentései Nádasdy letartóztatása után [200]
5. A pottendorfi rezidencia helyiségrekonstrukciója [205]
6. Országos politika és birodalmi lojalitás – közlésformák Pottendorf reprezentációjában [231]
7. Karrier és bécsi integráció. A magánreprezentáció Nádasdy Ferenc és kortársai portréiban [241]
8. Amit a családi arcképekről tudni lehet [245]
9. A könyvtár művészeti kiadványai [257]
10. A gyűjteményszervező Nádasdy és kapcsolatrendszere [259]

VI. POLITIKUM ÉS KEGYESSÉG NÁDASDY FERENC ÉRTELMEZÉSÉBEN:

A GYŐRI FERENCES TEMPLOM EGYKORI *PATRONA HUNGARIAE*-KÉPE [283]

1. A kép szereplői és a történeti háttér [284]
2. A megrendelő [288]
3. Az előképek – a korona és a térkép [289]
4. A megrendelés feltételezett ideje és előzményei [293]
5. A kép egykor és ma [302]
6. Hová készülhetett és hová nem? [304]
7. A mórchidai templom főoltárképe [309]

VII. AZ ORSZÁGBÍRÓ ÉS A 17. SZÁZADI RENDI NEMZETI IDENTITÁS IKONIKUS

METSZETSOROZATAI: WIDEMAN *ICONES*-KÖTETE ÉS A *MAUSOLEUM* [313]

1. Révay Péter 1613. évi traktátusának koronaábrázolása és Elias Wideman portrészorozatának harmadik kötete [315]
2. A Wideman-sorozat kiadástörténetéhez [322]
3. A *Mausoleum* címlapjának és utolsó királyportréinak metszője [328]

MÚLTKÉP – A MEGTERVEZETT HAGYOMÁNY

VIII. A DINASZTIKUS REPREZENTÁCIÓ PILLÉREI: A GENEALÓGIÁK ÉS CSALÁDMITOLÓGIÁK [336]

1. Genealógia a politikai gondolkodásban – Nádasdy és Zrínyi [337]
2. Az Esterházy-családtörténet tipológiai változatossága [342]
3. Esterházy Pál *Trophaeuma* és a történeti hitelesség [358]

IX. HAGYOMÁNYTEREMTÉS A BATTHYÁNYAK CSALÁDI REPREZENTÁCIÓJÁBAN [364]

1. A szombathelyi ferences rendház egykori képei és festőjük [365]
2. Ferences ikonográfia történeti keretben. A mecénások [372]
3. Az aktualitás Batthyány II. Ádám megrendelői szándékában [377]
4. Az allegorikus üzenet történeti háttere: a Batthyányak családi karrierjének Mátyás-kori kezdete [380]
5. A Hunyadi-kor kultusza a család ősgalériáiban [382]
6. A Batthyányak „Mátyás-serlege” [388]
7. A családi mítoszképzés történeti igazsága és buktatói [401]

Források I–XXI. [404]

Rövidítve hivatkozott intézmények és levéltári források [415]

Irodalom [418]

Helynévkonkordancia [477]

BEVEZETŐ

Amikor Herbert Haupt osztrák történész és művelődéstörténész a Liechtenstein család műpártolása kapcsán az arisztokrata életvezetést meghatározó reprezentáció mibenlétét vizsgálva néhány mondatban összegezte a fogalom „életstratégiaként” is értelmezhető lényegét, egyúttal társadalmi működése mindennapokra érvényes jellemzését is adta. Mint írja, „[...] az életstílus a társadalmi státuszt tette közszemlére, ezáltal a reprezentáció révén az egyén rangja és önmagáról alkotott képe az élet minden területén láthatóvá vált. A reprezentáció nemcsak elhatárolta a nemest más rétegektől, de folyamatosan jelezte is nemesi társadalomban elfoglalt helyét. [...] A reprezentáció a nemesek számára megszokott, a neveltetéssel gyermekkoruktól fogva elsajátított magatartásforma volt. Alkalmazása és kivitelezése, mint elengedhetetlen, költséges kötelezettség, egyúttal 'fennmaradási' stratégiát is jelentett: csak az lehetett hiteles és így saját közösségével egyenrangú, aki státusához méltó reprezentációt folytatott. A rang által megkívánt reprezentáció ezért elsőrendű céllá vált [...]”¹

A nagy forrásismerettel megalapozott fenti állítások, úgy is, mint a főrangú életvezetés általános jellemzői, a Liechtenstein hercegi családdal aligha összemérhető magyar arisztokraták státus-igényeknek megfelelő reprezentációjára is igazak – még ha nem is társadalmi elvárásaként. Amit viszont velük kapcsolatban felmérni és elemezni érdemes, az inkább a reprezentálásuk érvényre jutására alkalmas terep megválasztása, valamint a hagyományos művészeti reprezentációt meghaladó lehetőségek felismerése és kiaknázása.

A dolgozatban több szálon kibontott kérdéssort a címben is előforduló reprezentáció tartja egyben, miközben tudjuk, a fogalomnak az alább tárgyaltaknál lényegesen tágabb értelmezése lehetséges.² Mindenesetre vizsgálatom nézőpontja és módszere a szokásostól eltérően ezúttal nem az alkotást, hanem a létrejöttéhez kapcsolódó „történéseket” segít megismerni. A reprezentáció érvényesülésének lehetőségeit és formáit, vagyis a reprezentáló megmutatkozás módozatait a megvalósítás során – anélkül, hogy a fogalom érvényét szélesíteni akarnám. Lényegében tehát a reprezentáció kevésbé figyelemkeltő rétegét veszi szemügyre: az elkészült produktum helyett a mű létrejöttét befolyásoló igényeket.

Az alábbiakban néhány főrangú patrónus megrendelői tevékenységét is felvázolva, a 17. század egyik legtudatosabb magyar mecénása és gyűjteményalapítója, Nádasdy Ferenc országbíró példáján keresztül igyekszem láttatni a műpártoló magatartás gyakorlati érvényesülését olyan területeken, mint a művész-, illetve mesterválasztással biztosított magas presztízű kivitelezés, ami többnyire szakmai/művészeti korszerűséget is jelentett, vagy az arisztokrata lét méltó kereteinek megteremtése – legyen szó a mindennapok tárgyaiban, külsőségeiben, esetleg a politikát érintően kifejtett önreprezentációról, a művészetekhez való termékeny viszonyról, vagy

¹ HAUPT 2014, 15.

² A reprezentáció jelentését a szótári–etimológiai értelmezés mellett funkcionális és társadalomtörténeti szempontból is körülírja: MAROSI 1984, 517–519, valamint MAROSI ERNŐ: Reprezentáció, in: *MAMŰL* 10. 2010, 72–76.

éppenséggel a családtörténetként megkonstruált és hitelesített hagyományról, az elődök hírnevének utólagos kiépítéséről. Mindehhez a hasonlóképp bécsi kapcsolatokat építgető kortársak műpártolásában – több műfajt és megbízói területet is érintve – összehasonlításra alkalmasan mutatható fel a korban általános megrendelői szemlélet és gyakorlat, olykor figyelemre érdemes jellemzőkkel.

Mecénás idejének mintegy 27 éve alatt Nádasdy Ferencet a művészetek és a kultúra több területének pártfogójaként a különlegesség, az átlagost meghaladó iránti folytonos érdeklődés, kíváncsiság jellemezte. Széles látókörű, szellemileg nyitott, újdonságokra fogékony és befogadó volt, főképp a tudományok eredményeire, amelyeknek egyes területeit maga is művelte; ez mérhető fel olvasottságából, szenvedéllyel és módszeresen fejlesztett könyvtárának összetételéből, ahogyan gyűjtőtevékenységének sokrétűségéből is.³ Mecénás pályája példák sorával bizonyítja naprakész tájékozottságát a tekintetben, hogy épp mi volt a „kurrens” Európa szellemi életében, ahogyan arra való képességét is, hogy miként lehet a személyes tapasztalatokat és a főképp levelezés útján begyűjtött ismereteket egyfajta „intellektuális rendszerben” működtetni.

Lényeges összetevőjét jelentik szellemi karakterének a reprezentáció kiépítését segítő, koncepciót alakító és a megvalósítás módjában ma is jól kitapintható olyan képességei, amelyek kortársaira általában nem voltak jellemzőek, de amelyeknek eredőjére Nádasdy esetében nem tudunk, mert talán nem is lehet egyszerű, életrajzi magyarázatot adni. Ilyen az ikonográfiai keretbe ágyazott közlésre való érzéke, amely egyedi formában és különleges kifejezésmóddal mutatkozik meg például a sárvári tárház kincsei és a közékük helyezett, gondolatilag összetartozó műtárgyak *Vanitas*-értelmezésében, ahogyan ide tartozik korban szokatlan érdeklődése az arckép mint műfaj, valamint annak reprezentáló jelentősége iránt, amit a tárgyak szintjén igazol a tulajdonában volt hat portrémetszetes kiadvány – önmagában is egyedülálló készlet az egykorú hazai könyvtárakban –, programalakító eszközként pedig a két, egészalakos portréból álló, darabszámra is reprezentatív sorozat: a Magyar Királyság politikai-hivatali elitjének képviselőiről, illetve a leltári megfogalmazásból tudhatóan olyan császári tisztekről, akik bizonyára a századelő magyarországi hadieseményeiben vettek részt. Az első sorozattal, benne a királyságbeli hivatali elődök és kortársak portréival alsó-ausztriai rezidenciáiban Nádasdy mint magyar méltóságviselő kívánt reprezentálni, míg a Sárváron felállított és családtörténeti programba emelt másikkal elődei részvételét demonstrálta Magyarország és a Habsburg Monarchia területeinek közös katonai védelmében. Első esetben a célközönség az osztrák társadalmi elit lehetett, valamint a Seibersdorfon, utóbb Pottendorfon tett megtisztelő vendégeskedés alapján maga a császári család és kísérete, a másodikonál az oszmán fenyegetettséget az országvédelem és a folyamatosan változó hadi helyzet mindennapjaiban megélő magyar nemesség.

Ha Nádasdy 1650-től tapasztalható alsó-ausztriai rezidencia-vásárlásaira nem birtokszerzési stratégiaként, hanem az érdekérvényesítés kifinomultabb eszközeként tekintünk, akkor jól megfontolt vagyongyarapítási lépéseit reprezentációs szempontból kiérlelt döntések sorozataként is elkönnyvelhetjük. Az országbíró ugyanis azon igen kevés főrangú közé tartozott, akik a Magyar Királyság területén kívül is rendelkeztek uradalmi központként is működő várral, kastéllyal. Talán leginkább említésre méltó

³ Tudományokra való nyitottságáról úgy is mint könyvgyűjtő, könyvtárépítő: VISKOLCZ 2013.

Pálffy Pál kamaraelnök, utóbb nádor, akinek Alsó-Ausztriában két ingatlana is volt, a Morva folyó közeli Marcheggben egy reprezentatív vadászkastélya, 1624-től zálogbirtokként, 1635-től pedig már mint saját tulajdona,⁴ továbbá ugyancsak Bécsből nem messze, Gänsendorfban egy kúriája, amelynek esetleg bécsi tartózkodásai idején volt szerepe,⁵ míg unokaöccse, Pálffy Miklós koronaőr egyenesen három alsó-ausztriai várat, illetve kastélyt tudhatott magáénak: Kirchsschlagban a középkori vár mellett egy korszerű udvarházat, míg Krumbachban várat, Saubersdorffban pedig egy kastélyt. E javak mindazonáltal részben nem saját szerzeményként, hanem anyai öröksége jogán, hitbizományi tulajdonként kerültek hozzá.⁶ Viszont egyikük sem fő rezidenciaként lakta, azaz nem rendszeres, életvitelszerű tartózkodásra használta alsó-ausztriai ingatlanát, megszerzésük célja sem az volt. Ellentétben Nádasdy Ferencel, aki mindkét Bécs környéki rezidenciáját, Seibersdorft és a nem kevés nehézség árán megvásárolt Pottendorft a család állandó lakhelyének szánta, majd berendezését, művészeti tárgyakkal való felszereltségét, illetve reprezentációjának ikonográfiai karakterét is annak megfelelően alakította. Mi több, azzal, hogy az előkelő tulajdonosi múlttal rendelkező középkori lovagvárban, Pottendorfon rendezte be rezidenciális székhelyét, Nádasdy mint a birodalmi arisztokrácia tagja kívánt megmutatkozni. Ebbe a törekvésebe illeszkedik az is, hogy már Seibersdorf megvétele után, 1657-ben az osztrák nemességbe való integrálódás mint életstratégia részeként, alsó-ausztriai indigenátust szerzett,⁷ ami jogot biztosított számára az évente egyszeri részvételre a Bécsben tartott alsó-ausztriai tartományi gyűlésen.⁸

Nádasdy Ferenc – 1655-től országbíró, 1667-től magyar királyi helytartó⁹ – tudomásom szerint az egyetlen volt a 17. század derekán országos méltóságot betöltő főrangúak közt, akinek fő rezidenciája, ami a kor gyakorlata szerint hivatalos minőségében való teendőinek is helyszíne volt, a Magyar Királyságon kívül esett. Úgy vélem, ettől a körülménytől és főképp Nádasdy gyakorlatias gondolkodásától nem függetlenül alakult ki a család egyik legfontosabb magyarországi birtokközpontjának tekintett sárvári vár hivatalos reprezentációt is szolgáló szerepköre, ahogyan azt az 1660-as évek végén készült várleltárból is kiolvashatjuk.

Rezidenciáinak művészeti berendezéséből és felszereltségéből arra lehet következtetni, hogy Nádasdy gyűjtőként nem elsősorban műalkotásokban, hanem gyűjteményi típusokban – *Schatzkammer*, *Kunstkammer* – gondolkodott, egyfajta rendezőelv szerint kapcsolva azokat magánreprezentációjába. Sárvári tárháza, amelyet hitbizományi kincstárként egyben kívánt megőrizni, a családi múlthoz tartozó

⁴ FUNDAREK 2003, 24; FUNDÁRKOVÁ 2009, XX–XXI; PERES 2014, 76. Pálffy Pál családi birtokairól általában: JEDLICSKA 1910, 496–497; PERES 2014, 74–78. A váralján épült pozsonyi rezidencia megszerzésére és központi szerepére: uo. 78.

⁵ FUNDÁRKOVÁ 2013, 401.

⁶ Pálffy Miklósról újabban: FUNDÁRKOVÁ 2013, 408–409, 411–413; Kirchsschlag részbeni megvásárlásáról: FIDLER 1990, 175/372. j.; FIDLER 1994, 235/87. j. Pálffy Miklós öröklés útján történt szerzeményére anyja, Eva Susanna von Puchheim révén, a Puchheim-hitbizományra, illetve a hozzárendelt birtokokra: PERES 2009, 82; PERES 2014, 120, 122.

⁷ Ld. Nádasdy Ferenc életrajza dátumokban in: www.barokkudvar.hu

⁸ Vö. MARTÍ 2013, 44–45.

⁹ Életrajzi összefoglalásként: VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy (III.) Ferenc, in: *MAMŰL* 8, 2008, 64–70.

hagyományos reprezentáció kereteibe illett, míg Pottendorf gyűjteményi erőssége a *Kunstkammer* volt, ami létrehozóját és tulajdonosát a társadalmi és a szellemi elit tagjaként reprezentálta. Nádasdy tisztában lehetett a gyűjteménytípus magas presztízsértékével, ennek, valamint jelentős kapcsolati hálójának köszönhető, hogy csupán pár évre volt szüksége a több ezer darabból álló, összetételében enciklopedikus rendszerezettséget mutató tárgye gyűjteménnyé szervezéséhez, ami a kérdésben való tájékozottságáról, tudatosságáról és kreativitásáról egyaránt szól.

Jóllehet ennek a disszertációnak Nádasdy Ferenc a főszereplője, maga a mű nem monográfiának íródott. Főképp azért nem, mert egy kiegyenlített vizsgálathoz az ismert és az alábbiakban is érintett forrástörténeti tényekből következően nem áll rendelkezésre elég művészettörténeti szempontból releváns adat, Nádasdy-megrendeléseként azonosítható tárgy még kevésbé. Ebben a helyzetben viszont a megszokottnál nagyobb jelentőséghez jutnak a megismerés folyamatában olyan másodlagos bizonyítékok, mint az (ön)reprezentáció, amelynek szerepe felértékelődik azáltal is, hogy mint a vizualitás nyelvén való tényközlés, információtartalma a kutatás számára olykor egyenrangú lehet a történeti forrásokkal – különösen amikor azok pótlására, kiegészítésére szolgál. Amit tehát az adott körülmények mellett és az ilyenformán rendelkezésre álló anyag birtokában megtehetünk, az legfőképp az országbíró mecénás-habitusának felvázolása. Az alábbiakban erre törekszem.

*

A kapott segítségért elsősorban Király Péternek, Kiss Erikának, Toma Katalinnak és Viskolcz Noéminek tartozom köszönettel, azoknak a kollégáknak, akikkel a 2007 és 2012 között folytatott interdiszciplináris kutatás során vizsgálva „A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formáit Nádasdy Ferenc mecénatúrájának példáján”¹⁰, egy értékes szellemi és baráti közösség tagjaként olyan termékeny együttműködésben lehetett részem, amely sokban járult hozzá a mostani eredményekhez, a Nádasdy Ferenc művészetpártolásáról tudottakhoz. De köszönetet mondok azoknak a kollégáknak is, akik a korábbi években egyes részletkérdések kidolgozásakor konzultációval, tanácsokkal, esetenként latin fordítással voltak a segítségemre, azaz Ács Pálnak, Lakatos Bálintnak, Mikó Árpádnak és Pálffy Géának.

¹⁰ Az OTKA támogatásával (K 71982. sz. kutatási program) zajlott interdiszciplináris kutatás (témái és tagolása: Király Péter - a Nádasdy-udvar zenei élete; Kiss Erika – Nádasdy Ferenc tárházai és ötvösgyűjteménye; Toma Katalin - a Nádasdy-udvar struktúrája, birtokigazgatási rendszere; Viskolcz Noémi – Nádasdy Ferenc irodalmi és könyvészeti mecénatúrája; Buzási Enikő - a Nádasdy-rezidenciák ikonográfiai jellemzői és festészeti gyűjteményei) közösen elért eredményeinek közzététele – ami elsősorban a Nádasdy-várak leltárainak forrásközlését jelenti – előkészület alatt van.

MESTEREK ÉS MEGBÍZÓK

Ha a 17. század magyar arisztokratáinak mesterfoglalkoztatásáról elsősorban építettő megrendelőként, a művészet vagy a kézművesség valamely területének mecénásaként akárcsak összegző ismereteket szeretnénk kapni, a legnagyobb merítést azok a név vagy mesterség szerint rendezett adattárak biztosítják, amelyek egy-egy családi levéltár forrásanyaga alapján jellemző és kellően összetett képet adhatnak a kérdésről, többféle tevékenységre vonatkozóan is. Mert noha az így kinyert tények és adatösszefüggések vizsgálata néhány családra korlátozva csak egy meghatározott keresztmetszetre szól, van hozadéka annak is, ha egyetlen családon belül tekinthető át a mesterhasználat, ismerhetők meg a különleges igények és az egyedi szándékok. Ha legalább források alapján mérhetjük fel, hogy a megbízó Bécsben vagy esetleg távolabb járva és megtapasztalva a különböző mesterségekben és műfajokban elérhető magasabb minőséget, a megvalósítható lehetőségekből mit tartott fontosnak átvenni saját tervei kivitelezésekor és hol jelölte ki azt az igény szintet, ami alá nem ment. Amely döntésében szakmai és művészeti korszerűséggel összefüggő gyakorlati szempontok, reprezentációs elvárások, valamint művész- és mesterválasztást befolyásoló presztízsok egyaránt szerepeltek, mi több, egyenlő súllyal.

Ha a Nádasdy Ferenc közvetlen környezetét jelentő megrendelői kör, a főképp építettő-mecénásként példaadó Pálffy Pál és Esterházy Miklós, az „atyai barát” Batthyány Ádám vagy az országbíró generációjába tartozó Pálffy Miklós, illetve az 1655 és 1670 között már mecénás-kortársnak tekinthető Esterházy Pál műpártolásának összehasonlításában nézzük az országbíró megrendelői teljesítményét, akkor azt látjuk, hogy az „élvonalbeli” művészek összetétele lényegében azonos: nem csak a stabil műhelykapcsolatban dolgozó építészekben és stukkátorokban találjuk meg azokat az egyezéseket, amelyeket az irodalom már régóta kimutatott, hanem az ötvösök, a szobrászok és az udvari elit által preferált festők személyében is. Mindezt az alábbiak néhány közöletlen újabb adattal és az uradalmi/környékbéli mesterek eddig kevesebb figyelmet kapott foglalkoztatásának számszerű bemutatásával egészítik ki.

I. A MESTERFOGLALKOZTATÁS SZÁMADATAI ÉS JELLEMZŐI NÁDASDY FERENC KORTÁRSAINAK MEGBÍZÁSAIBAN

I. 1. NÁDASDYRÓL ÉS AZ EGYKORÚ MESTERHASZNÁLAT VIZSGÁLATI SZEMPONTJAI RÓL

Nádasdy Ferenc országbíró műpártolásának megítélését az elmúlt évek interdiszciplináris kutatásának köszönhetően mára meglehetősen sok adat segíti. Ám hiába vannak részletes ismereteink műveltségének rétegeiről,¹¹ olvasottságban is

¹¹ Nádasdy polihisztor jellegű műveltségéről, a klasszikus irodalom, a történelem, a politikatörténet és államelmélet, az egyház- és jogtörténet, a természettudományok, sőt a matematika elméleti ismerete terén való tájékozottságáról pontos képet ad az országbíró könyvtárának feldolgozása alapján Viskolcz Noémi monográfiája: VISKOLCZ 2013. Összefoglalóan ismerteti életútját, valamint irodalom- és művészetpártoló tevékenységét uő in:

mérhető intellektuális kiválóságáról, ahogyan egyre többet tudunk tudományos érdeklődésének szereplőiről és művészeti tájékozódásának lehetőségeiről,¹² az összkép még ma sem eléggé árnyalt. A mecénásprofil megrajzolásához ugyanis nem elég a rendszeresen vagy alkalmilag foglalkoztatott művészek és mesterek legalább forrás alapján való ismerete, ugyanolyan fontos, mi több, nélkülözhetetlen a művek ízléstrendekkel való egyidejűségének, mintákhoz igazodásának, azaz korszerű minőségének a feltérképezése is. A mecénáséletmű monografikus feltárását azonban jelentősen korlátozza, hogy a vagyonfelszámolás következtében Nádasdy gyűjteményei nemcsak szétszóródtak, s darabjai részben megsemmisültek, de a művészeti anyag egykorú inventálására általában jellemző információszegénység miatt a gyűjteményi egységek virtuális rekonstrukciójára sincs lehetőség. Ahogyan az adatból tudott egyházi adományok, a szerzetesrendeknek, templomoknak juttatott felszerelések sorsa is jórészt ma már követhetetlen.

Az országbíró tulajdonában volt ingatlanok (vár, kastély, városi ház) berendezésének (mű)tárgyaiból, valamint a sárvári tárház és a pottendorfi *Kunstkammer* leltáraiból a jelentős forrásmennyiség ellenére ennél fogva legfeljebb csak gyűjtői preferenciákat olvashatunk ki, minőségigényt, megrendelői hozzáértést és ízlést azonban nem. Ezzel együtt a kutatás mára eljutott odáig, hogy Nádasdy mesterfoglalkoztatásának szintjét ne a frappánsan hangzó hivatkozás, az Augsburgban udvari ötvöst tartó arisztokrata megrendelői tudatossága és magabiztossága¹³ jellemezze elsősorban, hanem főként azoknak az első vonalbeli művészeknek a névsora, akik kortárs említésben vagy egy-egy szerződésben, gazdasági feljegyzésben, de inkább a munkájukért járó hátralékot követelve a megtizedelt forrásokban azért felbukkannak, s akikkel az országbíró minőség és választékosság iránti igénye pontosan leírható. Az építészek, stukkátorok, festők és ötvösök olyan prominenseiről van szó, akik elsősorban voltak részesei a bécsi udvar, a kormányzati hivatalok vagy az osztrák arisztokráciák és egyházi vezetők megbízásainak is. Mert úgy hiszem, Nádasdy pontosan tudta, hogy egy mű reprezentációjának rangját a *mit* és a *hogyan* mellett alapvetően határozza meg

MAMŰL 8, 2008, 64–70.

¹² Lásd az ide vonatkozó irodalmat a teljesség igénye nélkül: SITTE 1899, I. 87–96; UÓ uo. 35. 1900, II. 66–75; MOHL 1900, 616–627; TAKÁTS 1902, 122–127; SITTE 1907, I. 47–81; II. 117–137; SITTE 1908, 31–52; SCHOEN 1921; SCHOEN 1923; RÓZSA 1970; RÓZSA 1973; GALAVICS 1976; RÓZSA 1991; BUZÁSI 2000; BUZÁSI 2001; G. ETÉNYI 2002; *Kat. Mariazell és Magyarország* 2004, 101–104 (GALAVICS GÉZA), GALAVICS 2004, TOMA 2010; VISKOLCZ 2010; VISKOLCZ 2013; UGRY 2014; MENTÉNYI 2015a; VISKOLCZ 2015; VISKOLCZ 2015a; BUZÁSI 2015, valamint Nádasdy utazásaira: MARCZALI 1883; KOMÁROMY ANDRÁS: Nádasdy Ferenc római zarándoklása. *Történelmi Tár* 22 (1899), 720–722; HORN 1989; VISKOLCZ 2011; KIRÁLY 2015. A Nádasdy család és főképp Nádasdy III. Ferenc szerepére az országos politikában, integrációs törekvésére a bécsi udvarban és az udvari elitben: TOMA 2002; TOMA 2005; TOMA 2007; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010; TOMA 2013; TOMA 2015; FUNDÁRKOVÁ 2015; PÁLFFY, GÉZA: Kampf um Transdanubien. Die Familie Nádasdy und die ungarische Aristokratie im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB) Bd. 154. Eisenstadt 2015, 48–54. Nádasdy Ferenc 2014-ig frissített részletes bibliográfiája, közéleti pályájának dátumok szerinti áttekintése, valamint tartózkodási helyeinek levéltári forrásokon alapuló itineráriuma: www.barokkudvar.hu

¹³ A témával kapcsolatban ld. alapvetően KISS 2010; KISS 2010a; KISS 2015.

az alkotó kiléte – részben az elvárt minőség garanciájaként, részben mert személyében a művész egyben közvetítője is volt az előkelő megrendelőkör által érvényesülő társadalmi presztízsnak. Azaz nemcsak a megvalósulás színvonala, valamint a mű esztétikai és tartalmi lényege, de a művész maga is a reprezentációs eszköztár része volt. Aminek felismerésére, főként pedig hasznosítására nem sok hazai arisztokrata műpártolásával kapcsolatban hivatkozhatunk.¹⁴

Kérdés ezek után, hogy milyen mértékben és milyen műfaji szóródásban tapasztaljuk Nádasdy megrendeléseiben a Bécsből vagy távolabbról jött, esetleg ott működött művészek jelenlétét. Különösen mert vezetői elitbe tartozó arisztokrataként kiépített kapcsolatrendszeréhez, gyűjteményei gazdagságával is mérhető vagyonához hajlamosak vagyunk elsősorban külföldön is rangot szerzett alkotókat társítani. A fő kérdés azonban mégis az, hogy az országbíró által alkalmazott mesterek száma és származásuk területi megoszlása hogyan viszonyul a hazai kortársak megrendelő-építető tevékenységéből ismert adatokhoz? Tovább nézve: vannak-e egyáltalán a hazai arisztokraták mesterválasztásának ez időben – a 17. század második és harmadik negyedében – olyan tényei, amelyek jellegzetesnek vagy éppenhogyan egyedinek mondhatók? Leszűrhető-e a mesterfoglalkoztatásról tudottakból bármi, ami túlmegegy a gyakorlati szempontokon? Milyen mintázatot mutat az arisztokrata megrendelők mesterhasználatára a szakmai hierarchia terén, illetve a feladattípusok megoszlásában? Értve akár úgy is, hogy milyen arányú és pontosan milyen megbízásra terjed ki a Bécsből hívott művészek és mesterek, valamint az egyéb – a Magyar Királyság-beli, stájer, alsó-ausztriai – városi iparosok, illetve az uradalmi kézműves alkalmazottak részvétele egy-egy arisztokrata foglalkoztatási praxisában?

Az alább tett megállapítások támpontja egy számokban is kifejezett rendszerezett összesítés, amelynek alapját Koppány Tibor, Petr Fidler, Kuno Schumacher és Harald Prickler forrásokra támaszkodó mesteradattárai,¹⁵ valamint az azokban érintett családok mecénástevékenységét feldolgozó, adatközlő tanulmányok adják. Ezeket Nádasdy Ferencre és Esterházy Pálra vonatkozóan levéltári forrásokból nyert további mesteradatokkal egészítettem ki. Az áttekintéssel azoknak a főúri megbízóknak a mesterhasználatát igyekeztem feltérképezni – elsősorban Nádasdyra szóló tanulsággal –, akik nyugat-dunántúli birtokokkal, magas hivatali pozícióban vagy országos méltóságok viselőiként, illetve a családjuktól hagyományozott kapcsolati tőke birtokában Bécs és az udvari arisztokrácia közelségét élvezve folytattak az országbíróval összemérhető építető-műpártoló tevékenységet. Az összehasonlításban Nádasdy III. Ferenc országbíró, királyi helytartó (1623–1671) mellett, akinek megrendelői tevékenységével alább önálló fejezetek foglalkoznak, Esterházy Miklós nádor (1583–1645), Pálffy IV. Pál kamaraelnök, majd nádor (1592–1653), illetve az egyes vár-építkezések korai adataiban (Vöröskő, Bazin) megrendelőként tőle gyakran nem elkülöníthető fivérei, Pálffy II. István koronaőr (1587–1646) és Pálffy II. János főkamárás, koronaőr (1588–1646), továbbá Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány (1610–1659), Pálffy IV. Miklós főkamárás, koronaőr (1619–1679), valamint Esterházy Pál

¹⁴ Hasonló jelenségre mutat rá Friedrich Polleroß is az udvari festők, jellemzően Franz Luycx bécsi arisztokrata megrendelőkörevel kapcsolatban, POLLERROSS 2015, 239, 242–243.

¹⁵ KOPPÁNY 2002; KOPPÁNY 2002a; KOPPÁNY 2011; FIDLER I–IV; SCHUMACHER 1991; PRICKLER 2013.

főudvarmester, későbbi nádor (1635–1713) megrendelői adatait összesítettem, oly módon, hogy Esterházy Pál csaknem két emberöltőnyi, 58 évig tartó mecénáspályájának – méltányosságából – csak a Nádasdy Ferenc haláláig tartó, mintegy 26 évét vettem figyelembe; ami számszerűen is csaknem egyenértékű az 1670 szeptemberében letartóztatott és kivégzésekor 48. életévét kevéssel azelőtt betöltő Nádasdy mecénásként aktív 27 évével. Közéleti pozíciója és a bécsi arisztokrácia tagjaival való – részben rokoni – kapcsolatai alapján ide tartozna Zrínyi Miklós főlovászmester, horvát bán (1620–1664) is, azonban építkezéseiről, művészeti megrendeléseiről adatszerűen nagyon kevés áll rendelkezésre, ezért az ő tevékenységét ebben az összefüggésben csupán egyes építőmesterekkel kapcsolatban tudom érinteni.

Az összegyűjtött adatok korántsem kiegyenlítettek, sem a megrendelők, sem a foglalkoztatott mesterek felől nézve. Az aránytalanságok a forrásadottság különbségeivel magyarázhatók: a Batthyány, a Pálffy vagy az Esterházy család levéltárainak egyenletes bőségétől és viszonylag koherens teljességétől messze elmarad Nádasdy országbíró igen hiányos, esetlegesen fennmaradt gazdasági iratainak és leveleinek mennyisége, ami mecénástevékenységének még csak hozzávetőleges rekonstrukciójához sem nyújt elegendő alapot. S bár semmivel nem kompenzálható a megrendelői adatokban fennálló hiány, a kortársak megbízói szokásainak, főképp építetói gyakorlatának példája azért kínál egy lehetséges olvasatot Nádasdy mesterfoglalkoztatására is. Az országbíró közvetlen körébe tartozó kortársak mesterhasználatának alábbi áttekintése és elemzése így nincs minden haszon nélkül.

A felsorolásban szereplő arisztokrata megrendelők a század közepe körüli évtizedek legerőteljesebb, legaktívabb építetói voltak. A hazai művészettörténetírás az ő mecénatúrájukban jelölte ki – főképp az építészet és az építészeti dekoráció terén – a barokk stílus meggyökerezésének idejét, esztétikai köznyelvvé válásának kezdetét. Korszerűsítő törekvésüknek, újdonság iránti vágyuknak és igényességüknek köszönhető a császárváros művészeti erőterébe tartozó mesterek sorozatos alkalmazása, elsősorban a várak, kastélyok külső és belső megújításában. A szakirodalom már több évtizeddel ezelőtt megrajzolta azt a jórészt rokoni–kapcsolati hálót, amely a Dunántúl és a Felvidék nyugati régióiban a 17. század második és harmadik negyedében folytatott építkezések elsősorban olasz mestereit munkaszervezetileg is összetartotta. Az Észak-Itáliából származó mesterdinasztiák Bécsben letelepedett tagjairól,¹⁶ a császári udvar, valamint az osztrák és cseh-morva birodalmi arisztokrácia építkezésein olykor tervezőként, de leginkább kivitelezőként foglalkoztatott építőmesterekről, kőművesekről, pallérokról és stukkátorokról megbízókörükkel együtt először Garas Klára állított össze adatgazdag, ma is érvényes áttekintést, függelékében annak a *Filiberto Luchese* (*Lucchese*, *Luchesi*) (1606–1666) császári építésznek magyarországi és bécsi munkásságára szóló kronológiával, akit 1640 és 1663 között Esterházy Miklós kivételével valamennyi itt felsorolt magyar mecénás építkezésein megtalálunk.¹⁷ Az egy-egy feladatra vagy huzamosabban – olykor véglegesen – Bécsből (esetenként Grazból, mint *Carlo della Torre*) ideszerződött

¹⁶ Alapvető áttekintésként: HAJDECKI 1906; újabb összefoglalást ad a helybeli osztrák, valamint az Itáliából odatelepült mesterek kenyérharcáról, a konfliktusokból eredő céhbeli változásokról, a Bécsben letelepedett olasz mesterek műhelyszervezetéről, működésük kiépülő intézményi hátteréről, kapcsolati és művészetszociológiai jellemzőiről, valamint az olasz mesterek megrendelői igényeknek és preferenciáknak köszönhető általános térnyeréséről FIDLER 1996.

italiai eredetű mesterek dominanciáját ismerve nem véletlen, hogy az alább hivatkozott forrásokban előforduló olasz építőmestereknek, kőművesmestereknek, kőművespalléroknak, kőfaragóknak és stukkátoroknak csaknem mindegyike valamelyik Bécsben tevékeny olasz művészkolónia tagja volt.¹⁸

Az olaszok foglalkoztatottságának túlsúlyára a nyugat-magyarországi régió 17. századi építkezésein eddig is jó rálátása volt tehát a kutatásnak. Ami viszont az adatok ismerete mellett sem épült be kellően az időszak mesterfoglalkoztatásáról alkotott képbe, az a Bécsből, valamint az alsó-ausztriai és stájer területekről foglalkoztatott nem olasz iparosok és (kézműves)mesterek viszonylag nagy száma, s főképp a szakmunkák terén igen változatos összetétele. Azt gondolhatnánk, hogy a különféle mesterséget űző, többnyire bécsi szakemberek alkalmazására a hazai szerényebb ellátottság, az uradalmi központokban és a városokban működő céhek feladatokhoz mért kisebb választéka és

¹⁷ GARAS 1975. E közléshez, valamint Herbert Haupt folyamatosan hivatkozott, forrásalapú adattárához (HAUPT 2007) hasonlóan az alábbiakban a Luchese névváltozatot használom.

¹⁸ Források alapján – a teljességet nem garantálva – a következő olasz származású, Bécsben élő vagy onnan idetelepedett, illetve ideszereződött mesterekről van tudomásunk, akik az alábbi mecénások számára dolgoztak: Esterházy Miklós – Simone Retacco (1630–1632, 1634) és Giovanni Battista Carlone (1630–1643) építőmesterek, Giovanni Pietro Spazzo építő- és kőművesmester (1635, 1643, 1645, 1649), Jacopo Canevale kőművespallér (1636), Bartolomeo Spazzo (1631), Cipriano Biasino (1630-as évek első fele), Giovanni Battista Nollo (1632–1635), Domenico Carlone (1632–1635, 1643–1644), kőműves-, illetve építőmesterek, Giovanni Battista Spazzo kőfaragómester (1643–1649), Giovanni Battista Rosso stukkátor (1639–1640). Pálffy Pál, illetve Pálffy István és János – Filiberto Luchese császári mérnök, építész, stukkátor (1640, 1641, 1648–1653), Giovanni Battista Carlone (1636), Simone Retacco (1635, 1639), Francesco Piazzoli (1649) és Carlo Martino Carlone (1648–1658) építőmesterek, Antonio Rava kőművesmester (1639), Pietro Maino Maderno kőfaragó (1646–1650), Giovanni Battista Rosso (1640-es évek eleje) és Andrea Bertinalli (1646) stukkátorok. Batthyány Ádám – Filiberto Luchese építész (1640 és 1650 között többször), Giovanni Battista Orsolini építőmester (1636–1639), Carlo Retacco (1640–1645) és Simone Retacco (1639–1645) építőmesterek, Jacopo Canevale (1637–1639) és Giovanni Battista Dordo (1641–1645) kőművespallérok, Niccolò Sagredo kőművesmester (1649–1659). Zrínyi Miklós – Filiberto Luchese építész (1650 előtt). Nádasdy Ferenc – Filiberto Luchese építész (1656–1658), Carlo Martino Carlone építőmester (1651–1659), Valentin Spazzo/Späz (1669 k.) és Andrea Bertinalli (1653, 1657, 1659–1663) stukkátorok. Pálffy Miklós – Filiberto Luchese építész (1655), Francesco Piazzoli építőmester (1654), Francesco Bussi stukkátor (1655/1657). Esterházy Pál – Filiberto Luchese építész (1660-as évek eleje), Carlo Martino Carlone építőmester (1663), Domenico Carlone építőmester, pallér (1666, 1668), Antonio Carlone kőművespallér (1663), Sebastiano Bartoletti kőművesmester, pallér (1663, 1665, 1666, 1667), Jacopo Tornini (1655, 1662), Andrea Bertinalli (1664–1668), Giovanni (Domenico) Statio (1669, 1671 előtt), Rocco Bartoletti (1671, 1673, 1674) és Giovanni Battista Verretini (1671, 1673, 1674) stukkátorok. A fentiekhez az adott helyeken in: HAJDECKI 1906, passim; AGGHÁZY 1959 I., 279; MORPURGO 1962, passim; PREIMESBERGER 1964, passim; KLANICZAY 1964, 604; AGGHÁZY 1965, passim; AGGHÁZY 1967, 318; VOIT 1970, 18–19; ŠTIBRANYIOVÁ 1987, 80–86; KOPPÁNY 1990, 148–149, 151; SCHUMACHER 1991; FIDLER 1994, 218–228; FIDLER I–IV; KELÉNYI 1999, 357–359; HOLZSCHUH 2001, 168, 170, 171; FIDLER 2009; KOPPÁNY 2002; KOPPÁNY 2002a; HAUPT 2007, Nr. 397, 743, 744, 2721, 2741, 3226, 3227, 3238; KOPPÁNY 2010, 154, 163; KOPPÁNY 2011; PRICKLER 2013; ŠTIBRANÁ 2013, 79, 85; DUCHOŇOVÁ 2013, 64; DUCHOŇOVÁ 2017, 105, 107; továbbá AIA; valamint MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract Waß bey der [...] Herrschafft Pottendorff an [...] Auszügl(en) vndt [...] besoldung(en) [...] bezahlt wordten” (számozatlan lapon).

csekélyebb száma miatt volt szükség. Ami részben igaz is, hiszen a 17. század utolsó harmadáig az építkezéseken szükséges iparos munka – s csak néhány mesterségre korlátozva – a nyugat-dunántúli, illetve a Magyar Királyság északnyugati régióiban Kőszegen (lakatos, 1617; asztalos, 1634; kovács 1639),¹⁹ Fraknón (kőműves, kőfejtő, 1644, 1646),²⁰ Szentmargitbányán (kőműves, kőfejtő, 1653),²¹ Győrben, ill. Moson megyében (kőműves és kőfaragó, 1649, 1655),²² Sopronban (üveges, 1626; kőműves, kőfaragó, ács, 1660),²³ Lékán (kőműves, kőfaragó, 1662),²⁴ Pozsonyban (kőműves és kőfaragó, 1630 előtt),²⁵ Stomfán és Detrekőn (kőműves, 1660)²⁶ működő céhekben volt elérhető,²⁷ s ide sorolhatóként említendő a régió fazekascéhei (Nagyszombat, 1567; Pozsony, 1569; Sopron, 1578; Kőszeg, 1618; Győr, 1633; Modor, 1642; Pozsonyszentgyörgy, 1652; Érsekújvár, 1662; Stomfa, 1667), ahová az építkezések adataiban gyakran előforduló kályhás mesterek is tartoztak.²⁸ Mindehhez azonban hozzá kell számítani egyfelől az uradalmakban állandó jelleggel folytatott iparúzó–kézműves tevékenységet, valamint a jobbágy iparosok olykor robotként teljesített munkáját,²⁹ másfelől a megrendelők birtokai közelében található alsó-ausztriai és stájer polgárvárosok mesterkapacitását, ami a felmért időszakokra nézve jelentős mennyiséget jelent és – mint alább látni fogjuk – igen tanulságos összetételt mutat. Ha így nézzük, akkor mindjárt kevésbé magyarázható a bécsi illetőségű mestereknek az a nagy száma, ami hazai foglalkoztatásban egy-egy építkezés vagy egyéb megrendelés forrásaiból, gazdasági irataiból kiderül, s még kevésbé magyarázható az, hogy ezek a megbízások milyen feladatokra szóltak.

¹⁹ BARISKA, ISTVÁN: Das Zunftleben in Güns im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Zünftiges Handwerk*. Tagungsband der 22. Schlaininger Gespräche 2002. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB) Bd. 117. Hg. v. Rudolf Kropf, Margarete Wagner. Eisenstadt 2014, 85, 86.

²⁰ WOLFGANG GÜRTLER: Zunft und Handwerk in: *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, 387; GÜRTLER 2014, 7, 12; PRICKLER 2013, 83.

²¹ SCHMELLER 1965, 196; PRICKLER 2013, 83.

²² DOBROVITS 1983, 107/5. j.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/> MNL OL, A 57, Libri Regii 11. köt. 95–100.);

²³ *Magyar Néprajz* 3. 1991, 150; GÜRTLER 2014, 7; KOPPÁNY 2014, 106. Periódusonként (azaz századonként, a 16–17. századra együtt) ad több szempontú statisztikai áttekintést a Sopronban polgárjogot nyert mesterek és művészek számának alakulásáról iparáganként: TIRNITZ JÓZSEF: Soproni polgárjogot nyert művészek és a képzőművészeti kultúrával kapcsolatba hozható mesteremberek. In: *Házi Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk. Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Sopron 1993, 287–301.

²⁴ PRICKLER 1998.

²⁵ FIDLER IV., 234, Wolf Roßbeintner címszó, aki ekkor már a pozsonyi céh tagja volt.

²⁶ <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/> MNL OL A 57, Libri Regii 15. köt. 45–47.

²⁷ A nyugat-dunántúli helyzetre hasonló konklúzióval ld. KOPPÁNY 1988, 455; KOPPÁNY 2014, 40, 43. A külföldről érkezett, valamint hazai céhes mesterek és az uradalmi kézművesek foglalkoztatásáról átfogóan KOPPÁNY 1988, 454–456; KOPPÁNY 2014, 40–45.

²⁸ *Magyar Néprajz* 3. 1991, 146–147; <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/> MNL OL A 57, Libri Regii 10. köt. 889–893 (érsekújvári fazekas céh); 14. köt. 55–57 (stomfai fazekas céh).

²⁹ Az uradalmi építőszervezet rétegződöttségéről főképp a 16. századra nézve rövid, de konkrét ténymegállapításokat tartalmazó áttekintést ad KOPPÁNY 2014, 44–45, 95.

Az alábbiakban részletezett áttekintés a bécsi művészek és iparosmesterek számarányát is figyelve összegzi a megrendelők mesterhasználatát, ezzel is jellemezve és rangsorolva magukat a megbízókat. A lista messze nem hiánytalan, már abból következően is, hogy csak a névvel számon tartott, szerződéssel, illetve számlával dokumentált vagy más módon regisztrált művészek és mesterek mennyiségi összesítését tartalmazza. Ezzel a szelekcióval kiestek azok, akik csak mesterségük megnevezésével, ezáltal nem beazonosíthatóan kerülnek szóba a forrásokban és az azokból összeállított adattárakban, a velük kapcsolatos tudnivalókat legfeljebb csak megemlítem. Az alábbi értékelés mindenesetre ennek figyelembevételével érvényes.

I. 2. A „BÉCSI HÁZ” KÉRDÉSE. A CSÁSZÁRI UDVAR MESTEREI A MAGYAR ARISZTOKRATÁK MEGBÍZÁSAIBAN

Némi tanulság az összesítésből már most előrebocsátható, főképp a Bécsből hívott művészek és mesterek alkalmazására nézve. Úgy tűnik, hogy ebben nem játszott szerepet az, hogy a megbízó viselt-e országos méltóságot, volt-e magasabb udvari tisztsége, címe, ami a reprezentációban egy ahhoz mért, komolyabb szintet igényelt, ahogyan nem volt közvetlen összefüggés az udvar világába való beágyazottsággal, az ottani kapcsolatokkal sem. Példa erre Esterházy Pál, aki 1681. évi nádori kinevezéséig nem viselt országos hivatalt, az udvari főméltóságok sorában a magyar királyi főudvarmesterségig jutott (1661), viszont nem sokkal azt követően titkos tanácsosi címet kapott, s ekképp (már 1662-ben) jelen volt a központi kormánysszervek (Titkos Tanács, Udvari Haditanács) magyarországi ügyekről szóló tárgyalásain,³⁰ azaz az osztrák tanácsosok mellett ha korlátozottan is, de időnként részese lehetett az országot érintő politikai-katonai döntések előkészítésének. Udvari kapcsolataiban ez biztosította a legmagasabb szintet. Ezzel együtt ő az, akinek az 1670-es éveket megelőző mecénás tevékenységéből a legtöbb bécsi művész és mester nevét ismerjük, szám szerint 34-et. A „mennyiségi megfelelésben” ellenpélda az a Pálffy Pál, aki 1625-től a Magyar Kamara elnöke, királyi tanácsos és királyi főpohárnokmester volt, 1646-tól a Titkos Tanács tagja, valamint országbíró 1649-ig, amikor is nádorrá nevezték ki. Pálffy 1654-ben bekövetkezett haláláig a részben testvéreivel közösen folytatott, jól dokumentált építkezéseken és rezidencia-átalakításokon 25 különböző bécsi mestert foglalkoztatott. Az ekkor még politikai karrierje elején álló Esterházyval szemben ő ráadásul nem csak országos méltóságok viselője, de a 16. század vége óta apja, Pálffy II. Miklós révén a császári házzal szoros, személyes kapcsolatot ápoló főrendi család tagjaként az udvari elit körében a 17. század elejétől a legnagyobb tekintéllyel és a legbefolyásosabb – részben családi – összeköttetésekkel rendelkező magyar arisztokrata volt, aki nemcsak alkalomszerűen látogatott el Bécsbe, de ideje egy részét ott is töltötte.³¹

³⁰ PÁLFFY 2004, 53/28. j., 55.

³¹ KOLTAI 2002a, 71. Pálffy Pál politikai pályájára és a család bécsi integrációjára FUNDAREK 2003, 16–17; FUNDÁRKOVÁ 2009, különösen XV–XXIII; PERES 2009, passim; újabban PERES 2014, passim, FUNDÁRKOVÁ 2013, 396–407, illetve a politikusi karrier monográfiájaként: FUNDÁRKOVÁ 2018. Továbbá család 16–17. századi karrierjének kezdetéhez tbk. PÁLFFY 2002a, 315–316, 3; PÁLFFY GÉZA: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálfióvci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie*. Ed. Fundárková, Anna – Pálffy Géza.

Magyar arisztokrata számára a császárvárosban birtokolt háznak úgy tűnik, inkább volt státuszjelző szerepe – s mi tagadás, bérbe adásából származóan olykor anyagi haszna is –, semmint huzamosabb otlásra szóló jelentősége. A virtuális magyar királyi udvar csupán alkalmi reprezentációs kötelezettséggel járó kiüresedett, formálissá vált címei és tisztségei, valamint a bécsi központi kormányzat magyar főrend előtt csak kivételes esetben – rendszeres jelleggel inkább csak a Magyar Udvari Kancellária fontosabb tisztségeire korlátozva – megnyíló intézményei éppenhogy nem tették indokolttá vagy vonzóvá az udvar nemzetközi világában nehézkesen mozgó és magukat többnyire idegennek érző magyar arisztokraták számára az amúgy is költséges bécsi tartózkodást.³² Az udvari közegbe integrálódást az esetenként anyagi terhekkel is járó bécsi ingatlan pedig nem feltétlenül tudta előmozdítani, illetve annak lehetséges előnyeit növelni.

Ezzel együtt mind az Esterházy, mind a Pálffy család rendelkezett Bécsben palotával, illetve házzal, ami – általában véve is – éppenséggel magyarázatot adhat arra, ha a fenti számoknak megfelelően némelyik iparos munkára onnan szerződtek volna magyarországi építkezéshez szakembert. Ám itt sem tapasztalunk tendenciát vagy bármiféle következetességet. Mert bár Esterházy Miklósnak, akinek építtető–mecénás tevékenységéhez 20 bécsi mester nevét tudjuk kapcsolni, Dersffy Orsolyával kötött házassága révén már 1612-től volt Bécsben, a *Wallnerstrassén* saját ingatlana,³³ 1627-ben, Nyári Krisztinával való házassága idején egy újabb házat vett,³⁴ azt, amelyből csak jóval a vizsgált időhatáron túl, 1687 és 1695 között építtette meg fia, Esterházy Pál a ház, valamint az 1660-as években hozzá szerzett környező épületek lebontásával a család bécsi palotáját.³⁵ S bár van adat a régi bécsi házban foglalkoztatott helybeli mesterre is: az 1665-ben ott dolgozó *Leonhardt Kurtz* bécsi asztalosra³⁶ vagy *Johann Wimpassinger* (1616 k.–1679) kályhás mesterre, aki ráadásul a bécsi udvar alkalmazottja, *Hofhafner* volt,³⁷ a kettejükre vonatkozóan tudott feladatok nem függtek össze jelentős átalakítással. Nem találkozunk viszont bécsi házon folytatott munkálatokkal Pálffy Pál jól adatolt építkezéseiben, részben talán amiatt, hogy nem rendelkezett saját palotával a császárvárosban; Franziska Maria Khuen von Belasyval 1629-ben kötött házasságát követően ott-tartózkodásai idején felesége családi örökségét használta, a mai

Bratislava 2003, 30–35.

³² A 17. század első felére is jellemző jelenség okaira és gyökerére: PÁLFFY GÉZA: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 341–344; PÁLFFY 2002a, 315–318, 321–323; a bécsi ház meglétének 16. századi számarányaira is az arisztokrácián belül: PÁLFFY 2002a, 115–116; 17. századi példákkal is jellemezve a kérdést: KOLTAI 2012, 27–29. A Magyar Udvari Kancelláriáról alapvetően: FAZEKAS 2018.

³³ PERGER 1994, 6; CZEIKE 1992–1997, Bd. 2, 223–224.

³⁴ S. LAUTER 2005, 160.

³⁵ A palota 14 lakóház (három *Freihaus* és 11 polgári ház) helyén épült meg, PERGER 1994, 11–24; PONS 2001, 336.

³⁶ *Leonhardt Kurtz*ra KOPPÁNY 2011, 103. Kurtz számlája: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.858. (Koppánynál tévesen megadott, 10.860. sz. jelzettel). A számla részben ablakok készítéséről szól.

³⁷ *Johann Wimpassinger*re KOPPÁNY 2011, 109, itt *Weinpässer* névváltozatban. Éleadataira, valamint bécsi udvari működésére: HAUPT 2007, Nr. 4266. Számlája: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.857.

*Josephsplatz*on álló palota 16. század végén, Rudolf Khuen von Belasy által épített elődjét.³⁸

Nem magyarázza a bécsi ház, illetve palota esetleges megléte a többi arisztokrata megbízásaiban előforduló mestereket sem. A források szerint legkevesebb 22 bécsi mestert foglalkoztató Nádasdy Ferencnek volt ugyan felmenőitől örökölt háza a Burg közelében, szemközt az Augustinerkirchével, a szomszédságot tekintve már a 16. században is igen előkelő helynek számító környezetben,³⁹ ezen azonban az ő idejében építkezésről, karbantartásról, esetleges belső átalakításról nem maradt fenn adat. Mi több, a vagyon lefoglalása során, 1673-ban elvégzett becslés a házat kifejezetten rossz állapotúnak írta le, a városban példa nélkül állóan rozzant ablakokkal, ajtókkal és erősen sérült tetővel.⁴⁰ Nem rendelkezett viszont saját ingatlannal a császárvárosban Batthyány Ádám, jóllehet ifjabb éveiben fizetéssel is járó udvari szolgálata révén az uralkodó legbelső köréhez tartozva néhány évig ténylegesen is Bécsben élt.⁴¹ Későbbi megbízásaihoz ennek ellenére – vagy tán épp emiatt – eddigi tudásunk szerint 29 bécsi mester nevét köthetjük, vagyis Esterházy Pál után a legtöbbit. A Batthyány család tagjai a század elején Bécsben járva a Nádasdyak házának felső emeletét bérelték, majd a *Himmelfortgässen* álló Rákóczi-házban vagy esetleg a Zrínyi-házban szálltak meg, de maga Batthyány Ádám is bérelt szálláson lakott, dacára 1630 és 1637 közötti, 1633-ig viszonylag folyamatosan ellátott kamarási tisztségének – mi több, később is ezzel a megoldással élt, amikor alkalmanként Bécsbe látogatott.⁴² Zrínyi Miklósnak, akinek

³⁸ Vö. CZEIKE 1992–1997, Bd. 4, 481. Nem tud saját palotáról Pálffy Pál politikai életművének kutatója, Anna Fundarková sem, ő saját tulajdonként egy Gänserndorfban (Marchfeld, Alsó-Ausztria) álló kúriát említ, amelyet feltételezése szerint ugyancsak bécsi tartózkodásai idején lakhatott: FUNDÁRKOVÁ 2013, 401.

³⁹ A bécsi ház Nádasdy Tamás idejéből való építési adataira: TÓTH 1973, 218, 266/85–87. j. Az Augustinerkirchével szemben álló, a 14. században Zeughausként („Altes Harnischhaus”) szolgáló épület (ma Augustinerstraße 12.–Dorotheergasse 19. által határolt sarok) 1547-ben még Marquard Khuenring tulajdona volt. Az 1563. évi Hofquartiersbuch – azaz az udvari alkalmazottak kötelező beszállásolását a városfalon belüli háztulajdonosok részére rögzítő könyv – bejegyzése szerint az épület Károly főherceg, a Salm grófok és az Alsó-ausztriai Kancellária szomszédságában volt (DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 776), s az 1566-ban készült Hofquartiersbuch bejegyzésében (akkor a 756. szám alatt) „Herrn Nadasti haus Freyhaus”-ként szerepel. A házon Nádasdy Tamás már 1556 áprilisától legkevesebb az 1561. év végéig jelentős átépítéseket, bővítéseket, javításokat végeztetett. Biztonsággal csak annyi tudható, hogy 1587-ig a családé volt, de nem ismert, hogy a 16. század folyamán mikor került hozzájuk. Jóllehet források egyelőre nem állnak rendelkezésre, feltételezhető, hogy 1587 és 1650 között is a Nádasdyaké – amikor is Nádasdy III. Ferenc saját házának mondja. DEÁK 2015, 571–583.

⁴⁰ TOMA 2005, 52; Az alsó-ausztriai Bauschreiber által 1673. január 9-én felvett állapotleírásból hosszan idéz és közli a renoválás legfontosabb teendőire tett árbecslés összeggel ellátott tételeit is: DEÁK 2015, 582–583. A bécsi házat 1673 áprilisában 18.000 forintra becsülték, az elsődleges, legszükségesebb javítások teljes összegét pedig 3008 forint 30 dénár-ra. Uo. 583, továbbá a ház későbbi sorsával is foglalkozik: TOMA 2010, 861.

⁴¹ Kamarási szolgálatáról és az ezzel járó bécsi életről: KOLTAI 2012, 109–114.

⁴² Ld. előző jegyzet, valamint KOLTAI 2002a, 59, 61. KOLTAI 2013b, 321–326. Hogy kamarási szolgálata idején is bérelt szálláson élt, azt anyja, Lobkowitz Poppel Éva 1632 novemberében írt levele is igazolja, amelyben attól óvja Batthyány Ádámot, hogy felesége, Formentini Auróra – a tervek szerint – Bécsben hozza világra első gyermekét, Mária Eleonórárt, merthogy „minemő

mesterfoglalkoztatásából mindössze két bécsi nevet ismerünk, a család szerzeményeként ugyancsak volt háza Bécsben a *Freyungon*, amelyet még dédapja, a szigetvári Zrínyi Miklós vásárolt 1554-ben.⁴³ Miután az 1649-ig öccsével, Péterrel közösen tulajdonolt, majd vagyonmegosztással megszerzett házat a költő (valószínűleg pénzügyi okból) 1651 decemberében eladta, a Maria Sophia Löbl udvarhölgygel 1652 áprilisában megtartott esküvő után hivatalos bécsi látogatásai idején minden bizonnyal felesége palotájában szállt meg, amely a Löbl-bástyával szemben állt.⁴⁴ Egyelőre bizonytalan, hogy a vizsgált időhatáron belül volt-e saját bécsi háza Pálffy Miklós főkamárnak és koronaőrnek, Pálffy István fiának, valamint Pál unokaöccsének,⁴⁵ akinek műpártolásából 13 bécsi művész és mester nevét ismerjük. Ugyanis nem lehet tudni, hogy mikor vásárolta meg azt a fiaira örökített ingatlant, amelyről 1679 januárjában tett végrendeletében hagyatkozott. Mindenesetre az irat, amely 1679 augusztusában bekövetkezett halálakor⁴⁶ lépett érvénybe, a bécsi „szabad kúriát” romos állapotúnak mondja, amelynek rendbehozatala Maria Eleonora Harrachot, Pálffy feleségét terhelte volna.⁴⁷ Ehhez képest a kortársak közül Esterházy Pál mellett egyedül Pálffy Miklóssal kapcsolatban tudjuk, hogy házán helybeliekkel végeztetett munkák folytak; a gróf halálának évéből adatolt három mesternév alapján arra lehet következtetni, hogy a tulajdonos végül maga látott hozzá a felújításhoz. Erre utal *Hans Jenck* bécsi ácsmester 1679 áprilisában kelt részletes szerződése, amely saját feladatai mellett kőművesmunkákat is említ,⁴⁸ továbbá *David Khöll* (+1683) bécsi udvari kőfaragó⁴⁹ jelentős összegről szóló elszámolása, amelyben a *Schenckenstrassén* álló, s a részletezett teljesítés szerint legalább egyemeletes reprezentatív megjelenésű palota külső és belső kőműves munkáiról, valamint faragványairól és szobordíszeiről esik szó.⁵⁰ Rajtuk kívül van még adat egy *Piazol* nevű állítólagos kőművesmesterre is, ugyancsak a *Schenckenstrassén* folytatott építkezés munkáiban, aki a Pálffy Pálnak több

gyalázatodra lenne, ha ott fönn lenne gyermeke, zselyér házban lakol, amely nem tied, itt pedig az Úristen minemő szép várakkal látogatott”, ld. KOLTAI 2002a, 66.

⁴³ A *Freyung* 2. (régí számozással: 240 és 241. szám) alatt álló dupla házról, annak vételéről, valamint 1651. évi eladásáról: DEÁK 2015, 570. Ettől eltérő, 1560 és 1563 közötti vételt ír VARGA 2016, 172.

⁴⁴ Vö. SCHMIDT PÉTER: A Zrínyi család házai Bécsben. In: *Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós 1620–1664*. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2014, 64–70. Zrínyi házasságáról: PÁLFFY 2007, 55–57. Maria Sophia Löbl életének udvarhölgyként eltöltött időszakára: KELLER 2005, 295–296.

⁴⁵ Pályáját, valamint házasságát bővebben tárgyalja FUNDÁRKOVÁ 2013, 411–412.

⁴⁶ JEDLICKSA PÁL: *Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest 1910, 505–507.

⁴⁷ PERES 2009, 81–82; PERES 2014, 121–122. Maria Eleonora Harrach az özvegy császárné, Eleonora Gonzaga kamaráshölgye volt, Pálffyval való házassága is az ő kívánságára jött létre. Megözvegyülve, haláláig I. Lipót gyermekeinek nevelőnője (Aya) volt, ld. KELLER 2005, 279–280.

⁴⁸ FIDLER III, 225.

⁴⁹ HAUPT 2007, Nr. 989. Khöll tán e feladattól nem függetlenül még ugyanabban az évben vett egy házat Bécsben. Adalék szakmai kapcsolataihoz, hogy Domenico Carlone „Bürgerlicher und Hof-Maurermeister” gyermekeinek kijelölt gyámja volt: HAJDECKI 1906, 50.

⁵⁰ FIDLER III, 227.

helyszínen is dolgozó, a Como közeli Montronióból elszármazott *Francesco Piazzoli kaiserlicher Fortificationsmeister*rel (1612 k.–1668) lehet talán azonos.⁵¹

A magyarországi feladatokban átmenetileg vagy huzamosabban alkalmazott bécsi mesterek összesítése során az információ külön rétegét jelenti a foglalkoztatottak szakmai-társadalmi rangja. Pontosabban szólva az, hogy a megbízott művész, illetve mester az uralkodói udvar szolgálatában állt-e, akár rendszeres bérezés formájában, akár alkalmi megbízással.⁵² Ami hivatalos besorolásként a megrendelő számára presztízssokok mellett garanciát is jelentett a minőségre, a kivitelezés legújabb igények szerinti megoldására. Azt kell gondoljuk, hogy a hazai megbízók mesterválasztásában a kortárs referenciák mellett ez a két szempont lehetett a döntő, minthogy egyfajta hozzáadott reprezentációs értéket vitt az elkészült műbe, ha udvari státuszú, az udvari megrendelések igényeit ismerő és kielégítő mesterember alkotásáról volt szó. Aminthogy már eleve presztízserő volt annak, ha bizonyos munkákat bécsi mesterrel végeztek el. Erre utal, ami a hazai mesterhasználatra vonatkozó áttekintésből egyébként is leszűrhető, miszerint korántsem csak akkor fordultak Bécsből szerződött szakemberhez, ha a vállalkozás jellege, jelentősége reprezentatív megoldást kívánt vagy ha a feladatra hazai körben nem találtak megfelelően képzett mestert, hanem – a számarányok szerint meglehetősen gyakran – olyan munkára is bécsi, olykor egyenesen udvari szolgálatban lévő mestert hívtak, ami helybeli vagy regionális iparos munkával is kivitelezhető volt, illetve volt rá elérhető körben városi céhes kapacitás.

Hogy a számokkal kezdjük. Esterházy Miklós 21 bécsi mestere közül három rendelkezett a császári építész titulusával, illetve udvari státusszal: *Giovanni Battista Carlone* (†1645), már amennyiben helytálló a feltevés, hogy a fraknoi vár központi épületének terve tőle ered. Ugyancsak Fraknón volt tevékeny az átépítés első fázisát a kész (talán Carlone általi) tervek alapján vezető *Simone Retacco* (†1645), aki Carlone veje és terveinek megvalósítója volt a *Hofburg*-beli *Tanzsaal* építésénél is. Őt a hazai irodalom kőművesmesterként jegyzi, pedig címe szerint *kaiserlicher Baumeister* volt. Ugyancsak

⁵¹ FIDLER IV. 226. Továbbá ld. Pálffy Pál bécsi udvari mestereinél. Francesco Piazzoli életrajzi adataira: HAJDECKI 1906, 71–72, és VIII. leszármazási tábla, valamint CAVAROCCHI 1979, 283.

⁵² Az alábbi fejezetekben előforduló, a bécsi udvarral kapcsolatban álló művészeket és mestereket illető besorolásokról, címekről, illetve az olykor alkalmazotti státusszal nem járó udvari foglalkoztatás rendjéről Herbert Haupt ad tájékoztatást. A 17. században az udvari művész, illetve a meghatározott szakmai tudással szolgálatot teljesítő mester alkalmazottként az udvar belső köréhez tartozott és szerződés szerinti rendszeres javadalmazásban részesült. A „kamarai” cím birtokosa viszont (pl. „kais. Kammermaler”) – bár hagyományosan az udvar állományába sorolták – amennyiben nem kapott a titulus mellé állandó megbízást, csak a cím viselésére vált jogosulttá, ami nem jelentett rendszeres alkalmazást, fizetéssel járó szolgálatot. A kamarai titulus a mesterség gyakorlása terén képviselt rangot, és az udvaron kívüli megbízásoknál presztízselőnyöket biztosított. A „hofbefreiter” státuszt élvező művészeket és mestereket személyre szóló kiváltságlevél mentesítette a városi céhek előírásai és fizetési kötelezettségei alól. Az udvar védelmét élvezték, amelynek rendelkezésére álltak és amelynek alkalmi fizetség alapján dolgoztak vagy szállítottak, emellett azonban saját megrendelőikört is kialakíthattak. Mindezekre ld. HAUPT 2007, 13–18.

udvari státusszal bírt mint *Hoftischler* és *Hofbildhauer* a nagyszombati jezsuita templom főoltárát és szószékét kivitelező *Balthasar Knilling* (†1640) is.⁵³

A Pálffy Pálnak, illetve Istvánnak dolgozó 25 bécsi illetőségű mester közül 13 olyat tartunk számon, akit címe és rendszeres megbízásai az udvarhoz kapcsolnak. Több mint fele építőmester, illetve pallér vagy kőfaragó volt, jól tükrözve a kamaraelnök, majd országbíró, utóbb nádor megrendelői orientáltságát, nagyszabású építkezéseinek intenzitását és jelentőségét.⁵⁴ Valamennyien az udvar és a birodalmi arisztokrácia építetői vállalkozásainak nagy egyéniségei voltak: az Esterházynál már említett *Giovanni Battista Carlone*, aki Pálffynak a pozsonyi királyi vár átépítését és az újonnan emelt kerti palotát tervezte, illetve építését irányította, továbbá *Simone Retacco*, a pozsonyi királyi váron, Stomfán és Bajmócon dolgozó császári építész. Voltaképp a Pálffy Pál által biztosított feladatokkal tűnik fel – többnyire tervezőként, s olykor stukkátorként is – a nyugat-magyarországi arisztokraták építkezéseiben *Filiberto Luchese kaiserlicher Ingenieur* és *Baumeister* (1606–1666), aki az országbíró több építési vállalkozását, várainak átépítését felügyelte és részben tervezte, s mintegy a család háziépítészeként éveken át rendszeres kapcsolatot tartott a Pálffyakkal.⁵⁵ Ugyancsak a bécsi építéstartársadalom első vonalába tartozott a bajmóci várépítés második fázisát Luchese tervei alapján irányító *kaiserlicher Baumeister, Carlo Martino Carlone* (1610 k.–1667) is, akit Pálffy mellett Nádasdy Ferenc is foglalkoztatott. A másodvonal színvonalát mutatja, hogy az 1639-ben Bajmócon és pallérként Vöröskőn is Luchesével dolgozó *Antonio Rava hofbefreiter Maurer* már 1626-tól udvari szolgálatban állt Bécsben – ez az ő tevékenységével kapcsolatban eddig nem kapott figyelmet –, *Francesco Piazzoli kaiserlicher Fortificationsmeister* huzamosabb jelenléte Pálffy építészgárdájában pedig talán a Magyar Kamara általa felügyelt építkezéseivel is összefüggött. Erre utal Piazzoli 1654. évi érsekújvári szállításról szóló elszámolása, amúgy pedig 1649-ből a pozsonyi *Gartenpalais* építésének forrásaiból tudunk róla. A pozsonyi Pálffy-palota és kert díszítő berendezésével kapcsolatban ismert nevek között más udvari alkalmazottat is találunk – a kerti szökőkutat készítő kőfaragó, *Pietro Maino Maderno Hofsteinmetz* (†1654) vagy a grófi hálósobába 1649-ben festményeket készítő *Giacomo (Johann Jacob) Bonvicini* (†1667 előtt) udvari festő sorolódna ide. A kiemelkedő képességei miatt udvari szolgálatba vett *Johann Heinrich Müller hofbefreiter Konterfetter* neve – igaz, eddig hibás névalakban – Pálffy István 1628. évi arcképmegrendeléséből ismert. A portré, amelyről adat maradt fenn, egy újabb (egyelőre nem alátámasztott) feltételezés szerint a Franz Christoph von

⁵³ Az itt következő néhány jegyzetben a mesterek udvari működésére vonatkozó források legújabb irodalmát adom meg, a velük kapcsolatos további irodalomra csak hivatkozást igénylő esetben utalok. Esterházy Miklóssal kapcsolatban: *Giovanni Battista Carlone* építész, HAUPT 2007, Nr. 744 („kais. Architekt”, „kais. Baumeister”); *Simone Retacco* építőmester, HAUPT 2007, Nr. 3238 („kais. Baumeister”); *Balthasar Knilling* asztalos, szobrász, HAUPT 2007, Nr. 950 („Hoftischler”, „Hofbildhauer”). További irodalom – Fraknó: *Giovanni Battista Carlone* esetleges tervező szerepére, valamint *Simone Retacco* terv („Modell”) alapján 1630-tól vitt kivitelező építész-megbízására: HOLZSCHUH 2001, 168, 170; átfogóan KEIL-BUDISCHOWSKY 1993, 109–110; Retaccóra részletesen: FIDLER 1990, 49–50; KOPPÁNY 2011, 106–107.

⁵⁴ A Pálffy Pál, valamint István által foglalkoztatott bécsi mesterek közül hárman – *Georg Bachmann* festő, *Giovanni Battista Rosso* stukkátor, valamint *Simon Fraunhoffer* ácsmester – később, a városi mesterekhez tartozó jegyzetekben szerepelnek.

⁵⁵ FIDLER 1990, 147; FUNDÁRKOVÁ 2011, 365.

Khevenhüller császári titkos tanácsos által kezdeményezett, II. és III. Ferdinánd udvarának tagjait és európai főméltóságokat ábrázoló portrék 1640/41-ben összeállított gyűjteményéhez készült volna, előkép gyanánt.⁵⁶

A Pálffy Pál által megbízott harangöntők és fémművesek, valamint éremvésnökök mindegyike ugyancsak császári szolgálatban volt: köztük a hazai irodalomban sokszor említett, harang- és ágyúöntőként foglalkoztatott *Balthasar Herold* (1621 k.–1683), valamint nevelőapja, *Leonhard Löw*, akinek a grófi család 1649-ben egy kisebb harangért, egy másiknak pedig a medaillon-díszéért fizetett. A további nevek már az évtized reprezentációjában legigényesebb gyászeseménye, a Pálffy István, valamint testvére, Pálffy János és anyjuk, Fugger Mária 1646. május 29-én megtartott hármastemetéséhez tartozó számlák és kifizetések kapcsán maradtak fenn.⁵⁷ A magas művészi szinten megvalósított végtisztesség megszervezése a családfőre, Pálffy Pálra hárult.⁵⁸ A bécsi udvarban 1645-től foglalkoztatott, majd 1649-től a megbízásokban udvari titulussal szereplő *Zacharias Lauffer* (†1657) *Hofzinngießler* a két Pálffy fiú aranyozott (ón)koporsóját készítette el, az alkalomra vert temetési emlékérem kivitelezésével pedig Pálffy Pál *Matthias Pichler* (1597 k.–1654) császári éremvésnököt bízta meg.⁵⁹ A pozsonyi Szt.

⁵⁶ Az építészek, építőmesterek közül a Pálffy Pál számára dolgozott, de Esterházy Miklósnál már említett mestereken túl ld. még: Carlo Martino Carlone (†1667), HAUPT 2007, Nr. 743 („kais. Baumeister”, „Hofbaumeister”, „Hofmaurer”); Filiberto Luchese, HAUPT 2007, Nr. 2721 („kais. Ingenieur”, „kais. Baumeister”); Francesco Piazzoli, HAUPT 2007, Nr. 397 („kais. Fortificationsbaumeister”, „kais. Schwanzwerkmeister”, „kais. Werkbaumeister”), valamint Antonio Rava kőművesmester (említve 1626 és 1657 között) HAUPT 2007, Nr. 3226 („hofbefreiter Maurer”). A kőfaragó, ill. kőmetsző Pietro Maino Maderno: HAUPT 2007, Nr. 2741 („Hofsteinmetz”), halálának évére: HAJDECKI 1906, 51. A festő Giacomo (Johann Jacob) Bonvicini, HAUPT 2007, Nr. 536 („Hofmaler”), továbbá az 1620. szeptember 9-én udvari szolgálatba vett Johann Heinrich Müller arcképfestő („hofbefreiter Konterfetter”), ld. HAUPT 2007, Nr. 2984, aki az eddigi irodalomban hibás néven, mint Müllerscher szerepel (ld. FIDLER III. 239). Müller Pálffy Istvánról készült portréját Ingrid (Štibraná) Halászová előképnek feltételezi Khevenhüller rézmetszet és tempera kivitelezésű portrészorozatához: ŠTIBRANÁ 2007, 326; HALÁSZOVÁ 2016, 23/34. j., a sorozatra vö. POLLEROS 2017a, 17, a táblázat vonatkozó bejegyzése. További irodalom: alapvetően FIDLER I–IV., ezen túlmenően – Giovanni Battista Carlone a pozsonyi királyi vár átépítésének tervezője források alapján: BADÁL 1975, 123–124, Nr. B/22; KELÉNYI 1999, 356–357; Filiberto Luchese: FIDLER 1988; FIDLER 1990, 145–168, különösen 159 ff.; Antonio Rava: FIDLER 1994, 223; Simone Retacco: FIDLER 1990, 49–50; FIDLER 1994, 223; Pietro Maino Maderno: SCHUMACHER 1991, 197; FIDLER 1994, 218, 221; KOPPÁNY 2002, 187; Giacomo Bonvicini: FIDLER 1990, 92/187. j., 147 (azt feltételezi, hogy 1641-ben Luchese hozta magával Itáliából); SCHUMACHER 1991, 197; FIDLER 1994, 220.

⁵⁷ Pálffy István, Pálffy János és Pálffy Miklósné Fugger Mária 1646. május 29-én a pozsonyi Szent Márton templomban tartott temetésének pontosított, illetve helyesbített dátumára ld. MIKÓ-PÁLFFY 2002, 158. Pálffy Istvánról és Pálffy Jánosról újabban: FUNDÁRKOVÁ 2013, 397–398.

⁵⁸ A temetésről újabban, a lebonyolítást érintő több részlet közlésével: KISS-VISKOLCZ 2016.

⁵⁹ A feladatban résztvevő harang- és ércöntők: Zacharias Lauffer, HAUPT 2007, Nr. 2563 („Hofzinngießler”); Leonhard Löw (említve 1651/53) HAUPT 2007, Nr. 2648 („kais. Stückgießer”); Balthasar Herold HAUPT 2007, Nr. 2295 („kais. Stückgießer”). Éremvésnök: Matthias Pichler, HAUPT 2007, 426 („kais. Münzeisenschneider”). További irodalmuk – Leonhard Löw: FIDLER III. 233; Zacharias Lauffer: SCHUMACHER 1991, 197. Lauffer foglalkoztatására Lipót Vilmos főherceg részéről az udvari kifizetések alapján: HAUPT 1980, 349, Nr. 339; Leonhard Löw ágyúöntőt III.

Márton-templomban felállított *castrum doloris* tervezője ez esetben is Filiberto Luchese volt, csakúgy, mint azé a gyászépítményé, amelyet az egyidejűleg elhunyt Mária Anna császárné felravatalozására az *Augustinerkirchē*ben emeltek.

A nagyszabású, magas reprezentációs igénnyel megrendezett családi temetés alapvetően bécsi mesterek összehangolt munkájaként valósult meg: a három említett udvari művész mellett Pálffy Pál a legfontosabb építő- és díszítőfeladatokat is bécsi városi mesterekkel végeztette el.⁶⁰ Köztük volt a *Johann Ledentu* udvari festő köréhez tartozó, tevékenységére nézve kevésbé ismert *Johannes Khuen*, egy a források szerint az elzászi Sambildtől elszármazott és 1636-ban már Bécsben kimutatható szobrász, aki Pálffy István és János halotti címereit szállította.⁶¹ A *castrum doloris*t és elszámolásban részletezett tartozékait – fővállalkozóként – *Heinrich Hainslman* bécsi városi asztalosmester kivitelezte, aki további bécsi asztalosok bevonásával készítette el az építményt.⁶² A tudott résztvevők java egyébként is a *castrum doloris* kialakításán dolgozott, így *Giovanni Battista Rosso* stukkátor, akit valószínűleg az építmény stukkócímereitért fizettek, amely címereket a nürnbergi, ugyancsak Ledentu köréhez tartozó bécsi *Leonhard Juvenel* festett ki.⁶³ Ismert továbbá *Christian Knerr (Knör)* bécsi városi festő szerződés szerinti feladata, ő szintén a *castrum doloris* számára készített el nagy mennyiségű (közel 500), részben papír alapú címet.⁶⁴ A gyászépítménnyel függ össze *Andrea Bertinalli* (1604 k.–1677) díjazása is, akinek ez volt az első munkája a Pálffy család számára. Csupán ebből a megrendelésből tudunk *Caspar Zürrecher* bécsi polgárról és lakatosmesterről, aki zászlórúdtartót és különböző díszítőelemeket

Ferdinánd utasítására nem meghatározott munkáért fizeti a Magyar Kamara 1650-ben: BOTTLO 1962, 231, Nr. 960, illetve ágyúk és harangok öntéséért 1651-ben: uo. 231, Nr. 971–974. Pálffyaknak végzett munkáira ld. még: FIDLER 1994, 223.

⁶⁰ A temetés kellékeit, valamint a gyászceremónia építményeit és díszítőelemeit kivitelező itt megadott (bécsi) mesterek nevét részvételük levéltári adataival közli SCHUMACHER 1991, 197; valamint FIDLER II–IV., a név szerinti megfelelő helyeken. (Itt kell megjegyezni, hogy Giovanni Battista Rosso stukkátor neve hibás olvasattal, Rosa-ként szerepel Fidler adattárában, de minden egyéb adata egyezik. Kuno Schumacher nem említi a részvételét.) A temetést ismertető újabb tanulmány, amely megelőlegezi a költségekről fennmaradt, eddig kiadatlan forrás későbbi közlését a résztvevő művészekkel és mesterekkel: KISS–VISKOLCZ 2016. Itt csupán Luchese, Ledentu, Knerr, Wideman, Hainslmann és Pichler nevét és megbízását közli: uo. 146–153, továbbá a szobrász Hans (Johannes) Khuent, Hans Klain olvasatban (uo. 156/92. j.).

⁶¹ A szobrász Johannes Khuen személyének meghatározására ld. HAUPT 2007, Nr. 2577, Johann Ledentu tételében, aki Khuen esküvői tanúja volt a Stephanskirchēben 1636. május 12-én. Ld. ugyanerre a szobrász születési helye megadásával HAJDECKI 1908, Nr. 6630. A Khün művészcsalád újabb irodalma, amely Johannes Khuen személyét nem említi: ECSÉDY 2014. Ld. még: SCHUMACHER 1991, 197; FIDLER III. 227.

⁶² Heinrich Hainslmann asztalosmesterre: HAUPT 2007, Nr. 1827, a Nádasdy Ferencnek is dolgozó Georg Gamp „Hofkomödientischler” tételében, aki a későbbiekben a veje lett. Ld. továbbá SCHUMACHER 1991, 197; FIDLER II. 213, valamint KISS–VISKOLCZ 2016, 150, Hainslmann itt a *castrum doloris* fővállalkozójaként, a munkában bécsi és pozsonyi segédek részvételével.

⁶³ Giovanni Battista Rossohoz: AGGHÁZY 1959 I., 263; Leonhard Juvenel festő és Johann Ledentu kapcsolatához: HAUPT 2007, Nr. 2577, itt Juvenel Ledentu esküvői tanújaként szerepel. Ld. továbbá: FIDLER III. 226.

⁶⁴ SCHUMACHER 1991, 197, 201; FIDLER III. 228.

szállított,⁶⁵ továbbá szerződés szerinti munkáért járó kifizetésből *Christian Khuen* festőről, akinek a bécsi, pozsonyi, nagyszombati és besztercebányai működésű több generációs Khün művészcsaláddal való kapcsolatáról ez idáig nincsenek adatok.⁶⁶ Bécsi művészre bízta Pálffy Pál a *castrum doloris* rézmetszetű ábrázolását is: a Magyarországon elsősorban portrémetszetei révén jelentőssé vált augsburgi *Elias Wideman*ra (1619–1652), akinek munkamódszerébe némi bepillantást enged ez a megbízás. Wideman a rézlemez nyomtatásához Bécsben vásárolt kilenc csomónyi nagyméretű velencei papírt ugyanis az elszámolás szerint a sokszorosítást végző bécsi *Barbara Wolf*nak szállította le. A rézmetszőként és -nyomóként (*Druckerin*) működő *Wolf*, valamint *Wideman* munkakapcsolatáról a kutatásnak eddig nem volt tudomása.⁶⁷

Batthyány Ádám megrendelőként 29 Bécsből felfogadott mesterrel volt kapcsolatban, s közülük 15-nél tudunk rendszeres foglalkoztatásukról. Az ő esetében különösen intenzív és változatos építőtevékenységet a bécsiek közül a kortársaknál már említett *Hofbaumeisterek* képviselték: *Filiberto Luchese*, aki 1640-től nemcsak felügyelte Batthyány építkezéseit, de többhöz tervet is készített (Körmend, Rohonc, Németújvár, Szalónak, Borostyánkő), illetve a terveit Németújváron és Rohoncon megvalósító *Giovanni Battista Orsolini* és *Simone Retacco*.⁶⁸ Köztük volt egy 1649. évi nem pontosítható munkával a már ugyancsak hivatkozott *Pietro Maino Maderno*, továbbá *Michael Weidner* (1606 k.–1673) udvari pecsét-, címer- és kőmetsző, aki – eddig *Baidner* néven számon tartott munkássága részeként – egy címeres követ faragott Batthyánynak.⁶⁹

A gróf megbízásaiból ismert öt bécsi festő közül elsősorban *Friedrich Stoll* (1597 k.–1647) említendő, aki *Kammermaler* titulussal tényleges udvari szolgálatot látott el, s aki 1636-ban két ismeretlen tárgyú arcképet szállított le Batthyánynak, melyeknek másolatát az egyik Pálffy grófnő is kérte tőle.⁷⁰ Egyúttal ígéretet tett a császári ház

⁶⁵ Caspar Zürrecher bécsi városi lakatosmester, valamint *Christian Khuen* festő személye és részvétele a munkában csak *Kuno Schumacher* fent megadott közléséből ismert: SCHUMACHER 1991, 197.

⁶⁶ *Christian Khuen* ugyancsak nem szerepel a művészcsalád újabb feldolgozásában (ECSÉDY 2014), s egyelőre azt sem tudjuk, hogy Bécsből vagy Pozsonyból fogadta-e fel Pálffy Pál.

⁶⁷ *Wideman castrum doloris*ra szóló megbízását említi SCHUMACHER 1991, 197 FIDLER IV. 249, RÓZSA 2006, 259; KISS–VSKOLCZ 2016, 146, 150, valamint az abban hivatkozott régebbi irodalom mellett: CENNERNÉ WILHELMB 1957, 327. A metsző magyar megrendelésre készült munkáinál *Isaac Major* és *Matthias Werm* (feltehetően metszői) segítségét tartotta számon eddig az irodalom (RÓZSA 2006, 259), a sokszorosítást végző *Barbara Wolf* szerepe (FIDLER IV. 250.) viszont nem volt ismert.

⁶⁸ Batthyány Ádám építkezéseinek bécsi (udvari) szereplőit helyszínek és feladatok szerint csoportosítva, továbbá levéltári adatokkal kiegészítve tárgyalja: KOPPÁNY 1984, 546–553; újabban KOLTAI 2012, 164–239, a németújvári vár 17. századi állapotának rekonstrukciója: KOLTAI 2012, 178–194, a várleltárak és az építkezés forrásai: KOLTAI 2013a, 209–245. *Luchese* szerepére: FIDLER 1990, 147, 150–157; KOPPÁNY 1982, 228, 230; KOPPÁNY 2002, 185–186; KOLTAI 2012, 203–206, 220, 231, 439, itt Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Németújvár, ill. Körmend, Rakicsány átépítésére.

⁶⁹ *Michael Weidner* adataira: HAUPT 2007, Nr. 4152 („Hofsiegelschneider“, „Hofwappenschneider“, „Hofsteinschneider“). Neve az adattári irodalomban eddig mint *Michael Baidner* szerepelt: KOPPÁNY 2002, 176.

⁷⁰ *Friedrich Stoll* életrajzi adataira: HAUPT 2007, Nr. 3714 („kais. Kammermaler“). Továbbiakat ld. KOPPÁNY 2002, 190, itt Koppány húsz elkészült portréről szól, és ezzel a számmal közli az

tagjainak megfestésére is: tizenkét kép elkészítése a következő évi számadások szerint meg is valósult.⁷¹ A gróf ismeretsége a festővel, valamint a neki szóló megbízások nyilván annak is köszönhetőek, hogy éveken át egy körben mozogtak, Batthyány 1630-tól, a császár mellett ellátott kamarási szolgálata idején; az első években folyamatos bécsi jelenléttel és az udvarban jól kiépített kapcsolatokkal.⁷² Ugyanezen a módon szerzett ismeretség lehetett *Johann Ledentu, kaiserlicher Ingenieur, Hofmaler* (1602 k.–1654), akitől 1641-ben magyarországi végvárakról tollrajzsorozatot rendelt meg, s aki 1642-ben történelmi személyek (magyar egyházfők, császári generálisok) portréit kínálta vételre, amely lehetőséggel azonban Batthyány nem élt.⁷³ A szintén udvari festő *Kaspar Dellának* (1583–1661) szóló megbízásból viszont egy nagyméretű két oldalán festett zászlóról tudunk, amelyet 1654-ben készített Batthyálynak „zue der Leib Quardy”.⁷⁴

Batthyány Ádám mesterei között a harangöntés és fémművesség művelőiből fordul elő a legnagyobb számban udvari alkalmazott: a Pálffyknak is dolgozó ónműves *Zacharias Lauffer*, a harangöntő *Leonhard Löw*, továbbá *Balthasar Herold* mellett Batthyányval való mintegy tízéves megbízói kapcsolatban ott találjuk *Christian Perger* császári ágyú- és harangöntőt, egy megrendelés erejéig pedig az udvari rézműves, *Andreas Habermann* neve is előkerül.⁷⁵ A forrásokból egyetlen neki dolgozó bécsi

adatot Koltai András is: KOLTAI 2008, 423; KOLTAI 2012, 210. Az adatgyűjtő Iványi Béla saját javításával a húsz kettőre lett javítva, ld. MTA BTK MI, Lvt. A-I-24/774. sz. A festő ugyanitt leírt, 1636. július 31-én kelt levele sem tartalmaz más számot, mint az Iványi által javított kettő, ennyi kép elküldését jelzi Batthyálynak. Az adatot ennek megfelelően vettem figyelembe. A megrendelést említi: GARAS 1953, 142. Friedrich Stoll tevékenységéről és egyéb portré-munkáiról: THIEME-BECKER 32 (1938), 104; újabban Johann Baptist von Verdenberg kancellár számára sorozatban végzett megbízásairól: KNOZ 2003, 476–478.

⁷¹ Az előző jegyzetben hivatkozott levélben 1636. július 31-én „a többi kép majdnem kész” állapotáról referál, darabszám nélkül. Tizenkét festmény elkészültére kifizetési adat van 1637-ből: KOLTAI 2008, 424; KOLTAI 2012, 210.

⁷² KOLTAI 2012, 109–114. Stoll udvari megrendelőkörével kapcsolatban vö.: POLLEROS 2017, 100.

⁷³ Johann Ledentu adatai: HAUPT 2007, Nr. 2577 („Hofmaler”, „kais. Ingenieur”). A többnyire Ledentu aláírásával ellátott lavírozott tollrajzok magyarországi várak ábrázolásával: Wien, ÖNB, Ms. Cod. 8622 (75 számozott rajz); Cod. 8623 (50 számozott rajz): „Regni Hungariae Confinia delineata.”. Erre, valamint egyéb tevékenységére: GARAS 1953, 89, 137, 154/101. j.; 155/131. j.; KOPPÁNY 2002, 184–185; KOLTAI 2002, 175–176, Nr. 90; *Renesancia* 2009, Nr. 245–247 (MARTIN ČIČO); KOLTAI 2013a, 220–227.

⁷⁴ Kaspar Della: HAUPT 1991, újabb életrajzi összefoglalás forrásokra alapozva; HAUPT 2007, Nr. 1212 („Hofmaler”, „Kammermaler”), a hivatkozott zászló adata Iványi Béla gyűjtése, lelőhely: MTA BTK MI, Lvt. A-I-24/ 1023 sz. Della megbízására Lipót Vilmos főherceg részéről: HAUPT 1980, 351, Nr. 186, 353, Nr. 89, itt a portré mellett egyéb műfajokban való tevékenységére is. Della dolgozott Karl Eusebius von Liechtenstein hercegnek is 1652-ben, ld. FLEISCHER 1910, 37; MORPURGO 1962, 137; HAUPT 1991, 31; HAUPT 1998, Nr. 587.

⁷⁵ További harang- és ágyúöntők, fémművesek Zacharias Lauffer, Leonhard Löw és Balthasar Herold (KOPPÁNY 2002, 181, 184, 185; KOLTAI 2012, 175) mellett: Andreas Habermann (említtve 1649/50), HAUPT 2007, Nr. 2092 („Hofkupferschmied”); Christian Perger, HAUPT 2007, Nr. 331 („Stück- und Glockengießer im kais. Gießhaus”), akit az irodalom eddig Christian Berger néven jegyzett (KOPPÁNY 2002, 177). Haupt csak 1637. évi házasságkötése alapján tartja számon, korábbi, 1625 és 1635 közötti működésével kapcsolatosak viszont azok az adatok, amelyek a Batthyány-levelezésben maradtak fenn róla.

aranyműves nevét ismerjük csupán, a *Hofgoldschmied*nek tudott *Hans Georg Entzenberger*ét (1617 k.–1655), akinek 1650. évi számlája tűnik mindeddig a legkorábbinak a vizsgált mecénások és a bécsi udvarban működő ötvösök dokumentált kapcsolataiban. Egyelőre nem bizonyított, hogy az adatszerűen ismert két bécsi órás közül az udvari címmel rendelkező *Virgil (Wigelius) Khraitmayr* 1647. évi németújvári látogatásáról tudottak tényleges megbízást takarnak-e, az viszont igen, hogy Batthyány levelezése *Marcellus Hollmayr* udvari hangszerkészítővel eredményre vezetett: Hollmayr 1651 körül két „török” lantot készített a grófnak.⁷⁶

Adatokban a legkevesebbet Zrínyi Miklós mesterfoglalkoztatásáról tudjuk, mindenesetre az ő megbízásaiból ismert mindkét bécsi mester az udvarnak is szolgálatában állt: *Filiberto Luchesé*ről van szó, aki 1650 előtt részt vett Csáktornya átépítésében, valamint az udvari festő címmel rendelkező *Jan Thomas*ról (1617–1678), aki pedig *Gerhard Bouttats* (1630 k.–?) 1664-ben készült metszete szerint Zrínyi legjobb, hiteles arcmásának alkotója volt.⁷⁷

Pálffy Miklós részben továbbfoglalkoztatva nagybátyja, Pálffy Pál mestereit, a megrendeléseiben számon tartott 13 bécsi tevékenységű mester közül hat olyant alkalmazott, akinek neve udvari megbízásokból is ismert. Nála is megtaláljuk az építészként többeknél hivatkozott *Filiberto Luchesé*t, ezúttal mint a vöröskői *sala terrena* és kápolna stukkódíszét, valamint a kápolna oltárait tervező mestert, továbbá a nagybátyjánál már említett *Francesco Piazzoli kaiserlicher Fortificationsmeister*t, akinek neve Pálffy Miklós bécsi palotájának munkálataiban bukkant fel, de ugyancsak szó esett már a bécsi építkezés kapcsán *David Khöll* udvari kőfaragóról is. Noha címe szerint nem állt az udvarnál alkalmazásban *Johann Jacob Fischer* mérnök, egy késői dátummal megtalálható a neve az udvari kifizetések jegyzékében, egyszeri, vélhetően megbízás utáni költségkompenzációval. Fischer 1675 és 1677 között állt kapcsolatban Pálffyval, akinek megrendelésére kísérleteket végzett Vöröskő környékén fellelhető ércfajtákkal, és tervet készített a pozsonyi vár újbóli megerősítésére. Festőként egyetlen udvari művészt foglalkoztatott Pálffy, az 1655-től Vöröskőn, a kápolna, valamint a *piano nobile* és a *sala terrena* freskóit kivitelező *Carpoforo Tencallát* (1623–1685), azt a mestert, aki gyakran vett részt a Luchese által vezetett építkezések festőfeladataiban. Az ötvösök közül a Nádasdy Ferencnek és Esterházy Pálnak is megrendelést teljesítő *Georg*

⁷⁶ Az aranyműves: Hans Georg Entzenberger, ld. HAUPT 2007, Nr.1508 („Hofgoldschmied”). Órásmester: Virgil (Wigelius) Khraitmayr (említve 1651 és 1657 között), HAUPT 2007, Nr. 1076 („hofbefreiter Uhrmacher”, „Hofuhrmacher”). Hangszerkészítő: Marcellus Hollmayr, HAUPT 2007, Nr. 2391 („Hoflautenmacher” és „hofbefreiter musikalischer Instrumentenmacher”), akinek neve Koppánynál Kollmayrként van megadva (KOPPÁNY 2002, 183.). Helyes olvasatban az 1651. év köré tehető vásárlás említésével: KIRÁLY PÉTER: Rezidenciális zene három XVII. századi főúr, Batthyány I. Ádám, Nádasdy III. Ferenc és Esterházy Pál udvarában. In: *Batthyány I. Ádám és köre*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013, 257. Koppány a közleményében megemlíti egy ciprusfa hegedűt, mint valószínű tőle való szerzeményt, azonban annak anyaga – Király Péter köszönettel vett közlése szerint – itáliai gyártású hangszerre vall, így az eredetét ennek alapján nem lehet egyértelműen a bécsi működésű Hollmayrhez kötni.

⁷⁷ Filiberto Luchesére ld. Pálffy Pál és Batthyány Ádám mestereinek jegyzetét. A Zrínyi által foglalkoztatott Jan Thomasra: HAUPT 2007, Nr. 1313 („hofbefreiter Maler”, 1658: „Hofmaler”). Róla e dolgozatban több helyen esik szó. Luchese részvételére Csáktornya átépítésében: KLANICZAY 1964, 604; KOPPÁNY 2002, 186; KOLTAI 2008, 404/13. j.; KOPPÁNY 2010, 154, 163;

Fleischhacker Hofjuwelier, Hofsilberhändler (1614 k.–1678) egyelőre az egyetlen olyan udvari ötvösmester aki Pálffyval is kapcsolatba hozható, egy 1657-ben, Sopronba leszállított megrendelés alapján. Rajta kívül bécsi aranyművesként *Philipp Pfaundler* neve maradt fenn 1673-ból, ő azonban nem rendelkezett udvari titulussal.⁷⁸

Jóllehet Esterházy Pál 1670-es évek elejéig áttekintett foglalkoztatásában igen sok, 34 Bécsből szerzett mesterről tudunk, csupán tizenketten kaptak közülük rendszeres udvari megbízást. Legtöbbjük a gróf akkori legnagyobb, jelentős számú helybeli, valamint környékbeli szakembert is alkalmazó vállalkozásában, a kismartoni kastély 1672-ig tartó építési és díszítő munkálataiban vett részt. Az udvari kinevezéssel bíró mesterek közt volt Filiberto Luchese, övele hozza összefüggésbe a kutatás a kastély átépítésének egykori tervét az 1660-as évek elejéről, valamint Carlo Martino Carlone, aki 1663-ban az elképzelés modell utáni megvalósítására szerződött Esterházyval,⁷⁹ azonban a kivitelezést egy újabb szerződéssel pallérjai végezték el. A díszterem mennyezetét az udvari festő *Carpoforo Tencalla* látta el freskóval⁸⁰ és szintén udvari címmel rendelkezett az a két bécsi kőmetsző, *Bartholomaeus Kholl* (*Khöll*) (+1664), valamint a feladatot halála után folytató *Urban Ilmayer* (*Illmer*) (+1679) is, aki a belső burkolathoz a márványlapokat szállította.⁸¹ A magyarok közül többek megrendelését is

⁷⁸ Az építész Francesco Piazzoli, valamint David Khöll udvari kőfaragó irodalma a Pálffy Miklós bécsi palotájával kapcsolatos jegyzetben lesz részletezve. Az eddig tervező építészként hivatkozott Filiberto Luchese (irodalma Pálffy Pál mesterei közt) mint Vöröskő kápolnájának és *sala terrenájának* stukkódekoráció-tervezője: FIDLER 1994, 228–230, KOPPÁNY 2002, 186. Johann Jacob Fischerre, aki a forrásokban Fischer Ingenieur-ként van említve: FIDLER II. 207. Neve nem található meg Herbert Haupt adattárában (HAUPT 2007), mindenesetre legalább egyszeri udvari megbízása dokumentált, in: ÖStA AVA FHKA HKA HZAB (Online forrásadatbázis), 1690, Bd. 135, fol 340v. Pálffy Miklós körében festőként az egyetlen udvari művész Carpofo Tencalla, HAUPT 2007, Nr. 1229 („Hofmaler”), ötvösként pedig Georg Fleischhacker, HAUPT 2007, Nr. 1680 („Hofjuwelier”, „Hofsilberhändler”); az egyetlen megbízásra szóló adatból ismert Philipp Pfaundler bécsi ötvösre: FIDLER IV. 226. További irodalom Tencallához Vöröskőn: MEDVECKÝ 1994; MEDVECKÝ, JOZEF: „Man fand bey ihm eine richtige Zeichnung, ein vernünftiges Kolorit, und sinnreiche Zusammensetzungen...“: Carpofo Tencallas Deckenmalereien auf der Burg Červený Kameň. In: *Baroque Ceiling Painting in Central Europe: Proceedings of the International Conference, Brno–Prague, 2005*. Praha 2007, 189–195.

⁷⁹ Az Esterházy Pál megbízásaiban szereplő udvari építészek, Filiberto Luchese és Carlo Martino Carlone irodalmát ld. Pálffy Pál mestereinek jegyzetében. A modellre, azaz tervre vonatkozóan Gottfried Holzschuh feltételezését in: HOLZSCHUH 1995, 148, valamint 327, XVII/2. sz. Az 1663 köré datált terv-variánst a szerződésben említett Modell részének tartja.

⁸⁰ Carpofo Tencalla a Pálffy Miklós megbízásaihoz tartozó jegyzetekben többször hivatkozva. Újabb irodalom Tencalla kismartoni freskójára: HAUCK, TERESA: Carpofo Tencalla. Die Wechselwirkung zwischen gemalter und gebauter Architektur. Diplomarbeit, Universität Wien, 2010, 80–88; a mű elkészültében a megrendelői attitűdre: GALAVICS 2016.

⁸¹ Bartholomaeus Kholl (*Khöll*), HAUPT 2007, Nr. 988. („Hofsteinmetz”) az irodalomban Khöllh néven említve ld. PRICKLER 2013, 97; Urban Ilmayer, HAUPT 2007, Nr. 2452. („Hofsteinmetz”), ld. PRICKLER 2013, 96–97. Khöll 1663-ban kezdte meg a munkát, majd 1664-ben bekövetkezett halála után Ilmayer vette át a megbízást, 1666-ban tbk. meglehetősen nagy tétel leszállításával. (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.046, ill. 11.122, itt március 18-i dátummal 66 vörös márványlap, illetve uott Nr. 11.123, ahol 206 lap vörös és 636 lap fehér márvány leszállításáról esik szó. A két utóbbi forrásban a mester „Urban Illmer”-ként szerepel).

kiszolgáló harangöntő, *Balthasar Herold* két megbízást is kapott a gróftól,⁸² az udvari kályhás mesterről, *Johann Wimpasingerről* pedig Esterházy bécsi háza kapcsán esett már szó. Elégképpen kivételesnek mondható a Lócsáról származó és bécsi udvari festőnek tudott *Michael Langbein* megbízatása, akinek Esterházy Pál számára végzett tevékenységét mindeddig egyetlen (meglehetősen közepes minőségű), talán alkalmi megbízásból készült festmény szignatúrája és 1661. évi datálása igazolja. A Kismartonban élő Langbein 1644-ben még Esterházy Miklós udvari festőjeként kivitelezte a fraknói várkapolna oltárképét és két további festményét, de 1647-től már sorozatosan Bécsben említik az anyakönyvi adatok, 1657-ben pedig már *Hofmaler*ként szerepel saját házassági anyakönyvi bejegyzésében.⁸³

Éveken át többször is feltűnik Esterházy Pál megrendeléseiben négy bécsi udvari ötvös, illetve aranyműves: *Gabriel Seiter* (†1678), akinek nevével csak 1666-ban találkozunk,⁸⁴ *Georg Fleischhacker*, aki 1659 és 1666 közt több alkalommal,⁸⁵ *Matthias Pränagl* (*Pranckl*) (†1689), aki 1665-ben,⁸⁶ valamint *Jacob Emanuel Garb* (*Gärbi*) (1644–1694), aki pedig 1668-ban és 1670-ben állt kapcsolatban a gróffal.⁸⁷ Minthogy az utóbbi hármat a Nádasdy Ferencről fennmaradt források is említik, az országbíró mecénási praxisát ismertette lesz szó róluk. Az udvari ötvösök, Pränagl és Garb Esterházy Páltól származó, s csupán forrásból ismert megbízásait, valamint azokat a megrendeléseket, amelyeket 1665 és 1668 között további három, nem udvari tevékenységű bécsi ékszerésznek adott – ők *Mozes Frankl*,⁸⁸ *Jacob Gleich*, valamint *Caspar Sekher* – a folyamatban lévő Esterházy-kutatás dolgozza fel.

⁸² Balthasar Herold a Batthyány Ádám mestereihez tartozó jegyzetekben többször hivatkozva. Tevékenységét Esterházy Pálhoz kapcsolódóan 1675-ből, a kismartoni kastély harangjaira szóló forrásokkal is kiegészíthetjük: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.212, 11.221.

⁸³ Michael Langbein Esterházy Pál számára festett képe: Szent Sebestyén vértanúsága, szignált, 1661-re datált. Fraknó, Esterházy Privatstiftung. A festő bécsi adataihoz és 1657. évi udvari festői titulusához: HAJDECKI, 1908, Nr. 6791, 10.567; HAUPT 2007, Nr. 2549 (utolsó említése: 1663), továbbá lásd Esterházy Miklós hazai mesterei közt alább.

⁸⁴ Gabriel Seiter HAUPT 2007, Nr. 3501, szerint „Hofjuwelier”, „Hofsilberhändler” volt Bécsben. (MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.876, 10.878, itt számlái 1666 júniusából, illetve júliusából.)

⁸⁵ KÖRNER, STEFAN: Mit königlichem Anspruch. Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jh.* 2009, 231–234, 237; *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból* 2014, 25. Fleischhacker műtárgyszállításait Esterházy számára számlák igazolják (MNL OL P 125). Feldolgozásukkal, ahogyan a következő két mesterével is, Kiss Erika foglalkozik.

⁸⁶ Matthias Pränagl (*Pranckl*) „Hofgoldschmied”, „hofbefreiter Goldarbeiter”: HAUPT 2007, Nr. 572; kapcsolata Esterházy Pállal szerződés és számla lapján mutatható ki 1665-ből, KISS 2019, 61.

⁸⁷ Emanuel Garb (*Gärbi*) „Hofjuwelier”: HAUPT 2007, Nr. 1835; munkái Esterházy Pálnak számlák alapján mutathatók ki.

⁸⁸ Mozes Frankl (*Fränkl*) személyére vonatkozó feltételezés Esterházy üzleti kapcsolataiban: KISS 2019, 64/241. j.

I. 3. BÉCSI IPAROSOK AZ ESTERHÁZYAK ÉS A PÁLFFYAK ÉPÍTKEZÉSEIN

A század arisztokrata építőtevékenységéről készült korábbi összegzések konklúzióihoz képest a mesterfoglalkoztatás mostani áttekintésében leginkább az tűnik szembe, hogy a kifejezetten általános – s főképp – építőmunkát jelentő feladatokra is olykor bécsi iparost hívtak: azaz ácsot,⁸⁹ cserepezőt,⁹⁰ bádogost,⁹¹ üvegesmestert,⁹² cinöntőt,⁹³ ami ha nem a vezető építész mestergárdájába tartozó szakembert jelentett, akkor vélhetően referenciákra alapozottan a magasabb minőség iránti igény jele. Volt azonban a Bécsben elérhető szakmunkáknak egy olyan rétege, amelynél a képesítés színvonala különösen nem volt elhanyagolható, illetve amelynek, főképp a század első felében, nem volt igényesen művelt hazai alternatívája: az órás mesterség,⁹⁴ a hangszer-, illetve

⁸⁹ A bécsi mesternek tudott Simon Fraunhoffer Esterházy Miklósnak 1634–1637 között a nagyszombati templom tetőzetét, Pálffy Pálnak pedig az 1635–1649 között épült pozsonyi vár teljes tetőszerkezetét építette Johann Erhard pallér vezetésével, továbbá dolgozott az 1636-tól 1640-ig épült pozsonyi kerti palota tetőszerkezetén is. Ugyanő dolgozott Batthyány Ádámnak 1637–1639 között a németújvári vár tetőzetén. FIDLER II, 209; KOPPÁNY 1984, 548; KOPPÁNY 2011, 100. Utóbbi helyen Koppány udvari ácsmesternek írja Fraunhoffert, azonban Herbert Haupt adattára (2007) nem tud udvari foglalkoztatásáról és a neve nem fordul elő az udvari kifizetések jegyzékében sem (ÖStA AVA FHKA HKA HZAB). Ugyancsak Batthyáynak dolgozott Simone Retacco bécsi ácsmestere, Wolfgang Grundner, aki 1640-ben Batthyány megbízására a Retacco által újjáépített rohonci kastély tetőszerkezetét készítette, majd a következő két évben Németújváron és ismét Rohoncon végzendő munkára szerződött. KOPPÁNY 2002, 180.

⁹⁰ Paul Miller bécsi cserepezőmester 1634–1635-ben Rohoncon a kastély tetőfedését készítette, 1636-ban pedig a németújvári vár cserepezésére szerződött Batthyány Ádámmal, ld. KOPPÁNY 2002, 187. Nádasdy Ferenc is foglalkoztatott Keresztúron „Becsül Cserep fedő Mesterek”-et 1661-ben. Otlétüket megemlíti a számtartó, Partlin Mihály augusztus 4-i feljegyzése (MNL OL E 185, Mf. 31994. Fasc. 48., fol. 384r), amelyben a nekik juttatott élelmiszert könyvelni el. Az adatra hivatkozik, nem említve, hogy bécsi mesterekről van szó: KOPPÁNY 2014, 181.

⁹¹ Leopold Drentz bécsi bádogos Pálffy Miklós megbízására 1670-ben az Alsó-Ausztriában fekvő saubersdorffi kastélyon javításokat végez. FIDLER I, 92.

⁹² Az Esterházy Pál által 1665-ben, a kismartoni kastély ablakaihoz foglalkoztatott Hans Neuwirth bécsi üvegesmesterről van szó, róla ld. HARICH 1972, 17; KOPPÁNY 2011, 105. (MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.861, uo. 109. cs. Nr. 11.114.). Fontos megjegyezni, hogy jóllehet a század első felében üveget és üvegesmestert a Dunántúlon egyedül Sopronban lehetett találni (ahol 1626-tól üveges céh működött), a csináltatás pedig költséges és nehézkes volt, az 1640-es évek második felétől változott a helyzet. Ugyanis könnyebbé lett a régió megrendelői számára, hogy 1644-ben a pinkafői üveghuta Borostyánkő uradalmával együtt Batthyány Ádám tulajdonába került, s ezt követően a pinkafői huta látta el a környék üvegre szóló igényét. KOPPÁNY 1982, 232; KOPPÁNY 2014, 106–107. Ezzel párhuzamosan a szükséges üveges szakmunka is biztosítva volt, Pinkafő mellett Rohoncon élő üvegesről tudni, KOPPÁNY 1982, 232.

⁹³ Esterházy Pál számára 1666 júliusában Bécsben Johann Lutzenberger cinöntő állított ki számlát: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.879.

⁹⁴ Esterházy Miklósnak készített két toronyórát a nagyszombati jezsuita templomba Joachim Müller bécsi órás mester (1641), KOPPÁNY 2011, 104, Batthyány Ádámmal pedig az ugyancsak bécsi Isac Ebhart levelezett németújvári és rohonci toronyórák ügyében (1640/41), KOPPÁNY 2002, 178.

orgonakészítés,⁹⁵ továbbá a díszítő fémművesség,⁹⁶ amelynek bécsi szakembereit az ismert megrendelésekben szintén megtaláljuk.

A forrásokból tudott bécsi illetőségű mesterek mindenestre többnyire a szakmailag választékosabb, speciális képzettséget igénylő feladatokat látták el, s közülük a legjobbak valóban az udvari megbízások hatókörében voltak elérhetőek. Lényegében erről szól – főképp ami a stílus, a formamegoldás és a technikai kivitelezés újdonságait illeti – az itáliai gyökerű építészek, kőművesmesterek, kőművespallérok, kőfaragók és stukkátorok korábban megadott bőséges jegyzéke, s erről tanúskodik a fentebb számokban kifejezett arány is a magyar megbízásra dolgozó udvari mesterekről, akiknek zömével az építkezések részfeladatain, dekorációs munkáin találkozunk. Ahogyan általában véve is, a források alapján javarészt az építőtevékenység területén fordultak elő a bécsi vagy onnan elszármazott szakemberek, s a többségük nem a rendszeres udvari megbízást élevezők közül való. Ők az eddig nem, vagy csak más összefüggésben említett építő- és kőművesmesterek, pallérok és kőfaragók,⁹⁷ valamint

⁹⁵ Daniel Bauer bécsi orgonakészítővel 1664-ben szerződtek a kismartoni kastélykápolna számára készítendő orgona építésére, ld. PRICKLER 2013, 212.

⁹⁶ Caspar Zurreher bécsi lakatosmesterről a Pálffy Pál megrendelésébe tartozó hármastemetés mestereinek fenti ismertetésekor már szó volt. A bécsi ónműves Johannes Ott Batthyány Ádámnak készített és szállított le nem pontosítható tárgyakat 1649/50. k., KOPPÁNY 1984, 542/9; KOPPÁNY 2002, 188.

⁹⁷ Bécsi, de nem udvari alkalmazású mesterek, akik dolgoztak Esterházy Miklósnak: Giovanni Pietro Spazzo építőmester (KOPPÁNY 2011, 108, ld. még ŠTIBRANYIOVÁ 1987, 82–84), továbbá a fraknoi vár központi épületén Simone Retacco udvari építőmester mellett az első fázisban (1630–1636) pallérként dolgozó kőművesmesterek: Bartolomeo Spazzo (1631-től), Giovanni Battista Nollo (1632/33), Jacopo Canevale (1636), a Kreamben letelepedett Cipriano Biasino (1630-as évek első fele), valamint Domenico Carlone (1632-től) voltak, utóbbi Retacco után az 1643-ban kötött szerződés alapján a vár átépítésének második fázisát vezette. Domenico Carlone 1644-ben a bécsújhelyi céh mesterként jegyezte be mint a fraknoi uradalomban élő, majd 1649-ben Bécsben polgárjogot szerzett. A felsoroltakra ld. MAYER 1928, 419; SCHMELLER-KITT 1964, 48a, 51–52; CAVAROCCHI 1979, 297, valamint MORPURGO 1962, 131, itt megadva Cipriano Biasino életrajzi dátumai: 1580–1636; továbbá ÖKT XLIX 1993, 224–226; KEIL-BUDISCHOWSKY 1993, 109, 110, HOLZSCHUH 2001, 168, 170, KOPPÁNY 2011, 98, 99; DUCHOŇOVÁ 2013, 58; DUCHOŇOVÁ 2017, 99; Christoph Kreuter bécsi „fehérkőműves” (1632–1635), ld. KOPPÁNY 2011, 103; Antonio Canevale bécsi kőművesmester, a kismartoni ferences templom és kolostor építője (1626–1631), akinek az újabb irodalom a nagyszombati jezsuita templom tervezését és megépítését is tulajdonítja, s aki Giovanni Giacomo Spazzo munkatársa volt a bécsi Dominikanerkirche építésében, ld. ŠTIBRANYIOVÁ 1987, 80–81; FIDLER 1990, 50; KOPPÁNY 2011, 99. – Batthyány Ádámnak: Giovanni Battista Orsolini, a németújvári váron és a rohonci, illetve szentteleki kastélyon végzett építkezések tervező mestere (1636–1639), ld. KOPPÁNY 1984, 547–548; KOPPÁNY 2002, 188; Jacopo Canevale, Orsolini kőművespallérja (1637–1639), ld. KOPPÁNY 1984, 548; KOPPÁNY 2002, 177, 188; Carlo Retacco építőmester, dolgozott Németújváron, Szalónakon, Rohoncon (1640–1645) ld. KOPPÁNY 2002, 189; Giovanni Battista Dordo, Simone Retacco kőművespallérja a németújvári várbán (1641–1645), ld. KOPPÁNY 2002, 178; Niccolò Sagredo, kőművesmester, különböző Batthyány-építkezéseken (1649–1659), ld. KOPPÁNY 2002, 190; Valentin Cromer vsz. bécsi kőművespallér, Szalónakon dolgozott (1643), ld. KOPPÁNY 2002, 177. – Esterházy Pálnak: az Esterházy Miklós által is foglalkoztatott Domenico Carlone pallér, építőmester, aki ekkor a kismartoni kastély, ill. egyes részei átépítésére szerződik (1666, 1668), ld. HARICH 1972, 18; KOPPÁNY 2011, 99; DUCHOŇOVÁ 2013, 64; DUCHOŇOVÁ 2017, 105; Antonio Carlone, valamint

stukkátorok,⁹⁸ asztalosok⁹⁹ és szobrászok.¹⁰⁰ Az építetói megbízások csak részben érintették a Bécsből ideszerződött festőket, akik többnyire ugyancsak nem álltak udvari alkalmazásban. Róluk kicsit részletesebben szólok.

A bécsi egzisztenciával, illetve ottani megrendelőkörrel bíró, de udvari státusszal vagy kamarai titulussal nem rendelkező alábbi 17 festő és rézmetsző közül az Esterházy-megrendelésekben fordul elő a legtöbb. A kismartoni kastélyban az Esterházy Pál megbízásait teljesítő művészek közül *Michael Holl* a kápolnában, *Sebastian Mündl* a kastély nagytermében, *Johann Reitshsamberrel* együtt pedig a kastély további termeiben vállalt jórészt díszítőfestést. A portréfestőként működött *Benjamin Block*

Sebastiano Bartoletti kőművespallérok, akikkel Carlo Martino Carlone ajánlására Esterházy Pál együttesen és külön is (1663, 1665, 1666, 1667, 1669) szerződik a kismartoni kastély építésének vezetésére, illetve bizonyos önálló munkák elvégzésére, ld. ÖKT XXIV 1932, 56, 58; HARICH 1972, 15, 18; KOPPÁNY 2011, 98, 99; PRICKLER 2013, 123, 128; DUCHOŇOVÁ 2013, 64; DUCHOŇOVÁ 2017, 105; http://www.uibk.ac.at/aia/bartoletti_sebastiano.htm valamint MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.051, 11.105, 11.180, 11.210. A kőfaragók és kőszobrászok közül Esterházy Miklósnak: Giovanni Battista Spazzo, aki feltehetően ugyancsak Ausztria érintésével került Magyarországra, s vett részt a nagyszombati jezsuita templom és kolostor építésén (1643–1649), ld. KOPPÁNY 2011, 108.

⁹⁸ Esterházy Miklósnak a nagyszombati templom stukkómunkáit készítő Giovanni Battista Rosso (1639–1640), aki az 1640-es évek elején Luchese munkatársaként Pálffy Pál számára a pozsonyi kerti palota stukkóit is kivitelezte, ld. AGGHÁZY 1959 I., 263; KÁSZONYI 1964, 56; FIDLER 1990, 92; FIDLER 1994, 222; *Barok* 1998, 458, Nr. 203; KOPPÁNY 2011, 107. – A Pálffy Pálnak Pozsonyban (1646–1649), Nádasdy Ferenc számára Sárváron, Keresztúron és Lorettóban (1653, 1657, 1659–1663, 1668), Esterházy Pálnak pedig Kismartonban (1664–1668) feladatokat ellátó Andrea Bertinalli – az utóbbi megbízásnál 1664-től évenként szerződve, majd 1666-tól állandó alkalmazásban, ld. KÁSZONYI 1964, 56; HARICH 1972, 17; HOLZSCHUH 1995, 149; FIDLER I, 85; KOPPÁNY 2011, 98; PRICKLER 2013, 125–126; ŠTIBRANÁ 2013, 79. Bertinalli Nádasdy Ferencnek végzett tevékenységéről e dolgozatban alább több helyen lesz szó, irodalommal kísérvé. – A Pálffy Miklós megbízására 1655–1657 között a vöröskői kápolna és a Sala Terrena stukkóit készítő Francesco Bussira ld. FIDLER 1994, 227; FIDLER I. 88. – Nádasdy Ferenc szolgálatában állt 1669. körül Valentin Spätz bécsi származású stukkátor, erre az adatra alább még visszatérek. Esterházy Pál Kismartonban foglalkoztatott Valentin Staz/Stöz/Statio nevű mesterét Harald Prickler kérdésesként ugyan, de azonosnak tartja vele, ld. PRICKLER 2013, 146–147.– Esterházy Pál megbízásaiban Bertinallin és Statio kívül előforduló bécsi stukkátorok: Jacopo Tornini Nagyszombatban (1655) és talán Fraknón (1662), ld. AGGHÁZY 1959 I., 287; KOPPÁNY 2011, 109; MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.821 (1662); Giovanni (Domenico) Statio Fraknón és Kismartonban (1669, +1671), ld. ÖKT XXIV 1932, 64; AGGHÁZY 1959 I., 279; AGGHÁZY 1965, 107; KOPPÁNY 2011, 108; PRICKLER 2013, 146 (itt Giovanni Domenico Statio); a Como-környéki Vernából Grazba telepedett Rocco Bartoletti (Sebastiano Bartoletti testvére) pedig a kismartoni kastély szobáinak és nagytermének díszítésén dolgozott a tudomásunk szerint nem Bécsből elszármazott Giovanni Battista Verretinivel (1671, 1673, 1674), ld. ÖKT XXIV 1932, 58–59; AGGHÁZY 1965, 102, 107; AGGHÁZY 1967, 318; KOPPÁNY 2011, 98; PRICKLER 2013, 123–124, 147–148; DUCHOŇOVÁ 2013, 64; DUCHOŇOVÁ 2017, 105. Rocco Bartoletti származására és testvér-rokonságára Sebastiano Bartoletttel ld. CAVAROCCHI 1979, 290.

⁹⁹ Esterházy Miklósnak: Balthasar Knilling bécsi fafaragó és asztalos (1637–1639), ld. KOPPÁNY 2011, 103. – Pálffy Pálnak: Heinrich Hainslmann „bürgerlicher Tischlermeister in Wien” (1646), ld. FIDLER II. 213; SCHUMACHER 1991, 197; HAUPT 2007, Nr. 1827, veje, Georg Gamp „Hofkomödientischler” tételében említve. – Esterházy Pálnak: Hans Jacob Khräscher, a

(1631–1690), aki első magyar megrendelésre készült munkájaként Esterházy Pált örökítette meg 1655-ben, majd ezt követően 1658/59-ben a lorettói templom kápolnáiba festett számára oltárképeket.¹⁰¹ Mariazelli munkáival tartjuk számon az ugyancsak bécsi *Tobias Pockot* (1610–1683), aki 1666-ban a bazilika egyik oldalkápolnájának oltárára festette meg Szent Katalin mártíromságát, illetve, mint szó lesz róla, az Esterházy Pál alapításával emelt kápolna mennyezeti freskóit is kivitelezte. A vizsgált időhatáron belül számon tartott művészek közt ide tartozik az augsburgi származású, Bécsben letelepedett *Tobias Sadler (Sattler)* (1641–1679) is, aki 1670-ben az Esterházy-genealógiáknál felhasznált családfát Esterházy Pál megrendelésére és intenciói alapján kivitelezte.¹⁰²

Bécsi festőket hasonló nagyságrendben ismerünk korábbról, Esterházy Miklós foglalkoztatásából is: közte *Albert Örtlmayer* egy nem azonosítható lakompaki megbízás kapcsán,¹⁰³ főképp azonban a nagyszombati jezsuita templom díszítőfeladataiban résztvevő mestereket. Így maradt fenn freskók, illetve oltárképek kivitelezőjeként a bécsi *Lorenz Khnoth* és *Johann Julius Keller* neve, valamint *Christoph Kneré*, aki Khnoth mellett segédkezve aranyozást is végzett.¹⁰⁴ Külön kell megemlíteni *Christian Knert*, akinek 1635 és 1642 közé eső magyarországi tevékenysége – részben párhuzamosan – három mecénáshoz kötődött: oltárképeket festett a nagyszombati templom kápolnáiba, csataképeket Batthyány Ádám megrendelésére a németújvári vár nagytermének mennyezetére, illetve dolgozott Rohoncra is, de emellett Pálffy Pál megbízására ő volt a kivitelezője a pozsonyi várkápolna oltárképének és részt vett a pozsonyi Pálffy palota dekorálásában is. Dolgozott Stomfán és Borostyánkőn, s egyike volt a Pálffy István, Pálffy János és Pálffyné Fugger Mária temetési díszét készítő bécsi

kismartoni kastély kápolnájának oltárára és tabernákulumára 1665-ben szerződő bécsi asztalosmester (1665), ld. ÖKT XXIV 1932, 64; KOPPÁNY 2011, 102, itt Klwäscher néven; Prickler 2013, 154–155, részletet közöl a szerződésből, eredetijét ld. MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.107. sz. Leonhard Kurtz bécsi asztalosmester Esterházy-nak végzett munkájáról és annak adatairól a bécsi palota kapcsán már szó volt.

¹⁰⁰ Esterházy Miklósnak: Abraham Hermann bécsi (fa)szobrász (1636), ld. KOPPÁNY 2011, 101. – Pálffy Pálnak: Hans Khuen szobrász (1646), ld. FIDLER III. 227; SCHUMACHER 1991, 197. Esterházy Pál mesterei közt egy bécsi szobrászról van adat: Dominikus Valldita viasz szobrászról, aki a Bécsben művelt speciális műfaj és technika egyik kevésbé ismert képviselője lehetett. (MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.897)

¹⁰¹ Lásd a lorettói templom berendezéséről szóló II. 4. fejezetben.

¹⁰² Michael Holl (1663), Sebastian Mündl („bürgerlicher Maler“, 1667–1668), valamint Johann Reithsamber (1667) kismartoni működési adataihoz ld. ÖKT XXIV 1932, 56, 57, 64; GARAS 1953, 135, 138; HAUPT 2007, Nr. 1229, Nr. 1230 (a Tencalla-tételekben); KOPPÁNY 2011, 102, 104, 106, DUCHOŇOVÁ 2013, 64; DUCHOŇOVÁ 2017, 105. A kismartoni munkák szerződéseit több terem kifestéséről: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.045; 11.126, 11.129; 11.159. Tobias Pock Mariazellbe festett oltárképéhez (1666), ld. GALAVICS 2004a, 103–104, a kápolna mennyezeti freskóihoz lásd a Nádasdy Ferenc mariazelli kápolnája kapcsán írottakat ugyanebben a dolgozatban. Tobias Sadler „hofbefreiter Kupferstecher“ adataihoz: HAUPT 2007, 3446. Mindezek forrásaként: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.883; 10.898. Benjamin Block lorettói munkájáról (1659) alább lesz szó.

¹⁰³ Albert Örtelmayer Lakompakon (1640 előtt), GARAS 1953, 138; KOPPÁNY 2011, 105.

¹⁰⁴ Christoph Kner (1637), Laurentius Knoth (1637), valamint Johann Julius Keller (1642) forrással dokumentált tevékenységére, KOPPÁNY 2011, 102, 103.

mestergárdának.¹⁰⁵ Ez utóbbinak, mint említettem, *Leonhard Juvenel* festő is a tagja volt, aki a gyászeseményhez kötődő feladata révén került kapcsolatba a Pálffy családdal: azt követően újbóli megbízással 1649–1650-ben Pálffy Pál pozsonyi kerti palotájába festett portrészorozatot, majd másfél évtizeddel később Pálffy Miklósnak Borostyánkőre dolgozott.¹⁰⁶

A Pálffy Pál által megbízott bécsi festők közt kell megemlíteni *Johann Pauspartlt*, aki *Christian Kner* és *Leonhard Juvenel* mellett részt vett a pozsonyi királyi vár, valamint a vár alatti Pálffy-palota belső dekorációjának kivitelezésében is.¹⁰⁷ A családnak dolgozó művészek közt egy mind személyét, mind munkáját tekintve nem azonosítható bécsi festő, bizonyos *Corneth* mellett¹⁰⁸ egy igen jelentős mestert is találunk: a dél-csehországi születésű *Georg Pachmann* (*Bachmann*) (1600 k.–1652), akitől Pálffy István 1642-ben fia, Pálffy Miklós portréját rendelte meg.¹⁰⁹ Pachmann az irodalom csehországi munkái mellett elsősorban bécsi és alsó-ausztriai templomok számára festett oltárképei alapján tartja számon, noha Bécsben portréfestőként is elismert volt, amiben *Justus Sustermans* (1597–1681) és *Frans Luycx* (1604–1668) követőjének mutatkozott. Ezen a téren megtisztelő feladathoz is jutott: az 1630-as években II. Ferdinánd császár egészalakos páncélos képmását készítette el.¹¹⁰ Bizonyára ugyancsak Bécsben teljesítette Pálffy Miklós megbízását *Nicola van Roy*, akit a gróf *Michael Hassa* festői oktatására fogadott fel.¹¹¹ A bécsi *Hans Rudolph Miller*, mint jól ismert, a magyar megrendelők körében először Nádasdy Ferenctől kapott feladatokban tűnt fel 1652-ben, a Vezekénynél elesett négy Esterházy temetési menetének és *castrum doloris*ának megörökítésével – amelyek *Moritz (Mauritius) Lang* (kimutatható 1649–1666) metszetében a temetési prédikációhoz csatolva 1653-ban jelentek meg a gróf költségén – majd egy évvel később a sárvári Nádasdy-vár dísztermének mennyezetfestőjeként alkotta meg legjelentősebb munkáját.¹¹² Batthyány Ádám is kapcsolatba került Millerrel 1656-ban, amikor néhány

¹⁰⁵ GARAS 1953, 136; SCHUMACHER 1991, 197, 201; FIDLER III. 228; MEDVECKÝ, JOZEF: Medzi renesanciou a barokom. K charakteru domácej maliarskej tvorby prvej polovice 17. storočia. *Ars* 31 (1998), 135–140; KOPPÁNY 2002, 183 (bő forráshivatkozással); KOPPÁNY 2011, 103; KOLTAI 2012, 172–173; KOLTAI 2013a, 212, 217; ŠTIBRANÁ 2013, 81.

¹⁰⁶ FIDLER III. 226, HAUPT 2007, Nr. 2577 itt Ledentu tételében említve, akinek esküvői tanúja volt.

¹⁰⁷ FIDLER 1990, 92/187. j.

¹⁰⁸ FIDLER I. 91. Működéséről csak annyi tudható, hogy egy valószínűleg az alsó-ausztriai Krumbachban végzett munka számára 1652-ben és 1657-ben nagy mennyiségű vásznat biztosítottak neki.

¹⁰⁹ FIDLER IV. 227, itt Georg Pohman néven szerepel, ami a Bécsben élő Georg Bachmann-nak, illetve Pachmann-nak felel meg, ld. SEIFERTOVÁ, HANA: Német festők Közép-Európában a 17. századi Csehország példáján. In: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 58; AKL 6 (1992), 152; GALAVICS 1993, 41/15. j.; ŠTIBRANÁ 2007, 327; ŠTIBRANÁ 2013, 91.

¹¹⁰ HEINZ 1963, 163–164, 199, Nr. 90; HEINZ, GÜNTHER: *Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800*. Wien 1976, 126, Nr. 97.

¹¹¹ FIDLER IV. 234, a Nicola van Roy által 1661-ben festészetre oktatott Michael Hassa (Hasse), Friedrich Clery segédje később Pozsonyban és Vöröskőn dolgozott Pálffy Miklósnak: FIDLER II. 214; ŠTIBRANÁ 2013, 126/72. j., 137.

¹¹² A Vezekénynél elesett Esterházyak temetésének részleteit megörökítő metszetekről és Hans Rudolph Millerről alapvetően az addigi irodalommal: GALAVICS 1976, különösen 5; GALAVICS

vászonképet rendelt meg tőle, Esterházy Pál pedig egy nem pontosítható időpontban foglalkoztatta a festőt.¹¹³ Az udvar által nem alkalmazott, de Nádasdy mecénáspályájában jelentős feladatokkal számon tartott két bécsi festőről, az Esterházy Pál-megrendelésekkel összefüggésben már említett *Benjamin Block*ról és *Tobias Pock*ról alább lesz szó.

Mielőtt elhagynánk a magyarországi megbízók által foglalkoztatott bécsi mesterek és művészek körét, szót kell ejteni azokról, akik az Esterházy-irodalomban „bécsiként” szerepelnek, jóllehet a császárvároshoz való kötődésüket sem a tudott források, sem a róluk megjelent (részben) újabb közlések adatai nem támasztják alá. Közéjük tartozik *Georg Peyrer* (*Peyker*), aki Esterházy Miklós udvari ácsmestereként Fraknó vára tetőszerkezetét építette, de dolgozott Rust és a környék több templomának és malmának tetőzetén is. Ő a helytörténeti irodalom szerint családjával együtt (akik között több ácsmesterről is tudni) a helyi újkeresztény közösség tagja volt.¹¹⁴ A megadott forrásokban ugyancsak nincs nyoma annak, hogy bécsi működésű lett volna *Carl Cisghin* (*Chisimo, Chisger*), az 1665-ben, valamint 1667-ben Esterházy Pál kismartoni építkezésén Sebastiano Bartolettil együtt dolgozó kőművespallér.¹¹⁵ Nincs származási adat *Carlo Francesco Poll* (*Bolla, Pöll, Pelli*) stukkátor esetében sem, akit Koppány Tibor az Esterházy család mestereinek adattárában egy 1663. évi kifizetésre, valamint a kismartoni várkápolnában Bertinallival közösen végzett 1664. évi stukkómunkával kapcsolatos elismervényre hivatkozva mond bécsinek, habár e forrásokban nincs semmilyen támpont, ami a feltételezést alátámasztaná. A stukkátor olasz nyelvű aláírása csak itáliai származását igazolja.¹¹⁶ Ugyanígy nem szól arról adat, hogy a kismartoni kastély körüli árok kialakítását, valamint a kastély díszkertjében végzett munkát 1668–1669 folyamán vállaló, illetve teljesítő toásómester, *Ruep Harberger*, valamint a kastély vízellátásának kiépítését 1669. évi szerződéssel végző kútmester, *Weith Gammizer* Bécsből szegődött volna a munkára, ahogyan az irodalom feltételezi. A publikált szerződések, továbbá a munka elkészültét dokumentáló nyugta egyiküknél sem ad meg származást.¹¹⁷ A *Morel* néven közölt kőművesmester esetében éppenséggel maga a személy sem létezik. Őt mint Carlo Martino Carlone javasoltját nevezi meg az

1986, 80–83. A sárvári vár dísztermének freskójáról e dolgozatban lásd alább.

¹¹³ GALAVICS 1976, 10–11; KOPPÁNY 2002, 187; KOPPÁNY 2011, 104, itt mecénásainak vállalt feladatai rövid áttekintésével; KOLTAI 2012, 211.

¹¹⁴ PRICKLER 1984, 306; PRICKLER HARALD: Burgenland während der Periode der Türkenkriege. *Burgenländische Heimatblätter* 48 (1986), 7; PRICKLER 2010, 20–21, itt az 1624–1626 között a fraknói személyzet tagjaként említett újkeresztény tómasterrel, Hans Peyckerrel feltételezi rokonságban, s mint ilyet a mattersburgi újkeresztény közösségből valónak. Ezzel szemben bécsi mesterként adja meg minden bizonnyal tévesen: KOPPÁNY 2011, 105.

¹¹⁵ KOPPÁNY 2011, 99, az itt megadott forrásokhoz ld. még P 125, 109. cs. Nr. 11.086 (1664), Nr. 11.121 (1665). Csigint lombardiai származásának tudja Harald Prickler, ld. PRICKLER 2013, 128.

¹¹⁶ KOPPÁNY 2011, 99, illetve 105, mint Carlo Francesco Bolla, a következő forrásokra támaszkodva: P 125, 107. cs. Nr. 10.829, 1663. április 21., Nagyhöflány, nem megnevezett munkáért járó díja átvételét igazolja mint Francesco Pelli; valamint P 125, 109. cs. Nr. 11.077, 1664. március 14., Eisenstadt, itt az elismervény szövegében Franz Pöllként nevezve. Ő maga ez utóbbi aláírásában mint „Carlo Francesco” szerepel és maga, valamint Bertinalli nevében veszi fel a kismartoni kastély kápolnájába készült nyolc stukkópajzsért járó összeget. Ld. PRICKLER 2013, 140, itt mint Franz Karl Pöll.

irodalom *Sebastiano Bartoletti* és *Antonio Carlone* (1622–1664) kőművespallérok mellett, hivatkozva arra a levélre, amelyet Carlo Martino 1663-ban írt a kismartoni kastélyra szóló szerződés felmondásáról. Ebben maga helyett a két kőművest ajánlja a modell alapján történő kivitelezésre, kezességet vállalva munkájukért. A tévesen harmadik szereplőként megnevezett és a közlésekben máig gyakran felemlített Morel az irodalomban idézett levéltári forrás regesztájában lévő hibás átírásból, pontosabban a német nyelvű forrásszövegben szereplő „Motel” (Modell) félreolvasásából ered.¹¹⁸

I. 4. URADALMI ÉS VÁROSI MESTEREK BATTHYÁNY ÁDÁM FOGLALKOZTATÁSÁBAN

A bécsi illetőségű, azon belül is az udvari/kamarai címmel és kapcsolattal rendelkező mesterek régióbeli működésének feltérképezése a mesterhasználatnak csupán egyik vetületét láttatja. Jellemzőbb képet ad egy-egy mecénás építetői gyakorlatáról a helyi, uradalmi mesteremberek, illetve a környékbeli iparos lakosság foglalkoztatásának számaránya és összetétele. Néhány konklúzió az erről szóló adatokból is levonható. Az egyik, hogy a foglalkoztatott mesterek hovatartozásának topográfiai szóródása azoknál a megrendelőknél nagyobb – függetlenül a feladatok mennyiségétől és reprezentatív jelentőségétől –, akiknél az építkezések helyszíne, illetve a rezidenciális székhely, a központi uradalom az iparosodott, városi céhes mesterekkel és kézművesekkel jobban ellátott (alsó-ausztriai, stájer) régióhoz esett közel. Mintha a kínálat nagysága és a választás lehetősége ösztönzőleg hatott volna a szélesebb körű mesterfoglalkoztatásra – mind mennyiségileg, mind a feladat sokféleségében. Ez tűnik fel modellszerűen és összehasonlításra alkalmasan a 17. század első felének két legnagyobb, s egyben legjobb forrásadottsággal ismert építetője, Batthyány Ádám és Pálffy Pál uradalmi építésszervezetében – az utóbbit további összevetési lehetőségként Pálffy Miklós mesterhasználatával is kiegészítve –, illetve a folyó építkezések mesterválasztási gyakorlatában; legalábbis a most kigyűjtött adatok szerint.

Nádasdy mecénás kortársai közül a környező városokból hívott, valamint az uradalmak falvaiból foglalkoztatott mesterekre a legtöbb példa Batthyány Ádám építető tevékenységéből¹¹⁹ maradt fenn: az eddig is hivatkozott közlések 55 mestert

¹¹⁷ A toásómester, Ruep Harberg szerződése a kismartoni vizesárok kialakítására: 1668. március 30. Kismarton, közölve HARICH 1972, 18–19, hivatkozva: KOPPÁNY 2011, 100, valamint nyugtája a kastély díszkertjében végzett munkáról: 1669. június 1., Kismarton, MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.179. Weith Gammizer kútmester szerződése: 1669. július 1., Kismarton, közölve HARICH 1972, 19, hivatkozva: KOPPÁNY 2011, 101. Egyik forrás sem utal a mesterek bécsi származására.

¹¹⁸ Morel kőműves említése: KOPPÁNY 2011, 104; KOPPÁNY 2015, 230, az előbbi közlésben hivatkozott regeszta lelőhelye: MTA BTK MI, Lvt. A-I-22/1506. sz. Valkó Arisztid gyűjtése. Maga a forrás: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.051. Carlo Martino Carlone levelét teljes szövegében közli: ÖKT XXIV 1932, 56, itt a Morel név nem fordul elő, helyette a tervrajzot is jelentő „Motel” található. Antonio Carlone életadataira ld. később Esterházy Pál építkezéseinél.

¹¹⁹ Az építőmunkák helyszíneit Koppány Tibor Batthyány-építkezéseket első alkalommal áttekintő alapvető tanulmánya veszi számba: KOPPÁNY 1984, 541–542, 545, 550–551. Az építkezések részletesen tekinti át Batthyányról szóló újabb monográfiájában Koltai András a foglalkoztatott mesterek tevékenységének forrásalapú feldolgozásával együtt: KOLTAI 2008, 405–422; KOLTAI 2012, 169–238.

névvel, emellett pedig 28 polgáriparost, illetve városi kézművest származása megjelölésével tartalmaznak. Ezen a létszámon felül alkalmilag napszámban felfogadott helybeli kézműveseket, munkára rendelt uradalmi cselédeket, illetve robotban dolgozó jobbágyokat is feltüntet az irodalom, bizonyos feladattípusoknál csak mennyiség alapján, legfeljebb a munkavégzők hovatarozásával, esetenként nem megbecsülhető számban. A név nélkül említett, főképp uradalmi mesterek legtöbbje építkezéssel kapcsolatos tevékenységgel dokumentált, ahogyan végeredményben a név szerint ismert iparosmesterek java is. Ők legtöbbször a régió iparosodott központjaiból, nagyobb településeiből érkezve, többnyire adott feladatra szerződtek, a 17. század közepétől azonban olykor végleg letelepedtek.¹²⁰ Integrálódásuk mikéntjét a nagybirtok foglalkoztatási szerkezetébe – modellértékűen – Koppány Tibor forrásokkal bőven adatolt, a Batthyány-uradalom építőszervezetét rendszerben mutató kiváló tanulmánya foglalja össze.¹²¹

Az építkezéseken alkalmazott mesterek legtöbbje a stájerországi központokból, főképp Grazból származott, minthogy a város művész és iparos társadalma a dél-dunántúli területeken Béccsel egyenértékű szakmai választékkal szolgált. Batthyány innen hívott mérnököt végvárok felmérésével, építésével kapcsolatos teendőkre,¹²² lakatosmestert,¹²³ szobrászt *Matthaeus Kern* (†1660) személyében,¹²⁴ vagy a rézmetsző *David Manassert*, aki *Elias Wideman* 1649-ben megjelent második centuriájában is közreműködött, s aki feltehetően Batthyány megbízására felesége, Formentini Aurora *castrum doloris*át metszette rézbe,¹²⁵ továbbá festőket és aranyozókat, mint *Wolfgang Resch* (†1658) grazi festő, akit 1647 és 1654 között több alkalommal is megbízott.¹²⁶

¹²⁰ KOPPÁNY 1993, 343, elsősorban Carlo della Torre példáján mutatva be a jelenséget.

¹²¹ KOPPÁNY 1984.

¹²² Ilyen volt Martin Stier „Ober Ingenieur” a grazi Haditanács főhadmérnöke, aki 1657–1658 folyamán a dunántúli végvárok védvonalát mérte fel Batthyány számára. Régióbeli tevékenységét részletesen ismerteti KOPPÁNY 2002, 190; KOPPÁNY 2010, 155–156. – Tobias Kreytzhall grazi mérnök, feltehetően ugyancsak végvárepítés, -erődítés ügyében állt kapcsolatban Batthyányval, ld. KOPPÁNY 2002, 184.

¹²³ Bartholomaeus Khipferle grazi lakatosmester a németújvári vár épületeinek ajtó és ablakpántjain, zárain dolgozott 1639–1641 között, ld. KOPPÁNY 1984, 548; KOPPÁNY 1988, 480; KOPPÁNY 2002, 182.

¹²⁴ Matthaeus Kern 1647–1648-ban a németújvári ferences templom főoltárát készítette. A grazi születésű és tanultságú mester stájerországi működését és Batthyáynak végzett munkáit tárgyalja addigi irodalom alapján AGGHÁZY 1967, 326–327; KOPPÁNY 2002, 182; KOLTAI 2012, 441.

¹²⁵ David Manasser Batthyány Ádámmal való kapcsolatára: KOPPÁNY 2002, 187; KOPPÁNY 2007, 226; Wideman kötetében való részvételére: RÓZSA 2006, 262.

¹²⁶ Batthyány Ádám foglalkoztatásában ismert grazi festők: Wolfgang Resch, portré- és oltárképfestő, részben forrás alapján ismert munkáit részletezi: GARAS 1953, 32, 140, 146; AGGHÁZY 1967, 328; GALAVICS GÉZA: Későreneszánsz és korabarokk. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Főszerk. Aradi Nóra; szerk. Timár Árpád. Budapest 1973, 85; KOPPÁNY 1984, 553; KOPPÁNY 2002, 182, 189; KOLTAI 2012, 176, 211, 441. – Stephan Rötz (Rez) 1654-ben Németújváron dolgozott, ld. GARAS 1953, 140; AGGHÁZY 1967, 328; KOPPÁNY 2002, 190. – Az ő segéde volt Echarius Conradi (Corradi) tájképfestő, aki Németújváron ajánlkozott munkára 1655-ben, ld. GARAS 1953, 140; KOPPÁNY 2002, 177. Koppány adattára ezen felül említ név nélkül tudott grazi festőt Rohoncon (1647) és Németújváron (1649), ill. egy meg nem nevezett aranyozót

Ugyancsak Grazból fogadott az építkezéseire rézművest, bádogost, kéményseprőt és kőfaragót,¹²⁷ főképp pedig a forrásokban 1647-től „Carli” néven szereplő, kivitelezőként több építkezést vezető *Carlo della Torre*t, aki a grazi kőműves- és kőfaragócéh tagjaként szegődött el egy-egy feladatra szóló alkalmi szerződéssel Batthyány építő-vállalkozásainak élére.¹²⁸

A kőfaragás, kőmegmunkálás stájerországi központjából, a mesterség céhes székhelyének számító (s egyben a lékai kőművescéh 1662. évi megalakulásáig a Magyar Királysággal határos területek mestereinek céhigényét is ellátó¹²⁹) Hartbergből természetesen kőfaragók és kőművesek érkeztek nagy számban. Az 1630-as évek elejétől több helyszínen is alkalmazott *Abbondio Bolla*, *Antonio Butz (Pozzo)*, *Hans Moser*, *Ruprecht Rosenberger*, *Giovanni della Torre*, *Antonio Goys*,¹³⁰ de dolgozott Hartbergből gerencsér, két lakatos,¹³¹ valamint egy faszobrász, *Hans Fellner* (†1674), aki a németújvári ferences templom és a szalónaki várkápolna oltárainak szobrait, faragványait kivitelezte.¹³² A stájerországi Feldbachból és Radkersburgból többek között üvegesmestereket,¹³³ Gleisdorfból pedig kályhás mestert foglalkoztattak a Batthyány-építkezéseken.¹³⁴ Alsó-Ausztriából, Bécsújhelyről Batthyány Ádám idejéből ez ideig egyetlen mester, egy kőműves működési adata ismert, *Georg Wallner*é, aki 1646-ban Rohoncon dolgozott. Nem tisztázott, hogy rokonságban állt-e *Johannes Wallner*rel, a

1646-ból. Ld. KOPPÁNY 2002, 176, 182.

¹²⁷ KOPPÁNY 1988, 477; KOPPÁNY 2002, 181, 183, 190.

¹²⁸ KOPPÁNY 1984, 551; KOPPÁNY 1993; ZSÁMBÉKY MONIKA: Carlo della Torre szerződése a szombathelyi Szent Márton-templom építésére. *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997), 83–86; KOPPÁNY 2002, 191–192; KOPPÁNY 2014, 42. Carlo della Torréval kapcsolatban újabban: KOLTAI ANDRÁS: A Batthyányak és Carlo della Torre szerződése a rohonci templom építésére. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 387–393; KOLTAI 2012, 220, 224–225.

¹²⁹ AGGHÁZY 1967, 329.

¹³⁰ Az alábbiakhoz ld. KOPPÁNY 2002 a megfelelő helyen, továbbá *Abbondio Bolla*: AGGHÁZY 1959, 174; MORPURGO 1962, 131; AGGHÁZY 1967, 317, 326, 330; ÖKT XL 1974, 400, 404; KOPPÁNY 1988, 478–479; KOLTAI 2012, 203. – *Antonio Butz (Pozzo)*: AGGHÁZY 1959, 176; AGGHÁZY 1967, 326, 329; ÖKT XL 1974, 400, 479, 486, 499; KOPPÁNY 1988, 478–479; KOLTAI 2012, 209, 220. – *Hans Moser*: AGGHÁZY 1959, 245; AGGHÁZY 1967, 328; ÖKT XL 1974, 400; KOPPÁNY 1988, 466, 478; KOLTAI 2012, 203. – *Ruprecht Rosenberger*: AGGHÁZY 1959, 263; AGGHÁZY 1967, 328; KOPPÁNY 1988, 478; KOLTAI 2012, 203 – *Giovanni della Torre*: AGGHÁZY 1959, 287; AGGHÁZY 1967, 317, 330; ÖKT XL 1974, 479, 482, 492; KOPPÁNY 1988, 478. – *Antonio Goys*: AGGHÁZY 1959, 201; AGGHÁZY 1967, 326; KOPPÁNY 1988, 478 – valamint rajtuk kívül *Christoph Ludwig*, valamint *Hans Zeller*, ld. AGGHÁZY 1959, 300;

¹³¹ *Johann Laüttl* hartbergi lakatos (1645), valamint egy meg nem nevezett lakatgyártó a németújvári ferences kolostor munkáin (1646), ld. KOPPÁNY 2002, 184. A név szerint nem ismert hartbergi gerencsér Németújvárra készített kályhákat (1633), ld. KOPPÁNY 2002, 179.

¹³² *Hans Fellner*re: AGGHÁZY 1967, 326–328; KOPPÁNY 2002, 179.

¹³³ Feldbachból 1640-ben Németújváron *Paul Gumpelzhammer* üvegesmester adatolt, Radkersburgból 1654-ben egy üveges, de a kastély építésében egyébként is döntően radkersburgi mesterek vettek részt.

¹³⁴ A gleisdorfi névről nem ismert gerencsér 1644-ben és 1649-ben szerződött kályhák és kemencék építésére: KOPPÁNY 2002, 179; a burgenlandi *Pilgersdorfból* ismert gerencsér, *Johannes Mack* edényeket szállított Rohoncra, ld. KOPPÁNY 2002, 186.

Sárváron és Loretóban Nádasdy által foglalkoztatott bécsújhelyi kőművesmesterrel.¹³⁵ Összegezve mindezt: Batthyány megbízásaiban a stájer területekről, valamint az alsó-ausztriai Bécsújhelyről 31 mesterre van adatunk.

A nyugat-dunántúli céhes városok, Sopron és Kőszeg, valamint Pozsony feltűnően kevés szakembert adott Batthyány Ádám időszakában, mindössze hetet – legalábbis akikről tudunk. Festőt Kőszegről, *Johann Michael Tripsius* személyében, továbbá egy nem megnevezett soproni képíró, aki 1636-ban Batthyány Ádám fiát festette le, valamint egy másikat Pozsonyból, 1649-ben.¹³⁶ A többi szakmunka már építkezéssel volt kapcsolatos: Pozsonyból 1647-ben kéményseprőt, 1634-ben pedig lakatost foglalkoztattak, 1641-ben Rohoncra lakatgyártót Kőszegről hívtak, ahol lakatoscéh működött, míg 1637-ben Rohoncon és Szalónakon az ország akkor egyetlen, Sopronban található üvegescéhéből dolgozott mester.¹³⁷

Legnagyobb számban az uradalmak iparosai említetnek a forrásokban: Batthyány Ádám több uradalmi helyszínt is érintő építkezéseinél 46 névvel, valamint név nélkül, de elkülöníthető módon szereplő, különböző szakmába tartozó kézműves iparost találunk. Köztük név szerint számon tartott udvari mestereket, valamint a Batthyány-birtokok mezővárosi polgár iparosait¹³⁸ akikhez, mint arról már szó volt, nem

¹³⁵ Georg Wallnerre: KOPPÁNY 2002, 193; Johannes Wallnerre: BADÁL 1976, 124, Nr. 1171, Wallner árvainak kérvénye Bécs, 1675. november 14., az adatra más dátummal és egy kapuvári munka említésével hivatkozik KOPPÁNY 2002a, 395, továbbá ld. alább.

¹³⁶ Johann Michael Tripsiusra: GARAS 1953, 143; KOPPÁNY 2002, 192; KOPPÁNY 2007; KOLTAI 2012 passim. – A név nélkül tudott soproni és pozsonyi festőre KOPPÁNY 2002, 182.

¹³⁷ Pozsonyi lakatgyártó, Aspekkel Kristóf Rohoncra dolgozott: KOPPÁNY 2002, 176; kőszegi lakatgyártó: KOPPÁNY 2002, 184; kéményseprő Pozsonyból: KOPPÁNY 2002, 181; üveges Sopronból: KOPPÁNY 2002, 192.

¹³⁸ Ide számolva az ötvösök és festők is: Iványi Pál udvari ötvösmester, belső ember, már Batthyány Kristófnak tett szolgálataért kapott 1665-ben birtokot, míg Batthyány Ádám idejéből Eötvös Máttyás 1638-ból Rohoncon adatolva, Eötvös György rohonci polgár 1645 és 1655 között, Pohalmi Eötvös Mihály ugyancsak Rohoncon említve 1630-ban és 1654-ben, ld. PRICKLER 2001, 303; KOPPÁNY 2002, 180, 181. – Festők Dobrán, illetve Szalónakon: Dobrán az egyik név nélkül (1636, 1641), a másik Hans Michael Schnar (1650); Joachim festő és mázólo pedig Szalónakról ismert (1649), ld. KOPPÁNY 2002, 181, 182, 190. – Asztalosok: Motter, rohonci polgár, több ízben fizették képkeretekért (1635–1638); Albrecht Kropenberger asztalos, rohonci polgár (1640); Mattheus Hainka rohonci asztalosmester, képkereteket készít és tervet a németújvári vár tornyához (1637, 1650); Behafen György németújvári asztalos (1635); Andreas Herk németújvári asztalos (1657); Hans asztalos (1643–1649), ld. KOPPÁNY 2002, 177, 180, 181, 184, 188; KOLTAI 2012, 173, 203. – Üvegesmesterek: Ulrich Gilsswerth pinkafői uradalmi üvegesmester (1645); Hans Eckerhober pinkafői üvegesmester Rohoncon és Németújváron (1639); Balthasar Strauss üvegesmester Németújváron (1649), ld. KOPPÁNY 2002, 178, 180, 191. – Tetőfedő és cserepezőmesterek: Wolf cserepezőmester Németújváron (1645); Szalónakról Matthias Bum (Pum) tetőfedő, 1664-től a lékai építőcéh tagja volt, ld. KOPPÁNY 2002, 177, 193. – Lakatgyártó mesterek: Bartholomaeus Rieggfeld Németújvárról (1638); Landli János (1645–1657) Szalónak és Németújvár építkezésein említve; Gáspár szalónaki lakatgyártó (1643), ld. KOPPÁNY 2002, 179, 184, 190. – Caspar Mort pinkafői hármorkovács Rohoncon és Németújváron dolgozik (1636–1638, 1642), ld. KOPPÁNY 2002, 187. – Ácsmesterek: Hans Draier (Träher), ő Carlo della Torre ácsmestereként valamennyi fontos építkezésen ott volt; a Rohoncon, Szalónakon és Németújváron dolgozó Hans Huber (1642–1653), valamint Hans Ried (1642) németújvári

meghatározható számban uradalmi cselédeket, illetve olykor robotban foglalkoztatott jobbágy iparosokat is sorolhatunk.¹³⁹ A mondott számok természetesen hozzávetőlegesek, mégis jól arányíthatók a stájer városokból és falvakból alkalmazott mesterek (ugyancsak bizonytalan) számával, mely utóbbiak mindazonáltal az ismert vagy megbecsülhető foglalkoztatottaknak nagyságrendileg mintegy harmadát teszik ki.

I. 5. PÁLFFY PÁL POZSONYI ÉPÍTKEZÉSEI. A KIRÁLYI VÁR ÁTÉPÍTÉSE ÉS A MUNKASZERVEZET INTÉZMÉNYESÜLT JELLEGE

Pálffy Pál építkezéseinek száma Batthyány Ádám megrendeléseire képest ugyan kevesebb,¹⁴⁰ viszont kamaraelnöki tisztében közfeladatként végzett építési tevékenysége nem mérhető a kortársak vállalkozásaihoz, sem a megbízatás reprezentatív jelentőségében, sem pedig a kivitelezés megszervezésének újszerűségében. Mi több, mindezekben éppen hogy példaadó volt a számukra. Már maga a tény, hogy Pálffy 1636–1649 között hivatalból szervezője és irányítója volt a pozsonyi vár korszerű barokk reprezentáció igényeihez igazodó átépítésének,¹⁴¹ a kortársak érdeklődésének középpontjába vonta a várban folyó munkálatokkal egy időben – 1637–1649 között – épült vár alatti Pálffy-palotát is, ami Pálffy Pál 1649. év eleji nádorrá választását követően ténylegesen is fővárosi székhelyű nádori rezidenciaként működött – talán első alkalommal a kora-újkorban.¹⁴² A királyi vár korszerűsítését és a régióban akkor egyedülálló, *villa suburbana*-jellegű, az irodalomban többször kerti palotának nevezett Pálffy-rezidenciát ugyanaz a *Giovanni Battista Carlone* jegyezte

ács mesterek esetében az irodalom nem zárja ki bécsi származásukat. További tudott mesterek: Albrecht Kyzli Szalónakra szerződött (1643); Molnár uradalmi ács Nagyszentmihályon (1636); Bux Máté ácsmester Dobrán (1639); Gayer ácsmester pedig Rohoncon (1658) adatolt. Ld. KOPPÁNY 1982, 230–232; KOPPÁNY 1984, 548/27. j.; KOPPÁNY 2002, 177, 178, 181, 184, 187, 190; Hans Draier és Torre kapcsolatára KOPPÁNY 1982, 230–231; KOPPÁNY 1993, 342; KOLTAI 2012, 174–175, 458. Az uradalmak iparos- és munkaerő-kapacitására a körmendi vár építkezéseiből hoz részletes adatokkal példát: KOPPÁNY 1982.

¹³⁹ Legtöbbjük feladata építkezéssel kapcsolatos: nem ismert és nem követhető számban uradalmi jobbágy ácsok Dobráról, Németújvárról, Rohoncról; asztalosok Dobráról, valamint rohonci, szalónaki munkán; téglavetők szalónaki munkán; cserepező-tetőfedő és mészégető Szalónakról; üveggyártó pinkafői munkán; Rohonci üvegsmester szalónaki munkán; lakatgyártó Rohoncról; újkeresztény gerencsér Németújvárról; kőfaragó Borostyánkőről; két kőfejtő Németújvárról. Ld. KOPPÁNY 2002, a foglalkozásokat megnevezve, *passim*.

¹⁴⁰ A Pálffy Pál megbízására végzett munkák helyszínei: a pozsonyi vár alatti kerti palota, a borostyánkői, detrekői, dévényi, bajmóci vár, a bazini, stomfai, malackai kastély, Marchegg-beli vadászkastélya, a malackai ferences templom és kolostor. Itt tárgyalom és ide számolom a Pálffy István megbízásából folyt építkezéseket is az alábbi helyeken: Vöröskő, Bazin és Pozsonyszentgyörgy vára, valamint a pozsonyi városi palota. Minderre összegző áttekintést ad FIDLER 1994, 218–225; FUNDAREK 2003; a bazini vár Pálffy István részéről történt helyreállításával kapcsolatban: BOTTLO 1962, 227 Nr. 889, 890.

¹⁴¹ FIDLER 1990, 77–80; FIDLER 1994, 219; FUNDAREK 2003, 20–21; FUNDÁRKOVÁ 2018, 101–110.

¹⁴² FUNDAREK 2003, 30; mint nádori székhely külföldi diplomaták fogadásának, látogatásának helyszíne volt: FIDLER 1994, 235–236/94; S. LAUTER 2005, 164.

tervezőmesterként, aki 1605-től a Liechtenstein hercegek házi építőmestere, majd II. Ferdinándnak is udvari építésze volt. Egyik megbízást sem tudta befejezni, halála (1645) után Pozsonyban *Filiberto Luchese* vette át az irányítást, némi kiegészítéssel látva el Carlone tervét.¹⁴³ A párhuzamos, munkaszervezésben és anyagellátásban is összehangolt építkezések¹⁴⁴ kulcsembere a császári *Schloßbaumeister* pozíciójából irányító *Johann Alberthal* volt,¹⁴⁵ aki a kivitelezést mindkét helyszínen felügyelte; a Pálffy-palota esetében szerződésben kötelezve magát a Carlone-tervek követésére.¹⁴⁶

Svájcból, a Graubünden kantonbeli Roveredóból származó Alberthal személyét az irodalomban sok kérdőjel övezi, elsősorban halálának idejét és helyét illetően. Voit Pál szerint Pozsonyban halt meg 1667-ben, Peter Fidler a korszak építészettörténeti monográfiájában cáfolja ezt, arra hivatkozva, hogy feleségét 1649-ben Pozsonyban özvegynek mondják, pár évvel későbbi adattárában pedig posztumusz született gyermekének 1648. júliusi, pozsonyi kereszteléséről ír. Kelényi György 1650 köré teszi a halálát annak alapján, hogy 1651-ben örököseit említik.¹⁴⁷ Noha a dátum ennél jobban egyelőre nem pontosítható, annyi kiegészítéssel élhetünk, hogy a pozsonyi Szt. Márton-templom anyakönyvei szerint bizonyosan nem Pozsonyban halt meg és gyermeke keresztelesekor még élt, mi több, a keresztapa akkori munkaadója, Pálffy Pál országbíró, kamaraelnök volt.¹⁴⁸ Az augsburgi hercegek építőmestere titulussal Bajorországban működő Alberthalnak pozsonyi megbízásáig semmilyen kapcsolata nem mutatható ki Béccsel, amiből arra lehet következtetni, hogy a Fugger család által augsburgi összeköttetéssel rendelkező Pálffy Pál révén kerülhetett Pozsonyba, a kamarai építkezés *Bauinspektor*ának pozíciójába.¹⁴⁹

¹⁴³ HAJDECKI 1906, 43–46; FLEISCHER 1910, 5; GARAS 1975, 210–211; FIDLER 1990, 43–44, 55, 65–72, 90–99, 159–160; FIDLER I. 90, FIDLER 1994, 220–222; *Barok* 1998, 16–17; KELÉNYI 1999, 356–357; FUNDAREK 2003, 26–29; HAUPT 2007, Nr. 744; FUNDÁRKOVÁ 2009, XXII; VALEŠ, TOMÁŠ–KONEČNÝ, MICHAL: Umělci a umělečtí řemeslníci ve valtických matrikách 17. a 18. století. In: *Opuscula Historiae Artium* 60 (2011) 54; http://www.uibk.ac.at/aia/carlone_giovanni_battista.htm

¹⁴⁴ FUNDAREK 2003, 20–21.

¹⁴⁵ Johann Alberthal a pozsonyi királyi vár átépítése és a vár alatti Pálffy palota kivitelezése mellett 1637–1639 között Pálffy István pozsonyi városi palotáján, valamint a borostyánkői és a bazini várakon is dolgozott. Ld. FIDLER 1990, 55–56; FIDLER I. 82, FIDLER 1994, 218.

¹⁴⁶ FIDLER I. 90.

¹⁴⁷ VOIT 1970, 19; FIDLER 1990, 55; FIDLER I. 82, az adathoz egyik közlésében sem ad meg forrást; KELÉNYI 1999, 359. A forrás megnevezése és további indoklás nélkül Enrico Morpurgo 1655-ben még élőnek tekinti, MORPURGO 1962, 129.

¹⁴⁸ A pozsonyi Szent Márton templom kereszteleési anyakönyvének bejegyzése: „Eodem die [Die 2 Julij] Infans Joannes Paulus / Pater Joannes Alberthon / Mater Anna Maria / Patrinus Illustrissimus D[omi]nus D[omi]nus Comes Paulus Palffy / Patrina Margareta Permajerin“. Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1935, database with images, *Family Search*, 02 Jul 1648; p. 33 (77), Nr. 112, Baptism, Sv. Martina (Part I), Bratislava, Slovakia. (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZT9-Y25> : 19 July 2017). (A segítséget az online adatbázishoz való hozzáférésben Jávor Annának köszönöm.) A Szent Márton templom halotti anyakönyvét is végignézve, abban 1668-ig nem találtam ilyen néven elhunyt személyt. Vagyis nem Pozsonyban halt meg. Fidler egy további adata (FIDLER I. 82), ami a halálozási dátumra Kelényi feltételezését erősíti, hogy Alberthal 1642-ben vásárolt bécsi házát 1650-ben eladta.

A pozsonyi beruházások egyidejűleg vezetett munkálatai során Alberthal kezdetben Carlone, utóbb Filiberto Luchese mestergárdájával dolgozott,¹⁵⁰ emellett pedig Graubündenből hozott pallérokkal – *Antonio Aquilino*val, később *Giovanni Battista Ravá*val –, valamint saját kőművesekkel és kőfaragókkal, akik közül néhánynak a neve is tudott.¹⁵¹ Talán ez a célszerűsége irányuló körülmény, illetve a munkákat építőmesterként és *Bauinspektorként* vezető Alberthal kezelésében lévő építőkapacitás magyarázza azt, hogy az alapos forrásfeltárás ellenére sincs igazán rálátásunk – legalábbis egyelőre – a kivitelezést végző személyi állományra, annak szakmai és származás szerinti összetételére. Annyi bizonyos, hogy a két építkezés minden fázisban azonos mestereket foglalkoztatott,¹⁵² ez már a párhuzamosan alkalmazott bécsiek névsorából is kitűnik.¹⁵³ Rajtuk kívül mind a vár,¹⁵⁴ mind a kerti palota¹⁵⁵ munkálataiból

¹⁴⁹ Johann Alberthal személyére és korábbi bajorországi tevékenységére Dillingenben, Hausheimban, Eichstättben, Neuburgban, valamint a közeli Innsbruckban: FIDLER 1990, 55–56; FUNDAREK 2003, 18. A róla szóló eddigi ismereteket a pozsonyi királyi vár újabban megtalált gazdasági iratait értelmezve legutóbb Kelényi György pontosította, illetve korrigálta: KELÉNYI 1999, 357–359.

¹⁵⁰ FIDLER 1990, 78; FIDLER 2009, 39.

¹⁵¹ Antonio Aquilino, Alberthal pallérja Roveredóból (Stomfa, Malacka, Máriavölgy 1635; Bajmóc 1639; pozsonyi kerti palota 1636–1640). – Carlo Andretto kőműves Roveredóból (pozsonyi kerti palota, Malacka 1649–1650). – Giovanni Battista Andretto kőfaragó Roveredóból (pozsonyi kerti palota) – Maria Angelo kőfaragó Monticellóból (pozsonyi vár 1637 előtt). – Antonio Biberello pallér, kőművesmester Roveredóból (Bajmóc 1651–1671). Andrea della Torre (Malacka, Stomfa 1639, 1640) és Giovanni Battista Jiboniso kőművesek (Stomfa, 1640) szintén Alberthal mestergárdájának tagjai voltak. A felsoroltakra Alberthal saját mesterembereiként: FIDLER 1990, 56, 93/187. j.; továbbá FIDLER I. 83, 84, 86; FIDLER III. 225; FIDLER IV. 230, 244. Giovanni Battista Rava pozsonyi tevékenységére ugyancsak a fenti helyeken.

¹⁵² FUNDAREK 2003, 20.

¹⁵³ A két pozsonyi építkezésen egyidejűleg foglalkoztatott mesterek a már említett bécsiek közül: Pietro Maino (Magno) Maderno kőfaragó, Simon Fraunhoffer ácsmester, valamint Christian Kner, Leonhard Juvenel és Johann Pauspartl festők. FIDLER 1990, 78/153. j., 93/157. j.

¹⁵⁴ Az eddig említett (bécsi) mestereken kívül a királyi váron foglalkoztatott továbbiak: Giacomo Petruzzi kőfaragó és Elias Gedeler kvadratúrafestő, ld. FIDLER 1990, 78/153. j., rajtuk kívül lásd a pozsonyi vár átépítésének következőkben megadott forrásanyagából tudott neveket.

¹⁵⁵ Az eddigi jegyzetekben említett bécsi, valamint Graubündenből származó mestereken kívül a kerti palotán foglalkoztatottak között található kőfaragók: Francesco Piazoll Bécsből, Johann Baptista Dévényből (1649, 1650), Nikolaus Kutscher (1637), Antonio Mazeti (1646), Ambrosio Mezag (1646) – kőművesek: Anton Schmidt az alsó-ausztriai Neulengbachból, Pálffy birtokáról (1636–1640), valamint Wolf Pallier (1649) – festő: Sigismund Prechtl Pozsonyból (1650) – stukkátorok: Giovanni Battista Rosso, Andrea Bertinalli, Carlo Viscardi (Viscardo) (1646, 1650) – lakatos: Christoph Aschbeck. Minderre: FIDLER 1990, 92/187; FIDLER III., 225, 231, 237; FIDLER IV., 224, 236, 246. Pozsonyi források alapján egy Fidlernél nem szereplő, Kosolnáról származó habán kályhást, bizonyos Benediktet említ meg Jana Šulcová, továbbá egy kertészt, Christoph Neumannt, valamint egy pozsonyi üvegest, Hans Georg Weltzet (ŠULCOVÁ 1991, 140, 141, 142.), ő Anna Fundárková közlésében Hans Georg Weltzburger névvel van említve, több, a Pálffy-számadáskönyv alapján tudott épületasztalos mellett, akik (részben talán céhtagként) a kerti palota ajtó- és ablakkereteinek készítését végezték: vagyis Jacob Gram céhmester, Heinrich Stroblberger, Ulrich Klump, Niclas Klump, Hans Jacob Hanßer, Georg Hamerschmidt, Hans Knierich, Paul Zörnholdt. Valamennyit ld. FUNDÁRKOVÁ 2011, 367.

ismerünk néhány mesternevet – pozsonyi tevékenységükben eddig nem összekapcsolhatóan. Mindenesetre tény, s talán a két építővállalkozás pénzügyi szétválasztását is jelzi, hogy míg a vár alatti palota mesteradatai a Pálffyak pozsonyi (későbbi) senioratusi levéltárának anyagából ismertek,¹⁵⁶ addig a kamarai finanszírozású várbeli építkezés gazdasági iratai, lajstromkönyve, kifizetési jegyzékei, valamint számlái önálló irategységként kezelve a pozsonyi iratoktól különváltan, a malackai kastély egykori hercegi levéltárában maradtak fenn.¹⁵⁷ A pozsonyi várépítkezésre vonatkozó gazdasági iratanyag létezésére csak újabban derült fény Kelényi György kutatása révén, aki *Giovanni Battista Carlone* tervezői és *Johann Alberthal* építésvezetői szerepére, tevékenységének gyakorlati részleteire onnan nyert kétséget kizáró támpontokat.¹⁵⁸ A váron végzett munkák teljes idejének kifizetéseit tartalmazó, eddig kiaknázatlan gazdag forrásanyag számos információt közöl az építkezés menetéről, irányítóiról, a foglalkoztatott mesterekről és iparosokról, a felhasznált építőanyag eredetéről, a beszállító kereskedőkről, továbbá az építkezés anyagi háttérének biztosításáról, valamint 1650. évi lezárultával az uralkodó utasítására 1653-ban lefolytatott kamarai ellenőrzés módjáról.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Petr Fidler sűrűn idézett adattárának forráshivatkozásain túl a kerti palota építési iratanyagának lelőhelyéről és az anyag időhatáraitól Anna Fundárkovától, Pálffy Pál kutatójától: FUNDÁRKOVÁ 2011, 362/1. j.

¹⁵⁷ A Pálffyak malackai kastélyában őrzött családi levéltárat 1918 körül Schloß Marcheggbe, majd az 1920-as évek végén Bécsbe, a Pálffy-palotába szállították. A malackai hercegi levéltár Bécsben 1954-ben a Niederösterreichisches Landesarchiv állományába került. 1997-ben a NÖ Landesarchiv a tartományi központba, St. Pöltenbe költözött. Azóta az anyag lelőhelye és jelzete: Niederösterreichisches Landesarchiv, St. Pölten, Schloßarchiv Marchegg (Fürstliches Pálffy Archiv) Neoregistrata, Karton 73–75, Baurechnungen vom Schloß Preßburg 1635–1647. A malackai/marcheggi Pálffy-levéltár tagolásáról 1992–1993 folyamán bécsi archivdelegátusként Gecsényi Lajos készített gépiratos fondjegyzéket (MNL OL). A Pálffy-levéltárat áttekintően ismerteti HOCHEDLINGER, MICHAEL – KRENN, MARTIN – TERZER, SIMON PETER: *Verzeichnis der Familienarchive und persönlichen Schriftennachlässe zur Österreichischen Geschichte. 1500–2000*. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs Bd. 116. Wien, Köln, Weimar 2018, 705–707. A könyv és a gépelt fondjegyzék ismeretét, valamint a fentiekre vonatkozó tájékoztatást Toma Katalinnak és Fazekas Istvánnak köszönöm.

¹⁵⁸ KELÉNYI 1999, 356–361. Az előbbi jegyzetben megadott levéltári anyagra Kelényi még a kutatásai idején érvényes bécsi őrzési hellyel hivatkozik.

¹⁵⁹ Bécsi kutatásai anyagát, a három Karton-ba rendezett források egy részének fénymásolatát Kelényi György betekintésre a rendelkezésemre bocsátotta, amiért ez úton is köszönet illeti meg őt. Az alábbiakban többször hivatkozom (a Pálffyak malackai levéltára, NÖ Landesarchiv St. Pölten megnevezéssel) az így megismert tényekre vonatkozóan. A bőséges anyag megérdemli a teljes körű feldolgozást, így az alábbiakban csak az engem érdeklő legfontosabb adatokra szorítok, köztük – a korábban már említetteken kívül – néhány olyan mesterre, akinek foglalkoztatása a királyi vár építkezéseiben részben csak innen ismert: Antonio Aquilino kőművespallér (1635–1637); Balthasar Christoph kőműves Malackáról, őt 1642-ben halála kapcsán említik, amikor munkáját segédei, Gregor Blaßl és Leonhard Straßer veszik át; Anton Schmidt kőfaragó (1635–1637, 1638, 1642); Jacob Petrus kőfaragó (1635); Peter Offner kőfaragó (1642); Hans Erhardt ács, pallér (1638, 1640–1642); Stefan Lehner ács Malackáról (1642); Paul Juvenel festő (1639, 1642–1643); Christoph Aschbeck lakatos (1635–1637, 1640–1641, 1643–1644); Bernhardt kútmester Neulengbachból (1638); Christoph Schmidlin kötélverő (1641), majd feltehetően a halála után Anna Schmidlin „Sailerin” Malackáról (1642). A nevek az említett levéltári fondban a Karton 73. és a Karton 75. jelzetű

A párhuzamos építkezés összehangoltsága, de főleg a kamarai felügyelettel központosított munkaszervezet igényei, intézményes jellege a pozsonyi beruházásokon egy új adminisztratív feladatkört eredményeztek: a *Bauschreiber*ét, ami a következő évtizedekben – már a század végén, de főképp a 18. század elejétől – felváltotta a magyarországi uradalmi építkezések addig kizárólagos feladat- és gazdaság-irányítási gyakorlatát, vagyis azt, hogy a munkák ütemezésével, megszervezésével, a szükséges építőanyag és munkaerő biztosításával kapcsolatos teendőket, de elsősorban a pénzügyi és gazdasági kontrollt egyedüli hatáskörrel az uradalmi tisztartó, a provizor tartotta kézben.¹⁶⁰ Az új tisztség Pálffy Pál pozsonyi építkezéseiben jelenik meg, ahol három egymást követő *Bauschreiberről* is tudomásunk van: ők Johann Zeidlhuber, Thomas Erckel és Michael Hopfer,¹⁶¹ akik a munkakör természeténél fogva állandó alkalmazottak voltak, ellentétben a szerződéssel felfogadott tervező építésszel és az irányítást végző *Baumeisterrel*. Az első kettőt az irodalom jórészt nevük szerint tartja számon, a várfelújítás forrásanyagából azonban részben kiderül szolgálati idejük is. Johann Zeidlhuber 1635-től 1640-ig állt a pénzügyek élén, majd 1641 májusától már Thomas Erckel volt a *Bauschreiber* („curator Aedificii arcis Posoniensis”),¹⁶² bár az

(oldalszám nélküli) anyagban található. Christoph Aschbeck (Aschböck/Aschpöck) szerepel Jana Šulcová Pálffyak Pozsonyban foglalkoztatott fémműves mestereiről szóló kis tanulmányában is: ŠULCOVÁ, JANA: Bratislavskí majstri kovospracujúcich remesiel v službách Pálffyovcov v 17. storočí. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 91 (1997) História 37, 12–13. Ugyanő egy másik tanulmányában a vár-rekonstrukció iratainak egy, a Hofkammer anyagában őrzött másik példány alapján (ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 191, ill. r. Nr. 192) az Udvari Kamara és a Magyar Kamara tanácsosai által közösen lefolytatott vizsgálatot is áttekintette. A végső elszámolás revíziója véleménye szerint azért történt, mert a császár összehasonlítva kívánta látni az építkezés teljes összegét, valamint Pálffy saját terhére teljesített kifizetéseit. Pálffy ugyanis kiadásainak megtérítését kérte az uralkodótól: ŠULCOVÁ, JANA: Finančné pozadie Pálffyovskej prestavby Bratislavského hradu. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 39 (1995) História 35, 5–14.

¹⁶⁰ A *Bauschreiber* szerepét, hivatali feladatkörét részletesen és vállalkozási típusoknak megfelelően ismerteti, elsősorban a 18. század elején létesülő kamarai és uradalmi építési irodák szerveződésének kezdeteként: VOIT 1970, 64. A feladatköréről a 18. századi uradalmak működési gyakorlatában: DOBROVITS 1983, 65–66, 69. Dobrovits Dorottya a budai kamara alá tartozó Építészeti Hivatal élén 1690 körül *Bauschreiber* vezetői pozíciójáról tud: ld. i.m. 121/237. j.

¹⁶¹ FIDLER 1990, 93/127. j.; ŠULCOVÁ 1991, 139. Johann Zeidlhuber számadáskönyvének a munka megkezdésekor, a tereprendezésre vonatkozó első bejegyzéseit közli FUNDÁRKOVÁ 2011, 364.

¹⁶² A nevek a Pálffyak malackai levéltára, NÖ Landesarchiv St. Pölten, Karton 73, oldalszám nélküli, alábbi címmel ellátott jegyzékeiben fordulnak elő: „Ellenchus Betreffendt daß Königl(iche) Presspurger Schloßgebeu so auß der Lobl(ichen) Hungar(ischen) Cammer so dem Thoma Erkhel Bauschreiber baar gelt zuegetrag(en), undt and(eren) Handtwercks leüthen, alß auch vmb Pau Materialien außgezalt, waß zueuollend od(er) Schlüessung dero Königl(iche) Prespurg(er) Schloß gebeu Hautb Raittung, von der Cammer Buchhalterey vor Commissiones vndt Quittung hergeb(en), welche alß bare geld(er) in Empfang, vndt beÿ außgaab der Rubrica vor bezalter beÿ gelegt, vndt verreit werden sollen”; – „Vertzaichnüs [!] was von der Herrschafft Plossenstain, zu dem Königlichen Schlos gebeu Presburg, an bahrem Geldt bezalt, vnnd Durch Michaelÿ Lindern Rantmaistern [!] Außgeben worden”; – „Nachuolgende Handtweragsleuth, welche beÿ dem Königl(ichen) Schloß gebeu Prespurg gearbait haben, Empfan(gen) von der Herrschafft Plossenstain an vndterschidlichen Victualien, so dene(n) nach mit abgerait worden ist.” Anna Fundárková Johann Zeidler halálának idejét 1640-re teszi a pozsonyi források alapján (FUNDÁRKOVÁ 2011, 367.), akkor azonban (valamilyen ok miatt) feltehetően csak a szolgálattól

építkezés nem az ő ideje alatt ért véget. Michael Hopfer neve a pozsonyi Pálffy-uradalom alkalmazottai közt 1650-ben bukkan fel.¹⁶³ Hogy az uradalmi pénzügyek kezelése mellett feladatuk elsősorban a Magyar (Pozsonyi) Kamara által finanszírozott munkák elszámolása, a kiadások adminisztrációja és felügyelete volt, az egyértelműen kitűnik Pálffy Pál özvegyének 1660 januárjában I. Lipóthoz írott kérvényéből, amelyben a pozsonyi vár újjáépítésével kapcsolatos, férjét terhelő összeg elengedését kéri az uralkodótól. Mint írja, az építkezés ideje alatt elhunyt két *Bauschreiber* („duo scribae, qui aedificii curam habuerunt et omnium requisitorum tenebant”) után maradt számadások az építési anyagokról és az építész („architecto ejusdem fabricae quondam Joanni Carlon”) javadalmazásáról nem voltak kielégítőek, s az ebből adódott hiány megtérítése férjére, a kamaraelnökre hárult.¹⁶⁴

Jóllehet főképp a későbbiekben a *Bauschreiber* építés-felügyeleti munkaköre itthon a Magyar Kamara beruházásaival kapott gyakorlati jelentőséget, elsősorban úgy, hogy szerepe a 17. század utolsó évtizedében a töröktől visszafoglalt városok újjáépítésében teljesedett ki,¹⁶⁵ talán Pálffy Pál pozsonyi építkezéseinek példaadó ereje is hozzájárult ahhoz, hogy az általam áttekintett megrendelői közegekből Nádasdy Ferenc udvarának 1662. évi gazdasági feljegyzéseiben – megítélésem szerint első forrásbeli említésként – Keresztúron is feltűnik a „Pausreiber”, bizonyos Kissek, aki a nyári hónapokban egy nem meghatározható építkezésen helyben látta el feladatát,¹⁶⁶ s ugyanaz évből hallunk az ugyancsak Nádasdy-alkalmazottnak mondott pottendorfi *Bauschreiber* Martinus Parleyről is, akinek neve egy 1662. évi keresztelési anyakönyvben maradt fenn.¹⁶⁷ A Nádasdy-alkalmazottak adatait alig lemaradva követi az Esterházy Pál szolgálatában álló kismartoni *Bauschreiber* említése 1663-ból, akinek szerepére alább még kitérek.

A pozsonyi vár munkálatait a bécsi udvar és a Magyar Kamara együttesen finanszírozta, az utóbbi az uralkodó utasításának megfelelő havonkénti összeggel, illetve egyszeri kifizetéssel térítve a költségeket, és biztosítva egyúttal az építőanyag

vonult vissza. 1641 októberében még vesz fel járandóságot, de 1642-ben már egykori *Bauschreiber*ként írnak róla. A források szerint Erckel 1641 májusában kap először *commissio* szerint javadalmazást, júniusban pedig már ő kapja meg kezelésre a munkásokra és építőanyagra szánt pénzt.

¹⁶³ FIDLER II. 217. A másik két *Bauschreiber* neve Fidler adattárában nem szerepel, csupán hivatkozott disszertációjában.

¹⁶⁴ BADÁL 1975, 123–124, B/22. Pálffyné kérelmének kedvező elbírálásáról uo. 124, B/23, B/24.

¹⁶⁵ A legkorábbi ide vonatkozó adatot 1687. január 22-i dátummal Badál Ede közli (BADÁL 1976, 135, Nr. 1261): itt az uralkodó (I. Lipót) a Budavár visszavétele óta betöltött állásában véglegesíti Johann Christoph Jungmayr budai építési írnokot – *Bauschreibert* – és utasítja a Budai Kamara adminisztrációját, hogy a hivatali eskü letétele után vegye őt császári szolgálatba. Továbbiak: SCHOEN ARNOLD: Buda építőmestereiről töredékek, vázlatok. I. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 298–300; DOBROVITS 1983, 121/237. j.

¹⁶⁶ MNL OL E 185 (Mf. 31995.) Fasc. 49. „Anno 1662 A Die 1 Februa(rii) Kereszturj Koniha(n) el Kelendő Elesrűl valo Dictariu(m) – Partlin Mihaly szamtartosagaban”, a *Bauschreiber* otléte ellátása kapcsán június 7. és szeptember 8. között többször említve a 434-től 440-ig terjedő oldalakon.

¹⁶⁷ Pottendorf, Pfarre, Tauf-, Trauungs- und Sterbebuch, fol. 132^r, <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/pottendorf/01%252C2%252C3-01/?pg=269> A bejegyzés kelte: 1662. október 19. Pottendorf. Az adatot Király Péternek köszönöm.

egy részét is.¹⁶⁸ A központi anyagi támogatás mellett Pálffy saját uradalmainak gazdasági erejére is támaszkodott: egyfelől úgy, hogy saját birtokai jövedelméből fizette az építkezések résztvevőit, iparosait,¹⁶⁹ másfelől pedig oly módon, hogy az uradalmi építőanyag-forrásokat és gyártó kapacitást¹⁷⁰ a királyi vár munkáinál is felhasználta. Ebben nem különbözött a főúri építetők önellátáson alapuló általános gyakorlatától, beleértve a Pálffy-birtokokon folytatott saját építkezéseket is. Mindemellett az évekig tartó pozsonyi munkálatok a környék ipari tevékenységére is pezsdítően hatottak: fellendült a téglagyártás, megélénkült a fűrészmalomok, öntödék forgalma.¹⁷¹

Az ésszerű szervezés része volt, hogy a királyi vár felújításával és a vár alatti palota felépítésével párhuzamosan, illetve azt követően, részint a pozsonyi munkálatokból átírányított mesterekkel – s ismét csak *Johann Alberthal*, illetve *Filiberto Luchese*, majd *Carlo Martino Carlone* felügyeletében – felújítás kezdődött Bazinban,¹⁷² Stomfán,¹⁷³ itt valószínűleg *Giovanni Battista Carlone* terveit valósítva meg, illetve zajlott Filiberto Luchese tervezésében Marchegg, Bajmóc és Detrekő adatokból, leírásokból tudható átépítése, pontosabban új traktusok és belső terek megépítésével a középkori várak barokk építészeti ízlést és igényeket figyelembe vevő bővítése. Borostyánkő ugyancsak középkori várát Alberthal mellett Luchese személyes felügyelete alatt újították meg.¹⁷⁴

Azzal együtt, hogy Pálffy Pál és István idejéből – különösen a pozsonyi várépítkezésre vonatkozó források feldolgozásáig – nem áll rendelkezésre minden adat, a kettejük foglalkoztatásából a kutatás jelen stádiumában név szerint ismert 60, nem

¹⁶⁸ BOTTLÓ 1962, 227, Nr. 881 (1632), 229, Nr. 927 (1645); FUNDAREK 2003, 19; FUNDÁRKOVÁ 2011, 363.

¹⁶⁹ FUNDAREK 2003, 21; több példát szolgáltat erre a pozsonyi vár építkezéseinek forrása: több résztvevő mester kapta javadalmazását Pálffy detrekői uradalmának jövedelméből az 1635 és 1644 közötti évek kifizetési jegyzékei szerint, így Johann Alberthal, Johann Zeidlhuber, Thomas Erckel, Antonio Aquilino, Peter Maderno, Paul Juvenel, Simon Fraunhoffer, Christoph Aschbeck, Anton Schmidt, Hans Erhardt. Ld. a Pálffyak malackai levéltára, NÖ Landesarchiv St. Pölten, Karton 73.

¹⁷⁰ A királyi vár építkezéseihez az építőfát a Kis-Kárpátokból, Bajmócról, a modori erdőből szerezte be, az építőkövet a detrekői kőfejtőből. Malackán, Bajmócon és Stomfán tégláégetőt működtetett. Forrás igazolja, hogy Pálffynak saját üveghutája is volt saját alkalmazottal, amivel a művészettörténeti irodalom mindeddig nem számolt. FUNDAREK 2003, 21–22.

¹⁷¹ FUNDAREK 2003, 21.

¹⁷² A Bazinban 1634-ben kezdődött várfelújításból tudott nevek: a bazini kőművesek, Siegmund Hiessl (1639), aki Pálffy Pálnak később Németgurabon is dolgozott, valamint Matthias Seitzitsch (1645); a pozsonyi kerti palota munkálatainál már említett és Marcheggben, valamint Máriavölgyben (1635), Malackán (1638–1639) és Vöröskőn (1644), továbbá 1646 előtt Pálffy István pozsonyi palotáján is foglalkoztatott neulengbachi Anton Schmidt kőmetszőt ismerjük; a pozsonyi Wolf Roßbeintner kőmetsző, kőfaragó mester (1639), aki 1646–1647-ben szintén dolgozott Pálffy István pozsonyi városi palotáján, 1630-ban már a pozsonyi kőműves és kőfaragó céh tagja volt. Ld.: FIDLER 1994, 218; FIDLER II., 215; FIDLER IV., 234, 236, 238.

¹⁷³ Stomfán az előző jegyzetben említett neulengbachi kőműves, Anton Schmidt neve ismert, továbbá Antonio Mickhan stomfai építőmestere, aki a stomfai és malackai kastélyon kívül a máriavölgyi kápolnán is dolgozott. FIDLER 1994, 222; FIDLER III., 237.

¹⁷⁴ Főképp FIDLER 1994, 219–225; FUNDAREK 2003, 22–25; FUNDÁRKOVÁ 2011, 367; továbbá ŠTIBRANÁ 2004, 24–29.

bécsi illetőségű mesterről annyi elmondható, hogy túlnyomó részük Pozsonyból származott, de igen jelentős számban voltak a Pálffy-uradalmak falvaiból, Malackáról, Bazinból, Csesztéről, Stomfáról, Dévényből, a Pozsony környéki Pilából, valamint a Pálffy Pál alsó-ausztriai uradalmához tartozó Neulengbachból és Marcheggből. Ők valamennyien építő szakmukát folytatták: egy tudott építőmesteren kívül kőművesek, kőfejtők, kőfaragók, ácsok, épületasztalosok, kútmesterek voltak.¹⁷⁵ De a többi nem Pálffy-uradalomhoz tartozó mester is többnyire építőmesterséggel foglalkozott,¹⁷⁶ a viszonylag kevés névről tudott festő és szobrász mellett,¹⁷⁷ akik között egy regensburgi szobrász neve is fennmaradt.¹⁷⁸ Mindent összevetve: Pálffy Pál és István építkezéseinek kivitelező mestereit a tervező építész, valamint az építésvezetők saját mestergárdája mellett a Pálffy-uradalmakból származó mesteremberek, s rajtuk kívül főképp Pozsony, Nagyszombat, Érsekújvár (polgár) iparosai, szakemberei adták.

I. 6. VÁROSI ÉS URADALMI MESTEREK ESTERHÁZY MIKLÓS MEGBÍZÁSAIBÓL

A Pálffy Pál generációjába tartozó Esterházy Miklós mesterfoglalkoztatása hasonló képet mutat: a birtokain folytatott építkezéseken bizonyára döntően uradalmi mestereket és jobbágy iparosokat alkalmazott, míg más építési helyszíneken a helyi mesteradottságokkal élt. Így legjelentősebb mecénásvállalkozásánál, a nagyszombati jezsuita templom munkálataiban *Ferdinand Eiser (Cifer)* festő, *Veit Stadler* szobrász, *Adam Lengenich*, *Johann Geissler*, továbbá *Friedrich Schwester* nagyszombati asztalosmesterek, illetve *Jacopo Latono* kőművesmester, valamint *Baptista Lörkh*, *Giovanni Battista Lecolo* és *Sebastian Rössler (Ressler)* kőfaragómesterek személyében helybeli iparosok biztosították az alapvető szakmunkát, míg pozsonyi házának építésére *Giovanni Battista Rava* pozsonyi kőművesmesterrel szerződött, aki később Pálffy Pál pozsonyi kerti palotájának,¹⁷⁹ majd Pálffy Miklós saubersdorfi kastélyának¹⁸⁰ is építőmestere volt. Udvari festőként a források szerint Lócséről származó, Esterházy Pál

¹⁷⁵ Az előző jegyzetekben szereplő bazini, stomfai, neulengbachi mestereken túl két kőművest a vöröskői uradalombeli Csesztéről (Wolf Nager és Dankó István, mindkettőt 1637. évi adatból), egy kőfaragót pedig Pilából ismerünk (Zacharias Welsler, 1625–1626-ban Vöröskőn dolgozott).

¹⁷⁶ Őket részben Pálffy István látta el megbízásokkal: mint Michael Schenck kőművest, holicai munkával 1625-ben, Wolf érsekújvári kőművest (1641), Urban ács mestert, aki 1636-ban Pálffy István pozsonyi városi palotáján dolgozott. Mások részben Pálffy Pál megbízásait teljesítették, mint Balthasar Seth, aki 1650-ben már Pál számára dolgozott a pozsonyi (valószínűleg városi) palotán, Peter Solari kőfaragó, akinek a neve a malackai kastély 1638–1640. évi munkáiból maradt fenn, Michael Arnoldt nagyszombati ács, aki pedig 1649-ben a bajmóci várkapolna tornyát építette át. Ld. FIDLER I., 84; FIDLER IV., 236, 238, 239, 245, 250.

¹⁷⁷ Festők: Georg Austl Pozsonyból (1649); bizonyos Klein, aki 1649-ben Pálffy Pálnak lóportrékat festett, valamint bizonyos Krump, akit Pálffy 1649-ben pecsétnyomóért, 1650-ben címerért fizetett. A szobrászok közül Thomas Paütl nagyszombati polgár 1637-ben a Csesztére készült oltárt számolja el, Sebastian Mallert pedig 1646-ban a borostyánkői várban végzett munkáért fizették. FIDLER 1994, 234/81. j.; FIDLER I., 83; FIDLER III., 228, 231; FIDLER IV., 225, 235.

¹⁷⁸ Heinrich Wilhelm regensburgi szobrász 1637-ben Pálffy Istvánnak egy „követ” szállított, árát részletekben kapta meg. Ld. FIDLER IV., 249; THIEME-BECKER 35 (1942) 574, eszerint megbízásai feltehetően megmunkált kőanyag, illetve márványlapok leszállítására szóltak.

bécsi mesterei közt már említett *Michael Langbeint* foglalkoztatta, aki 1644-ben a fraknói várkapolna szignált oltárképét készítette el, feltehetően az oltár két oldalán álló festményekkel együtt,¹⁸¹ a bécsújhelyi *Balthasar Neumann* pedig nem meghatározott festészeti munkát végzett a számára, amit évtizedekkel később Mikós nádor fia, Esterházy Pál 1670-ben fizetett ki.¹⁸² Név szerint még *Georg Peyer* udvari ácsmesterről van tudomásunk, aki Esterházy Miklós megbízására többek között a fraknói vár tetőszerkezetét építette meg (s akinek említésével majd Pál építkezésén, Kismartonban találkozunk ismét), rajta kívül pedig két udvari ács, *Veit Neuhauser* és *Matthias Patscher* nevét ismerjük. Noha utóbbiak konkrét megbízás nélkül, forrásemlítésre hagyatkozva csak mint *Schloßzimmermann* szerepelnek Harald Prickler kismartoni mesteradattárában, 1640-es évekre eső működésük alapján Esterházy Miklós udvari alkalmazottai közé számítanak.¹⁸³ A felsoroltakon kívül az irodalom még számon tart olyan, Kismartonban működő mestereket, akikről helyzetük és életrajzi adataik ismeretében nem zárhatjuk ki, hogy részt vettek a környék legjelentősebb munkaadója valamelyik megbízásában, ehhez támpont azonban egyelőre nem áll rendelkezésre.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ld. KOPPÁNY 2011, 100, 103, 104, 106, 107, 108; Giovanni Battista Rava tevékenységére: FIDLER 1990, 51–52, 93/187; FIDLER IV., 230.

¹⁸⁰ Ld. FIDLER 1990, 51–52; FIDLER 1994, 235/86. j.

¹⁸¹ HAJDECKI, 1908, Nr. 6791, 10.567; GARAS 1953, 136; ÖKT XLIX 1993, 272; *Renesancia* 2009, 841, Nr. 203 (JOZEF MEDVECKÝ); KOPPÁNY 2011, 103; PRICKLER 2013, 186–187, itt Langbein kismartoni házasságkötésére vonatkozó matrikula-bejegyzés származási adatának („ex civitate Regia Crißs super[ioris] Hungariae”) téves olvasatából adódóan Prickler Langbeint a horvátországi Kőrös (latinul Crisium) szülötteként tárgyalja, holott az általa is kiemelt „Oberungarn” régió-megjelölés ezt kizárja. Prickler tévedését támasztja alá az is, hogy Hajdecki regesztagyűjteményében a Langbein későbbi házasságkötésére vonatkozó bejegyzés (Nr. 6791) Lócsét – „Leitsch in Oberungarn” – jelöli meg születése helyeként.

¹⁸² Ld. Balthasar Neumann Esterházy Pál számára kiállított elismervénye 20 forintról 1670. április 26-án, az Esterházy Miklósnak készített különböző „Mallerey sachen” után járó fizetség felvételéről. MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.929.

¹⁸³ Georg Peyer működésére: PRICKLER 1984, 306; PRICKLER 2010, 20–21; KOPPÁNY 2011, 105. A kismartoni Veit Neuhauser 1649. évi halálozási és Matthias Patscher 1645. évi működési adatára: PRICKLER 2013, 158, 159.

¹⁸⁴ Az Esterházy családi levéltár, a kismartoni anyakönyvek, a Burgenländisches Landesarchiv, valamint a topográfiai és helytörténeti irodalom adatait feldolgozó legújabb életrajzi és működési adattár (PRICKLER 2013) az alábbi, Esterházy Miklós idején működött kismartoni mestereket közli. Alább összeállított névsoruk, amely Prickler monográfiájára támaszkodik, a későbbi esetleges adatelőkerüléshez szolgálhat támpontként: kőművesek – Anton von Allengueten (Svájcból), Johannes Benatol (Itáliából), Georg Harb (Stájerországból), Sebastian Hinterleutter, Rupert Kalher, Lehner, Johann Rainer, Valentin Sandtner (Karintiából), Hans Stoy. Asztalosok, ácsok – Johann Hemperg, Georg Herandt (Karintiából), Johann Inser (Morvaországból), Elias Müllner, Andreas Urindt (a kelet-stájerországi Feldbachból), Hans Weindl, Matthias Wurmser. Festők – Paul Doppelhammer, Tobias Wißbeck (Prickler az Esterházyak egyik udvari festőjének feltételezi). Aranyművesek, lakatosok, órás mesterek – Georg Rött (aranyműves) és Michael Welsler (lakatos és órás mester), aki a szarvkői uradalom egyik 1651/52. évi elszámolása szerint valószínűleg Nádasdy Ferencnek is dolgozott. Utóbbira ld. PRICKLER 2013, 240.

I. 7. PÁLFFY MIKLÓS MESTERFOGLALKOZTATÁSÁNAK JELLEMZŐI

Az eddig vázoltakhoz képest igen más a foglalkoztatott mesterek származási és társadalmi összetétele Pálffy Pál unokaöccse, Pálffy Miklós¹⁸⁵ 1670-es évekgig tartó megbízásaiban, ami az időközben eltelt két évtized változó megrendelői igényei mellett az alsó-ausztriai régióra kiterjedő birtokokkal és ezáltal az építkezések súlypontjának áthelyeződésével magyarázható. Míg Pál nádor csak egyetlen alsó-ausztriai helyszínen, marcheggi kastélyán fogott új szárnyak megépítésével jelentősebb átalakításba, addig Pálffy Miklós kirchschlagi és saubersdorfi építkezései jelentős helyi, illetve környékbeli munkaerőt vettek fel. A kezdeti átalakítások helyszínei továbbra is a régi családi rezidenciák voltak: elsősorban Vöröskő, ahol 1651 tavaszától Pálffy Miklós haláláig (1679) szinte folyamatosak voltak az építő- és díszítőmunkák,¹⁸⁶ valamint a csaknem egyidejűleg indult átépítések a bajmóci váron, majd a lényegében párhuzamosan és gyakran azonos mesterekkel vitt építkezések Bazinban és Királyfán.¹⁸⁷ Néhány 1660-as

¹⁸⁵ Pálffy Miklós korszerű, gondos neveltetéséről, udvari karrierjéről és kapcsolatairól újabban megjelent, jó áttekintést ad: FUNDÁRKOVÁ 2013, 408–409, 411–413.

¹⁸⁶ FIDLER 1994, 226–230. A Vöröskőn foglalkoztatott mesterekre – kőművesek: Giovanni Battista Rava pozsonyi kőművespallér, 1653, 1659-től; Carl Andreotto 1654; Stefan Paumgartner, 1657; Georg Pierschner, 1657; Peter Lott, 1657; Balthasar Schenberger Dolanyból 1657, 1660, 1674, 1676; Wolf Schenberger Dolanyból 1654, 1657, 1660; Matthias Schubert Csesztéről, 1660–1664; – kőfaragók: Ambrosio Fereti Kaisersteinbruchból, 1651; Peter Potz Nagyszombatból, 1651–1658; Giovanni Camillo Rezzi Kaisersteinbruchból 1653–1671; Georg Giesshammer Pilából, 1654; David Weiss Bécsújhelyről, 1654; Friedrich Stekkner, 1654; Balthasar Stesch, 1655; Andres Gabriel Pöstyénből, 1656–1658; Bernard Giullini Pöstyénből, 1666; – ácsok: Sebastian Leuthner, 1652; – kútmester: Wolfgang Hüeber, Nikolsburgból, 1655, 1657; – festők, aranyozók: Johann Friedrich Hitschuld, 1652; Abraham Mayer udvari festő vsz. Csesztéről, 1654; ifj. Rudolf Arnold Pozsonyból, 1654; Ferdinand Nagyszombatból, 1658–1659; Christoph Puersch Bazinból, 1660; Gabriel Kundrath udvari festő vsz. Csesztéről, 1661–1666; Michael Hassa Saubersdorffból, 1674–1679; – stukkátorok: Carlo Marlian 1654–1655; a Luganoból származó Alessandro Sereni (Xerini), 1654–1655. Minderre ld. PREIMESBERGER 1964, 339–340; FIDLER 1990, 51–52, 93/187. j.; FIDLER 1994, 226, 235/88. j.; FIDLER I., 84, FIDLER II., 206, 209, 211, 212, 214, 216, 218; FIDLER III., 231, 233, 235, 236; FIDLER IV., 225, 226, 229, 230, 231, 235, 237, 238, 241, 248. David Weiss szobrász szerződését a vöröskői lépcsőház számára 1654-ben Pálffy által rendelt balusztrádról, valamint 16 Habsburg-császár szoborbüsztyjéről lásd Esterházy Pál iratai közt: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.708, 10.709. David Weiss egyébként a Bodeni tó-környéki Ravensburgból származott, azonos nevű apja szintén szobrász volt. Bécsújhelyen 1648 februárjában tűnt fel, júliusban tett polgáreskü, és feleségül vette egy helyi orgonista (házzal rendelkező) özvegyét. Szobrászként kőmetsző vállalkozás engedélyeztetéséért is folyamodott. 1653-ban szőlőskertet, 1658-ban házat vásárolt. 1662-ben már özvegyét említi a forrás: MAYER 1928, 417.

¹⁸⁷ Bajmócon 1651–1671 között a Roveredóból származó Antonio Biberelo, a Carlo Martino Carlone mellett pallérként dolgozó kőművesmester tevékenysége dokumentált (FIDLER 1994, 223, FIDLER I. 86), a bazini és a királyfai kastélyon 1652–1664-ig, illetve 1658–1679-ig folytatott építkezés párhuzamosan foglalkoztatott mesterei közül megemlítendő: Thomas Lehner bazini kőműves (1658–1663), Paul Angerbauer bazini ácsmester (1662), Carlo Rava királyfai kőműves (1663–1664). Ld. FIDLER 1994, 230; FIDLER I. 83; III. 232; IV. 230. Rajtuk kívül a bazini építkezésen Matthias Schuchtschütz bazini kőműves (1652), Sebastian Leuthner ácsmester (1653), Királyfán Bartholomäus Gayling, Bernhard Greitel, valamint Giovanni Camillo Rezzi, mindhárman

évekből tudott mesternév pedig a pozsonyszentgyörgyi kastélyban, valamint a németgurabi udvarházon végzett munkákról tájékoztat.¹⁸⁸ Pálffy Miklós továbbvitte az építkezést az elődeitől megörökölt két pozsonyi palotán is:¹⁸⁹ eszerint az 1650-es évek első feléből kőművesmunkákról szólnak adatok a Pálffyak Lőrinc kapunál volt városi házán és kőművesek, kőfaragók, ácsok foglalkoztatásából ítélve nem szünetelt a munka az 1660-as és 1670-es években a Pálffy Pál által épített vár alatti kerti palotán sem.¹⁹⁰

Pálffy Miklós bécsi házáról, s annak a gróf halála évében kezdődött átalakításáról a Bécsben foglalkoztatott mesterek kapcsán már volt szó, különleges igényt jelent viszont az, hogy ő volt a családban az első, aki egy nyugat-magyarországi városban, Kőszegen is épített városi házat¹⁹¹ – bizonyára nem függetlenül attól, hogy birtokai az 1650-es évektől kiterjedtek Alsó-Ausztria déli, Magyar Királysággal szomszédos régiójára is. Anyja, Eva Susanna von Puchheim révén ugyanis nagybátyja, Hans Christoph von Puchheim 1657-ben, utód nélkül bekövetkezett halálával megörökölte a nagyapja, Johann Christoph von Puchheim-Göllersdorf által hitbizományba rendelt kirchschlagi, krumbachi és saubersdorffi uradalmakat.¹⁹² Kirchschlagban egy középkori vár, valamint egy udvarház került így Pálffy Miklós tulajdonába, mely utóbbinak az építését még Hans Christoph von Puchheim kezdte el 1651-ben, de amelynek kivitelezését érintő megrendelői kötelezettségei a birtok részbeni megvásárlásával már 1652-ben Pálffyra hárultak,¹⁹³ míg Krumbachban egy vár, Saubersdorffban pedig egy kastély birtokosa

kaisersteinbruchi kőfaragók (1661–1662), Gabriel Kundrath festő vsz. Csesztéről (1663), valamint Balthasar Schenberger kőműves Dolanyból (1665) az ismert nevek. FIDLER III., 231, 233, FIDLER IV., 231, 235, 237.

¹⁸⁸ A tudott nevek: Wolf Schenberger kőművesmester Dolanyból vöröskői munkái mellett 1660-ban Pozsonyszentgyörgyön is dolgozik; Bernhard Koltenhuber ácsmester, 1664–1665-ben a kastély tetőszerkezetét készíti; Wolf Wurm bazini kőművesmester, akinek neve Bazinban és Királyfán is felbukkan, 1665-ben szerződés szerint vállalja a pozsonyszentgyörgyi kastély („ház”) átépítését. Ld. FIDLER III., 229; FIDLER IV., 235, 251. Pálffy németgurabi udvarházának építésével kapcsolatban 1667-ből egy somorjai kőműves, bizonyos Hans neve tudott, aki Giovanni Battista Rava pallérja volt. FIDLER II., 213.

¹⁸⁹ A Pálffyak pozsonyi házaira: FEDERMAYER 2003, 246–247.

¹⁹⁰ A városi palotán: Martin Aigner pozsonyi kőművesmester (1652), Johann Baptist Simoni pozsonyi kőművesmester (1654). A kerti palotán: Andreas Elbinger és Andreas Leben pozsonyi kőművesek (1663), Georg Bruckhüber pozsonyi ácsmester (1663), Georg Traunfelder pozsonyi ácsmester (1663, 1677), Giovanni Camillo Rezzi kőfaragó Kaisersteinbruchból (1674). A morva határ közeli Schweinburgból származó Abraham Pachmayer kőművesmestert Pálffy Miklós egy ház építésével bízta meg, pontos helyét nem tudjuk, az erről szóló szerződés a pozsonyi uradalom anyagában maradt fenn: FIDLER I., 88, 93; FIDLER III., 232; FIDLER IV., 224, 231, 239, 245.

¹⁹¹ A kőszegi ház építésében résztvevők közül 1665-ből egy helyi kőműves, Simon Gierglmayr neve ismert. FIDLER II., 210.

¹⁹² Az 1618-ban alapított és a primogenitúra szerint a leány örökösökre, így Eva Susanna von Puchheimre, Pálffy Miklós anyjára is kiterjedő Puchheim-hitbizományra, illetve a hozzárendelt birtokokra: PERES 2009, 82; PERES 2014, 120, 122. Meg kell jegyezni, hogy a két alsó-ausztriai helység, a Puchheim, majd később Pálffy tulajdonban lévő és Neunkirchen közelében fekvő Saubersdorff nem azonos a Nádasdy Ferenc által 1650-től birtokolt, Lajtapordány mellett található Seibersdorffal. Az irodalom (pl. FIDLER I–IV.) a megnevezésben olykor nem tesz köztük különbséget. Saubersdorff 1971 óta St. Egyden község része.

lett. 1652-től kezdve a Pálffy gazdasági iratokban valamennyi helyszínen vannak építésről vagy esetleg karbantartásról szóló kifizetési adatok.

Pálffy magyarországi építkezéseinek főképp pozsonyi és nagyszombati, vagyis a céhes tevékenység központjaiból felfogadott iparosok dolgoztak, illetve – talán nagyobb számban – a Pálffy-uradalmakból, Csesztéről, Pöstyénből, Bazinból, Királyfáról, Dolányból, Pilából hívtak mestereket. A Pozsonyban, Vöröskőn, Királyfán vitt építkezések mesterfoglalkoztatásában azonban néhány kivételt is találunk, például a kaisersteinbruchi olasz kőfaragókat, akik egy kiterjedt régió kőkitermelő és kőmegmunkáló központjának iparosaiként – ahogyan a másik központ, Loretom mesterei is – az alsó-ausztriai és környékbeli építővállalkozásokban rendszeresen tűntek fel mint kőfejtők, kőfaragók, illetve beszállítók.¹⁹⁴ A korábbi vagy a kortárs építkezések mesterállományában hasonló számú, Kaisersteinbruchból alkalmazott szakembert nem találunk, foglalkoztatásuk mértéke Pálffy Miklós építkezéseinek újfajta – talán minőségbeli – igényként jelenik meg. Hasonló volt a helyzet a saubersdorfi kastély és főképp a kirchschlagi udvarház kivitelezésénél is: az építőfeladatokat itt is főként a Kaisersteinbruchból és Loretomból alkalmazott kőfaragók, valamint a többi mesterség regionális központjainak iparosai végezték – Bécsújhelyről, Neunkirchenből, Koberdorfból, Schlainingból, Deutsch Brodersdorfból – helyi kézművesekkel kiegészülve.¹⁹⁵ A harmadik alsó-ausztriai birtokon, a Kirchschlag közeli Krumbachban a várhoz tartozó állatkerti tó kialakításához 1652-ben viszont Sopronból hívtak szakembert.¹⁹⁶ Ennek az adatnak a különlegessége a korai dátum: ugyanis az állat-

¹⁹³ Kirchschlag Puchheim életében történt részbeni megvásárlásáról Petr Fidler ír, a birtokra vonatkozó későbbi periratokra támaszkodva: FIDLER 1990, 175/372. j.; FIDLER 1994, 235/87. j.

¹⁹⁴ Vö. PRICKLER, HARALD: Zur Geschichte von Kaisersteinbruch. *Burgenländische Heimatblätter* 23 (1961) 97–98; SCHMELLER 1965, 128–129; PRICKLER, HARALD: Giovanni Bernardo Ceresola: a szombathelyi Szent Márton templom építője? *Vasi Szemle* 22 (1968) 3. szám. 441–442.

¹⁹⁵ Kirchschlagon az alábbi mesterek foglalkoztatásáról tudunk: az udvarház építését vezető Antonio Orsolini kőművespallér (1652–1654), Matthias Gscheider kirchschlagi kőműves (1652), Thomas Federer kirchschlagi cserepező (1652), Giovanni Camillo Rezzo kaisersteinbruchi kőfaragó (1659), Pöckl bécsújhelyi kőfaragó (1652), Lamprecht Eder bécsújhelyi kőműves (1657), Domenico Sändtl bécsújhelyi kőfaragó (1657), Matthias Engelthaler kaboldi kőfaragó (1652–1657), Hans Paltinger szalónaki cserépfedő (1652), valamint Johann Hayden festő Edlitzből (1657). Két mester, Georg Weindterhalter kőfaragó (1652) és Coloman Zöberer ácsmester (1658) származási helyét nem ismerjük. Ld. FIDLER 1994, 235/87. j.; FIDLER I., 92, 93; FIDLER II., 205, 212, 214; FIDLER IV., 223, 224, 227, 235, 247, 252. A saubersdorffi építkezésről tudott mesterek: Georg Piegman saubersdorffi ács (1670), Hans Pölz saubersdorffi ács (1670), Simon Khienbacher bécsújhelyi ács (1652: a kastély új épületén tetőt készít, 1657: kerti Lusthaus megépítéséért fizetnek neki), Thomas Fahrner bécsújhelyi kőműves (1669, 1678), Hans Parckhauser kőműves Neunkirchenből (1665), Nikolaus Backofen lorettomi kőfejtő (1672), Gaspar Kayser lorettomi kőfaragó (1678), Matthias Wallner kőműves Deutsch Brodersdorfból (1668, 1671, 1673). Az építkezést Giovanni Battista Rava pozsonyi kőművespallér vezette, rajta kívül egy Pozsony környéki kőműves, a csallóközi Georg Jänck (1670) neve tudott. Nem ismerjük a származását Bernhard Koltenhuber ácsnak (1668), aki Pálffynak korábban Pozsonyszentgyörgyön dolgozott, de elképzelhető, hogy ő is Pozsony vidéki volt. Ld. FIDLER 1990, 51–52; FIDLER 1994, 235/86. j.; FIDLER I., 85; FIDLER II., 205; FIDLER III., 225, 227, 229; FIDLER IV., 224, 226, 227, 230, 247.

¹⁹⁶ Hans Hörmann soproni tóásót a krumbachi állatkert új tavának kialakításáért fizették 1652-ben. FIDLER II., 217.

illetve vadaspark a 17. század közepén nem csak a magyar, de az osztrák és cseh arisztokrata rezidenciák esetében is kivételes volt – már ha volt egyáltalán. Az ismert példákra húsz évvel későbbi adatok vannak: Nádasdy Ferenc pottendorfi vadasparkjáról 1671-ből szóló forrás,¹⁹⁷ s ezzel egykorúak azok a feljegyzések is, amelyek az udvari arisztokrácia – reprezentációs igényekben is – legfelső szintjén lévő Karl Eusebius von Liechtenstein herceg állatkertjéről állnak rendelkezésre. Az alkalmat ismét az uralkodó szolgáltatta, aki 1672-ben felkereste és lelkes elismeréssel illette a herceg feldsbergi uradalmához tartozó eisgrubi vadasparkot.¹⁹⁸

Pálffy Miklós alsó-ausztriai építkezéseinek vezető mesterei egyébként ugyanazok voltak, akiket a pozsonyi kerti palotán és Vöröskőn foglalkoztatott: Saubersdorffban *Giovanni Battista Rava* kőművespallér, Kirchsschlagban 1654-től valószínűleg *Filiberto Luchese*, aki tervezőként saját embereit biztosította a munkához, míg az ő megjelenése előtt 1652-től *Antonio Orsolino* pallér vezette az építkezést – részben helyi mesterek élén.¹⁹⁹ Az építőanyag egy része Batthyány Ádám borostyánkői és szalónaki építővállalkozásaitól származott.²⁰⁰ A mesterfoglalkoztatás korábbi gyakorlatához képest a különbséget, illetve változást jól érzékelteti, hogy a Pálffy szolgálatában álló, nem Bécsből hívott, név szerint ismert 75 mesternek – köztük eddig nem említett, illetve nem építőtevékenységbe tartozókkal²⁰¹ – valamivel több mint a harmada volt csak Pálffy magyarországi vagy alsó-ausztriai birtokairól származó polgár iparos, napszámos vagy robotban alkalmazott kézműves jobbágy, az esetleg magasabban képzett többi szakembert a régió jelentősebb, olykor céhes központként ismert városaiból fogadta fel.

¹⁹⁷ A pottendorfi Nádasdy-vadsparkról szóló adatok egy része I. Lipót és az özvegy Eleonóra császárné vadállományra vonatkozó igényével kapcsolatos a konfiskációs intézkedések folyamatában, ld. VISKOLCZ 2013, 182–183.

¹⁹⁸ HAUPT 1998, 201/486. j.; HAUPT 2007a, 178.

¹⁹⁹ FIDLER 1990, 51; FIDLER 1994, 235/86. j.; 235/87. j.

²⁰⁰ FIDLER 1990, 175/372.

²⁰¹ Wolf Roßbeintner pozsonyi kőműves és kőfaragó, aki korábban többször dolgozott Pálffy Istvánnak is, 1653-ban Pálffy Pál sírhelyének kialakítását számolja el; Paul Hornsteiner nagyszombati ácsot a pozsonyi ferences templomban 1668–1672 között végzett munkákért fizetik; Pietro Spazzo nagyszombati építőmester 1670-ben a nagyszombati ferences templom presbiteriumának munkálataira szegődött el; Ferdinand Fahrindilaken pozsonyi szobrászt 1674-ben egy sonnenbergi oltárért fizetik. Festők és munkáik: Hans Jakob Khien pozsonyi érseki festőt 1653-ban és 1654-ben a Pálffy Pál castrum dolorisára készült halotti címereket, Johannes Offenbach 1661-ben Pozsonyszentgyörgyön egy festősegéd tanítását számolja el; Balthasar Neumann bécsújhelyi festő év nélküli „Specificatio”-ja szerint több mindent festett a malackai ferences templom számára; Tobias Schinagl festőről egy vöröskői bejegyzésből annyi tudható, hogy a század második felében Pálffy Miklós szolgálatában állt. ld. FIDLER II., 217; FIDLER III., 227; FIDLER IV. 221, 223, 234, 236, 240. Roßbeintnerre egyéb munkája kapcsán: AGGHÁZY 1959 I., 263; Khien kifizetésére: ECSÉDY 2014, 131.

I. 8. AMIT ZRÍNYI MIKLÓS MESTERHASZNÁLATÁRÓL TUDUNK

Hasonló lehetett Zrínyi Miklós mesterfoglalkoztatása is, habár a gyér adatok miatt ez az állítás a fentieknél sokkal bizonytalanabban fogalmazható meg. Az mindenesetre tény, hogy várainak építésével, illetve megerősítésével kapcsolatban Grazból igényelt szakembereket: a kortárs hazai megrendelők egész sorát kiszolgáló építész, *Filiberto Luchese* csáktornyai tevékenységét megelőzően, az 1640-es években a grazi Haditanácstól kért *Baumeistert* a vár védelmi megerősítéséhez.²⁰² Kilétere nem került elő adat, akiről viszont a stájer rendeknek szóló Zrínyi-levelek alapján tudni lehet, az *Guislain Segers d'Ideghem van Wassenhofen* holland hadmérnök, a belső-ausztriai katonai építési hivatal vezetője, aki 1657 és 1661 között pontosan nem ismert építőtevékenységet folytatott Csáktornyan. Az is kiderül a levelekből, hogy az akkori munkálatokhoz Zrínyi ismét Grazból kért iparosokat, építőmestereket, valamint árokásásban jártas szakembereket.²⁰³ Az 1661 és 1664 közötti évekre eső, Zrínyi-Újvár építése ügyében *Wassenhofennel* dokumentált kapcsolata alapján az irodalom a grazi építész részvételét feltételezi a hódoltság határán újonnan emelt végvár építésében is.²⁰⁴

I. 9. ESTERHÁZY PÁL – MESTEREK KISMARTONBÓL ÉS AZ URADALOMBÓL. A KISMARTONI KASTÉLY ÉPÍTÉSE

Birtokszomszédjához, Pálffy Miklóshoz képest jobban támaszkodott saját iparos-kézműves erőforrásaira Esterházy Pál, akinek uradalmi a bőséggel fennmaradt adatokból ítélve igen jelentős építőképességgel rendelkeztek. Az 1650-es évek elejétől – azaz a gróf nagykorúvá válásától és megrendelőként való debütálásától – az 1670-es évek közepéig terjedő, mintegy két évtized forrásaiból ebben a gyűjtésben 81 névvel ismert mester szerepel. Emellett az is kiderül, hogy a foglalkoztatottaknak csupán valamivel több mint fele, 46 iparos vagy egyéb szakember volt Kismartonból, illetve az akkori Esterházy-uradalmak valamelyikéből való,²⁰⁵ a fennmaradók Pozsonyból,

²⁰² KLANICZAY 1964, 604; KOPPÁNY 2010, 154.

²⁰³ KOPPÁNY 2010, 160.

²⁰⁴ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról London, 1664. Zrínyi-könyvtár II.* Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1987, 17; Uo. Jegyzetek 406/90. j.; KOPPÁNY 2010, 160–161. Wassenhofen és Zrínyi kapcsolattartásáról az 1663–1664-es évből említést tesz a Zrínyiek történetírója, Marcus Forstall is 1664-ben írt „Stemmatographia” című munkájában, ld. FORSTALL 1664/2007, 329.

²⁰⁵ Kismarton szabad királyi városból udvari alkalmazottként, illetve városi polgáriparosként ismert mesterek: 22 (kőművespallér, kőművesmester, kőfaragó, ácsmester, kovácsmester, üvegesmester, asztalos, rézműves, festő, kertész – közülük többen udvari mester titulussal); a kismartoni uradalomból (Kishöflány, Szentmargitbánya, Vulkapordány): 8 (kőművesmester, kőfaragó, kovácsmester); a fraknói uradalomból (Nagymarton, Széleskút): 5 (kőműves, kályhás, üveges, kötélgyártó); a lakompaki uradalomból (Lakompak, Péterfa, Sopronújlak): 5 (kőművesmester, kovácsmester); a lánzséri uradalomból (Lánzsér): 2 (kőfaragó, kovácsmester); a kaposvári uradalomból (Nádasd): 2 (kőműves); a boldogasszonyi uradalomból (Illmic): 1 (kovácsmester); a pecsenyédi uradalomból (Lajtaszentmiklós): 1 (kovácsmester). A

Nagyszombatból, Sopronból, Bécsújhelyről, Schönauból vagy éppenséggel a Nádasdy-birtokról felfogadott mesterek voltak, 14 nevet pedig nem tudunk helyhez kötni.²⁰⁶ Túlnyomó részük, azaz csaknem 70 az építőmesterség valamelyik ágában működött. Az arány nem meglepő: a tudott mesteradatok jelentős része ugyanis a kismartoni uradalmi központ ekkor zajló fejlesztésével, a kastély 1663 és 1672 közötti építésével, környezetének és belső tereinek kialakításával kapcsolatos.²⁰⁷

Az Esterházy Pál legkorábbi megbízásaiból tudott mesternevek között 1654-ből az egyik első egy nagymartoni kályhászmesteré,²⁰⁸ a továbbiak már az 1656–1657. évekből lánzséri,²⁰⁹ valamint lakompaki munkákhoz²¹⁰ köthetők. A kismartoni kastélyban folyó

régió birtokmegosztásához használt tanulmány: VANYÓ TIHAMÉR: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690) (Befejezés). / III. Sopron vármegye gazdasági viszonyai (1640–1690). *Soproni Szemle* 30 (1976) 3. sz. 220–221.

²⁰⁶ Pozsonyból 3 (festő, ácsmester, asztalosmester, utóbbi, Georg Etmayr kisebb bútorokat, használati tárgyakat készített 1662-ben benyújtott számlája szerint: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.823, ld. még KOPPÁNY 2011, 100, mint Ehmayer); továbbá Nagyszombatból 2 (festő, asztalosmester); Sopronból 1 (kőműves); Bécsújhelyről 11 (szobrász, orgonakészítő, órás, kovács, lakatosmester, bádogos, kötélgyártó); Schönauból: 1 (rézműves). A Nádasdy-birtokok közül Loretomból: 2 (szobrász, kőműves); Malomházáról: 1 (kovácsmester). A 14, tisztázatlan helyről érkezett mester foglalkozása: 2 stukkátor, 2 asztalos, 2 kályhászmester, 2 tőmester, 1 festő, 1 kőfejtő, 1 szobrász, 1 lakatosmester, 1 kovácsmester, 1 kötélgyártó.

²⁰⁷ Esterházy Pál már eddig is, de főképp az alábbiakban sűrűn hivatkozott gazdasági iratainak tartalmi áttekintésében nagymértékben támaszkodtam Harich János hercegi levéltáros 1942-ben készült regesztagyűjteményére, amelyet Martí Tibor gyűjtése révén volt lehetőségem használni, s amely az Országos Levéltárban Pál nádor iratai közt található: *Esterházy Pál nádor (1635–1713) iratai*. Rendezte és jegyzékelt Dr. Harich János hercegi levéltáros 1942. 1–4 kötet. Gépirat, őrzési helye MNL OL P 125. A regesztagyűjtemény keletkezéséről ld. MARTÍ 2013, 23–24.

²⁰⁸ Esterházy Pál korai foglalkoztatása Georg Moykh nagymartoni fazekas, aki 1654-ben több helyszínen készített kályha munkadíját számolja el (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.782.). Még a család megbízása Hans Hehenberger (Hegenberger) soproni kőművesé, aki 1651. évi szerződése szerint 1656. július 16-án veszi fel a soproni Esterházy-házon végzett munkáért járó hátralékát. (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.789) KOPPÁNY 2011, 101. Az épületre ld. CSATKAI-DERCSÉNYI 1956, 278. Esterházy Pál egészen 1668-ig foglalkoztatta udvari rézművesként a kismartoni Balthasar Poscht, aki már 1652-ben dolgozott a családnak, az év július 28-án Fraknón kelt elismervénye különböző uradalmakban végzett munkák céljára átvett nagy mennyiségű rézről szól: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.781. Poschhoz: KOPPÁNY 2011, 106; PRICKLER, 2013, 213, itt: matrikula-adat szerint 1668-ban meghalt, vagyis a Koppánynál szereplő 1669 körül esedékes feladatot, a kismartoni kastélytoronyok rézgombjainak készítését valószínűleg már nem tudta teljesíteni.

²⁰⁹ A lánzséri munkáért díjazták Samuel udvari üvegest 1656-ban (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.788., ezt Koppány Tibor kismartoni kastélyon végzett munkaként közli, ami a forrásban nem szerepel: KOPPÁNY 2011, 107.). Talán ide kapcsolható Wolf Karer lánzséri kőfaragó 1656. májusi kifizetése is malomkő készítésért (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.787; KOPPÁNY 2011, 102, lakompaki munkaként közli, amit a forrás nem említ), valamint Johann Moricz lánzséri kovácsmester díjazása a várnál, illetve a majornál végzett munkák után (MNL OL P 125, 104. cs. Nr. 10.602, 10.604).

²¹⁰ A lakompaki vár istállóépületének építése 1656. évi szerződés alapján Wolfgang és Georg Wieser nádasdi kőművesmesterektől (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.710, 10.804). Ugyanebben

intenzív építkezés idején, 1665–1666 között a fraknói várban is történtek kisebb javítások,²¹¹ 1667–1668-ban pedig a romos boldogasszonyi templom újjáépítése zajlott, annak okán, hogy 1656-ban Esterházy az addig Fraknón, a kincstárban őrzött Mária-kegyképet Boldogasszonyba vitette át. A templomfelújítás némely feladatára különös módon nem a helyi uradalomból szerződtek mestereket, hanem távolabbról, aminek oka talán az ily módon garantált minőség volt.²¹² Más volt a helyzet a nagyszombati jezsuita templom berendezésének még Esterházy Miklós idején megkezdett munkálataival, amelyek helybeli, városi mesterekkel kötött szerződések alapján folytak. Hiányzó oltárok készültek el ekkor Esterházy Pál legkorábbi megrendeléseként: 1655 és 1659 között a nagyszombati *Jacob Rost* kapott megbízást három mellékoltár felépítésére, aranyozására, illetve oltárképének megfestésére, jóval később, 1676-ban a főoltáron végzendő festő feladatokra, 1674-ben pedig *Michael Ludwig* nagyszombati asztalosmesterrel szerződött Esterházy a templom egy további oltárának felállítására.²¹³

A kismartoni kastélyon 1663-ban kezdődött építkezés kivitelezői és állandó foglalkoztatású anyagbeszállítói az első években értelemszerűen helyi, illetve uradalmi mesterek voltak, lévén főképp kőfejtők, kőfaragók, kőművesek, akiket 1664-től a kapcsolódó munkákkal együtt *Carl Cisghin* lombardiai származású Kismartonban élő pallér irányított,²¹⁴ az építkezés vezetésére *Carlo Martino Carlone* ajánlására szerződött bécsi *Sebastiano Bartoletti* és *Antonio Carlone* (1622–1664) mellett.²¹⁵ Az építőanyagot

az évben feltehetően a váron végzett munkáért vette fel javadalmazását Philipp Krueg, Clement Paull és Andreas Pacher lakompaki kőműves, ld. KOPPÁNY 2011, 103, 105. (MNL OL P 125, 103. cs. Nr. 10.596 fol. 50, 51, 52), és 1656-ban veszik számba Johann Graf kovács lakompaki váron és a majorság épületein végzett munkáit is (MNL OL P 125, 104. cs. Nr. 10.601). A lakompaki malomvám épületén elvégzettek Georg Hebeuf sopronújlaki kovácmester, valamint Georg Most és Ferdinand Ledl asztalosok számolják el 1656. végén (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.795, 10.798, 10.801).

²¹¹ Joseph Gerstal nagymartoni üveges (1665) és Lorenz Kirchmayer bécsújhelyi lakatos (1666) munkáiról van szó. (MNL OL P 10.856, 10.865). Gerstalhoz: KOPPÁNY 2011, 101 (mint Paul Gerste, 1692–1693. évi adattal).

²¹² A boldogasszonyi templom javításán legtöbbet foglalkoztatott mester Peter Aigner kőműves volt Széleskútról (fraknói uradalom), akinek végzett munkáiról szerződés, valamint több számla is fennmaradt (1667–1668) (MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.725, uo. 108. cs. Nr. 10.892, 10.908, 10.912), ezen felül Georg Krupsch Illmicből (boldogasszonyi uradalom), Georg Krug Vulkapordányból (kismartoni uradalom), Matthias Khuen Péterfáról (lakompaki uradalom), valamint Matthias Schwartz Malomházáról (akkor Nádasdy-birtok) foglalkoztatott kovácsok tevékenységéről vannak adatok (1667–1668) (MNL OL P 125, 104. cs. Nr. 10.628, uo. 108. cs. Nr. 10.900, 10.901, 10.915, ill. KOPPÁNY 2011, 102.) Fennmaradt Gerdenics András boldogasszonyi sáfár 1668-ban összeállított jegyzéke a templomra fordított 1667–1668. évi kiadásokról: MNL OL P 125, 104. cs. Nr. 10.628.

²¹³ Jacob Rost nagyszombati festőhöz: GARAS 1953, 105, 140; KOPPÁNY 2011, 107. – Michael Ludwig nagyszombati asztaloshoz: KOPPÁNY 2011, 104. Mindkét közlésben a szerződött munkákra szóló források megadásával.

²¹⁴ ÖKT XXIV. 1932, 60; PRICKLER 2013, 128–129; KOPPÁNY 2011, 99; továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.086, 11.105, 11.121, 11.133. A megadott források az 1664, 1665, 1667. évekből az építés utáni festés, meszelés szükségére vásárolt anyagokkal kapcsolatosak.

²¹⁵ Carlo Martio Carlone 1663. június 17-én, Bécsben kelt levélbeli ajánlását a feladatra teljes szövegében közli: ÖKT XXIV. 1932, 56. (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.051.) Esterháznak a

elsősorban a szentmargitbányai, másodsorban a kishöflányi kőbánya biztosította.²¹⁶ A legjelentősebb kitermelő és beszállító *Johann Georg Natterer* udvari kőfejtő (*Hofsteinmetz*) volt Szentmargitáról, aki Pozsonyig nyúló üzleti kapcsolatokkal rendelkezett és nemcsak az épülő kastély, de a környék anyagigényét is ellátta.²¹⁷ Esterházy vele szerződött az 1664–1666 közötti munkákhoz szükséges építőkö folyamatos szállítására.²¹⁸ Szintén margitbányai volt – s 1657-től az ottani kőműves- és kőfejtőcég tagja – az 1663-tól Kismartonban élő *Sebastian Rauschemayer* (1622–1685), későbbi *Hofsteinmetz*, akinek a kismartoni adminisztráció 1668-ban kövek szállításáért és megmunkálásáért fizetett.²¹⁹ A kishöflányi bányából meglehetősen sok kőfejtő nevét ismerjük: 1667-ig *Anton Prandstätter* és *Adam Deixlberger* voltak az építkezés legfontosabb beszállítói,²²⁰ majd már részben a későbbi évekből *Thomas Gißlinger*, *Martin Rainicher*, *Thomas Stockher* és *Sebastian Strebinger*.²²¹ Az építkezés idejéből csupán

feladatot részletező szerződése Sebastiano Bartolettivel és Antonio Carlonéval ennél korábbi: 1663. április 10. Ld. teljes szövegében HARICH 1972, 15–16. Antonio Carlonét ezen felül ld.: HAJDECKI 1906, 46–47, valamint uo. IV. leszármazási tábla. Ebben a négy Anton keresztnévű „Maurermeister” közül életrajzi és működési adatai alapján valószínűsíthető Anton Carlone „Maurermeister” születési és halálozási adatait 1622–1664-re teszi. Ugyanez derül ki Anton Carlone halotti anyakönyvből is: HAJDECKI 1908, Nr. 10.714. (Megjegyzendő, hogy Franco Cavarocchi korábbra, 1602-re teszi a születése évét, ld. CAVAROCCHI 1979, 294.) Ez a halálozási adat mindenesetre megmagyarázza, hogy a kismartoni építkezésen Carlo Martino Carlone ajánlása és a megkötött szerződés ellenére a továbbiakban miért nem tudni Antonio Carlone szerepéről, s hogy az egyes építési fázisokban miért csak Sebastiano Bartoletti neve tűnik fel, olykor más kőművessel együttműködve. Ld. MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.1005 (1665), Nr. 11.180 (1669), Nr. 11.210 (1672).

²¹⁶ A szentmargitai bánya az 1660-as években a kastély építéséhez felhasznált anyag 73 %-át biztosította, ld. PRICKLER 2013, 109, 110/408. j., 120. Az építkezés teljes ideje alatt Szentmargitából 9358, a kishöflányi kőfejtőből 3450 köbméter építőkö lett beépítve.

²¹⁷ ÖKT XXIV. 1932, 59, 60; PRICKLER 2013, 108–111.

²¹⁸ Az ide tartozó forrásanyag: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.075 (1663), 11.078 (1664: szerződés a folyamatos anyagellátásra), 11.079 (1664, nyugta), 11.113 (1665. október: szerződés a további munkára 7 kőfejtő segéd állandó felügyeletének biztosításával).

²¹⁹ PRICKLER, HARALD: *Der Eisenstädter Steinmetz und Bildhauer Sebastian Rauschemayer [Rauschmayr] (1622–1685). Burgenländische Heimatblätter* 73 (2011) 4. sz. 180, 188; ÖKT XXIV. 1932, 60; PRICKLER 2013, 51–52, 204/912.

²²⁰ Anton Prandstätterre: ÖKT XXIV. 1932, 59, 60; KOPPÁNY 2011, 106; PRICKLER 2013, 109/408. j., 204/912. j., továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.074 (1663. évi szállítás), 11.096 (1664. évi adat). – Adam Deixlberger részvétele 1663-ban és 1665-ben kőművesként és beszállítóként: ÖKT XXIV. 1932, 60; PRICKLER 2013, 109–110/408. j. Szállítási adatok: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.073 (1663), 11.095 (1664), 11.143 (1667). Matrikula-adatok alapján 1672-ben kishöflányi kőművesként: PRICKLER 2013 147.

²²¹ Thomas Gißlingerhez: ÖKT XXIV. 1932, 59, 61; KOPPÁNY 2011, 101; PRICKLER 2013, 109–110/408. j., 204/912. j. (1663 és 1667 között több szállítmányról a kismartoni építkezéshez). További források: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.094 (1664), 11.117 (1665), 11.141 (1667), 11.196 (1670) – Mart(in) Rainicherhez: ÖKT XXIV. 1932, 60; PRICKLER 2013, 204/912. j. (1667, 1668), továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.144 (1667). – Thomas Stockherhez: ÖKT XXIV. 1932, 60, 61; PRICKLER 2013, 109–110/408. j., 204/912. j., (1667, 1668), továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.142 (1667), 11.197 (1670). – Sebastian Strebingerhez: ÖKT XXIV. 1932, 60, 61; PRICKLER 2013, 117, 204/912. j. (1668), továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.192 (1670).

egy kismartoninak mondott kőművesről tudunk, *Christoph Schachnerről*, aki a kastélykápolna építéséhez biztosította az építőkövet, *Georg Khamber* kőfejtőnek pedig egyetlen adattal csupán a neve ismert.²²²

A kastélynál folyó alapvető építőfeladatokban helyi iparosmestereket vettek igénybe. Az e körbe tartozó munkák terén egyetlen pozsonyi szakemberről van csak tudomásunk, *Wolf Egger* ácsmesterről, akivel 1663-ban, az építkezés indulásakor a kastély tetőszerkezetének költségvetését készítették el.²²³ A későbbiekben már nem kerül elő a neve a forrásokban, a kivitelezést három kismartoni uradalmi ács, *Georg Guggenthaler*, a fraknói udvari ács *Georg Peyer*, illetve a szintén konvencióval, kismartoni udvari ácsmesterként működő *Simon Haas* (†1681) végezte.²²⁴ Az ácsok munkáját és anyagszükségletét egészítették ki az állványzat építéséhez, valamint az építőanyag mozgatásához tartozóan a kötélgyártók, akik részben Nagymartonból és Bécsújhelyről teljesítve a megrendeléseket, 1663 és 1670 között elég sűrűn szerepelnek a forrásokban.²²⁵

²²² Christoph Schachnerhez: KOPPÁNY 2011, 107; továbbá MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.170 (1668. évi jegyzék a kápolna építéséhez szükséges anyagokról). – Georg Khamberhez: ÖKT XXIV. 1932, 61., MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.190 (1670. évi adat)

²²³ KOPPÁNY 2011, 100. A forrás: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.069.

²²⁴ Georg Guggenthalerhez: ÖKT XXIV. 1932, 59, 60; KOPPÁNY 2011, 101; PRICKLER 2013, 151. Guggenthaler 1657 és 1660 között udvari ácsként működött. Továbbá ld.: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.066, 11.071 (mindkettő 1663), 11.083 (1664). – Georg Peyer/Pheierhez: ÖKT XXIV. 1932, 60, 61; PRICKLER 1984, 306; PRICKLER 2010, 20–21; KOPPÁNY 2011, 105; PRICKLER 2013, 159. Némelyik forrásban Peyer és Guggenthaler közösen végzett munkájáról, illetve faanyag-beszerezéséről van szó: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.083, 11.092 (mindkettő 1664); másutt Simon Haas-szal közös tevékenységben említik: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.146, 11.154 (mindkettő 1667); egyéni munkái, beszerzései a forrásokban: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.091 (1664), 11.174 (1668), valamint a fraknóváraljai majornál végzett munka elszámolása: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.863. – Simon Haashoz: ÖKT XXIV. 1932, 60, 61; KOPPÁNY 2011, 101; PRICKLER 2013, 151; MITROPULOS 2014, 57, 58; MITROPULOS ANNA DIÁNA: Esterház Pál nádor udvari személyzete – A fraknói és a kismartoni apparátus összehasonlítása. In: *Bécsről Brassóig. A II. KoraújkorÁSZ konferencia tanulmányai*. Szerk. Barta M. János, Szekér Barnabás, Ugry Bálint, Virovecz Nándor. Budapest 2016, 49. Továbbá forrásokban: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.147 (1667), 11.146, 11.154 (mindkettő 1667: közösen Peyerrel). Konvenciójára 1679-ből van adat. Azonos időben Kismartonban egy másik Simon Haas is működött, aki 1667-ben már udvari asztalos volt. Prickler szerint az ács (†1681) fia lehetett és 1672-ben már elhunytként említik: ld. ÖKT XXIV. 1932, 60; PRICKLER 2013, 152. Az ő tevékenységére és asztalosra jellemző anyagbeszerzéseire vonatkozhatnak a következő források: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.087 (1664), 11.106 (1665), 11.148 (1667), 11.169 (1668).

²²⁵ A kötélverők közül az építkezés rendszeres beszállítójának mutatják a források az 1663 és 1668 közti időszakra Matthias Pindtert, aki az udvari áccsal, Simon Haas-szal állt munkakapcsolatban, ld. MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.048, 11.50, 11.064 (mindhárom 1663. évi adat), 11.081 (1664), 11.115 (1665), 11.140 (1667), 11.177 (1668). Hogy honnan teljesítette a rendeléseket, nem tudjuk. Ld. ÖKT XXIV. 1932, 59, 61. Rajta kívül Balthasar Gross nagymartoni kötélgyártó jegyzéke és nyugtája maradt fenn 1667-ből (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.130), valamint a bécsújhelyi Johann Thainburgeré 1670-ből (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.205), aki bizonyára azonos az 1663 és 1670 közötti kiadási jegyzékben Hans Thien néven szereplő bécsújhelyi kötélverővel: ÖKT XXIV. 1932, 61.

Az üvegezési munkák egyedül ismert, 1663-ban foglalkoztatott mestere kismartoni volt, csakúgy, mint a kovács, aki a kastély ekkorra megépült déli szárnyának ablakaira az ablakrácsokat készítette – ugyanekkor, majd 1665-ben is –, noha alkalmaztak udvari kovácsmestert is, akinek a neve egy 1668. évi adattal maradt fenn.²²⁶ Tudunk még rendszeresen dolgozó szöghovácsról Lajtaszentmiklósról, ám az építkezés keretében foglalkoztatott többi mesterember, egy szerződéssel alkalmazott lakatos, két kovács, egy-egy bádogos és rézműves már mind Bécsújhelyről, illetve Schönauból teljesített megrendelést.²²⁷ A kastély tornyába szánt, pontosan nem ismert működésű orgonasípos szerkezet („horn mit orgel Pfeifen”) elkészítését 1665-ben kötött szerződéssel a szintén bécsújhelyi orgonaépítő, *Georg Winckhler* vállalta,²²⁸ ahogyan bécsújhelyi működésű volt a kastély város felőli tornyába készült óra mestere, *Elias Guntschy* is, aki 1667-ben kapta megbízását Esterházytól.²²⁹ Bécsújhelyi mesterként tett eleget a gróf megrendelésének 1664-ben *Andreas Hegenwald* linzi származású szobrász²³⁰ és kezdetben ugyancsak bécsújhelyi lakosként vállalt megbízást a kőben és fában is dolgozó *Balthasar Rasp*, aki származására nézve salzburgi volt, s 1665-ben Bécsben nősült, majd ugyanaz évben már

²²⁶ Matthias Daschner kismartoni üveges jegyzéke 1663-ból MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.052. Továbbá: ÖKT XXIV. 1932, 59 (mint Taschner). – Andreas Kräbether kismartoni kovácsmester elismervénye az ablakrácsokért felvett összegről: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.062 (1663), 11.108 (1665). ÖKT XXIV. 1932, 59. – Michael Hebenstreit udvari kovácsmesterre: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.164 (1668), valamint ÖKT XXIV. 1932, 61. A déli szárny 1664. évi kész állapotára: HOLZSCHUH 1995, 149.

²²⁷ Christoph Wisser (Wüster) lajtaszentmiklósi szöghovács 1665-ben több ezer mennyezeti stukatúra-szöveget, 1665-ben pedig a tetőzet számára megrendelt szöveget szállít. ÖKT XXIV. 1932, 60; KOPPÁNY 2011, 109., valamint MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.110 (1665), 11.139, 11.151 (mindkettő 1667). – Caspar Brandenberger (Prandtenberger) bécsújhelyi lakatosmester 1663-ban egy ablakrácsot készít (ld. MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.060), majd 1664-ben és 1665-ben szerződnek vele a kastély munkáira. ÖKT XXIV. 1932, 60; HARICH 1972, 16; KOPPÁNY 2011, 99. – Georg Lachberger bécsújhelyi kovács: elismervény a várhoz leszállított anyagok áráról (1665), MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.102. – Egidius Gutmann bécsújhelyi kovács jegyzéke az elvégzett munkákról (1670), MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.187. ÖKT XXIV. 1932, 61 – Christoph Stangl bécsújhelyi bádogos: 1665-ben tetőgombokat szállít le (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.109), 1667-ben tetőgombok és tetőablakok leszállítását rögzíti (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.135). ÖKT XXIV. 1932, 60 (mint Christoph Tängl). – Georg Zeitingner bécsújhelyi kovács számlája 1667. április 16.: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.127; ld. ÖKT XXIV. 1932, 60. – Benedikt Rupprechter schönaui rézműves: 1670. évi jegyzék a toronygomb elkészítéséről (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.186); ÖKT XXIV. 1932, 61; KOPPÁNY 2011, 107. – Nem tudjuk viszont, hogy honnan foglalkoztatták 1665-ben Bartholomaeus Füssinger lakatosmestert (MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.859).

²²⁸ MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.112. Ld. ÖKT XXIV 1932, 59; KOPPÁNY 2011, 109; PRICKLER 2013, 241.

²²⁹ Elias Guntschy (Güntsch, Guntschi, Guntschiz) Bécsújhelyen működő óráshoz: ÖKT XXIV. 1932, 59; KOPPÁNY 2011, 101; PRICKLER 2013, 218–220, közli Esterházy 1667. évi szerződését, amelynek eredetije: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.125.

²³⁰ MAYER 1928, 418; KOPPÁNY 2011, 101 (a munkát 11 kisméretű szobornak mondja, de a forrásban erről nincs szó); PRICKLER 2013, 43. Honorálása Esterházy Pál 11 szarvas-trófeájának befoglalásáért Caspar Neumayer kismartoni tisztartó 1664. májusi kiadásainak összesítésében szerepel: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.084.

bécsújhelyi lakosként jegyezték be.²³¹ 1666-ban Esterházy két életnagyságú lószobrot rendelt tőle (talán mellvédre), feltehetően kőből, minthogy a megrendelés szerint a torkukból füstöt eregettek. Az ismeretlen rendeltetésű szobrok rendben elkészülhettek, a gróf 1668-ban kismartoni szolgálati hellyel, konvenció szerint fizetve állandó alkalmazásba vette Raspot.²³² Bécsújhelyiként, de bécsiként is említi az irodalom *Johann Matthias Mayrt*, az 1667-ben készült különleges ikonográfiájú történelmi portrészorozat, a kastély homlokzatán elhelyezett 18 kő mellszobor alkotóját, aki viszont a források szerint Lorettomban működött.²³³ Nem tudjuk ellenben, hogy honnan fogadták fel *Weith Gammizer* kútmestert, akivel 1669-ben a kastély vízellátásának kiépítésére szerződtek, ahogyan ismeretlen a származása *Ruep Harberger* toásómesternek is aki 1668-ban a kastély körüli vizesárok kialakítását vállalta és a munka kifizetést igazolva nem jelölt meg lakhelyet.²³⁴

A kastélybelső építészeti és dekorációs megoldásához, a terek felszereléséhez, díszítéséhez foglalkoztatott mesterek hovatartozására, mesterségük gyakorlásának eredeti helyére sincs gyakran támpont. Az 1663–1664-ben készült kastélykápolna kivitelezőire mindenesetre többnyire vannak adatok: *Anton Riebler*, a Lorettomban letelepedett és Nádasdy Ferenc számára is dolgozó kőművesmester a kápolna oratóriumán végzett munkáját számolta el 1663 áprilisában,²³⁵ a falak stukkódíszé, *Andrea Bertinalli* és *Carlo Francesco Poll* közös műve pedig 1664 márciusában készült el; aranyozásáért *Hans Christoph Bock* kismartoni városi festőnek és aranyozónak fizettek, aki az év folyamán más hasonló feladatot is teljesített.²³⁶ A korábban már említett

²³¹ MAYER 1928, 418.

²³² Balthasar Rasp (Rapst, Rass), 1666. január 21.-én, Fraknón kötött szerződése a két életnagyságú szoborra: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.723. AGGHÁZY 1959 I., 259. Rasp 1668. évi kismartoni szolgálatba vételére: HARICH 1972, 18; PRICKLER 2013, 49–50, a szerződések szövegével; KOPPÁNY 2011, 106. Salzbugi származására, valamint egy császári testőrkaplár leányával Bécsben, a Szent István dómban kötött házasságára: HAJDECKI 1908, Nr. 6831.

²³³ ÖKT XXIV. 1932, XIX, 57, 59; AGGHÁZY 1959 I., 237; GALAVICS 1988, 143; KOPPÁNY 2011, 104; PRICKLER 2013, 45–48; MITROPULOS 2016, 340. Esterházy szerződése Mayrrel a homlokzati szobrok készítésére 1667. június 24.: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.131. Mayr további munkái Esterházynak: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.731 (1675. november 12., szerződés faragott ágy készítésére), uo. 108. cs. Nr. 11.039 (é.n. számla több faragásról és aranyozásról), 11.007 (1696, a bécsi palotában végzett munka számlája).

²³⁴ Weith Gammizerhez: HARICH 1972, 19 (közli az 1669. júliusi szerződést); KOPPÁNY 2011, 100 (itt bécsinek mondva, de mint arról korábban már szó volt, ezt semmilyen irodalom vagy adat nem támasztja alá). – Ruep Harbergerhez: HARICH 1972, 18–19, az 1668. március 30-án a vizesárok kialakítására kötött megbízás szövegével (Harberg vezetéknevvel), valamint: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.179 (1669. június 1.: Kismartonban keltezett nyugta a munkadíj felvételéről, egyértelműen Harberger vezetéknevvel). KOPPÁNY 2011, 101 (tévesen bécsinek mondva, a szerződést említi). A munka besorolása az építkezés idejébe és menetébe: HOLZSCHUH 1995, 149.

²³⁵ Anton Riebler 1663. április 10-én kelt nyugtája az oratóriumban végzett munka díjáról: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.047; PRICKLER 2013, 142.

²³⁶ Carlo Francesco Poll (Pöll, Bolla, Pelli) stukkátor 1664. márciusi elismervénye maga és Bertinalli nevében a kismartoni várkápolnában végzett munka díjáról: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.077. Aláírása olasz nyelvű, de származásáról ennél többet nem tudni. Egy korábbi munkáért járó kifizetést 1663 áprilisában Nagyhöflányban nyugtáz: MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.829. Ld. még: KOPPÁNY 2011, 105; PRICKLER 2013, 140). – Johann Christoph Bockh (Pockh), az

ausztriai működésű stukkátorok, *Andrea Bertinalli*, a Kismartonban 1671-ben elhunyt *Giovanni (Domenico) Statio*, valamint a Grazból Kismartonba jött *Rocco Bartoletti* mellett az eddig indokolatlanul bécsinek tartott *Giovanni Battista Verretini*t kell még a kastély stukkómunkálataival kapcsolatban megemlítenünk. Ő az, aki 1671-ben és 1673-ban Rocco Bartoletttel közösen szerződésben vállalta a nagyterem, valamint körülötte lévő négy, illetve további hat szoba stukkóval való díszítését.²³⁷ Az emelet nyugati (kápolna körüli), valamint keleti oldalán lévő lakószobák – összesen 16 –, illetve kapcsolódó helyiségek freskói korábban készültek el, ezekre két részletben, 1667-ben, valamint 1669-ben szerződött Esterházy a pozsonyi *Hans Jacob Khiennel*, Lippay György esztergomi érsek korábbi udvari festőjével, akivel megrendelőként 1664-től 1671-ig kapcsolatban állt.²³⁸ Legkorábban 1670-től maradt fenn adat Pál gróf későbbi években tán legtevékenyebb udvari festőjéről, *Veith Kissler*ről (műk. 1670–1683), aki több festői műfajban is alkotott,²³⁹ s aki 1683-ig vezető udvari festőként irányította az akkor még tanítványként, valamint segédként foglalkoztatott *Sebastian Reinhardt* és *Martin Legat* festőket, a kifizetési adatok szerint többek között a kismartoni díszterem (vsz. oldalfalainak) festésénél.²⁴⁰ A kastély művekkel való felszereléséhez tartozóan *Reichard Preiner* szobrász, valamint két antwerpeni származású festő, *Petrus de Lange* és *Aegidius*

1663-tól Kismartonban kimutatható festő és aranyozó („Bürgerlicher Maler in Eisenstadt”) kastélykápolnában végzett munkája Caspar Neumayer tisztartó 1664. évi kiadásokat összesítő jegyzékében említve: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.099. 1664. májusi elismervény a kastély toronygombjának és Mária-szobrának („Frauenbild”) aranyozásáról: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.080. ÖKT XXIV. 1932, 60; KOPPÁNY 2011, 105; PRICKLER 2013, 166. Lehetséges, hogy Bécsújhelyről telepedett át Kismartonba.

²³⁷ A felsoroltakra: ÖKT XXIV 1932, 58–59, 64; AGGHÁZY 1959 I., 279, 292; AGGHÁZY 1965, 102, 107; AGGHÁZY 1967, 318; KOPPÁNY 2011, 98, 108, 109; PRICKLER 2013, 123–124, 146–147. Források Bartoletti és Verretini munkájára: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.209 (1671. október 7., szerződés 6 szoba, valamint további 4 helyiség magas relieffel való stukkódíszítésére), 11.211, fol. 1–2. (1673. június 7., szerződés a kastély nagytermének stukkóira).

²³⁸ Hans Jacob Khien kismartoni munkáihoz: KOPPÁNY 2011, 102 (a szerződés téves évszámmal); PRICKLER 2013, 180 (mint Hans Jacob Khiener, a szerződést is hivatkozva). A kifestett termék lokalizálását KÖRNER–KOPP 2010 alapján Ecsedy Anna végezte el: ECSEDY 2014, 133–134, a forrásokkal: uo. 139/68 és 69. j. Az említett munkára vonatkozó források: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.128 (1667), 11.178 (1669), 11.022 (vsz. 1669), az Esterházytól kapott 1664. évi, szerződés szerinti megbízásra és annak forrására ld. ECSEDY i.m. 133, 139/65. j.

²³⁹ Ld. PRICKLER 2004, 143/25. j., itt az Esterházy által megrendelt „nagy képek” számára Bécsújhelyen és Nagymartonban vásárolt nagy mennyiségű anyag – több mint száz rőf vászon, ecset, lenolaj, festék, stb. – levéltári adatával: EPA RAR Forchtenstein 1670/ Nr. 264, 265. Az adatot és a megrendelést Margit Kopp a családi ősgaléria egyes képeire való megbízással azonosítja: KOPP 2016, 219.

²⁴⁰ Veith Kisslerhez: PRICKLER 2004, 143/25. j.; KOPPÁNY 2011, 102; PRICKLER 2013, 180–184, a kismartoni „nagyterem” 1680 és 1682. évi festésének résztvevőivel és a kifizetés forrásadataival. – Martin Legathoz: PRICKLER 2013, 189. Itt kell megjegyezni, hogy adat van egy idősebb Martin Legat tevékenységére is, aki 1656-ban a csornai és a kismartoni templomok oltárainak aranyozását számolja el. Lehetséges, hogy az előbbivel rokoni kapcsolatban állt. Ld. MNL OL P 125, 107. cs. Nr. 10.800. – Sebastian Reinhardthoz: PRICKLER 2013, 200, ugyancsak a fenti adat forrásával.

Bivian neve ismert még, utóbbiak Kismartonban letelepedve halálukig, azaz 1659-ig, illetve 1662-ig, udvari festőként álltak Esterházy szolgálatában.²⁴¹

A készülő épületszárnyak üteméhez igazodóan rendelték meg az épület kályháit is: 1667-ben *Georg Katter* nagymartoni mester egy vörös kályháról adott számlát, 1670-ben pedig *Johann Thurnecker* kályhás vette jegyzékbe a kastély számára készült munkáit. De úgy tűnik, rajtuk kívül konvencióban is dolgoztak fazekasmesterek, a kastélybeli kályhák megépítése így tán többek feladata volt.²⁴² Szintén állandó alkalmazott volt az udvarnál *Hans Wagner* mint *Hoftischler*,²⁴³ órála ebben a minőségében nem sokat tudunk. A kastély körüli kert gondozására a kismartoni udvartartás már az átépítést megelőzően is foglalkoztatott kertészeket, nevüket azonban nem az udvari adminisztrációból, hanem a városi plébánia bejegyzéseiből tudjuk, ahol *hortulanus in arce* megnevezéssel szerepelnek.²⁴⁴ Az udvari *Ziergärtner*, *Paul Schießl* (1635–1693) állandó szolgálatát viszont éves – bár némileg késői – fizetési adat igazolja, s vele párhuzamosan egy luxemburgi hercegségből jött kertész foglalkoztatásának is nyoma van.²⁴⁵

A kismartoni kastély építésén alkalmazott iparosok és kézművesek létszáma, valamint a beruházás volumene indokolta, hogy a gazdasági ügyekért, s általában a kifizetésekért felelős Caspar Neumayer kismartoni tisztartó mellett itt is külön *Bauschreiber* felügyelje a munkák menetét, elsősorban az építőanyagra fordított költségeket. Az építkezésre elkülönített kismartoni *Baukassát* kezelő Johann Strenberger építési írnok neve a munkálatok kezdetekor, 1663-ban tűnik fel,²⁴⁶ a kastéllyal kapcsolatos egyik utolsó előfordulása pedig 1668. február 1., amikor a felhasznált

²⁴¹ Reichard Preinerről csupán a mintegy 30 db. kisméretű szoborról és ezüst képhez készült keretről fennmaradt, 1670. április 3-án, Kismartonban kelt számlája alapján tudunk: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.927. A két festő származása és udvari státusza a kismartoni Szent Márton-plébánia halotti anyakönyvének bejegyzéseiből ismert: Petrus de Lange adatai 1659. évi halála kapcsán (PRICKLER, 2013, 187.), Aegidius Bivian (Binian) pedig 1662. évi elhalálozásának adatával (PRICKLER, 2013, 165.)

²⁴² A nagymartoni Georg Katterhez: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.155 (1667); Johann Thurnecker 1670. júliusi jegyzéke: MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.189; továbbá ÖKT XXIV 1932, 61. – Paul Schreckinger márcfalvi fazekas, kályhás mester 1669-ben éves járandósága átvételét nyugtázza, feltehetően udvari alkalmazottként: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.924. Ld még: KOPPÁNY 2011, 107, itt: 1695-ben kötött szerződést vele Esterházy Fraknóváraljára készítő kályhákról.

²⁴³ PRICKLER 2013, 163. Rá vonatkozó forrás: MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.855, elismervény munkadíjról, 1655. december, Fraknó.

²⁴⁴ Petrus Püerer kastély-kertészt 1652-ben említi a kismartoni plébániakönyv (PRICKLER 2013, 234.), Petrus Bitterich kertészről 1649 és 1657 között tudottak matrikula-adatok (PRICKLER 2013, 213.), Matthias Leinwatherről 1648-tól 1662. évi haláláig fordul elő adat az anyakönyvi forrásokban (PRICKLER 2013, 228.).

²⁴⁵ Az 1635-ben született Paul Schießl (Gschießl) udvari kertészhez (+1693) hosszú szolgálati idő köthető, ebből 1679. évi járandóságára van adat (PRICKLER 2013, 228.). – Achmundus Lienhardt, a Luxemburg hercegségből származó és Esterházy Pál szolgálatában álló kertész a kismartoni kastély plébániájának adata szerint 1688-ban Paul Schießl veje lett. (PRICKLER 2013, 231.).

²⁴⁶ Ld. pl. az 1663 áprilisától 1664 áprilisáig átvett kőszállítmányok gazdasági adminisztrációját, PRICKLER 2013, 110.

építési anyagok költségelszámolásának helyességét Esterházy Pál igazolja a számára.²⁴⁷ Talán érdemes megjegyezni, hogy a forrásokban jól elkülönülnek a kastély építéséhez tartozóan azok az évenkénti kimutatások, amelyek a különböző építőipari – főképp ács, asztalos – munkákban teljesített napszámot összesítik.²⁴⁸

Ha a magyar arisztokraták mesterhasználatának fenti összegzése alapján akarunk mérleget vonni, akkor azt a rendelkezésre álló adatokból legmegbízhatóbban a Bécsből hívott mesterek számával és foglalkoztatási arányával kapcsolatban tehetjük, amelyre nézve sokatmondó és egyre bővülő információkkal rendelkezünk. Mert amellettt hogy a hazai elit tagjai láthatóan kifejezetten törekedtek a bécsi szakemberek alkalmazására, a megrendelésekben feltűnő a rendszeres udvari megbízásokkal, olykor státusszal, s részben kamarai címmel is rendelkező mesterek magas aránya. A felgyűjtött adatok mindenesetre felülírják a bécsi mesterek megbízásának okát illető korábbi véleményt – elsősorban az építési beruházások terén, ahol nem csak a reprezentatív megoldás és az új építészeti ízlésnek, igényeknek megfelelő külső volt a cél, hanem a technikai minőség, a kivitelezés ily módon garantált magas színvonala is. Míg a főképp átépítéseket, funkcionális és stiláris modernizálást végző bécsi építészek, valamint a dekoráció formai-ikonográfiai megújítását teljesítő stukkátorok és festők meghívása egy-egy feladatra az előbbi igényt szolgálta, addig a beruházás kevésbé látványos munkáit végző bécsi ácsok, bádigosok, üvegesek, cserepezők minden valószínűség szerint a megbízható minőségre vállaltak kötelezettséget. Mindenesetre a század korai évtizedeihez képest mind gyakoribbá váló luxusmegrendelések mellett, ami alatt az ötvösöknek, arany- és ezüstműveseknek vagy a portréfestőknek adott megbízásokat értem, az építetők minőségigény elmozdulásával magyarázható leginkább a bécsi mesterszínvonal iránti megnövekedett kereslet.

²⁴⁷ MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.157. Továbbá néhány kifizetése a közbülső évek munkái során: 1663–1664: Johann Georg Natterer kőfejtőnek 1663 áprilisa és 1664 áprilisa között leszállított építőköért (PRICKLER 2013, 110.); 1664. május 21.: a vár építési költségvetésének terhére Johann Christoph Bocknak aranyozásért (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.080, PRICKLER 2013, 166.); 1668. december 21.: Georg Peyer és Simon Haas udvari ácsoknak a kastély fedélszékének elkészítéséért (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.174, PRICKLER 2013, 151, 159.). 1679-ben, már nem a kastélyépítkezéshez tartozóan, hanem gazdasági épületek, épületrészek számára megrendelt anyagot és munkát fizet ki Andreas Grueber kismartoni kőfaragónak. (PRICKLER 2013, 91.).

²⁴⁸ MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.071, Kismarton, 1663. december 31. Guggenthaler György ácsmester jegyzéke a kismartoni várépítésnél teljesített napszámokról; uo. 11.093, Kismarton, 1664. december 26. Jegyzék a vár építésénél szükséges napszámokról; uo. 11.118, Kismarton, 1665. december 31. A várnál dolgozó ácslegények napszámának jegyzéke; uo. 11.195, Kismarton, 1670. december 31. Jegyzék a kismartoni várépítésnél végzett ács napszámokról.

II. NÁDASDY FERENC MEGRENDELŐI TELJESÍTMÉNYE A MESTERADATOK FELŐL NÉZVE

Nádasdy Ferenc mecénási praxisának feltárásában és megítélésében – mint arra már utaltam – nem támaszkodhatunk egyenletes, még akár csak részben is összefüggő forrásbázisra. Az országbíró letartóztatásakor (1670. szeptember 3.) Pottendorfon lefoglalt, majd az Udvari Kamara tisztviselői által politikai, illetve gazdasági tartalmuk szerint csoportosított irategységek további sorsát Toma Katalin Nádasdyról szóló monográfiájának összefoglalásából ismerjük,²⁴⁹ a zár alá vétel, illetve vagyonekbevitel menetét, az iratok kezelésének adminisztrációját pedig Felix Tobler ismertette.²⁵⁰ Az Udvari Kamara a vagyon felmérésére, az iratanyag begyűjtésére és biztonságba helyezésére kirendelt bizottság vezetőjeként Johann Maximilian von Seeau bárót, kamarai tanácsost nevezte ki, helyszínen eljáró tagjai pedig Johann Greimb számvevő tanácsos, valamint a későbbi pottendorfi intéző, Christoph Lucas Seywiz lettek.²⁵¹ A részletes utasításnak megfelelően 1670. szeptember 7-én, azaz már az országbíró letartóztatása utáni napokban Pottendorfon elsőként a per lefolytatása szempontjából olyannyira fontos aktuális levelezés összegyűjtését, valamint a családi irattár adminisztrált áttekintését kezdték meg, hogy október 3-án befejezve a munkát, a teljes iratanyagot beládázva Bécsbe szállítsák.²⁵² Ugyancsak Pottendorfon helyezték el átmenetileg, Bécsbe viteléig a Nádasdyak családi archívumát, amelyet addig a szeptember második felében összeírt sárvári tárház egyik almáriumában őriztek.²⁵³

A Nádasdy-levéltár minket érdeklő és a mecénástevékenység ismeretéhez nem nélkülözhető gazdasági irategységei előbb a bécsi Udvari Kancelláriához, majd onnan az Udvari Kamarához kerültek, míg nagyobb részüket 1674-ben Pozsonyba, a Magyar Kamarába szállították,²⁵⁴ illetve a lefoglalt birtokok további működtetése miatt a javakat kezelő provizoroknak juttatták. Az egyes birtokokhoz tartozó levéltári anyagot az ingatlanok újbóli eladásával az új tulajdonosok kapták meg, ezek a források ma különböző családi levéltárakban találhatóak. Viszont a Pottendorfon tárolt, így az utolsó 10 évben keletkezett – részben személyes és gazdasági természetű – iratanyagot a helyén hagyták, kivéve Nádasdy levelezését, amit 1671 februárjában átadtak az Udvari Kancelláriának. Amikor jó egy évtizeddel később a közelgő török veszély hírére elrendelték a Pottendorfon maradt levéltár menekítését, az útnak indított anyag már nem jutott el Bécsig. A város ostroma miatt a szállítmányt Merkenstein várában

²⁴⁹ TOMA 2005, 20–22; továbbá TOMA 2015, 225.

²⁵⁰ TOBLER 2015, 415–419.

²⁵¹ TOBLER 2015, 416, 418–419.

²⁵² TOBLER 2015, 416, 418.

²⁵³ TOBLER 2015, 417.

²⁵⁴ A bécsi Udvari Kamarának átadott iratok nagyobb részét a Magyar Kamara megbízásából 1674-ben Mednyánszky Pál kamarai titkár Pozsonyba szállíttatta. Ez az iratanyag alkotja ma a Magyar Kamara Archivumában E 185 jelzeten őrzött Nádasdy családi levéltárat. Ld. *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000*. Szerk. Dóka Klára, Müller Veronika, Oszkó Magdolna. Budapest 2000, 78.

helyezték el, ahol az ideiglenesen tárolt irategységek a visszavonuló és a várat felégető török sereg pusztítása következtében megsemmisültek.²⁵⁵

II. 1. FORRÁSOK ÉS SZÁMOK NÁDASDY MESTERFOGLALKOZTATÁSÁHOZ. MESTEREK BÉCSBŐL ÉS AZ URADALMAKBÓL

Az eddig követett szempontrendszerben nézve az adatokat: a mégoly esetlegesen fennmaradt források is azt a konklúziót engedik meg, hogy a mesterek bécsi udvari státusza, netán alkalmazása a vizsgált arisztokraták közül Nádasdy Ferenc foglalkoztatásában mutatja a legjobb arányt. Az országbíró megbízotti körében előforduló 22 ismert bécsi művész, illetve iparosmester közül a császári udvarban tizenötön láttak el több-kevesebb rendszerességgel szolgálatot, még hozzá műfaj és mesterség szerint is a legváltozatosabb összetételben. Egyebekben pedig a főként Nádasdy-uradalmakból, Lékáról, Pottendorfról, Szarvkőről, Loretomból,²⁵⁶ Keresztúrról, illetve a közeli Bécsújhelyről, Neunkirchenből, Hartbergből, Sopronból vagy éppenséggel Kismartonból foglalkoztatott többi mester kilétét jelenleg 34 esetben tudjuk. A névről ismert uradalmi, városi mesterek viszonylag csekély száma egyértelműen a gazdasági iratok pusztulásával, szórványos megmaradásukkal magyarázható. Úgyhogy a szokott foglalkoztatási gyakorlatnak és az uradalmi építőszervezet rétegzettségének megfelelően a fentiekhez ezúttal is hozzá kell számítanunk a tisztartók feljegyzéseiből kiolvasható jelentős mennyiségű, napszámban felfogadott uradalmi kézművest, robotban dolgozó jobbágyiparost is.

A Nádasdy-megbízásokban számon tartott mesternevekről három különböző céllal készült forráscsoport tájékoztat. Ezek egy része az országbíró által fogva tartása idején, feltehetően emlékezetből papírra vetett, olykor piszkozat jellegű összeíráson, a teendőket végrendeletszerűen összegző hagyatkozásán alapszik. A legismertebb és a legtöbbet hivatkozott közülük az a jegyzék, amelyet a letartóztatást követő hónapokban benyújtott hitelezői igények és követelések alapján a *Hofkammer* állított össze, s amelynek több változata is fennmaradt. A Nádasdy-irodalom ezek egyik példányát használta Alfred Sitte kiadásában.²⁵⁷ Ebbe a forrástípusba tartozik és az előbbieknél

²⁵⁵ A levéltári anyag pusztulását Johann Adam Xaver Schad pottendorfi intéző Bécsbe küldött jelentése alapján írja le Adolf Sitte: SITTE 1907, 75. Ld. továbbá RÓZSA 1973, 121; TOMA 2005, 20–21.

²⁵⁶ Itt jegyzem meg, hogy megkülönböztetőleg Loretomként adom meg a Nádasdy szarvkői uradalmába tartozó falut, míg az irodalomban megszokott használat szerint Loretto a megnevezése a helységben található szervita templomnak és kolostornak. Az alábbi Nádasdyval foglalkozó fejezetek forrásainak pontos átírásában, gyakran értelmezésében is mindvégig számíthattam Király Péternek, a Nádasdy-kutatócsoport tagjának nagy forráskezelői gyakorlatára és kollegiális segítségére, amiért e helyen is fogadja őszinte köszönetemet. Ugyancsak köszönettel tartozom Toma Katalinnak, valamint Viskolcz Noéminek Nádasdy Ferenc személyes kortársi kapcsolataira vonatkozó információk megosztásáért.

²⁵⁷ A Nádasdy fogva tartása és kihallgatásai idején készített hitelezői jegyzékeknek, valamint a közreműködésével írásba foglalt, tartozásairól, hagyatkozásairól, egyházi felajánlásairól és ígérvényeiről szóló összesítéseknek több változata is ismert, amelyek egymástól jelentősen eltérnek: 1671. február 1., „Verzeichnis der Jenigen Graff Naidastischen (!) Creditorn, welche sich

részletesebb tájékoztatást ad a tartozásokról a Wesselényi-szervezkedésben résztvevők – benne külön jegyzékként Nádasdy – adósságait összesítő jegyzőkönyv 1674-ből.²⁵⁸ Fennmaradt egy más jellegű kimutatás („Extract”), amely a gazdasági ügyek továbbviteléhez tartozóan, talán Pottendorfon készült: ez a kifizetetlen járandóságokat írja össze, s a Nádasdy-udvartartás tagjainak, állandó alkalmazottainak, valamint az időszakos megbízással foglalkoztatott különböző mestereknek, kézműveseknek, kereskedőknek, napi szinten működtetett kapcsolatoknak (gyógyszerész, postamester, mézárós) járó egyszeri tartozásokat, elmaradt béreket tartalmazza 1670–1671-re vonatkozóan, áthúzódó hátralékokkal, illetve némelyik összeg kiegyenlítésére szóló bejegyzéssel az 1672 és 1675 közötti évekből.²⁵⁹ A tartozások és az udvartartás, valamint a birtok alkalmazottainak járó bérkifizetések biztosítását ugyanis a Nádasdy-javak lefoglalását és felmérését végző bizottságnak írásos utasításba adták.²⁶⁰ S végül

á dato den 1. Februarÿ instehenden 1671isten Jahrs bey der Khayl: HoffCam(m)er weithers angemeldet worüber herr Graff Nadasti, ob er nemblich das debitum agnoscire, neben dem einigen so Ihme vnter erst besagtem dato beräiths zuegestelt worden sich dahin marginaliter zuerkhlären hat.” ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 400, fol. 424r–425r; – 1671. április 12., latin nyelvű másolat, „Informatio Comitum Francisci de Nadasdo [!] ad praetensionis diversor(um) Creditorum. Viennae 12. April 1671.” MNL OL NRA, Fasc. 294, Nr. 39., fol 2–7. (Mf. 5937.) – 1671. április 12. latin nyelvű másolat, „Consignatio Debitorum, quorum meminere prater illa qua in alia Charta recognovi” MNL OL NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 1–4. – Dátum nélkül, latin nyelvű másolat, „Consignatio Debitorum, quorum meminere prater illa qua in alia Charta recognovi” MNL OL NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 6–11. – 1671. április 27., latin nyelvű, saját kezű aláírással, külzetén megjegyzés, ami arra utal, hogy az irat saját emberéhez került: „Az Ur testamentuma”, „Admodu(m) R(ever)endo Patri F(rat)ri Raphaeli â S: Francisco Ordinis S: Augustini” MNL OL NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 12–15. – Dátum nélkül, magyar nyelvű fogalmazvány, „Extract[us] az Adossagok felöl” MNL OL NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 17–18. – Dátum és cím nélkül, magyar nyelvű, rendek és kolostorok számára, egyházi intézményeknek tett hagyományozások, felajánlások MNL OL NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 19–20. – 1671. évi dátum nélküli, 80 tételes német nyelvű hitelezői lista, HHStA Ung. Acten, Spec. Fasc. 315, Konv. B., fol. 29–38. (ld. VISKOLCZ 2013, 313.) – Dátum nélküli német nyelvű jegyzék saját kezű aláírással, „Schriftliche recognition und respective information des Franz Nadasdi, unterschiedliche seine Schuldn betr.” HHStA Ung. Acten, Spec. Fasc. 315, Konv. A, fol 79. – 1671. szeptember, német nyelvű fogalmazvány, „Cathalogus und Verzeichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 399r–405v. Valószínűleg ezt a jegyzéket közli a lelőhely pontos megadása nélkül Alfred Sitte, nem szöveghű átírásban és némileg átcsoportosítva a tételeket: SITTE 1907, 70–73.

²⁵⁸ „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis 1674. Viennae, 19. Aprilis 1674.” OSZKK Fol. Lat. 773, fol. 19r–45v. Nádasdy hitelezőinek eddig ismert leghosszabb és legrészletesebb jegyzéke, 146 tétellel.

²⁵⁹ „Extract Waß bey der Neüdüstischen (!) Herrschafft Pottendorff an vnd(er)schidlich(en) Auszügl(en) vndt außstendig(en) besoldung(en) in disem (1)670isten Jahr bezahlt wordten” (MNL OL E 185, Mf. 31995. Fasc. 49., Számozatlan lapon). Több tétel kapcsán hivatkozta a jegyzéket VISKOLCZ 2013; de megemlíti Harald Prickler is, egy indokolatlan és magyarázat nélkül hagyott késői (1678. június 20.) készítési dátummal: PRICKLER 2013, 126. A forrás itt megadott címe nem tartalmazza a szövegben szereplő dátumot, ebből gondolható, hogy Prickler pontatlan címmel és adatokkal jutott hozzá a MNL Országos Levéltárában őrzött jegyzék ismeretéhez.

²⁶⁰ TOBLER 2015, 416.

ismerünk egy összesítést, amely a Pottendorfon talált számlákat, nyugtákat, elismervényeket lajstromozza az érintett személyek nevének abc-rendje szerint („Specification”), s amely a gazdasági iratok rendezése kapcsán adminisztratív áttekintésre készült valószínűleg 1671. elején vagy azt követően. A tételekhez számla vagy egyéb dokumentum nem tartozik.²⁶¹ A változó információtartalmú három jegyzéktípus a felszámolás idejéből való, készítésük indoka is lényegében azonos: a vagyoni helyzet és a fizetési hátralékok felmérése, utóbbiak átvállalása és rendezése az Udvari Kamara részéről; így ennek megfelelően a tartalmuk gyakran fedi egymást. Mindazonáltal az országbíró mesterfoglalkoztatásáról tudottak legtöbbje ezekből az iratokból származik, a fennmaradt és az irodalomban esetenként hivatkozott további néhány forrás – elismervény, számla, szerződés – többnyire a már ismert névsort teszi teljesebbé további tényekkel, részletesebb adatokkal. A három jegyzéktípus elsősorban az országbíró bécsi és alsó-ausztriai kapcsolatait rögzíti, részben amiatt, hogy – közülük legalábbis kettő – fizetési hátralékok kimutatására készült.

Az említett jegyzékekből származó mesternevek közül az irodalom eddig csupán három művész – *Jan Thomas*, *Andrea Bertinalli* és *Balthasar Herold* – tevékenységét tudta többnyire forrásból ismert műhöz kötni. Több mesterről amúgy már esett szó, minthogy a kortársak által kézzől kézre adott bécsiek, illetve a Nádasdy-adatokból előkerülő mesternevek között több egyezés is található. Az országbíró mesterkapcsolatainak listája a kortársakétól inkább abban tér el, hogy bővebb és a tevékenységi kört illetően változatosabb is azoknál.

Nádasdy a császári ágyú- és harangöntő *Balthasar Herold*dal (1621 k.–1683), aki Pálffy Pállal, Pálffy Miklóssal, Batthyány Ádámmal és Esterházy Pállal is munkakapcsolatban állt, 1669. szeptember 24-én a lékai augusztinus templom három harangjának öntésére szerződött.²⁶² A munka elkészültét az 1670. augusztus 27-én kelt elszámolás igazolja, kifizetése azonban hátralékos maradt, így az ő nevét is megtaláljuk az országbíró hitelezőinek jegyzékében, valamivel több mint 116 ft. követeléssel.²⁶³ De

²⁶¹ A külfeten: „Specification, der(en) auß denen zu Pottendorff verhandenen Nadastisch(en) Schrifften aufgesucht(en) Außzüg vnd Quittungen” dátum nélküli, vsz. 1670. év végén, 1671. elején készült jegyzék (MNL OL E 185, Mf. 32000. Fasc. 57., Számozatlan lapon). Az abc-be rendezett névsor címe: „Specification. Vber die in Fascicul No 77. sich befundene Auszug.”

²⁶² Nádasdytól kapott megbízására: RÓZSA 1973, 128; KOPPÁNY 2002a, 389. Bécsi udvari tevékenységének irodalmát ld. Batthyány Ádám mestereinél.

²⁶³ ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA P 54/A/2, fol. 538r–v. A Nádasdy kézjeggyével ellátott szerződés másolata. Szövegét közli: SITTE, ALFRED: Balthasar Herold als Glockengießer. *Mittheilungen der k.k. Zentral-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. N.F. 23 (1897) 230–231. A Nádasdy letartóztatása előtt pár nappal, 1670. augusztus 27-én Bécsben keltezett költségelszámolás szerint Heroldot 1088 fl. összeg illette meg, amelyből 971 fl. 32 kr. összeget addig felvett, így a kimutatás szerint Nádasdy 116 fl. 28 kr. hátralékkal tartozott neki. Ld. ÖStA AVA FHKA HKA NÖHA P 54/A/2, fol. 541r. Ez a fennmaradó összeg később két további hitelezői jegyzék rá vonatkozó tételében is szerepel: 1671. február 1. „Balthasar Herold Khaÿl: Stukhgießer ut litt: H. – 116 fl”, „Verzeichnis der Jenigen Graff Naidastischen Creditorn, welche sich á dato den 1. Februarÿ instehenden 1671isten Jahrs beÿ der Khaÿl: HoffCam(m)er weithers angemeldet; [...]” ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 400, fol. 424v; – 1671. szeptember, „Cathalogus und Verzeichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]” „Nr. 35. Balthasar Herold Kayserlicher Stuckgießer wegen Verrichtete

nem csak ott: a gazdasági iratokról készült összesített lista („Specification”) kilenc további számláját és egy nyugtáját is feltünteti,²⁶⁴ de említik a nevét a pottendorfi uradalom hátralékos bérei és számlakifizetései között is („Extract”), ahonnan kiderül egy nem pontosítható további követelése is, valamint az, hogy tartozásait végül csak 1675-ben egyenlítették ki.²⁶⁵

Ugyancsak Batthyány Ádám foglalkoztatta először a bécsi *Michael Weidnert* (1606 k.–1673), egy címeres kő faragását bízva rá. Neve a Nádasdy-iratokban egy meg nem nevezett feladattal kapcsolatban kerül elő, ahol a forrás csupán mesterségét – *Siegelschneider* – adja meg. Minthogy Herbert Haupt adattára szerint Weidner *Hofsiegelschneider*, *Hofwappenschneider*, *Hofsteinschneider* megnevezéssel a műfaj több fajtáját is gyakorolta, lehet, hogy a Nádasdytól kapott megbízás valóban pecsétvésnöki munkára szólt.²⁶⁶

Az udvari címet viselők közt több olyan mesterség művelőjét is megtaláljuk, ami a kortársak mesterfoglalkoztatására általában nem volt jellemző, és talán mondhatjuk, hogy felbukkanásuk egyedi igényt jelez a Nádasdy-megrendelésekben. Két bécsi udvari asztalosról van szó, akik közül csak *Abraham Deneff hofbefreiter Tischler*, *hofbefreiter Ebenist*²⁶⁷ megbízását ismerjük egy 1673 szeptemberében bemutatott számlája alapján. Két, egyenként mintegy 135 × 95 cm nagyságú tükörkeret 1669. évi megrendelését és elkészítését tartalmazza, indiai teknős páncéljából, ami feltehetően a különlegesen

ahrbeiht – agnovit – 116 fl” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 402v; továbbá SITTE 1907, 70., de megtaláljuk a Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben is: „Vendiderat Balthazar Herold Fusor 3 Campanas Nadasdio, de quorum Pretio conuento ipsi uigore productæ sub No. 79 obligationis obligationis Nadasdy 116 fl. restant solvendi.” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 37r.

²⁶⁴ „Nr. 39. 9 Auszüg vnd 1 Quittung von Stuckgießer Balthasar Herold”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.). Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

²⁶⁵ „Abgestatte Interesse, 1675. Balthasar Heroldt Stuckhgiesser wegen eines Kethls(?) – 100 fl. Mehrmahlen obgedachten Stuckhguesser sein(en) völlig hinderstandt mit traidt bezahlt pr. – 116 fl. 28 kr.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

²⁶⁶ Tevékenységi köréhez és bécsi udvari foglalkoztatásához: ld. HAUPT 2007, Nr. 4152, itt mint „Hofsiegelschneider”, „Hofwappenschneider”, „Hofsteinschneider”. Michael Weidner említése a Nádasdy-forrásban: „Nr. 24. Von Michael Weidner Siegelschneider”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.) Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon). Batthyány Ádám mestereinek jegyzékében, ahol a címeres kő kifaragásáról is szó van, a neve Baidnerként megadva. Ld. KOPPÁNY 2002, 176.

²⁶⁷ A Nádasdy-hitelezők Sitte által közölt jegyzékében mint Abraham Dennest szerepel: SITTE 1907, 72. Forrásbeli előfordulása: 1671. szeptember, „Cathalogus und Verzeichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]” „Nr. 53. Abraham Denneff tischler in Wien weg(en) hinderständigen macherlohns – 70 fl” ÖStA AVA FHKA HKA HFU, r. Nr. 234, 403v. Abraham Deneff bécsi udvari tevékenységére: HAUPT 2007, Nr. 1225 (említve 1668 és 1675 között), „hofbefreiter Tischler”, „hofbefreiter Ebenist”. A Wesselényi-szervezkedés vizsgálati jegyzőkönyvében, 1674. április 19-én így szerepel: „70 fl sub No 86 præstito priuis Juramento suppletorio cum alia probatione Prætensionem suam fulcire nequeant, Solita betractione solvendi essent.” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 37v.

díszes mintázatú csillagteknős páncél lehetett. A részletezett számla szerint a keretek teljes borításához a mester három alkalommal összesen harminc teknőspáncélt használt fel, amelyeknek feldolgozásáról külön kellett gondoskodnia. A munkaköltség, maguk a tükörlapok, valamint a szállítás ára összesen 120 forintot tett ki.²⁶⁸ A művek elkészültének pontos idejét nem tudjuk, de a pottendorfi *Kunstammer* 1669 elején magyar nyelven összeírt anyagában értelemszerűen még nem szerepelnek,²⁶⁹ az 1671. februári helyszíni leltározás, valamint az 1671. júniusi bécsi elhelyezés idejére datált, de a februári pottendorfi lista alapján rögzített *Schatzkammer*-jegyzék azonban már feltünteti őket.²⁷⁰

A másik asztalos, *Georg Gampp* (1629 k.–1689) feladatáról semmit nem tartalmaz a forrás; a megrendelést a Pottendorfon talált számlák összesítése említi, de a tranzakció tárgyának megadása és dátuma nélkül.²⁷¹ Udvari státusza szerint Gampp *Hofkomödientischler*, azaz színházi díszleteket készítő asztalos volt,²⁷² ezért nem kizárt, hogy annak a kerti dekorációnak a kivitelezésében volt része, amelyet Nádasdy 1668-ban emeltetett I. Lipót és családja pottendorfi látogatása alkalmából. Nem maradt fenn ugyanis adat a Nádasdy-udvarral összefüggő egyéb reprezentációs eseményről, legalábbis olyanról, amelyik színházi dekoráció építésében jártas asztalos részvételét igényelte volna. Mindenesetre megbízása, amelynek teljesítését két számlával is igazolta, alkalomszerű lehetett. Ugyancsak a pottendorfi számlajegyzék, a „Specification” említi meg *Erhardt Pfeiffenreither kaiserlicher Brunnenmeister* nevét is, akit udvari címéből ítélve vélhetően kerti kút (esetleg szökőkút) kialakítására alkalmazhatott Nádasdy,²⁷³ *Georg Wolfgang Klein* udvari táskakészítő pedig személyes igényre szóló megrendelést elégíthetett ki – életrajzi adataiból következően még 1660 előtt.²⁷⁴

²⁶⁸ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 411, szeptemberi csomó, fol. 1–9: „Verzächnus daß Ich Herrn Grafen Franz Nadast, 1669 2 grosse, von pur Indiänischen Schildt-Khrotten Spiegl Ramen, 4 Schuech 3 zol hoch undt 3 Schuech Breit mit bemelter Schildkroten iberzogen undt gemacht [...]” A forrás szövegét Viskolcz Noémi átírásából ismerem.

²⁶⁹ MNL OL E 185 (Mf. 31966) Fasc. 52., fol. 214r–229r.

²⁷⁰ ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse A 1024, Pottendorf, 1671. február 11–14., fol. 14r: „Nr. 12. Ain spiegell, so schön vndt groß mit ainer schildtkröedten rammen eingefast. Nr. 13. Ain gantz den vorig gleicher spiegell.” A kiadásra szánt leltár átírása Toma Katalin munkája. Továbbá: ÖStA AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse A 1030. Pottendorfi összeírás alapján Bécs, 1671. június 25., fol. 6r: „Ein großer Spiegl in einer Schildt Krottenen Rahm. Ein ganz dem Vorig(en) gleicher Spiegl.” A kiadásra szánt leltár átírása Király Péter munkája.

²⁷¹ „Nr. 33. 2 Auszüg von Georg Gamp Tischler in Wien”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

²⁷² Udvari tevékenységére: HAUPT 2007, Nr. 1827, „Hofkomödientischler”, 1653-tól kezdve ismertek róla adatok. A Hauptnál közölt életrajzi adatok, miszerint a Bécs közelében fekvő Pottensteinben született, nem teszik valószínűvé, hogy rokonságban állt volna az innsbrucki művészcsalád tagjával, ifj. Christoph Gump-pal (1600–1672), aki ugyancsak „Hoftischler” volt, s akinek „Hofbaumeister”-ként több munkája ismert Innsbruckban. Ld. POLLERROSS 1998, 122.

²⁷³ „Nr. 13. Von Erhardt Pfeiffenreütter Brun(nen)maister”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon). Udvari tevékenységére: HAUPT 2007, Nr. 386 (említve 1660 és 1673 között), „kaiserlicher Brunnenmeister”.

Nádasdy megrendelői tevékenységének irodalmában a bécsi tanultságuként számon tartott, de udvari vagy kamarai feladatokban nem részesült mesterek közül *Giovanni Andrea Bertinalli* (1604 k.–1677) stukkátor nevével találkozunk a legtöbbet, aki ismereteink szerint a Val d’Intelviben fekvő Montronióból származott.²⁷⁵ Nem tudjuk róla biztosan, hogy Nádasdy állandó alkalmazottja lett volna, mindenesetre birtokán, Loretomban saját háza volt, ahol az Esterházy Pál számára később végzett munkák idején is élt.²⁷⁶ A Pálffy Pál felfedezettjeként 1646-ban felbukkant stukkátor bécsi képzésére nincs adat, bár tény, hogy első megbízását a későbbi nádortól a három Pálffy temetésére készült *castrum doloris* stukkódíszítésére *Filiberto Luchese* bécsi városi mesterekből álló csapatának tagjaként kapta. Az irodalom kérdőjellel lehetségesnek tartja, hogy azonos lenne azzal az *Andrea Bertolotti* stukkátorral, aki a Schottenkirche kápolnáinak dekorációját mások mellett kivitelezte,²⁷⁷ ezt azonban kizárja az, hogy születésük helye különbözik.²⁷⁸ *Andrea Bertinalli*nak jelenleg egy alsó-ausztriai feladata ismert, Klosterneuburgban, ahol az apátsági templom stukkátorcsapatának – *Giovanni Battista* és *Domenico Rosso* – tagjaként 1636-ban, azaz még Magyarországra jövetele előtt dolgozott.²⁷⁹

Bertinalli Nádasdynak végzett sárvári (1653, 1657) és keresztúri (1659–1663) munkáiról az alábbiakban még lesz szó, viszont egyik feladattal sem hozható kapcsolatba az a jelentős összeg (438 fl), amelyre szerződés alapján, elmaradt munkadíjként az országbíró halála után jelentett be igényt.²⁸⁰ Még egy további jegyzékben találkozunk neki járó hátralékkal: két tétellel 282 forint 51 krajcár

²⁷⁴ „Nr. 52. 1 [Auszüg] Von Wolff Klein Taschen“, MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., „Specification. [...]“ (számozatlan lapon). Udvari tevékenységére: HAUPT 2007, Nr. 906. (említve 1643 és 1660 között), „Hoftaschner“.

²⁷⁵ CAVAROCCHI 1979, 283.

²⁷⁶ PRICKLER 2013, 126.

²⁷⁷ MORPURGO 1962, 130 és 131; FIDLER 1990, 171/365. j.

²⁷⁸ CAVAROCCHI 1979, 290, itt a megadott születési hely: Verna; ld. továbbá részletes működési adatokkal: http://www.uibk.ac.at/aia/bartolotti_andrea.htm

²⁷⁹ AGGHÁZY 1959 I., 172; MORPURGO 1962, 148; KÁSZONYI 1964, 56; PREIMESBERGER 1964, 325; AGGHÁZY 1965, 100, 104; AKL 10 (1995), 95–96; CAVAROCCHI 1979, 283.

²⁸⁰ Forrásbeli előfordulása: 1671. február 1. „Andrea Berdinalli Stuckhatorer ut li: K. – 438 fl. 29 kr“, „Verzeichnis der Jenigen Graff Naidastischen Creditorn, welche sich á dato den 1. Februarÿ instehenden 1671isten Jahrs beÿ der Khajl: HoffCam(m)er weithers angemeldet [...]“ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 400, fol. 424v; – 1671. szeptember, „Nr. 25. Andrea Berdinalli Stuckhatorer an arbeitslohn – 438 (fl.) war die Spanzettl geben worden“ „Cathalogus und Verzaichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]“ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 401v; ennek alapján SITTE 1907, 70; de megtaláljuk a Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben is: „Existimus ulterius ab Andrea Berdinalli Gypsario Instrumentum Conventionis in authentica forma ob 438 fl 29 kr. á se sub No 99. Praetentis exhibendum, et una probandum, Laborem, de quo conventum inter illos erat, a se perfectum esse“ OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.“, fol. 37r. *Andrea Bertinalli* legfontosabb irodalma: KÁSZONYINÉ 1964, 56–65; AGGHÁZY 1965, 100–102; AGGHÁZY 1967, 318; GARAS 1975, 224; SCHEMPER-SPARHOLZ 1986, 225, 230; AKL 10 (1995) 95–96; KOPPÁNY 2002a, 384; PRICKLER 2013, 125–126.

összértékben, ezek ugyancsak a munka megnevezése nélkül fordulnak elő a járandóságok Pottendorfon regisztrált kivonatában („Extract”).²⁸¹ Egyiknél sincs okunk azt feltételezni, hogy lorettói feladatra szólna, mint ahogy végeredményben – az irodalom Kászonyiné rövid tanulmányából átvett és mai napig hangoztatott állításával ellentétben – nincs adat arra, hogy Bertinallinak része lett volna a templom 1659-re elkészült első stukkódekorációjának kivitelezésében, akár a szerviták, akár Nádasdy megbízásából. Kifizetéssel egyedül a templom Fájdalmas Szűzanya-kápolnájának 1668-ban készült stukkódíszje igazolt, amit viszont a szerviták rendeltek meg, honoráriumát is tőlük kapta.²⁸² A templom vagy a kolostor díszítésére magától Nádasdytól kapott feladatról nem tudunk, a kápolnák ma látható 1689–1690 körüli stukkói – mint arról még szó lesz – forrással bizonyíthatóan nem tőle származnak. Hogy az említett tartozások esetleg sárvári munkára vonatkoztak, azt egy 1672-ben kelt elismervény is igazolhatja, amelyben Bertinalli szerződés szerint végzett munkáért Bugawitz Györgytől Sárváron 250 forint átvételét tanúsítja.²⁸³

A Nádasdy-építkezések stukkátorai közt bécsi háttérrel rendelkező mesterként eddig csak Bertinalliról volt tudomásunk, de a pottendorfi udvartartás fizetési hátralékai között most egy újabb név is felbukkant: *Valentin Spatz* (*Späz, Spazzo*).²⁸⁴ Bár a jegyzék az összeg mellett itt sem adja meg a feladatot, bizonyos, hogy Nádasdy egyik állandó alkalmazottjáról van szó, akinek további adatait a pottendorfi plébánia anyakönyvében találjuk meg. Ennek 1669. október 21-én kelt házassági bejegyzése tesz említést a fiatal „Valentin Spötzeről”, akinek anyja Christina, apja pedig *Johann Peter Spatz*, II. és III. Ferdinánd császárok néhai építőmestere volt, míg őt magát gróf Nádasdy Ferenc stukkátorának mondja a forrás.²⁸⁵ A részletes és látszólag pontos származási adatokból nem minden fogadható el, mert noha az apa az alábbiak szerint is Bécsben működött, a császári titulussal rendelkező, illetve *hofbefreiter* építőmesterek között nem fordul elő a neve.²⁸⁶ Alexander Hajdecki az olasz eredetű bécsi építő- és kőművesmester-dinasztiákat tárgyaló tanulmányában ez időből egyetlen *Peter Spatz*ről (†1644) tud, akinek házastársa a forrásban megadottal egyezően Christina, és egyes

²⁸¹ MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract...” (számozatlan lapon). „1671. [...] Item den Andree Bertinal Stockhator – 120 fl. / Item den Andres Bertinal – 162 fl. 51 kr.” Ugyanitt az 1673. évben kifizetett tételek közt vélhetően a fenti összeg egy részének átvételét rögzítik Susana Bertinalli neve alatt, aki a stukkátor feleségének mondva, feltehetően a mester távollétében vette át az összeget: „Abgestatte Interesse. 1673. [...] Susana Bertinallin Stockhatorin – 30 fl. 30 kr.” Az adatot közli: PRICKLER 2013, 126, itt a teljes forrást a benne szereplő dátumok ellenére és minden megalapozottság nélkül 1678. június 20-hoz kapcsolja.

²⁸² MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 5, fol. 15. Teljes szövegű közlését ld. FORRÁSOK XIII.

²⁸³ Bertinalli pecséttel ellátott elismervénye, Sárvár, 1672. november 4. MTA BTK MI, Lvt. A-VII-5/148. sz. Horváth Tibor Antal gyűjtése.

²⁸⁴ „1671. Valentin Späz Stockhator – 75 fl.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

²⁸⁵ „[...] der Zeit bey Ihr Hoch Gräfflich(en) Excellenz H: H: Graffen von Naydasty Stockhator [...]”. Ld. matricula-online.eu Wien, Erzdiözese (örtl. Niederösterreich und Wien), Pottendorf, Tauf-, Trauungs-, Sterbebuch 1639–1697, fol. 213v. A forrásbeli említés ismeretét és elérhetőségét Király Péternek köszönöm. Az adatot forráshivatkozás nélkül közli a kismartoni kastélyban dolgozó Valentino Stacio (Stäz, Späz) szócikkében: PRICKLER 2013, 147.

²⁸⁶ Nem szerepel Herbert Haupt adattárában, ld. HAUPT 2007.

közlések szerint Bécsben, a *Wiedener Hauptstrassén* volt háza.²⁸⁷ Bécsi tevékenységéről nem sok ismert, nevét mint udvari kőművest fivére, *Johann Jacob Spatz* (1576–1654) *kaiserlicher Baumeister und Bürger zu Wien* munkatársaként egyedül a *Schatzkammer* épületének 1640. körüli megújítása kapcsán tartják számon²⁸⁸ – feltehetően ezt a megbízását fedi fia házassági bejegyzésében a császári építőmester „titulus” –, a császárvároson kívüli munkaként pedig Klosterneuburg 1636 és 1639 között végbement barokkizálásában tudunk a részvételéről.²⁸⁹ Hajdecki a régebbi irodalom feltételezésével magyarázza – miszerint az 1620-as évek közepétől a prágai Waldstein palotán dolgozott volna –, hogy gyermekei születési adatai a bécsi matrikulákban 1625 és 1634 között pár évre megszakadnak.²⁹⁰ Jóllehet prágai távollétére az újabb irodalom alapján nincs biztos adat,²⁹¹ egy ilyen lehetőség azért érdemli ki a figyelmünket, mert a bécsi anyakönyvekben Peter Spatznak és feleségének, Christina Kochnak Valentin nevű fia nem fordul elő,²⁹² aminek a család Béctől való átmeneti távolléte és Valentin ez időre eső születése lehet az oka és magyarázata. Ha Johann Peter Spätz fia helytől függetlenül valóban az 1625 és 1634 közötti években született, akkor életkorának megfelel az az adat is, amit ugyancsak Hajdeckitől tudunk, hogy Johann Peter Spatz halálának évében, 1644-ben fivére, Johann Jacob egy Valentin Spatz nevű fiataalt fogadott tanítványául, aki miután képzését befejezte, nem volt többé kimutatható Bécsben.²⁹³ Hajdecki a személyt nem pontosítja, nem helyezi el a családban és (matrikulaadatok hiányában) nem feltételez kapcsolatot Peter és Valentin Spätz között sem. Ha az építőmesterként működött Johann Jacob Spätz saját húsz évnél fiatalabb unokaöccsét fogadta tanítványául, akkor az annyit jelent, hogy Valentin a családi hagyományt folytatva

²⁸⁷ Wien, St. Stephan, Trauungsbuch 1622–1626, fol. 49r: Peter Spätz, bécsi kőműves a Milánó melletti Lanzoból (Lanzo d’Intelvi), néhai Andreas Spätz kőműves fia, 1623. január 29-én házasodott Christina Koch-hal. Wien, St. Stephan, Sterbebuch 1633–1644, fol. 150v: Peter Spaz, elhunyt 1644. október (pontosabb dátum nélkül), valamint HAJDECKI 1906, 82–83, és XI. genealógiai tábla. Ld. továbbá *Thieme–Becker* XXXI. (1937), 339 (mint Johann Peter Spaz); MORPURGO 1962, 152. AGGHÁZY 1959, I. 277, kőfaragóként említi és azonosnak veszi a nagyszombati templom munkálataiból ismert Pietro Spazzóval, akinek a bécsi mestertől eltérő életrajzi adatait a kutatás azóta pontosította: 1609. június 27-én született ugyancsak Lanzo d’Intelviben és Nagyszombatban halt meg 1671-ben. Feleségét Antoniának hívták, s egy lánya volt, Katarina. Ld. ŠTIBRANYIOVÁ 1987, 82–84.

²⁸⁸ FIDLER 1990, 50; FIDLER 2015, 10. Johann Jacob Spatz életrajzi adataira: MORPURGO 1962, 151; HAJDECKI 1906, 81–82.

²⁸⁹ DONIN, RICHARD KURT et al.: *Niederösterreich. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*. Wien, München 1962, 153; FIDLER 1990, 50.

²⁹⁰ HAJDECKI 1906, 83.

²⁹¹ Ld. ULIČNÝ, PETR: Maniera of the Architecture of Albrecht of Wallenstein. *Umění* 59 (2011) 194–213; FIDLER 2015.

²⁹² Valentin Spatz neve a St. Stephan-plébánia 1626–1645 közötti keresztelési anyakönyveinek átnézésével sem került elő. Ld. matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan, de nem került elő róla bejegyzés a St. Michael (Taufbuch 1608–1642), valamint az Unsere Liebe Frau zu Schotten (1624–1645) -plébániák keresztelési anyakönyveiből sem, ld. a megfelelő plébániák alatt: matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/ Johann Peter Spatz több éves klosterneuburgi munkáját figyelembe véve átnéztem Klosterneuburg plébániájának 1626 és 1643 közötti éveit, szintén negatív eredménnyel.

²⁹³ HAJDECKI 1906, 82.

építő-, illetve kőművesmesternek tanult, ezzel a képzéssel jött el Bécsből, s feltehetően Nádasdyhoz szegődve sajátította el a stukkátormesterséget, még 1669 előtt. Kérdés, hogy kitől. Kézenfekvő a válasz és a lehetőség, hogy Andrea Bertinallitól, akit az országbíró az 1653-ban kezdődött és több részletben végzett sárvári munkáktól kezdve – minek során a források több meg nem nevezett emberét is említik – a keresztúri kerti palota díszítéséig mintegy tíz éven át foglalkoztatott.

Bár *Valentin Spatz* életének bécsi és pottendorfi előzményei nem voltak tudottak, nevét *Spazzo*, illetve *Stacio* formában kismartoni munkákból eddig is számon tartotta az irodalom. Az adatokból az tűnik ki, hogy Nádasdy szolgálata után Esterházy Pálnak dolgozott. 1673-ban a kismartoni plébánia anyakönyvében bukkan fel a neve, fia halálakor,²⁹⁴ majd 1674 szeptemberében kötelezettséget vállal és előleget vesz fel a kismartoni kastély nagytermében megrendelt *grotta* építésére, amelyre 1673-ban még *Rocco Bartoletti* és *Giovanni Battista Verretini* szerződött le – fővállalkozóként? – de amelyet 1679. évi befejezéssel már Spatz művének mond az irodalom.²⁹⁵ A következőkben, 1680-ból egy nem pontosított munkáját tudjuk, majd 1682-ből a kismartoni *sala terrenába* készült stukkóiról maradtak fenn kifizetési adatok.²⁹⁶ Halálának éve nem ismert. Mindenesetre egyvalami biztos: Spatz neve és 1674. körüli kismartoni tevékenysége nem kapcsolódik a nagyterem Tencalla-freskóihoz, ahogyan azt az irodalom máig feltételezi.²⁹⁷ A hivatkozás támpontját jelentő munka ugyanis Rocco Bartoletti stukkátor feladata volt, aki azt a megbízása mellett fennmaradt – dátum nélküli – kimutatásban 40 forintos honoráriummal el is számolta.²⁹⁸

A hitelezői adatok, a hátralékos kifizetésekről és bértartozásokról szóló források lényegében egyedüli támpontjai a Nádasdy-féle mesterkapcsolatok feltérképezésének, minthogy ezek a név és a foglalkozás mellett gyakran lakhelyet, származást is tartalmaznak. Vagyis összességükben valamennyire látni engedik azt a regionális kört, ahonnan a foglalkoztatott alsó-ausztriai (Bécsújhely, Neunkirchen), stájerországi (Hartberg), illetve magyar városokbeli (Sopron, Kismarton, Pozsony) mesterek és művészek kikerültek, ahogyan csak e források bejegyzései nevezik meg az uradalmi (Léka, Keresztúr, Pottendorf, Szarvkő, Loretom) iparosokat is, akiknek legfeljebb a

²⁹⁴ ÖKT XXIV. 1932, 64 (matrikula-adat alapján említi); AGGHÁZY 1965, 107; PRICKLER 2013, 146–147 (házassági adatai, valamint előfordulása 1673 és 1680 között a kismartoni plébánia anyakönyvében).

²⁹⁵ MNL OL P 125 109. cs. Nr. 11.211, fol. 6. Valentin Spatz kötelezettségvállalása és egyben elismervénye Kismarton, 1674. szeptember 20.-i dátummal a Rocco Bartoletti és Giovanni Battista Verretini 1673. június 7-én Esterházy Páltól kapott megbízásához (fol. 1–2.), valamint a munkával kapcsolatos elszámolásokhoz (fol. 3–5.) tartozó iratcsomóban. A nagyterem grottájának 1679. évi befejezése forrásadatokra támaszkodva: PRICKLER 2013, 147.

²⁹⁶ PRICKLER 2013, 147.

²⁹⁷ GALAVICS 1975, 244–246/19. j.; GALAVICS 2016, 285–286/9. j.; KOPPÁNY 2011, 108. A téves forrásértelmezést Koppány adattárában a rosszul megadott levéltári jelzet (MNL OL P 125, 109. cs. Nr. 11.212) is bonyolítja, ezen a jelzeten ugyanis Balthasar Herold 1675. évi számlája található.

²⁹⁸ MNL OL P 125 109. cs. Nr. 11.211, fol. 4–5. Rocco Bartoletti datálatlan jegyzéke az elvégzett munkák elszámolásával, közte a festő számára malter felviteléről egy egész nyáron át. Valentin Spatz neve nem itt tűnik fel, hanem az iratcsomó következő lapján, ami a stukkátor kötelezettségvállalása a nagyterem grottájának elkészítésére 1674. szeptember 20.-i keltezéssel. Ennek adatait ld. az előbbi jegyzetek egyikében.

nevét és mesterségét tudjuk meg, de alkalomszerű megbízását a forrás jellegéből adódóan legtöbbször nem.

Az utolsó évek béreit, az igazolt hátralékokat, illetve azoknak – a korábbról visszamaradtakkal együtt – 1675-ig tartó kifizetését rögzítő „Extract” némiképp a foglalkoztatás, illetve a szóban forgó munka idejéről is tájékoztat. Az összeírás célja ugyanis alapot ad arra, hogy azt gondoljuk: az 1670, valamint 1671. évvel feliratozott névsorban az utolsó időszak munkáival kapcsolatos, így Lorettóban vagy Pottendorfon tevékeny, illetve ezekre a helyszínekre szállító mesterekről lehet szó. A lorettói szervita templom kapcsán később tárgyalt művészek és kézművesek mellett a jegyzék olyan mestereket is tartalmaz, akik máshonnan nem ismertek, s akiket nem tart számon a Nádasdy-irodalom. Legtöbbjük bécsújhelyi, mint *Philipp Hochenstainer* kőműves, akit 1670-ben,²⁹⁹ valamint *Hans Khlain* és *Hans Wilhelm Khlain* szobrászok, akiket 1671-ben fizettek ki³⁰⁰ – egyik esetben sem ismert, hogy milyen és hol teljesített feladat alapján. Az 1671. évi tartozások közt felsorolt *Elias Guntschy* bécsújhelyi órásmesterről viszont legalább tudjuk, hogy nem csak Nádasdynak,³⁰¹ de Esterházy Pálnak is dolgozott: 1667-ben a kismartoni kastély toronyóráját készítette el és 1672-ben is kapott fizetséget.³⁰² Az összeg, amivel Nádasdy az adósa maradt, sajnos nem valószínűsít ilyen nagyságrendű megbízást. Egyébként Guntschy a bécsújhelyi matrikulákban csak 1663 és 1672 között fordul elő, így feltehetően nem a városból származott.³⁰³ Némileg pontosabb adatok vannak az ugyancsak bécsújhelyi *Johannes Khauz* szobrász megbízásáról: az ő hátralékát az Alsó-ausztriai Kamara által kinevezett pottendorfi intézőnek, Christoph Lucas Seywiznek benyújtott követelés alapján fizették ki 1672-ben, az ekkor kiállított elismervény pedig a munkát is feltünteti, ami képkeret készítése volt, bizonyára szobrászi igényű faragással.³⁰⁴ Jóval későbbi időpontból, 1677-ből datálódik az imént tárgyalt Valentin Spätzcel rokonságban nem álló *Franz Späz* (vsz. *Spazzo*) bécsújhelyi stukkátor kérelme a pottendorfi díszkertben megépített *grotta* hátralékos munkadíjáért: ugyanis a korábban kézhez kapott honoráriumon túl most a tervezés díját is kéri, ahogyan az az akkori pottendorfi intéző, Christoph Traun Alsó-ausztriai Kamarához továbbított felterjesztéséből kiderül.³⁰⁵

²⁹⁹ „1670. Philipp Hochenstainer Maurer in Neustadt sein Auszügl – 47 fl. 12 kr”. MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

³⁰⁰ „1671. Hannß vndt Hannß Wilhelmb Khlain Bildthauer – 79 fl.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon). Nem zárható ki, hogy azonosak azzal a Johann Khein nevű szobrásszal és ugyancsak szobrászként működött azonos nevű apjával, akik az 1670-es évek közepén tűnnek fel a bécsújhelyi forrásokban. Az ifjabb Johann Khein 1676-ban házat vesz a városban, és feleségül veszi egy tanácsos lányát. 1677-ben védelmet kért bécsi szobrászkollégái támadásaival szemben. 1695-ben halt meg. Ld. MAYER 1928, 419.

³⁰¹ „1671. Elias Guntschi Uhrmacher – 36 fl.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon). Elias Guntschy névváltozatai: Güntschi, Guntschi, Guntschiz.

³⁰² Ld. ÖKT XXIV. 1932, 59; KOPPÁNY 2011, 101; PRICKLER 2013, 218–220, itt közli Esterházy 1667. évi szerződését.

³⁰³ PRICKLER 2013, 220.

³⁰⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ, r. Nr. 433 Karton 1128, fol 15. A szobrász a munkáért nyolc rajnai forintot kapott.

³⁰⁵ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 429 1677. október–december, fol. 465–470, 1677. december 20. „Franz Späz Stukthator in der Neustatt [...] von Ihme verfertigten Neüen Grotta im

A nevekben ugyancsak gazdag másik forrás, a Pottendorfon őrzött elszámolások és iratok összesítése – „Specification” – szintén említ bécsújhelyi mestereket: *Hans Jacob Georg* lakatost, aki követelését három elszámolással és egy megegyezéssel támasztotta alá,³⁰⁶ továbbá egy ismeretlen helyről származó kőműves, *Battista Bagub* nevét, akinek feladatáról nem tudunk semmit, jóllehet elvégzett munkáját hat elszámolás, illetve nyugta igazolta.³⁰⁷ *Georg Mühlberger* bécsújhelyi ácsról a már eddig is támpontot jelentő, sokszor hivatkozott forrás, a Nádasdy-hitelezők jegyzéke tesz említést,³⁰⁸ csakúgy, mint *Matthias Krautmann*, Neunkirchenből származó kályhásról (*bürgerlicher Hafner*).³⁰⁹ Az így ismert mesterek legtöbbje alkalmi megbízás alapján dolgozott, egyedül egy további kályhásról, *Hans Stenngel*ről tudjuk a hátralékok összesítésében szereplő iparosok közül, hogy pottendorfi alkalmazott volt az országbíró letartóztatása idején.³¹⁰ Hasonló státusszal tartja számon az irodalom a Nádasdy udvari órásmesterének mondott lorettomi *Hans Bienn*t, akinek neve alkalmazásban álló mesterként nem saját munkája alapján, hanem fia, *Georg Bienn*, Esterházy Pál órása forrásadatai révén maradt fenn.³¹¹

Cränzlgarten alhier [...]” Späz kérvénye úgy szól, hogy a grotta elkészítéséért kifizették neki a 130 forintot, de egyéb költségei is voltak: „Er seye 3 wochen mit dem Abriß aufgehalten worden”. A kamarai döntés: „Geschäftl an Verwalter zu Pottendorff, dem Franzen Späzen Stuckhatorn wegen der aldar verfürttigten Crotta 40 f. gegen quittung bezahlen zulassen.” Johann Franz Spätz Bécsújhelyen adatolt, 1667-ben tűnik fel a neve családjával összefüggésben: Martha Judit keresztnevű felesége és kilenc gyermeke kapcsán. Az 1670-es évek végéig említik a források. Ld. MAYER 1928, 420.

³⁰⁶ „Nr. 37. 3 Auszügl vnd ein Vergleich mit Hans Jacob Georg Schloßer in der Neüstatt”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon)..

³⁰⁷ „Nr. 5. 6 Auszüg vnd Quittung von Batt(ist)a Bagub Maurer” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

³⁰⁸ „38. Georg Mühlberger Zimmermeister zu der Newstadt, hinderständiger ahrbeitslohn – 60 fl” ÖStA AVA FHKA HKA HFU, r. Nr. 234, fol. 402v.; SITTE 1907, 71. Szerepel a Wesselényi-szervezkedés 1674. április 19-re datált vizsgálati jegyzőkönyvének Nádasdy-jegyzékében is: „Georgium itidem Mühlberger Fabrum Lignarum Debitis ipsi vigore Conventionis in No 80 comprehensæ 60 adhuc florenis sine ulla deductione contentandum indicamus” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 37r.

³⁰⁹ „82. Mathias Krautman burgerlicher haffner zu New Kirchen – 67 fl”. ÖStA AVA FHKA HKA HFU, r. Nr. 234, fol. 405v.; SITTE 1907, 71. A Wesselényi-szervezkedés 1674. április 19-re datált jegyzőkönyvében: „Prætendit sub No 116 Matthias Krautman Tigulus in Neukirchen 67 fl 12 d. restantes ipsi ex summa 212 fl de qua cum Nadasdio uigore productæ Obligationis pro certis Laboribus convenerat: Ad quam Prætensionem Liquidandam necessaria erit Attestatio Laboris integré perfecti, quam ubi produxerit authenticam, solita deductione contentari poterit.” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 40v.

³¹⁰ Szerepel a neve egy Nádasdy letartóztatása idején írt jegyzékben, amely pottendorfi alkalmazottait sorolja fel: „Lista der Bedienten so in Schloß Pottendorf”, említve „Johann Steinghl haffner”, datálatlan jegyzék, 1670. szeptemberi iratkörnyezetben. ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 420, Karton 1098, fol. 511. A neki szóló bértartozás: „1671. Hanns Stenngel hafner – 30 fl. 72 kr”. MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

³¹¹ SITTE 1907, 56/12. j.; PRICKLER 2013, 213. Georg Bienn adatai: 1669–1732.

II. 2. ÖTVÖSÖK ÉS FESTŐK – ADATOK, MŰVEK

Az udvar és a bécsi arisztokrácia megrendeléseiből ismert, valamint a Nádasdy-forrásokban is előforduló mesternevek legtöbbje a luxus műfajok felső szintjét jelentő tevékenységekkel kapcsolatos. Ami annyit tesz, hogy az udvarnál alkalmazásban volt vagy rendszeres beszállítóként működött ékszerészek, ötvösök, arany- és ezüstművesek, s az efféle tárgyakkal kereskedők körében fordul elő a legtöbb egyezés a Nádasdynak megbízást teljesítő mesterekkel. De az adatok más statisztikai eredményt is kiadnak, mégpedig azt, hogy a vizsgált magyar arisztokrata mecénások luxusmegrendeléseit nézve, a Nádasdy-forrásokban találjuk a legtöbb bécsi, illetve augsburgi mesternevet. Jelenleg hetet tartunk számon, akik között az öt bécsi ötvös, az alább részletesebben tárgyalt *Georg Fleischhacker*, *Kaspar Hörmansecker*, *Isaack Montens*, *Matthias Pränagl* (*Pranckl*) és *Jacob Emanuel Garb* (*Gärbi*) udvari titulussal rendelkezett, s rendszeres díjazásban részesült az udvartól. Ezzel a mennyiséggel szemben Batthyány Ádám esetében *Hans Georg Entzenberger* (1617 k.–1655) *Hofgoldschied* foglalkoztatásáról tudunk, akinek egy számlája maradt fenn, továbbá *Hans Jacob Warmberger* augsburgi ezüstművesről egy 1650-ben, Bécsből keltezett, kifizetést sürgető levélből,³¹² ugyanakkor Batthyány megrendeléseiben az irodalom régtől számon tartja a gróf legnevesebb augsburgi ötvös-kapcsolatát, a *Drentwett*-fivérekét is. Pálffy Miklóshoz egyelőre két – már említett – név köthető: *Georg Fleischhacker* ékszerész és *Philipp Pfaundler* bécsi aranyműves. Közülük *Fleischhacker* Esterházy Pálnak is dolgozott, ahogyan a Nádasdynál előforduló *Pränagl* és *Garb* is.

Hogy az összkép mennyiben tehető teljesebbé azzal, ha a tevékenységi körbe beleértjük a főúri udvarok konvencióval foglalkoztatott, s jobbára használati tárgyak készítését, aranyozását végző udvari ötvösmestereit is, a kérdés átfogó ismeretének hiányában nem tudom megítélni, erre nagyobb rálátással és forrásismerettel a szakterület kutatói illetékesek.³¹³ Mindenesetre közéjük tartoztak a Batthyány Ádám rohonci udvarából ismert aranyművesek: az 1630-ban és 1654-ben kimutatható *Pohalmi Eötvös Mihály*, neki Batthyány 1654-ben Rohoncon házat is adományozott, továbbá az 1638-ban, ugyancsak Rohoncon adatolt *Eötvös Mátyás*, illetve az 1645–1655 között konvencióval ugyanott foglalkoztatott *Eötvös György*.³¹⁴

Ebbe a kategóriába valók azok a csupán mesterségük által számon tartott ötvösök is, akik már Nádasdy állandó alkalmazottaiként Keresztúron az 1648. évi rendtartás, majd egy 1657. évi számtartói kimutatás szerint a konyhamester, illetve a szakács asztalánál érkeztek.³¹⁵ Közülük csak egynek ismerjük a nevét: *Johann Wilhelm Erleweinnek*, Nádasdy udvari ötvösének, aki e minőségében Keresztúrról üzleti ügyben írt három

³¹² KOPPÁNY 2002, 193.

³¹³ A burgenlandi régió városokban és főnemesi udvarokban tevékeny ötvöseiről adatgazdag összegzést ad Harald Prickler: PRICKLER 2001.

³¹⁴ Mindhármukra ld: PRICKLER 2001, 303. Továbbá vö. KISS 2001, 130–131; KOPPÁNY 2002, 180, itt Koppány csak Eötvös Györgyöt tartja számon, akinek működése kezdetére Iványi Béla adata alapján 1638-at ír.

³¹⁵ Nádasdy Ferenc utasítása konyhamesterének, Lében Andrásnak, Sopronkeresztúr 1648. november 10. Asztalrend, nr. 9. In: KOLTAI 2001, 196; számtartói kimutatás Keresztúr konyhai fogasztásáról 1657-ből: MNL OL E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49, fol. 285r, 1657. augusztus 12.

levelet Batthyány Ádámnak 1645-ben.³¹⁶ Állandó alkalmazását az országbíró udvarában egy 1644. évi kifizetési könyv is igazolja, ebben rendszeresen esik szó (név nélkül) az olykor segédjével említett aranyművesről, akit a bejegyzés egy alkalommal soproninak mond.³¹⁷ Ami egyébként nincs ellentétben a Nádasdy-szolgálat udvari „minősítésével”, tekintve hogy annak nem volt feltétele az életvitelszerű udvari jelenlét: a megnevezés a gyakorlatban annyit tett, hogy a mester az udvarnépnek ahhoz a köréhez tartozott, amelyik alkalmilag végzett feladatot látott el, s fizetségét a vári mesteremberekkel ellentétben nem a tiszttartótól, hanem közvetlenül az úrtól kapta.³¹⁸

A mondottakhoz fűzve érdemes pár szóban megemlíteni, hogy a kifizetetlen bérek jegyzéke némi rálátást enged a Nádasdy-udvartartás szereplőire, feladatviselőire is. Nevezetesen arra, hogy a főnemesi udvar hierarchiájában magasabb szintet képviselő tisztségek mellett udvari besorolásúként olyan feladatköröket említ, amelyek az úr napi ellátásához tartozó szolgálatot jelentettek.³¹⁹ A személyes jellegű vagy bizalmi munkakörnek minősülő tisztségek mellett – mint a titkár (*secretarius*), az étkefogó (*Speiseträger*), a pohárnok (*Tafeldecker*), a konyhamester és a konyhasáfár (*Küchenmaister*, *Küchenschaffer*), a jegyzékben *Mundkoch*nak nevezett szakács, aki kizárólag az úr étkeztetését látta el, az ezüsttálmosó (*Silberschüsselwascher*), a fullajtár (*Vorreiter*) vagy Nádasdy érdeklődéséhez kapcsolódóan a saját alkémista (*Laborant*) – olyanokat is találunk itt a fentiek értelmében vehető udvari pozícióban, akiknek bár feladatkörük az előbb említettekénél kisebb presztízzsel bírt, tényleges szaktudást igényelt; ilyen volt a szakács (*Hofkoch*), a borbély (*Hofbarbier*), a mosónő (*Hofwäscherin*), a cipész (*Hofschuster*), a szabó (*Hofschneider*) a takács (*Hofweber*) vagy a kovács (*Hofschmied*).³²⁰

³¹⁶ PRICKLER 2001, 310.

³¹⁷ A hivatkozott forrás egy címlap és helyszín megjelölése nélküli kifizetési jegyzék az 1644. február 7. és december 9. közötti időszakra; az egyik bejegyzés – „dem schloßer alhier zu Creitz” – alapján Keresztúrról. Az aranyművessel kapcsolatos bejegyzések: „Februar 15. Item hab ich zvey tag vber, weil ich weg(en) des goldarbeiters zu Oedenburg etwas aufhalten müßen, sampt roßen v(nd) gutscher verzehrt – 1 (fl.) 15 (kr.)” – „August 4. dem goldschmidt zu Vergolden gebe(n) 10 ducaten – 30 (fl.)” – „Aug. 9 dem Apothecker ein auß zügl bezahlt, waß der goldschmidt zu seiner arbeit außgenom(m)en – 7 (fl.) 50 (kr.)” – „August(us) 15 [1-es leszakadva] dem Goldschmidts gesellen geb(en) an seiner besoldung 3 fl” – „Octob(ri)s 4. dem gold schmidt Edlwein geb(en) 6 fl” – „October 12. dem gold schmidt d(a)ß cibori(um) zu Vergulden geb(en) 3 ducaten 9 fl”. MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon).

³¹⁸ KOLTAI 2000, 186–187.

³¹⁹ MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

³²⁰ Ld. az előbb hivatkozott jegyzékben. A főúri udvartartás szerkezetéhez, részletesen az egyes udvari tisztségek és feladatkörök rendjéről és tartalmáról is: KOLTAI 2013. A tisztségek magyar-német megnevezését ld. uo. Érdekes összehasonlítást tesz lehetővé a bécsi udvar – főképp cseh – arisztokratáinak udvartartását, az udvari személyzet egyes udvarokhoz rendelt tevékenységét, összetételét és változó létszámát részletesen áttekintő KUBEŠ, JIŘÍ: Die Dienerschaft der Aristokraten in den böhmischen Ländern in den Jahren 1550–1750. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 273–299. A Nádasdy-udvartartás egyes tisztségeiről, illetve a tisztségben ismert személyekről: TOMA 2016, 369–372.

Nádasdy külföldre irányuló megbízásait nézve az egyik legkorábban előforduló európai név az augsburgi ötvösök közül való. Az irodalom jó ideje számon tartja, hogy *Philipp Jacob Drentwett* (1618–1677), aki testvérével, *Abraham Drentwett*-tel (1614–1666) együtt az 1654-re datált ún. vezekényi tál, illetve a hozzátartozó, Esterházy László lovas figuráját formázó „kanna” alkotója volt, Nádasdy udvari aranyműveseként („hof Goltschmidt”) jelezte magát abban az utólagos szerződésben, amelyet az akkor még kiskorú Esterházy Pál gyámjával, az Esterházy család képviselőjében eljáró Homonnai Györggyel 1655. március 16-án írt alá a művek elkészítéséről.³²¹ A legelső tudott adat az országbíró és Philipp Jacob Drentwett kapcsolatára nézve Koppány Tibor kutatása révén volt ismert: egy 1654. június 27-én, Batthyány Ádámmal írt Nádasdy-levélből, amelyben szó van az ötvös seibersdorfi látogatásáról is.³²² Feltehetően nem ez volt azonban első alkalom, amikor Drentwett Nádasdy udvarában időzött. Sárvár 1653. november 18. és 21. közötti asztali borfogyasztásának feljegyzésében már találkozunk az „auspurgi eötves”, valamint a készülő ötvöstárgyon utolsó simításokat végző segéd, a „szarabal” említésével, ami mögött, ismerte a következő évi adatokat, s abban az ötvös saját minősítését Nádasdyval mint megrendelővel fennálló kapcsolatára szólóan, Drentwett látogatását sejtethetjük.³²³ Mindenesetre az utómunkákat ezek szerint helyben végző „szarabal” előfordulása a forrásban garantálja, hogy nem egy kész árukat forgalmazó ötvöstárgy-kereskedőről van szó.³²⁴ Ahogyan szintén a Drentwett testvéreknek szóló megbízással lehet összefüggésben az az alkalom is, amikor 1657 augusztusában „Auspurghj Tischler és Eötvos” vendégeskedett néhány napig

³²¹ MNL OL P 108, Rep. 8. Fasc. C. Nr. 38/NB konvolutum. A forrást nem pontos jelzettel hivatkozva: GALAVICS 1986, 145/189. j.; a tál datálásának említésével: HÉJJNÉ DÉTÁRI 1975, 487; *Kat. Történelem-kép* 2000, 383–386, VI-21. kat. sz. (SZILÁGYI ANDRÁS), továbbá a mű leltári említését, valamint az addigi irodalmat is felsorolva: *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, 95–96, 33. kat. sz. (SZILÁGYI ANDRÁS); SZILÁGYI ANDRÁS: *Mesterek és megrendelők*. In: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Thesaurus Domus Esterhazyanae I. Szerk. Szilágyi András. Iparművészeti Múzeum. Budapest 2014, 42; valamint uo. 111–115, I.15. kat. sz.

³²² KOPPÁNY 2002, 178. Ugyanitt az 1654 és 1658 közti évekből hivatkozik több olyan alkalomra, amikor Drentwett a megrendeléseket Batthyány Ádámmal szállítva, felkereste Nádasdyt is.

³²³ MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon). Az 1653. évi borfogyasztás, a sárvári étkezéseken fogyasztott borokról: „Die 18. Novembris, (Vacsorára) Item Auspurghj Eötvesnek Ur eő Nagha parancsolattjabul Bezeredi György Ur által atta(m) elegendő bort kült bor! – P: 4½” „Die 19. Novembris, Ebéden erogaltatott bor [...] Auspurghj eötvesnek es Szarabalnak atta(m) elegendő bort kült bor! – P: 3½” „Item eötvesnek idöközb(en) – P: 1½” (Vacsorára) „Eötvesnek es Szarabalnak atta(m) elegendő bort kült bor eő Nagha parancsolattjabul – Pint 6” „Die 21. Novembris Item Folöstekemre atta(m) bort Eötvesnek es Szarabalnak – P: 3½” (Ebédre) „Auspurgi Eötvesnek es Szarabalnak elegendő bort atta(m) kült! – P: 3½” (Vacsorára) „Auspurghj Eötvesnek es Szarabalnak atta(m) elegendő bort kült bor – P: 2½”. A „Szarabal” (a megnevezés a német schrabben igéből képzett torzított főnév), azaz a készülő ötvöstárgy egyenetlenségeit eldolgozó segéd Sárvárra jövelele azt jelzi, hogy az ötvös néhány – megrendelői kívánságra végzett – utómunkával helyben véglegesítette a művet. Kiss Erika köszönettel vett szóbeli tájékoztatása. A fenti alkalmak közül november 19-én és 20-án Nádasdy is dokumentáltan jelen volt.

³²⁴ A kétféle tevékenységet folytató ötvös előfordulására az akkori megrendelői-szerzeményezői praxisban ld. KISS 2001, 126–129; KISS 2010, 960, 962.

Keresztúron,³²⁵ aki mindazonáltal nem Philipp Jacob vagy Abraham Drentwett lehetett, mivel látogatása idején mindvégig a szakácsok asztalánál étkezett, nem pedig „Uram és Aszonyom ő Nagysaghok” társaságában, ahogyan egy évvel korábban a hasonló megbecsüléssel kezelt, Luchesével azonosítható „Fundator Mester”.³²⁶ A Koppány Tibor által közzétett levelezési adatok és a mondott dátumok mindenesetre azt mutatják, hogy eredetileg Nádasdy volt az, aki Philipp Jacob Drentwett-tel kapcsolatba lépett, s Batthyány csupán őáltala került ismeretségbe az ötvössel.³²⁷ Mi több, a tudott forrásokban eddig nem bukkantunk annak sem a nyomára, hogy az augsburgi mester, illetve testvére Nádasdyn, Batthyányn és Esterházyn kívül más magyar arisztokratának is dolgozott volna, ami mindenképp felértékeli Nádasdy szerepét az európai elit által is foglalkoztatott ötvösök magyarországi klientúrájának kezdeti kiépítésében.³²⁸

Az 1653-ra szóló adat, ami Nádasdy és Philipp Jacob, illetve Abraham Drentwett művész–megrendelő kapcsolatának legkorábbi időpontját jelöli ki, mindenesetre nyomós érv a Szilágyi András által újabban felkarolt javaslat megtámogatására, miszerint nem az akkor jogi értelemben még kiskorú Esterházy Pál, hanem sógora, Nádasdy Ferenc lehetett a vezekényi tál és kanna megrendelésének iniciátora és valószínű programadója. A mű elkészültének apropója, Esterházy László halálának második évfordulója, ugyanis egyben Pál nagyszombati egyetemről való ünnepélyes elbocsátásának is dátuma és alkalma volt,³²⁹ ami eggyel több okot adott arra, hogy a kereszténység védelmében hősiességből példát mutató család ifjú tagját az elődökhöz méltóként, dicsőségük továbbvivőjeként mutassák be. Egy ilyen reprezentatív műtárggyal kísért koncepciózus társadalmi *entrée* megtervezésére és kivitelezésére a felnőtt kor előtt álló Esterházy Pál aligha volt kész és aligha volt képes. Ahogyan aligha képzelhető el mindezek koncipiálása gyámjáról, Homonnai Drugeth Györgyről is, aki

³²⁵ MNL OL E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49. „Anno 1657. A die 1. Februarj usq(ue) ad eandem (!) Annj 1658. Kereszturi konyha(n) el költ elesrül valo Regestrom – Partlin Mihaly Szamartosaghaba(n).” fol. 275r – 283v. Az 1657. év keresztúri háztartási kiadásai a számtartó naponkénti feljegyzéseivel az ebédek és vacsorák résztvevőiről, köztük augusztus 6–11. között az „Auspurghj Tischler és Eötvös” említésével. A Tischler, az asztalos ez esetben az ötvöstárgyak – általában fából volt – tokját készíthette, ehhez a feltételezéshez ld. KISS 2010, 959/119. j.

³²⁶ MNL OL E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49. „Anno 1656. Die Prima Februarj kezdetik az egéz Esztendő által Kereszturj Konyhán el kelendő elesrül valo Registrom. – Partlin Mihaly szamartosaghanak idejeben”. A hivatkozott dátumok: február 23., 24., március 26., 27., 29., 30.

³²⁷ Vö. KOPPÁNY 2011, 100.

³²⁸ A Drentwett-fivérek műveinek, megrendelőinek és tevékenységének alapvető összefoglalása: AKL 29 (2001) 375 Abraham (I.) Drentwett, 379 Philipp Jakob (II.) Drentwett. A szócikk írója külön kiemeli az Esterházy-megrendeléseként kezelt tárgyakat, Philipp Jakob esetében Esterházy Pált az ötvös legfontosabb megrendelőjének mondva. Rajta kívül forrásból ismert bécsi szállítások alapján a szócikk szerzőjének Franz Ernst von Paar gróf megrendeléséről van még tudomása.

³²⁹ A meggyőző feltételezésre legutóbb a kutatási előzményeket (HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: Augsburgi dísztal a vezekényi csata emlékére. Drentwett-művek az Esterházy-kincstárban. Az *Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 11 (1969), 38; HÉJJNÉ DÉTÁRI 1975, 487) is áttekintve: SZILÁGYI ANDRÁS: Esterházy Pál megrendelése és szerzeményei. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határoidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 175–181.

eddiggi tudásunk szerint nem is tartott kapcsolatot a Drentwett-fivérekkel, s akinek szerepe – az adatok fényében – a műtárgy utólagos megrendelésével, illetve az ötvösökkel történt pótlólagos szerződéssel csupán Esterházy Pál majdani tulajdonlásának jogi rendezésére korlátozódott. Az viszont tény, hogy a Vezekénynél elesett négy Esterházy *castrum doloris*ának rézmetszetével – a lap feliratában megrendelőként saját szerepét is gondosan kiemelve³³⁰ –, épp Nádasdy volt az, aki hasonló módon és első alkalommal juttatta érvényre műalkotás által az Esterházyak társadalmi reputációját megalapozó családi hőskultuszt.

Philipp Jacob Drentwett-tel, és általában a bécsi ötvösökkel, aranyművesekkel való megrendelői kapcsolatot a Pottendorfon lefoglalt számlák és iratok jegyzéke dokumentálja a legjobban, bár inkább mennyiségi, semmint ténybeli adatokkal. Az 1670. végén, 1671. elején készült „Specification” írója rögzítve Philipp Jacob Drentwett Nádasdy számára végzett tevékenységének dokumentumait, 21 iratot vesz jegyzékbe: 15 szállítólevelet, illetve számlát, egy megegyezést, valamint négy költségelszámolást. Egyik esetben adja meg sem a teljesítés idejét, sem egyéb konkrétumot.³³¹ Mindenesetre Abraham Drentwett-től nem említ iratokat.³³²

Ugyancsak ez a pottendorfi iratjegyzék őrizte meg három számla adatával *Georg Fleischhacker* (1614 k.–1678) udvari ékszerész tevékenységének nyomát, akinek neve már Pálffy Miklós és Esterházy Pál megrendelői praxisából is ismert.³³³ Az udvari kifizetésekben elsősorban ezüstművek beszállítójaként számon tartott kereskedőt és ötvöst³³⁴ a pottendorfi forrás *Jubilier*ként említi, ami esetleg ékszerekkel kapcsolatos

³³⁰ Johann Rudolf Miller rajza nyomán Moritz Lang, Wien, 1652, ld. RÓZSA 1973, 125; D. BUZÁSI, ENIKŐ: 17th century catafalque paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* 21 (1975), 116; GALAVICS 1986, 82–83. A metszet háromsoros latin feliratának magyar nyelvű összefoglalása: GALAVICS i. h. A szöveg így végződik: „Ill(ustrissi)mus Comes FRANCIS(cus): De NADASD Am(icus): Er(uditus):”

³³¹ „Nr. 29. 15 Liferzettel vnd Auszüg, ein Vergleich 4 abraitung(en) wie auf eine außstell(ung): und Erlütterung von Philipp Jacob Trentweth Goldschmid(en) in Augsburg” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

³³² Abraham Drentwett művei az Esterházy-gyűjteményhez tartozó ún. „Bacchus kocsi”, illetve a „Strucc alakú asztaldísz” – ezek közül az utóbbit leltári említés alapján Nádasdy-gyűjteményből származóként valószínűsíti az irodalom. Ld. mindkettőre bővebb irodalommal *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, 105, illetve 107. kat. számok, valamint *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból* 2014, 122–125, I.18. kat. szám, illetve 253–255, V.2. kat. szám. A Bacchus-kocsi Nádasdy-gyűjteményi eredetével kapcsolatban a mű valószínűsíthető leltári leírása, valamint a meglévő tárgy ötvös technikai jellemzői közötti eltérések alapján Kiss Erika kételyeket fogalmazott meg: KISS 2001, 134/97. j.

³³³ „Nr. 31. 3. Auszüg von Georg Fleischackher Jubilier”. Ugyanott.

³³⁴ Georg Fleischackher működési adataira: HAUPT 2007, Nr. 1680, „Hofjuwelier,” „Hofsilberhändler”, továbbá ÖStA AVA FHKA HKA HZAB (Online forrásadatbázis), 1658, 104, fol. 505v; 1659/60, 105, fol. 535r; fol. 543r-v; 1660/61, fol. 257r-v; fol. 265v; 1662, fol. 326v; fol. 328r; fol. 237r-v; 1663, fol. 106v-107r; 1664, fol. 258r-v; 1665/66, fol. 535v-536v; fol. 647r; 1670, 113 [Bd. 1], fol. 594-596; 1670, 114 [Bd. 2], fol. 89r; fol. 215r; 1671, 115, fol. 106r; 1673, 117, fol. 100v-101r; 1674, 118, fol. 109v-110r; 1675, 119, fol. 94v-95r; 1676, 120, fol. 97r; 1677, 121, fol. 107v, segédletként összesítő táblázatban a leszállított anyag, főként ezüstművek típusának és értékének, valamint a megrendelés apropójának áttekintő felsorolásával.

tranzakciót jelez. A pottendorfi összesítésben szerepel egy számla említésével az augsburgi *Isaack Montens* (1611 k.–1681) is,³³⁵ aki az 1650-es évek elejétől három évtizeden át dolgozott a bécsi udvarnak, 1661 és 1666 között éves javadalmazással mint *Hofjuwelier*.³³⁶ Nevét Nádasdy hitelezőjeként régebről ismerjük, közel 100 fl. követelése alapján, amely jogos igényt a kamaránál üzleti könyvének bemutatásával igazolt.³³⁷

A kamarai tisztviselők a legtöbb dokumentumot a bécsi udvari ezüstkereskedő, *Kaspar Hörmansecker* (1609 k.–1674) ügyleteivel kapcsolatban találták és írták össze: 23 számláját, egy nyugtáját és egy tőle származó ismeretlen tartalmú dokumentumot vettek jegyzékbe Pottendorfon.³³⁸ Nádasdy a leszállított ezüstművek árával maradt neki adós, ami egybevág azzal, hogy az életrajzi irodalom is elsősorban *Hofsilberhändler*ként tartja számon őt.³³⁹ Így szerepel az 1659 és 1674 közötti évek udvari kifizetései

³³⁵ „Nr. 60. 1 Auszug von Isaac Montens” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

³³⁶ Isaac Montens életrajzi és működési adataira: HAUPT 2007, NR. 3040. Itt az 1650–1680 közötti évtizedekből udvari munkákra szóló forrásadatokkal. Udvari beosztására és javadalmazására: ÖStA AVA FHKA HKA HZAB (Online forrásadatbázis), 1660/61, 106, fol. 254v–258r, 260r; 1665/66, fol. 412r–v. „Gold- und Silberarbeiter”-ként szerepel egy 1681-ben, halála idején készült, „hofbefreiter” státuszú művészeket és mestereket feltüntető jegyzékben is: PILLICH, WALTER: Kunstregesten aus den Hofparteienprotokollen des Obersthofmeisteramtes von 1638–1780. I. Teil. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 12 (1959), 462, Nr. 100.

³³⁷ „Isaac Montens Jubilirer in Wien vermög eines buechs præterdirt annoch ut litt: P. – 99 fl 45 kr”, 1671. február 1. „Verzeichnis der Jenigen Graff Naidastischen Creditorn, welche sich á dato den 1. February instehenden 1671isten Jahrs beÿ der Khajl: HoffCam(m)er weithers angemeldet [...]” ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 400, fol. 425r. – Nádasdy börtönben írt saját kezű feljegyzéseként (külszetén: „Az Ur testamentuma”) 1671. április 27-én: „5 Isaco Monteos, uti mihi in memoria revocatu(s) est, etiam debeo circiter 90 fl” MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 584., fol. 13. – 1671. szeptember, „Nr. 50. Isaac Montens Jubilirer in Wienn weg(en)genombener wahren – 99 (fl.) 45 (kr.) [megjegyzés:] agnouit”. „Cathalogus und Verzeichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 403v; ennek alapján SITTE 1907, 72. – A Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben: „Nr. 83. Pariter Isaac Montens præter 99 fl 45 d. sub No 83” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis prætensionis Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 37r.

³³⁸ „Nr. 38. 23 Auszügl ein Quittung vnd ein Handbriefel von Caspar Hermansegger Silberhandler” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

³³⁹ Nádasdy tartozására: 1671. április 12., „Consignatio Debitorum, quorum meminere præter illa qua in alia Charta recognovi” fol. 3.: „9 nono Caspar Hermansecker non potest tantam extendere, nisi deputationem Commissionis etiam in eod(em) computu inseruerit, de qua supra meminere ad 2dum.” MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 584., fol. 13. – 1671. szeptember, „Nr. 9. Caspar Hermansecker weg(en) anßgenombenen Silbers und [törölve: über?] daß d(er) Nadasdi fuer [?] Juden lamieret [?] vermög Conto – 1821 fl.”. „Cathalogus und Verzeichnus aller und Ieden Creditoren des entleibten Nadasdi. [...]” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 400r; ennek alapján SITTE 1907, 70 itt Harmansecker névformában. – A Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben: „Nr. 65. Memoriale Casparis Hermansegger Gemmary, qui uigore Listæ annexæ pro diversis vasis Argenteis datis 1821 fl” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis prætensionis Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 34v. Adataira HAUPT 2007, Nr. 2292, 1656 és 1674 között számon tartott tevékenységgel.

során,³⁴⁰ ahol csak 1662-ben és 1665-ben említik udvari ékszerészként, jöllehet *Khays. Hoffbefreyter Jubilier*nek mondja magát Nádasdy számára 1669 áprilisáig terjedően írt több számláján. Ezekon 1666 novemberétől átadott mintegy 76 tárgyról, részben asztali edényről ad meg súly- és értékadatokat, továbbá még Nádasdyné igényei szerint kiválasztott és 1668. április, valamint 1669. május között leszállított tárgyakat sorol fel.³⁴¹

Nádasdy-megbízással többször fordul elő *Matthias Pranckl/Pränagl* (1623 k.–1689) aranyműves, *hofbefreiter Goldarbeiter* neve,³⁴² aki a kamarához intézett 1676. évi beadványában (mint „*Aurifaber Aulicus*”) azt panaszolja fel, hogy az országbíró 18 évig szállított vele ötvöstárgyakat anélkül, hogy legkevesebb 4000 fl. összegű adósságát megfizette volna, emiatt a kincstárra szállt javakból kéri járandósága kiegyenlítését.³⁴³ Hogy a kérvény szövegétől eltérően Pranckl nem Nádasdy készletbeszállító, ötvös kereskedői közé tartozott, hanem majd két évtizedes üzleti kapcsolatuk során ötvöstárgyak kivitelezője is volt, azt 1666. december és 1669. május között négy alkalommal leszállított 16 tárgy részletes leírását és munkadíját tartalmazó számlája igazolja, amelyből az 1668. évi szállítmányt Nádasdy-leltári anyaggal azonosítva Kiss Erika tette közzé.³⁴⁴ Az aranyművestől való hasonló elszámolás lehetett a Pottendorfon talált iratok jegyzékében említett 18 számla, illetve nyugta is.³⁴⁵

Fiatalon, húszas évei közepén és még bécsi karrierjét megelőzően dolgozott az országbírónak az augsburgi születésű *Jacob Emanuel Garbi/Gärbi* (1644 k.–1694), de hogy milyen minőségben, az az 1671. évre szóló pottendorfi bér- és tartozásjegyzékből nem derül ki; mindenesetre az összeírásban az egyik legmagasabb összegű kifizetetlen járandósággal szerepel.³⁴⁶ Az ötvös karrierje a bécsi udvarban Nádasdy letartóztatását

³⁴⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HZAB (Online forrásadatbázis), 1659/60, 105, fol. 535r; fol. 543v-544r; 1660/61, 106, fol. 257v; fol. 260v; fol. 265v; fol. 325v; fol. 359r-v; fol. 384r-385r; 1662, fol. 237r; fol. 327v; 1663, fol. 171r; 1665/66, fol. 530r; fol. 641v-642r; fol. 645r-v; 1670, 114 [Bd. 2], fol. 215r-v; 1672, 116, fol. 115r; fol. 116v; 1674, 118, fol. 110r.

³⁴¹ „*Laus Deo Ao 1666 Adj 16 Novembris in Wien*”; „*Laus Deo Ao 1668 den 1 April in Wien*” MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. Számozatlan lapon.

³⁴² „*Specification. Waß Ich vor Ihro Gnaden Herrn Graffen Frantz Nadastÿ gearbeit et undt in Goldt undt Edelgestain Gelifert habe, folget.*” MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56, (számozatlan lapon). 1666. december 21., 1667. november 6., 1668. március 24., 1669. május 8. dátumokon kiállított jegyzékek a leszállított ötvöstárgyakról és azok munkadíjáról.

³⁴³ Dátuma: 1676. május 21. ld. BADÁL 1976, 125, 1179. Matthias Pranckl/Prangl 1681-ben kapott udvari státuszt. Életrajzi és tevékenységi adataira: HAUPT 2007, Nr. 572.

³⁴⁴ KISS 2010, 950–951.

³⁴⁵ „*Nr. 9. 18. Auszüg abrait(ungen): vnd Quittung(en) von Matthiae Prankhel (a forrásban téves névalakban Frankhel) Hofbefreit(em) Goldarbeiter in Wien*” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „*Specification. [...]*” (számozatlan lapon). Az adat az abc szerint rendezett jegyzékben az együtt lajstromozott „*B. P. W.*” betű alá sorolva található, ugyanakkor „*F*” kezdőbetűvel írva, amit diktálás utáni félrehallásnak kell tekintenünk. A kezdőbetű alapján való helyes besorolás mellett a névelírást az is alátámasztja, hogy Matthias Franckel neve nem szerepel Herbert Haupt udvari szolgálatban álló, illetve „*hofbefreiter*” státuszú mestereket tartalmazó adattárában (HAUPT 2007.), továbbá, hogy Pranckl egyebütt nem fordul elő a jegyzékben, jöllehet Nádasdyval szembeni követeléséről más forrásból is tudunk.

³⁴⁶ „*1671. Dem Jacoben Gärbi Jubelier – 262 fl. 30 kr.*” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „*Extract [...]*” (számozatlan lapon). A mesterek és egyéb alkalmazottak között az ötvös

követően indult meg: bár családi adatok már 1667-ben Bécsben említik, udvari megbízásai csak 1675-ben kezdődnek, idővel udvari alkalmazásban és *Kammerjuwelier* titulussal.³⁴⁷ Számlája nem maradt fenn, így nem tudjuk, hogy az országbíró milyen természetű feladatokkal látta el – netán udvari ötvöseként.

Festők konvenció szerinti foglalkoztatásáról 1644-ből ismerjük a legkorábbi adatot a Nádasdy-udvartartásból. Az alkalmazásban álló udvari ötvösökkel kapcsolatban már említett keresztúri kifizetési könyv a várban szolgálatot teljesítő festő konvencióját is rögzíti, valamint festők számára krétavásárlásról ír, amire a vászonképek alapozásához volt szükség. Említi továbbá ruhaanyag beszerzését a festőnek készülő köpenyhez, amelyet a német szabó varrt.³⁴⁸ Ez pedig annyit jelent, hogy Nádasdy udvari festői közt német/osztrák ajkú, illetve származású is volt. Állandó jelenlétüket az 1640-es évek közepétől már művek is igazolják: Nádasdy e dolgozatban többször tárgyalt kortárs-galériájának legkorábbi darabjai az 1646-os kiadású Wideman-portrészorozat megjelenése előtti évekre tehetőek, minthogy a metszetek egy részéhez Wideman az akkor még Keresztúron őrzött portrékat használta előkép gyanánt.

Az országbíró megrendeléseit közt az első tudott – vagy attribúcióként meghatározott – festőnevek szintén portrékhoz kötődnek: a bécsi elit művészeként ismert *Cornelis Sustermans*hoz (1600 k.–1670 k.),³⁴⁹ akit a kép stiláris jellemzői alapján tartok Esterházy Anna Júlia Fraknón őrzött, 1645-re datált egészalakos portréja alkotójának. A képmást Sustermans Theresia Maria Josepha főhercegnőről, III. Ferdinánd leányáról készült arcképének festői jegyei alapján lehetett névhez kötni, figyelembe véve a kanyargó drapériák rokon formai játékát, a jellegzetes, cikázó élfényeket, valamint a mintázat egyezéseit Nádasdyné ruhája és a főhercegnő

illetménye volt a legmagasabb, azt csak Nicolaus Sontag intézőé haladta meg 350 forinttal.

³⁴⁷ Életrajzi és működési adataira HAUPT 2007, Nr. 1835. Ezenfelül udvari beosztása és tevékenysége részleteire 1694-ben bekövetkezett haláláig: ÖStA AVA FHKA HKA HZAB (Online forrásadatbázis), 1675, 119, fol. 94r; 1686, fol. 100v–102r; 1690, 135, fol. 93r–v; 1692, 137, fol. 78r; 138, fol. 76r; 1694, 139, fol. 247v–248r.

³⁴⁸ Keresztúri kifizetési jegyzék az 1644. február 7. és december 9. közötti időszakra. „August(us) 15. dem Maler alhier geb(en) auf abra(i)ttung in seiner convention 1 fl” / „August(us) 16. Ein Lb (Libra) kreiden Zukauffen den Maler geb(en) – 25 kr” / „Nov. 29. dem teütsch(en) schneid(er) in marck weg(en) 2 Meß gewandt, [...] Mantl des Malers Kleidt, des Laggeien Kleidt, laut seines außzügls zu mach(en) bezahlt 13 fl” MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon).

³⁴⁹ Cornelis Sustermans magyar megrendelések közé sorolt további munkáira ld. BUZÁSI 2014, 30. A festőnek újonnan attribúált mű Maria Sophia Löbl 1648-ban festett mellképe (Zámek Nelahozeves, Lobkowiczke sbírky). A kép készültekor még Maria Leopoldina császárné udvarhölgyeként a bécsi arisztokráciához tartozó hölgy 1652-ben Zrínyi Miklós felesége lett. Személyére: KELLER 2005, 295–296, az attribúcióra: TÁTRAI 2014, 128–133; TÁTRAI JÚLIA: A Zrínyi család tagjainak portréi a csehországi Lobkowicz-gyűjteményben. In: *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára. (Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés)*. Szerk. Lengyel Réka et al. Budapest 2015, 174–178, a festő további irodalmával.

portréjának függőnye között.³⁵⁰ A kép egykor volt párdarabja – Nádasdy Ferenc ábrázolása – szintén a festő alkotása lehetett.

Cornelis Sustermans (?): Nádasdy Ferencné, Esterházy Anna Júlia, 1645.
Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein

A bécsi művész körben kell keressük Anna Júlia kevéssel későbbi, 1646. évi dátumot viselő félalakos képmásának festőjét is, aki feltételezésem szerint az egykori párdarabban ezúttal is megörökítette Nádasdy Ferencet.³⁵¹ A beállítás ugyanis mindkét

³⁵⁰ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein. A portré felirata grófi címer alatt: „IL(lustrissi)MA: D(omi)NA: COMI(ti)SSA: ANNA: IVLIA: ESTERHAS: DE: GALANTA: PERP(etuus): DE FRAKNO: IL(ustrissi)MI: CO(mi)TIS: FRANCISCI: DE: NADASD: CHARISSIMA: CONSORS: Ao: 1645:” Cornelis Sustermans műveként meghatározva: *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, Nr. X-9 (BUZÁSI ENIKŐ, Csáky VIII. Istvánné Forgách Éva tételében); BUZÁSI 2008, 45. Korábbi irodalma: KÖRNER 2006, 56, Nr. 70., Justus Sustermans meghatározással. Az analógiaként hivatkozott kép, Maria Theresia Josepha főhercegnő portréja: Wien, KHM, Inv. Nr. 317. HEINZ 1963, 210, Nr. 165, 193. kép. Cornelis Sustermansról THIEME–BECKER 32 (1938), 322; legújabban: HAUPT 2007, Nr. 3769.

³⁵¹ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein, olaj, vászon 94 × 76,2 cm. Felirata: „Ætatis Suæ. 16 | Ao: 1646”. KÖRNER 2006, 54, 64. sz.; BUZÁSI 2015, 300–301, 16. kép.

női arcképet a heraldikailag megfelelő oldalra helyezi, azaz mindkettőhöz párdarab is tartozott, ami értelemszerűen a férjben a megrendelőt ábrázolta. Anna Júlia félalakos portréjának alkotójára egyelőre csak javaslatot tudok tenni, a bécsi udvarban kamarai címmel foglalkoztatott *Frans Luycx* (1604 k.–1668) művének gondolva a képet, a formai kivitelezést, a textilek felületének és mintázatának megoldását, valamint a részletalakításhoz Luycx 1650 körüli műveinek párhuzamait véve alapul.³⁵² A bécsi udvari festőknél évenként megrendelt Nádasdy-portrékkal kapcsolatban mindenestre

Frans Luycx (?): Nádasdy Ferencné, Esterházy Anna Júlia, 1646. Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein

³⁵² Frans Luycx bő irodalmából alapvetően EBENSTEIN 1906/1907; életrajzi és működési adatokra HAUPT 2007, Nr. 2604; legújabbban: POLLERROSS 2013; POLLERROSS, FRIEDRICH: Serie, Paraphrase, Kopie: Diego Velázquez und Frans Luycx als Porträtisten der Casa de Austria. In: *Velázquez: Anregungen, Vorschläge, Lösungen*. Hg. v. Sylvia Ferino Pagden. Wien 2018. Nádasdyné portréjának analógiájaként olyan 1650 körüli műveket érdemes említeni, mint Johann Georg I. szász választófejedelem Prágában őrzött 1652 köré datált képmása, elsősorban a mintás selyembrokát öltözet és Anna Júlia ruhaderekának hasonló megfestésére tekintettel (POLLERROSS 2013, 249 és 7. kép; BUZÁSI 2014, 83, 75. kép), illetve III. Ferdinánd fiának, Karl Joseph főhercegnek gyermekkori képe 1650-ből, amelyen a mintás selyembaldachin részletalakításában látunk rokon megoldást. (Wien, KHM, EBENSTEIN 1906/1907, 244–245, Fig. 50; HEINZ 1963, 210, Nr. 161.). Luycx formálásmódjára jellemző és több portréján láthatóval egyező részlet Nádasdyné ingváll-ujjának mélyen töredezett redőzése is.

felmerül a kérdés, hogy ezek a megbízások egy-egy hivatali tisztség, udvari méltóság elnyerésével kapcsolódnak-e össze, aminek lehetőségére a reprezentáció bécsi integrációra utaló jeleit részletezve, alább még kitérek.

Nádasdy Ferenc Bécsből foglalkoztatott művészeket érintő mecénási gyakorlatában kétféle szándék fedezhető fel az eddig tudott példák alapján. Egyfelől kereste az alkalmat, hogy feladatot juttasson a császári ház és környezete megbecsülését élvező festőknek, másfelől pedig olyan mestereknek kínált állandó alkalmazásra szóló lehetőséget, akiket a bécsi arisztokrácia még nem fedezett fel. Az utóbbiak közé tartozik az észak-német származású *Benjamin Block*, aki a Bécsbe érkezését követő évben, 1656-ban festette meg Nádasdy és felesége portréját, s akit a gróf a továbbiakban oltárképfestőként is folyamatosan foglalkoztatott, míg az első csoportba az imént említett Susermans és Luycx mellett a mariazei bazilika Nádasdy-alapítású Szent István-kápolnájának oltárképét kivitelező *Tobias Pockot*, valamint *Jan Thomast* sorolhatjuk, utóbbit szintén rendszeres megbízásokkal az országbíró részéről.

A *Tobias Pock*nak (1610–1683)³⁵³ szóló megrendelés körülményeire nincs támpont, de az ismert forrásokból eddig úgy tűnt ki, hogy az alapítók – így a magyar megbízók, Nádasdy Ferenc mellett Esterházy Pál, Draskovich Miklós és Szelepcsényi György – patronálásában épült kápolnák díszítése, oltárokkal való felszerelése az ő költségükön, de a mesterválasztás terén tőlük függetlenül, a rend irányításával és intencióinak megfelelően történt. A magyar megrendelőknél egyedül a titulusválasztásra, valamint a díszítés programjára lehetett befolyásuk, a festőnek szóló tematikai–ikonográfiai útmutatással.³⁵⁴ Az irodalom szerint a bazilika kápolnáinak egységes kiképzése is az összehangolt mesterfoglalkoztatás eredménye: a stukkómunkákat az 1640-es évek végétől kezdődően a grazi *Matthias Camin* és munkatársa kivitelezte, a stukkókartusokba pedig *Georg Hausen*, valamint *Giovanni Battista Colombo* (1638 k.–1690 után) készítette a mennyezeti freskókat.³⁵⁵ Ezekhez az ismeretekhez képest hoz újdonságot Pock mariazei működésének néhány publikálatlan forrása, amelyek amellett, hogy megerősítik a Nádasdy-kápolna főoltárképének elkészítéséről már eddig is tudott részleteket, a bécsi festőhöz kötik a mennyezeti freskók kivitelezését is.

A források Johann Adam Winklernek, az Udvari Kamara regisztrátorának 1675 áprilisában a *Hofkammer* felé tett jelentéséhez tartoznak, amely azt taglalja, hogy a Sankt Lambrecht-i apátnak jár-e jogos összeg az országbíró hagyatékából a Szent István-kápolna kiadásával kapcsolatban, minek során beszámol a Nádasdy alapításaként tett

³⁵³ Pock tevékenységére: SCHERP 1998, 260–264; SCHERP in: *Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich* 1999, 411–412. A mariazei kápolna Nádasdy megrendeléseként készült oltárképe jelezve és 1665-re datálva. Legújabb irodalma: FAZEKAS 2003, 104–105; GALAVICS 2004a, 101–103; GALAVICS GÉZA: A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 207; AKL 96 (2017) 179–180.

³⁵⁴ FAZEKAS 2003, 104.

³⁵⁵ PREIMESBERGER 1964, 338–340; FIDLER, PETR: A mariazei zarándoktemplom barokk átépítése. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Kiállításkatalógus, Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeuma. Szerk.: Farbak Péter, Serfőző Szabolcs. Budapest 2004, 75, 82/15., és 18. j.; GALAVICS 2004a, 100; SZILÁGYI 2004, 130.

3000 ft. felhasználásáról is.³⁵⁶ Az aktacsomag Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia 1662. szeptember 8-án kelt latin nyelvű alapítólevelének másolatát,³⁵⁷ az alapítvány értékén tett kiadások elszámolását,³⁵⁸ továbbá az ide tartozó átvételi elismervényeket tartalmazza.³⁵⁹ A 3000 ft. terhére történt kifizetések tételes jegyzékében Pock munkájára és díjazására vonatkozóan ez áll: „Dem Herrn Pockhen Maller zue Wienn wegen der Mallerey in berührter Cappellen, *vnn*d des Althar Blaths...400 fl”,³⁶⁰ amiből egyértelműen kiderül, hogy a festő nemcsak az oltárképet készítette el, ahogyan eddig tudtuk, de ő festette ki a kápolnát is, azaz a stukkókeretbe foglalt mennyezetképek is tőle származnak.³⁶¹ Ehhez igazodik, hogy a 400 forint honoráriumhoz is három kifizetés során jutott hozzá: első alkalommal 1665. június 16-án, ekkor kelt nyugtájában minden indoklás nélkül egy korábbi (talán előlegként) kapott 100 ft. összeget is említ, ami mellé felveszi a kápolnába készült képért – „wegen deß Bildß in die Capelle”³⁶² – járó 200 forintot. A további 100 ft. átvételét ugyanaz év szeptemberében kelt elismervényével igazolja, ugyancsak mariazeili feladatra szólóan, de a munkát nem határozza meg.³⁶³ Ez utóbbi összegnél megnevezi a kifizető személyét, Nádasdy megbízottját, ami felveti, hogy a honoráriumon kívül a megrendelés is közvetlenül az országbírótól származhatott. Ugyancsak közvetlenül fizette Pockot Esterházy Pál is, legalábbis az Esterházy-levéltárban fennmaradt két, 1666 áprilisára, illetve 1667 decemberére datált nyugta szerint, ami így a Szent Katalin lefejezését ábrázoló oltárképnél is közvetlen megbízásra vall.³⁶⁴ De nem csak ezen a téren van párhuzam a két megrendelésben: már korábban felmerült, hogy nemcsak az oltárképeket, de a kápolnák mennyezeti freskóit is azonos – akkor még ismeretlennek mondott – mester készíthette.³⁶⁵ A Szent István-kápolna kifestését és Pock szerzőségét igazoló forrásadattal most tisztázódik a Szent Katalin-kápolna festőjének kiléte is: a mennyezeti mezők freskói, a kivitelezés egyező megoldásai alátámasztják, hogy ugyanarról az alkotóról van szó. Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy a mariazeili feladattal nem Nádasdy vagy Esterházy kereste meg Tobias Pockot, hanem a bencés rend választott az általuk korábban már foglalkoztatott, bevált mesterek közül – ahogyan az Loretóban a szervita templom

³⁵⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251, Konv. 1675. április, fol. 196r–197v. Vö. SITTE 1907, 72, 1600 forintról szóló követelés: Franciscus Abt und Convent zu St. Lambrecht. „wegen zu Maria Zell Gestifften Capellen annoch restirende”. Sitte jegyzékének alapja vsz. az az 1671 szeptemberében készült, s ebben a dolgozatban többször hivatkozott összeírás, amely az ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251 alatt található.

³⁵⁷ Uo. fol. 201r–v.

³⁵⁸ Uo. fol. 203r–204r; 205r–v.

³⁵⁹ Uo. fol. 206r–211v.

³⁶⁰ Uo. fol. 203.

³⁶¹ GALAVICS 2004a, 103: Pock freskófestő praxisára alapozva (Wien, Schottenkirche elpusztult, illetve átdolgozott freskói) felveti, hogy akár ő is festhette a kápolna boltozati mezőit.

³⁶² ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251, Konv. 1675. április, fol. 211r–v. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK IX. a.)

³⁶³ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251, Konv. 1675. április, fol. 210r–v. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK IX. b.)

³⁶⁴ Hivatkozza a nyugták tartalmával, levéltári jelzetével és a prior Pock honoráriumának megérdemelt megemelésével kapcsolatos javaslatával együtt: GALAVICS 2004a, 111/26. j.

³⁶⁵ GALAVICS 2004a, 104.

mesterei esetében is történt. Pock az 1640-es évek végétől a következő évtized közepéig ugyanis a rend bécsi temploma, a *Schottenkirche* legtöbbet foglalkoztatott festői közé tartozott.³⁶⁶

A flamand származású, de Bécsbe a mainzi hercegérsek udvarából érkezett *Jan Thomas*ra (1617–1678) viszont vélhetően maga talált rá Nádasdy. Nem sokkal azt követően, hogy 1658-ban a frankfurti császárkoronázás alkalmával udvari festő kinevezést kapott, majd legkésőbb 1663-ban végleg letelepedett Bécsben.³⁶⁷ Nádasdyval 1663 nyarán kerülhetett kapcsolatba: erre az időre tehető a Köpenyes Madonna-képre szóló megbízása, amelynek körülményeit e dolgozatban külön fejezet tárgyalja. A feltehetően Győrbe, a ferences rend számára készített festmény megrendelésének nincs írott támpontja; a legkorábbi forrás, amit Nádasdy részéről a festő foglalkoztatására vonatkozóan ismerünk, már egy másik munkával kapcsolatos: az udvartartás egyik kiadási könyve az 1669. májusi és júniusi feljegyzések között Thomas részére borban, illetve pénzben történő kifizetésekre szóló utasításokat tartalmaz.³⁶⁸ Az adat valószínűleg a lékai templom szentélyében található Szent Katalin- és Szent Sebestyén-ábrázolások honoráriumfizetéséhez tartozik, ahogyan az irodalom már régóta ehhez a munkához sorolja az országbíró letartóztatását követő hitelezői összeírás egyik tételét is, amelyben 132 ft. hátralékról esik szó.³⁶⁹ A fizetési adat a templom 1669. szeptember 15-én történt felszentelésének dátumához köti a két festményt, jóllehet pontos rendeltetésük nem ismert. Nem tudjuk, milyen céllal készültek, ahogy azt sem, hogy mi volt a templom berendezésére vonatkozó eredeti elképzelés. A Myrai és a Tolentinói Szent Miklósnak szentelt főoltár titulusa kezdettől adott volt, a két szentet együtt ábrázoló főoltárkép viszont már Nádasdy halála után, 1675-ben készült el.³⁷⁰ Mindenesetre az országbíró fogva tartása idején kelt hagyatkozása szerint a főoltárt két mellékoltár kísérte volna, ezeket a családi kriptá fölé szánta, *Mater Dolorosa* és Szent Mihály arkangyal titulussal.³⁷¹ Az aranyozott pácolt retabulummal megvalósítani tervezett oltárok közül ez utóbbi kettő kivitelezésére végül nincs adat.

³⁶⁶ SCHERP 1998, 260, 262.

³⁶⁷ A Köpenyes Madonna-kép kapcsán részletesebben szólok a kép festője, Jan Thomas működéséről, amire most csak az egymást jól kiegészítő Thieme–Becker-lexikonnal, valamint Herbert Haupt adattárával utalok: THIEME–BECKER 33 (1939), 64–65; HAUPT 2007, Nr. 1313.

³⁶⁸ MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon), 1669. május 20.: „Eadem Christoff Mengelpurgernek Comittaltat az Joanis Thomas Kép ironak adjon Uy Bort Ako Nr. 10”; 1669. június 10.: „Thomanak Comittaltatott, az Kepironak Joan Thomanak adjon fl. 50.”

³⁶⁹ „Johann Thomas Hoffmaler ut litt: M – 132 fl.”, 1671. február 1. „Verzeichnis der Jenigen Graff Naidastischen Creditorn, welche sich á dato den 1. Februarÿ instehenden 1671isten Jahrs beÿ der Khajl: HoffCam(m)er weithers angemeldet [...] ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 400, fol. 424v – „Johan Thomas Hoffmahler – 132 fl [alatta] P(er) Pausch ihme etwas hinaus zugeben”. Ennek alapján: SITTE 1907, I. 70. – A Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben: „Joannes Thomas Pictor pro diversis picturis, et Vinis prætentit No. 74 132 fl et Nadasdiani officiales confirmarunt Picturas Nadasdio consignatas esse et partem earum adhuc in Lukaus [Léka?] existere hinc cum ipso tractari et pro omnibus 100 fl. contentari poterit” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis prætensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 35v.

³⁷⁰ Erre nézve lásd e dolgozat IX. 1. fejezetét.

Ezzel együtt a Lékán fennmaradt képek nem véletlenül ábrázolják épp e két szentet. A kérdés, amelyet bizonyos értelemben már a korábbi irodalom is érintett,³⁷² annyiban fontos a számunkra, hogy újabb adalék Nádasdy megrendelői gondolkodásához, ahhoz a visszatérő szándékhoz, hogy életének jelentősebb alkalmait műalkotással tisztelje meg. Az árpási plébániatemplomban fennmaradt Köpenyes Madonna elkészítésében például (mint látni fogjuk) a politikai pálya egy nevezetes mozzanata kapott méltó hangsúlyt, míg a két lékai képpel, úgy vélem, életének hittel kapcsolatos legfontosabb eseményeiről emlékezett meg: megkereszteléséről, valamint katolikus vallásra való áttéréséről. Tudjuk, hogy ez utóbbi 1643. november 25-én, Szent Katalin napján történt, s minthogy születésének dátuma, 1623. január 14.³⁷³ néhány nappal előzi csak meg Szent Sebestyén ünnepét (január 20.), nem kizárt – habár adat nincs rá –, hogy keresztelése ezen a napon volt. Mindenesetre amennyiben e feltevés helyes, úgy segítségül hívható két másik emlék értelmezéséhez is, ahhoz a 19. század végén Pottendorfon még meglévő Szent Sebestyén- és Szent Katalin-szoborpárhoz, amely az irodalom szerint eredetileg a vár kápolnájában állt.³⁷⁴

Jan Thomas Lékára készült képei közül a Szent Katalin-kompozíció eredőjét pár éve határozta meg a kutatás: a római Santa Maria in Vallicella szentélyében függő Rubens-mű Szent Domitilla-alakjában ismerve fel a közvetlen előzményt.³⁷⁵ A rangos előkép azzal együtt is a megrendelői presztízs része lett, hogy egyelőre sem az ötletadóra, sem a – festői részletek azonosságából ítélve közvetlen – átvétel módjára nincs javaslat. Szerencsére több a támpont a párdarab, Szent Sebestyén esetében. Ennek ugyanis beazonosítható a kompozíciós forrása: *Paulus Pontius* (1603–1658) egy metszete,³⁷⁶ ami a flamand *Gerard Seghers* (1591–1651) – Rómában Caravaggio, Antwerpenbe visszatérve

³⁷¹ MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 294. Nr. 39. „Informatio Comitum Francisci de Nadasd ad praetensionis diversor(um) Creditorum. Viennae 12. April 1671” Fol. 5. („Patribus in Leuka, Seu Lukenhauß [...]”) „Item Altare majus S. Nicolai Episcopi, & de Tolentino. Duo altaria Lateralia, supra Cryptam, ubi P(i)æ. M(emoriae). Consors mea jacet, in honore(m) B. V. Dolorosæ, alter(um) in honore(m) S. Michaelis Archangeli, e regione: omnia von gebeistere(m) Holz & deaurata. [...]”.

³⁷² Nádasdyék Szent Sebestyén és Szent Katalin iránti tiszteletét említi Mohl alapján RÓZSA 1970, 200/40. j., valamint RÓZSA 1973, 170/37. j.

³⁷³ A Nádasdy születésére vonatkozó, általában nem idézett forrásszöveg így szól: „Anno 1623. die 14. januarii [Nádasdy Pálné asszonynak] második fia lett Ferencz nevű” KOMÁROMY ANDRÁS: Adatok Csejthe történetéhez. *Történelmi Tár* 22 (1899), 723. A közlést, amely cáfolja a korábbi tévedéseket (pl. MOHL 1900, 616.) Rózsa György találta meg, ld. RÓZSA 1970, 185; RÓZSA 1973, 122. Az irodalomban forgó téves, ill. bizonytalan említések újabb áttekintését adja monográfiájában: TOMA 2005, 33/50. j. Nádasdy áttérése a katolikus vallásra szintén Rózsánál az idézett helyeken, valamint TOMA 2005, 37. oldalon található. Legutóbb katolizálása előkészítésének, közte itáliai utazásának ismertetését is említve: VISKOLCZ 2013, 40–50.

³⁷⁴ Mohl Adolf még látta a szobrokat, amelyek elmondása szerint Nádasdy és felesége arcvonásait viselték: MOHL 1900, 626–627; hivatkozik rájuk RÓZSA 1970, 200/40. j.; RÓZSA 1973, 170/37. j.

³⁷⁵ GALAVICS 2004, 51; GALAVICS 2005, 30–31. Megjegyzendő, hogy az újabb osztrák műemléki kutatás a 18. század 3. negyedére datálja a képeket, meghatározatlan kolostori eredettel („Festsaal, Sakristei, Kollegium”), semmilyen kapcsolatukat nem feltételezve a lékai templom 17. századi berendezésével, nemhogy Nádasdy Ferencsel. Ld. ÖKT LVI 2005, 342.

³⁷⁶ A rézmetszetet közli: BIENECK 1992, 204, Kat. Nr. A89a, rézmetszet, jelezve: „Gerardus Seghers inventor”, „Paulus Pontius sculpsit”.

pedig *Paul Rubens* (1577–1640) követője, majd közvetlen munkatársa³⁷⁷ – ma is meglévő festménye alapján készült.

Gerard Seghers: Szent Sebestyén, 1630 k. Petworth House and Park

Az eredeti mű, Seghers 1630 köré tett olajképe a Leconfield-gyűjteményben (Petworth House, West Sussex) található: nagyméretű, Thomas lékai kompozíciójához képest oldalfordított ábrázolás, Szent Sebestyén alakján kívül egy gyermek angyallal, aki a szent oldalába fúródott nyilat igyekszik eltávolítani.³⁷⁸ Seghers kompozíciója igen népszerű volt, Pontius 1630–1634 között készült metszetét 1660–1670 körül oldalfordítottan vette át *François Ragot* (1638–1670), majd feltehetően őt követve, az oldalakat ismét megcserélve *Jean Marin* (1620–1650 k.) metszete rézbe, s mindketten jelezték lapjukat. Valamennyi sokszorosítás további olajképeknek is forrása volt, amelyek részben lengyel gyűjteményekből, részben műkereskedelemből ismertek.³⁷⁹

³⁷⁷ BIENECK 1992.

³⁷⁸ BIENECK 1992, 204, Kat. Nr. A89, olaj, vászon 216 x 142 cm.

³⁷⁹ Ld. Krakkói festő 1642-ből, Bielany, Kamalduli templom, WALICKI–TOMKIEWICZ 1971, 191. kép és szám; An. Zarzycki, 1747, Łowicz, Székesegyház, uo. 190. kép és szám, mindkettő Ragot metszete alapján készülhetett; Łukasz Orłowski, 1762, Lanckorona, plébániatemplom, uo. 192. kép és szám, a kompozíció irányából ítélve Pontius vagy Marin metszete nyomán. Lásd továbbá Lempertz, Köln, 1049. aukció, 2015. május 16., Lot 1058: olaj, rézlemez, 36.5 x 28 cm, ami feltehetően Pontius lapját követve készült.

Paulus Pontius: Szent Sebestyén, rézmetszet

A festmény, amelyet az országbíró feltehetően a lékai templomba szánt párdarabjával együtt, egyértelműen a Pontius-féle metszetet követi. Egyeznek a fialak részletei, a földre helyezett íj, nyilak és tegez, azonosan kiképzett a fa, amelyhez a szentet kötözték és hasonló a táj is, legalábbis amennyire az a metszeten látszik. Ugyanis van egy lényeges mozzanat, ami megkülönbözteti Thomas képét mind az angol gyűjteményben őrzött eredeti festménytől, mind a róla készült metszetektől: ez a nyilat eltávolító angyal figurája, ami nem található meg Lékán – helyette lovas és gyalogos katonák csoportja vonul a háttérben. Hasonlóan egyedi az oltárképen a szent fejtartása és fiziognómiai jellemzői is: míg valamennyi ismert változaton Sebestyén egyöntetűen lehajtott fejjel, előre omló hajjal látható, addig Lékán fejét felemelve felfelé

tekint, s miközben arca másutt szórtelen, itt jellegzetes magyaros bajuszt visel, mint ahogy vállig érő haja is a kortárs hazai divatot követi.

Gerard Seghers kompozíciójával Thomas ismét egy Rubens-követő munkáját hasznosította, ahogyan Szent Katalin alakját is mesterétől vette át. A Seghers-mű esetében azonban nem lehetnek kétségek afelől, hogy az előkép lékai adaptálásának ötlete magától a festőtől származik, tekintve, hogy a példaadó metszetet Pontius a helyi egyházfőnök, Georg Chamberlainnek ajánlotta, aki 1628 és 1634 között Ypres-nek, Thomas szülővárosának volt a püspöke.³⁸⁰ Vagyis a csaknem teljesen hűen követett metszetelőképez az 1658 körül Brüsszelt odahagyó festő mintakészletébe tartozhatott.

A lékai oltárképet – a fenti kompozíciós előzményt és összefüggést nem ismerve – a kutatás pár éve összekapcsolta egy épp akkor aukcionált krétavázlattal, amelyet a Magyar Nemzeti Galéria a lékai kép *modellójának* mondvá, Jan Thomas műveként vásárolt meg.³⁸¹ Az elmondottak után és a példányok ilyen bősége mellett okkal lehetnek kételyeink a kréтарajz vázlat és a lékai festmény direkt kapcsolatát, illetve Thomas szerzőségét illetően, ha néhány közvetett bizonyíték nem támogatná az eredeti feltételezést. Mert noha a nagy formátumban kivitelezett mű inkább a Pontius-metszet megfelelője, több minden amellet szól, hogy a kréтарajz egy, a monokróm metszetkompozíciót színekkel láttató *bozzetto*, ahol a főalak minél teljesebb megfogalmazásán van a hangsúly. Míg Sebestyén figurája gondosan kidolgozott, addig a lényegtelen elemek (pl. fegyverek) nélkül megrajzolt környezet a befejezetlenség, az ötletszerű átfogalmazás képét mutatja. *Pentimentók*, odadobott, megkezdett részletek árulkodnak erről: a balra épp csak felvázolt sás-leveles növény, a teljes hosszában megvastagított, de az alárajzolást továbbra is látni engedő fatörzs vagy a metszet angyalfigurája által eredetileg kitakart háttér bizonytalan rajza, megoldatlansága mind a nem véglegesített állapot jele. Mindazonáltal maga a technika, a – lékai festménnyel színeiben egyébként egyező – kréтарajz is amellet szól, hogy megrendelőnek való bemutatásra készült; körben vékony fekete festett keret által „képpé kiegészített” *modellóval* van dolgunk, amelyet két jelentéktelennek tűnő részlet közvetlenül is a lékai műhöz kapcsol.³⁸² Mind a *bozzetón*, mind a lékai festményen Szent Sebestyén oldalán és combján a nyíllal ejtett seb erőteljesen vérzik, két hosszú, széles nyomot hagyva a szent testén, míg a festett előképen, valamint Pontius metszetén is csak az oldalseb alatt látunk egy kis vékony vércsíkot, a combba fúródott nyíl alatt pedig még azt sem. A másik jellegzetesség, ami a

³⁸⁰ A metszet többsoros dedikációs feliratának közlésével: BIENECK 1992, 204, Kat. Nr. A89a.; Chamberlain püspök életrajzához: *British Catholic History*, Volume 2, Issue 1, 1953, 84 – 86, ld. <https://doi.org/10.1017/S0268419500002798>

³⁸¹ MNG Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 2005.1 M, kréta papír, 38 × 25,2 cm. A képet védő falap belső oldalára ragasztott papírlaptöredéken 17. századi kézírással egy holland nyelvű levél szövege olvasható. Köszönöm Kees Teszelszkynek a szövegről kapott felvilágosítást. A mű első közlése: GALAVICS 2005, 34, 20. kép.

³⁸² Meg kell jegyezzem, hogy amennyiben a Magyar Nemzeti Galéria kréтарajza valóban Thomas műve, akkor a lap ezzel a technikával nem egyedüli az életműben: ismert egy fekete és fehér krétával kék papíron kivitelezett térdeplő Mária Magdolnája (28 × 22 cm), amelyet a Witt Library Fotótára Thomas von Ypern név alatt „Gernsheim, London, 1938” lokalizációval tart nyilván.

Jan Thomas (?): A lékai Szent Sebestyén *modellója*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjtemény

Jan Thomas: Szent Sebestyén, 1669. Léka, plébániatemplom

két művet egymással rokonítja, a megváltozott fiziognómia: mint említettük, Lékán Sebestyén bajuszt visel, a krétarajz *bozzettón* pedig kis göndör szakállt, amit sem Seghers eredeti festményén, sem Pontius metszetén, sem pedig a sokszorosítás nyomán készült többi változaton nem találunk meg. A különbség, ahogyan a megváltozott fejtartás is, akár megrendelői kérés eredménye is lehet.

Jan Thomas (?): Fájdalmas Mária. Lockenhaus, Római katolikus plébánia

Nádasdy szinte a letartóztatásáig juttatott megrendeléseket Thomasnak. Az 1669. évi megbízásként adatolt két lékai festmény mellett ugyancsak késői feladat lehetett az az ágostonos rend számára festett két mű is, amelyeket a művész már az országbíró kivégzése után, 1672 januárjában szállított le a lékai perjelnek: egy megfeszített Krisztust, valamint egy Fájdalmas Máriát ábrázoló kompozíciót.³⁸³ Utóbbi talán azzal a kisméretű, jelzés nélküli, mindaddig közöletlen képpel azonos, amelyet ma a lékai templom plébániáján őriznek, s amelyben Jan Thomas Nádasdy megbízásából készült munkáját feltételezem.

Az országbíró által foglalkoztatott művészek közül legjobban *Benjamin Block* (1631–1690) tevékenysége adatolt, köszönhetően Joachim von Sandrart rövid, de bizonyosan a festő közlésére támaszkodó életrajzának, valamint benne néhány olyan mű említésének,

³⁸³ A lékai perjel, Fr. Cesarius Syrott 1672. január 12-én kelt elismervénye Jan Thomasnak a képek átvételéről MNL OL E 41, Magyar Kamara Archívuma, Litterae ad Cameram exaratae. Ld. MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3232–3233. sz. Badál Ede gyűjtése, Továbbá BUZÁSI 2015, 309.

amelyekről a Nádasdy-megrendelések kedvezőtlen forrásadottságai miatt egyébként valószínűleg nem szerezhettünk volna tudomást. Sandrart részletezve Block Magyarországon, pontosabban Nádasdy számára végzett munkáit, megemlíti egy Szent István vértanú megkövezését ábrázoló főoltárképet Győrben – „das grosse Haupt-Altar-Blat zu Rab” –, a helyszín közelebbi megjelölése nélkül.³⁸⁴ A forrást elsőként Rózsa György értelmezte: az adatot a győri székesegyház déli hajójának oltárában fennmaradt Szent István-jelenetre vonatkoztatva, amelyet a székesegyház egykori főoltárképeinek gondolt.³⁸⁵ A korábban elveszettnek hitt³⁸⁶ festmény azonosítása meglévő művel úgy is jelentős volt, hogy Rózsa e rövid említésben nem tért ki arra a kérdésre, hogy a székesegyház titulusa már a 17. században is a Boldogasszony volt, és főoltára az egyik győri nagyprépost adományából készült. Ami annyit jelent, hogy Block Szent István vértanú-oltárképe eredetileg nem a székesegyházban állt, de hogy hol, az csak a város és templomai 17. századi történetének összefüggésében volt kideríthető.³⁸⁷

Győrben a 17. század folyamán csak egyetlen főoltár volt Szent István titulussal, a középkori alapítású belvárosi plébániatemplomé, amelyet 1614-ben a ferences rend kapott meg használatba, akik elsősorban a város német anyanyelvű katonaságának és német ajkú lakosságának lelki gondozását végezték.³⁸⁸ 1654-ben a templom a kolostorral együtt leégett, újjáépítése a régióban élők széles körű anyagi támogatásával 1655-ben kezdődött el és 1659-ben fejeződött be.³⁸⁹ A ferences templom ekkor, vélhetően hagyományörzés okán, ismét a középkori plébániatemplom titulussal kapta: a város védőszentjének, Szent István vértanúnak a tiszteletére szentelték fel.³⁹⁰ Az adakozásból megújult templom támogatóit, valamint az adományokat a ferencesek győri konventjének protokolluma őrizte meg, így Nádasdy Ferenc országbíró nevét is, aki feleségével együtt 1000 forintot adakozott a főoltár céljára, amely így teljes egészében az ő költségükön készült el.³⁹¹ Erre az adatra hagyatkozva lehetett a ferences templom főoltárképére vonatkoztatni a Sandrart-életrajzban említett megbízást – figyelembe véve a titulus egyezését, valamint az újjáépítés idejét, ami egybeesett Block magyarországi működésével. A kérdésre, hogy mikor és mi okból került át a kép arra a helyre, ahol ma áll, a székesegyház déli hajójának oltárára, a térséget ért 1763. évi földrengés okozta károk adtak magyarázatot. Minthogy a rend protokolluma szerint a templom, s főként a szentély erősen megrongálódott, a rendház és a konvent vezetői az átépítéséről és új főoltár emeléséről döntöttek.³⁹² A templom (földrengés ellenére épen maradt) régi főoltárképe – őrizve és átörökítve a ferences templomban működő

³⁸⁴ SANDRART 1679, Bd. II, Teil III. 74.

³⁸⁵ RÓZSA 1970, 190; RÓZSA 1973, 129.

³⁸⁶ GARAS 1953, 119, 131.

³⁸⁷ A kérdés részletesebb, adatolt feldolgozására ld. BUZÁSI 2000.

³⁸⁸ NÉMETH 1931, I. 99; BÁRDOS 1980, 125; újabban FAZEKAS 2017, 79–80; BARKÓ 2017, 368.

³⁸⁹ NÉMETH 1931, I. 100; BOTTLÓ 1962, 232, Nr. 993; BARKÓ 2017, 368; FAZEKAS 2017, 80.

³⁹⁰ NÉMETH 1931, I. 101; BEDY 1938, 430; BÁRDOS 1980, 125–126.

³⁹¹ OSzKK Fol. Lat. 4141, *Prothocollum Venerabilis Conventus Iaurinensis* i.m. 4. Az adományozók névsorára ld.: NÉMETH 1931, I. 100.

³⁹² *Prothocollum Venerabilis Conventus Iaurinensis* i.m. 24–25; újabban BARKÓ 2017, 371.

belvárosi plébánia jogkörét és funkcióit – ekkor került át a székesegyház déli hajójába, ahol a 1772-ben Melchior Hefelevé tervei alapján új oltárarchitektúrát kapott.

Nádasdy Ferenc mesterfoglalkoztatásának az a sajátossága, hogy igyekezett állandó megbízásokkal ha nem is udvarában, de rendelkezési körében tartani a Bécsbe újonnan érkezett vagy az ottani megrendelők által még kevésbé ismert, kevésbé foglalkoztatott mestereket, példákkal is illusztrálható. Ezt láttuk a már említett augsburgi ötvös, *Jacob Emanuel Garbi* ifjúkori alkalmazásának háttérében is, aki a húszas évei közepén, még bécsi karrierjét megelőzően dolgozott Nádasdynak. De hasonló mozzanatai vannak Block életrajzának is, akinek bár itteni tevékenységére nincs semmilyen kifizetési adat, az országbíró és felesége 1656-ban festett képmásaival, a lorettói templomba készült öt mellékoltárképpel, valamint a győri Szent István-oltárképpel együtt összességében nyolc Nádasdy-megrendeléshez köthető művéről van tudomásunk. S noha a festő első magyar megbízója nem az országbíró volt, hanem 1655. őszi megérkezését követően Esterházy Pál, mégis Nádasdy volt az, aki a folyamatosan biztosított feladatokkal három évig a környezetében tartotta az egyébként Itáliába igyekvő fiatal festőt. Nincs adat arra, hogy Block ezt a három évet Nádasdy udvarában működve töltötte-e vagy pedig Bécsben élve. Mindenesetre megbízója számára készült műveinek száma, illetve a tény, hogy ideérkezésétől egészen 1659 eleji Itáliába távozásáig csak magyar megrendelésre készült munkái ismertek, nemkülönben, hogy tanulmányútját Nádasdy anyagi támogatásával valósította meg, aki ennek fejében utolsó megrendeléseként Rómában Athanasius Kircher portréját is elkészíttette vele, valamiféle alkalmazotti/udvari státuszt feltételez. S pontosan így fogalmaz Sandrart is, amikor az országbíró szolgálatában eltöltött három évről beszél.³⁹³

Tudomásunk szerint Nádasdy még egy alkalommal tett kísérletet arra, hogy átmenetileg Bécsben időző művészt udvari festőnek nyerjen meg: a müncheni udvarból Rómába tartó antwerpeni állatképfestőt, *David de Koninckot* (1636–1687 után) próbálta kecsegtető ajánlattal maradásra és udvari szolgálatra bírni, azonban a művész, aki kevéssel korábban a bajor hercegnőnek is nemet mondott, kitartott eredeti célja mellett és továbbutazott Itáliába.³⁹⁴ A történet érdekessége, hogy a festő pályája szempontjából amúgy lényegtelen epizód – amely ráadásul nem is az egyetlen volt bécsi tartózkodása alatt – a leírás szerint Nádasdy tolatkodó, a festő számára valószínűleg terhes fellépése miatt kapott helyet (és maradt fenn) Filippo Baldinuccinak, az Itáliában működő művészek firenzei életrajzírójának munkájában.³⁹⁵

A névsor teljességének kedvéért említem meg az irodalomban bécsiként vagy legalábbis bécsi képzettségüként valószínűsített *Hans Rudolf Millert*, akinek legismertebb munkája a sárvári vár dísztermének 1653-ban készült mennyezeti freskója

³⁹³ „[...] Frantz von Nadasti in Ungern: bey welchem er 3. Jahr in Dienste sich begab [...]” SANDRART 1679, Bd. II, Teil III. 74.

³⁹⁴ ILG, ALBERT: David de Koningh in Wien. *Monatsblatt des Alterthums-Vereines zu Wien* 4 (1887) Nr. 6, 36.; BUZÁSI 2015, 309.

³⁹⁵ BALDINUCCI, FILIPPO: *Notizie de' professori del disegno di Cimabue in qua* [...] Firenze 1681. Általam használt kiadása: Firenze 1847, Vol. 5, 555: „[...] ed il conte di Nadasti molto l'importunò, allettandolo con buone promesse al servizio di quella corte; ma lo stesso motivo, che gli aveva poc'anzi fatto recusare gl'inviti della duchessa di Baviera, ebbe forza ancora d'animarlo al rifiuto delle nobili esibizioni, che gli venivan fatte in Vienna: [...]”

volt – ezt a dolgot egyik fejezete érinti majd –, de aki Nádasdynak szóló első feladatként 1652-ben a Vezekénynél elesett négy Esterházy nagyszombati *castrum doloris*ának, valamint temetési menetének előképét rajzolta meg. Előkészítő vázlatát a Bécsben működött augsburgi származású *Moritz (Mauritius) Lang* (kimutatható 1649–1666) véste rézbe, a temetési beszédhez tartozóan 1653-ban kiadott rézmetszetekhez.³⁹⁶ Mindeddig nem tisztázott, hogy miként esett Nádasdy választása az addig ismeretlen munkásságú Millerre, mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy az akkor már számontartott Moritz Lang első magyar vonatkozású kapcsolata az 1649-ben kiadott második Wideman-kötet volt, amely Johann Christoph von Puchheim anyagi támogatásával jelent meg, s amelyben a harmincéves háború császári seregének főtisztjeit ábrázoló portrék közül 13-at Lang készített.³⁹⁷ A Bécsből (feltehetően 1652-ben) Pozsonyba áttelepült rézmetszőnek Nádasdy később komolyabb megbízást is adott: egy Assisi Szent Ferenc életének szentelt kis kiadvány címlapmetszetét készítette el vele, valamint talán 44 illusztrációját, jóllehet a címképpel ellentétben azokon nem található jelzés. Az 1655-ben Bécsben, Matthaues Cosmeroviusnál megjelent mű apropóját feltehetően az adta, hogy 1655 végén Nádasdynak Ferenc nevű fia született.³⁹⁸ Nem tudjuk, hogy a két ismert megbízás közül melyikre vonatkozhat az a Langtól származó számláról szóló adat, amelyik az országbíró letartóztatása után Pottendorfon talált és összegzett iratok között fordult elő; a forrás ugyanis a megrendelés tárgyát nem nevezi meg.³⁹⁹

Áttekintve Nádasdy megrendeléseinek és mesterfoglalkoztatásának, azt kell mondjuk, hogy a Bécsből hívták, illetve ott működő festők névsora lényegesen hosszabb, mint a hazaiaké. Sőt, még abban sem lehetünk biztosak, hogy az utóbbiakhoz sorolható négy mester közül helybeli vagy környékbeli volt-e az a kettő, akinek neve a Pottendorfon összeírt hátralékos kifizetések jegyzékében, illetve egykori számla alapján regisztrálva fordul elő. A bértartozások között 1671-ből *Jacob Schüller* nevét tünteti fel forrás,⁴⁰⁰ a pottendorfi iratjegyzék pedig bizonyos *Mild* nevű festő számláját említi meg.⁴⁰¹ Származás vagy működési adat egyiknél sincs megadva.

A kevés hazainak tudott vagy vélt festő közül *Peter Grünberger* (1616–?) soproni városi festőről vannak ismereteink. Bár róla a forrásokban néhány szórványadat is fennmaradt, a Nádasdy-irodalom mindeddig csak utalás erejéig említette meg.

³⁹⁶ Moritz (Mauritius) Lang életrajzi adataira és magyarországi működésére: PATAKY 1951, 168–169.

³⁹⁷ RÓZSA 2006, 262; RÓZSA 2006a, 108, 114–115, itt az ábrázoltak névsorával. Lang és Wideman munkakapcsolatáról újabban: POLLEROSS 2016, 180.

³⁹⁸ A kötetéről részletesen: VISKOLCZ 2013, 118–123, ahol a szerző nemcsak a dátum nélkül kiadott kötet megjelenési idejét, de a metszetek mintaképeit is meghatározza. A kiadvánnyal és Nádasdy megbízásával röviden foglalkozik: RÓZSA 1973, 135–126. Adattárában szerepelteti megjelenési év nélkül: PATAKY 1951, 169.

³⁹⁹ „Nr. 55. Auszug von Moriz Lang” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

⁴⁰⁰ „1671. Jacoben Schüller Mallern – 15 fl. 20 kr”. MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

⁴⁰¹ „Nr. 62. [Auszug] Von Mild Mahler” MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

Grünberger a karintiai Sankt Veitből származott, már 1654-ben Sopronban élt, de csak 1673-ban lett polgár, s ugyanekkor a külső tanács tagja.⁴⁰² 1657-ből tudunk soproni, a Szent Lélek templomban végzett munkájáról.⁴⁰³ Az országbíró körében a Wesselényi-szervezkedésben résztvevők adósságait összesítő 1674. évi jegyzék alapján tud róla az irodalom: a forrásban mint konvencióval foglalkoztatott festő szerepel, akinek hét évi kifizetetlen ellátmányként 105 ft. járt.⁴⁰⁴ Ahogyan konvenció alkalmazottként fordul elő 1669-ben a keresztúri számtartó irataiban is.⁴⁰⁵ Mindebből úgy tűnik ki, hogy Grünberger alkalmazott gyanánt végezte a munkát, amely a pottendorfi bértartozások 1675. évi kifizetési jegyzékében szobafestésként szerepel a jezsuita pátereknél, egy helyiségre szólóan, de a helyszín megjelölése nélkül.⁴⁰⁶ A feladatot és annak helyét Nádasdy 1664. február 10-én írt megbízása pontosítja, ami Grünberger egyik kérvényéhez csatolva, másolatban maradt fenn. Ebben az országbíró megrendeli tőle a jezsuiták kezén lévő soproni nemesi konviktus egy szobájának – mint a kapcsolódó másik forrásból kiderül, refektóriumának – a festését, a kivitelezésre szóló részleteket is megadva. A stukkóval tagolt fal keretelt mezőibe Nádasdy utasítására olajképeket kellett készítenie: a kisebb kartusokba tájképeket, míg a hat nagyobbba az atyák kívánsága szerint figurák ábrázolásait – talán szentek alakjával. A munkához szükséges anyagot saját költségen a festő biztosította, közte a vásznat is, amiből egyértelmű, hogy a megrendelés stukkókeretbe illesztett olajképekre szólt, egyúttal azt bizonyítva, hogy Grünberger a falkép-megrendelés ellenére elsősorban olajban és nem freskóban dolgozott. A szerződésben szerepel az a 105 ft., amelyet mindezért Nádasdy a festőnek ígért.⁴⁰⁷ Arról, hogy a feladatot végül elvégezte, a kamarának benyújtott kérvényhez Grünberger Nicolaus Dombay jezsuita páter tanúsítványát mellékelte, aki beszámolt arról is, hogy a munka során az uraságok nem egyszer megtekintették a művet, köztük

⁴⁰² HÁZI 1982, 522.

⁴⁰³ GARAS 1953, 133.

⁴⁰⁴ „Petrus Grünberger Pictor soproniensis prætendit 105 fl ob certas Picturas á Nadasdio ei debitas, et adycit sub No 117 Instrumentum Conventionis quodcum non sit in authentica forma, nec credendum, Pictorem hunc alimentorum quotidianorum valde indiqum 7 Annis integris expectasse, ideo 15, vel 20 fl expediri, ubi vero non contentus esset, ad majorem Probam remitti posset.”, 1674. április 19-én kelt vizsgálati jegyzőkönyv részlete, OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 41r. A forráshelyet hivatkozva RÓZSA 1973, 171/41. j., aki ezzel elsőként hívta fel a figyelmet Grünbergerre, mint Nádasdy hitelezőjére.

⁴⁰⁵ „Commissionum Annj 1669” „Die 3. Maÿ [...] Item Péter Grinperger neveö Képiironak f 12.” – [Maÿ] „Die 16 Comittaltatot Czirk Gyeörgynek adjon az Sopronj Kepironak Conventioiara valo Restantiat És [Xturi munkara ... f 15 – a bejegyzés áthúзва] – „Die 22 Augusti. [...] Eadem Czirk Gyeörgynek, adjon Soproni Képiironak Griebeknek ... f 20”. MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon). Az év egyezése alapján valószínűleg ezeknek az adatoknak egyikére hivatkozik Koppány Tibor, KOPPÁNY 2002a, 387, valamint ugyanő a sopronkeresztúri kastély építéstörténetében a festőt Gresspergernek nevezve: KOPPÁNY 2014, 181.

⁴⁰⁶ „1675. Peter Grünberger Mallern zu Ödenburg wegen ainer bey den H.P.P. Jesuitern gemahlnen Stuben – 105 fl.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

⁴⁰⁷ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 420, 1675, novemberi csomó, fol. 173r–v. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK VIII.

a gróf úr maga is.⁴⁰⁸ A festő a páter atesztjét követően, továbbá a Nádasdy megbízását tartalmazó, *Hofkammer*nek szóló 1675. augusztusi beadvány⁴⁰⁹ hatására, a munkadíjat, valamint az anyagköltséget tartalmazó teljes összeget kamarai utasításra még 1675 végén megkapta.⁴¹⁰

A soproni jezsuita kollégium Draskovich György győri püspök alapításaként jött létre 1636-ban, de miután jogi és intézményi önállóságát a rendfőnök csak 1650-ben hagyta jóvá, a konviktus intézményi megerősítésére az alapítólevél Lippay György esztergomi érsek aláírásával ellátva, csak 1661 őszén került sor.⁴¹¹ Mindazonáltal a nemesi konviktus már 1640-ben megkezdte működését az egykori johannita konvent külvárosi épületében (a Fövényverem utcában volt ún. *Kirchhausban*),⁴¹² amelyet ekkor erre a célra átalakítottak, majd 1652-ben egy tűzeset miatt átépítettek, később pedig egy házhely megvásárlásával és új épület emelésével 1660-ra kibővítettek.⁴¹³ A kollégium első felállítására idejéből, 1636-ból adatszerűen tudható, hogy a refektóriumot a *Kirchhaus* épületében tervezték kialakítani,⁴¹⁴ viszont későbbi helyére a több épületre is kiterjedő rezidencia nehezen áttekinthető építéstörténete miatt nincs támpont. Azaz nem tudjuk, hogy 1664-ben az intézmény mely részében kapott helyet a Nádasdy által *Convent Stubénak* mondott, de a jezsuiták atesztjében refektóriumnak nevezett helyiség, amelynek díszíttetését az országbíró jónak látta és Grünbergernél megrendelte.

A szórványos adatokból úgy tűnik ki, hogy a városhoz több szálon is kötődő Nádasdy,⁴¹⁵ aki a jezsuita társaságból elsősorban a soproni rendházzal ápolt jó kapcsolatot, már korábban is a konviktus felállítása körül bábáskodott: 1651-ben, vagyis épp a soproni rezidencia kollégiumi rangra emelése idején az egyik generális *confundator*ként említi őt egyik levélfogalmazványában.⁴¹⁶ Hogy a megjelölés mit fed, az nem innen, hanem Nádasdy végrendeletéből derül ki, amely 1663-ban, azaz a refektóriumbeli munkára adott megbízást megelőző évben készült. Ebben a soproni jezsuita kollégiumra a tertia probációs ház céljára ötvenezer forintot hagy, felét az épület megépítésére szánja, amiben addig a város akadályozta meg őt. Cserébe, továbbá atyja után neki járó bizonyos hátralékok áttestálásáért viszont magának és családjának a probációs ház alapításáért a rendtől „fundator titulust” kér. Amennyiben ezt nem kapja

⁴⁰⁸ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 420, 1675, novemberi csomó, fol. 172. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XVII.

⁴⁰⁹ Dátum nélkül, Grünberger saját kezű aláírásával. 1675. augusztus 27. előtt. Uo. fol. 171r–v.

⁴¹⁰ Uo. fol. 170r.

⁴¹¹ SCHWARTZ 1935, 36; az alapítás elhúzódozó folyamatáról, valamint Draskovich szervező-érdekérvényesítő tevékenységéről részben a város ellenében, részletesen, új eredményekkel: KÁDÁR 2011, 393–402, különösen 397–398; KÁDÁR 2012, 64–73; KÁDÁR 2013, 159–160.

⁴¹² KÁDÁR 2011, 397; KÁDÁR 2012, különösen 66–67; összegyűjtött bibliográfiával és forrásokkal: *Bevezetés a Jézus Társasága magyarországi rendtörténetének forrásaiba és irodalmába* 2016, 47.

⁴¹³ SCHWARTZ 1935, 34–36; CSATKAI–DERCSÉNYI 1956, 415–416 (Szélmalom utca 17. sz. ház); GABRIELLI–KELEMEN–NEMES 2013, 118–119, 122; KÁDÁR 2013, 162–163.

⁴¹⁴ KÁDÁR 2011, 409.

⁴¹⁵ TOMA 2005, 52 és 156. j. Nádasdy a soproni alsóvárosban egy házat vásárolt 1653-ban, de a tulajdonba nem engedték beiktatni. Ugyanerről TOMA 2010, 861. (ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 192, Konv. 1653. szeptember, fol. 297–303, 1653. szeptember 22..)

⁴¹⁶ TOMA 2005, 56.

meg, illetve őt és családját csak *confundator*nak ismernék el, úgy az egész alapítvány – így szól a végrendelet – a szombathelyi domonkosokat illesse meg.⁴¹⁷

Nádasdy tehát nagyon is jelen volt – ha nem is a szándékainak megfelelő formában és mértékben – a soproni jezsuita kollégium intézményi fejlődésének folyamatában. Lehet, hogy ezzel együtt részvétele csupán a refektórium kifestésére adott megbízásban teljesedett be, illetve érhető tetten. Bárhogy is volt, a terem funkciója 1674-ig maradt érvényben, amikor is a rend a külvárosi – Fövényverem utca, Bécsi utca, Szélmalom utca által határolt – épületegyüttesből a belvárosi Szent György utcába költözött, az ekkor használatba vett és általuk templommá bővített korábbi evangélikus kápolna⁴¹⁸ szomszédságába, ahol a rendház, a konviktus és a gimnázium céljára több épületet is megkaptak, illetve építettek.⁴¹⁹ A konviktusbeli falképekről, illetve *Peter Grünberger* munkájának sorsáról ekkor, illetve a későbbiekben már nincs adat.

II. 3. AZ ÉPÍTKEZÉSEK MESTEREI – SÁRVÁR ÉS LÉKA

Kijelenthetjük – figyelembe véve a forrásadottság körülményeit is –, hogy a mesteradatok egyfelől az utolsó évtizedek megrendeléseit fedik, másfelől pedig Nádasdy építkezéseihez kapcsolódnak. Amelyek közül a legkorábbiak az 1638 és 1640 decembere közti évek sárvári váron végzett munkái – igen kevés névvel. Az említések akkortól datálódhatnak, amikor a 15 éves Nádasdy Ferenc azt követően, hogy özvegy anyja, Révay Judit 1638 végén hozzáment Forgách Ádámhoz és Galgórcra költözött, kézbe vette birtokai igazgatását, amit váltakozva látott el Sárvár és Keresztúr székhellyel.⁴²⁰

Sárváron az 1638–1639. évekből fennmaradt első építési adatok torony javításáról szólnak, ami lehetett a 15. század második feléből való, egyemeletes és elhelyezkedésében akkor még különálló kaputorony⁴²¹ éppúgy, mint a Nádasdy Tamás idején, 1550–1552 körül új épületrészekkel megtoldott és Kanizsai Orsolya által használt több szintes középkori lakótorony is.⁴²² Mindkettő állapota indokolhatott ekkorra már javítást, így a konvenció szerint dolgozó „Torony csináló” ácsokról, „Toronyrakó”, valamint lépcsők és kőfalak „foltozását” végző, illetve kemencét „it az

⁴¹⁷ SCHÖNHERR 1888, 185–186.

⁴¹⁸ HÁZI 1965, 33.

⁴¹⁹ *Bevezetés a Jézus Társasága magyarországi rendtörténetének forrásaiba és irodalmába* 2016, 47; CSATKAI-DERCSENYI 1956, 226 (Szent György utca 3. 1674–1773 között jezsuita konviktus), 231 (Szent György utca 5. későbbi Prépostház, a 17. század közepén a Nádasdyaké, majd a vagyonelkobzás után Esterházy Pálé, aki a jezsuitáknak adta. Ezzel ellenkezik Házi Jenő adata – HÁZI 1965, 38. – aki, szerint az épületet 1677-ben Török Jánostól vették meg a jezsuiták), 232 (Szent György utca 7. Káptalanház, 1674-től a jezsuiták rendháza); HÁZI 1965, 34.

⁴²⁰ Ld. TOMA 2005, 36., TOMA 2016, 362, valamint Nádasdy Ferenc itineráriumának adatai a vonatkozó évekre: www.barokkudvar.hu

⁴²¹ A kaputorony elhelyezéséhez az egyes építési periódusokban: *A sárvári vár tudományos kutatása* 1968, 75–78, 125, 133, 140; TÓTH 1973, 237, 267/94. j.

⁴²² A lakótorony említései: *A sárvári vár tudományos kutatása* 1968, 140; TÓTH 1973, 206, 221, 224, 263/50. j.

Varban” építő kőművesekről szóló gazdasági jellegű említések⁴²³ bármelyik épületrészre vonatkozhattak. Ezt követően építómesterek legközelebb 1645-ben kerülnek elő a sárvári forrásokban, amikor is pallért és újkeresztény téglavetőt említenek a számtartó feljegyzései,⁴²⁴ akikre talán annak az északi szárnybeli teremsornak a megépítéséhez volt szükség, amelyet az 1646-ban felvett leltár szobabeosztása rögzít először.⁴²⁵ Ezzel a munkával vette kezdetét a vár zárt épülettömbjének kialakítása, ma ismert ötszög-formára történő átépítése, illetve fontosabb funkciót betöltő helyiségeinek reprezentatív élettérként való megújítása még az 1650-es évek folyamán, amely munkákról ebben a dolgozatban külön fejezet szól.

Nádasdy Ferenc sárvári építkezésével kapcsolatban két nevet tart számon az irodalom: *Johannes Wallner* és *Pietro Orsolino* kőművesmestereket. Wallner tevékenységét csak lokalizálni lehet Sárvárra, illetve Lorettóra, de azt, hogy mit végzett, nem tudjuk. A beadvány szerint Bécsújhelyen élő mester követelését elhunytá után lányai, Maria és Magdalena kérvényezték az Udvari Kamaránál, még az országbíró kivégzése előtti hetekben, 1671 áprilisában. Ebből csak az összeg nagysága és a két tétel derül ki: 200 fl, ami a sárvári várban teljesített megbízás után és 199 fl., ami a lorettói templom építésével kapcsolatos, nem pontosított munkáért járt volna a néhai kőművesnek.⁴²⁶ Az összesített, 399 forintról szóló hátralék Johannes Wallner neve alatt a Nádasdy-hitelezők ekkor összeállított jegyzékében is szerepel.⁴²⁷ A tartozás kiegyenlítése nem ment könnyen: az Udvari Kamara 1673. februári döntése értelmében a lorettói munkáért járó összeg a kamara irányítása alatt álló pottendorfi uradalom intézőjére tartozott, így a kifizetés ennek megfelelően az elmaradt béreket rögzítő pottendorfi jegyzék 1673. évi rovata szerint akkor meg is történt.⁴²⁸ A sárvári részt az

⁴²³ „Difficultates, Deffectus et Rejecta nec non Comissj proventus ex Rationibus Andre(ae) Ensely Rationistæ Bonor(um) ad Arcem Sarvar [...] à die 15. (dece)mbris 1638 usque diem eundem Ao 1639 extendentibus, et imprimis”, MNL OL E 185 (Mf. 31992) Fasc. 46. fol. 776r, 777r, 778r, 784r, 785r, 786r. Egyik adatát közli még régi jelzettel az MTA BTK MI, Lvt. regesztája alapján: KOPPÁNY 2002a, 389. A számtartó jelentését Nádasdy 1644-ben hagyta jóvá és igazolta aláírásával.

⁴²⁴ Uo.: „1645. Extract(us) Salarior(um) Servitori Annualim (!) ex Rationib(us) Alberti Fejes Rationist(ae) Arcis Sarvar.”

⁴²⁵ A teremsor akkori meglétét a feltárt ablaknyílások alapján feltételezi TÓTH 1973, 247.

⁴²⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 433, Karton 1130, fol. 138r–v, Wallner lányainak dátum nélküli, másolatban fennmaradt követelése a teljes összeggel, valamint azt tételekre bontva a munkák helyszínéül Sárvár és Lorettom templomának megjelölésével. A beadvány dátuma – 1671. április 24. – egyedül a csatolt, datált képviselői beadványból tudható, amelyen csak a teljes összeg és a munkavégzések helye szerepel, uo. fol. 140.

⁴²⁷ „Nr. 71. Maria und Magdalena des gewesten Maurermeisters Hanß Wallers hinterlaßene pupillen (beszúrva: pretendiren so doch auß dem Suppliciren nicht abzunehmen) an arbeitslohn – 399 fl” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 404v.; SITTE 1907, 71. A Wesselény-szervezkedés jegyzőkönyvébe 1674. április 19-én írt bejegyzés: „Supplicant pariter Filie Joannis Walner in Muraközianam demortui sub No 114 ut ipsis restantes propter ædificatum Nadasdio Templum Lauretanum 399 fl solverentur, sed nullo Documento Prætensionem suam probant, adeoq(em) eo remittendæ essent.” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 40v.

⁴²⁸ A több példányban is fennmaradt beadvány elintézésre vonatkozó 1673. február 10-én kelt kamarai utasítása: ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 433, Karton 1130, fol. 137r–v. A lorettói

Udvari Kamara a Magyar Kamarára terhelte, az ide tartozó 200 forint ügyében 1675 novemberében azonban mégis a bécsi kamarának kellett fellépnie.⁴²⁹ jelentést kért a pozsonyi kamarától, amelyet december folyamán meg is kapott,⁴³⁰ majd mivel a tartozás nem rendeződött, az örökösök 1676 februárjában az Alsó-ausztriai Kamarától kértek jogorvoslatot.⁴³¹ Mindazonáltal az nem derül ki egyik iratból sem, hogy Sárváron Wallner pontosan mit is végzett és melyik évben.

Sok kérdőjel övezi Nádasdy Sárváron is működött házi építőmestere, *Pietro Orsolino* (†1680) tevékenységét is, aki kevés, de annál jelentősebb emléket hagyott maga után; egy részét már csak forrásból tudottan. Az irodalom eléggé bizonytalan már a mester származását illetően is – Milánó, Como vidéke és Siena merült fel –, mindenesetre az 1662-ben Nádasdy támogatásával létrehozott lékai kőműves- és kőfaragócéh mesterkönyvébe mint „aus Maylandt vom Comersee gebürtig” lett bejegyezve.⁴³² A kutatás egyelőre tartja magát ahhoz a véleményhez, hogy Pietro Orsolino a Batthyány Ádámnak dolgozó bécsi építész, az 1639-ben elhunyt *Giovanni Battista Orsolini* (†1639) családjához tartozott,⁴³³ ami csökkenti annak az újabb feltevésnek az esélyét, hogy Nádasdy 1642. évi útja alkalmával, Itáliában ismerte volna meg őt.⁴³⁴ Mindazonáltal a tőle kapott első megbízása a lékai alsó vár – az irodalomban Orsolino nevéhez kapcsolt – megépítése lehetett, belső udvarának datált napórája szerint még 1655 előtt.⁴³⁵ Ezt közvetlenül követte az 1655-ben alapított lékai templom (és kolostor?) építése az

munka hátralékának 1673. évi kifizetésére a pottendorfi uradalom részéről: „1673. Hanns Wallner Maurermeister in der Neustatt – 199 fl”. MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49, „Extract [...]” (számozatlan lapon).

⁴²⁹ Az 1675. november 14.-én kelt udvari kamarai leiratot hivatkozva H. TAKÁCS 1970, 234; BADÁL 1976, 124, Nr. 1171; KOPPÁNY 2002a, 395, itt Koppány kapuvári munkát is említ, ez azonban az üggyel foglalkozó általam ismert forrásokban nem szerepel. Az 1675. novemberi utasítás másik példánya: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 254, Konv. 1675. november, fol. 239–240. A feladattal kapcsolatban Wallner (Welnerként) említve: VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy III. Ferenc, in: *MAMŰL* 8. 2008, 67; KOPPÁNY ANDRÁS–KOPPÁNY TIBOR: Sárvári vár, in: *MAMŰL* 10. 2010, 242.

⁴³⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 254, Konv. 1675. december, fol. 435–436. A pozsonyi kamara december 8-án kelt jelentése az ügy állásáról.

⁴³¹ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm. r. Nr. 421, 1676. január–április, fol. 1. 1676. február 1., a kamara utasítása a 200 fl. hátralék kifizetésére.

⁴³² PRICKLER 1998, különösen 182, 195/5. j. (céhbejegyzés származására vonatkozó adattal), 196/26. j. Milánói, illetve Como-környéki származással említi: FREY 1929, XXIV; PRICKLER 1998, 177, 178; http://www.uibk.ac.at/aia/orsolino_pietro.htm; sienai származással: ÖKT LVI. 2005, 330; UGRY 2014, 310.

⁴³³ FIDLER 1990, 51; http://www.uibk.ac.at/aia/orsolino_pietro.htm; Giovanni Battista Orsolini Batthyány Ádámnak végzett munkáira összefoglalóan: KOPPÁNY 2002, 188; újabban Németújvár kapcsán: KOLTAI 2013a, 212, 231.

⁴³⁴ UGRY 2014, 310.

⁴³⁵ SCHMELLER 1976, 174; PRICKLER 1998, 183, 196/30.j; KOPPÁNY 2002a, 391. SCHERMANN 1936, 37: a helyszín Thirring Gusztáv leírása alapján. A napórát említi: KESZTHELYI SÁNDOR: *Magyar napóra-katalógus*. Budapest 1983, 41., ezt az irodalomadatot Király Péternek köszönöm; továbbá ÖKT LVI 2005, 371.

alapítás évétől (más feltevés szerint 1656-tól) kezdődően,⁴³⁶ ami – a templom esetében – 1664-ben, más vélemények szerint 1666-ban fejeződött be.⁴³⁷ A lékai kőművescéh élén szerzett érdemeit elismerve Nádasdy 1669. május 16-án Keresztúron kelt adománylevelével egy üresen álló lékai nemesi udvarház tulajdonosává tette Orsolinót, valamint a részben hozzá hasonlóan kőműves fiait, egyúttal mentesítve az építőmestert a földesúri adók és egyéb terhek alól.⁴³⁸ Legutolsó ismert megbízását már az országbíró halála után kapta: úgy tudni, lékai céhmesterként kivívott tekintélyének köszönhetően 1677-ben a Széchenyi György érsek által alapított kőszegi jezsuita kollégium építését bízták rá, amelyen élete végéig dolgozott – 1680-ban készült el vele.⁴³⁹

Szórványemlítésekből eddig is lehetett tudni, hogy Orsolinót Sárváron és Kapuváron is foglalkoztatta Nádasdy, ezeknek a munkáknak egyéb részlete és főképp ideje viszont bizonytalan volt. A kapuvárit éppenséggel egy 1670/1671-re datált meghatározatlan építőmunka 600 ft. összegű kifizetése alapján tartotta számon eddig az irodalom.⁴⁴⁰ Hogy milyen megbízásról lehetett szó, arra az ismert források két lehetőséget engednek meg, melyekből az egyik még Nádasdyhoz kapcsolható. Az országbíró letartóztatását követően a vár állapotát a Haditanács részéről 1670 októberében felmérő császári tiszt az igen rossz állapotú kapui vár mellett a bástyáktól távolabb, egy négyszögletes, félbehagyott új épületről írt a jelentésében. Funkcióját nem nevezte meg, de a még Nádasdy idejében elkezdett építkezés akár a fenti adattal összefüggő munkának is tartható.⁴⁴¹ A lehetőségek Nádasdy egykori sárvári intézője, a

⁴³⁶ 1655. évi kezdési dátummal: FREY 1929, XXIV; VOIT 1969, 192; VOIT 1970 19; FIDLER 1990, 51; KOPPÁNY 2002a, 392. – 1656. évi kezdési dátummal: FIDLER 1990, 424, PRICKLER 1998, 177, 190–191; http://www.uibk.ac.at/aia/orsolino_pietro.htm

⁴³⁷ 1664. évi befejezéssel: ÖKT LVI 2005, 329; befejezését 1666-ra teszi: FREY 1929, XXIV; PRICKLER 1998, 177, 183. A templomot Sennyei István veszprémi püspök szentelte fel 1669-ben.

⁴³⁸ SCHERMANN 1936, 225; PRICKLER 1998, 191. Az adománylevel másolata: MNL OL E 185 (Mf. 31988.). Inskripciók könyvek, 5. köt., fol. 92. Regesztája MTA BTK MI, Lvt. A-I-51/a/1440. sz. Jankovich Miklós gyűjtése. Az adomány része volt, hogy Orsolino mentesült az adó és a tizedszolgáltatás alól, azonban halála után örökösei már kötelezve voltak azok megfizetésére. A birtokadományról: VOIT 1970, 22-23; FIDLER 1990, 51; ÖKT LVI 2005, 330, továbbá említve nevének előfordulása a lékai keresztelési anyakönyvekben 1672–1678 között.

⁴³⁹ FIDLER 1990, 51; PRICKLER 1998, 182, 183. Orsolino tevékenységéről szóló eddig legátfogóbb hazai közlés részletes irodalommal: KOPPÁNY 2002a, 391–392. A kőszegi jezsuita kollégium építéstörténetéről források és a műemléki feltárás alapján: MENTÉNYI KLÁRA: A kőszegi jezsuita majd bencés rendház kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992, 54–60., különösen 54–55. Az 1677. évben megkezdett építkezést az osztrák műemléki topográfia (ÖKT LVI 2005, 330) még Nádasdy megrendeléséhez köti, Mentényi cikkének értelmében tévesen.

⁴⁴⁰ „Petro Orsolino Paumaster in Kapuwar soluti sunt flor. 600” Az adat Horvát Tibor Antal gyűjtése, forrása: MNL OL E 554 Városi és kamarai iratok, 1752. t. sz. Regesztája MTA BTK MI, Lvt. A-VII-5/334. sz. Az adatot H. Takács Marianna forrásmegjelölés nélküli közlése alapján említi Koppány Tibor, korrigálva az ott megadott, téves 1571-es dátumot: KOPPÁNY 2002a, 392.

⁴⁴¹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 231, 1670. október, fol 122r-v, Kapuváron 1670. szeptember 21-én kel jelentés: „Relation. Wie daß Nadastische Schloß oder Vöstung Capauar [sic!] von mir alß Hauptm(an) Garzoni, deß Löbl. Pÿischen Regiments, besezt- vnd hernach die ein vnd andern befunden worden. [...] Waß nun die Vöstung anlanget, berichte Ich souil, daß es zwar ein angefangen Viereckhet Newgebew von vier Bollwerckhen, ziemblich weith, allein seindt die Bollwerckh vnd Maur nun halb aufgeföhrt. Sonsten ist es ein ödes vnd wüestes orth,

később kamarai provizorként hivatalában megerősített Kövér Gábor 1671. május és 1673. augusztus között írt levelezéséből, illetve beszámolóiból körvonalazódnak. Innen tudni egy új gabonatarló építéséről, amely a Haditanács felmérésében szereplő félbehagyott épület folytatása, tervszerű befejezése is lehet, s amelyről a kőműves – „seu Paumaster” – magasra taksált munkadíjával és az időközben kiderült alapozási problémák részletezésével 1673 augusztusáig esik szó a jelentésekben,⁴⁴² míg ezzel párhuzamosan a kamara költségén 1671 szeptemberében megindul a vár kazamatákkal ellátott négy bástyáját megerősítő újjáépítés is. Az utóbbi munka kezdetén a kamarai számvevő 1000 forintot rendelt „pro structura Arcis Kapuvar”, amiből Kövér Gábor 600 forintot ki is fizetett az itt már néven nevezett kőművesnek, Orsolinónak. A munkálatok előrehaladtáról a jelentések az év decemberéig szólnak, elsősorban az építkezésen dolgozó 200 lékai robotos kirendelésének részleteiről.⁴⁴³ Mindkét munka már a vár kamarai tulajdonba kerülése után indult, s Orsolino mint az országbíró foglalkoztatásában bevált kőművesmester állt az ügy tünik, párhuzamos építkezések élén.

Hasonlóképp csak feltételezéseket fogalmazott meg eddig az irodalom azzal kapcsolatban is, hogy Nádasdy milyen megbízásokkal látta el Orsolinót Sárváron. A korábban ismert forrásadatok eleve későbbiek az országbíró idejénél, minthogy a fentiekhez hasonlóan Kövér Gábor jelentéseiből származnak 1673-ból, illetve 1674-ből, amelyek többnyire a munka helyszínét sem jelölik meg.⁴⁴⁴ Kivéve kettőt, egy 1674 májusában, valamint egy 1674 szeptemberében írott hivatalos tájékoztatást a sárvári templom javításáról, illetve annak befejezéséről. A szóban forgó templomot az adatokat közlő Tóth Melinda már akkor nem a vár kápolnájával, hanem Sárvár mezőváros – 1645-ben, ugyancsak Nádasdy által emeltetett – egyházával azonosította.⁴⁴⁵

ohne Zimmer vnd gelegenheit, wie dann auch niemand, alß die Pixenmaister (deren in allen 2) darinnen wohnet, hat ein Thor vnd ein hölzerne Bruckhen, mit 2 auffzug Brückhen. [...]

⁴⁴² Az alábbi jegyzetekben hivatkozott források őrzési helye: MNL OL E 41, Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad Cameram exaratae. A forrásokra az itt megadott (online elérhető) regeszták alapján utalok. MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3172. sz. (1671. május 26.); uo. A-I-15/3234. sz. (1672. február 19.); Kövér Gábor a kőműves által kért összegről: uo. A-I-15/3240–3241. sz. (1672. március 7.); ugyanő ugyanarról: uo. A-I-15/3244–3245. sz. (1672. április 12.); uo. 3298. sz. (1673. május 26.); uo. A-I-15/3332–3333. sz. (1673. augusztus 24.). Valamennyi Badál Ede gyűjtése.

⁴⁴³ Thomas Angarani kamarai számvevő (Rationum magister) utasítása a kapuvári vár építésére szánt 1000 florenusról. MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3076. sz. (1670. december 17.); Kövér Gábor a kamarának az építkezés megkezdéséről: uo. 3172. sz. (1671. május 26.); uo. A-I-15/3195–3197. sz. (1671. szeptember 17.); a lékai provizor a kamarának a kapuvári bástyákon dolgozó emberek ügyében: uo. A-I-15/3222–3223. sz. (1671. november 16.); ugyanő ugyanarról: uo. A-I-15/3226. sz. (1671. december 8.). Valamennyi Badál Ede gyűjtése.

⁴⁴⁴ „Litteras [...] in negotio Murarij Petri Orsolano, circa aedificij Sarvariensis continuationem, ac quinqvagina florenorum eidem erga sufficientem eius quietantiam exolvendorum sonantes, [...] accepi”. MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3297. sz. (1673. május 26.) A szöveg egy részét idézi TÓTH 1973, 279/245. j.; valamint „[...] circa aestimationem aedificij Saruariensis peragendam, ad instantiam Petri Orsolini Murarij, mihi demandauerat, quo in negotio [...]” uo. A-I-15/3394. sz. (1674. április 15.). Mindkettő Badál Ede gyűjtése.

⁴⁴⁵ „[...] caeterum alterius contractus per dictum murarium [ti. Magister Petrus Orsolinus murarius] in negotio restaurandae Ecclesiae Sarvariensis initi, diligentem curam pro effectuatione habebo [...]” MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/4462–4464. sz. (1674. május 21.); „[...] quia

Ezt a feltételezést erősíti meg, a bizonytalanságot eloszlatva Nádasdynak az a kamarai másolatban fennmaradt, s eddig nem ismert két megbízása, amelyek részben e munka tisztázása mellett pontosítják Pietro Orsolino eddig csak vázlatosan ismert sárvári tevékenységét is. Az 1668. január 17.-re datált egyik megállapodás Sárvár mezőváros templomának átépítéséről, pontosabban a meglévő templom boltozatának elbontásáról, majd a régivel egyező formában, a padozattól kezdve „jól és tartósan” történő újraépítéséről szól, amely munkáért Orsolino 300 forintot kap.⁴⁴⁶ Ez lehet tehát az a fent említett feladat, amely Kövér Gábor jelentései szerint 1674 szeptemberéig elhúzódott.

A másik megbízás egy megépítendő várbeli épület megrendelését és díjazását részletezi, 1663. április 15.-i keltezéssel.⁴⁴⁷ Szövege több kérdést is megold, jóllehet értelmezéséhez a várbeli épületekről más forrásból származó ismereteket, valamint a vár legkorábbi ábrázolásait is figyelembe kellett vennünk. A szerződésben foglalt épületről annyi tudható meg, hogy azt Orsolinónak megadott (!) tervrajz szerint kellett megépítenie, kettőzött boltozattal, kőpárkánnyal díszítve, gondos, hiánytalan kőművesmunkával. Fizetsége 4000 forint volt, valamint megszabott természetbeni ellátmány neki magának, pallérjának és lovának, továbbá egy rend ruha, valamint az építkezés szükségére évi négy utazás biztosítása. A megállapodás arra is kitért, hogy az elkészült épület ajtónyílását párkány díszítse, a *Roßstallt*, azaz hátslovak számára szolgáló lóistállót pedig kövesse le, s ezen felül elvégezni tartozik minden javítani valót, ami a cserepes tetőn vagy a kastélyban adódik. Ez utóbbi munkákért 120 ft. járt neki.

A szerződés tehát a várfalon belül egy új épület emelését, valamint az akkor már meglévő, cseréptetővel fedett istállóépület lekövezését foglalta magában, az adódó, előre nem pontosított javítási munkák mellett. Az új épületet a Nádasdy által kikötött építészeti díszítőelemekből ítélve különleges rendeltetésre szánták, nem gazdasági célra készülhetett. Mi több, kettőzött boltozattal, ami a fokozott biztonságot, a felülről való (pl. ágyúzás elleni) védelmet szolgálta. A várfalon belül az 1660-as évekből egyetlen ilyen igényű épület elkészültéről tudunk: a hazai kincstárak közt egyedülálló elképzeléssel külön, azaz a várkastély tömbjén kívül megépített tárházról, ami az 1669-ben, Nádasdy személyes felügyeletével felvett leltárban már „új” tárház megjelöléssel szerepel. A külön tárház meglétére vonatkozó ismeretek, a sárvári *Schatzkammer* kialakításának leltár-adatok alapján történt rekonstrukciója, Kiss Erika kutatásából és publikációiból állnak rendelkezésre,⁴⁴⁸ ahogy nála hasznosulnak először az épület más leírásából tudottak is. A tárház Hegyessy Márton vasvári kanonok jelenlétében, 1670 szeptemberében végzett összeírása és állapotfelmérése ugyanis magát az épületet is

Egregius Petrus Orsolinus Murarius, juxta obligationem Suam incrustationem templi Sarvariensis perfecisset, proindeque restantes f. 300 [...] infedesse adurgeret [...]” uo. A-I-15/3421. sz. (1674. szeptember 25.), a szöveg egy részének közlésével: TÓTH 1973, 280/245. j. Mindkét forrás Badál Ede gyűjtése.

⁴⁴⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 231, Konv. 1670. Oktober, fol 356r. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XI.

⁴⁴⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 231, Konv. 1670. Oktober, fol. 355r–v. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK VII.

⁴⁴⁸ KISS 2010; KISS 2010a.

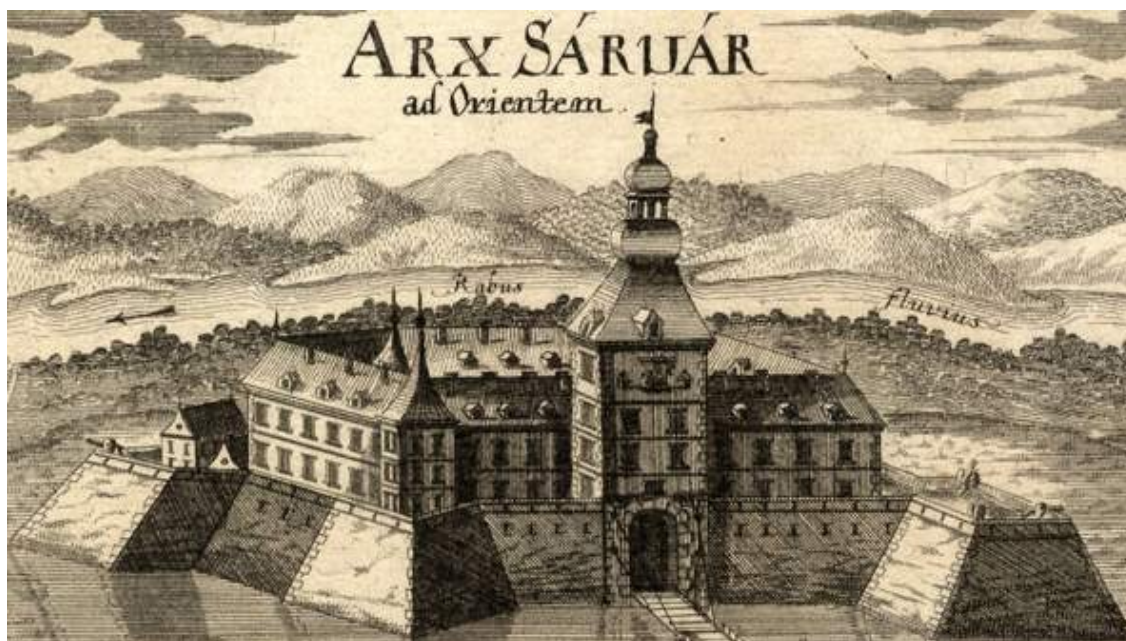
jellemzi: eszerint kétszintes volt, felső szintjén a kincstárral, alul pedig gabonátárolóval, amelyhez egy szárazmalom csatlakozott. Mélyebben – valószínűleg a földfelszín alatt – börtön volt.⁴⁴⁹

Az 1670. szeptemberi leírás a várfalakon belül csupán egyetlen melléképületről beszél – minthogy a tárházépület és a malom egy tömböt alkotva kapcsolódott egymáshoz –, viszont *Matthias Greischer* (1659–1697) 1695, azaz a vár Esterházy-tulajdonba kerülése után készült kétnézetű ábrázolása⁴⁵⁰ a szerződésben említett mindkét épületet feltünteti: a tárházzal azonosítható, s falait tekintve ma is álló hosszú tömböt, illetve az arra merőlegesen elhelyezkedő kisebbet, amelyet az említett szerződésre hagyatkozva az istálló épületének tarthatunk. S noha a metszet Nádasdy idejénél későbbi, a melléképületek számát tekintve megfelel a szerződésben közölt állapotnak. A Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál birtoklása közötti időszak vár-története, a gyakori tulajdonos-váltás azt valószínűsíti, hogy a 17. század utolsó huszonöt évében jelentősebb építkezés nem folyt Sárváron, így amit a Greischer-metszeten látunk, az feltehetően a Nádasdy-idők utolsó éveire nézve is helytálló.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ „Arx Saruar [...] Post praefara noua aedificia, aliud longum Aedificium Nouum duarum Contignationum, perfectum, a Propugnaculo ad Orientem, usq(ue) ad alterum Propugnaculum ad Meridiem tendens, in cuius superiori Contignatione Aerarium bené edificatum, & consenquenter 4 Portis interclusum, ac fortificatum, in inferiori autem Contignatione Domum Frumentariam, et eidem contigué adiacentem molam farineam siccam Iumentis versatitem, sub eademq(ue) Carcerem pro Captiuis habens [...]” MNL OL E 156 U et C Fasc. 68/45, fol. 1v. Sárvár, 1670. szeptember 18. Ld. SINKOVICS 1978, 351; KISS 2010, 936–937; KISS 2010a 211–213, utóbbi helyen a forrásrészlet közlésével. A várbeli malmot rossz állapota kapcsán említi Ghillányi György magyar kamarai tanácsos jelentése is 1673. szeptember 12-én. Regesztáját ld. MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3335–3336. sz. Badál Ede gyűjtése. Eredetije: MNL OL E 41 Magyar Kamarai Levéltár Litterae ad Cameram exaratae. Ghillányi Györgyre: FALLENBÜCHL 2002, 110.

⁴⁵⁰ MMM TKCs, papír rézmetszet, ltsz. T 4622; 55.1276.

⁴⁵¹ A vár 17. század végi tulajdonlásának összefoglalásaként: Az országbíró 1671. áprilisi kivégzése és vagyonának elkobzása után Sárvár a hozzá tartozó uradalommal a Magyar Kamara kezelésébe került. 1677 júniusában Draskovich Miklós királyi tanácsos és felesége, Nádasdy Krisztina, az országbíró leánya visszavásárolta, azonban a vételárát csak úgy tudták kifizetni, hogy a birtok egy részét zálogba adták Széchenyi György kalocsai érseknek. A várat Draskovich és felesége ezt követően állandó rezidenciaként használta. 1687-ben, Draskovich halálával fiai, Pál és Ádám örökölték meg az adósságokkal terhelt birtokot, amelynek zálog alatt volt része 1695-ben Esterházy Pál herceg tulajdonába ment át. A teljes uradalom 1703-ban néhány évre ismét a családe lett: Draskovich Ádám tábornok és felesége, Herbeville Borbála visszavették Esterházytól. Draskovich Ádám gyakori távollétében a birtokot felesége igazgatta, aki 1713-ban történt válásukkal haláláig (+1728) örökjogon a vár és az uradalom tulajdonosa lett. Őt a birtok élén fia, Lipót követte, aki 1748-ban eladta a várat gróf Szluha Györgynek. Ld. SCHERMANN 1936, 18–21; JUHÁSZ LAJOS: *Sárvár mezőváros viszálya a Draskovich grófokkal*. Budapest 1937, 2.; SINKOVICS 1978, 373–376; KELEMEN ISTVÁN: Adatok a Sárvár-felsővidéki uradalomhoz tartozó helységek jobbágynéességének 17. századi jogi helyzetéhez. *Soproni Szemle* 62 (2008/4) 359; SZIBLER 2009, 33–34; TOBLER 2015, 426 forráshivatkozással, 432; valamint MNL OL, P 108. Rep. 19. Fasc. 6. Nr. 178. Fol. 161–163, 179r, 187v; MNL OL R 319, Szluha család, 51. cs. (Mf. 47537.) az 1758. november 4-én kelt irat.

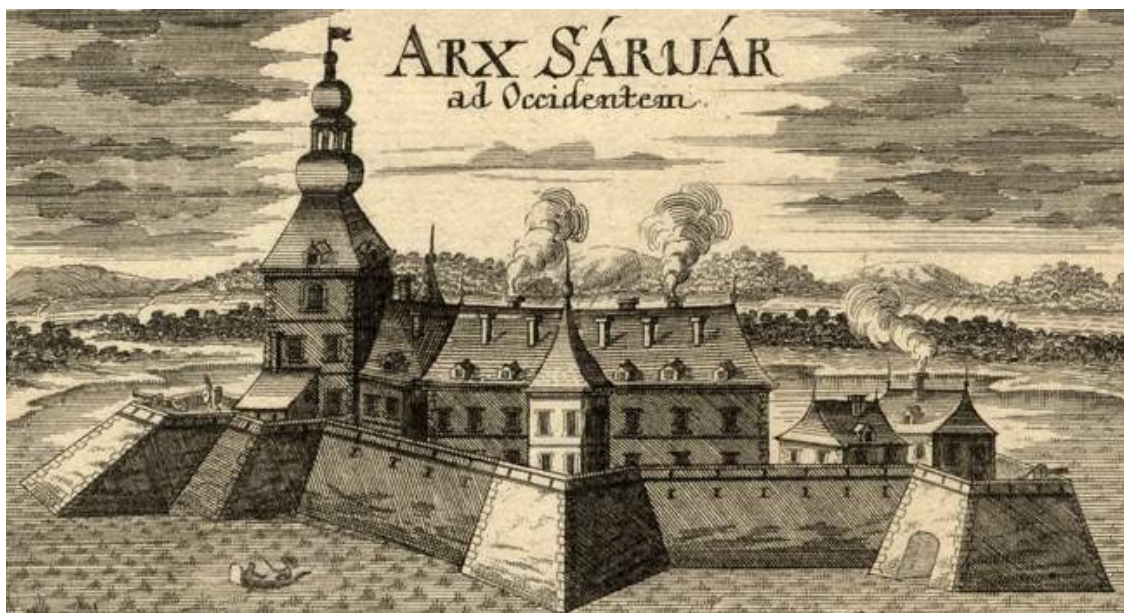
Matthias Greischer: Sárovar keleti irányból, 1695 és 1704 között, rézmetszet (részlet)

Tobias Pock: Sárovar látképe a mariazelli bazilika Szent István-kápolnájának oltárképén, 1665 (részlet)

Mindazonáltal az építkezés megkezdésével kapcsolatban is van mire támaszkodnunk. A megbízást ugyan 1663 áprilisában kapta Orsolino, ám lehetséges, hogy a munka csak késéssel indult. Azon az 1665-ben készült Sárovar-látképen, amelyik a mariazelli bazilika Szent István-kápolnájának oltárképén látható a felhőn trónoló Mária alatt, a festő, *Tobias Pock* (1610–1683) csak egyetlen – igaz, hosszúkás formájú – épületet ábrázolt a vár mellett. Ha hitelt adunk a megrendelést Bécsből, feltehetően vázlat alapján teljesítő festőnek, akkor a tárház építése 1665-ig még nem kezdődött el, egy várlátkép számára érzékelhető mértékben legalábbis nem.

Ennél sokkal lényegesebb kérdés viszont, hogy kinek a munkája lehetett a megbízásban mondott tervrajz, amelyet Orsolinónak megrendelői előírásra szigorúan követnie kellett. A szöveg alapján bizonyos, hogy nem az olykor „Paumasterként” említett kőműves volt a tervező, de hogy ki volt, arra egyelőre csak sejtéseink vannak. Ismerve Nádasdy megrendelői hűségét az általa egyszer már alkalmazott mesterekhez, van esély arra, hogy a tárházépület terve attól a *Carlo Martino Carlonétól* származik, aki mintegy 10 évvel korábban a lorettói templom és kolostor munkálatainak vezető építésze volt. A feltevést egyelőre nem tudom alátámasztani.

Matthias Greischer: Sárovar nyugati irányból, 1695 és 1704 között, rézmetszet (részlet)

Hasonlóképp kevésbé adatolt a keresztúri vár sárovarival párhuzamosan folyó korszerűsítése is, amelynek résztvevői egy-két mesternevet leszámítva szintén nem ismertek. Tán főképp azért, mert Nádasdy az 1550 körül épült⁴⁵² várhoz lényegében felújított állapotban jutott hozzá akkor, amikor apja, Nádasdy Pál halálával (1633. október 15.) megörökölte, illetve anyja, Révay Judit újbóli férjhezmenetelét (1638. vége) követően ténylegesen is birtokba vette uradalma központját.⁴⁵³ Az 1621 elején átvonuló császári sereg által felégetett várat ugyanis 1622 és 1628 között Nádasdy Pál újjáépíttette, ekkor nyerte el mai négysarokbástyás, négyszögletű, árkados zárt udvarral kialakított későreneszánsz formáját. Koppány Tibor feltevése szerint tervezője és vállalkozó mestere az egyéb magyarországi munkákhoz nem köthető *Giovanni Battista Rava* volt. Személyének azonosítását az építész 1628-ból fennmaradt nyugtája támasztja alá.⁴⁵⁴ Ebből az időből származik a vár ma látható díszítéseinek egy része is: a külső

⁴⁵² ÖKT LVI 2005, 23.

⁴⁵³ TOMA 2016, 362.

⁴⁵⁴ KOPPÁNY 2014, 180. A Keresztúron működött Rava 1628-ban Sopronban halt meg, Nádasdy Pál adós maradt neki. Ezt Koppány azt megemlíti írja, hogy a keresztúri építész nem azonos az 1639-ben és 1640-ben Pozsonyban és Győrben működött hasonló nevű építésszel. Ez utóbbi a pozsonyi jezsuita templomot, kolostort és kollégiumot kivitelező, valamint a győri székesegyház

homlokzatokon végigfutó növényes-puttós stukkófríz, a nyugati és déli szárnyban elhelyezkedő termek mennyezetstukkói, valamint a kiemelkedő minőségű, fülkagyló- és hermadísszal keretelt Nádasdy-címeres kandalló. Az átépítés 1631-ben, a gótizáló építészeti jegyeket mutató kápolna elkészültével zárult.⁴⁵⁵

A vár következő megújulása elsősorban a belső terek kora barokk átalakításának továbbvitelét jelentette, amelyek már Nádasdy Ferenc idejéhez és megrendeléséhez kötődnek. Az udvari árkádsor egyikén másodlagosan elhelyezett kő címer dátuma szerint a munkák meghatározó része 1643-ban, még az Esterházy Anna Júliával kötött házasság (1644. február 6.) előtt befejeződött, minthogy a házaspár Keresztúron rendezkedett be, s 1650-ig, az alsó-ausztriai Seibersdorf megvételeig ezt a várat használta állandó rezidenciaként. Az átalakítás 1643 után részben az addig evangélikus kápolna katolikus szertartás szerinti berendezésével folytatódott – követve Nádasdy 1643. november 25-én történt áttérését – egészen 1654-ig bezárólag: ekkor szentelte fel Lippay György esztergomi érsek. Az egyéb munkák, a kerti palota építését leszámítva, amelyről alább külön fejezet szól, eléggé esetlegesen dokumentáltak, a gazdasági ügyvitel minden megszerezés nélküli iratai, a számtartók éves áttekintései vagy a különböző – jó esetben éves – fizetési jegyzékek csak szórványadatokkal szolgálnak. Legfeljebb az udvari alkalmazottak szűkebb körére láthatunk rá olyan korai gazdasági iratokból, mint az 1640-ben Keresztúrhoz tartozó szolgarendnek adott gabonajegyzék, amely egy Hans nevű asztalos mellett magyar és német kertészt is megemlít,⁴⁵⁶ de ritka kivétel a korai anyagban az 1644. évi számtartói kifizetési könyv is, amelyből egy-egy mesterre való utalás mellett annyi azért kiderül, hogy Keresztúron abban az évben konvencióban festőt is alkalmaztak, míg aranyművest, üvegest és könyvkötőt Sopronból foglalkoztattak.⁴⁵⁷ Jelentős és főképp névhez kötött adat az, amelyik *Christoph Ludwig* hartbergi kőfaragó nevét és munkáját őrizte meg: a mester 1647-ben Nádasdynak fekete kőből (padló- vagy fal-) burkolatot készített Keresztúron, azt követően pedig Batthyány Ádámnak Borostyánkő várában feltehetően a dísztermet burkolta.⁴⁵⁸ A keresztúri munkával kapcsolatos másik fennmaradt név már 1669-ből származik: *Panichich Gergely* ács még Nádasdy megbízására fogott hozzá a keresztúri

átépítésében résztvevő Giacomo Rava fia és munkatársa volt, ld. KOPPÁNY 1990a, 455/21. j.; FIDLER 1990, 51.

⁴⁵⁵ Ld. Koppány Tibor forrásadatokon nyugvó, alapos építéstörténetét: KOPPÁNY 2014, 72, 178–185; illetve némely kérdésben: KOPPÁNY 1990a, 457–458, 460; ÖKT LVI 2005, 23–25, 37–38, 40.

⁴⁵⁶ MNL OL E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49, fol. 179v–180r.

⁴⁵⁷ MNL OL E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. Sopronkeresztúr, lapszámozás, előzéklap és cím nélküli, 1644. február 7-ei dátummal induló kiadási jegyzék, fejlécén valamennyi oldal 1644. évvel datálva. A festőkről és aranyművesekről szóló bejegyzéseket ld. alább, az egyéb mesterségekre vonatkozóan: „Febr. 7. dem M(aister) Egidj Maurer laut seines Span Zedls geb(en) – 10 (fl)” / „August 3 dem schloßer alhier zu Creütz auf die Neÿ ihm ergebent Creützerische arbeit biß Zu vberreichung eines außzügls gebe(n) – 20 (fl)” / „Aug. 3. dem buchbinder Von Oedenburg für etliche bücher so er Ihr G(na)d(en) eingebunden v(nd) bezahlt durch H(ern) Löwen – 6 (fl)” / „Aug. 9. dem glaser von Oedenburg weg(en) 8 flasch(en) für die alte Frau Item in Ihr G(na)d(en) Zimmer fenster gebeßert, laut auß zugls – 4 (fl) 80 (kr)” / „August(us) 14 dem Ziegler Christoph laut seines span Zedels geb(en) – 2 (fl)” / „August(us) 16 des H(ern) Löweÿ Teichgraber, so die einsätz zu reparirn mitt Ihr G(na)d(en) p(ro) 22 fl. gedingt dißmal gebe(n) – 6 (fl)”

⁴⁵⁸ KOPPÁNY 2002, 186; KOPPÁNY 2002a, 390; KOPPÁNY 2015, 181.

kertben lugasok építésének,⁴⁵⁹ de azok már nem készültek el a gróf életében. 1671 júliusában Kövér Gábor aszerint intézkedik a folytatásukat illetően, ahogy „Szegény Nadasdi Vram eő Nagysaga [...] rendelte uolt”, már amennyiben a kamara egyáltalán szükségesnek látja még a megépítésüket.⁴⁶⁰

Kortársaihoz képest Nádasdy Ferenc nem mondható intenzív építkezőnek, viszont kétségtelen, hogy reprezentatív megbízásainak mindegyikét első vonalbeli építőmesterre bízta. S noha némelyik építkezés mesterkérdésében a kutatás még nem tudott egyértelmű álláspontra jutni, az bizonyosnak látszik, hogy az országbíró alapításában, illetve kezdeményezésével újonnan emelt épületeknek – mint Lorettóban a templom (1651–1659) és a kolostor (1653–1672), Sopronkeresztúron a kerti palota (1656–1663 körül) vagy az alább tárgyalt lékai templom és kolostor (1656–1664/66) – minden esetben bécsi praxissal és megrendelőkörrrel bíró építészek voltak a tervezői, a hazai tevékenységgel számon tartott mestereknek legfeljebb a kivitelezés felügyelete jutott. Ez jellemzi a lékai augusztinusok templomának építését is – hogy a bizonytalan mesterkérdéseknél maradjunk –, amelynél egyelőre csak a *Baumeister* személyében egyeznek meg a vélemények: Nádasdy említett kőművesmesterét, *Pietro Orsolinót* tartva a kivitelezés vezető mesterének.⁴⁶¹ S jóllehet Orsolino szakmai rangja és befolyása az 1662. évi lékai kőműves–kőfaragócéh alapítása okán helyben megkérdőjelezhetetlen volt,⁴⁶² a kutatás az alaprajz és a térképzés párhuzamai alapján az épület tervezőjének meghatározását a bécsi szervita templom inventoriájának személyében látja megalapozottnak. Akinek kilétével kapcsolatban mindazonáltal – forrás vagy konkrét adat nem lévén – ugyancsak nincs szakmai konszenzus.

A Habsburg Birodalom első centrális templomterének tartott bécsi szervita templom tervezőjét a hazai kutatók egy része abban a *Carlo Canevaléban* (†1690) látja, aki nem csak tanultsága révén, de későbbi működésével is a bécsi Carlone-műhelyhez, illetve építész körhöz tartozott.⁴⁶³ Az osztrák kutatás nem osztja ezt a véleményt, mi több, Canevalét Hellmut Lorenz a bécsi templom építéstörténetének rövid áttekintésében meg sem említi, felveti viszont *Carlo Martino Carlone* (1610 k.–1667) nevét, akit a bécsi rendház iratai 1661-ben mint „architetto nostro”-t neveznek meg. Ezzel együtt nem tesz határozott javaslatot a tervező kilétére – még úgy sem, hogy a bécsi építkezésre Carlone az egyetlen dokumentált név –, csupán a kivitelezés vezető mesterének tartja őt.⁴⁶⁴ Hasonló véleményen van Renate Wagner-Rieger is, aki az építkezés második fázisát és

⁴⁵⁹ KOPPÁNY 2014, 181, itt ismeretlen ács munkájaként közli az adatot.

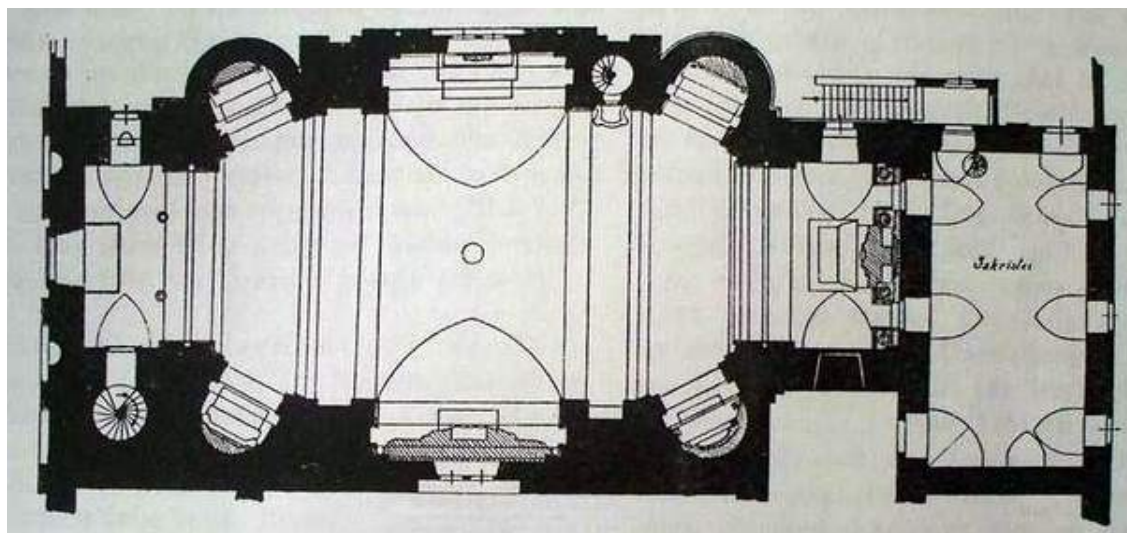
⁴⁶⁰ Az ács nevét közlő forrás lelőhelye: MNL OL E 41, Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad Cameram exaratae, regesztája: MTA BTK MI, Lvt. A-I-15/3179–3180. sz. (1671. július 4.) Badál Ede gyűjtése.

⁴⁶¹ FREY 1929, XXIV; SCHMELLER 1965, 145; VOIT 1969, 192; VOIT 1970, 19; RÓZSA 1973, 127; FIDLER 1990, 51; PRICKLER 1998, 191; *Magyar(országi) művészet* 2001, 321; KOPPÁNY 2002a, 391–392; ÖKT LVI 2005, 330; UGRY 2014, 310; valamint http://www.uibk.ac.at/aia/orsolino_pietro.htm.

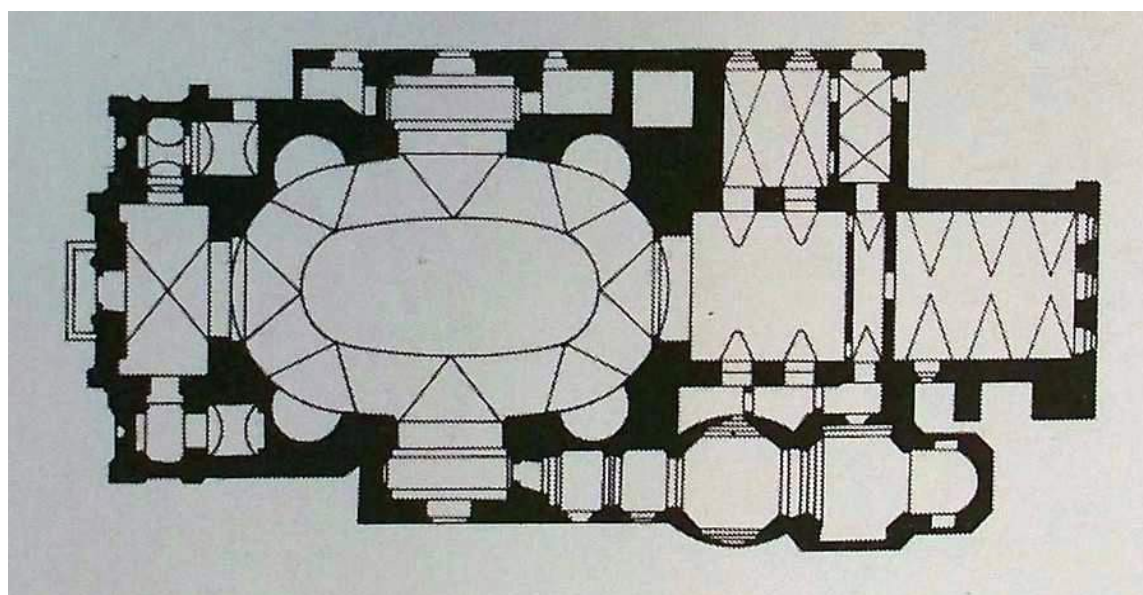
⁴⁶² PRICKLER 1998.

⁴⁶³ VOIT 1969, 188, 192; RÓZSA 1973, 127; KOPPÁNY 2002a, 384. Carlo Canevaléra: http://www.uibk.ac.at/aia/canevale_carlo.htm

⁴⁶⁴ LORENZ 1994, 19–20; *Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich* 1999, 240, Nr. 6.

Léca, az augusztinus templom alaprajza (1656–1664/66)

Bécs, a szervita templom alaprajza (1651–1670)

a kolostor építését köti Carlone nevéhez.⁴⁶⁵ Egyébként az osztrák kutatók közül ő az egyetlen, aki markáns hasonlóságot lát a bécsi szervita templom és a – szerinte Orsolino műveként épült – lékai augusztinus templom között. A bécsi szervitákat illetően más álláspontot képvisel Petr Fidler, aki a homlokzat tervezőjét *Filiberto Luchesében* látva – amit Lorenz is elfogad –, feltételesen neki tulajdonítja a templom alaprajzának tervét is.⁴⁶⁶

A kérdést nem itt és nem most kell eldönteni. Annyi mindenesetre biztos, hogy a meglévő terv alapján 1651-től épült bécsi szervita templom – amelyet csak az évtized

⁴⁶⁵ WAGNER-RIEGER, RENATE: Die Baukunst des 16. und 17. Jahrhunderts in Österreich. Ein Forschungsbericht. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, N.F. 20 [24] (1965), 219.

⁴⁶⁶ FIDLER 1988, 196–197; FIDLER 1990, 203, 424.

végétől irányított Carlone – 1666-ra került tető alá, misét is ekkor celebráltak benne első alkalommal.⁴⁶⁷ A hazai kutatásban a templom tervező építészeként feltételezett Carlo Canevale csak 1667-ben, Carlone az évben bekövetkezett halálát követően, az építkezés befejező szakaszában kapcsolódott be a munkába, amely 1669-től a mennyezet stukkatúratagolásának kialakításával folytatva egészen 1677-ig tartott.⁴⁶⁸

A magyar megrendelői kapcsolatrendszer és annak működését ismerve, ennek megfelelően mindenképp leszűkül az a bécsi építész kör, amelyet az egyelőre meghatározatlan szerzőségű szervita templom alaprajzával való rokonságra hagyatkozva a lékai templom tervezésénél számításba vehetünk. Pontosabban fogalmazva: nemigen távolodhatunk el a hazai arisztokraták megbízotti körétől, amit a lékai összefüggés miatt – azt gondolom – a bécsi szervita templom tervezőjére nézve is érvényesnek vehetünk. Vagyis Lékával kapcsolatban már ezért sem tartható fenn a Carlo Canevalét javasoló korábbi álláspont, merthogy az építész munkásságában – a Lékára vonatkozó megalapozatlan feltételezést nem számítva – nincs egyetlen magyarországi, illetve magyar megrendelőtől származó megbízás sem.⁴⁶⁹ Amúgy pedig az építetőszerpben kezdeményezőnek nem mondható Nádasdy esetében nehezen képzelhető el egy még nem „bevezetett” mester a családi temetkezőhelynek épülő templom tervezőjeként. Sokkal jellemzőbb, hogy kortárs referenciák vagy még inkább saját tapasztalata alapján a feladatra egy már ismert tervezőt választott.

Amire lehetősége is volt, minthogy a bécsi szervita templom tervezésével kapcsolatba hozott mindkét építőmester ezek közé tartozott. Mind Carlo Martino Carlone, mind a Magyar Királyság nyugati régióiban birtokos arisztokrácia házi építésének tekinthető *Filiberto Luchese* (1606–1666) kapcsolatban állt Nádasdyval – ráadásul már a lékai építkezés kezdetekor (alapkőletétel: 1656. július 2.⁴⁷⁰). Carlone 1651-ben a lorettói templom, 1653-ban pedig a kolostor megépítésére, a kivitelezés irányítására kapott megbízást, mindkét esetben tervrajz – *Abriß* – alapján. A templomot 1659. július 2-án szentelték fel, a kolostor 1672. évi elkészültét azonban az építész már nem érte meg: 1667-ben bekövetkezett halála után a munkát *Anton Riebler* lorettomi kőművesmester fejezte be. Carlone alkalmazásával egyidejű volt Luchese foglalkoztatása is: keresztúri gazdasági forrásokból tudhatóan 1656 első felében, azaz a lékai építkezés megindulásakor kezdhetett hozzá a sopronkeresztúri kerti palota tervezéséhez, esetleg kivitelezéséhez.

A két építész párhuzamos jelenléte mindenesetre nem könnyíti meg a lékai templom tervezőjére szóló javaslattételt, ebből következően nem hagyatkozhatunk a megbízást illetően esélylatolgatásra sem. Ezzel együtt a hazai megrendelői szemlélet és

⁴⁶⁷ FIDLER 1990, 205–206; *Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich* 1999, 240, Nr. 6; TELESKO 2006, 122.

⁴⁶⁸ MORPURGO 1962, 132; FIDLER 1988, 197; FIDLER 1990, 42; AKL 16 (1997), 134 (1667: „Abschlußarbeiten in der Servitenkirche nach vorgegebenen Rissen”); TELESKO 2006, 122, a templom elkészültének megünneplése 1677-ben volt.

⁴⁶⁹ Carlo Canevale munkásságára összefoglalóan: AKL 16 (1997), 134–135; http://www.uibk.ac.at/aia/canevale_carlo.htm – Személyes köréhez, kapcsolataihoz további adalék, hogy 1647-ben Simone Retacco özvegyét, született „Carlonin”-t vette el: HAJDECKI 1908, Nr. 6707.

⁴⁷⁰ KÁRFFY 1910, 608; UGRY 2014, 307.

foglalkoztatási gyakorlat annyiban azért segítségünkre van, hogy bátran mondhatjuk, a két bécsi mester valamelyike volt a tervező. A lehetőségeket tovább árnyalja, hogy például Bajmócon, a vár átépítésének második fázisában, Carlone a munkát Filiberto Luchese terveihez igazodva vezette – mint tette azt a lorettói szervita kolostor esetében is, amiről alább szó lesz, valamint tett így a *Hofburg* két traktusát építő mesterként, öccse, *Domenico Carlone* (1615 k.–1679) segédletével. Ahogy egyébként is – mint a kutatás feltételezi – Carlo Martino évekig csupán kivitelező mesterként működött Luchese mellett.⁴⁷¹ Azt azonban mindenképp le kell szögezni, hogy Filiberto Luchese neve a lékai ágostonos templom alaprajzának inventoraként mindeddig nem merült fel mint lehetőség, sem a magyar, sem az osztrák irodalomban.

II. 4. A LORETTÓI SZERVITA TEMPLOM ÉS KOLOSTOR MECÉNÁSA

Évekre visszanyúló eredménytelen jogi huzavona után a vasvári káptalan előtt történt megegyezés értelmében 1650-ben Nádasdy Ferenc visszavásárolta a Kanizsay-örökségbe tartozó szarvkői várat és uradalmat akkori tulajdonosától, Hans Rudolf von Stotzingtól, a birtokkal akkorra már egybecsatolt seibersdorfi kastéllyal együtt. Nádasdy a szarvkői javak örököseként már 1638-tól kezdve igényt jelentett be a 15. század végén koronázaloggá, majd császári hűbérbirtokká minősített uradalomra, de a tényleges jogi lépésekre csak 1647-ben, nagykorúvá válásakor s főként az addig Alsó-Ausztriához tartozó határ menti terület Magyar Koronához az évben történt visszacsatolásával kerülhetett sor. Szarvkő egyháza a 15. században a Kanizsayak alapításaként épült Szent János kápolna volt, amely a 16. század első felében pusztult el, s amelynek helyén Stotzing báró 1644-ben a bécsi augusztinus templom, az akkori *Hofkirche* 1627-ben épült lorettói kápolnájának mintájára egy kápolnát emeltetett. A báró ebben helyeztette el a lorettói kegyeszobor eredetihez érintett másolatát, amelyet itáliai zarándokútjáról hozott magával. Egyidejűleg betelepítette a szervita rendet, s a kápolnát az ő gondozásukba adta.⁴⁷² Nádasdy a birtok új tulajdonosaként 1651-ben fogott hozzá – betegségéből való felgyógyulására tett fogadalomként – az addigra jelentős zarándokhellyé vált kegyhely templomának felépítéséhez.

Ha valami eddig biztos volt a kutatás számára Nádasdy Ferenc építtető tevékenységét, megbízásait illetően, az *Carlo Martino Carlone* (1610 k.–1667) tervezőépítész szerepe volt a lorettói templom és kolostor kivitelezésében. Főképp mivel a kérdéssel kapcsolatos irodalom az építkezés irányításán túl többnyire a tervezést is az 1647-től császári szolgálatban álló építésznek tulajdonítja.⁴⁷³ A templom

⁴⁷¹ GARAS 1975, 217; FIDLER 1990, 44.

⁴⁷² MOHL 1900, 617–618; MOHL 1903, 629–630; SCHMELLER 1965, 147; LÁSZLÓ 1994, 10; BARISKA ISTVÁN: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3. Sárvár 1999, 72–73; TOMA 2005, 50, 57; VISKOLCZ 2015a, 891.

⁴⁷³ MOHL 1900, 619 (a kolostor építését köti Carlone nevéhez); BUDINIS, CORNELIO: *Gli artisti italiani in Ungheria*. Roma 1936, 99–100, 153 (a templom, ill. a templom és a kolostor építése); VOIT 1970, 19 (a templom építőjének mondja); RÓZSA 1973, 127 (a templom és a kolostor tervezője); *A művészet története Magyarországon* 1983, 218 (GALAVICS G., a kutatás álláspontjára

megépítésére adott megbízás nem maradt fenn, illetve mindeddig nem került elő; az egyedüli tudott támpont a munka lehetséges kezdetére az alapkövetétel dátuma, az eddig erről olvashatókkal ellentétben 1651. július 6.⁴⁷⁴ Az építész, Carlo Martino Carlone neve először a magyar művészettörténeti irodalom révén, Kapossy János levéltári kutatásának köszönhetően kapcsolódott a templom építéséhez.⁴⁷⁵ Mohl Adolf szervita forrásokon alapuló 19. század végi rendháztörténeti feldolgozása, valamint nyomában a burgenlandi topográfiák – a magyar szakirodalomban mára közismert kutatási eredményt figyelmen kívül hagyva – a közelmúltig feltételelesen Anton Riebler (a forrásokban olykor Rueberként szereplő) lorettomi kőműves- és építőmesternek tulajdonították a templom kivitelezését, arra alapozva, hogy a nevét 1657-ben „derzeit Architekt in Loretto” megjegyzéssel vezették be a helyi plébánia matrikulájába.⁴⁷⁶ Riebler, aki ugyan 1663-ban *Baumeister*nek nevezte magát azon a nyugtán, amely a kismartoni kastély oratóriumán végzett munka honoráriumáról szól, „Lauretomi Antonius kőműves”-ként szerepel Esterházy Pál ugyanott tett feljegyzésében, s mint *Maurermeister* lett tagja a lékai kőművesek és kőfaragók céhének is 1677-ben.⁴⁷⁷

A kolostor építésére szóló megbízás viszont fennmaradt, igaz másolatban, de az irodalom által – ugyancsak Mohl első közlése alapján – téves dátumhoz kötve.⁴⁷⁸ Az eddig tudni véltékkel ellentétben ugyanis Nádasdy nem 1655-ben, hanem 1653. október 10-én szerződött az építésszel, lorettomi kúriájában, *Johanneshofban*.⁴⁷⁹ A szerződésbe foglalt összeg, az 5000 ft., valamint a jelentős mennyiséget kitevő természetbeni juttatás

hivatkozva a templom tervezőjének mondja); AKL 16 (1997) 435 (a templom építése); *Magyar(országi) művészet* 2001, 321 (GALAVICS G., a kutatás álláspontjára hivatkozva a templom tervezőjének mondja); KOPPÁNY 2002a, 384 (a templom tervezője és haláláig kivitelezője); KOPPÁNY 2011, 99 (a templom építője); PRICKLER 2013, 127 (ő tervezte a templomot és a kolostort); VISKOLCZ 2013, 323 (a terveket kivitelezte); UGRY 2014, 319/5. j. (a templom tervezője). Carlo Martino Carlone életrajzi adataira: HAUPT 2007, Nr. 743., itt az általában közölt születési dátum (1615/16) ellenében közzétett anyakönyvi adat: 1667. április 13-án 57 éves korában halt meg. Családi kapcsolataira, valamint működésére összefoglalóan: HAJDECKI 1906, 47–48; AKL 16 (1997), 435–437, valamint újabban http://www.uibk.ac.at/aia/carlone_carlo_martino.htm

⁴⁷⁴ A Nádasdy bécsi nyomdájában 1667-ben megjelent, legtöbb korai adatot közlő szervita rendtörténetben ez a dátum szerepel, ld. *Servitus Mariana* 1667, 363. A mű magyarországi fejezetére hivatkozva Mohl Adolf 1651. július 2.-ra teszi az eseményt (MOHL 1894, 34), jöllehet a XII. fejezetben idézett alapkö-felirat így szól: „Anno MDCLI. VI. Non. Julii”. Minthogy közleményeiben Mohl mindenhol a július 2.-i dátumot adja meg, ez ment tovább az irodalomban is, őt veszi alapul Stefan László is, aki annak ellenére, hogy maga is közli az alapkö latin feliratát, szintén tévesen jelöli meg a dátumot. Ld. ugyanígy MOHL 1900, 618–619; LÁSZLÓ 1994, 16–17; VISKOLCZ 2013, 323, a mű kiadásáról Nádasdy bécsi nyomdájában ugyanitt: 324.

⁴⁷⁵ KAPOSSY JÁNOS: Barokk művészetünk olasz kapcsolatainak kérdéséhez. *Különlenyomat az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. Évfolyamából*. Budapest 1923–1926, 253. Hivatkozás nélkül, de valószínűleg Kapossytól veszi át az adatot BUDINIS, CORNELIO: *Gli artisti italiani in Ungheria*. Roma 1936, 153.

⁴⁷⁶ MOHL 1894, 45; ÖKT XXIV. 1932, 229; SCHMELLER 1965, 147; SCHMELLER-KITT 1976, 177. A matrikula-bejegyzés dátuma: 1657. május 14.

⁴⁷⁷ PRICKLER 1998, 193 (Rueberként); PRICKLER 2013, 142.

⁴⁷⁸ MOHL 1900, 619; GARAS 1975, 216; LÁSZLÓ 1994, 17; KOPPÁNY 2002a, 384.

⁴⁷⁹ MNL OL E 151 33. dob. Fasc. F, 246. Nr. 4.

már eddig is szerepelt az irodalomban,⁴⁸⁰ figyelmen kívül maradt viszont a megbízás legfontosabb részlete, az, hogy Carlonének a kolostort abban a formában kellett felépítenie, ahogyan azt „Herr Philiberto” terve és modellje mutatta.⁴⁸¹ Vagyis a rendházépület *Filiberto Luchese* (1606–1666) terve alapján valósult meg, a szerződés szövegében betűvel jelölt részek hivatkozásával konkrétan is utalva a követendő Luchese-tervra. Ami véleményem szerint vélhetően a templom és a kolostor együttes terve volt, s mint egybefüggő épületkomplexum, egyöntetűen Luchese invenciója. Az amúgy meglehetősen jellegtelen kolostorépület aligha valósulhatott meg Luchese tervezésében úgy, hogy az építészeti lényegesen igényesebb és nagyobb presztízsű feladat, maga a templomterv ne tőle származott volna. A templom építésének feltételezett kezdete és a kolostorra kötött szerződés között mintegy két év telt el, s nincs ok azt gondolni, hogy az 1649. óta Lorettomban élő szervitáknak szánt új rendház eredetileg ne szerepelt volna a tervezésre adott megbízásban. Az építkezés adatokban nem ismert menetére nézve talán támpontot ad, hogy Carlone ezekben az években párhuzamosan dolgozott Vöröskőn is: 1651-ben, majd 1654 és 1656 között Pálffy Miklós adminisztrációjától csaknem havi rendszerességgel kapott változó, de összességében jelentős összeget.⁴⁸²

A lorettói templom és a kolostor építéséről, legkorábbi mestereiről amúgy igen kevés áll rendelkezésre. Harald Prickler célzott adatgyűjtéséből az épület(ek)en dolgozó ácsok nevét és származását ismerjük csak, a mestereket illető családi összefüggésekből némi információval a Nádasdy- és Esterházy-uradalmak közös mesterfoglalkoztatására is.⁴⁸³ Legtöbben Nádasdy-alkalmazottak voltak, köztük a két seibersdorfi udvari ács, az akkor Lorettomban élő újkeresztény *Joseph Vischer*, akinek természetbeni juttatását 1654–1655. évi adatok részletezik, valamint *Georg Moser*. Másokat a hornstein-seibersdorfi uradalomból fogadtak fel: *Michael Herzogot* Hornsteinből, *Sebastian Niegelt* és *Mert Pastreint* pedig Stotzingból. Idevágó közlés nélkül említi meg Prickler az építkezésen dolgozó, nem Nádasdy-alkalmazott ácsmesterek nevét is, az Esterházyaktól szerződötetett fraknoi udvari ácsot, a már említett *Georg Peyert*, valamint a bécsújhelyi *Kilian Pachendorffert*. Az ő foglalkoztatásuk kapcsán tudható az is, hogy Georg Wibmer szarvkői uradalmi intéző jelentése szerint a templom építése 1655 júniusában már a végéhez közeledett, amely információnak a belső díszítés szempontjából lesz majd jelentősége.⁴⁸⁴

A háztörténetet író Adolf Mohl 1658 végére feltételezi a kolostor beköltözésre alkalmassá vált állapotát – a stotzingi rendház szerzetesei karácsony előtt foglalták el új otthonukat –, pár hónappal később pedig megtörtént a templomszentelés is.

⁴⁸⁰ MOHL 1900, 619; LÁSZLÓ 1994, 17.

⁴⁸¹ MNL OL E 151 33. dob. Fasc. F, 246. Nr. 4. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK I. Nádasdy 1653. október 10-én kelt megbízása Carlo Martino Carlone részére másolatban maradt fenn. Az 5000 forintot kitevő honorárium mellett a szerződés felsorolja az építésnek járó természetbeni juttatásokat is: 50 Eimer (akó) bort (26,8–29 hektoliter a magyar országos, illetve a bécsi mérték szerint), 4 mut gabonát (36–41 hektoliter, a Vas megyei, illetve a bécsi mérték szerint), 2 disznót, valamint 1 mázsza zsírt.

⁴⁸² FIDLER I. 89.

⁴⁸³ PRICKLER 2010, 19–21.

⁴⁸⁴ Uo. 20.

Bartholomaeus Kilian: Lorettó látképe Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia alapítóképmásán, 1667. MNM MTKCs

Johann Jacob Hermundt: A lorettói templom és kolostor, 1704. OSZKK, App. H. 1480

A nagyszabású ünnepség keretében tizenegy püspök, a szerzetesrendek vezetői, valamint több arisztokrata és városi előkelő jelenlétében lezajlott eseményt 1659. július 2-án Széchényi György győri püspök celebrálta.⁴⁸⁵ A rendház azonban a beköltözés ellenére félbemaradt, a templomnak nem készült el a homlokzata, valószínűleg ideiglenes tető fedte és hiányos volt a berendezése is. Nádasdy közvetlenül halála előtt írt végrendeletében örökösire hagyta mind az épületek, mind pedig az általa alapított oltárok – köztük a főoltár – befejezését.⁴⁸⁶

A rendház és a templom 1659-re megépült első változatáról építészeti nem sokat tudni, már csak azért sem, mert eredeti formáját a 18. századra sem őrizte meg: az 1683 nyarán Bécs alá vonuló oszmán sereg súlyos, bár nem pontosan megítélhető károkat okozott az épületben. A kolostor és a templom tetőzete a huszártoronnyal együtt leégett, egy pár nappal későbbi török dúlás során pedig a templom belseje pusztult el a teljes berendezéssel. A feltételezett eredeti állapotról egyedül Bartholomaeus Kilian-metszete állt mindeddig rendelkezésre, amely az 1667-ben kiadott *Servitus Mariana* című rendtörténeti munkában jelent meg, Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Anna Júlia kettősportréjának háttérében mutatva a két épület együttes tömbjét. A metszet mindazonáltal több bizonytalan részletet is tartalmaz, amelyek eltérnek az évtizedekkel későbbi ábrázolásoktól is: ilyen a korai leírásokban sehol nem szereplő homlokzati torony, valamint a kegykápolna körüli udvar és az azt lezáró fal más látképeknek ellentmondó és építészeti nehezen értelmezhető kialakítása.⁴⁸⁷

A kezdeti állapotra vonatkozó hiányzó ismereteket részben pótolni tudja az a gondosan részletezett, léptékkal ellátott, tollal készült közöletlen alaprajz,⁴⁸⁸ amely a lorettói szerviták iratanyagában a Carlonénak szóló megbízással azonos fasciculusból került elő, s amelyet az 1659-re megvalósult templom és kolostor együttes tervének lehet tekinteni. Már az is sokatmondó, hogy hátoldalán – a rendi iratrendezésben kapott eredeti jelzet és tartalmának német nyelvű megadása mellett – olasz nyelven feliratozott, a lépték mértékegységével megegyező írással: „Dissegno della fabrica di Loreta”. Ez ugyan még nem dönti el az inventor kilétét, hisz írója Luchese és Carlone egyaránt lehetett, de azt bizonyossá teszi, hogy a rajz az építés kezdeti fázisából való.⁴⁸⁹ Annál is inkább, mert több részlete is különbözik az általunk ismert, megvalósult állapottól, ami arra utal, hogy magától a tervező építésztől származó változat, olyan első megoldásokkal, amelyekre legfeljebb az írott anyag ad magyarázatot.

A kolostorépület, s annak templomkertet lezáró, balra, észak felé húzódó szárnya a tervrajzon megegyezik azzal, amit a későbbiekben, így az épületegyüttes 18. század végi felmérési rajzán is látunk, legfeljebb a rendház egyes helyiségei kaptak tagolást,

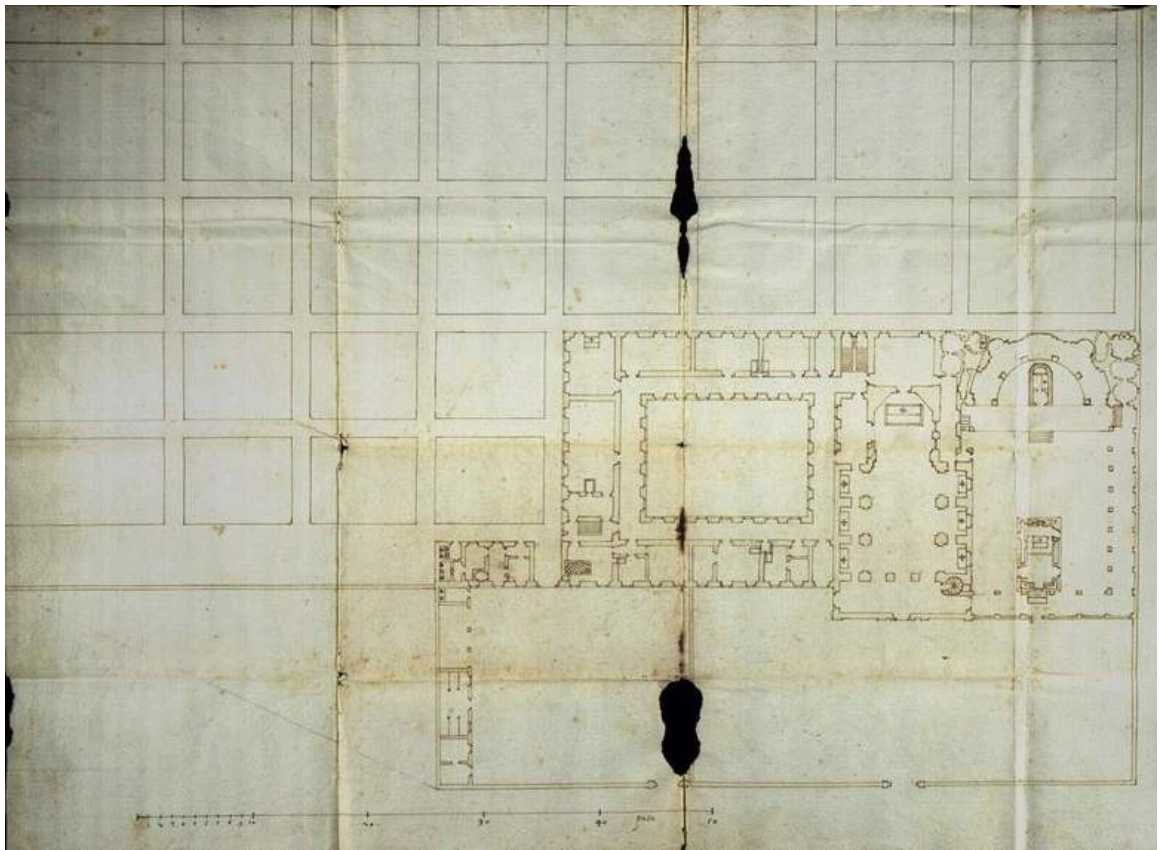
⁴⁸⁵ MOHL 1894, 46, 47; MOHL 1900, 619; FREY 1929, XIV.

⁴⁸⁶ MNL OL E 151 33. dob. Fasc. F, 246. Nr. 1; MOHL 1900, 624–625.

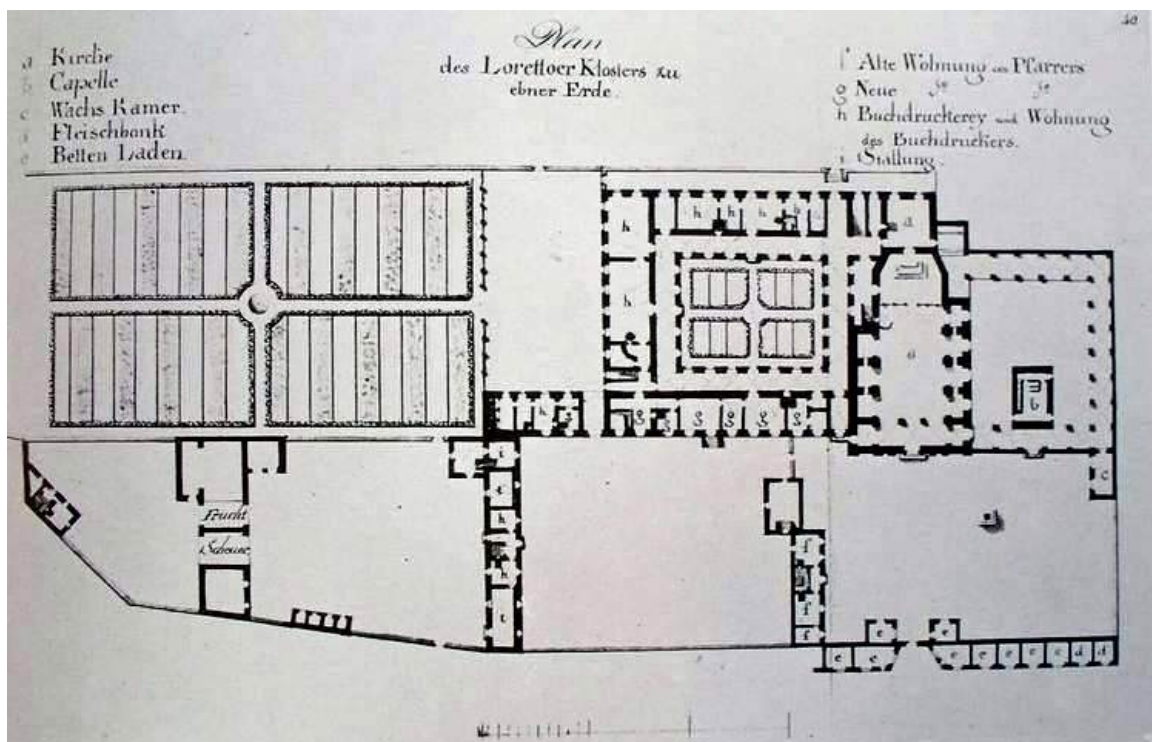
⁴⁸⁷ *Servitus Mariana* 1667, 358. oldal mellett; továbbá lásd feltételezett időrendben: Lorettó látképe a templom és a kolostor tömbjével a templom Pestisszentek-oltárának alsó részén, 1704 előtt (ld. MOHL 1894, 203); Lorettó látképe a kegyzoborral, Johann Jacob Hermundt, in *Immer-grünender Lorbeer-Baum* 1704, címlapelőzék.

⁴⁸⁸ A feltüntetett mértékegység: „pasa”, azaz *passus*, vagyis lépés.

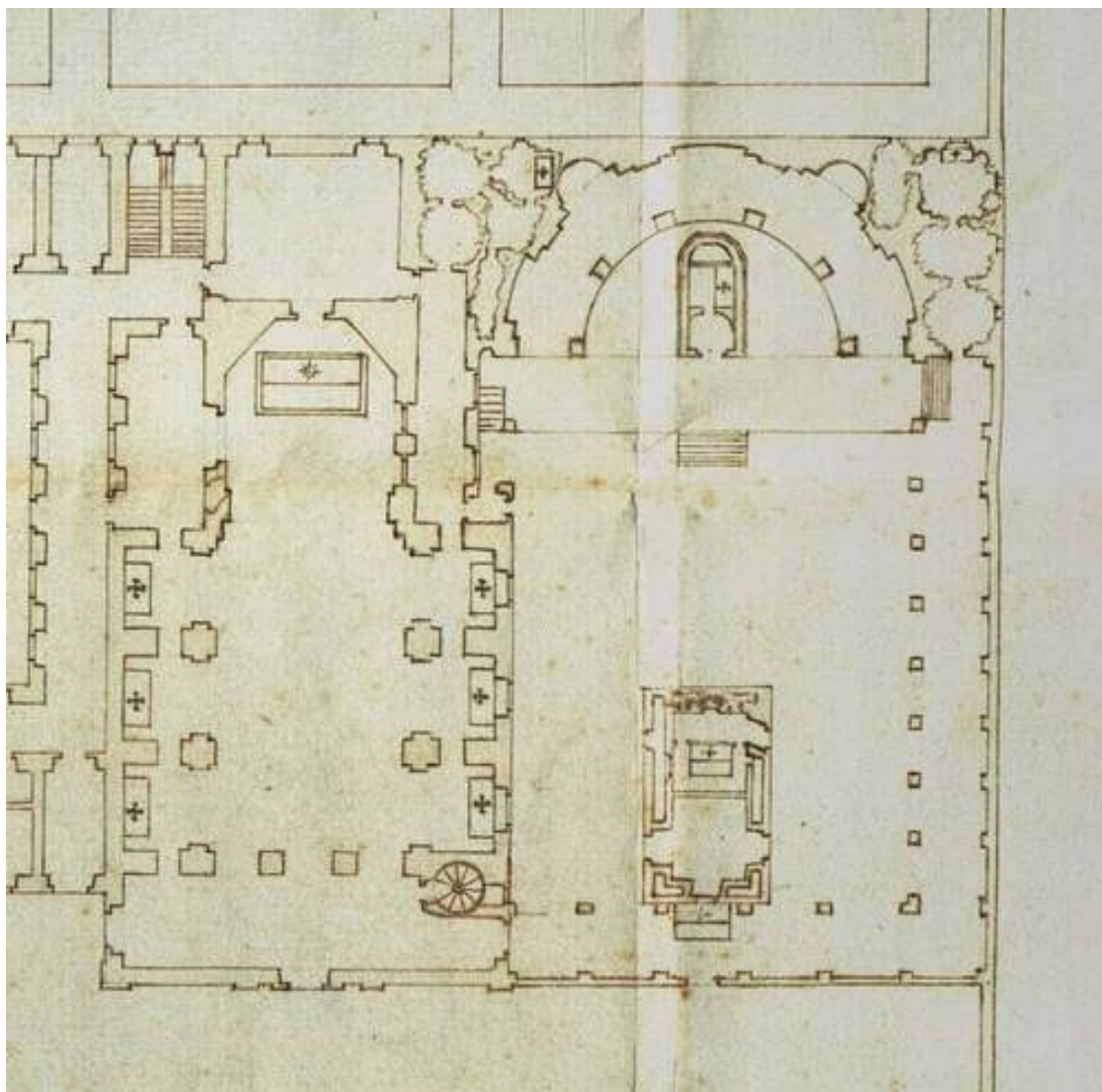
⁴⁸⁹ MNL OL E 151 33. dob. Fasc. F, 246. Nr. 25. Az idézett olasz nyelvű szöveg mellett a hátoldalon fent régi levéltári bejegyzés: „Modelum [áthúzva, mellette utólagosan más kézzel:] Delineatio Monasterij et Ecclesiae Lauretj No. 25 Fasc. F”

Terv a lorettói szervita templomhoz és kolostorhoz, tollrajz, 1650-es évek eleje.
MNL OL, E 151 Fasc. F Nr. 25

A lorettói szervita templom és kolostor felmérési rajza, 18. század utolsó negyede.
ÖKT XXIV. 1932, 264. kép alapján

A lorettói szervita templom és a kegykápolna terve, tollrajz, 1650-es évek eleje.
MNL OL, E 151 Fasc. F Nr. 25

feltehetően utólag.⁴⁹⁰ Lényeges különbség van viszont a templom kápolnáinak számában, továbbá a lorettói kegykápolna és az azt övező kerengő megoldásában. Az észak–déli tájolású templom kerengővel határos nyugati oldalán a rajz ugyanúgy három kápolnát tüntet fel, mint a keleti oldalon. Vagyis a terv a jobboldali kápolnasorban még nem jelöli a szentélyhez legközelebb eső negyedik kápolnát, amely ma a Fájdalmas Szűzanyának van szentelve, s amelyet a szervita rend társulatának kápolnájaként – igaz, elkülönítve a többi hat oldalkápolnától – a rendtörténet 1667. évi leírása is feltüntet, s amelyet már jelenlegi helyén, a szószékkel átellenben lévőként megemlíti a templom és kolostor 1704-ben megjelent német nyelvű krónikája is.⁴⁹¹

Az alaprajz azonban egy másik részletben is jelentősen különbözik a későbbi állapottól, mégpedig a kegykápolna, a *Casa Santa* tervezett építészeti környezetében. A

⁴⁹⁰ ÖKT XXIV. 1932, 237, 264. kép, felmérési rajz a herceg Esterházy család levéltárából, MNL OL, pontos lelőhely megadása nélkül.

⁴⁹¹ *Servitus Mariana* 1667, 364; *Immer-grünender Lorbeer-Baum* 1704, 38.

rajzon azt látni, hogy a kerengő déli irányban kissé túlnyúlva a templom szentélyének vonalán, egy kápolnakoszorúval záródó apszisban fejeződik be, közepén egy önálló kápolnával, s abban oltárral. Az elhelyezés szimmetrikus a *Casa Santa* épületével, amely a kerengő északi felében kapott helyet, belül a kegyszobor-, kívül pedig a Szent Anna-oltárral, mely utóbbi a kápolna külső falánál, a kerengő külső bejáratával szemközt volt felállítva. A tervrajzon déli irányban, a kerengő apszisában elhelyezett, lépcsőkön át megközelíthető kápolna véleményem szerint a Fájdalmas Szűzanya Társulat kápolnája lehet, illetve annak tervezett helyét jelölheti. A krónikák szerint a kápolna kezdettől fogva megvolt, helyét azonban Mohl Adolf nem a templomtérben mondja, hanem akként jelöli meg, hogy a szentély szomszédságában állt, ott „ahová utóbb a nyári sekrestye került”.⁴⁹² Hogy eredetileg valóban a terven látható apszisban kapott-e helyet, s hogy a kerengő a megrajzolt terv szerint épült-e meg, nem tudjuk. Mindenesetre a német nyelvű krónika (*Immer-grünender Lorbeer-Baum*) 1704-ben megjelent, *Johann Jacob Hermundt* által metszett címlapelőzékén a déli oldalt már a mostani kialakítással megegyező egyenes vonalú árkádsor zárja, ami valószínűleg a templom és a rendház 1683. évi pusztulása után elvégzett nagyszabású helyreállítás eredménye.

A tervrajz szerint az 1659. évi templomszenteléskor a főoltárral együtt hét oltár állt, ennek felel meg legkorábbi említésük is, amely donátoraikat is felsorolja.⁴⁹³ A rangos asszisztenciával és előkelő vendégek részvételével lezajlott, hat napig tartó eseményt a német nyelvű krónika írja le részletesen.⁴⁹⁴ Ebből tudjuk, hogy Széchenyi György győri püspök szentelte meg a Szeplőtelen Szűz főoltárt, valamint a Mindenszentek és a Paduai Szent Antal oltárokat, a további négy oltárszentelést – Szent István, Júdás Taddeus, Benizzi Szent Fülöp, valamint a Pestisszentek – pedig Pálffy Tamás váci püspök végezte. A korábbi helyéről ekkorra már a templom mellé áthelyezett lorettói kápolna, valamint a hozzá kívülről csatlakozó Szent Anna-oltár megszentelését Johannes Thun bécsújhelyi püspök celebrálta. Alapítóik a fenti sorrend szerint a szentélytől haladva: Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Anna Julianna, akik az *Immaculatának* szentelt főoltárt állíttatták, a Paduai Szent Antal és a Mindenszentek oltárait Nádasdy sógora, Esterházy Pál és neje, Esterházy Orsolya emeltette, s ugyancsak Nádasdy Ferenc és felesége volt az alapítója a Szent István- és a Júdás Taddeus- oltároknak. A rend egykori generálisának és legfontosabb szentjének, Benizzi Szent Fülöpnek az oltárát, amely állt már a templomszenteléskor is, talán ugyancsak Nádasdy emeltette, mindenesetre a német nyelvű krónika megjelenése idején már Draskovich Miklós és neje, Nádasdy Krisztina, Nádasdy Ferenc leánya volt a patrónusa. A pestisszentek – pontosabban Szt. Sebestyén, Szt. Rókus, Szt. Rozália, Szt. Márton és Szt. Benno – tiszteletére alapított oltárnak a templom felszentelésekor a

⁴⁹² MOHL 1909, 19. Több részletet nem ír, s a közléshez nem tartozik sem jegyzet, sem irodalom – egyébként sehol az egész könyvben. Mohl korábbi közleményeiben ez az információ másutt nem bukkan fel.

⁴⁹³ *Servitus Mariana* 1667, 364.

⁴⁹⁴ *Immer-grünender Lorbeer-Baum* 1704, 47.

családtól független donátora volt: Martin Bernardovich helybeli harmincados⁴⁹⁵ és felesége, Margarita Fers,⁴⁹⁶ ez azonban változott a későbbiekben.

A templom 1659. évre késznek mondott – a források szerint azonban megfelelően kiképzett homlokzat és végleges tetőzet nélküli⁴⁹⁷ – állapotában igen hamar történt az első dokumentált változás: 1668-ban megépült a Fájdalmas Szűzanyának szentelt hetedik kápolna. Az akkor még meglehetősen új templom újabb kápolnával való bővítése korábban nem volt ismert a templommal kapcsolatos kutatás számára. Az építkezésről fennmaradt, s a rend által vezetett kiadási jegyzék, amely eddig ismeretlen adatokkal szolgál a kivitelezés és a belső kialakítás részleteire, eredményére, valamint a felfogadott mesterekre,⁴⁹⁸ abban is segít, hogy tisztázni tudjuk az újonnan épülő kápolna és a forrásokban vele együtt említett másik kápolna patrónusait, minthogy személyük az irodalomban eddig ellentmondásosan és gyakran tévesen szerepelt.

A Fájdalmas Szűzanya-kápolna templomtérbe való „behozatalának” pontos oka nem ismert, mindenesetre még az 1668. évi munkálatok megkezdése előtt, 1667 decemberében egy megállapodás született Draskovich Miklós és Martin Bernardovich harmincados között arról, hogy Draskovich átveszi Bernardovich forrásban név nélkül említett kápolnáját és megtéríti vele kapcsolatos kiadásait, amelyeket a harmincados számlával is igazolt.⁴⁹⁹ A kápolna kifestéséért, stukkóinak elkészítéséért, valamint az oltár(kép) megfestéséért Bernardovichnak összesen 375 ft. járt, amely összeg pontosan megegyezik azzal, amit Draskovich Miklós a szervita atyák könyvelése szerint a Fájdalmas Szűzanya-kápolna munkáinak céljára átadott nekik. A bejegyzésben a szerviták már ekkor Bernardovich kápolnájának nevezik az épülő helyszínt.⁵⁰⁰ Vagyis Draskovich úgy térítette meg az „átvett” kápolna addigi költségeit Bernardovichnak, hogy az összeget közvetlenül a lorettói atyáknak adta a harmincados új kápolnájának akkor kezdődő építésére. Az ügyletben szereplő előző kápolna pedig, amelyet Draskovich és felesége ezen a módon átvett, bizonyosan a későbbi Pestisszentek kápolnája volt, az, amelyet a *Servitus Mariana*, a szöveget tekintve 1666-ban készült rendtörténet – akkor még – Bernardovich alapításaként szerepeltet.⁵⁰¹ Az átvétellel Draskovich–Nádasdy-tulajdonba került kápolna oromzatán ezért olvasható Nádasdy

⁴⁹⁵ Martin Bernardovich 1655 (másutt 1659.) és 1688 között harmincados volt Hof am Leithabergben, ami Lorettom, valamint az uradalmi központ, Szarvkő közelében fekszik. 1688-ban lemondott hivataláról fia javára. FALLENBÜCHL 2002, 53., valamint FALLENBÜCHL, ZOLTÁN: Beamtentum an der Grenze. Verwaltung und Beamtentum um die Wende des XVII. zum XVIII. Jahrhundert in Westungarn. *Burgenländische Heimatblätter* 54 (1992), Heft 1. 11. Itt az előző közléssel ellentétben a család szolgálatának kezdetét ezen a poszton 1659-re teszi.

⁴⁹⁶ *Servitus Mariana* 1667, 364, ennek nyomán: MOHL 1894, 41–42.

⁴⁹⁷ Ld. MOHL 1900, 624; LÁSZLÓ 1994, 26. A véglegesnek szánt homlokzat hiányára: MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 6.; a templom és a kolostor befejezéséről szóló, 1671–1672-ből származó további források ismertetését lásd alább.

⁴⁹⁸ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 9r–12v. „Rationes Dni Martini Bernardowiz pro ipsi(us) Capellam Archiconfrat(ernita)tis Dolorosa M(atr)is M(ar)iae 1668”

⁴⁹⁹ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 2, fol. 5r. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK X.

⁵⁰⁰ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 10r. „Empfang Von Herrn Grafen Nicolaus Draskowicz wegen der Capellen Herrn Martino Bernardowiz ut quitt(antia) 375 fl. Von dieser Summa ist zue der Capell ausgegeben worden 350 fl. 21kr. Restiret noch in paren gelt 24 fl. 39 kr”

Krisztina neve, valamint az 1668-as évszám, viszont már hiányzik a felsorolt tituláris szentek közül Márton, a korábbi tulajdonos, Bernardovich védőszentje.⁵⁰²

A harmincados patronálásában készülő Fájdalmas Szűzanya-kápolna építómunkái az anyagok beszerzésével 1668 márciusában indultak; a tényleges építés májusban kezdődött és a kápolnabelső kiképzésével, a díszítéssel együtt november táján fejeződött be. A mesterek kifizetése még év végéig megtörtént. A legmagasabb honorárium arra mutat, hogy az építkezést *Anton Riebler*, a helybeli kőművesmester vezette, akit a jegyzék szövege szerint a gróf úrral (a templom kegyurával) kötött szerződés alapján fizettek.⁵⁰³ A megfogalmazás („Ihr Excellenz”) Nádasdyra utal, aki egyébiránt évekkel korábban már megbízta Rieblert egy, a templomtértől független Szent Erzsébet-kápolna építésével is, amire alább még kitérek. A kimutatás szerint a kőfaragó *Johannes Kugler*, „Steinmetz zu Loreta” volt, akitől a Fájdalmas Szűzanya-kápolna valamennyi kőfaragványa és faragási munkája származott (az oltárlap, a kemény kőből készült oltárlépcső, a kő ablakkeret és a párkányzat, valamint a kápolnabejárat fölötti vésett felirat),⁵⁰⁴ s akit előző évben, 1667-ben jegyezték be a lékai

⁵⁰¹ *Servitus Mariana* 1667, 364. A rend római generálisa, valamint provinciálisa által írt ajánlások 1667. januárra datáltak. Minthogy a bevezető írásként általában utolsóként készülnek egy könyv megjelenése előtt, valószínű, hogy a *Servitus Mariana* szövege 1666. év végére készen volt.

⁵⁰² Angyalok által hordozott kartusban: D.O.I.H. SS. SEBASTIANI. ROCHI. BENNONIS ET ROSALÆ I.D.C. CHRISTINA DE NADASD F. M.D.C.L.XVIII. F. Alatta különálló kisebb kartuson feltehetően későbbi feliratként: ERBAUT 1651-1659. A *Servitus Mariana* (p. 364) a kápolna tituláris szentjei közt Sebestyént, Rókust, Mártont, Bennót és Rozáliát tünteti fel. Az irodalom a Pestisszentek kápolnájának patrónusváltását nem ismerve, nem tudott mit kezdeni az ellentmondásosan felbukkanó nevekkkel és következetlenül adta meg a kápolna donátorát: *Servitus Mariana* 1667, 364 (Martin Bernardovich és felesége az alapító); *Immer-grünender Lorbeer-Baum* 1704, 38 (Draskovich Miklós és Nádasdy Krisztina az alapítók); MOHL 1886, 22 (oltárát Draskovich Miklós emeltette); MOHL 1894, 42 (Martin Bernardovich és felesége emeltette); LÁSZLÓ 1994, 21 (Martin Bernardovich és felesége).

⁵⁰³ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 12r: „dem H. Antonj Riebel wegen seines Contracts, Er mit Ihr Excellenz H. Graffen geschlossen Völlig bezahlt ut quitt(antia) – 50 fl”. Az összeg felvételét a priortól Riebler 1668. október 11-én kelt elismervénnyel is igazolta. Ebben nem tünteti fel a kápolna nevét, csupán az új kápolnán végzett munkát említi, de az összeg (50 fl.) megegyezik a szerviták kiadási naplójában szereplővel: MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 4. 8r-v. Ugyancsak az ő tételes elszámolásának tarthatjuk azt a dátum és aláírás nélküli jegyzéket, amely az új kápolna építéséhez szükséges anyagokat és a hozzátartozó munkákat sorolja fel: „Verzeichnis was die Neue Cappeln in der Mauren Arbeithehen betreffent Thuet” a hátoldalán: „Verzeichniß der Maurer Arbeit in betreff der Kapeln Mader schmerzhaften Mutter.” MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 16, fol 26r-27v.

⁵⁰⁴ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 11r: „1. Märtzj H. Hanns Kugler Stain metzen erkens die korthunen Stuckh 55 schuech p(er) 6 kr. / 2do den runden Fenster stokh 34 schuech zue 6 kr. / 3° die Porthen mit friest unndt Hauptgesimbs p(ro) 45 schuech p(er) 6 kr. / 4° ain althar tritt von harten Stain[,] haltet in der leng unndt breite 37 ½ schuech p(er) 8 kr. / 5to für 5 klaffter harte maurstain p(er) 36 kr. / 6° für 4 klaffter waiche stain p(er) 30 kr. / 7. die altarstain platten zue yber machen”; Mindezekért a teljes munkadíj uo., fol. 12r: „dem Maister Hanns Kugler vor die Capell thier weiter vnndt grosser zuemachen, Item die altar Platten zue buzen, ut quitt(antia) – 3 fl. 15 kr. / Item dem selben vor die aingehaute schriffit in d(er) Thier – 30 d.” Kugler a fentiekhez szükséges anyagokról külön számlát is benyújtott: MNL OL E 151 33. dob.,

kőfaragócéhbe.⁵⁰⁵ Az új kápolna tetejét a kismartoni városi ács, „Maister Sebastian”, azaz *Sebastian Payr* (†1688) készítette,⁵⁰⁶ az ablakok beüvegezésére viszont helybeli mestert, *Jacob Purckhardt*ot fogadták fel.⁵⁰⁷

A kápolna művészei közül csak a festőnek és a stukkátornak ismerjük a nevét, a kifizetési jegyzék nem említi szobrászt. Így nem tudni, hogy a 17. század végéről való jelenlegi Pietà-oltárszobornak volt-e előzménye, ahogy az irodalom feltételezi,⁵⁰⁸ s ha igen, ki volt az alkotója. A kápolna stukkóit *Andrea Bertinalli* (1604 k.–1677) kivitelezte, akinek ezért a kőműves-építőmester honoráriumánál is nagyobb összeg, 60 ft. járt, s akinek ezt a honoráriumát az irodalom eddig téves adatközlésként az 1686-os évből, s mint Szent Erzsébet-kápolnabeli munkadíjat könyvelte el.⁵⁰⁹ Mindenesetre Bertinallinak mostani ismeretünk szerint ez az egyetlen igazolt műve a lorettói templom díszítései közt. A kápolna freskói *Gabriel Pichlert*ől származtak (1626 k.–1676), aki a kapott 35 forintról szóló elismervényben bécsi mesterként jelölte magát, s akinek neve sem a templom más munkáiban, sem Nádasdy egyéb megbízásaiban korábban nem fordult elő.⁵¹⁰ Minthogy halotti anyakönyvi bejegyzése szerint mint *Bürger und Maler* valóban Bécsben élt,⁵¹¹ felmerülhet, hogy a szerviták bécsi rendházának közvetítésével jutott a feladathoz, annál is inkább, mivel a rend bécsi templomának és kolostorának belső kialakítása ekkor még javában folyt (egészen 1677-ig) és a freskómunkák épp ez időre estek. A kutatás szerint Bécsben 1669 körül készültek a presbitérium és az ovális

Fasc. K, 251. Nr. 15.

⁵⁰⁵ PRICKLER 1998, 190.

⁵⁰⁶ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 12r: „dem Maister Sebastian Statt Zim(m)ermann in d(er) Eisenstadt seine(m) gedinkhten lohn, unndt Honorario[,] wegen des gemachten Tach auf d(er) Capell – 9 fl. 45 kr”.

⁵⁰⁷ Uo., fol. 12: „dem Jacob Purckhardt Glaser zu Loretha wege(n) d(er) zwey fenster(,) aines zu d(er) Capell d(a)z runde, d(a)z andere und(er) dem Tach – 8 fl. 45 kr.” Ő szintén állított ki külön számlát az elvégzett munkáról: MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 14.

⁵⁰⁸ MOHL 1894, 42.

⁵⁰⁹ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 12r, 1668. december 31.: „den Herrn Andrea Stukhator völliig bezahlt ut quitt(antia) – 60 fl.” Andrea Bertinalli elismervénye a pénz felvételéről: MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 5, fol. 15. Teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XIII. Az 1668. december 31-re datált kifizetés Kapossy János regesztájában (MTA BTK MI, Lvt. 6367. sz.) 1686. december 31-i téves dátummal szerepel, mint Johann Andreas Berdmall stukkátor elismervénye az új kápolnában végzett munka után felvett 60 florenusról. Erre hivatkozva Aggházy Mária az adatot már a lorettói Erzsébet-kápolna munkái után járó kifizetésként közli, AGGHÁZY 1959 I., 171. Itt kell megjegyezni, hogy a rend MOL-ban lévő iratanyagában több esetben tapasztalni, hogy a 18. század végi szervita levéltári rendezés és iratszámolás során az eredetileg datált iratok évszámait tévesen (számcserevel), a hónapot és napot azonban pontosan vezették át az irat hátoldalára, amikor az irat új levéltári numerust kapott. Ez a visszatérő leltározói figyelmetlenség (vagy tán inkább diszlexia) több esetben okoz gondot az irodalomban hivatkozott források azonosításában.

⁵¹⁰ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 5, fol. 12r: „dem Maler, ut quittantia Völliig bezahlt – 35 fl.” A nevet nem tartalmazó bejegyzést a festő átvételkor adott, 1668. szeptember 10-én kelt elismervénye pontosítja: MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 3, fol. 7r-v. Teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XII.

⁵¹¹ HAJDECKI 1908, Nr. 10892.

templomtér kupolájának mennyezetfreskói, az előbbi egy ismeretlen észak-itáliai mester, az utóbbi a *Gramberger* fivérek (*Michael* és *Christoph*) munkájaként.⁵¹² A közvetlen mesterkapcsolat a bécsi helyszín munkáival azért is jöhet szóba, mert több elismervényen is feltűnik a közlés, miszerint a művészek és a mesterek a szerviták priorjától vagy a rend valamelyik hivatalból illetékes tagjától kapják kézhez a munkáért járó fizetséget. Vagyis az iratokban patrónusként megnevezett magyar arisztokraták támogatásának pénzügyi kezelése, de talán gyakran a mesterválasztás is a szerviták hatáskörében volt, a kápolnák, oltárok alapítói csak a költségfedezetet biztosították.⁵¹³

A Fájdalmas Szűzanya-kápolna megépítésével párhuzamosan történt kápolna-csere következtében a templom eredetileg alapított hat kápolnája Nádasdy Ferenc és rokonsága patronálása alá került, vagyis a szentély felől haladva a szemközt elhelyezkedő oltároknak Esterházy Pál, Nádasdy Ferenc és Draskovich Miklós, illetve feleségeik lettek a kegyurai. Draskovich emellett kezdetben a templomban jelölte ki családjá temetkezőhelyét is: donátorként feleségével, Nádasdy Krisztinával 1669 januárjában tettek alapítványt az immár hozzájuk tartozó két kápolna oltárára és a temetkezési helynek szánt kriptára, amely a Benizzi Szent Fülöp-kápolnában volt.⁵¹⁴

A templom 1659. évi felszentelésének idejébe tartozó első berendezésről nincsenek pontos ismeretek, a foglalkoztatott művészekről is alig tudunk többet, mint amennyit *Benjamin Block* (1631–1690) kapcsán a festő életrajzi beszámolójában *Joachim Sandrart* (1606–1688) közöl. Méltatólag említi meg, hogy a szerviták lorettói templomának öt oltárképe tőle származik, abból az időből, amikor három évig dolgozott Nádasdy Ferencnek, mielőtt 1659. év elején Rómába távozott.⁵¹⁵ Hogy pontosan mely oltárképekről volt szó, az mindig is kérdés volt a kutatás számára. Block monográfusa úgy értelmezi Sandrart leírását, hogy az országbíró rendelte meg valamennyit,⁵¹⁶ holott a biográfia ezt nem állítja,⁵¹⁷ és adat sincs rá. Különösen mivel a főoltáron kívül Nádasdy és felesége csak a Szent István-, valamint (1654-től) a Júdás Taddeus-oltárnak, illetve kápolnának⁵¹⁸ volt bizonyítottan az alapítója, amelyek később is a család

⁵¹² TELESKO, 2006, 122.

⁵¹³ A gyakorlatra több példát találunk a templom és kolostor 1680–1690-es évekbeli újjáépítésének adatait tartalmazó Diariumban is, ahol többször fordul elő olyan bejegyzés, amiben a bécsi rendházból kért, illetve érkezett mestert említenek. Ld. ÖKT XXIV. 1932, 230–233.

⁵¹⁴ MNL OL E 151 33. dob., Fasc. E, 244. Nr. 3, fol. 233r–235v. 1669. január 1.: „Copia Foundationis Excellentissimi Comitiss Nicolai Draskovitz p(ro) 1500 fl. una cum Reversalibus Ordinis anno 1669 1ma Jan.” Az elveszett eredeti példány egy további másolata: MNL OL E 151 33. dob., Fasc. F, 246. Nr. 19, fol. 35–37.: „Copia Foundationis Nicolao Draskovicsianae cujus originale uti adnexa Sheda innuit deperdita est”. A aláírás Nádasdy Ferenc tanúsága mellett történt.

⁵¹⁵ Ld. SANDRART 1679, Bd. II, Teil III. 74.

⁵¹⁶ KRIEGER 1969/1970, 83.

⁵¹⁷ „Derselbe [Benjamin von Block fivére, Daniel Friedrich Block, B.E.] brachte ihn zu dem Graffen Frantz von Nadasti in Ungern: bey welchem er 3. Jahr in Dienste sich begab und gute Gelegenheit hatte auch seinen Herrn Grafen und andere grosse Ungarische Herren mit seiner Kunst rühmlich bediente. Angeschaut zu Loretta in Ungern noch 5. Altar-Blätter die Zier seines Pinsels blicken lassen.” Sandrart i.h. A Rómába távozás időpontjáról: KRIEGER 1969/1970, 83.

⁵¹⁸ A Judas Taddeus-kápolna bejárati íve fölött kialakított 17. század végi stukkó-kartusba írt feliraton az alapítás dátumaként 1654. szerepel. A Szent István-kápolna bejárata fölött nincs évszám és az alapítás pontos éve sem ismert.

kegyurasága alatt álltak. Mivel a templom építetője és kegyura Nádasdy volt, Block megbízása az oltárképek elkészítésére ha közvetetten is, de mecénásától származott – függetlenül attól, hogy ki volt az adott kápolna tulajdonosa.

Mindent figyelembe véve biztosnak látszik, hogy Block munkái két magyarországi patrónusa között oszlottak meg, s az egyik Esterházy Pál lehetett, aki a Szent Antal és a Mindenszentek-kápolnák alapítója és nyilván oltárképek megrendelője volt, míg Nádasdy a saját alapítású mellékoltárok képeire adhatott megbízást, mivel a főoltárkép elkészülte az adatok és források szerint mintegy évtizeddel későbbre tolódott. A Sandrart által említett ötödik oltárképet a családi kapcsolat miatt és a szervita rendtörténetben közölt alapítókat figyelembe véve így Draskovich Miklós megrendelésének kéne tartanunk, ez azonban aligha felelne meg a valóságnak. Draskovich és Nádasdy Krisztina ugyanis csak 1661-ben házasodtak,⁵¹⁹ Block pedig 1659. év elejéig bezárólag készült el a lorettói munkákkal. Draskovich akkoriban még Homonnai-Drugeth Borbála férje volt, akit 1658-ban vett el.⁵²⁰ Emellett nem is feltételezhető a 24–25 éves Draskovich megjelenése kápolnaalapítóként a Nádasdy támogatásával épülő templomban azt megelőzően, hogy a család tagja lett volna. Amikor tehát a latin nyelvű rendtörténet a kápolnasor patronáloit feltüntetve az 1666/67. évi állapotból indul ki, nem csak hogy az 1659. évi helyzetet nem határozza meg, de ahhoz sem visz közelebb, hogy vajon ki bízta meg Blockot a Benizzi Szent Fülöp tiszteletére szentelt oltár képének megfestésével. Minthogy Draskovich és Nádasdy Krisztina házasságával a kápolna később is a család kezén maradt, azt gondolom, hogy ebben az esetben is Nádasdy Ferenc volt az, aki a szerviták szentjéről és egykori generálisáról az oltárképet elkészíttette. Arra viszont egyelőre nincs magyarázat, hogy a Nádasdy család és -rokonság patronálása alatt lévő templom kápolnatulajdonosai közé miképp került Martin Bernardovich környékbeli harmincados, továbbá hogy a kápolnájában álló, Pestisszenteknek, Szent Mártonnak és Bennónak szentelt oltár képe kinek az alkotása volt. Merthogy a többi kápolna oltárképéhez hasonlóan elkészült, azt a már tárgyalt 1667. decemberi „kápolnaátadási” szerződés is rögzíti, amelyik a Draskovich által megtérítendő költségek közt megemlíti a kifizetett képet is.

A kápolnák falai Mohl szerint már a templombelső első kialakításakor festve voltak.⁵²¹ Erről tudjuk viszont a legkevesebbet, csupán egyetlen nevet ismerünk, *Giovanni Pietro Passarino*ét, aki 1655. végén, 1656. elején a Sebastiano Maria Frelich szervita atyának kiállított nyugták szerint összesen 150 forintot vett át Esterházy gróf kápolnáinak kifestéséért.⁵²² A templomszentelés 1659. évi dátumához képest korainak tűnik az időpont, de nem az, ha figyelembe vesszük a szarvkői uradalmi intéző, Georg Wibmer jelentését, miszerint a templom építése – s itt az ácsok feladata miatt elsősorban a boltozat elkészültére értve – 1655 júniusában már a végéhez közeledett.⁵²³ Az olasz

⁵¹⁹ Az esküvő dátuma: 1661. szeptember 4., ld. TOMA 2005, 41, ill. <http://www.barokkudvar.hu> a Nádasdy család grófi ágának leszármazása a XVI–XVII. században.

⁵²⁰ Ld. MIKÓ–PÁLFFY 2002, 165.

⁵²¹ MOHL 1909, 19.

⁵²² MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 1, fol. 3. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK II.

⁵²³ PRICKLER 2010, 20.

nyelvű nyugta alapján Passarino elsőgenerációs itáliai mester lehetett, akinek családi- és munkakapcsolatairól mindazonáltal nem tudunk semmit, így kérdés, hogy volt-e köze *Giuseppe Passarino* stukkátorhoz, aki az 1640-es években Steiermarkban dolgozott.⁵²⁴ Mindenesetre sem Esterházy, sem Nádasdy mesterkapcsolataiban nem bukkan fel a neve, így a Fájdalmas Szűzanya-kápolna freskóit mintegy tíz évvel később festő *Georg Pichler* mellett ő már a második olyan művész, akiről esetleg feltételezni lehet, hogy a szerviták közvetítésével jutott a lorettói munkához.

II. 5. AZ OLTÁROK ÉS A LORETTÓI TEMPLOMBELSŐ A 17. SZÁZAD VÉGÉN

Jóllehet 1663. évi végrendeletében Nádasdy úgy emlékezik meg a templomról, mint ami már liturgikus használatban van,⁵²⁵ az oltárok még nem voltak készen, hiszen nem voltak készen Nádasdy halálakor sem. Bécsi fogva tartása idején, 1671. április 12-én írt hagyatkozásában, amelyben nem teljesített, bevégzendő kötelezettségeit összesíti, befejezetlennek mondja a két mellékoltárt, valamint a főoltárt, munkában lévőknek az asztalos, a főoltár esetében pedig a festő részéről is.⁵²⁶ Az oltárretabulumokat mindháromnál feketére pácoltnak rendeli, aranyozással. Írásában az áll, hogy a mellékoltárok asztalosmunkái Pottendorfon készülnek, a főoltáré pedig bécsújhelyi mesternél. Akik a források alapján be is azonosíthatók: a pottendorfi asztalos *Christoph Schiller* volt, akinek nevével az elmaradt bérek és egyéb tartozások 1670. évi jegyzékében találkozunk,⁵²⁷ míg a főoltár retabulumát készítő bécsújhelyi mesterre két jelöltünk is van, akik az építményről szóló adatokból ítélve, illetve a szentély méretét figyelembe véve, valószínűleg mindketten részt vettek a munkában. Egyikük a hitelezők 1671. szeptemberi jegyzékében említett *Johann Helmbing* „Bürger und Tischler

⁵²⁴ CAVAROCCHI 1979, 289, Cavarocchi a családot Ramponioból származóként tárgyalja, köztük Giuseppét is. Ld. még http://www.uibk.ac.at/aia/pazzarino_joseph.htm, itt milánói születésűként szerepel, Joseph Pazzarino néven.

⁵²⁵ SCHÖNHERR 1888, 185.

⁵²⁶ A hátralévő teendőkre szóló hagyatkozás legbővebb, másolatban fennmaradt példánya: MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 584. Nr. 25., fol. 6–11. „Consignatio Debitorum, quorum meminisse prater illa qua in alia Charta recognovi. Viennae 12. April 1671.” fol. 6: „Item, altare majus totum perficiat(ur), et erigat(ur) quod Neostadÿ est in opere. / Arculario quantum debeat(ur), Conventio ostendet: pictura media est facta, in Pottendorf habetur: Altare debet in fundo esse nigrum, & deaurari debito modo, [...] / Item Duo Altaria lateralia S. Stephani Regis & S. Judæ quæ etiam sunt in opere apud Arcularium in Pottendorf, debent nigra esse, polita (gebeist) et debite deaurata”. A szöveg értelmezett fordítását közli MOHL 1900, 625. Pontos német fordítását közli LÁSZLÓ 1994, 25–26, a jegyzék előbbivel azonos című, dátum és aláírás nélküli másolati példánya alapján, amely csak a lorettói templomra vonatkozó passzusokat tartalmazza: MNL OL, E 151 33. dob., Fasc. F, 246. Nr. 1., fol. 3. Egy harmadik példány amely egyaránt érinti a lorettói és a lékai templomot is, ugyancsak 1671. április 12-re datálva: „Informatio Comitum Francisci de Nadasdo [sic!] ad praetensionis diversor(um) Creditorum. Viennae 12. April 1671.” MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 294. No. 39. (Mf. 5937.)

⁵²⁷ „1670. Christoph Schiller Tischler zu Pottendorff – 26 fl. 28 kr”. MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

zu der Neustadt”,⁵²⁸ a másik pedig *Christian Summer* asztalos, aki a Pottendorfon talált gazdasági iratok kamarai összesítése szerint a neki járó összeget számlával igazolta.⁵²⁹ Az elvégzett feladatról egyik forrásban sincs említés, de a hagyatkozó Nádasdy összegzése a hátralévő teendőkről egyértelművé teszi, hogy ebben a késői tartozásban a lorettói főoltár-építményen dolgozó egy vagy két mesterről van szó. Ezek után talán feltételezni lehet, hogy a további kis összegű munkadíj, amelyet a pottendorfi uradalom terhére fizettek ki *Hans Scheiker* lorettomi asztalosnak 1670-ben, ugyancsak a templom valamelyik berendezésére vonatkozott.⁵³⁰

A főoltárról, amelynek elkészültét megelőzte megrendelője halála, különös módon épp félig kész állapota miatt tudunk meg többet, mint az akkorra már felállított többi oltárról. Az országbíró hagyatkozása ugyanis szükséztávúsága ellenére is fontos információk forrása: közli, hogy a retabulumon bécsújhelyi asztalos dolgozik, s hogy a főoltárkép félig megfestve Pottendorfon található. A mester neve innen nem derül ki, de az igen, hogy munkában lévő műről van szó, amely eszerint Nádasdy „felügyeletében” pottendorfi birtokán készült. Az országbíró halála után a szervita atyák a főoltár befejezése érdekében egy megbízást jártak ki Christoph Lucas Seywiznél, az Alsó-ausztriai Kamara pottendorfi intézójénél, aki ehhez előzetesen bécsi szakértőket kért fel a hátralévő feladat felmérésére és a várható költségek megbecslésére. A felállított oltárépítmény szemléjére, valamint a végső kialakítást részletező szerződésre Lorettóban, a további munkák helyszínén került sor.⁵³¹ Az 1671. október 16-án kötött megbízás *Balthasar Neumann* bécsújhelyi festőnek szól, a retabulum felületének festéséről és aranyozásáról, az elvégzendő feladat olyan pontos leírásával, ami fogalmat ad az oltár kinézetéről.⁵³²

A szerződésből kiindulva az architektúra egésze fekete volt, a díszek aranyozottak – Nádasdy rendelkezésének megfelelően –, de ennek ellenére az oltárépítmény elemeinek kék és fehér márványozása meglehetősen színes összképet adott. A legmeghatározóbb a lapis lazulival kékre festett és arany erezéssel díszített hat oszlop lehetett, valamint az a kilenc szobor, amely fehér márványozott felülete miatt kő, illetve márvány hatását keltette. Hasonló megoldásban és színválasztással készült a tabernákulum is. Azt, hogy az építményen szobrok álltak, nem csak a festőnek szánt utasításból tudjuk, hanem abból az 1671 augusztusában összeírt jegyzékből is, amelyet Seywiz pottendorfi intézó

⁵²⁸ „Nr. 75. Johann Helmbing Bürger und Tischler zu d(er) Neustadt – 35 fl”, ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234, fol. 405r; SITTE 1907, 71. A Wesselényi-szervezkedés vizsgálati jegyzőkönyvében, a Nádasdy-adósok között 1674. április 19-én bejegyzett tartozás több mint duplája az előző forrásban, valamint Sitte közleményében megadott összegnek. Ennek oka nem ismert: „Circa Prætensos a Joanne Helmling Arculario Neostadiensis sub No 115 73 fl pro Tabernaculo in Pottendorff extracto, Administratorem Arcis illius inetrogandum censeremus, an. hic Labor perfectus est an. Qvantumve inde solutum fuerit” OSZKK Fol. Lat. 773. „Relatio Commissionis praetensiones Creditorum Rebellium investigantis, 1674.”, fol. 40v.

⁵²⁹ „Nr. 69. Eins [Auszug] von Christian Summer Tischler zur Neüstatt”, MNL OL E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

⁵³⁰ „1670. Hanns Scheiker, dischler zu Loretha – 16 fl. 28 kr” „Extract [...]” (számozatlan lapon).

⁵³¹ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 427, Karton Nr. 1116, fol. 197. Pottendorf, 1671. október 20.: Christoph Lucas Seywiz pottendorfi Verwalter tájékoztatása az Udvari Kamara elnökének.

⁵³² ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 427, Karton Nr. 1116, fol. 198. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XV.

az Alsó-ausztriai Kamara tisztviselőinek, köztük a Nádasdy-vagyon felmérésében aktívan résztvevő Johann Greimb kamarai számvevő tanácsosnak intézett leveléhez mellékelte, ebben részletezve a templomon és kolostoron még elvégezni szükséges teendőket.⁵³³ A felsorolás az épület kivitelezésre váró részein túl (mint templomhomlokzat, templomtető, kórus, a kolostor felső szintje, asztalos, üvegező és kályhás munkák, oratórium- és kerengőboltozat, a kerengőudvar bejárati kapuja stb.) külön tételt szentel a főoltárnak, a szükséges munkákkal és azok várható díjával – az asztalos, valamint festő mellett feltüntetve a szobrászt is.⁵³⁴ Noha a kapcsolódó források a főoltár munkáiban még csak nem is utalnak szobrász részvételére, nemhogy a személyét neveznék meg, egy helymegjelölés nélküli számtartói feljegyzésből azért tudunk következtetni a kilétére. A feltehetően Keresztúron vezetett 1669. évi *Commissiók* között egy bejegyzést találunk arról, hogy február 9-én a lorettomi képfaragónak hat szál hársfát adtak, majd másnap a lorettomi vendégfogadást is utasítják, hogy lássa el őt borral.⁵³⁵ Bizonyos, hogy a hat szál hársfa a főoltár hat oszlopához kellett, maga a szobrász pedig, aki eszerint már 1669 februárjában elkezdte a munkát, a Lorettomban élő *Johann Matthias Mayr* lehetett akinek kapcsolatát Nádasdyval egyéb adatból is tudjuk: ugyanebben az évben kőszobrászként egy nagyobb feladatot is kapott az országbírótól, amire még alább kitérek. A mestert sokáig kőmunkái alapján tartotta számon az irodalom, csak az újabb forrás- és adatközlésekkel terelődött arra a figyelem, hogy fában is dolgozott – eddig úgy tudtuk, egyedül Esterházy Pálnak.⁵³⁶

A retabulum festett-aranyozott felületének kialakításáért a bécsújhelyi festőt, *Balthasar Neumann*t 400 fl. illette meg, meghatározott természetbeni juttatások mellett. A megbízás azonban nem foglalta magában az igen jelentős anyagköltséget, valamint a három festősegéd – *Matthias Sperl*, *Andreas Fabricius*, *Franz Viechter* –, összességében 6–8 segéderő fizetését, illetve ellátását, amit Neumann a több mint egy évig tartó munka végén, valamennyi kiadását felszámolva, 1673 márciusában pótlólag nyújtott be az Udvari Kamarának.⁵³⁷ A feladat teljesítése – amelynek volumenét jól mutatják a

⁵³³ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 235, fol. 64r–70r. Christoph Lucas Seywiz 1671. augusztus 13-án írt leveléhez tartozó jegyzék (fol. 65r–67r), 1671. október 27.: „Verzeichnuß Der jenigen materialien, vnd Baw vnkhosten, welche biß zuer perfectionierung des Khürchen vnd Closters gebew zu Maria Loretha in Hungarn erfordert, vnd erkhaufft worden müessen, beyleiffig verfast, als volgt.”

⁵³⁴ Uo., fol. 67r: „Hoche Althar / Beÿ dischler Kost es – 500 (fl.) / Bildhauer – 150 (fl.) / Maller zuefasßen, beÿ wenigst – 400 (fl.)”

⁵³⁵ MNL OL E 185 (Mf. 31999.) Fasc. 56. „Commissionum Annj 1669” „Die 9 Februar. Eadem Adatot Lauretumj Kep faragonak hat szal Harsfara Comissio” / „Die 10 Martÿ Eadem Comittaltatot Master Antoninak az Borok Restantiabul adjon Képfaragonak [...]” Ugyanitt az október 9-én tett feljegyzés Master Antonit lorettomi vendégfogadónak nevezi.

⁵³⁶ ÖKT XXIV. 1932, XIX, 57, 59; AGGHÁZY 1959 I., 237; GALAVICS 1988, 143. Fafaragó munkáit is említve: KOPPÁNY 2011, 104; PRICKLER 2013, 45–48; MITROPULOS 2016, 340–341, 354–356, 367–368, az utóbbi két közlés részletes adatokkal, illetve forrásokkal az Esterházy Pálnak végzett famunkákról: díszkocsi, ill. szánkó, faragott ágy, egyéb bútor, oltár, utóbbiak a bécsi palotába.

⁵³⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 435, Karton Nr. 1137, fol. 168r–170v., maga a költségelszámolás fol. 169. Mind Neumann jelentős tételeket tartalmazó számlája (pl. 62 könyv Bécsújhelyen készítettett aranyfüst, festék, alapozáshoz szükséges kölni kréta, enyv), mind pedig

kivitelezés adatai – amúgy sem ment zökkenőmentesen, erről szólnak Neumann beadványai 1672 augusztusában, a befejezéshez még mindig hiányzó összeg kérvényezéséről.⁵³⁸

Noha az intéző, Christoph Lucas Seywiz Nádasdy halála után fél évvel adott megbízást az oltárretabulum felületi munkáira, Neumann neve már korábban is felbukkan a Pottendorfon összeírt tartozások és hátralékos bérek jegyzékében, még hozzá 1670-ben, ami annyit jelent, hogy Nádasdy már szeptemberi letartóztatása előtt is foglalkoztatta a festőt, aki további neki járó tartozással később, 1671-ben is szerepel a forrásban.⁵³⁹ Legyen szó akár egy, akár két feladatról, az mindenképp független volt a lorettói főoltárra 1671 októberében kötött szerződéstől. S itt érdemes figyelembe venni az országbíró utolsó rendelkezésének azt a részét, hogy a főoltárkép a letartóztatás idején Pottendorfon, s akkor már félig készen volt, ami esetleg a munka helyét is jelzi. Mert bár semmilyen adat nem támasztja alá, hogy Neumann dolgozott rajta, nem zárható ki, hogy Nádasdy a teljes építmény festészeti munkáit a bécsújhelyi mesterre bízta. Ez magyarázatot adna arra is, miért szerződött fél évvel később a pottendorfi intéző épp vele a teljes retabulum felületének kivitelezésére, s az építmény végső befejezésére. Neumann egyébként ismeretlen életrajzához támpontot ad az az Esterházy Pál számára kiállított 1670. évi elismervény, amelyben olyan munkákért járó fizetség átvételét igazolja, amelyeket még az 1645-ben elhunyt Esterházy Miklósnak végzett el.⁵⁴⁰ Eszerint lehetséges, hogy Nádasdy 1670 táján Esterházy Pál révén ismerte meg az akkor már feltehetően idős mestert.

Mint már utaltam rá, az épületkomplexum a szerzetesek 1658. decemberi beköltözése és a templom 1659. júliusi felszentelése idején korántsem volt kész, s ez a befejezetlen állapot még több mint egy évtizedig fennállt. Ezt támasztja alá az intézőnek, Seywiznek az Udvari Kamara elnökéhez, valamint a Titkos Tanács tagjaihoz már említett, 1671 augusztusában írott levele, amelyben megoldást keres a mielőbbi befejezésre, mellékletként öt oldalon sorolva az építkezéshez szükséges anyagokat és azok árát, valamint a várható munkadíjat, a tervezett felhasználás helye szerinti egységekbe csoportosítva⁵⁴¹ – amiből jól felmérhető, hogy a templomnak és a

beadványa keltezetlen, de az Udvari Kamara pottendorfi intézőnek szóló leirata 1673. március 15-ére datált. A hátralékot 1673. június 8-án fizették ki. A számla teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XVI.

⁵³⁸ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 405, fol 567r–569r, a keltezetlen beadványt kísérő hivatali akták kezdeti dátuma 1672. augusztus 4., majd augusztus 27-én kelt az Alsó-ausztriai Kamara döntése, hogy a pottendorfi intéző számla ellenében fizessen ki a festőnek 150 forintot.

⁵³⁹ „1670. Balthasar Neüman Burger vndt Maller in der Neüstatt – 57 fl“, valamint „1671. Balthasar Neüman Maller – 50 fl. 20 kr.“ Utóbbi összeg kifizetése 1673-ban megtörtént: „Abgestatte Interesse. 1673. Den Balthasar Neüman Mallern in der Neüstatt – 50 fl“ Minderre: „Extract [...]“ MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49 (lapszámolás nélkül).

⁵⁴⁰ MNL OL P 125, 108. cs. Nr. 10.929, kelt Fraknón, 1670. április 26-án. Regesztában közli: KOPPÁNY 2011, 105. Neumann magyarországi megrendelői közé tartozott a Pálffy család is: az általuk építtetett malackai ferences templom számára több képet festett, illetve díszítőfestést készített, amelyekről részletes megrendelői jegyzék maradt fenn, ld. FIDLER IV, 221.

⁵⁴¹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 235, fol. 65r–67r. A templom és a kolostor befejezéséhez szükséges anyagok és munkák épület-helyszínek szerinti jegyzéke, Christoph Lucas Seywiz 1671. augusztus 13-án írt levelének melléklete: „Verzeichnuß Der jenigen materialien vnd Baw

kolostornak melyik részén, helyiségében volt még teendő. Mindazonáltal hogy ez milyen jellegű és nagyságrendű munkát jelentett, az nem innen, hanem annak a szakértői szemlének és költségelbírálásnak a jegyzőkönyvéből tudható meg, amelyet az építés befejezése után, 1672 októberében az Udvari Kamara által hiteles szakértőként felkért bécsi kőműves- és kőfaragómesterek állítottak össze, valamint azok a mesterek, akik az elkészült munka ellenőrzésére az építész, *Carlo Martino Carlone* örökösének képviselőjében jelentek meg.⁵⁴² Ők együttesen mérték fel, hogy a kivitelezés mindenben megfelel-e a Nádasdy és Carlone 1653. októberi megállapodásban foglaltaknak, hűen követi-e az eredeti tervet, továbbá hogy a munkálatok befejezésével megbízott kőműves, *Anton Riebler* a még Carlone vállalásának tekinthető kivitelezői feladatot maradéktalanul teljesítette-e.⁵⁴³ Mindemellett mérlegelték azt is, hogy a kiadások nem lépték-e túl a szükséges mértéket, ami sarkalatos szempont volt: a szakértők a költségkimutatásban, amit vélhetően *Anton Riebler* állított össze, csaknem minden munkafázisban bizonyos fokú túlárazást találtak.

A tételes jegyzőkönyv⁵⁴⁴ olyan 1671/1672-ig fennálló hiányosságokra, illetve azok pótlására mutat rá, amelyek még Carlone és mestergárdája 1659. évi levonulásával maradtak vissza, s amelyeknek eredeti határidőre szóló teljesítése még a bécsi építészterhelte volna. Az elvégzett és elmaradt feladatok áttekintése, valamint a Carlone-t megillető extra honorárium, azaz az 1653. évi szerződésben kikötött 5000 fl. feletti követelés miatt jelentek meg a hivatalos átvételnek és végelszámolásnak tekinthető szemlén az építész örökösei is. Nem tudjuk, hogy annak idején milyen ok miatt történt a kolostor és a templom némiképp idő előtti használatba vétele 1658 végén, illetve 1659 nyarán, mindenesetre Carlone 1660-ban már a petronelli kastély munkáin tűnt fel, illetve párhuzamosan Bécsben dolgozott: 1660-tól a *Hofburg* Lipót szárnyán, valamint az *Amalienburg* épületén – előbbi *Filiberto Luchesével*, utóbbit testvérével *Domenico Carlone*-val közös munkaként végezve –, 1661-ben pedig, az előbbiekkal párhuzamosan, a bécsi szervita templom építkezését is vezette.⁵⁴⁵

A Lorettóban nem teljesen végigvitt feladatoknak csak kisebb része érintette a kolostort, ezzel együtt a befejezetlenség némiképp a lakhatást is befolyásolhatta: a dormitóriumban, a káptalanteremben, a műhelyekben, valamint a konyhákban és a sütődékekben igen sok helyen nem volt teljesen kiépítve a kémény, illetve a füstfogó, több helyiségben kellett új falat húzni, ajtó- és ablakhelyet kialakítani vagy ablakot

vnkhosten, welche biß zuer perfectionierung des Khürchen vnd Closters gebew zu Maria Loretha in Hungarn erfordert, vnd erkhaufft worden müessen, beyleiffig verfast, als volgt [...].”

⁵⁴² MNL OL E 151, 34. dob. Fasc. R 258, Nr. 5, fol. 5r–10 v. „Beschau- Schüz vnd Abmesßung.” Külzetén: „Abmesßung des Lorether gebeu, des durch dem Maister Anthoni, Paumaistern nach absterben des Carolo Martino Carloni gewessten Baumaisters, Vollvirten Loretha gebeues, so geschehen den 14. Octob(ris) [1]672”

⁵⁴³ Itt kell megemlíteni, hogy Koppány Tibor adattárában (KOPPÁNY 2011, 107.) tévesen *Anton Riebler* honoráriumaként szerepel az az 5000 fl., ami Carlone tiszteletdíja volt az 1653-ban megkötött szerződés szerint. Koppány a kifizetéssel kapcsolatban Mohlra hivatkozik azonban ő a kolostor építésére vonatkozó 1653. évi Carlone-szerződéshez köti az adatot: MOHL 1903, 723.

⁵⁴⁴ Az elvégzett munkát és a kapcsolódó költségeket értékelő, a felmérés eredményét 47 tételben tartalmazó 10 oldalas jegyzőkönyvet (az előbbieken hivatkozott levéltári jelzeten, „Beschau-Schüz vnd Abmesßung” cím alatt) az alábbiakban a teljesítések szerint ismertetem.

⁵⁴⁵ http://www.uibk.ac.at/aia/carlone_carlo_martino.htm

áthelyezni. A változtatások mértékét jelzi, hogy Riebler egy helyütt el is tért az eredeti tervtől: a kolostori kerengőt, amit az alaprajzon a belső udvar felé pillérek és oszlopok határoltak, fallal zárta le, amit a szakértők vitatható megoldásnak találtak, így az igényelt költségnek csak a felét hagyták jóvá. De a templomban és annak kerengőjében is lényeges hiányosságokat pótoltak. Elsősorban a tetőt, minthogy úgy tűnik, addig csak a fedélszék készült el, feltehetően ideiglenes lefedéssel, a végleges tetőzet csak a Riebler vezette befejezéskor épült meg – párhuzamosan az időjárás okozta károk kijavításával. Itt kell megjegyezni, hogy a költségkimutatás torony kivitelezését nem említi. De hogy egy kis fából ácsolt huszártorony ideiglenes megoldásként korábban azért rákerült a templomra, az a konfiskálással kapcsolatos kamarai iratokból mindazonáltal kiderül. Esterházy Anna Júlia 1669 elején bekövetkezett halála után ugyanis naponta, délelőtt és délután négy-négy alkalommal megszólaltatták a lélekharangot („Scheidläuten”). Ennek során a nagyobbik harang megrepedt (újra kellett önteni), a kis harangtorony pedig, amely rosszul kapcsolódott a fedélszékhez, nem bírta a harangok lengését, s már ekkor életveszélyesen ingott. A torony javítása szándékában állt Nádasdynak, azonban letartóztatása, majd halála megakadályozta a kivitelezést.⁵⁴⁶

A tételelesen részletezett templombeli munkákból egyéb szerkezeti hiányok is kitűnnek: falat és boltozatot kellett építeni az oratóriumban, kórust kialakítani a főoltár mögötti szakaszon, utólagosan falat húzni a sekrestye és a kápolnasor között, több ablak- és ajtónyílást kellett vágni, illetve áthelyezni a sekrestyében, az oratóriumban, valamint a kórus korábban megépült részén, de ugyanitt kövezetet is kellett lerakni, ahogyan ekkor kövezték le a szószék, valamint a főoltár körüli részt is, mely utóbbinál az oltárlap és a lábazat is áthelyezésre került. Még a fentieknél is kevésbé lehetett eredetileg készen a templom melletti kerengő, amely a lorettói kápolnát és udvarát fogja közre. A külső fala ekkor épült meg, ekkor történt a lekövezése is, ahogyan ekkor készült el a lorettói kápolna padlóburkolása is. De ekkor szintezték az udvart a kápolna körül, s vakolták be a templom kerengő felé eső oldalát, továbbá ekkor kezdték el építeni a kertfalat, ami mindazonáltal nem készült el teljesen; 1673 elején a prior Seywiz intéző közbenjárásával igyekezett elérni a Kamaránál a kolostorkert körbekerítését.⁵⁴⁷ Mindenesetre az átadási szemléig elkészültek a kertbe és a kerengőbe nyíló bejáratok és kapuk, s kiépítették a hozzájuk vezető lépcsőket is. A nem egyértelmű megnevezés miatt csak valószínűsíteni lehet, hogy a költségeket felsoroló egyik bejegyzés annak a Fájdalmas Mária-szobornak a helyre emelésére vonatkozik, amelyik egy domborművekkel díszített oszlop tetején ma is ott áll a templom előtti kertben,⁵⁴⁸ s amelynek felállításához – feltehetően talapzata megépítéséhez – az előzetes kalkuláció

⁵⁴⁶ A lorettói prior és konvent keltezetlen (1672. március 29. előtti) beszámolója a Hofkammernek. ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 429, fol 198–205, „der Thurn[,] so ohne dz schlecht Begrindet, vnd nur auf der Kürchen dachtstul gesetz”. Az ácsmester ugyanott található, datálatlan (1672 elejére tehető) előterjesztése szerint tölgyfára és négy mázsányi vasra lesz szükség a torony megerősítéséhez. Az adat ismeretét Király Péternek köszönöm, akinek a mondottakkal harang-, illetve óratorony, valamint az azokról szóló írott és képes források kérdésével kapcsolatos – munkában lévő – tanulmánya foglalkozik részletesen.

⁵⁴⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 435, Karton 1136, fol. 1–8. A prior dátum és aláírás nélküli kérvénye a Hofkammernek, mellette Christoph Seywiz költségvetéssel kiegészített felterjesztése 1673. február 15-i dátummal a kolostorkert körüli fal megépítésére: „[...] Völliger clausur ihres Closters die gartten maur ganzlich Verförttigen. [...]”.

ötezer falazótéglát látott szükségesnek.⁵⁴⁹ Az irodalom számára eddig nem állt rendelkezésre adat a szobor elhelyezésének pontos idejéről. Mohl egyetlen támpontnak *Johann Jacob Hermundt* 1704-ben megjelent metszetét tekintette, amelyen a templomkapu előtt már azonosítható a Mária-oszlop, míg *Bartholomaeus Kilian* 1667-ben, a rendtörténetben megjelent metszetén még nem találkozunk vele.⁵⁵⁰

Ez a részletes jegyzőkönyv, amely a Nádasdy-birtokokat kezelő Udvari Kamara felügyeleti kötelezettsége miatt készült, eléggé egyedülálló a 17. századi hazai építkezések forrásanyagában. Aláírói között több jelentős név is előfordul, így *Carlo Canevale* (+1690) bécsi polgár és kőművesmester, a Carlone-műhely tagja,⁵⁵¹ *Hans Reiner* (1610 k.–1681) *Hofmaurermeister*,⁵⁵² *Franz Pies* és *Mattheus Lhenachs* kőfaragók ugyancsak Bécsből, továbbá a templom és kolostor építőmesterének, *Carlo Martino Carloné*nak örököseként az öccse, *Domenico Carlone* (1615 k.–1679), az iraton mint *Bürgerlicher und Hof-Maurermeister*,⁵⁵³ s ugyancsak Carlonét képviselve *Lorenz Laager* és *Donatus Rueber*, bécsi polgárok és kőművesmesterek.

A kolostor és a templom 1672. évi befejezésével kapcsolatos munkákhoz szinte egyáltalán nem tudunk mesternevet kötni. Az egyetlen, akinek foglalkoztatását a lorettói feladaton is feltételezni lehet, a már többször említett kismartoni uradalmi ácsmester, *Georg Peyer*. A Seywiz által 1671 augusztusában készített előzetes felmérés a templom és kolostor befejezéséhez szükséges anyagokról és munkákról összességében 430 forintra becsüli a két épület, valamint a kerengő ácsmunkáit, de mesternevet (ahogy a forrásban sehol) nem ad meg hozzá.⁵⁵⁴ Minthogy a pottendorfi és a szarvkői uradalmakban az országbíró letartóztatása utáni évekből más folyamatban lévő építkezésről nem tudunk, a Pottendorfon összeírt tartozások és hátralékos bérek jegyzékében az 1671. évhez sorolt két tételt, a Georg Peyerral kapcsolatban szereplő, összesen 300 forintról szóló járandóságot a lorettói tetőfedés munkadíjának tudhatjuk be.⁵⁵⁵ Hogy az ugyanitt *Andrea Bertinalli* (1604 k.–1677) neve alatt olvasható, s előrébb

⁵⁴⁸ MNL OL E 151, 34. dob. Fasc. R 258, Nr. 5, fol. 7v, „Wegen aufsezung der Vnßer Lieben Frauen Kreuz Saillen [Säulen] vor [für] die Maurer arbeits wurde begehrt 75 fl. aber nit mehr Passiert alß 60 fl. – kr.“ Az összeg nagyságából ítélve a szobor és az oszlop felállításáról együtt lehetett szó.

⁵⁴⁹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 235, fol. 67r. „die Statua aufzuesezen Mauerzigl 5000 – 8 fl. – 7 kr. – 2.“

⁵⁵⁰ *Immer-grünender Lorbeer-Baum* 1704, címlap; *Servitus Mariana* 1667, 358. oldal mellett. Csak 1704 előtti elhelyezést ír Mohl is: MOHL 1894, 140.

⁵⁵¹ Munkásságára, kapcsolataira: http://www.uibk.ac.at/aia/canevale_carlo.htm; AKL 16 (1997), 134–135; HAUPT 2007, Nr. 44, Christoph Alibrandi „Hofstuckateur“ címszavában, itt 1681-ben, Bécsben mint Alibrandi fiának keresztapja említve. Tanítványi körére is: HAJDECKI 1906, 39.

⁵⁵² HAUPT 2007, Nr. 3283.

⁵⁵³ Meg kell jegyezni, hogy Herbert Haupt továbbiakban hivatkozott adattári tételeiben nem udvari titulussal szerepel, HAUPT 2007, Nr. 2721, Filiberto Luchese címszó, aki 1658-ban Carlone fiának keresztapja volt; HAUPT 2007, Nr. 1230, Giovanni Pietro Tencala címszó, aki pedig 1660-ban volt keresztapa. KOPPÁNY 2011, 99. Forrásadatokkal céhmesteri felvételére és városi mesterként való működésére: HAJDECKI 1906, 48–51.

⁵⁵⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 235, fol. 65r–67r.

⁵⁵⁵ „1671. Georg Paÿr Zimmermann – 200 fl. / Georg Paÿr Zimermann – 100 fl.“ MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]“ (számozatlan lapon).

már említett 282 forint 51 krajcár értékű munka szintén Lorettóhoz köthető-e, az még annyira sem bizonyítható, mint Peyer esetében. Sem a pottendorfi intéző, Seywiz előzetes kalkulációjában, sem az 1672. évi kamarai ellenőrzésben ugyanis sehol nem szerepel stukkátormunka.⁵⁵⁶

Az 1683 júliusában Bécs ellen vonuló török hadak pusztításával új fejezet kezdődött a templom és a kolostor történetében. Július 13-án leégett mindkét épület teljes tetőzete, majd július 27-én egy újabb török portyázó csapat a templom berendezését dúlta fel, s ekkor pusztult el a régi kolostorhoz csatlakozó Erzsébet-kápolna is.⁵⁵⁷ A Nádasdy által – részben végakarattal útján – kialakított állapot ekkor, illetve ezt követően tűnt el teljesen. Részletes adatok, feljegyzések híján ugyan nem tudni pontosan, hogy milyen mértékű kár érte a főhajót és a kápolnákat, de Esterházy Pál támogatásával – aki 1691-től az uradalom új tulajdonosaként egyúttal a templom legfőbb patrónusa lett –, valamint az alapító családok adományából új oltárok készültek, többnek a titulusa is változott. Az újjáépítés befejezésig, azaz a 17–18. század fordulójáig áttekintve, az alábbiakat tudjuk.

A rend 1683 őszétől vezetett és Csatkai Endre által is forrásként használt naplókönyve⁵⁵⁸ szerint az anyagiak megteremtése után a fedélszék és a tető kialakítása, valamint a huszártorony újjáépítése volt az első. A templom munkálataira 1685-ben Esterházy Pál udvari ácsmestere *Paul Ernst* (1655–1688), valamint a kőszegi *Nicolaus Schrött* ácsmester szerződött, utóbbi 1686 végéig a kolostor tetőzetét is befejezte.⁵⁵⁹ Abból, hogy a helyreállítás kapcsán évekkel később csak újonnan épülő fedélszékről értesülünk, de nem esik szó új boltozatról, arra lehet következtetni, hogy az eredeti boltozat nem károsodott komolyan.⁵⁶⁰ A kápolnáké bizonyára nem, mert helyreállításukra a mesterek közül elsőként épp a stukkátorok érkeztek; az a mestergárda, amelyiknél a szerviták bécsi templomán dolgozó művészekkel, illetve a bécsi rendházzal eddig csak feltételezett kapcsolat a leginkább megragadható. Adatok szerint ugyanis a lorettói templom és kolostor stukkómunkáit 1687-től olyan bécsi mesterek végezték, akik közül legalább ketten a bécsi templom vezető stukkátorának, a gazdag mennyezeti plasztikát kivitelező *Giovanni Battista Barbarinonak* (1625/26 k.–1691)⁵⁶¹ a csapatába tartoztak. Egyikük, akit a lorettói szerviták naplója Hieronymusnak mond, 1687 szeptemberében segédjével és egy napszámossal egyenesen a bécsi

⁵⁵⁶ „1671. Item den Andree Bertinal Stockhator – 120 fl. / Item den Andres Bertinal – 162 fl. 51 kr.” Ugyanitt az 1673. évben kifizetett tételek közt vélhetően a fenti összeg egy részének átvétele felesége, Susana Bertinalli neve alatt: „Abgestatte Interesse. 1673. Susana Bertinallin Stockhatorin – 30 fl. 30 kr.” MNL OL E 185 (Mf. 31995.), Fasc. 49. „Extract [...]” (számozatlan lapon).

⁵⁵⁷ MOHL 1894, 62–63; MOHL 1909, 31; MOHL é.n., 6; ÖKT XXIV. 1932, 229–230; LÁSZLÓ 1994, 31–32.

⁵⁵⁸ A lorettói szerviták *Diariumának* feljegyzései (MNL OL E 151) a török pusztítás után indulnak, adatai csak a helyreállítás időszakától hasznosíthatók. Részleteket idéz belőle ÖKT XXIV. 1932, 230–235; az újjáépítés áttekintésében főképp Csatkai előbbi munkája alapján: LÁSZLÓ 1994, 31–43.

⁵⁵⁹ ÖKT XXIV. 1932, 230–231, 1685. június 19. (megegyezés az ácsokkal), 1686. március 6. (szerződése Nicolaus Schrött-tel a kolostor tetőzetére); ugyanerről LÁSZLÓ 1994, 39.

⁵⁶⁰ LÁSZLÓ 1994, 38. Noha Mohl is leszögezi, hogy nincs semmilyen adat arra, hogy a boltozat 1683-ban megrongálódott volna, mégis azt feltételezi, hogy a jelenleg álló boltozat már új építés eredménye. MOHL 1894, 74.

⁵⁶¹ PREIMESBERGER 1964, 326; TELESKO 2006, 122; TELESKO 2007, 554.

rendházból érkezett Lorettóba, nem megnevezett munkára.⁵⁶² Ő *Hieronymus (Girolamo) Alfieri*vel (1654–1740), a későbbi *Hofstuckateur*rel azonosítható, aki 1680 és 1682 között Kremsmünsterben együtt dolgozott Barbarinóval, majd épp ez idő tájt telepedett le Bécsben, ahol 1688-ban polgárjogot nyert.⁵⁶³ A lorettói *Diarium*ból nem derül ki, hogy őáltala jutott-e feladathoz 1689 őszén az a másik két bécsi mester, aki a lorettói refektórium és a Nádasdy-kápolnák stukkóit kivitelezte, s akiket a napló csak Johannes és Petrus stukkátorokként említ.⁵⁶⁴ Teljes nevükön *Giovanni Pietro Pretti*, valamint a luganói születésű *Giovanni Battista Amadio* (1660–1700) stukkátorokról van szó,⁵⁶⁵ amit abból az 1690. február 27-én kelt nyilatkozatból tudunk, amelyben Nádasdy Tamás, az országbíró fia, a két kápolna és a két stukkóoltár munkáira adott megbízását, továbbá az ezért járó, 280 forint honoráriumra szóló kötelezettségét egy köztes kifizetés miatt megerősíti.⁵⁶⁶ A kápolnában 1689 októberében kezdődött munka 1690. április 19-én fejeződött be, Nádasdy június 20-án fizette ki a mestereket.⁵⁶⁷

Nem csak *Hieronymus Alfieri*, de a Nádasdy-kápolnákon alkalmazott *Giovanni Pietro Pretti* is a bécsi szervita templom stukkómennyezetét megalkotó Barbarino mestergárdájának tagja volt: az 1680–1681. évi kremsmünsteri stukkátor csapat tagjaiként mindkettőjüket mint Barbarino segédeit tartja számon az irodalom.⁵⁶⁸ Hogy ők készítették volna a további – azaz az Esterházy- és a Draskovich- – kápolnák stukkóit is, arra a *Diarium* Csatkai által közölt részletei nem utalnak. De a stiláris egyöntetűség, a részlet- és motívumazonosság azt a következtetést engedi meg, hogy azoknak is a Nádasdy Tamásnak dolgozó *Pretti*, valamint társa, *Giovanni Battista Amadio* bécsi stukkátorok voltak a mesterei, mi több, a kápolnasor templomhajó felé eső homlokfalának, a pilaszterekkel tagolt pilléreknek a teljes stukkódíszítése is tőlük származhat. Ezt annál inkább gondolhatjuk, mivel a Fájdalmas Szűzanya-kápolna bejárata fölötti oromzati stukkót, amely – a császárné, Eleonore Magdalena von der Pfalz-Neuburg adományán kívül – a kápolna újjáépítését anyagilag támogató Julius Friedrich Buccellini és neje, Margaretha Stotzing kettős címerét hordozza,⁵⁶⁹ ugyanolyan stukkóból formált díszítőelemek alkotják, mint amelyeket a bécsi szervita templom ovális kupolájának mennyezetén, illetve a kupolatér ablakait körülvevő plasztikában látunk. Ami annyit tesz, hogy itt is a *Giovanni Battista Barbarinó*val és bécsi szervita

⁵⁶² ÖKT XXIV. 1932, 231., 1687. szeptember 20.-i bejegyzés.

⁵⁶³ PREIMESBERGER 1964, 326–327, 333, ; HAUPT 2007, Nr. 43; <http://www.uibk.ac.at/aia/alfieri-girolamo.htm>

⁵⁶⁴ ÖKT XXIV. 1932, 232: 1689. október 16–17. (a Nádasdy-kápolnával kapcsolatban); 1690. február 16., 1690. március 6–7., 1690. április 1. (a refektórium munkáival kapcsolatban).

⁵⁶⁵ Giovanni Battista Amadeo név alatt AKL 3 (1992) 48. 1698-tól bécsi polgár, saját műhellyel. Lorettói működését a lexikon nem említi. Mindkettejükre: PREIMESBERGER 1964, 333.

⁵⁶⁶ MNL OL P 507 III. Nr. 40, fol. 3. A megbízásra, valamint a honorárium átvételére a stukkátorok részéről a forrás teljes szövegű közlésével lásd: FORRÁSOK XXI.

⁵⁶⁷ Az előző jegyzetben hivatkozott forrás mellé: ÖKT XXIV. 1932, 232: 1689. október 16–17., 1690. április 5., április 13., 1690. április 14., április 19.

⁵⁶⁸ PREIMESBERGER 1964, 333; HAINISCH, ERWIN: *Oberösterreich*. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien 1958, 138. Giovanni Pietro Prettinek csak 1677 és 1682 közti tevékenységéről tud az irodalom: http://www.uibk.ac.at/aia/pretti_pietro.htm

⁵⁶⁹ A helyreállítás anyagi támogatására: MOHL 1894, 75; ÖKT XXIV. 1932, 231, 232, 242; LÁSZLÓ 1994, 40.

templombeli munkájával való kapcsolat tűnik fel ismét. Ahol a templom mennyezetén a Mária és Jézus életéről szóló freskómezőket különleges értelmű, ismétlődő stukkó-motívum övezi: angyalok által kétfelé vont drapéria, ami Bécsben ugyanúgy a misztérium hatását fokozó „*revelatio*-jelentéssel”⁵⁷⁰ bír, ahogyan Lorettóban is, csak hogy itt a halott Krisztusban az üdvösség forrását fedi fel a hívők előtt. Az átvétel az erős rokonság ellenére a Barbarino-féle bécsi előzményhez képest közvetett, amennyiben egy generációval későbbi, ugyanis az 1689/90-es évekből való *Diarium*-bejegyzések a lorettói kápolnában már nem a mester, Barbarino, hanem a tanítvány, Pretti (a forrásbeli megnevezésben *Petrus stuccator*) közreműködéséről szólnak.⁵⁷¹

Giovanni Pietro Pretti: A lorettói Fájdalmas Szűzanya-kápolna bejáratának stukkódíszje, 1689–1690

Az 1690-ből fennmaradt mesteradatok alapján az osztrák topográfiai irodalom csak a két Nádasdy-kápolna stukkóit tartja a – vezetéknév nélkül említett – bécsi *Johann* és *Peter* mesterek munkájának, a templom többi kápolnájának, valamint a kápolnasor

⁵⁷⁰ TELESKO 2006, 125; TELESKO 2007, 562.

⁵⁷¹ ÖKT XXIV. 1932, 231–232: 1688. november 22.; 1689. március 2., 1690. június 18. az elkészült stukkók kifizetése, továbbiak Buccellini gróf anyagi támogatására: MOHL 1894, 75; ÖKT XXIV. 1932, 231, 1688. október 8., 1690. június 18., december 15.; SCHMELLER 1965, 149; LÁSZLÓ 1994, 40.

főhajó felőli homlokzatának stukkódíszét nem köti mesterhez és nem datálja.⁵⁷² Aggházy Mária az 1689–1690. évekhez kapcsolva „kápolnák és oltárok stukkómunkáit” tulajdonítja a két mesternek, „Johannes” stukkátort feltételezően Bertinallival (itt Berdmalként) azonosítva.⁵⁷³ Kászonyiné és véleménye nyomán a hazai irodalom pedig a készítés idejének behatárolása nélkül egységesen Bertinallinak tulajdonítja a templom stukkódíszét,⁵⁷⁴ annak ellenére, hogy a kápolnát elválasztó pilaszterek dús, indaszerű akantusz-motívuma, a jellemző formaelemként megfigyelhető magas keretű kartusok, de főként a kapálózó, szélesen gesztikuláló, erőteljes kiüléssel megmunkált és körplasztikaként érvényesülő puttók semmiképp sem jellemzők Bertinalli – elsősorban

Giovanni Pietro Pretti és Giovanni Battista Amadio: A lorettói Szent István-kápolna stukkói, 1689–1690

a sárvári díszteremben vagy ugyanott az emeleti sarokteremben megfigyelhető – stukkóinak formakezelésére. Minthogy a Bertinalli-szerzőségnek stíluskritikai érvek mellett most már forrás is ellene szól, az irodalomban máig futó régi attribúciót végleg el kéne vetni.

Az újjáépülő kápolnák oltárképeinek festőire még az eddig sorra vett stukkátoroknál is szórványosabbak az adatok, egyedül a Nádasdy család számára dolgozó mester nevét ismerjük forrás alapján. Nádasdy Tamás 1690. február 15-én két

⁵⁷² SCHMELLER 1965, 149.

⁵⁷³ AGGHÁZY 1959, I. 161.

⁵⁷⁴ KÁSZONYI 1964, 59.

nagy és két kis oltárképre – utóbbiakban talán oromzati képekre – adott megbízást *Peter Christaller Hofmalernek*, aki azt megelőzően, 1690 januárjában már előzetes felmérést végzett a kápolnában,⁵⁷⁵ majd a június 20-i kifizetési bizonylat szerint pár hónap alatt el is készült a munkával.⁵⁷⁶ Az adatban Esterházy Pálnak arról az udvari festőjéről lehet szó, akit az irodalom *Petrus Christallockz*ként ismer, s akinek a kutatók a *Trophaeum*-beli portrémetszetekhez készült előrajzokat tulajdonítják, a kötet végén szereplő Petrus-megnevezés alapján.⁵⁷⁷ Mindenesetre a Nádasdy Tamásnak elvállalt négy oltárkép újdonságot jelent működésére nézve, mert annak bizonyossága, hogy Christaller nem csak arcképeket készített a hercegi udvar számára. Az pedig, hogy a *Hofmaler* ezúttal Esterházy Pál udvari festőjét jelenti, további forrással is alátámasztható: egy datálatlan, feltehetően számtartói összesítéssel a Nádasdy-levéltár anyagából, ami a mestereket mérlegelve számba veszi a kápolnában várható feladatok kiadásait.⁵⁷⁸ Ebben az árat tekintve méltányosabb opcióként kerül elő a „hercegi felség” festője, szemben a bécsújhelyi mesterrel, azaz *Sebastiano Aichelével*, akinek nevééről a szerviták *Diarium*ának említéséből a kerengőbeli munkák, illetve a torony négy óralapjának festése kapcsán tudunk.⁵⁷⁹ Ami újabb adalék ahhoz, hogy a feladatok elosztásában és a mesterek kiválasztásában előjogával élve, a rend priorja az adódó munkákat a saját foglalkoztatású, már „bevált” mestereknek igyekezett juttatni. Ugyanitt szó van a stukkátornak járó fizetségről is, amiről az előzetes egyeztetést ugyancsak az akkorra már elhunyt prior folytatta le, valamint a kápolna freskóinak javításáról (név és további adat nélkül), továbbá az oltárt készítő kőfaragó által kért összegről. A két Nádasdy-oltár teljes költségét mindenesetre a jegyzék írója 400 forintra becsülte.

A négy oltárkép, amelyet Nádasdy Tamás 1690-ben rendelt meg, bár a megbízásban titulusról nem esik szó, minden valószínűség szerint a megrendelő apja, Nádasdy Ferenc alapításában emelt Szent István- és Szent Júdás Taddeus-oltárokhoz tartozhatott. A Szent István-kápolnába festett nagy és kis oltárkép nem maradt fenn, a szent király fiával, Imrével együtt mutató jelenlegi festmény a szobros-pilaszteres márványozott oltárépítmény 1769–1770 körüli felállításának idejéből való.⁵⁸⁰ A Júdás Taddeus-oltár

⁵⁷⁵ ÖKT XXIV. 1932, 232: 1690. január 6.

⁵⁷⁶ MNL OL P 507, III. Nr. 40, fol 5. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XX.

⁵⁷⁷ GALAVICS 1986, 124, 149/276; *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, 241, Nr. 16.; *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, V/10. kat. sz.; PRICKLER 2013, 168.

⁵⁷⁸ MNL OL P 507, III. Nr. 40, fol 2. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XIX.

⁵⁷⁹ Ld. ÖKT XXIV. 1932, 232: 1690. február 5.-i bejegyzés, amelyben csak a festő neve szerepel. Az, hogy Bécsújhelyről származott, a kisboldogasszonyi festési és aranyozási feladatokra szóló kifizetésekből (ÖKT XLIX 1993, 551), továbbá Josef Mayer bécsújhelyi művészekről és mesterekről írt áttekintéséből derül ki, ahol ezen a néven az idősebb, eredetileg a württembergi hercegségben fekvő Ochsenhausenből Bécsújhelyre elszármazott festő értendő: Ld. MAYER 1928, 423. De röviden említve megtalálható Harald Prickler adattárában is, Peter Adam Riedl szobrász szócikkében: PRICKLER 2013, 68. Bécsújhelyi festőként szól róla a *Diarium* 1687. július 23-án kelt bejegyzése a toronyóra számlapjának festése kapcsán, amelyet a bécsi torony(óra) mintájára kellett elkészítenie. Ez az eddigi analóg esetek és rendi praxis alapján a szerviták bécsi temploma lehetett.

⁵⁸⁰ ÖKT XXIV. 1932, 235, 241–242, itt: „1769/70. [...] Der neu errichtete Seithenaltar des H. Stephani Regis auf Marmor Arth gefasset und die Schnidt Arbeit gut vergoldet.” Nádasdy Tamás adatai: † 1734.

Peter Christaller: A Nádasdy-kápolna Júdás Taddeus-oltárképe Lorettóban, 1690

ma is funkcióban lévő képe viszont véleményem szerint Nádasdy Tamás megrendelésével azonos, vagyis Esterházy Pál udvari festőjének, *Peter Christaller*nek a munkája. A kép valószínűleg már a 17. század végén oltárra került, ennek részleteit azonban nem ismerjük, mindenesetre tudottan először 1744/1745 folyamán, a *Joseph Deller* (kimutatható 1729 és 1748 k.) bécsi városi asztalosmester, valamint az általa alkalmazott, ugyancsak bécsi *Anton Fengler* (1694–1770) szobrász közös munkájaként készült oltár-építménybe foglalták be.⁵⁸¹ Az elhelyezés azonban átmenetinek bizonyult:

⁵⁸¹ MTA BTK ML, Lvt. 6360. sz.: 1744. december 14-én kelt számla Joseph Deller asztalostól „wegen Thadei Altar”. Továbbá MNL OL E 151 34. dob. Fasc. R. Nr. 258, fol. 30. 1745. április 12.-i dátummal Anton Fengler nyugtája egy oltár (faragott) díszítéséről, terv („Riß”) alapján. Az adatot gyűjtő Kaposy János fent hivatkozott regesztája szerint a Taddeus-oltárról van szó (ezt a forrás nem említi), és ehhez kapcsolódóan az asztalossal, Joseph Dellerrel kötött szerződés korrekciójáról. Egy 1745. augusztus 16-án kelt iratban (Uo.) már az oltárdíszek aranyozására

1767-ben, a jelenlegi főoltár építésével egyidőben ugyanis előbb Júdás apostol oltára, majd pár évvel később a vele szemben álló Szent István-oltár is új szobros retabulumot kapott, párkányzattal koronázott, valamint aranyozott rátét- faragással ellátott pilaszterekkel.⁵⁸² A Júdás Taddeus-oltár 17. század végéről származó képét feltehetően ekkor alakították jelenlegi formájára, és helyezték el félkörívvel zárt, vállas keretében.⁵⁸³ Az oltár alig több mint két évtizeddel korábbi retabulumának cseréje azzal magyarázható, hogy a Júdás-oltárnak az épülőfélben lévő új főoltár építészeti tagolásához és felületi megoldásához kellett igazodnia, megfelelve a Szent István-oltár akkor még csak elkészíteni tervezett majdani építményének is. A forrásbeli utalások arról szólnak, hogy a főoltár elsősorban a szerkezeti elemek márványozásában, láthatóan annak színezésében, valamint aranyozott díszítményeiben adott követendő mintát a két mellékoltárhoz. Hogy a három építmény elérni kívánt egyöntetű kinézetében volt-e szerepe annak, hogy a főoltárt, valamint a két mellékoltárt és kápolnáikat eredetileg a templom építetőkécénása, Nádasdy Ferenc alapította, arra nem tudjuk a választ.

Kevésbé áttekinthető az, amit a Draskovich Miklós és Nádasdy Krisztina által patronált kápolnák, illetve oltárok újjáépítéséről tudunk, legalábbis a század végéig bezárólag. Egy címzés nélküli, de az iratkörnyezet alapján Nádasdy Tamásnak szóló levélben Nádasdy Mária Magdolna 1689. november 23-án arról ír öccsének, hogy részükről két oltár „csináltatása kívántatik”, a „S. Simon Judas” és a Szent Antal oltároké. Az előbbit teljes egészében öccsére hárítja, az utóbbinál csak a készíttetést, valamint a költségek megelőlegezését kéri tőle, de kiköti, hogy az oltáron maga és férje címerei legyenek rajta.⁵⁸⁴ Mindazonáltal a Szent Antal titulus tévedés Nádasdy Mária Magdolna részéről, minthogy ennek a kápolnának és oltárának az alapítástól

szereződnek Johann Anton Kloster városi aranyozóval. Dellerről újabban mint a pesti szervita-templom főoltárát kivitelező asztalosról, a lorettói mellett bécsi és zwettli munkái említésével: JÁVOR ANNA: Johann Samuel Hötendorff (1694–1742) bécsi festő a pesti szerviták szolgálatában (A Belvárosi Szent Anna-templom barokk berendezése a források tükrében) *Művészettörténeti Értesítő* 67 (2018) 196, 201, 203, 204, itt 55. jegyzet, Dellerre vonatkozó irodalommal.

⁵⁸² ÖKT XXIV. 1932, 235, 342, itt lásd a rendház számadáskönyvének 1767/1768. évi, valamint a Szent István-oltárnál fent hivatkozott 1769/1770. évi bejegyzéseit: „Ein neuer Hochaltar von Holtz mit fein geschlifenem Marmor gefasset [...] Der Seithen-Altar S. Judae Thaddeae neu errichtet, auf obige Arth gefasset und vergoldet”, továbbá MTA BTK MI, Lvt. 6365. sz.: 1767. július 23-án kötött szerződés Mathias Mierl-el, a lorettói főoltár felületének kialakítását is végző mesterrel a Judas Taddeus oltár márványozására és aranyozására. Hogy nem az 1745-re elkészült oltár utólagosan felvitt „Fassungjáról”, felületkiképzéséről van szó, azt a számadáskönyvi bejegyzések támasztják alá.

⁵⁸³ Az oltárkép keretéről, az oromzat tetején ma is meglévő két angyalról, továbbá egy feszületről a kismartoni szobrász, Jacob Ham állított ki dátum nélküli számlát. A munkáért járó 19 fl. 30 kr. honoráriumot a priortól vette át, vagyis vélhetően a rend megbízásáról van szó. MNL OL E 151 34. dob. Fasc. R. Nr. 258, fol. 17. AGGHÁZY 1959, I. 206.

⁵⁸⁴ MNL OL P 507 1, B. No. 39, fol. 1r (digitalizálva, jelzete: 0507_0001_B_0039_1_1.jpg) „[...] két oltárnak chináltatássa kívántatik, edgyik, Simon Judas, az másik pedig S: Antal oltára. Azert az S: Simon Judas oltarat csináltassátok megh magatok, mÿ pedig Szent Antal oltárát foghiuk megh epetetny, melly az mint az Prior magais irta, hogy két száz forintban fogh telny [...] De az oltáron, mind az Ur eöklme, mind pedig az én czimere(m) légyen.” A levélre hivatkozik, hiányos adatait pótolva: TOMA 2005, 58.

kezdődően Esterházy Pál és neje, Esterházy Orsolya volt a donátora; a második oltárállításban Nádasdyék kötelezettségeként helyesen a Benizsi Szent Fülöp-oltárról lehetett szó.

A levél írója, Mária Magdolna Draskovich János felesége volt, aki nyilván Nádasdy-örökösként vállalta át az alapítói kötelezettséget addigra elhunyt nővére, Krisztina (†1682), valamint annak férje, Draskovich Miklós (†1687) után – aki egyébként férje révén is sógora volt.⁵⁸⁵ A *Diarium*-bejegyzésekben pár nappal később még találkozunk az említésével, majd a kápolnák ügye az alapító, Draskovich Miklós fiaira, Pálra és

Peter Christaller (?): Loretto, Nádasdy-Draskovich-kápolna, Benizsi Szent Fülöp átveszi a skapulárét a Madonnától, 1702–1704 körül

⁵⁸⁵ Az életrajzi adatokat ld. itt: A Nádasdy család grófi ágának leszármazása a XVI–XVII. században, in: www.barokkudvar.hu

Peter Christaller (?): Loretto, Nádasdy–Draskovich-kápolna, Szentháromság a pestisszentek és Szent Márton ábrázolásával, 1702–1704 körül

Ádámra hárult; Pál 1693 szeptemberében bekövetkezett halála után már csak az utóbbira – ám a kápolnák szempontjából nem sok eredménnyel.⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ A *Diarium* keresztnévet többnyire nem tartalmazó bejegyzéseiben szereplőket – ÖKT XXIV. 1932, 232. – a tudott halálozási adatok ismeretében azonosítottam, amik: 1689. december 4. (Draskovichné Nádasdy Mária Magdolna); 1693. június 6. (Draskovich Pál és Ádám), 1694.

Draskovich Ádám csaknem tíz évig tartó ígéretése után 1702-ben a prior – a *Diarium* közlése szerint – Esterházy Mihály (Pál nádor fia) feleségéhez, Anna Maria Blandrathoz fordult, anyagi segítségét kérve a két oltár felállításához.⁵⁸⁷ Nem tudni, hogy ilyen előzmények után pontosan mikorra készült el a Benizzi Szent Fülöp-oltár és az ugyancsak Draskovich-örökösök pártfogását igénylő másik, a Szentháromság és a Pestisszentek tiszteletére szentelt, mindenesetre Adolf Mohl a Hevenessy-kéziratokat használva támpontként, 1704. elé teszi befejezésüket.⁵⁸⁸ A rend feloszlátásakor, 1787-ben mindkét kápolnát teljes berendezéssel és oltármenzával írják le,⁵⁸⁹ ma viszont csak az oltárképek függenek a műmárvány architektúrában.

A szervita szentről készült festmény, amelynek jelenete azt ábrázolja, ahogy Fülöp átveszi a skapulárét a gyermekét tartó Máriától, valamint a Szentháromság-oltárkép a pestisszentek – Sebestyén, Rókus, Rozália – és Szent Márton alakjával, a tudottak alapján valószínűleg Esterházy-pártfogás alatt készültek, így nem kizárt, hogy a hercegi család udvari festője ezúttal is feladatot kapott a kivitelezésben. Ennek valószínűsége a képekből is kiolvasható: Benizzi Szent Fülöp kissé archaikus, még a 17. század festői jegyeit őrző képe jól társítható az alább tárgyalt Padovai Szent Antal-ábrázolással, amely a források szerint Esterházy Pál festőjének munkája, míg a Szentháromság által uralt másik kompozícióban ugyanazokat a festői érzékenységet mutató és formai részletekben igényesebb megoldásokat látjuk, amelyek Júdás apostol egészalakos „portréját” is vonzóvá teszik. A festői kivitelezés kapcsolódási pontjai alapján nem alaptalan azt feltételezni, hogy mind a négy oltárképnél Nádasdy Tamás 1690. évi festőválasztása érvényesült, s valamennyi kép a hercegi festőtől, *Peter Christallertől* való. Aki egyébként a Pestisszentek-oltárképen az égi jelenet alatt húzódó tájban az egykori Nádasdy-várat, Pottendorft, Seibersdorft, az akkorra már romos Szarvkőt, valamint a Nádasdy Ferenc kegyurasága alatt emelt lorettói templom aktuális képét az alapító család emlékét őrizve úgy örököltette meg, hogy bennük munkaadója és egyúttal az ábrázolt javak új birtokosa, Esterházy Pál kiterjedt környékbeli uradalmait ábrázolta, az Esterházy család Pál által festetett, majd Tobias Sadler által 1670-ben rézbe metszett családfájának kompozíciós ötletét adaptálva.⁵⁹⁰

Az Esterházy Pál patronálásában lévő kápolnák közül – amelyeknek helyrehozatalára a nádor 1687-ben tett ígéretet a priornak⁵⁹¹ – a Szent Antal tiszteletére szentelt kápolna 1733-ban Nepomuki Szent János titulust és oltárképet kapott, a ferences szentet ábrázoló régi festményt pedig egy lant alakú keretben oromzati

szeptember 20. (Draskovich Ádám). A bejegyzés tartalma minden esetben kérés a család felé, s ígéret a részükről.

⁵⁸⁷ ÖKT XXIV. 1932, 233: 1702. február 15.; LÁSZLÓ 1994, 41–42.

⁵⁸⁸ MOHL 1894, 203., Hevenessy Gábor kéziratára – Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár – hivatkozva.

⁵⁸⁹ MTA BTK MI, Lvt. A-I-19/00012, A-I-19/00014. sz. Szabó Erzsébet gyűjtése.

⁵⁹⁰ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein, olaj vászon, 208 × 200 cm, ld. *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, Kat. XI/4, és színes kép, Tobias Sadler 1670-ben metszett családfája uo. III/9. Mindkét műtárgy első elemző közlése: GALAVICS 1988, 144, 146; GALAVICS 1988a, 47–48, A. 5. kat. szám.

⁵⁹¹ ÖKT XXIV. 1932, 231: 1687. május 25.

képként építették be az új szobros retabulumba.⁵⁹² Ennek a régi oltárképnek a mesterére vonatkozóan a források bizonytalanul fogalmazznak, annyit tudunk, hogy 1689 novemberében Esterházy Pál a képet saját festőjével akarta elkészíttetni, nem pedig az akkor ismét felmerült bécsújhelyi mesterrel (véltetően *Sebastiano Aichelevel*), akit bizonyára az atyák javasoltak.⁵⁹³ Az adat nem tartalmaz nevet, de nem kizárt, hogy az Esterházy „saját festője” megnevezés ismét *Peter Christallert* fedí. A szemközt volt másik

Peter Christaller (?): Az egykori Esterházy-kápolna Padovai Szent Antal-oltárképe a Nepomuki Szent János-oltár oromképeként Lorettóban, 1689–1690.

Esterházy-kápolna 17. század végi megújításának, valamint egykori Mindenszentek-oltárképének készítési idejére nincs támpont, mindenesetre a kápolna titulusa ugyancsak változott a berendezés 1733–1734 folyamán történt cseréjekor: Szent

⁵⁹² MOHL 1894, 82; ÖKT XXIV. 1932, 241.

⁵⁹³ ÖKT XXIV. 1932, 232: 1689. november 9.

Peregrinus tiszteletére szentelték fel, míg az Esterházy-időből származó régi oltárkép a Mindenszentek ábrázolásával az északi torony alatt kapott helyet.⁵⁹⁴

A kápolnák közül ötnek az oromzatán ma is ott látható az alapító, illetve a patrónus neve, esetleg a címere: a Júdás Taddeus-kápolna fölött Nádasdy Ferenc,⁵⁹⁵ a Szentháromság és Pestisszentek-kápolna bejáratánál pedig Nádasdy Krisztina nevét,⁵⁹⁶ valamint az alapítások évét tudatja a felirat. Az egykori Mindenszentek- (jelenleg Szent Peregrinus-) kápolnát a homlokzaton díszelgő, hermelines hercegi (!) kalappal koronázott Esterházy grófi (!) címer, míg a Szent Antal-kápolnát a bejárat ív fölé helyezett, Aranygyapjas rendjellel körbevett hercegi címer köti Esterházy Pálhoz, az alapítóhoz. A Fájdalmas Szűzanya-kápolna fölött Julius Friedrich Buccellini és Margaretha Stotzing kettős címere utal a donátorok kilétére.⁵⁹⁷

A még Nádasdy Ferenc által megrendelt, de már csak halála után felállított, s feltehetően 1683-ban megsérült főoltár pótlására Esterházy Pál 1691 novemberében levélben tett ígéretet a priornak, azt követően, hogy uralkodói jóváhagyást kapott a szarvkői uradalom megszerzésére, amelynek birtokbavételére azonban csak 1702-ben, az Udvari Kamarának járó vételár kifizetése után került sor.⁵⁹⁸ A levélből kiderül, hogy saját asztalosát bízta meg a feladattal, aki Lorettóban megszemlélte és felmérte a helyszínt.⁵⁹⁹ A retabulumot Kismartonban készítette el, onnan szállították át egy évvel később a lorettói templom szentélyébe, ahol a hercegi asztalos 1692. november 12–20. között állította fel egy festő közreműködésével, aki az utólagos felületi javításokat végezte.⁶⁰⁰ Esterházy levele szerint az oltárra festmény is készült, amely a levél írásakor Kismartonban volt, egy „gyönyörű, mesterien festett” Immaculata-kép. Jóllehet a főoltár megrendelésének körülményeiről elég adatunk van, a tudottakból sem az asztalos, sem a két festő kiléte nem deríthető ki. Kivitelező mesternek kézenfekvő lenne Esterházy azidótt foglalkoztatott udvari asztalosára, *Thomas Niederhauserre* (+1714) gondolnunk, azonban ő a forrásokkal bőven megtámogatott legújabb közlések szerint épp 1691–1692-ben kapta udvari működése talán legtöbb megbízását. Amellett, hogy kulcsfigurája volt a fraknói kincstár-berendezés kivitelezésének, ebben a két évben a soproni jezsuita konviktus és a fraknóvárjai templom, valamint kolostor belső kialakításán, illetve bútorzatán is dolgozott.⁶⁰¹ A lorettói munkára esélyes 1692. évből a

⁵⁹⁴ MOHL 1894, 82; ÖKT XXIV. 1932, 234, 239.

⁵⁹⁵ Puttók által tartott kartusban: „D.O.I.H. / S. IVDÆ. THADÆI APOST. POSVIT. I.D.C. FRAN. DE NADASD M.D.C.L.IV.”

⁵⁹⁶ Puttók által tartott kartusban: „D.O.I.H. / SS. SEBASTIANI. ROCHI. BENNONEIS ET ROSALIÆ / I.D.C. CHRISTINA DE NADASD F. M.D.C.L.XVIII. F.” Alatta kisebb kartusban: „ERBAUT 1651-1659”

⁵⁹⁷ Kartusban: „ARCHI: / CONFRATERNITAS SAC: / DOLOROSI SCAPULARIS B.V.M.”

⁵⁹⁸ MOHL 1903, 725; SEMMELWEIS, KARL: Die Geschichte der Orte Stotzing und Loretto am Leithagebirge. *Burgenländische Heimatblätter* 11 (1949), 69; LÁSZLÓ 1994, 27; FÜLÖP 1995, 91.

⁵⁹⁹ MNL OL E 151 33. dob. Fasc. G. Nr. 28, fol. 27., Esterházy Pál levele a szerviták priorjának 1691. november 16. A benne foglaltakat a rend *Diariuma* alapján ismerteti LÁSZLÓ 1994, 41.

⁶⁰⁰ ÖKT XXIV. 1932, 233: 1692. november 12. (tévesen december), valamint november 16., 20. Összefoglalólag: LÁSZLÓ 1994, 41. Továbbá Esterházy Pál levele a priorhoz előzetesként ugyanerről: 1692. november 3., MNL OL E 151 33. dob. Fasc. G. Nr. 50, fol. 32.

⁶⁰¹ ÖKT XLIX 1993, 155; MITROPULOS 2014, 59–62; MITROPULOS 2014a, 87–88.

fenti tudott tények mellett csak helyszínmegadás nélküli kifizetési adatok állnak rendelkezésre vele kapcsolatban.⁶⁰² S habár azok a megrendelések, amelyeket 1694 és 1695 folyamán teljesített Esterházy Pálnak, vagyis a kisboldogasszonyi templomba Fraknóról átvitt Mária-kegyképhez készült retabulum, valamint a fraknóváraljai templom oltárainak asztalosmunkái azt mutatják, hogy ebben a műfajban is megállta a helyét,⁶⁰³ a lorettói főoltárra vonatkozó konkrét adat előkerüléséig csak erős fenntartások mellett számolhatunk az esetleges részvételével.

Viszont a főoltárral kapcsolatban említett festők közül az a mester, aki a felállítás után a retabulum felületén javításokat végzett, talán *Martin Legat* (+1708) lehetett, aki 1680 táján még *Veit Kiffler*nek segédkezett a kismartoni díszterem munkálataiban, később azonban épp oltárok aranyozásával és festésével, felületük kiképzésével (*Fassung*) kapcsolatos feladatokból maradtak fenn róla adatok, többek között 1696-ból, az egyik kisboldogasszonyi mellékoltár munkálataiból.⁶⁰⁴ Ami pedig a lorettói főoltárra ígért, s Esterházy levelében már 1691 novemberében, vagyis az asztalosmunka megkezdése előtt késznek mondott, lelkesen dicsért Immaculata-kép mesterét illeti, arra több festő is esélyes lehet az akkoriban foglalkoztatottak közül. Már amennyiben egy e célból megrendelt műről van szó, s nem egy már meglévő, netán a gyűjteményéből választott darabot szánt Esterházy – kegyúri jóindulattal – a búcsújáró templom főoltárára.

II. 6. A MEG NEM VALÓSULT LORETTÓI SZENT ERZSÉBET-SÍRKÁPOLNA

A templom és a kolostor mellett Nádasdynak Lorettóban még egy építési tervéről tudunk, amelyre 1660. március 3-án szerződött *Anton Riebler*rel.⁶⁰⁵ A megbízásban egy Szent Erzsébet titulussal megnevezett kápolnáról van szó, amelynek tényleges megépítéséről a továbbiakban nincs információ. Az irodalomban egyetlen – Mohl írásaiban tüningiainak mondott – Szent Erzsébet-kápolna szerepel, az, amelyet az uradalom korábbi tulajdonosa és a lorettói kegyhely alapítója, Johann Rudolf von Stotzing építtetett 1648–1649-ben felesége, Elisabeth von Losy védőszentjének tiszteletére.⁶⁰⁶ Mohl leírása szerint egykori helye a Stotzing báró idejében nemesi udvarházként épült (később Nádasdy által is használt) *Johanneshof*, valamint a szervita

⁶⁰² MITROPULOS 2014, 59/32. j.

⁶⁰³ ÖKT XLIX 1993, 155, 551, 557; MITROPULOS 2014, 59, és 33. j.; MITROPULOS 2014a, 88, és 72. j., itt a megbízás helyszínét az évszám-azonosság alapján a soproni Szent György utcai jezsuita templomra és oltárára vonatkoztatva, amelyet abban az évben szentelt fel Kollonits Lipót kalocsai érsek. A megbízás korrigált helyszín-meghatározással és a kegykép átvitelének említésével: MITROPULOS 2016, 349. A kisboldogasszonyi templom főoltára fölött jelenleg függő kegykép faragott, lüszterezett baldachinos kerete – részben újrafaragva – a berendezés 18. századi megújításának idejéből való, ld. ÖKT XLIX 1993, 559.

⁶⁰⁴ ÖKT XLIX 1993, 551; PRICKLER 2013, 189–190, uitt hasonló feladatként ld. még: 1698, Boldogasszony, főoltár; 1708: aranyozási munkákra szóló megbízás az orsolyiták és ferencesek templomában Pozsonyban, de a halála megakadályozta ezek kivitelezését.

⁶⁰⁵ KOPPÁNY 2002a, 393. Riebler címszavában említi az Erzsébet-kápolnára szóló megbízást Kapossy János KÖH-adattári cédulája alapján. Ugyanitt Rieblert mondja az egész építkezés vezetőjének a „templomot tervező és annak építését vezető” Carlone halálát (+ 1667) követően.

rend számára alapított régi kolostor között volt. A kolostorépülethez csatlakozott, s annak házikápolnájaként működött, de egyúttal magában foglalta az eredetileg ott megépült lorettói kegykápolnát is (az alábbi rajzon „F”-el jelölve).⁶⁰⁷ Az Erzsébet-kápolna alig több mint három évtizedig állt, 1683-ban a török átvonulásakor leégett, s később nem építették újjá.⁶⁰⁸

Fennmaradt viszont eddig nem ismert és nem azonosított alaprajza, együtt a kolostorépület két szintjének felvételi rajzával, amely jól mutatja a kápolna, valamint a szentélyéhez oratóriumként illeszkedő egyik rendház-terem Mohl által leírt kapcsolódásának módját.⁶⁰⁹ A datálatlan alaprajzot, amely „Ecclesia et Conventus Lauretani”-ként adja meg a helyszínt, a hozzátartozó betű- és szómagyarázat hátoldalának szövege segít időben elhelyezni. Itt az áll, hogy a kolostor és a kápolna részletes ábrázolása „auf befehl Dni. P(rior). Provin(cialis) Angeli” készült, vagyis a személyét azonosítva: Pater Archangelus Maria Benivenius, a német rendtartomány provinciálisának utasítására, aki 1624-től 1657-ben bekövetkezett haláláig állt a provincia élén, s akinek hivatali idejében történt a lorettói rendház alapítása is.⁶¹⁰ A régi kolostor mindkét szintjét, valamint az Erzsébet-kápolnát megörökítő, helyszínmagyarázattal ellátott alaprajz tehát 1657 előtt készült.

Nádasdy Ferenc *Anton Riebler*nek 1660. március 3-án adott megbízása⁶¹¹ viszont nem egy meglévő kápolna átépítéséről, hanem egy újnak tervrajz szerinti, alapjaitól való megépítéséről szól. Ami arra utal, hogy Nádasdy a régi Szent Erzsébet-kápolna helyén – vélhetően annak teljes vagy részleges elbontásával – azonos titulussal egy új kápolna emelését tervezte. A saját kezű aláírásával ellátott megrendelésen kívül még egy fontos forrás említi a kápolnát, egy meglehetősen részletes, munkafázisokra bontott költségterv, munkadíj és végösszeg nélkül, kizárólag a tervezett anyagfelhasználásra szólóan. Amiből sok konkrétum az épületre vonatkozóan nem derül ki, annyi mindenesetre igen, hogy nagy belmagasságú, kívül-belül pilaszterekkel és párkányzattal díszíteni kívánt épületről volt szó, amely alatt kripta helyezkedett volna el.⁶¹² A szerződés és a köré tehető tények ismeretében úgy vélem, indokolt azt feltételezni, hogy 1660 márciusában Nádasdy a minden tekintetben használaton

⁶⁰⁶ *Servitus Mariana* 1667, VIII. 356; MOHL 1894, 30–31.

⁶⁰⁷ MOHL 1894, 62, 108, 111 (itt megemlíti, hogy 1675. körül tervben volt az, hogy a kápolnát lebontják a régi kolostor mellől és az addigra fallal körülvett temetőben építik fel. Az elképzelést végül nem kivitelezték), 137 (itt külön fejezet a kápolnáról és annak a kolostorhoz viszonyított elhelyezkedéséről).

⁶⁰⁸ MOHL 1894, 62; MOHL é.n., 6.

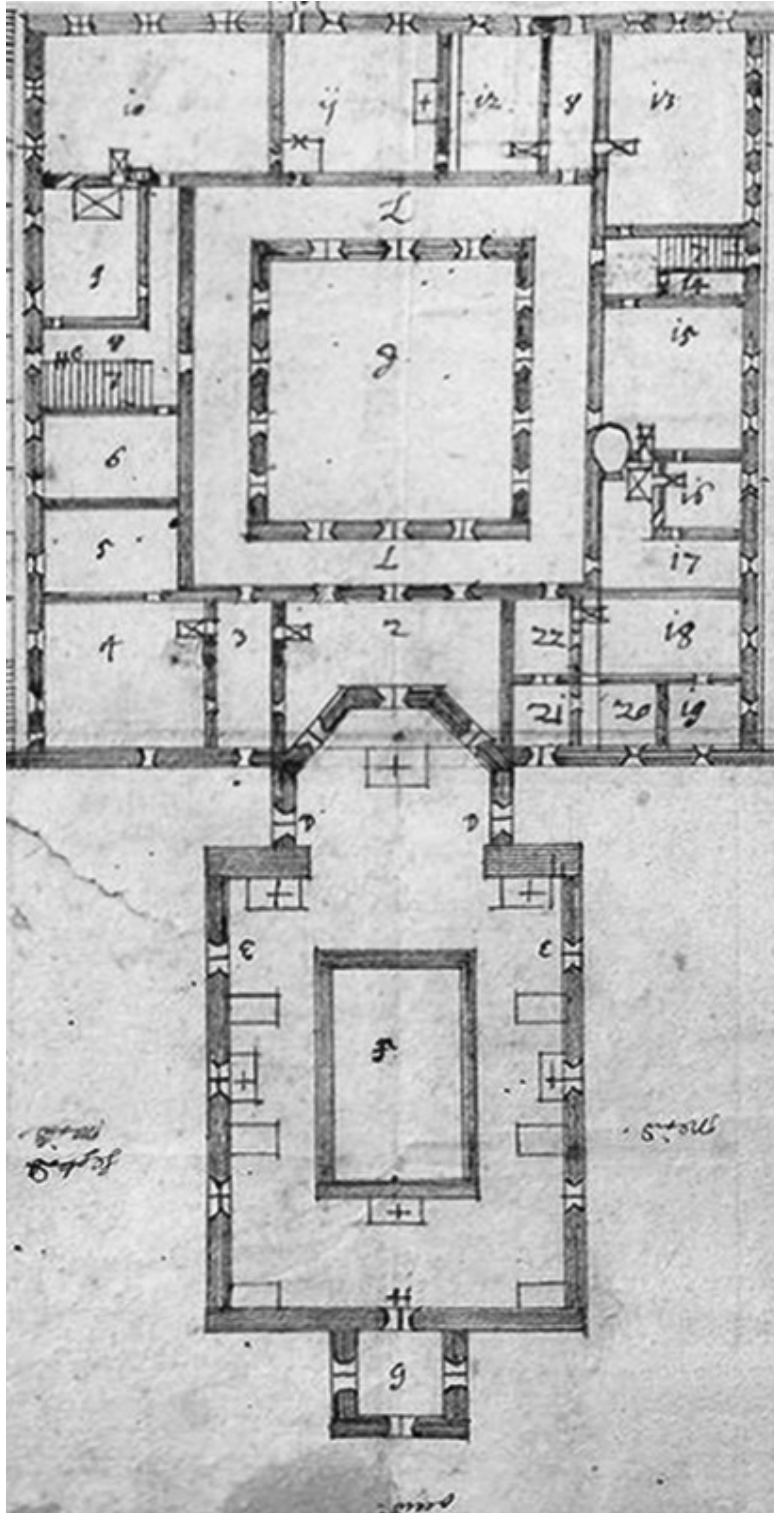
⁶⁰⁹ MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 6, fol. 66–68. Dátum nélkül. Hátoldalán: „Delineatio Ecclesiae & Conventus Laretani”. Hozzá tartozó külön lapon részletes, de az épület pontos helyszínét nem közlő betűjelzés-magyarázat. Ennek hátoldalán: „Modell des closters zue loretha in Vngern, auf befehl Dni. P(riori). Provin(cialis) Angeli”. Egyik irat sem datált.

⁶¹⁰ A személy meghatározásához használt irodalom: *Annalium Sacri Ordinis Fratrum Servorum B. Mariae Virginis*. Tom. III. Auctore P. Mag. Aloysio Maria Garbio in Universitate Florentina Theologo [...]. Lucae 1725, 223–224. A lorettói rendház alapításáról: 77–80.

⁶¹¹ MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 5, fol. 3r. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK V.

⁶¹² MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 16, fol. 27r–v. Dátum és aláírás nélkül. A forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK VI.

kívülivé vált Erzsébet kápolna helyén egy kétszintes sírkápolna építésére adott megbízást Anton Rieblernek, amit maga és felesége, valamint feltehetően gyermekei nyughelyének szánt. A szerzetesek új rendházba költözésével, majd a templom

Loretto, a Johann Rudolf von Stotzing báró által 1649-ben építtetett első rendház a Szent Erzsébet-házikápolnával és annak közepén a kegykápolnával. A felvételi rajz részlete, toll, 1649–1657. MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 6.

megépülésével és a lorettói kápolna, valamint a kegyszobor áthelyezésével a szerviták régi házikápolnája ugyanis akkorra funkcióját veszítette. Minthogy a családi kriptá kérdése több helyszínnel és formában van jelen Nádasdy rendelkezéseiben és építető tevékenységében, annak mozzanatait időrendben, folyamatként követve lehetünk csak biztosak abban, hogy ez a kápolnaépítésről szóló forrás ennek részeként értékelhető.

A családi nyughely kialakításának szándéka először a lorettói templom és kolostor 1656. május 5-én kelt alapítólevelében merült fel, s a szervita rendtörténet, a *Servitus Mariana* ír róla részletesebben. A rendháznak tett adományok és az addigi kiváltságok megerősítése mellett itt történik említés a két Nádasdy-kápolna, valamint a család számára ingyen rendelkezésre adott templombeli kripták örökös használati jogáról.⁶¹³ Mohl Adolf ezt a megállapodást ismertetve vezeti fel elsőként, hogy az alapítót nemcsak a két Nádasdy-oltár de amellett a főhajóban épülő nagy kriptá tulajdonjoga is megillette. Az adathoz Rupp helytörténeti művét hivatkozva, jöllehet az csak a Draskovich és felesége számára megépült sírboltról ír, azt is csak 1669-ben tett misealapítványuk kapcsán említve.⁶¹⁴ Vagyis: Nádasdy az 1656. május 5-én kelt alapítólevelével a rend előjáróinál csak opciót szerzett a családi temetkezőhelyre, s annak ingyenes, örökös használatára, de a sírhelyet pontosabban nem jelölte meg.

Szorosan követi a lorettói alapítást a lékai templom ünnepélyes alapkövetétele 1656. július 2-án, amelynek meghívólevelében Nádasdy kinyilatkoztatta szándékát, miszerint az épülő templom kriptájával mint családi mauzóleummal az a célja, „[...] hogy abban eleim meghidegedett tetemeit általvitethessem”.⁶¹⁵ Vagyis itt még csak az őseket megillető, a temetkezési helyként addig használt lékai várkápolnánál méltóbb végső nyughely⁶¹⁶ kialakításáról beszél. Amiből a lorettói alapítólevél tartalmát ismerve az következik, hogy ekkor maga és közvetlen családtagjai számára még Lorettó volt a kiszemelt temetkezőhely. Feltehetően ennek az elképzelésnek felelt meg az 1660. március 3-án kelt megrendelés Rieblernek az új kápolna és sírbolt építésére, továbbá annak dátum nélküli, Nádasdy szándékát valamennyire tükröző költségterve. Sem a

⁶¹³ *Servitus Mariana* 1667, 368, Cap. XVI. „Binæ Capellæ, de quibus supra, soli Familiæ Nadasdianæ permaneant. Templi reliquum Religioni, tumulus tamen, seu sepultura gratis ubique concedatur, si quispiam cognati, ex eadem Familia sanguinis id expetat.” Az uralkodó által megerősített alapítólevél tartalmát és az alapítvány részleteit – a sírkápolnát nem említve – közli: RUPP 1870, 523. Hivatkozva: MOHL 1894, 36. A lorettói alapítólevelet azonos tartalommal ismerteti Mohl a Századok című folyóiratban később megjelent cikkében is – MOHL 1909, 619. –, forrásként a MNL OL-ban őrzött szervita-anyagot jelölve meg. A megadott jelzet – „Acta Servitorum Fasc. F. Nr. 4” – azonban Nádasdy 1653-ban kötött szerződése Carlo Martino Carloneval a lorettói kolostor megépítésére. Az alapítólevél tartalmát ismerteti, de a kripták számát ugyancsak nem közli: LÁSZLÓ 1994, 18. Az alapítólevél regesztája az Esterházy család hercegi ágának levéltárában őrzött példány (MNL OL 108, 3. cs., Nr. 102.) alapján, a Nádasdy család tagjai számára rendelt temetkezési hely említésével: MTA BTK MI, Lvt. A-I-22, számozatlan (Jankovich Miklós).

⁶¹⁴ MOHL 1894, 44; MOHL 1900, 619. Mohl szerint: minthogy a Nádasdy utóbb Lékán építette meg családi sírhelyét, a nagy kriptát a templom jötevői használták temetkezésre. Ugyanitt a Draskovich család kriptáját a Benizzi Szent Fülöp kápolnában lévőnek mondja. RUPP 1870, 524, csak a két Draskovich-kápolna oltáráról és a kettejük számára épült sírboltról ír.

⁶¹⁵ KÁRFFY 1910, 608; UGRY 2014, 309, 319/13

⁶¹⁶ SCHERMANN 1936, 34.

munka megkezdéséről, sem tényleges elvégzéséről, sem magáról az épületről végül nincsenek adatok.

Az országbíró szándéka 1660 tavasza és 1663 nyara között változhatott meg saját temetését illetően: 1663. július 10-én kelt végrendeletében már úgy hagyatkozik, hogy ő maga is Lékán, az épülőfélben lévő sírboltban kíván nyugodni, s ha az haláláig nem készülne el, helyezték el a pater jezsuiták új templomában, addig amíg testét át nem vitethetik.⁶¹⁷ Ez alatt minden bizonnyal a jezsuita rendnek 1636. körül juttatott soproni Keresztelő Szent János-templomot értette, a johanniták akkor városi kezelésben lévő korábbi templomát, amelynek kegyurai azidőtt a Nádasdyak voltak.⁶¹⁸

Amikor 1669. január 22-én váratlanul, szülés közben meghal Esterházy Anna Júlia, a lékai kriptá még nincs kész, így Nádasdynét Lorettóban ravatalozzák fel⁶¹⁹ és ideiglenes temetéssel ott helyezik nyugalomba. Mivel nem tudunk arról, hogy a Szent Erzsébet kápolna a korábbi tervnek megfelelően megépült volna, valószínű, hogy a Benizzi Szt. Fülöp-kápolnában található sírhelyet vették igénybe ekkor, amelynek jogát Draskovich Miklós és Nádasdy Krisztina pár héttel korábban, 1669. január 1-jén 1500 ft. értékben tett misealapítvánnyal megújította.⁶²⁰ Az országbíró ennek tanulságán, felesége ideiglenes nyugalomba helyezésére figyelemmel dönthetett úgy, hogy megmásítja korábbi rendelkezését, amikor 1669. április 20-án „Szent Anna Eremusaban”, azaz a Mannersdorf melletti Szent Anna karmelita remeteszékhelyében másodszor is végrendelezett – arra az esetre, ha halálakor a lékai kriptá még nem állna készen, a maga számára is ideiglenes temetést rendelt Lorettóban.⁶²¹ Hogy a lékai családi sírbolt fél évvel később végül elkészült, azt Esterházy Anna Júlia 1669. október 7-én megtartott lékai temetéséből tudjuk.⁶²²

Nádasdy tehát mindkét általa patronált szerzetesrend templomában, illetve annak közelében egy családi kriptá építését tervezte – legalábbis rövid ideig mindenképp.

⁶¹⁷ SCHÖNHERR 1888, 184–185., Nádasdy első, 1663. július 10-én kelt végrendelete: „[...] temető helyemet rendelem Leukára, [...] az sz. Ágoston szerzetin lévő remete barátoknak tőlem fundált s épülendő új templomban, [...]”.

⁶¹⁸ KÁDÁR 2011, 397.

⁶¹⁹ Viskolcz Noémi tesz említést először az Esterházy Anna Júlia halálát követő helyzetről, de csak annyiban, hogy Lorettóban történt felravatalozásáról ír, az ideiglenes temetés kérdését és a sírhelyet nem érinti. VISKOLCZ 2015a, 896.

⁶²⁰ MNL OL E 151, 33. dob., Fasc. E, 244. Nr. 3, fol. 233r, 1669. január 1. Draskovich Miklós és Nádasdy Krisztina 1500 ft. értékben tett alapítványa, említve két kápolnájuk és kriptájuk: „[...] Statuimus ex certa scientia perpetuam foundationem erigere, et simul actu ipso erigimus; videlicet: ut in praememorato loco Lauretano /:ubi Stat exstructa Ecclesia et Conventus pro Sacro Ordine Servorum B.M. Virginis Provinciae Germanicae, in qua Ecclesia duo Altaria pro nostra devotione et Criptom pro nostra Sepoltura posuimus:/ [...]”

⁶²¹ MNL OL E 185 (Mf. 31986.), Fasc. 40., fol. 231r–233r, 1669. április 20. „Szent Anna Eremusaban”, fol. 232r: „Ha az Lékaj Szentegyház minden szükségivel el nem készülne is (:hanem ha igen hirtelen, s rövid idő alatt rendelte volna Isten halálomat, hogy éppen lehetetlenség volt benne, mert in ille casu deponalni köllene, az szerint az mint föllyeb rendeltem, engem is Szerelmes Atyámfia mellé Lauretumban:) bár csak úgy légyen, hogy az Sír légyen készen, megis igyenessen Lekára vigyenek [...]”. A végrendelet szövegét hivatkozva VISKOLCZ 2015a, 896/158. j., a keltezésben Pottendorft jelölve meg a rendelkezés helyszínéért.

⁶²² SCHERMANN 1936, 175; FALLENBÜCHL 1943, 68; UGRY 2014, 319/12.

Ami markánsabban ragadható meg ebben az elképzelésben, az a mauzóleum-jelleg mindkét temetkezőhelyen, amire a lékai kriptá estében – az ősöknek szóló tiszteletadás formáját és családi reprezentációban betöltött jelentőségét kiemelve – először Ugry Bálint hívta fel a figyelmet.⁶²³ Ahogyan érdemes visszautalnunk arra az általa felmutatott összefüggésre is, hogy a Nádasdy-felmenők számára Lékán megépült mauzóleum és a megelőző évtizedekben hivatalossá lett Habsburg-családi temetkezőhely, a *Kapuzinergruft* térelgondolása között tipológiai kapcsolat van.⁶²⁴ Amikor tehát Nádasdy az emlékállításban mint reprezentatív tettben nem a hagyományos vagy a kortárs példákat követte, amit azidőtt a falba épített sírkő vagy az architektonikus rendszerű, az elhunytat egészalakban megörökítő, mellékalakokkal gazdagított reprezentatív falisíremlék képviselt, akkor a templomtér és az alatta elhelyezett kriptá építészeti párosításához igazodva a Habsburg-minta alapján hozott létre valami újat – a hazai megrendelői körben ismét elsőként. 1660. évi dátumával ugyanis Nádasdy megbízása megelőz egy ugyancsak tervben maradt és ugyancsak Habsburg-előképet választó, a grazi főhercegi mauzóleum példáját követő hasonló elgondolást, Esterházy Pálnak a nagyszombati jezsuita templomban megépíteni szándékozott családi sírboltját, amelyről a későbbi nádor 1678. évi végrendeletében ír részletesen.⁶²⁵ Innen tudható, hogy a kétszintes sírkápolna tervezésében a nyilvánosság szerepe és igénye is nagymértékben érvényre jutott: a liturgikus teret és a kriptát egy rács választotta volna el egymástól, rálátást engedve a holtak szintjére.

A lékai augusztinusok templomában a Nádasdyak családi kriptája kezdettől fogva altemplomként épült, vagyis a nyilvánosság számára is megközelíthető volt, ezzel szemben a lorettói bazilika építészeti kialakítását Nyugat-Magyarország egyik legjelentősebb búcsújáró templomaként elsősorban a kegyhely látogatásának igényei és a zarándoklatokhoz kapcsolódó liturgikus feladatok szabták meg. Egy, a zarándokhely kötelmeihez alkalmazott megoldással épült, padozatba süllyesztett sírhely viszont nem adott volna lehetőséget a nyilvánosság legcsekélyebb formájára sem. Talán emiatt döntött Nádasdy a kétszintes halotti kápolna megépítése mellett, maga és hitvese, s talán gyermekei nyughelyét tervezve. Ebben a kápolnatér alá tervezett megközelíthető kriptá ugyanolyan reprezentatív temetkezési módot valósított volna meg, mint amilyen az elődök, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya tumbáját befogadó, Lékán épülő mauzóleum is volt. Hogy elképzelésében szerepe volt-e annak, hogy ilyenformán családi nyughelye a kegyhelyként akkor már évtizedek óta nagy tiszteletnek örvendő Lorettóban a Szent Erzsébet-kápolna helyén, vagyis ténylegesen azon a helyen épült volna meg, ahol Stotzing báró idejében a lorettói kegyzobrot befogadó *Casa Santa* állt, nos, ennek lehetőségét még találgatni sem érdemes.

⁶²³ UGRY 2014, 314–317.

⁶²⁴ Uo. 316.

⁶²⁵ *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 412–414, 184–185. kat. sz. (GALAVICS GÉZA); VISKOLCZ NOÉMI: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009), 246.

II. 7. A RÓZSAFÜZÉR-KÁLVÁRIA LORETTOMBAN

1669. október 9-én, két nappal Esterházy Anna Júlia második, lékai temetése után Nádasdy *Johann Matthias Mayr* lorettomi szobrászt, kőfaragót egy nagyszabású megbízással látta el: Lorettomba egy út menti rózsafüzér-kálvária, vagy ahogy a szövegben áll, a rózsafüzér tizenöt titkáról szóló, imáihoz illeszkedő, oszlopos-szobros stációsor kifaragását rendelte meg tőle. A megbízás tárgya nem véletlen: Anna Júlia temetése ugyanis a Rózsafüzér Királynéja, vagy ahogy akkor mondták, az Olvasós Boldogasszony napjára esett.⁶²⁶ Az ünnep kultuszát a domonkosok ápolták, a szervita rend nem tartozott a terjesztői közé: ők a Mária hét fájdalma-ájtatossághoz illeszkedő hét stációs kálváriákat emeltek. Okkal gondolhatjuk ezért, hogy a lorettói kegyhely közelébe tervezett tizenöt stációs – vagyis az örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges olvasónak megfelelő – rózsafüzér-kálváriával, illetve a rózsafüzér-ájtatosságot követő stációjárással Nádasdy Esterházy Anna Júlia végső nyugalomba helyezésének napját, liturgikus ünnepét kívánta megtisztelni.

Tudjuk, hogy az országbíró nem vett részt a lékai szertartáson, a temetéskor Lorettomban tartózkodott,⁶²⁷ másnap azonban már Pottendorfon írta alá a lorettomi kőfaragónak szóló részletes megbízást, amelyből fogalmat alkothatunk a mára szinte teljesen megsemmisült, s a helyi emlékezetben is csak nyomokban élő nagyszabású út menti építménysorról, amelyről a Nádasdy-kutatás eddig mit sem tudott. A megrendelésben foglaltak szerint a kőből faragott tizenöt stációt oszlopokon álló szobrok, szoborcsoportok alkották, összesen legkevesebb tizenhét szoborral, illetve magához a stációhoz tartozó, talán domborművű jelenettel.⁶²⁸ Valamennyi stációt vörösre festett fakerítés vette körül. A teljes sorozat kivitelezésére Nádasdy igen jelentős összeget, oszloponként 50 forintot, vagyis összességében 750 forintot ígért a mesternek, aki már a megbízáskor 250 ft. előleget felvett. A megrendelésnek csak a másolatát ismerjük, egy, a *Hofkammer*nek 1674 júliusában megküldött iratcsomó részeként, benne Mayr igazoló jegyzékével arról, hogy kilenc szobor már elkészült, a tizedik pedig

⁶²⁶ BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. II. Budapest 1977, 367–369.

⁶²⁷ Ld. tisztartójának, Bálintffy Jánosnak 1669. október 4-én, Lorettomból írott levelét többek között arról, hogy mivel fájdalmát nem akarja közszemlére tenni, Lorettomban marad mindaddig, amíg Lékán a temetés le nem zajlik. Mint írja, „az holot en in scenam masokk czudaiara magat prostitualni nem akartam túrhetetlensegemet melto fajdalmimnak ki mutatasaval”. MNL OL E 185, Mf. 6896. Az idézett részletet és a levél tartalmát Toma Katalin révén ismerem, akinek azt ez úton is köszönöm.

⁶²⁸ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 339r–v. Teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK XIV. Az egyező adatok alapján minden bizonnyal ezzel a megbízással van kapcsolatban Nádasdy 1669. október 9-én, a lorettói vendégfogadásnak, Anton mesternek tett utasítása: „Die 9 [Octobris] Lauretumj Vendigfogadosra Master Antonira adatot Comissio hogy adjon az Sculptornak az Keöbeöl faragot Keövekért [sic!] f 50. Ugyan neki 2 Eöl fat”. MNL OL E 185 (Mf. 31999.) Fasc. 56. „Commissionum Annj 1669”. Az adat a munka azonnali megkezdésére szóló utasításra mutat. A két öl fa talán állványozásra szolgált. A kifizetésének ezt a módját, a fizetés-kihelyezést, azaz, hogy a gróf borát áruló kocsmáros egyenlítette ki a befolyt jövedelemből ura tartozását, Nádasdy többször alkalmazta. Példái a későbbiekben e disszertációban is előfordulnak.

munkában van, továbbá, hogy az oszlopok és szobrok (együttes) magassága két és fél öl – azaz mintegy öt méter – lesz.⁶²⁹ Méretadat a stációsorozatra vonatkozóan egyedül itt fordul elő. A *Hofkammer* a pottendorfi intézőnek szóló válasz-leiratban engedélyezte a még Nádasdytól származó megbízás hátralékának kifizetését – a munka elkészültét követően és számla ellenében.⁶³⁰

Az akkor már öt éve húzódó feladat befejezését és a költségek végső elszámolását tovább hátráltatta, hogy két kőfaragó, a lorettomi *Franz Piazzoli*, valamint az ugyancsak helybeli *Johannes Kugler* a *Hofkammer*nél bepanaszolták Mayrt, nyughatatlan és züllött életmódra vágyó, szándékos zavarkeltőnek, mondhatni, kontárnak állítva be őt, aki „állítólagos szobrászként” egyetlen céhbe sem mert addig jelentkezni, mivel munkáját nem képes rendesen ellátni. A beadvány célja egyértelmű: engedélyért folyamodnak, hogy – Mayr árainak aláigérve – a kálvária-oszlopokat ők fejezhessék be.⁶³¹ A *Hofkammer* az ügy felügyeletét – időnkénti jelentéstétellel – ezt követően a pottendorfi intézőre, Seywizre bízta. Az ő beszámolójának⁶³² csatolmányaként maradt fenn Mayr *Hofkammer*nek szóló levele arról, hogy négy oszloppal elkészült, ezek a Lorettomba vezető úton már fel vannak állítva, de a többivel is hamarosan végez, így a következő rész kifizetéséért folyamodik.⁶³³ Kérését tételes költségvetéssel indokolja az addigi kiadásokról, elsősorban a kőműves- és kőfaragómunkára, valamint saját szobrászi teljesítményére vonatkozóan,⁶³⁴ amiből viszont az derül ki, hogy a vádaskodó Piazzolit, mint kőfaragót, a feladatban már addig is foglalkoztatta. Az ügy végkifejletét az Alsó-ausztriai Kamarának és tanácsosainak 1674. október 23-án megküldött összefoglalás alapján ismerjük: Mayr komoly anyagi ráfordítással jól előrehaladt a munkával, amit megfelelő költségellenőrzés mellett neki kell befejeznie.⁶³⁵

⁶²⁹ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 342r. Dátum nélkül, saját kezű aláírással: „Verzeichnuß der Jenigen Saullen, wieuil mir Vermög Contract von Graffen Nädasti angedingt [áthúzza: worden], vnd bereiths schon fünff von ihme bezalt, worden, welche ehe alda mit gesezt worden, als [...] An disen Statuen seint schon Neun Völlig vörtig, vnd die lezte auch schon in werkh, wirdt iede mit bilthaur vnd stainmez arbeith drithalb Claffter hoch. / Johann Mathias Maÿer / Pilthauer zu loreta mp.”

⁶³⁰ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 414, 1674. június-júliusi csomó, fol. 56–57, Bécs, 1674. július 5. A maradék 500 florenus kifizetését a pottendorfi és a szarvkői uradalmak terhére rendelik el.

⁶³¹ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 415, 1674. szeptemberi csomó, fol. 73–76, 1674. szeptember 5.

⁶³² ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, októberi csomó, fol. 336r–v, 1674. szeptember 15. Christoph Lucas Seywiz beszámoló jelentése a Hofkammer számára, saját és Matthias Aloys a Sole aláírásával. Ebben tbk. arról is, hogy a két kőműves beígért alacsonyabb árai nem reálisak, s amúgy is, nem jelentkeztek a munkára a maga idejében.

⁶³³ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, októberi csomó, fol. 338r. Dátum nélkül, Mayr saját kezű aláírásával.

⁶³⁴ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 343r. Dátum nélkül, saját kezű aláírással. Teljes szövegü közlését lásd: FORRÁSOK XVIII.

⁶³⁵ ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 344r. Aláírók az Alsó-ausztriai Kamara részéről: Wolfgang Reischlberg Buchhalter, Jacob Traunhofer, Matthias Frischenhaußer, Matthias Griesler és Johann Greimb. A megegyezett költségek betartatásáról Christoph Lucas Seywiz és Matthias Aloys a Sole utasítása 1674. november 9-én: ÖStA AVA

Hogy *Franz Piazzoli* és *Johannes Kugler* feljelentésében egyértelműen kenyérféltésről és indokolatlan vádaskodástól sem mentes szakmán belüli konkurenciaharcról van szó, azt a jobbra városi iratokból ismert hasonló példák mellett mi sem bizonyítja jobban, mint hogy mindhárom mester közel azonos időben a lékai kőfaragócéh tagja volt. Kugler 1667-től, később azonban már nem említik őt,⁶³⁶ s ugyancsak 1667. évből való szobrászmesterként Piazzoli céhtagsága is, akiről itteni adatból még azt tudni, hogy 1669-ben tanítványt fogadott, 1670 körül viszont megszűnnek róla a bejegyzések.⁶³⁷ *Johann Matthias Mayr* feltűnése a lékai céhben kicsit későbbi: felvétele 1672-ben történt, s a következő évben már szintén saját tanítvánnyal szerepel.⁶³⁸

Mayr neve már többször előfordult ebben a dolgozatban: Nádasdy mesterei közt eddig ugyancsak 1669. évi megbízással mint a lorettói templom főoltár-oszlopainak – s talán szobrainak – faragója volt említve, de Harald Prickler a század első felében a keresztúri vár építkezéseinek is feltételezi a részvételét, *Hofmaurermeister*ként, amire adatot eddig nem találtam, s neki tulajdonítja a várkastély melletti mulatóház építését is, tévesen már Esterházy Pál idejére téve. Mayr származását többféleképpen tartja számon az irodalom (bécsi, bécsújhelyi, keresztúri, lorettomi),⁶³⁹ de a vele kapcsolatban ismert valamennyi forrásban lorettomi lakosként rögzítik.

Johannes Kugler sem ekkor fordult elő először lorettói megbízásban: a templom 1668-ban épült Fájdalmas Szűzanya-kápolnájának munkálatait és kifizetéseit felsoroló tételes jegyzék, valamint a mellé benyújtott számlák szerint – mint arról korábban szó volt – tőle való a kápolna valamennyi kőfaragványa, az architektonikus elemektől a kőből készült oltármenzáig. A másik – kevésbé jól adatolt – kőfaragó, illetve szobrász, az állítólag bécsi családi kapcsolatokkal⁶⁴⁰ rendelkező *Franz Piazzoli* sem ismeretlen a Nádasdy-kutatás előtt. Már Harald Prickler is felvetette annak lehetőségét, hogy talán ő volt (esetleg a céhalapítók közé tartozó *Matthias Engstaller* mellett⁶⁴¹) az országbíró és felesége lékai tumbájának faragója.⁶⁴² Ehhez képest nem tartja kizártnak, hogy Piazzoli 1670 táján meghalt, minthogy a céhíratok a későbbiekben nem említik.⁶⁴³ A mester

FHKA HKA NÖHA P 54/A/1, fol. 483.

⁶³⁶ PRICKLER 1998, 190. Prickler Alsó- vagy Felsőlászlóból származónak feltételezi.

⁶³⁷ PRICKLER 1998, 191.

⁶³⁸ PRICKLER 1998, 184, 190. Prickler itt elsősorban Esterházy Pálnak végzett tevékenységét emeli ki, főképp az Esterházy-tulajdonba került Sopronkeresztúron.

⁶³⁹ AGGHÁZY 1959 I., 237–238 (bécsi); GALAVICS 1975, 242 (bécsújhelyi); PRICKLER 1998, 190 (keresztúri); *Magyar(országi) művészet* 2001, 330 (bécsújhelyi); KOPPÁNY 2002a, 391 (keresztúri udvari kőműves); KOPPÁNY 2011, 104 (bécsi); PRICKLER 2013, 45–48 (Lorettomban lakó mester).

⁶⁴⁰ Erre utal PRICKLER 1998, 192. A bécsi Piazzoli család tagjait – köztük két, évszám szerint megfelelő Franz keresztnevű építő-, illetve kőművesmestert – a Bécsben működő olasz művészdinasztiákról szóló monográfiájában Alexander Hajdecki is felsorolja. Egyikük sem azonosítható a Lorettomban letelepedett mesterrel és családi kapcsolat sem mutatható ki vele. HAJDECKI 1906, 70–78, különösen 72–74.; a Franz keresztnevű mesterek, családfával együtt, egyesítve is megtalálhatók a 74. oldal melletti VIII. táblán.

⁶⁴¹ PRICKLER 1998, 188.

⁶⁴² PRICKLER 1998, 184; KOPPÁNY 2002a, 392, lehetségesnek tartja részvételét a síremlék készítésében; UGRY 2014, 311, az addigi kutatás feltételezéseként említi a részvételét.

⁶⁴³ PRICKLER 1998, 191.

kilétének kérdésére a most tárgyalt források sem adnak választ, legfeljebb arra, hogy a kőfaragó 1670 után miért került ki a lékai céhadatokból nyerhető információs körből. Az 1674-ben magát már lorettominak valló mester a kolostor és a templom 1671 ősztől, *Anton Riebler* vezetésével folytatott befejező munkáiban való részvétele miatt települhetett át Lorettomba. Ugyanez lehetett a helyzet Kuglerrel is, aki 1667 után tűnt el a lékai céhadatokból, s tűnt fel 1668-ban Lorettomban, a Riebler által vezetett kápolna-építkezésen.

A Rózsafüzér-kálváriából, amely a lorettói kegyhelyet a régebbi, vimpáci kegyhellyel összekötő egykori út mentén állt, Mohl monográfiájának megjelenésekor (1894) már csak három stáció volt meg – az Angyali üdvözlés, Mária látogatása Erzsébetnél, A tizenkét éves Jézus a templomban –, abból is kettő hiányosan. A szerző szerint a század közepén még a legtöbb oszlop látható volt, de létrejöttük körülményeiről már akkor sem tudtak semmit.⁶⁴⁴ Csatkai Endre a burgenlandi topográfiában (1932) már csak egy oszlopot vett jegyzékbe, amelyet nagyon rongálnak mond – Krisztus az Olajfák hegyén – az ikonográfiai eltérés az előző meghatározásoktól talán a rossz állapotból adódik.⁶⁴⁵ Az általa leírt stáció-építmény, illetve annak szerkezete – vastos talapzaton négyzetes pillér, hármastagolású párkányzat, azon szobor-kompozíció – a rossz állapot ellenére is kivehető volt, s megegyezik a forrásból kiolvashatóval. Az emléket Csatkai nem datálja és felállításának körülményeiről sem ír semmit. Erre vonatkozó javaslat azóta sem született: az építészetikonográfiai szempontok mentén készült újabb áttekintések pedig vagy ugyancsak megválaszolatlanul hagyták az építtető kilétének kérdését vagy a későbbi kegyúr, Esterházy Pál alapításai közé sorolták, ahogyan az gyakran megtörtént a Nádasdy-mecenatúrából eredő, de Esterházyhoz jutott tulajdonok esetében.⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ MOHL 1894, 145.

⁶⁴⁵ ÖKT XXIV. 1932, 244.

⁶⁴⁶ SZILÁGYI ISTVÁN: Paraliturgia – ikonográfia – építészet. A rózsafüzér stációs kálváriákról. *Vasi Szemle* 44 (1990) 4, 526; SZILÁGYI ZSÓFIA JÚLIA: A boldogasszonyi kálváriahegy. *Acta Ethnologica Danubiana* 14 (2012), 107.

ÖNKÉP – A REPREZENTÁLT TÁRSADALMI SZEREP

Nádasdy Ferenc műpártolását vizsgálva különösen izgalmas feladat nyomon követni a megrendelői akarat érvényesülését, a mecénás-tudatosság kreatív megnyilvánulásait, így azt a koncepciót sejtető tervszerűséget és megbízói következetességet, amellyel rezidenciális várai kialakítása során eljár. Ahogyan kijelölte a társadalmi és közéleti státusz követelményeinek alkalmas, valamint a privát életteret adó lakóhely képzőművészeti jellegét, meghatározva ezáltal reprezentációjuk jellemzőit is. Erről szól Sárvár ikonográfiai programja, amellyel a vár hivatalos szerepkörét segítve a hazai közeget célozta meg, míg a reprezentálás másik irányát az alsó-ausztriai várak egymást követő megszerzése, valamint megtervezett felszerelése mutatja – főként Pottendorfé –, ami Nádasdy társadalmi kapcsolatrendszerének utolsó két évtizedre tehető kiszélesítésével, a bécsi udvarral és az osztrák elittel való kötődési pontok keresésével függött össze.

Az önreprezentáció intellektuálisabb terepét és formáját jelenti a gyűjteményszervező tevékenység, amelynek Nádasdy esetében csak egyes területeit ismerhetjük. Míg könyvészeti–könyvgyűjtői profilja jól rekonstruálható, addig ez nem mondható el képzőművészeti szerzeményeiről, gyűjteménye darabjairól. Az adathiány korszpecifikus, legalábbis hazai viszonylatban. Mert miközben kincstári javai tényleges vagyoni értékükön és tárgyi jellemzőik feltüntetésével inventáltak, addig a művészeti alkotások nem. A műtárgyak presztízse az összeírásokban sehol nem tapasztalható, sem önállóan, sem gyűjteménybeli egység gyanánt: nincs olyan Nádasdy által készített leltár, ami ilyen minőségükben adna számot a tulajdonában volt képzőművészeti alkotásokról, szemben például Esterházy Pál bécsi palotájának kissé később, 1687 után felvett képjegyzékével. Nádasdy érdeklődését *Kunstkammere* leltárainak többnyire sommás tárgyleírásai jellemzik, gyűjtői énjét pedig a tény, hogy a 17. század két hazai *Kunstkammer*-alapítása közül az egyik az ő nevéhez fűződik.

III. NÁDASDY FERENC ORSZÁGBÍRÓ SÁRVÁRI VÁRA A FORRÁSOK ALAPJÁN

A sárvári vár 1966-ban kezdődött műemléki feltárássorozatának köszönhetően mára lényegében jól körülhatárolhatók az építéstörténet fázisai, és különválaszthatók a család építtető tagjaihoz kapcsolódó periódusok.⁶⁴⁷ Ennek ellenére az épületszárnyak 17. század második felére kialakult belső tagolását illetően a falkutatást nehezítő későbbi beépítések, átalakítások miatt máig nem rendelkezünk elegendő információval. A feltárás eredményeit összegző tanulmány szerzője, Tóth Melinda törekedett ugyan arra, hogy az építkezések időrendjére és a belső osztásra a helyszíni tapasztalatokon túl az ismert várleltárakból is támpontot kapjon, ám a rendelkezésre álló, egyező haladási

⁶⁴⁷ A fejezetben hivatkozott művek fotói az alábbi tanulmányban található meg: BUZÁSI 2012, 229–252. Az alábbiakban a feltárás tudományos eredményeit összegző felmérési dokumentációra és az abban kifejtett építéstörténetre, Tóth Melinda kéziratban lévő munkájára hivatkozom: *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968. A vár építéstörténetét érintő korábbi irodalom: H. TAKÁCS MARIANNA: *A sárvári vár*. Budapest 1957, 23–28; H. TAKÁCS 1970, 147–149.

irányt követő leírások 1630-ból, 1646-ból és 1650-ből az egymással való összevetés során sem adták ki a vár topográfiáját.⁶⁴⁸ Az összegzés több kérdésben is bizonytalan maradt, illetve nem adott válaszokat: elsősorban datálásokat illetően, de a helyiségek 17. század harmadik negyedében érvényes rendszerére, a szárnyak tagolására, vagyis a várra mint lakótérre vonatkozóan sem.

III. 1. A SÁRVÁRI VÁR HELYISÉGBEOSZTÁSÁNAK LETÁRALAPÚ REKONSTRUKCIÓJA

Hogy miképp nézett ki és milyen funkcionális terekkel rendelkezett Nádasdy Ferenc országbíró vára – pontosabban annak emeleti szintje, a *piano nobile* –, azt az említett korai inventáriumok mellett lényegében a feltárás ideje óta ismertté vált, 1669 májusára datált utolsó leltár adatai alapján tudjuk rekonstruálni. Amely leírás a berendezés számbavételén túl a termek és szobák mégoly visszafogott jellemzésével is megad néhány olyan alapinformációt, amire hagyatkozva, óvatos hipotézisként megkockáztatjuk, hogy jelenlegi állapotában a vár többet őriz akkori évekre jellemző térszerkezetéből, mint ahogy az korábban valószínűsíthető volt. Ahogyan a helyiségek leltárban rögzített rendjéből, s főképp magából a berendezésből arra nézve is vonhatunk le következtetést, hogy milyen szerepe volt Sárvárnak Nádasdy Ferenc és családja életében, s hogy belső tereinek kialakításával milyen rendeltetésnek felelt meg.

Noha egyik forrás sem utal az összeírások útvonalára és nem ad topográfiai fogódzót, a mindig működő leltározói következetesség, valamint az építéstörténet tudott tényei elég támpontot nyújtanak a feltételezhető sorrendre, s így a helyiségek elhelyezkedésére is. Az egyik jól beazonosítható helyszín a tárház, ami 1669 májusában már „Régi”-ként szerepel és a benne tároltakból ítélve is használaton kívül volt. Kevéssel korábban átköltöztetett anyagának mennyisége alapján viszont igencsak nagyméretű lehetett.⁶⁴⁹ Megléte a 16. század közepétől folyamatos: egy 1553-ra datált „átvételi jegyzék” utal rá, hogy már Nádasdy Tamás idejében is létezett,⁶⁵⁰ annak pedig az akkor még kétpólusú vár különálló épületei közül a B-szárny legrégebbi, A-hoz kapcsolódó része adhatott helyet. Ott, ahol két (esetleg három) mai helyiség helyén a falkutatás egy 4 méter belmagasságú, valószínűleg 16. századi építésű nagy terem egykori helyét dokumentálta.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ TÓTH 1973, 247, 275–279. Tóth Melinda itt (279. oldalon, a 233. jegyzet végén) felvázol egy topográfiai rendszert, azonban az épületrészek és terek leltárbeli sorrendjére vonatkozó elképzelése a leltárakból leszűrt tényanyaggal nem támasztható alá.

⁶⁴⁹ Nádasdy tárházainak kialakítása és becsült mérete: KISS 2010, 933–968; KISS 2010a, 211–220.

⁶⁵⁰ MNL OL, E 185 (31994 m.film) Fasc. 49., fol. 21r: „1553 Registrum az Karpitrol melyet wyttem egeruarra az Pekri Laiosne meniegzojeben Mindszen honak üj napian” a lap alján: „Eggy pap öltöző aranjas mynden szerewel szamaual az Saarwarj taar haazbol attak.” A több, különböző helyről származó értéktárgy jegyzéke aláírás nélküli. A címében említett Pekry Lajosné Báthory Erzsébet, a későbbi erdélyi fejedelem és lengyel király, Báthory István testvére volt, aki férje 1551. évi halála után másodsor – ezek szerint 1553. október 1-jén – Kerechényi László szigetvári kapitányhoz ment nőül. Pekry Lajos 1537-ig Nádasdy Tamás (leváltott) elődje volt a horvát-szlavón báni méltóságban. Ld. VARGA 2010, 794–822.

⁶⁵¹ TÓTH 1973, 227, az itt említett két ablak a szárny északi végében elhelyezkedő teremben azonosítja a tárházként meghatározható helyiséget. Minderről részletesebben: *A sárvári vár*

A 16. században a vár épületegyüttese ugyanis két egymással nem érintkező építészeti mag köré szerveződött, amelyek egyikének lakófunkciójáról Tóth Melinda a falkutatás eredményeként eléggé határozott képet vázolt fel. Eszerint a D-szárny (E-vel érintkező) sarkában egykor állt középkori lakótorony a 16. század második felében hozzáépült további épületekkel alkotta a család (és főként nőtagjai) tényleges lakóhelyét. Erre utal a Kanizsay-várnak mondott, akkor háromszintes épület elosztása, fiókos dongaboltozattal fedett, nagyablakos teremcsomó, ami reprezentatív élettérként azonosítja az épületnek ezt a részét.⁶⁵² Vagyis a tárház helye aligha itt, sokkal inkább az átellenben lévő B-épületben lehetett, ott, ahol az első leltár is mondja, az úr (akkor Nádasdy Pál) által használt helyiség közelében. Mindezekből már megrajzolható az 1630. évi leltár⁶⁵³ felvételi rendje: a leírás elején a Kanizsay-vár többjének helyiségei azonosíthatók, a női lakrészrel, az ifjú gróf lakószobájával, valamint két nagy teremmel, egy ismeretlen rendeltetésű „Zöld Palotával”, továbbá az „Ebédlő Palotával”, ami így a vár többi részétől elkülönülő női lakosztályhoz csatlakozott. Ez utóbbi, méretre igen tekintélyes (14,3 × 8 m)⁶⁵⁴ terem helye a mai D-szárny középső részén volt: három nagy reneszánsz ablaka a belső udvarra nyílt, egy kisebbet pedig az akkor még nem létező C-szárny felőli végfalán tárt fel a kutatás.⁶⁵⁵ A leltározás ezután a másik épülettömb B-szárnyán folytatódott, a „pitvara” (előtere) által épp csak említett, de értelemszerűen nem részletezett tárházzal,⁶⁵⁶ majd az úr lakrészével, hogy végül az A-épület kezdetben osztatlan terű, de 1646-ban már négy új helyiségből álló emeleti szakasza után a földszinti helyiségekre térjen át.

tudományos kutatása, 1968, 23, 29. Meg kell jegyezzük, hogy a három részre tagolt vaskos kézirat első részében („Az 1966-os falkutatás dokumentációja”) az építéstörténetről az egyes szárnyak sorrendjében, s azon belül időrendet követve esik szó, míg a második rész („A vár építéstörténetének vázlata”) periódusok szerint halad a vár építésének áttekintésében. A kéziratnak lényegében ez utóbbi része jelent meg Tóth Melinda közlésében 1973-ban. Sajnos a kézirat két része nem azonos periodizációt használ: míg az első a vár egyes szárnyainak építését saját időrend szerint tekinti át, abban az épület korának megfelelően legfeljebb 5–6 periódust különböztet meg (melyeket azonban nem pontosít, az időbeli tagolás csak a szövegből deríthető ki, már ha kideríthető), addig a másodikban a vár egészének 17. századig tartó építési fázisait 7 periódusra osztva tárgyalja, ahogy teszi a publikált változatban is. Jelen esetben ez utóbbi periodizációt vettem alapul, s eszerint értelmezve hivatkozom a kézirat első, falkutatásról szóló fejezetében tett megállapításokat is.

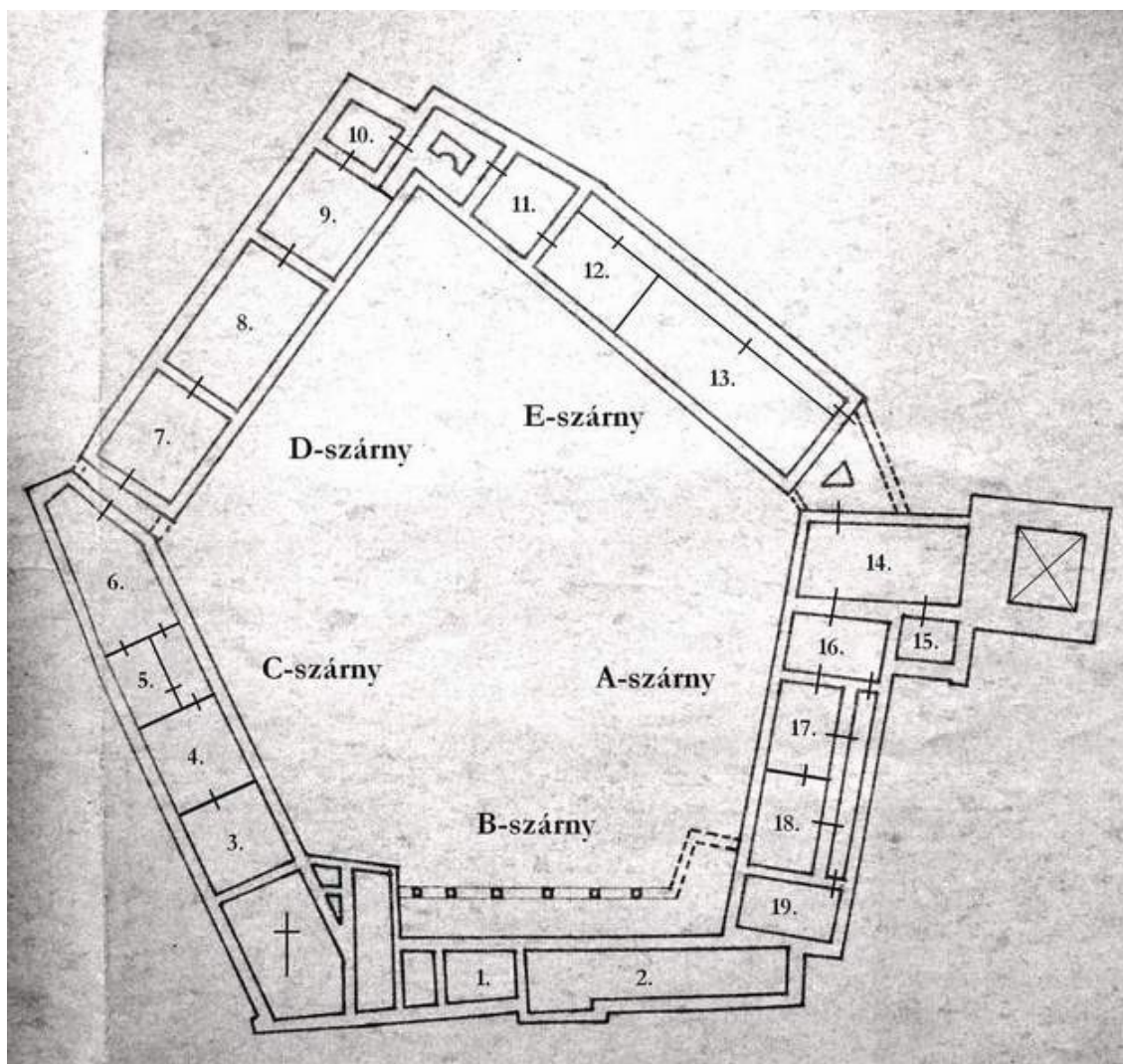
⁶⁵² *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 56–59, 62–63.

⁶⁵³ „Anno 1630 die 28 Iulii. Inventarium super rebus mobilibus illustrissimi domini comitis Pauli de Nadasd etc. in arce Saruár [...]” MNL OL, E 185 (Mf. 31992.), Fasc. 46., fol. 927r–931v. A vár helyiségek szerinti leltára, Kelio Pál és Topos György, Nádasdy Pál familiárisának összeírása, 1630. július 28. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁶⁵⁴ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 102/84. j.

⁶⁵⁵ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 57–58.

⁶⁵⁶ A tárházba való belépésre a leltárt készítő számtartó nem volt jogosult. Az oda való bejárás korlátozására egykorú példával: KISS 2010a, 212.

A sárvári vár alaprajza Nádasdy Ferenc építkezéseit követően és helyiségbeosztásának vázlatos rekonstrukciója az 1669 májusában készült leltár alapján

[1.]: Régi porkoláb ház; [2.]: Régi tárház; [3.]: A kis kápolna mellett lévő első ház; [4.]: Második ház; [5.]: Mellette lévő kis rekesztés; [6.]: Harmadik ház; [7.]: Negyedik ház; [8.]: Leányasszonyok mellett való ház; [9.]: Leányasszonyok háza; [10.]: Mellette lévő más ház; [11.]: Harmadik ház; [12.]: Negyedik ház, mely uram Őnagysága házának hivattatik; [13.]: Ötödik ház; [14.]: Öreg palota; [15.]: Az inasok háza; [16.]: Első vendég ház; [17.]: Második ház; [18.]: Harmadik ház; [19.]: Negyedik ház.

Az épületszárnyak azonosítása és belső tereik megfeleltetése a század első feléből való összeírással átláthatóbbá teszi a vár akkori elrendezését, és megkönnyíti a későbbi építkezések áttekintését. A tárház lokalizálása révén pedig kijelölhető az a pont, ahol az elméleti rekonstrukció szempontjából legfontosabb forrás, a Nádasdy Ferenc által 1669-ben elrendelt összeírás⁶⁵⁷ kezdődik. Ismert, hogy a vár zárt ötszöge az országbíró

⁶⁵⁷ „Saruari Varnak Inuentariumja” MNL OL, E 185 (Mf. 31996.) Fasc. 52., fol. 270r–277v. A vár helyiségeinek, berendezésének leírása, 1669. május 12. A forrás teljes szövegében közölve: BUZÁSI 2012, 244–246, 3. sz. függelék.

idejében alakult ki, a két utolsóként elkészült szárny (C, E) teljes terjedelmű megépítésével. Az 1630-ban és 1646-ban felvett⁶⁵⁸ – illetve ez utóbbit változatlanul megismétlő, számtartóváltáshoz kapcsolódó 1650. évi⁶⁵⁹ – részletes leltárak eltéréseiből az állapítható meg, hogy az építkezés az A-szárny korszerűsítésével, pontosabban az 1646-os összeírásban újként megjelölt négy emeleti terem kialakításával vette kezdetét, amelynek munkálataira a Nádasdy által foglalkoztatott sárvári építőmesterekről szólva, egy korábbi fejezetben már utaltam.⁶⁶⁰ Ez a terem sor annak a síkfödémes, 5 méter belmagasságú⁶⁶¹ „hosszú Palotának” a felosztásával jöhetett létre, amelyet 1630-ban a tárház környékén említenek, mindössze egy ajtóval, ami bizonyára a B-szárny, illetve a tárház előtti „pitvar” felé nyílt.

Hogy a négy újonnan alakított helyiség 1646-ban vázolt térbeli elosztása a maihoz lehetett hasonló,⁶⁶² azt az 1966-ban végzett kutatás is megállapította, mint ahogy azt is, hogy már ekkor megvolt a termék mentén a külső fal felől végighúzó folyosó is, amelynek egyik szobába nyíló (befalazott) ajtaját a feltárás során ugyancsak azonosították.⁶⁶³ Az A-épület emeletének 1646-ban érvényes, négy helyiségből álló beosztása lényegében változatlan maradt később is, az 1669. évi összeírásban egyedül az ablakok számában mutatkozik némi eltérés, aminek egyelőre nem tudjuk alátámasztható okát adni.⁶⁶⁴ Az mindenestre tény, hogy az első, akkor már „vendég háznak” mondott szobában 1669-ben eggyel több ajtó volt, ami valószínűleg az 1650 után megépült szomszédos díszterembe nyílt.

Az építéstörténeti kutatás hozzávetőlegesen a század közepére datálja azoknak a további átépítéseknek a kezdetét, amelyek a vár végső formáját megadták. Vonatkozik ez a B- és C-épületek találkozásában a kápolna – végül befejezetlen – kialakítására, a C- és D-épületek teljes terjedelmű kiépítésére, valamint ezzel párhuzamosan a meglévő felső szintek visszabontásával valamennyi épületszárny kétszintessé tételére. Ahogyan

⁶⁵⁸ „Anno 1630 die 28 Iulii. Inventarium super rebus mobilibus illustrissimi domini comitis Pauli de Nadasd etc. [...]” Id. lelőhellyel fentebb hivatkozva, valamint „(1)646 Sauarot a Varba” MNL OL, E 185 (Mf. 31993.) Fasc. 46., fol. 2r–10v. Mindkét leltárt teljes szöveggéközlésben ld.: BUZÁSI 2012, 241–244, 1., 2. sz. függelék.

⁶⁵⁹ „Anno 1650 die 1. Ianuar(ii). Inventarium Arcis et Bonorum Sarvar(iensis) e manibus Egr(eg)ii Andreae Gerebenicz uti Ra(ti)onistæ, ad manus Egr(eg)ii Francisci Rosa itidem Ra(ti)onistæ per Generosos Dominos Georgium Bezerey, et Martinum Kapoczi conseristu(m) An(n)o et die ut supra.” MNL OL, E 185 (Mf. 31993.) Fasc. 47., fol. 196r–202v. A kiadásra szánt leltár elkészült átirása tőlem. Az 1650. január 1-re datált leltárt abból az alkalomból vették fel, hogy Gerebenicz András sárvári számtartó átadta feladatkörét Rusa Ferenc újonnan kinevezett sárvári számtartónak. A leltár az 1646. évihez képest változatlan állapotban írja le a várat, ahol csak a berendezésben van némi különbség.

⁶⁶⁰ Erre egy mondatban feltételesen utal Tóth Melinda is, aki ekkorra tehető kőkeretes ablakokat tárt fel ezen a szárnyon: TÓTH 1973, 247.

⁶⁶¹ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 13.

⁶⁶² Az egykori négy helyiség helyén ma öt terem van.

⁶⁶³ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 12. A folyosó megépítését az A-szárny I., középkori periódusára teszi TÓTH 1973, 201.

⁶⁶⁴ Az újonnan kialakított négy szoba ablakkiosztása 1646-ban a díszterem felől számítva: 2+2+2+2, 1669-ben: 3+2+3+2. Az 1646-os leltárban mindegyik „öreg”, azaz nagy ablaknak mondva. A negyedik szoba két ablaka a vár külső falára esik, így a várudvar felé 1646-ban hat, 1669-ben nyolc ablak nyílt. Az udvar felé néző ablakok száma jelenleg hét.

az 1966. évi műemléki feltárásokból, úgy a meglévő forrásokból sem lehet pontosan rekonstruálni az akkori munkák mibenlétét és menetét, mindazonáltal az átépítés volumenét olyan adatok jelzik, mint a sárvári számtartó 1646. novemberi bejegyzése, ami több újonnan kialakított helyiség ablakához soproni üveges által leszállított jelentős üvegmennyiség – 1027 üvegtányér – tételes kimutatását tartalmazza.⁶⁶⁵ Az építkezés legfontosabb mozzanata mindenesetre a torony és az A-szárny tömbként való összekapcsolása, legfőképp pedig a díszterem megépítése volt.⁶⁶⁶ Ekkor kapott további emeletet a 16. században még csak első szintig megépült kaputorony,⁶⁶⁷ ahová az 1669-ben készült leltár szerint az országbíró idejében a fegyvertár (*Zeughaus*) került.⁶⁶⁸

III. 2. A DÍSZTEREM MENNYEZETÉNEK CSATAKÉPEI: ELLENÉRVEK AZ IDŐTÉNYEZŐ ÉS A FELTÉTELEZETT IKONOGRÁFIAI PÉLDA MENTÉN

Az építkezés 1650-ben indulhatott. Nemcsak azért gondolható ez, mert az említett épületrészeket és helyiségeket a január elején felvett leltár még nem tünteti fel, hanem abból is, hogy a vár gazdasági feljegyzéseiben olyan adatok szerepelnek, amelyek az év folyamán mesteremberek, nevezetesen kőművesek, ácsok ottlétét igazolják.⁶⁶⁹ Létszám említése nélkül írják róluk a természetbeni ellátmány kapcsán, mindenesetre elkülönítve a prebendásoktól, vagyis alkalmilag foglalkoztatott mesterekről lehet szó. Az akkori kezdésre utal, hogy a vár 1650–1651. évi kiadásjegyzékei szerint Nádasdy – akinek ottlétét a „szükségére” vásárolt élelmiszerek mindig jelzik – ebben a két évben feltűnően keveset látogatott Sárvárra: a teljes évre szóló gazdasági összeírások 1650-ben négy, 1651-ben pedig egy ott töltött napját rögzítik, majd 1652-ben már ismét 14 alkalommal tudjuk, hogy ott járt.⁶⁷⁰ Az átépítés vélhetően 1651 végéig tartott, mivel az 1652. évi sárvári bérek és járandóságok összesítésében már nem említenek olyan

⁶⁶⁵ MNL OL, E 185, 1646. november 19., a sárvári uradalom számadása, fol. 191, eszerint új ablakok kerültek a „Hopf mester”, a számtartó, a muskétások, a kulcsár, a muzsikások, illetve „Uraimék házába”, a konyhába, valamint „Az új hazak Ablakjaira a palotában”, azaz a nagy teremben. Összefoglalóan említi KOPPÁNY 2014, 106, hivatkozva: MTA BTK MI, Lvt. számozatlan regeszta, Jankovich Miklós gyűjtésében, régi, nem azonosítható jelzettel.

⁶⁶⁶ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 14, 156–157; TÓTH 1973, 249.

⁶⁶⁷ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 76, 78., de főként TÓTH 1973, 207.

⁶⁶⁸ „Saruari Uarnak Inuentariumya. Dömölký Andras fő Porkolab Uramnak kezéhez adatott dolgoknak Conscriptioia.” MNL OL, E 185 (Mf. 31996.) Fasc. 52., fol. 270r–271v: „Kapu fölöt Toronyban léüö Czaigh Hazban”.

⁶⁶⁹ MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 47., fol. 191r „Anno 1650 Saruary Uraimek es prebendasok Mester Emberekel együtt ualo szamok”, valamint fol. 310r, „Ao 1650 a die 1 Januar. az menny hust horda(ttam) be az Saruary szüksegre, mester Emberek szamara usq(ue) ad die ultimi Aug(usti) eiusdem anny”

⁶⁷⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 47., fol. 514r, „Anno 1650 á Die 1 Januar. Minden Rendbeli penznek exitussarul ualo Registr(um) Saruarul.”; fol. 445r, „Ao. 1651 Minden Rendbeli penznek Exitussa” valamint ld. Nádasdy itineráriumát a <http://barokkudvar.hu/> honlapon. Nádasdy sárvári tartózkodásainak itt és a következőkben közölt számadatai az itinerárium 2014. áprilisi dátummal közzétett állapotának felelnek meg, amiben ezekre az adatokra és évekre nézve azóta sincs változás.

személyt, akinek mestersége építkezéssel lenne kapcsolatos.⁶⁷¹ Hogy ez alatt a két év alatt a mondott munkákból mi készült el, nem tudni pontosan, de feltehetően továbbépült a kaputorony,⁶⁷² minthogy annak az A-szárny tömbjéhez való csatlakozását, s ezzel értelemszerűen a díszterem megépítését *Hans Rudolf Miller* mennyezetfreskójának jól ismert szignatúrája 1653 elé datálja.⁶⁷³ Mindazonáltal e nagyszabású díszítőfeladat kivitelezésével és ikonográfiai forrásával kapcsolatban is merültek fel olyan kérdések, amelyek a freskóciklus jelentősége és példateremtő szerepe miatt mindenképp tisztázásra szorulnak.

A freskók megrendelésének indokát és a jelenetek témaválasztását az irodalom korábban Nádasdy 1653 júniusában, német földön tett útjával és az ott látottakkal hozta kapcsolatba.⁶⁷⁴ Az utazás elsődleges célja az volt, hogy sógorával, a tizenhét éves Esterházy Pállal Regensburgban részt vegyen IV. Ferdinánd római királyá koronázásán, ahol az uralkodó mindkettejüket lovaggá ütötte. Az útvonalról, valamint az érintett és megtekintett városokról Esterházy saját feljegyzései alapján írt, utólagos beszámolójából tudunk,⁶⁷⁵ így az Ulm közelében fekvő Günzburgról is, várában egy 1600 körüli csataképciklussal. A sorozat megrendelője a vár korábbi tulajdonosa, Karl von Burgau őrgróf volt, aki a tizenöt éves háború idején magyarországi hadszíntereken harcolt, így az ábrázolások közt Győr, Pápa és Esztergom töröktől való visszafoglalása is szerepelt.⁶⁷⁶ Rózsa György feltevését, hogy rokon témája miatt a sorozat inspiráló lehetett a sárvári freskók megrendelésére, mára tényként kezeli az irodalom,⁶⁷⁷ ugyanakkor Horn Ildikó részéről utóbb jogos kérdésként merült fel a képek elkészítésének időbeli viszonya Nádasdy utazásához, pontosabban a munka beillesztése az 1653-as év menetébe.⁶⁷⁸ Indokolt tehát a 17. század egyik legfontosabb, műfajteremtő freskóegyüttesének keletkezéstörténetével kapcsolatban megnyugtató választ adni arra, hogy vajon a látottak adták-e az ötletet Nádasdynak a freskók megrendeléséhez, vagy ellenkezőleg, a folyamatban lévő munkák miatt kereste fel Günzburgot. Az irodalom mindkét lehetőség mellett megfogalmazott érveket, amelyek

⁶⁷¹ MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 48. A gazdasági ügyvitel iratai, Sárvár, 1652–1670.

⁶⁷² *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 77; TÓTH 1973, 249.

⁶⁷³ A díszterem középső freskómezőjén jobbra lent: „HRM PINGIT Anno 1653.” A szignatúra helyes olvasatú közlése: RÓZSA 1973, 108. A HRM-monogram feloldása Hans Rudolf Miller nevéként GALAVICS 1976, 2–11.

⁶⁷⁴ GARAS 1953, 56; RÓZSA 1973, 110–112. Mindkét szerző forrása: MOHL 1900, 622, ahol Günzburg neve tévesen (Gänzburg) szerepel. A városnév helyes olvasata és értelmezése: RÓZSA 1973, 108.

⁶⁷⁵ Esterházy Pál: „Itinerarium in Germaniam.” MNL OL, P 125, 121. cs. Nr. 11.903. Köszönöm Horn Ildikónak, hogy a latin nyelvű napló kéziratban lévő fordítását rendelkezésemre bocsátotta. A forrás első, részletes ismertetése: HORN 1989, 21–48. Az utazás dátumaira és az útvonal pontosított részleteire: KIRÁLY 2015, 417–434, ugyanitt megtalálhatók az elindulás és visszaérkezés egyéb források alapján korrigált időpontjai is.

⁶⁷⁶ Rózsa György Mohl Adolf közlése nyomán Győr, Pápa, Esztergom és Vác visszafoglalását ábrázoló jeleneteket említ (RÓZSA 1973, 111), az eredeti kéziratban azonban Vác át van húzva, Esztergom helyette és fölé írva szerepel a szövegben, MNL OL, P 125, 121. cs. Nr. 11.903, fol. 98.

⁶⁷⁷ RÓZSA 1973, 111; GALAVICS 1975, 247; GALAVICS 1976, 2, 16; GALAVICS 1986, 83, 87.

⁶⁷⁸ HORN 1989, 32, 33.

mellé harmadikként felvetném a kérdést: biztosak lehetünk-e abban, hogy a két sorozat valóban összefügg?

Nádasdy az utazásból július 9-én érkezett vissza Bécsbe. Az ilyen jellegű díszítőfeladatok kivitelezésére alkalmas, legfeljebb november végéig tartó, fennmaradó időszak úgy gondolom, nem volt elegendő a stukkátor és a festő megbízására (már amennyiben nyár derekán a mesterek épp szabadok voltak), a koncepció kidolgozására, az előképek kiválasztására, a mennyezeti díszítés tervének elkészítésére, a szükséges előkészületekre (anyagok beszerzése, állványok megépítése), továbbá a stukkó-, valamint freskómunkák egymás utáni, legfeljebb csak részben párhuzamos kivitelezésére. Az irodalom a stukkók 1653. évi elkészültével ugyanis nem számolt, az érvényes vélemény szerint Nádasdy hazaérkezése után egyedül a csataképek megfestésére került sor, stukkóba foglalásuk évekkel később történt meg.⁶⁷⁹ A stukkó- és freskódekoráció sárvári mennyezeten ma is tetten érhető sorrendje azonban mást diktál.⁶⁸⁰ A díszítés a stukkátor munkájával kezdődött: a boltozat megfelelő előkészítését a felület kiosztása, tagolása, majd a képmezők stukkókeretekkel való kijelölése követte – vagyis mindaz, ami a teljes díszítmény rendszerét megadta.⁶⁸¹ Értelemszerűen már ekkor eldőlt a freskónak szánt mennyezeti szakaszok száma, mérete és elhelyezése, s ennek megfelelően nyilván eldőlt a sorozat témája is, az egyes képmezőkre kerülő ábrázolásokkal. Ezek közül elsőként a sziszeki csatát bemutató középkep készülhetett el, olyan szignatúraszöveggel, ami a sorozat akkor még befejezetlen voltára utal.⁶⁸²

Az időtényező jó okot ad azt feltételeznünk, hogy a megrendelőt érintő előzetes teendőkre, vagyis a stukkátor és a festő megbízására, a program kidolgozására, a teljes mennyezeti terv elkészítésére majd mindezek megrendelői jóváhagyására még Nádasdy június 1-re tehető, Seibersdorfból történt elindulása előtt sort kellett keríteni. S hogy addigra az egyes jelenetek tárgyában is döntés született, arra épp az ábrázolt csaták kiválasztása a bizonyíték. A megfestett várostromok mindegyike dunántúli helyszínhez kapcsolódik ugyan, furcsamód azonban van közte olyan, amelyik sikertelenül végződött.⁶⁸³ Épp emiatt feltűnő, hogy kimaradt az egyik legfontosabb, amiben pedig a sorozat főszereplője, Nádasdy Ferenc, a Fekete bég is részt vett: Esztergom győztes ostroma. Hogy a sárvári megrendelés és az út során látott képek közt nincs közvetlen kapcsolat, azt épp ennek a jelentős várostromnak az indokolatlan kihagyása igazolja. Günzburgban ugyanis volt Esztergom visszavételét ábrázoló jelenet, ami utólagos beszúrásként került be Esterházy naplójába, a kihúzott váci ostrom helyére.⁶⁸⁴ Vagyis ha a sárvári sorozat ötlete a günzburgi képektől származott volna, az

⁶⁷⁹ KÁSZONYI 1964, 57 (1657-re datálja); VOIT 1970, 95 (1657-től); RÓZSA 1973, 108 (1657-re datálja); GALAVICS Géza: Barokk, in: Aradi Nóra szerk.: *A művészet története Magyarországon* 1983, 534/241, 547/19. képaláírás (1660-ra datálja).

⁶⁸⁰ Összevetésként ld. a vöröskői *sala terrena* kivitelezéséről tudottakat: FIDLER 1994, 226; MEDVECKÝ 1994, 247–250.

⁶⁸¹ Lásd alább a németújvári stukkós-csataképes mennyezet kialakításával kapcsolatban más összefüggésben írottakat.

⁶⁸² Rózsa György erre vonatkozó megállapítását: RÓZSA 1973, 111.

⁶⁸³ Az egyes jelenetek leírása: RÓZSA 1973, 108–109.

⁶⁸⁴ „Itinerarium in Germaniam.”, fol. 98.

esztergomi helyszín – amihez egyébként a freskó várábrázolásait adó Sibmacher-metszetek közt egy szép látkép is tartozik⁶⁸⁵ – bizonyára nem maradt volna el, már a Fekete bég csatában való részvétele okán sem. A másik, ami miatt nem indokolt a Günzburgban látottakkal szoros kapcsolatot feltételezni, az az útleírás fogalmazása. Nem úgy szól, mintha a bajorországi jelenetek falképek lettek volna, épp ellenkezőleg, az ábrázolásokat úgy említi a szöveg, mint „régiségeket”,⁶⁸⁶ amiből inkább olajkép sorozatra gondolhatunk. Ez pedig a sárvári freskók inspirációs forrásaként már kevésbé vehető számításba.

Az irodalom még egy körülményt hoz fel a két sorozat összefüggéséhez: egy korábban nem azonosított magyar grófné szerepét, aki a günzburgi képekre Nádasdy figyelmét már elindulása előtt felhívta.⁶⁸⁷ A napló szövegéből levezethető szituáció azonban másra enged következtetni, mégpedig arra, hogy Nádasdy és Esterházy találkozási a művekkel véletlenszerű volt. Günzburg útközben fekszik Augsburgból Ulmba menet, ahová Nádasdyék a látnivalókon túl azért igyekeztek, mert ott hajóra szállva, visszafelé a Dunán akarták utazásukat folytatni. Günzburg tehát egyszerűen útba esett, ezzel együtt kastélyát, ami Esterházy szerint akkoriban a „neuburgi herceg” – vagyis Philipp Wilhelm pfalz-neuburgi örgróf – tulajdonában volt, meg kívánták nézni. Érdeklődésükre megtudták, hogy a városban tartózkodik az örgróf jószágkormányzója, akinek lánya, mint ugyanakkor kiderült, egy magyar gróf felesége volt, amely gróffal Esterházy – saját közlése szerint – történetesen rokonságban állt. Az eddig ismeretlen hölgy kiléte mostanra tisztázódott: az Esterházy által épp csak említett grófné báró Veit Ernst von Rechberg zu Hohenrechberg (*Wirklicher Geheimer Rat und Landvogt der Markgrafschaft Burgau in Günzburg*) leánya, Maria Katharina von Rechberg volt, azaz Forgách Ádám akkori felesége, akit Forgách 1648 novemberében vett nőül.⁶⁸⁸ Ami mindazonáltal nem befolyásolja a fent elmondottakat, annak ellenére, hogy Forgách Ádám (távoli) rokoni kapcsolata nem csak Esterházy Pállal, de Nádasdyval is fennállt, minthogy Forgách azt megelőzően, 1638 végétől Révay Juditnak, Nádasdy Ferenc anyjának volt második férje. A kutatás ezen az adaton felül azonban mást is számon tart, mégpedig a két arisztokrata között fennálló feszült viszonyt. Tényszerűen azt, hogy Forgách és Révay Judit házasságát az ifjú Nádasdy ellenkezése dacára kötötték meg, s hogy a két férfi között „a frigy miatt kialakult ellentét sohasem oldódott fel, kisebb-nagyobb ellenségeskedés végigkísérte életüket”.⁶⁸⁹ Ha ehhez hozzávesszük a körülményt, hogy a kor társasági érintkezésében aligha kapott helyet olyan információátadás, ami egy tervezett utazás során megtekinthető műtárgyra vonatkozott (különösen nem társalgási témaként férfi és nő között), akkor kevésbé hihetjük, hogy Maria Katharina von Rechberg felhívta Nádasdy figyelmét a távoli hazájában lévő csataképekre. Annál is inkább, mivel ennek feltétele kellett volna legyen az is, hogy a

⁶⁸⁵ Megjelent: „Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegs empörungen unnd belägerungen der Stätt [...] so in Ober und Under Ungern auch Sibenbürgen mit dem Türcken von A°. 1395 biß auff gegenwertige Zeit denckhwürdig geschehen [...] Durch Hieronymum Orteliuum Augustanum [...] Nürnberg [...] 1620. OSzKK RNyT App. H 2617. Metsző: Johann Sibmacher (1561–1611)

⁶⁸⁶ „Itinerarium in Germaniam.”, fol. 97; MOHL 1900, 622.

⁶⁸⁷ RÓZSA 1973, 110; HORN 1989, 33.

⁶⁸⁸ KELLER 2005, 312.

⁶⁸⁹ TOMA 2005, 36; TOMA 2015, 226–227.

grófné tudjon arról, hogy Nádasdy Sárváron hasonló elképzelés megvalósításával foglalkozik, ami a két család közötti tényleges kapcsolat hiányában nehezen képzelhető el. Mindez érvényes Forgách Ádámra is, kiegészítve azzal, hogy a Günzburgban lévő képeket ő valószínűleg soha nem is látta, így azokról tájékoztatást sem adhatott. Feleségét – akinek anyja egyébként Fugger-lány volt – a bécsi udvarban ismerte meg, ahol Maria Katharina a férjhez menetelét megelőző hónapokban, egészen pontosan 1648 júliusától Mária Leopoldina császárnénak, III. Ferdinánd feleségének az udvarhölgye volt.⁶⁹⁰ Az esküvőt sem a hölgy szülőföldjén, hanem Bécsben, a *Hofkapellében* tartották; az udvari érdeklődést kiváltó eseményről híradás jelent meg a *Theatrum Europaeum*ban,⁶⁹¹ és Harrach kardinális is megemlékezett róla naplójában.⁶⁹²

Úgy gondolom tehát, hogy a vázolt személyes szálnak nincs szerepe a sárvári freskók keletkezéstörténetében, különösen mert a napló későbbi, hazaútról szóló részének egy további elbeszélése is azt igazolja, hogy az ismeretséget az addigra már nem éppen szívélyes von Rechberg báróval pusztán az alkalom szülte.⁶⁹³ Mindezek után nincs ok azt gondolni, hogy Nádasdy, tudva már elutazása előtt a sorozatról, emiatt kereste volna fel a várost. A sárvári mennyezet munkáinak ütemezését figyelembe véve inkább az a valószínű, hogy már indulás előtt döntött a freskó megrendeléséről, mi több, témájáról is⁶⁹⁴ – talán egy másik példa ismerete alapján. Akár ötletadó is lehetett ugyanis számára az a szintén stukkókeretbe foglalt vászonképsorozat, középjelenetében egy feltehetően zsánerjellegű török–magyar csataábrázolással, amelyet *Christian Knerr* 1637-ben készített Batthyány Ádám megbízásából Németújvár dísztermének mennyezetére.⁶⁹⁵ Amennyiben így volt, a konkrét helyszínekkel történeti szituációba helyezett sárvári sorozat adaptálása a

⁶⁹⁰ Ld. <http://www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/wienerhof/> Mária Leopoldina 1648. július 2-án ment nőül III. Ferdinándhoz. Maria Katharina von Rechberg az új császárnéval együtt érkezett Innsbruckból Bécsbe és az akkor felállított udvartartásának lett a tagja 1648 júliusa és novembere között: KELLER 2005, 312.

⁶⁹¹ *Theatrum Europaeum* [...] vom Jahr [...] 1647 bis 1651. Bd. 6. Frankfurt am Main 1663, 640.

⁶⁹² KELLER, KATRIN – CATALANO, ALESSANDRO Hg., unter Mitarbeit v. ROMBERG, MARION: Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667). Bd. 3. Diarium 1647–1654. *Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, 104/3. Wien 2010, 219.

⁶⁹³ „Itinerarium in Germaniam”, fol. 118.

⁶⁹⁴ E kérdésben az elmondottak után Horn Ildikó álláspontjával értek egyet, aki elsőként fogalmazta meg kételyeit a tekintetben, hogy a sárvári sorozat a németországi utazás után, annak hatására készült volna. Ld. HORN 1989, 32, 33.

⁶⁹⁵ GARAS 1953, 50; GALAVICS 1975, 252; GALAVICS 1986, 83 (Adelheid Schmeller-Kitt téves helyszín-azonosítása nyomán itt a rohonci vár sorozataként közli, ld. ÖKT XL 1974, 400.); KOPPÁNY 2002, 183. A kilenc festményből álló sorozat elkészítésére Batthyány 1637. január 14-én szerződött Knerrel (MTA BTK MI, Lvt. A–24/783 sz. Iványi Béla gyűjtése), aki február 2-án Bécsből tudatta Batthyányval, hogy elkezdte a munkát, amelyet június 8-án már késznek mond. A képek helyszíni elhelyezését a stukkátorral, méretét „Herr Johan Baptista Baumeisterrel”, azaz Koppány meghatározása szerint Johann Baptista Orsolinivel egyeztette. Knerr erről szóló leveleit közli: SCHMELLER-KITT, ADELHEID: *Archivalische Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie. Gerichtsbezirk Oberwart, Burgenland.* (Ms.) Wien 1969, 399–400, 401–402. Valamint ld. KOPPÁNY 2002, 183. A munkamenettel kapcsolatban újabb részletek a források és adatközlések figyelembevételével: KOLTAI 2008, 407; KOLTAI 2012, 172–173.

családi hőskultusz programjába azt bizonyítja, hogy Nádasdy már ekkor rendelkezett a reprezentációs hasznosítás módjának ismeretével és a képi nyelvezettel való bánás képességével.

Ha a freskók témájához nem is, egyvalamihez lehet, hogy mégis hozzájárult a günzburgi tapasztalat: ahhoz, hogy a sárvári csataábrázolások üzenetét tematikusan összeállított egészalakos portrészorral erősítse fel. Ottjártukkor ugyanis Nádasdyéknak látniuk kellett a várban azt a 16 képet számláló sorozatot, amelyet a század elején Karl von Burgau hivatali elődeinek portréiból az ambrasi *Spanischer Saal* arcképsorának példájára alakított ki.⁶⁹⁶ Nem kizárt, hogy Nádasdy Günzburgban tapasztalta meg az egészalakos portrékkal díszített reprezentatív nagyterem látványát, amire a 17. század közepét követő évtizedben túl sok példát még nem láthatott. Az ambrasi kastélyba soha nem jutott el, csupán Innsbruckig, oda is csak jóval később, 1665-ben.⁶⁹⁷ Sárváron viszont épp a díszterem pandanjaként alakította ki az E-szárnyban azt a nagytermet, amelynek berendezése szinte egyedül a falait beborító 20 egészalakos generális-portréből állt. Sem a képek készítésének pontos idejéről, sem ábrázoltjairól nem tudunk többet, de az adat megfogalmazásának módjából arra lehet következtetni, hogy a török elleni harcokban résztvevő osztrák, illetve a birodalom más részéből jött seregek parancsnokainak portréiról lehetett szó. Vagy, éppenséggel a díszterem ikonográfiájához igazodva, a tizenöt éves háború magyarországi hadieseményeiből ismert külföldi generálisok ábrázolásairól. Mindenesetre az oszmán hatalommal szembeni addigi sikerekre hivatkozó díszítőprogramban a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia együttes katonai jelenléte kapott figyelmet érdemlően összehangolt formát.

III. 3. A NŐI ÉS A FÉRFISZÁRNY TEREINEK IKONOGRÁFIÁJA ÉS A FENNMARADT DEKORÁCIÓ. BERTINALLI

Forrás alapján az 1650-es évek első felének munkái közé tartozik a kaputorony aljából induló lépcső kialakítása is, amelynek megépítését illetően a kutatás korábban nem foglalt egyértelműen állást.⁶⁹⁸ 1656-ban azonban már készen volt, ugyanis toronyalji

⁶⁹⁶ KRAFT, KLAUS: *Landkreis Günzburg. In: Kunstdenkmäler von Schwaben*. Bd. 9. München 1992, 24.

⁶⁹⁷ Nádasdy 1665-ben tett római zarándokútjáról való visszatéréskor töltött el két napot Innsbruckban: MARCZALI 1883, 357. A római zarándokútról újabban VISKOLCZ 2011, 340–349.

⁶⁹⁸ A falkutatásból leszűrt vélemény nem egyértelmű. A lépcsőházat 18. századi dátummal említi: *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 67. Indoka az, hogy a falkutatás során az E-épület torony felé eső egykori legszélső termének (ma lépcsőházzal érintkező) végfalán külső díszítmény nyomai kerültek elő. Tóth Melinda ebből azt vezette le, hogy itt zárt lépcsőház a 17. században nem volt, csak egy külső lépcsőfeljáró. Mivel a feltárt maradványokat nem datálja, a leírtakból nem derül ki, hogy a mondott díszítés mennyi ideig állt a végfalon, és a lépcsőház kialakításával mikor került beépítésre. Ez az időszak néhány évre vagy akár néhány hónapra is leszűkíthető. Ha csak egy udvarra nyíló külső, szabadon álló lépcső felől lett volna az E-szárny megközelíthető, akkor az azzal járt volna, hogy nincs közvetlen kapcsolat Nádasdy ott elhelyezkedő lakrésze, valamint a vár legreprezentatívabb helyisége, a díszterem között, ami nehezen képzelhető el. Hogy így lett volna, azt viszont egyenesen kizárja az, hogy az 1669-es

lépcsőként szerepel Nádasdy *Andrea Bertinalli* (1604 k.–1677) stukkátornak adott megrendelésében.⁶⁹⁹ Az 1657 februárjára datált részletes megbízás nem csak a lépcsőház meglétét, de egyúttal azt is bizonyítja, hogy addigra teljes hosszában újjáépült a D-, illetve E-szárny, mivel a szöveg az emeleti szobákban a mennyezet stukkódíszítésére, valamint az utóbbi szárny egyik helyiségében egy kandalló fölötti kettős címer kiképzésére utasítja a mestert, külön hangsúlyozva, hogy mindezt „szépen és díszesen, legjobb tudása és képessége szerint, mások dicséretére készítse el”. A mindenre kiterjedő szöveg az emelet toronyalji lépcsőtől való megközelítéséről ír, igazolva, hogy abból az irányból már ekkor lehetőség volt az átjárásra. A megbízás a részletezést az *Altes Schloß*nak mondott D-szárnyal kezdi, ahol négy helyiségről beszél, majd visszafelé haladva az E-épülettel folytatja, a szélső kandallós szoba, valamint egy nagy terem említésével. Ezt követi négy közbülső „bolt”, ahová szintén mennyezeti stukkót rendel. Mivel az 1669-ben felvett leltár az E-szárnyon mindössze három helyiséget dokumentál, ebben a megfogalmazásban a szobák mentén végigfutó és a feltárás eredményeként is feltételezett⁷⁰⁰ folyosóra kell gondolnunk, amelynek mennyezete ezek szerint négy boltszakaszból állhatott. Hogy ez folyosó, nem pedig egybenyíló teremsor volt, az az 1669-es összeírásból is kiderül, ami az E-épület torony felé eső utolsó termében csupán egyetlen ajtót rögzít: ennek értelemszerűen a közlekedést a szárny egészen biztosító, lépcsőre kifutó folyosóra kellett nyílnia. A megbízásból azt is megtudjuk, hogy az *Altes Schloß*ként emlegetett D-szárny négy szobája közül háromnak a mennyezetén akkor már készülöben volt a stukkó, ugyanis Nádasdy azzal is megbízta Bertinallit, hogy a már elkezdett módon azt is fejezze be. Addigi kivitelezőjét a forrás (más)valakiként említi, vagyis nem az olasz stukkátor maga volt, de hogy ki, eddig nem derült ki. Mindenesetre Bertinalli a megrendelésben foglalt munka egy részét 1657 folyamán elvégezhetette, az érte járó 550 rajnai forintnak – a szerződés végén található kimutatás szerint – december 29-ig részletekben mintegy felét, 280 forintot kifizették neki.

A forrásban említettek közül csak egyetlen helyiségben maradt fenn a dekoráció, az egykori lakótorony helyén lévő sarokszobában. Itt a stukkóornamentika kartusokba foglalt freskómezőket fog közre, a mennyezet sarkait pedig volutás fülkagylókeretelésben puttókat, hermákat és gyümölcskosarakat ábrázoló, „szabad kézzel formált” plasztika tölti ki – ahogyan azt Nádasdy a megbízásban előírta. A sarokszoba stukkódíszét már az eddigi irodalom is Bertinallinak tulajdonította,⁷⁰¹ freskóival pedig

leltár szerint a díszteremben három kivezető ajtó volt, egy nyilván az „Inasok házába”, egy pedig az első „Vendégházba”. A harmadiknak a lépcsőház felé kellett nyílnia, több helyiség ugyanis nem vette körül a termet. Kutatása közölt változatában Tóth Melinda már zárt lépcsőházat, a mai háromkarú lépcső elődjét feltételezi ezen a helyen, azzal indokolva, hogy akkor az E-szárny emeleti szintje a maitól eltérő volt: TÓTH 1973, 249, 279/238. j.

⁶⁹⁹ MNL OL, E 554, 85. dob. 1662. sz., 3538. A forrás említése, illetve eddigi értelmezése: TÓTH 1973, 249, 252. A megbízás mint a díszterem stukkódekorációjára szóló megrendelés: RÓZSA 1973, 108; később a díszterembeli freskók mesterének meghatározása kapcsán Galavics Géza érintette a stukkók kérdését, de datálásuk nélkül: GALAVICS 1976, 2. A megbízás első teljes szövegű közlése: BUZÁSI 2012, 247, továbbá e dolgozatban: FORRÁSOK III.

⁷⁰⁰ *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, 66–67.

⁷⁰¹ KÁSZONYINÉ 1964, 57; SCHEMPER-SPARHOLZ 1986, 229; BUZÁSI 2010, 908.

Ingeborg Schemper-Sparholz foglalkozott röviden,⁷⁰² aki a kompozíciókban Ovidius *Metamorphoses*ének jeleneteit azonosította: Narcissust,⁷⁰³ az Andromedát megszabadító Perseust,⁷⁰⁴ Jupitert, amint Diana képében csábítja el Callisto nimfát,⁷⁰⁵ valamint Venust, aki épp arra utasítja Amort hogy az alvilág urában ébresszen szerelmet Proserpina iránt.⁷⁰⁶ A középső festett mező a költészet isteneként mutatja a lyráját pengető Apollót, a Helicon sziklái közt, Pegasossal kísérvé. Az ovális központi jelenetet stukkókeretbe foglalt monokróm, vörösesbarna festésű medaillonok körítik, Michelangelo *Capella Sistinájának* egyik szibilláját, illetve *Ignudi*-kompozícióit variáló alakokkal.

A *Metamorphoses*-ábrázolások előképének szerzőjeként Ingeborg Schemper-Sparholz Antonio Tempestat (1555–1630) jelölte meg, konkrét megfelelést azonban csak a Narcissus-jelenet esetében tudott kimutatni.⁷⁰⁷ A kompozíció a mű 1606-ban megjelent második kiadásában volt azonosítható, amelyből két, illusztrációkban teljesen egyező változat is létezik.⁷⁰⁸ A kötetben a Narcissus-jelenet az egyedüli, amelyik a mű 18. századig gyakori újrametszéseiben azonos kompozícióval mindenütt megtalálható, a többi vagy egyáltalán nem, vagy másképp szerepel Tempesta Ovidius-kiadásában. Meghatározható volt viszont egy további lehetséges előkép: a Perseus és Andromeda-történet *Christijn de Passe* (1564–1637 k.) munkáját követi, és a metsző 1602-ben megjelent *Metamorphoses*-sorozatának⁷⁰⁹ egyik utánmetszése nyomán készült. A megfelelés a szikla formájában, Andromeda tartásában, a kontrasztos jellegében fedezhető fel, azonban a freskó felcserélt oldalakkal ábrázolja a jelenetet, ami azt jelzi, hogy de Passe műve egy további metszet közvetítésével jutott el a festőhöz. A sorozat illusztrációinak – így a Perseus-történetnek is – *Maarten de Voss* (1532–1603) volt az inventora.⁷¹⁰

A lényegesen igényesebb kivitelezésű, lendületes plasztikájú stukkódekoráció eddig nem vizsgálta ikonográfiája szintén a freskók témájához kötődik. A terem négy sarkán

⁷⁰² SCHEMPER-SPARHOLZ 1986, 229. A terem beázás és fagyás folytán igen rossz állapotba került stukkóit és freskóit 1964 októbere és decembere között Illés János és Lente István restaurálta. A festett felület sok kiegészítéssel, retussal volt csak helyreállítható.

⁷⁰³ Ovidius, *Metamorphoses* 3. 418.

⁷⁰⁴ Ovidius, *Metamorphoses* 4. 672–735.

⁷⁰⁵ Ovidius, *Metamorphoses* 2. 425–431; Ovidius, *Fasti* 2. 180.

⁷⁰⁶ Ovidius, *Metamorphoses* 5. 365–379.

⁷⁰⁷ SCHEMPER-SPARHOLZ 1986, 230.

⁷⁰⁸ A két kiadás csak a vésnök személyének megnevezésében különbözik: „Metamorphoseon, sive Transformationum Ovidianarum libri quindecim, aeneis formis ab Antonio Tempesta Florentino incisi, et in pictorum antiquitatisque studiosorum gratiam nunc primum exquisitissimis sumptibus a Petro de Jode Antverpiano in lucem editi. Petrus de Iode excudit A° 1606.” (Online, de hiányos példánya, Bibliothèque nationale de France: IFN-54000051) Valamint: „[...] a Petro de Jode Antverpiano in lucem editi. Wilhelmus Ianßonius excudit, Amsterodami.” Ez utóbbi kiadás dátum nélküli. A Narcissus-jelenet a 28. számú illusztráció.

⁷⁰⁹ „Metamorphoseon Ovidianarum typi aliquot: artificiosissimè delineati, ac in gratiam studiosae juventutis editi per Crispianum Passaeum [...] [Coloniae Agrippinae ?] 1602.” Az illusztráció a 32. lapon található.

⁷¹⁰ A Perseus és Andromeda-jelenethez, valamint a sorozat többi lapjához: HAB, Wolfenbüttel, Sign. 22.1 Geom. (5–35) és továbbiak. Rézmetszet. Ld. *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700*. Vol. 15, 1956, 287, Nr. 852.

hermákkal díszített ovális stukkókartusokba foglalva gyümölcsökkel teli tálak között egy-egy ruhátlan, leples-ágyékkötős, szárnyas puttó áll. Mindegyikük attribútumot tart: kérébe kötött kalászt, hatalmas virágköteget, fürtökkel dús szőlővesszőt, valamint gyümölcsössel megrakott bőségszarut. Hárman ezen felül még egy-egy koszorút is szorongatnak: a másik kezükben lévő attribútumtól függően fonott kenyérből, virágból vagy szőlőlevelekből. Mellettük az allegorikus sor negyedik eleme, a gyümölcsökkel teli bőségszaru is egyértelművé teszi, hogy a plasztikai megformálás a Földről, mint a természeti bőség forrásáról szól. A szerelem és a termékenység ilyenén összekapcsolásával Ripa is él, méghozzá épp Ovidiusra hivatkozva, amikor a Föld ábrázolásának leírásában, termő-teremtő erejének sokféleségét érzékeltetve az *Ars amatoria* egyik részletére támaszkodik.⁷¹¹ A terem díszítményének ikonográfiája azonban nem áll meg a szerelem és a termékenység nyilvánvaló összefüggésénél, hanem állásfoglalásra készlet. Apollót, a lírai költészet istenét ugyanis olyan jelenetek veszik körbe, amelyek Ovidius alapján a szerelem megélését és elutasítását dolgozzák fel. Közülük kettő a szerelmi élmény különböző fajtáit példázza: a Perseus és Andromeda-epizód a hősiesség, megváltó szerelemről szól, míg a Diana képét magára öltő Jupiter a Callisto iránt fellobbant testi vágy és a nimfa elcsábításának története. A másik két festett mező a szerelem visszautasításának következményét formálja meg: Narcissus sorsában, a viszonzás nélküli önszeretet tragédiájában, ami az Ékko és más nimfák szerelmének elutasítása miatt megfogant átokban érte utol az ifjút, valamint Venus haragjában, pontosabban annak a pillanatnak az ábrázolásában, amikor a szerelem istennője megbízza fiát, Amort, hogy Disben, az alvilág istenében vágyat keltsen Proserpina iránt. Ovidius szerint ugyanis Venus nem túrta, hogy a szűzi életre törekvő Proserpina lemondjon a szerelem érzéséről.⁷¹² A festménysor mondanivalója és konklúziója egyértelmű, a program ezzel együtt a stukkókeretelés ikonográfiájában teljeseedik ki: az asszonyi termékenység metaforájának is tekintett földi termékenység megformálásával. Biztosak lehetünk abban, hogy a mennyezeti dísz egységes tematikáját nem Bertinalli vagy az ismeretlen és meglehetősen közepszerű festő, hanem maga Nádasdy alakította ki. Annál is inkább, mert ez a határozott koncepciót tükröző elképzelés arról is szól, hogy a várnak ez a tömbje az elkülönülő női szárnnyal az átépítést követően is őrizte a Kanizsay-vár idejére jellemző 16. századi funkció-elosztást. Az 1669-ben felvett leltár helyiségmegnevezései mellett ezt igazolja a szoba díszítőprogramja is.

III. 4. A LETÁROZOTT BERENDEZÉS MINT A REPREZENTÁCIÓS HASZNÁLAT TANÚJA

A várbeli helyiségek falainak kiképzéséről jelenleg nem tudunk többet, a termekben található műtárgyakról még ennyit sem. A leltárak jószerével mennyiségi adatokat tartalmaznak, amelyekből legfeljebb annyi szűrhető le, hogy Nádasdy a díszterem kialakításán kívül a képzőművészeti alkotások bőségével is biztosítani kívánta Sárvár termeinek reprezentatív összképét. Vagyis amíg az 1650. évi várleltár az átépítés előtti

⁷¹¹ RIPA, CESARE: *Iconologia*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Sajó Tamás. Budapest 1997, 158, ill. 159, 162.

⁷¹² Ovidius, *Metamorphoses* 5. 365–379.

időből mindössze egy házioltárt, tíz festményt, négy textil, valamint néhány szőr fali kárpitot, azon felül pedig – az úr egyik szobájában – egy „históriásnak” mondott kárpitsorozatot rögzített, addig 20 évvel később már 95 kép és 22 kárpit volt a falakon.⁷¹³

Ahogy utaltam rá, a vár helyiségeinek rendjéről és funkcionális szerepéről az 1669-ben felvett leltár ad áttekintést. Az összeírás annak az inventálási folyamatnak a keretében készült, amelyhez felesége január 22-én történt halála után kezdett hozzá Nádasdy. Sárvár lakótereinek leírására és a berendezés számbavételére mintegy négy hónappal később, május 12-én került sor, vagyis mondhatjuk, hogy az átépítést követő másfél évtized használata során kialakult állapotot rögzítették ekkor – különösen, ami a lakrészeket illeti. Így ha a berendezés összetétele szempontjából nézzük a leltárt, felmérhetjük belőle a helyiségek tényleges használatát, rendeltetését is. A helyszín-rekonstrukcióhoz, az 1650 után érvényes teremelosztás felvázolásához – lásd a III. 1. fejezetben közölt ábrát – a kutatási dokumentáció egykorú állapotot mutató emeleti rajzából indultam ki,⁷¹⁴ kiegészítve azt a leltárból kikövetkeztethető helyiség-sorrenddel, figyelembe véve az ajtók forrásban megadott számát is.⁷¹⁵ Mindenesetre fontos leszögezni, hogy az ily módon készült vázlatos alaprajz nagyrészt hipotetikus, főként a termek méreteire, valamint a közbülső terek és az ajtók elhelyezkedésére vonatkozóan.⁷¹⁶

Az összeírás a B-szárnnyal kezdődik, ami ekkor használaton kívülinek látszik. Az épület felét a 16. század közepe óta kimutatható tárház több mint 20 méter hosszúságúra becsülhető helyisége foglalta el, ahonnan Nádasdy kevéssel korábban költöztette át a kincstári anyagot a vár és a külső várfal között épült tárház-épületbe.⁷¹⁷ A fűtetlen és mérete ellenére mindössze két ablakkal rendelkező régi tárházban már csak néhány hátramaradt holmi volt ekkor, köztük az a nyolc rámba foglalt kép, amelyet a leltár minden részletezés nélkül említ meg, így csak egy 1671-ben készült datálatlan, német nyelvű leltárból tudjuk meg, hogy egészalakos portrék voltak. Erre a kérdésre az alább következő fejezetek egyikében még kitérek. A portrék mellett egy levelekkel teli láda, valamint két almárium tűnik értékesebbnek, ahogy a helyiség közelében fekvő, szintén réginek mondott porkolábházban is csupán házi eszközöket, szerszámokat, különböző tartozékokat és fegyvereket tároltak. A szárny többi helyisége üresen állhatott, a leltár meg sem említi őket.

A terek leírása és az ingóságok számbavétele a „kis kápolnával” szomszédos, a leltárban új épületnek mondott C-szárnnyban folytatódott, amelynek funkciója addig

⁷¹³ Az 1650. évi leltárban említett képekről részletesebben BUZÁSI 2010, 909.

⁷¹⁴ Az alaprajz eredeti példánya *A sárvári vár tudományos kutatása*, 1968, kézirat anyagához tartozik. A szobabeosztás nélküli eredeti változat az építéstörténet fázisait feltüntető többi alaprajzzal együtt közölve: TÓTH 1973, 203.

⁷¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy a leltározók a szobák tartozékának tekintették az ajtókat és aszerint rögzítették a számukat is. Vagyis ugyanazt az ajtót a mindkét oldalán lévő helyiség felől feltüntették.

⁷¹⁶ Hasonló leltáralapú szobasor-rekonstrukciót közöl Németújvár birtoklás- és építéstörténete kapcsán a várszerkezet és az egyes helyiségek funkciójának bemutatásával, valamint 18. századi leírásokkal: KOLTAI 2013a.

⁷¹⁷ Ld. KISS 2010a.

még nem lett kitalálva. Ezt mutatja a helyiségek semmitmondó leltárbeli megnevezése mellett az is, hogy a bútorzat épp csak a szükséges minimális volt: az első és a második szobában egy, a harmadikban két asztal állt, mindenütt támlás székekkel, egyedül a másodikban volt ezen felül ágy is. Mindhárom helyiség fűthető volt, az első kettő kemencével, a harmadik kályhával. Az első két szoba egymásba nyílt, az utánuk következő, bútorozatlan és fűtetlen „kis rekesztés” előtt pedig egy közlekedő folyosónak kellett lennie, ugyanis a vele szomszédos és onnan is megközelíthető harmadik szoba a leltár szerint három ajtóval rendelkezett. Festményt egyedül itt, a harmadik szobában találunk: hét képet, melyeknek tárgya ismeretlen.

Hasonlóan szerényen volt bútorozva a következő, már a D-szárnyon fekvő helyiség is, ami talán egy lépcső közbeiktatásával kapcsolódott az előző terekhez. Egy asztal volt benne támlás székekkel, ágy, s a falon nyolc kép, valamint az előbbi és a további helyiségekhez hasonlóan egy zöld mázas kályha. Az épületszárny folytatásában megnevezésük szerint is a női lakosztály szobái feküdtek: a „Leányasszonyok mellett való ház”, a „Leányasszonyok háza” és a „Mellette való más ház”. Az első közülük hálószoba lehetett, mivel a két asztalon és a támlás széken kívül három ágy is volt benne, amelyek az eddigiekkel ellentétben paplanokkal, párnákkal, különböző méretű vankosokkal és lepedőkkel voltak ellátva, ami arra utal, hogy ez a helyiség, szemben az előbb említettekkel, alkalmasint használva is volt. Itt két kép is lógott a falon. A következő szobában, a leányasszonyok házában, az asztalból, egy ágyból és négy támlás székből álló bútorzathoz – eddig először a leltárban – egy almárium is tartozott, a berendezést pedig 12 kis kép egészítette ki. A női lakosztály utolsó szobája volt a legdíszesebb: az itt elhelyezett három „aranyas kárpiton” és hét aprónak mondott festményen túl ennek mennyezetét borította, illetve borítja ma is – kartusokba foglalt jeleneteket körítve – Bertinalli stukkója. A berendezést egy asztal, három támlás szék és két ágy képezte, viszont a helyiségben nem volt fűtés, így lehet, hogy a felszerelés nélkül elhelyezett ágyakat valójában nem használták. Jóllehet a leírás a helyiséget nem azonosítja a meglévő stukkómennyezetes szobával, a kiosztás szerint erről lehet szó.

A ma is meglévő udvari lépcsőháztól induló E-szárnyat Nádasdy lakosztálya foglalta el, ami a leltár alapján három (kályhával fűtött) helyiséget jelentett. Az összeírás a lépcső felől kezdődött a „Harmadik Ház”-nak mondott szobával, ahol ágy, spanyolfal, szőnyeggel letakart és kabinetszekrénykével ellátott asztal, valamint négy szék alkotta a berendezést, a falon pedig három mellkép, valamint III. Ferdinánd és Mária Anna császárné valószínűleg egészalakos képmásai függtek. Az „Uram önagysága házá”-nak mondott következő lehetett Nádasdy hálója, ugyanis a szuperlátos ágy itt „minden szükségével” el volt látva, ami rendszeres használatára utal. A berendezés máskülönben az előbbihez volt hasonló: pácolt *Schraibtschb*ől, kárpittal borított asztalból, székekből és faliórából állt, továbbá öt vörös-ezüst kárpitból és három képből, melyekből kettő nagyméretű volt, Lót, illetve Vénusz ábrázolásával. A mellette lévő „Ötödik ház” volt az a nagyterem, amelyet az átépítés utolsó fázisában kialakított toronyalj lépcső felől is meg lehetett közelíteni, egy, a közlekedést a szárny egészén biztosító folyosón keresztül. Noha e teremnek az eddigiekhez hasonlóan csupán két ablaka volt, mérete impozáns lehetett: a már említett 20 egészalakos generálisportré itt kapott ugyanis helyet, négy kárpit, valamint egy mellkép mellett. A szerény berendezés – hét szék és három asztal, az egyiken kabinetszekrényke – azt igazolja, hogy a terem reprezentációs jelentőségét a generálisportrékból álló sorozat biztosította.

Az emeleten továbbhaladva az északra eső A-épülettel folytatódik a leltár, kezdve a főbb építészeti formáiban ma is érintetlen díszteremmel. A szövegben „Öreg palotá”-nak nevezett helyiségben három különféle asztal állt 30 támlás székekkel, továbbá egy pohárszék, a fűtés pedig egy nagy zöld kemencével történt. Körben öt mellkép és tíz „niderlandi” kárpit függött, ami azt jelzi, hogy a mennyezeti freskódísz az oldalfalakon nem folytatódott. A teremnek már akkor is négy ablaka volt és három ajtó nyílt belőle: az egyik értelemszerűen a lépcsőházra, egy másik pedig a fűtés nélküli Inasok házába vezetett, amelynek berendezését egy rossz spanyolfal, hét szék és három asztal alkotta, az egyikén irattartó szekrénnel. A harmadik ajtón a négy vendégszobába lehetett jutni, ezek közül a leltárban rögzített ajtószámok szerint legalább kettőt folyosó kísért. Mind a négy helyiséget mázas kályha fűtötte, egy-egy asztal, néhány támlás-, illetve karosszék, továbbá két-két, illetve egy-egy ágy állt bennük. A negyedik szoba kivételével a falakon festmények voltak, még hozzá a díszteremből nyíló elsőben nyolc kisebb kép mellett a Nádasdy lakosztályához tartozó nagyterem generálisportréinak további két (más leltár szerint három) darabját helyezték el itt, míg a következő vendégszobákat öt, illetve két festmény díszítette, vegyesen kisebb és nagyobb méretűek.

III. 5. AZ ÚJJÁÉPÍTETT SÁRVÁR, AZ ORSZÁGBÍRÓ „HIVATALI” REZIDENCIÁJA

Nem öncélú volt a berendezés összeírásának ilyen aprólékos ismertetése. Az épületszárnyak és lakóterek 1669-ben rögzített állapotának bemutatásán túl azt kívántam érzékeltetni, amiről számomra ez a leltár szól: hogy nem ténylegesen lakott helyiségek leírását tartalmazza. A bútorzat monoton egyhangúsága és személytelensége mellett az tűnik fel leginkább, ami *nincs* a szobákban, s amihez a fogódzót a család valós életterét jelentő pottendorfi vár egyidejű leírása adja elsősorban. Ezzel összevetve tűnik fel igazán, hogy Sárváron hiányoznak a tárolásra szolgáló bútorok, elsősorban a ruhák, valamint a különféle textilek elhelyezésére való ládák, ahogyan almárium, valamint pohárszék is csupán egy-egy van: a női szárny egyik szobájában, illetve a díszteremben, s mindkettő üres. Nincs sehol, még Nádasdy lakrészében sem olyan bútor, ami könyvek, netán kisebb házi könyvtár elhelyezésére alkalmas lenne, miközben Pottendorfon külön bibliotheca volt. Sárváron Nádasdy hálóját és a női szobák egyikét leszámítva az ágyak mindenfajta tartozék nélkül valók, ahogyan a berendezés egyhangúságának és kényelmi hiányosságának jele az is, hogy az úr lakosztályán kívül nincs semmilyen textilt felszerelés, nincsenek szőnyegek, „szuperlátok”, „firhangok”, a pottendorfi lakószobákban oly gyakran előforduló ülőpárnák, és sehol nincs tükör.

A leltár leírásai alátámasztják a Nádasdy-kutatás eddigi feltételezését, azt, hogy Sárvárt a család rezidenciaként nem használta, minthogy 1650 előtt Keresztúron, azt követően a főrezidenciaként lakott alsó-ausztriai Seibersdorfban, majd 1660-tól Pottendorfon élt. Ezt igazolja Nádasdy itineráriuma is, ami ugyan messze nem teljes, soha nem is lesz az, mégis, a holléte alapján ismert, illetve a Sárváron eltöltött napok számbeli viszonya sokat elárul otllétei gyakoriságáról.⁷¹⁸ Attól kezdve, hogy 1638 végén, anyja újbóli férjhezmenetelét követően átvette uradalmi igazgatását, egészen 1670. szeptemberi elfogatásáig 2449 napjáról van ismeretünk, amiből összesen 247 napot

⁷¹⁸ Az itineráriumra ld. www.barokkudvar.hu.

töltött – nem folyamatos tartózkodásként – Sárváron⁷¹⁹, évente legfeljebb 15–20 alkalommal. Kivétel ez alól 1653, amikor 116 napról rendelkezünk információval, s ebből 35-ről tudjuk, hogy ott járt, illetve az 1645-ös esztendő, amikor csaknem minden hónapban megfordult a várban, összesen 40 esetben. Más szempontból jelent kivételt az 1657-es év, mivel ennek 185 napjáról vannak adataink, viszont azt is tudjuk, hogy csak 21 napot töltött ebből sárvári birtokán. Ezt követően, egészen letartóztatásáig mostani tudásunk szerint ottlétei nem érték el még az évi tíz napot sem.

Mindezeket lényegében maga Nádasdy is megerősíti, amikor 1655. január 13-án sárvári számtartójának szóló egyik utasításában így fogalmaz: „Mint hogy penigh magunk ritkan residealunk ot Saruarot...”⁷²⁰ – ami okot ad arra, hogy ehhez az egyidejű kijelentéséhez mérve vizsgáljuk a vár korszerűsítésére, reprezentatív díszítésére irányuló elképzeléseit is. Nyilvánvaló, hogy az újonnan kialakított terek, lakrészek elkülönülő funkcióival Nádasdy a vár rezidencijellegét kívánta tökéletesíteni, jóllehet a család ebben a minőségében nem használta. Hogy Sárvár ekkor tényleges rezidenciaként működött volna, annak ellene szól az is, hogy nem találunk benne udvari zenélésre szolgáló helyiséget vagy zenészállást, holott Király Péter kutatásaiból tudjuk, hogy az országbírónak voltak saját udvari muzsikusai, illetve olyan alkalmazottai, akiket ebben a minőségben is foglalkoztatott, mint ahogy alkalmilag felfogadott zenészek is megfordultak udvarában.⁷²¹ Sőt mi több, úgy tűnik, hogy az átépítés során megszüntették azt is, ami korábban volt. A vár 1630. évi összeírásában még két „Musikasoknak ualo hely” is szerepel, egy az „Ebédlő öreg palotában,” egy pedig a „Hosszú palotában,” de a helyiség-megnevezések szerint 1646-ban és 1650-ben is volt kijelölt helye az udvari zenélésnek. Az 1669-ben készült sárvári leltárban ilyesminek már nyoma sincs. A rezidenciális használatot illetően tanulságos egy további szempont, illetve összevetés is, mégpedig Keresztúrral kapcsolatban. Azzal a várral, ahol a háztartási feljegyzések szerint az 1650-es évek második felében a család gyakran huzamosabb ideig tartózkodott, gyermekekkel és udvarnéppel együtt, többszöri nagy létszámú vendégjárással – miközben valójában Seibersdorfon élt. Időnként több hétre szóló, komoly udvartartás körvonalazódik a mindennapi élet szükségleteit rögzítő gazdasági iratokból, olyan személyzettel, ami ezekre az évekre Keresztúrt jelöli meg a család második – s egyébként méreténél fogva Seibersdorfnál lényegesen kényelmesebb – rezidenciájaként. Valószínűleg ez, valamint a rendszeres ottléttel együtt járó gyakori vendégfogadás és fokozott társasági élet magyarázza, hogy 1657–1658 körül éppen itt, Keresztúron épült több terem is magában foglaló, emeletes mulatóház,⁷²² nagyjából akkor, amikor Sárváron feltűnő ellenpontként a terek kellően

⁷¹⁹ A honlapra feltöltött itinerárium erre az időszakra vonatkozó 2389 regiszteréhez képest ténylegesen 2449 napra szólóan vannak ismereteink, ebből a honlapon közzétett 242 sárvári napon kívül a további ötről tudunk, amelyek ott-tartózkodásáról szólnak, ezek 1642. október 14–15, 1643. január 11., május 1., június 8. Valamennyi adat a Batthyány Ádámmal való levelezéséből származik. Köszönöm az információt az itinerárium elkötelezett gondozójának, Király Péternek.

⁷²⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 32002.) Fasc. 34. I. köt. Utasítások tisztartók számára, fol. 193. Nádasdy a soproni országgyűlésről írja levelét.

⁷²¹ KIRÁLY 2010, 970–975, 978–982.

⁷²² A Nádasdy család Keresztúron vitt udvartartásáról és a mulatóház építéséről ld. a disszertáció IV. fejezetét.

reprezentatív, mégis személytelen felszerelésével a helyiségek *Prunkappartement-jellegűvé*⁷²³ alakítása folyik – vélhetően itt is megfelelően a vár akkori rendeltetésének.

Sárvár reprezentációs alkalmakra történt kiépítése – elsőrendű céllal –, ha nem is követett általános gyakorlatot, azért nem állt példa nélkül az országos politika szereplőinek rezidencia-használatában. Pálffy Pál nádor például dokumentáltan gyakran választott alkalmas rezidenciális helyszínt a diplomáciai vagy fontosabb társasági eseményekhez. Nemcsak lakóhelyén, a pozsonyi vár alatti palotában tartott hivatalos megbeszéléseket már nádorrá választása előtt is,⁷²⁴ de még kamaraelnöki idejében abból a célból újjátarta fel reprezentatív vadászkastélyá 1635-től birtokolt marcheggi uradalma kastélyát *Filiberto Luchesével* (1606–1666) – őt bízva meg a tervezés mellett a kivitelezés felügyeletével is – hogy Bécsből vagy külföldről érkezett előkelő vendégeit egy-egy vadászat alkalmával ebben az alsó-ausztriai rezidenciában fogadhassa. Az uralkodóház tagjain kívül ott megfordult főrendek névsora önmagában is bizonyítja, hogy a Morva folyó közelében álló, különleges igényekkel átalakított, tudatosan erre a célra szánt vadászlak a pozsonyi palotától elkülönülten, de hasonló módon szolgált reprezentációs helyzetekre.⁷²⁵

Nádasdy Sárvárral kapcsolatos ilyen irányú szándékát egyelőre három adat támasztja alá, amelyek a vár 1650-es évektől vitt szerepére utalva az újjáépített rezidencia belső tereinek kifejezett protokolláris funkcióját igazolják. Olyan eseményekről van szó, amelyek a magyarországi diplomácia, illetve politika részét képezték, s amelyekben Nádasdy közéleti szereplőként, politikai események résztvevőjeként vett részt. Az első 1653-ból való, amikor augusztus folyamán hivatalos ügyben fogadott látogatókat: augusztus 13. és 18. között az erdélyi fejedelem követeit látta vendégül, majd 18-án egy spanyol úr érkezett hozzá. Mindez a díszteremben zajló dekorációs munkák közepette, ami arra utal, hogy Sárvár mint helyszín, különösen fontos lehetett e találkozókhoz. A vendégek kilétét és ottjártuk pontos okát nem ismerjük,⁷²⁶ a látogatók közül csak az egy nappal később, 19-én érkezett Philipp von Mansfeld győri főkapitány személyét tudjuk azonosítani.⁷²⁷ A második alkalom 1657-re

⁷²³ A kérdés szélesebb áttekintése HOPPE, STEPHAN: Der Raumtypus des „Prunkappartaments“ als Träger symbolischen Kapitals. Über eine räumliche Geste der zeremonialen Gastfreundschaft im deutschen Schloßbau der beginnenden Neuzeit. In: Peter-Michael Hahn Hg.: *Zeichen und Raum. Ausstattung und höfische Zeremoniell in den deutschen Schlössern der frühen Neuzeit*. Rudolstädter Forschungen zur Residenzkultur, 3. München, Berlin 2006, 229–251.

⁷²⁴ FUNDAREK 2003, 30.

⁷²⁵ Pálffy Pál Pálffy Istvánnak 1630. december 12-én arról, hogy a királyt Marcheggben vendégül várja, JEDLICKA 2010, 88, Nr. 161; valamint FUNDAREK 2003, 24–25.

⁷²⁶ A politikai háttérhez, II. Rákóczi György 1650-es évek eleji közeledéséhez a magyar politikai elit prominensei, köztük elsősorban Nádasdy Ferenc felé ld. VÁRKONYI GÁBOR: A nádor és a fejedelem. Gondolatok Wesselényi Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatáról. In: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó szerk. *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest 2008, 157–161. Rákóczi fejedelem és Nádasdy Ferenc kapcsolatának kezdetéről és alakulásáról: TOMA KATALIN: Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György. *Századok* 146 (2012) 1161–1188; TOMA 2016, 364.

⁷²⁷ MNL OL, E 185 (Mf. 31994.) Fasc. 48, Sárvár, 1652–1670, fol. 386-tól cím és évszám nélküli, január 1-jével kezdődő, különböző személyek megnevezését is tartalmazó összeírás a kiadott zabmennyiségről, ami a Nádasdy-itineráriummal való adategyezések alapján 1653. évi

datálódik, ekkor január 19-én Sárvár egy *Consilium*nak adott helyet, amelyen az „oda való urak”, azaz a vidék nemesei, illetve katonai vezetői vettek részt, valamint ismét Philipp von Mansfeld, aki győri végvidéki főkapitányi tiszteben jelent meg. A tanácskozás a horvátországi parasztmozgalommal lehetett kapcsolatos, ugyanis témája egy, a „rácsháza”-val tervezett rajtaütés volt, amire később nem került sor.⁷²⁸ Végül a harmadik a Vas vármegyei Vaton 1663. szeptember 17-én lezajlott hadimustrával kapcsolatos. Az ország rendjei és vármegyei számára Lipót császár és magyar király által uralkodói parancslevélben kiadott általános *insurrekció* Wesselényi nádor országos felhívására ment végbe, aki a hadiszemlélt megelőző napok teendőit Sárvárról, az *insurrekció* és az egyidejűleg adódó politikai lehetőségek révén jelentősebb katonai szerepre törekvő országbíró várából látta el. Wesselényi innen (*ex arce Sárvár*) intézett szeptember 13-án levelet Győr vármegyéhez, amelyben a seregek további gyülekezését rendelte el, és innen indult pár nappal később a vati táborba, ahol a hadimustra végül a nádor országos főkapitányi hatáskörét is ellátó Zrínyi Miklós vezetésével zajlott le.⁷²⁹

Az alkalmak sora bizonyára még tovább bővíthető, mindenesetre az említettek megengedik azt feltételeznünk, hogy Nádasdy messzebbre tekintett akkor, amikor Sárvár építészeti és képzőművészeti korszerűsítését végbevitte. A rezidenciává alakított várban a családi múltat reprezentáló képzőművészeti programmal és az ott elhelyezett családi kincstárral az 1650-es évek közepére ugyanis minden együtt volt ahhoz, hogy személyes ambícióinak megfelelően Sárvár a politikai jelentőségű ceremonális vendéglátás és az országbíró magyarországi hivatalos ügyeinek alkalmi protokolláris helyszínékként töltse be szerepét. Bizonyára nem függetlenül attól sem, hogy Sárvár mint ilyen találkozóakra alkalmas történelmi szerepű családi vár, a Magyar Királyságban feküdt, ellentétben Nádasdy két 1650-től lakott főrezidenciájával, amelyeket Alsó-Ausztriában rendezett be.

IV. A MECÉNÁSÉLETMŰ ELPUSZTULT EMLÉKE: A KERESZTÚRI KERTI PALOTA

Sopronkeresztúr négysarokbástyás késő reneszánsz várkastélya mellett a 20. század közepéig egy monumentális épület állt.⁷³⁰ Egy barokk kerti palota, amelynek pusztulásával a magyarországi reprezentációs építészet alig volt 17. századi emlékeiből talán a legjelentősebb tűnt el. A vár tömbjétől délre emelt épületet a 20. század elejétől magtárnak használták, majd miután a háborúban megrongálódott, 1952-ben elbontották.⁷³¹ Lényegében egy homlokzati felvétel és néhány rövid leírás alapján van némi fogalmunk arról, hogy milyen lehetett.

feljegyzésként határozható meg. A hivatkozott bejegyzés: fol. 387r-v. Philipp von Mansfeld személyének azonosításában Fazekas István segítségét szeretném megköszönni.

⁷²⁸ Ld. Vitnyédy István levelei. I. Közzéteszi FABÓ ANDRÁS. *Magyar Történelmi Tár*, XV. Pest 1871, 90, 74. sz. levél, Vitnyédy Zichy Istvánnak, Sopron 1657. január 19.; uo. 75. sz. levél, Vitnyédy Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1657. január 19.

⁷²⁹ PÁLFFY 2007a, különösen 273–274, 277–278; PÁLFFY 2007b, 139, 142–143.

⁷³⁰ A fejezetben hivatkozott épületek és művek fotói a téma legutóbbi közlésében találhatók meg: BUZÁSI 2013a, 233–245.

IV. 1. A KERTI PALOTA AZ IRODALOMBAN ÉS AZ ÁBRÁZOLÁSOKON

A kétszintes palotaépület tizenöt axisos hosszanti és kétaxisos rövidebb homlokzatát lizénakeretbe foglalt dór-toszkán falpillérek tagolták, a pillérfejek fölött triglifekből, valamint erőteljes plasztikájú, maszkot formázó metopékból álló fríz húzódott.⁷³² A pilaszter- és lizénasávok által közrefogott falszakaszokat korábban csaknem kitöltötték az egykor méretes ablakok, amelyeknek álló négyszögeit az újabb kori használat során mindkét szinten vízszintes keskeny nyílásokká szűkítették. A lizénákkal kísért falpillérek határozott sávjai ellenére a megszakított páros övparkányok horizontális rendet adtak a homlokzatnak, amelyen így a tagolás hálószerű struktúrája érvényesült. A palota négy oldala megegyezett egymással: az ablakok tagolóelemekkel keretelt sora azonos ritmusban fonta körbe az épületet.

A hiányos dokumentáció okán erről azonban már nem a 20. század ad bizonyosságot, hanem a Bécsben működött *Matthias Greischer* (1659–1697) 1687 után készült kétnézetű metszete, amely ellentétes oldalai felől mutatja a várat a körötte elterülő kerttel, valamint a bejárattal szemben épült kerti palotával.⁷³³ Greischer ábrázolása az ablakok oldalankénti elhelyezkedését és számát illetően pontatlan, egyébként hűen adja vissza a keskeny épülettömb arányait, főként a homlokzati falak dekoratív tagoltságát. A metszeten a vár és a palota hossza azonosnak mutatkozik, pedig kiterjedésükben az épületek eltértek egymástól. A helyes arány Könyöki József 1883-ban készült felmérési rajzából tudható: a vár 90 méteres hosszával szemben a kerti palota mintegy 70 méter volt, szélessége pedig nagyjából 12 métert tett ki.⁷³⁴ Könyöki az épület helyét is pontosítja: eszerint a főhomlokzat és a várkapu tengelyéhez képest eltolva, a kert bejárata felé helyezkedett el – a felmérési rajz idején – két oldalához csatlakozó kerítésfallal kísérve.

Matthias Greischer (és talán mások) Keresztúr-ábrázolását is magában foglaló rézmetszet-sorozata az 1680-as évek végén, illetve azt követően készült, Esterházy Pál megbízására, a herceg birtokain fekvő várakról.⁷³⁵ E ténynek is szerepe lehetett abban, hogy a palota építéstörténetében Nádasdy Ferenc országbíró mint megrendelő és korábbi tulajdonos kevés nyomot hagyott. Az irodalom jó ideig meg sem említette a nevét,⁷³⁶ és nem foglalt állást a palota építésének idejét illetően sem, vagy éppenséggel az 1676-tól birtokos Esterházy Pál megbízásához kapcsolta az 1670-es évek második

⁷³¹ SCHMELLER 1965, 94; PRICKLER 1972, 26; FIDLER 1988, 186, 3. kép; FIDLER 1990, 191; *Magyar(országi) művészet* 2001, 330 (GALAVICS GÉZA); ÖKT LVI 2005, 50–52; KOPPÁNY 2010, 162; KOPPÁNY 2014, 178–185, illetve passim – bő irodalommal.

⁷³² Az előző jegyzetben említett irodalmon kívül ld.: FREY 1929, XXIII, 95. kép; RADOS 1939, 32.

⁷³³ Papír, rézmetszet, 225 × 157 mm. MNM TKCs, ltsz.: T 4589, 4590.

⁷³⁴ *Az örökség hagyományozása* 2000, 289–290, Nr. 162.3.

⁷³⁵ A sorozatról és datálásáról ld. Harald Prickler katalógus-szócikkét in: *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, 228, Kat. X/1., ahol a szerző az Esterházy Pál által megrendelt sorozat lapjait meggyőző érvekkel az 1687 és 1704 közötti évekre teszi. Greischerről legutóbb, forrásokon nyugvó új életrajzi adatokkal és működése ismertetésével SZALAI BÉLA: *Matthias Greischer és az Esterházy Pál megrendelésére készült metszet-sorozat*. In: Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800*. IV. Addenda – Kiegészítés. Budapest 2013, 69–94.

⁷³⁶ FREY 1929, XXIII; RADOS 1939, 32; PRICKLER 1972, 26.

feléből, a kivitelező mesterben a herceg udvari kőművesét, *Johann Matthias Mayrt* feltételezve.⁷³⁷

Az irodalomban *Saalgebäuden*nek mondott kerti épület első ízben Petr Fidler publikációiban került minden tekintetben a helyére: megrendelőként Nádasdy Ferenc országbíróként nevezve meg, a 17. század 50-es éveinek elejére datálta.⁷³⁸ Fidler az addigi, *Carlo Martino Carloné*t (1610 k.–1667) feltételező óvatos attribúcióval⁷³⁹ szemben *Filiberto Luchesé*t (1606–1666) jelölte meg tervező építészként, dokumentált vagy kézjegy alapján neki tulajdonított munkái, főként a morvaországi Holešov (1652), bécsi Augartenben állt (elpusztult) Trautson kerti palota (1654), továbbá az alsó-ausztriai Petronell (1660), valamint Kismarton (1663) analógiájára.⁷⁴⁰ A példákhoz az épület eltérő arányai ellenére egy továbbit is tudunk kapcsolni: az alsó-ausztriai Kirchschiag kastélyának egyik szárnyaként megvalósult (részben lebontott) *Festsaal* épületét, elsősorban a homlokzati fríz rokon elképzelésű, a keresztúri megoldását előlegező plasztikája miatt.⁷⁴¹

IV. 2. EGY KORTÁRS ALSÓ-AUSZTRIAI PÁRHUZAM FILIBERTO LUCHESÉTŐL: A HOFHAUS KIRCHSCHLAGBAN

A kirchschiagi *Hofhaus* építéstörténete⁷⁴² nevekkkel csak részben dokumentált: az 1651-ben indult építkezés vezető mestere kezdetben (1652–1654 között) *Antonio Orsolino* volt, akinek a tevékenységéhez legfeljebb a nyugati és déli kétszintes (lakó)szárnyak megépítése köthető, s akinek esetleges rokonsága a több évtizeden keresztül Nádasdynak dolgozó *Pietro Orsolinó*val (†1680) nem tisztázott.⁷⁴³ A homlokzati címert kísérő évszám a befejezés évét 1658-ra teszi, s ezt támasztják alá a kifizetési adatok is, noha birtoktörténeti források 1664-ig tartó munkát valószínűsítene.⁷⁴⁴ Mindenesetre 1658-ra lényegében készen lehetett az egyszintes keleti szárny egészét kitevő, eredetileg

⁷³⁷ PRICKLER 1998, 184, 190. A Mayrra vonatkozó adatot átveszi KOPPÁNY 2002a, 391.

⁷³⁸ FIDLER 1988, 186; FIDLER 1990, 191–192, 362, 364. Fidlernek az építés idejére vonatkozó megalapozott javaslata ellenére a burgenlandi topográfia tágabb időkeretben, az 1640 és 1660 közötti évekre datálja a kivitelezést: ÖKT LVI 2005, 50.

⁷³⁹ RADOS 1939, 32. Rados Carlonéra vonatkozó attribúciós javaslatát átvette: Galavics in: *Magyar(országi) művészet* 2001, 330, valamint VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy (III.) Ferenc, in: *MAMŰL* 8. 2008, 67. Carlone tervező szerepét vitatja és inkább Luchese munkájának tartja: KOPPÁNY 2010, 162. Ugyancsak Luchese munkájaként szerepelteti a mesteradattárban: KOPPÁNY 2011, 104.

⁷⁴⁰ FIDLER 1990, 192; valamint Holešov: 185–188; Gartenpalais Trautson im Augarten: 193–196; Petronell: 199–201; Eisenstadt: 201–203.

⁷⁴¹ FIDLER 1990, 176–177, 364; továbbá http://www.uibk.ac.at/aia/luchese_filiberto.htm Luchesere vonatkozóan ld. még: FIDLER 1988, 177–198, Kirchschiagra u.o. 185, 6. kép; FIDLER 1990, 145–223; FIDLER, PETR: Luchese. In: *The Dictionary of Art*. Ed. Turner, Jane. Vol. 19. London 1996, 770; ÖKT LVI 2005, 51.

⁷⁴² Legrészletesebb áttekintése egy kiterjedt lábjegyzetben található: FIDLER 1994, 235/87. j.

⁷⁴³ FIDLER 1990, 175/372. j.; FIDLER IV, 1997, 223, a Kirchschiaggal kapcsolatos Pálffy-gazdasági iratok alapján, valamint http://www.uibk.ac.at/aia/orsolino_pietro.htm Nem szerepel Antonio neve az Orsolino család azon tagjai között sem, akik regisztrálva vannak az 1662-ben Pietro Orsolino által alapított lékai építő- és kőfaragó céhben. Ld. PRICKLER 1998, 190–191.

kilenc axisos *Saaltrakt*, amely a reprezentatív termen kívül még egy *antesalát* is magában foglalt.⁷⁴⁵ A kirchschlagi díszterem-traktus külső homlokzatának jellegzetes díszítőjegyeire, a tagolóelemek Luchesére jellemző ritmusára hivatkozva Petr Fidler forrásadat nélkül is az ő műveként azonosítja a kastély másik két szárnyától olyannyira különböző épületrészt.

Az Alsó-Ausztriában, Nádasdy lékai birtokának közelében fekvő kastély eredeti tulajdonosa Johann Christoph Puchheim titkos tanácsos, tábornagy, az Udvari Haditanács alelnöke volt. A Pálffyakkal rokonságban álló osztrák arisztokrata komoly magyarországi kapcsolatrendszerre tett szert azáltal is, hogy 1638-ban magyar honosságot szerzett, majd a következő évtől több mint egy évtizedig Komárom főkapitányi tisztét töltötte be.⁷⁴⁶ Mindazonáltal amikor 1657-ben leszármazott nélkül elhunyt, Kirchschiag már unokaöccse, Pálffy Miklós tulajdonában volt, aki 1652-ben a birtok egy részét megvásárolta.⁷⁴⁷ Nem tudjuk, hogy a *Hofhaus* megépítésének ötlete és a tervezésre vonatkozó elképzelés mennyiben köthető még Puchheimhez, mindenesetre tény, hogy már az építkezés 1651-ben való megkezdése után egy évvel a munkák kifizetőjeként Pálffy neve áll a forrásokban, aki ezek szerint tényleges megrendelőként saját építkezést folytatott Kirchschiagban. A „magyar szál” ellenére nincs okunk azt feltételezni, hogy Nádasdy keresztúri kerti palotája, amelynek építészeti elképzelését a *Hofhaus* reprezentáló alkalmakra készült szárnya már magában hordozza, Pálffy Miklós megrendelői közvetítése révén valósult volna meg. Az építészeti gondolat ugyanis mindkét esetben Luchese sajátja volt, aki mint a lorettói templom és kolostor tervezője (1651, illetve 1653), már korábban dolgozott Nádasdynak. S ha éppenséggel kapcsolatot keresünk a magyar arisztokraták építészeti igényeit kevésbé képviselő megrendelés, a *Hofhaus* és Nádasdy között, akkor Batthyány Ádámot érdemes tán megemlíteni, akinek borostyánkői és szalónaki vállalkozásai biztosították az építőanyagot Pálffy kirchschlagi építkezésén.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Fidler a Pálffyak építőtevékenységéről írt tanulmányában forrásokra hivatkozva a kirchschlagi Hofhaus építését 1664-ig kimutathatónak mondja, de nem pontosítja, hogy az épület mely részéről és milyen típusú munkáról van szó: FIDLER 1990, 175/372. j.; FIDLER 1994, 235/87. j. A dolgozatban korábban említett mestereknek szóló kifizetések Fidler adattárában mindenesetre 1658. évi dátumot adnak ki: Lamprecht Eder kőművesmester: 1657, Matthias Engesthaler kőfaragómester: 1657, Domenico Sändtl kőfaragómester: 1657, Coloman Zöberer ácsmester: 1658. Ld. FIDLER I, 1995, 92, 93; FIDLER IV, 1997, 235, 252.

⁷⁴⁵ FIDLER 1990, 176, valamint 197. kép. Az épület és a díszterem mostani állapotára: <http://rat.imareal.sbg.ac.at/michi/kirchschlag-amtsgebaude>

⁷⁴⁶ PÁLFFY 1997, 284; VÁRKONYI 2007, 93–97; FUNDÁRKOVÁ 2009, XLIII; FUNDÁRKOVÁ 2013, 398, 403; TOMA 2013, 430; FUNDÁRKOVÁ 2015, 360–361.

⁷⁴⁷ FIDLER 1990, 175/372.

⁷⁴⁸ FIDLER 1990, 175/372.

IV. 3. A KERTI PALOTA A KERESZTÚRI GAZDASÁGI FORRÁSOKBAN: AZ ÉPÍTKEZÉS ÉS A BELSŐ KIALAKÍTÁS DÁTUMAI. BERTINALLI MEGBÍZÁSA

Noha a munka kezdete adatszerűen nem ismert, az épület korai datálására történt már kísérlet, aminek alapja az, hogy 1651 szeptemberében kapuvári és sárvári tiszttartóitól Nádasdy „faragáshoz értő ácsokat és molnárokat” rendelt a „keresztúri új épülethez”, amit Koppány Tibor a készülő *Saalgebäude* épületeként azonosított.⁷⁴⁹ A „keresztúri mostani épületünk föl czinalasara” küldött mesteremberek azonban a levél megfogalmazása szerint molnárok és „farago emberek” voltak, de nem ácsok, akiket mindazonáltal Nádasdy addig parancsolt Keresztúron maradni, „migh az munka tart”.⁷⁵⁰ Az elvégzendő feladat ugyan nincs pontosan megnevezve, de az utasítás, hogy a munka teljes idejére rendeli őket a helyszínre, nem egy évekig elhúzódó építkezésre vall. A levélbeli „mostani épület” bármi lehetett a várhoz és uradalmához tartozóan, de az említett többi körülmény nem indokolja, hogy a mulatóházzal vegyük azonosnak.

Mert amúgy a főbb munkálatok ideje a keresztúri gazdasági iratok – más időpontokhoz köthető – adataiból jól körvonalazható.⁷⁵¹ Eszerint 1656 februárjában (23, 24.) és márciusában (26, 27, 29, 30.) Nádasdy megbízásából többször is a várban tartózkodott egy meg nem nevezett „Fundalo Mester”, illetve „Fundator Ur”, akinek ottlétéről az étkezéseken jelenlévők számát, valamint az asztalrendet feljegyző számtartó tesz említést. Nem egyszer Seibersdorfról, Nádasdy akkori rezidenciájából érkezett (első alkalommal másodmagával), s volt, hogy Sárvárra ment tovább. Ha ottjártakor Nádasdyék is Keresztúron időztek, akkor az ő asztaluknál volt a helye. Minthogy ez idő tájt nem tudunk Keresztúron más olyan építkezésről, ahol fundátornak szerepe lehetett, talán okkal gondolhatjuk, hogy a megbecsült személyként kezelt építész 1656 első hónapjaiban tett látogatásai a kerti palota építésével, esetleg annak kezdetével, illetve a tervek approbációjával függtek össze. A feltételezést egy további forrás támogatja meg, fontos ismeretekkel a belső kiképzésre is.

A kétszintes épület térelosztásáról a 20. századra kevés információ maradt fenn, illetve amit tudunk, az is ellentmondásos. 1883-ban Könyöki József, aki feltehetően Esterházy birtoklásához kapcsolva, az épületet 17. század végének gondolta, az emeleten egyetlen nagy termet, a földszinten pedig egy nagy konyhát és néhány szobát említ.⁷⁵² Ezzel szemben Dagobert Frey a 20. század elején egy mindkét szintre kiterjedő nagy középső teremről szól, ami elfoglalta a palota teljes szélességét. Elmondása alapján a hét axis hosszúságú terem két, homlokzatra merőleges rövidebb oldalán

⁷⁴⁹ KOPPÁNY 2002a, 391; KOPPÁNY 2014, 182. A közlés alapját adó regeszta: MTA BTK MI, Lvt. A-I-51a/839. sz., Jankovich Miklós gyűjtése.

⁷⁵⁰ A Csepregen, 1651. szeptember 3-án kelt levél Adorján Andrásnak szól. MNL OL, E 185 Missiles (Mf. 6896.), digitalizálás utáni jelzete: E 185-a. 0001 (No.1). A forrás ide tartozó része: „[...] az keresztúri mostani épületünk föl czinalasara Tisztek alat valo molnarokat es elegendő farago embereket küldeni gyertek föl Keresztúra, mind addigh migh az munka tart erre töb paranchollatinkat ne variatok ha haragunkat el akariatok tavoztatni.”

⁷⁵¹ MNL OL, E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49., „Anno 1656. Die Prima Februarÿ kezdetik az egéz Esztendő által Kereszturj Konÿhan el kelendő elesrül valo Registrom. – Partlin Mihaly szamtartosaghanak idejeben” A hivatkozott dátumok: fol. 211r, 218r, 219r, 220r.

⁷⁵² *Az örökség hagyományozása* 2000, 289.

nagyméretű fali fülkék kaptak helyet. A rövidebb szakaszokhoz lépcsőház is kapcsolódott egy-egy kétkarú lépcsővel, amelyekből Frey leírása szerint két nagyméretű szoba nyílt – ezek Fidler későbbi értelmezése szerint *antesalák* voltak.⁷⁵³ Csatkai Endre a vár egy sommás ismertetésében festés nyomait említi a belső falakon, részletek és pontosabb helymegjelölés nélkül.⁷⁵⁴ Könyöki még egykori mulatóhelyként ír róla, Frey idejében már magtár volt.

E néhány, egyenként is szüksézáví leírásból még az sem állapítható meg egyértelműen, hogy legújabb kori állapotában a palota hány helyiségből állt. Az mindenesetre biztos, hogy a terek egykori 17. századi elosztását később módosították: a későreneszánsz várkastély mellé emelt palota eredetileg ugyanis szintenként legkevesebb hat-hat szobát, illetve termet foglalt magában. A forrás, amiből mindez kiderül, a belső terek számán kívül mást is tisztáz, mégpedig a falak díszítésével megbízott mester kilétét, ezzel együtt pedig az építkezés feltehető befejezését.

Nádasdy Ferenc 1659. augusztus 11-én a Luchesével több alkalommal is együtt dolgozó *Andrea Bertinallival* (1604 k.–1677) szerződött az épületbelső stukkóinak elkészítésére,⁷⁵⁵ a forrás szövegében kevés, de annál fontosabb részlettel a szóban forgó feladatra.⁷⁵⁶ A keresztúri „új épületben” tizenkét szoba – hat „lent” és hat „fent” – plasztikai díszét rendelte meg, szabad kézzel alakított figurák, valamint majdani festmények befoglalására való, stukkóból formált „szép keretek” kivitelezését írva elő. A munkáért 500 forint, két disznó és fél mut⁷⁵⁷ gabona járt, amit Bertinalli személyes otlétekor külön neki szólóan borral és napi három fehér cipóval is kiegészítettek. A szükséges anyagokról és a fuvarokról a megrendelő gondoskodott. Jóllehet a megbízás 1659 augusztusában kelt, az első kisebb tétel kifizetése az irat alján vezetett feljegyzések szerint már május 8-án megtörtént: 10 forint 30 krajcár, talán a tervek elkészítéséért. A további kiadásokra Szent Mihály napján (szeptember 29.), majd 1660 januárjában került sor, már nagyobb, 50, illetve 40 forint összegben. Azután a munka üteme mintha alábbhagyott volna: a következő 32 forintos tételt csak két és fél év kihagyással, 1662 júliusában dokumentálták. Ezt 11 hónappal később, 1663. június elsején a közbülső időre szóló, pénzben és természetben adott, 108 forint 23 és fél dénár értékű juttatás követte, majd egy újabb kimutatásban – a teljes megbízásra szólóan utoljára – a következő hét hónapban, azaz 1663. június és december vége között ellátmányként kiosztott „1541 pár” kenyér árát tüntették fel, ami összesen 46 forint 23 dénárt tett ki. A pénzügyi feljegyzések alapján a díszítómunka 1663 végéig tartott, s ezalatt Bertinalli – a

⁷⁵³ FREY 1929, XXIII; a leírást átveszi PRICKLER 1972, 26; FIDLER 1990, 192, valamint 352, KOPPÁNY 2014, 182.

⁷⁵⁴ CSATKAI ENDRE (LÁSZLÓ ERNŐ néven): Sopronkeresztúr vára. *Soproni Szemle* 2 (1938), 96.

⁷⁵⁵ KÁSZONYINÉ 1964, 57; RÓZSA 1973, 108; GALAVICS 1976, 2; BUZÁSI 2012, 234–237 korábbi irodalommal, valamint névváltozatban in: http://www.uibk.ac.at/aia/bartolotti_andrea.htm

⁷⁵⁶ MNL OL, P 507, 1222 cs. 18. sz., fol. 12–v. Nádasdy Ferenc megbízása Andrea Bertinalli stukkátornak, teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK IV., továbbá BUZÁSI 2013a, 240–241, 1. sz. függelék.

⁷⁵⁷ A nyugati határszélen használatos nagyobb úrtartalmú gabonamérték egysége területenként igen változó volt: 1 bécsi mut (1639–1867 között) 1035,45 kg búza, míg 1 németújvári mut (uradalmi mérték, 1637-ben) 902,52 kg búza volt. Ld. BOGDÁN ISTVÁN: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Budapest 1991, 349.

segédeit is beleértve – a megállapodott 500 forint helyett készpénzben és természetben összesen 286 forint 96 dénár értékben kapott javadalmat, illetve fizetséget, ebből a készpénzt a helybeli kocsmáros útján.⁷⁵⁸

A kiadási tételek sok mindent elárulnak. Többek között azt, hogy a stukkómunkák nagy része 1662 nyara és 1663 decembere között zajlott. Ekkor ugyanis – szemben a korábbi évekkal – a pénzkifizetésen túl élelmiszer, közte kenyér juttatására is sor került, vagyis a mesterek több hónapon át ténylegesen a helyszínen tartózkodtak. Az 1662 júliusára, valamint az 1663 nyarától számítható időszak – június elejétől december végéig – kenyérmennyisége szerint (1541 pár, feltehetően egy pár egy ember napi adagját jelenti) éppenséggel 8–9 segéd dolgozhatott Keresztúron, maga Bertinalli azonban nem, minthogy az őt megillető napi három fehér cipót az összesítés nem tünteti fel. Mindenesetre, ha a szerződésen vezetett elszámolás mellett még a keresztúri gazdasági feljegyzések adatait is figyelembe vesszük, akkor jobban ráláthatunk a stukkátorok munkájára, s vele a palota építészeti befejezésére is. Ez pedig az 1661. év második felére eshetett, amit az építkezéssel kapcsolatos több erre mutató adat is valószínűsít. Legfőképp, hogy 1661. augusztus 4-én „Becsül Cserep fedő Mesterek” érkeztek, akik feltehetően Luchese mestergárdájába tartoztak, így a feladatuk a *Saalgebäude* tetőfedésére vonatkozhat.⁷⁵⁹ A számtartó, Partlin Mihály a nekik járó élelmiszer kapcsán említi őket, Deszpoth Pál asztalnok szeptember elején pedig arról tájékoztatja Nádasdyt, hogy bár a munkák betegség miatt leálltak, a cserepezők a jövő héten a kapuig befejezik a tetőt.⁷⁶⁰

Keresztúrról a munkák idejére, az 1659-es évre vonatkozóan egy adatgazdag, igen jól értékelhető forrás áll rendelkezésre, ami az éves gyertyafogyasztást rögzíti. A névre szólóan, illetve az alkalmazás, a feladat megadásával könyvelt gyertyakiadás naponkénti feljegyzéseiből pontosan követhető, hogy ki és meddig tartózkodott a

⁷⁵⁸ Bertinalli kifizetése három alkalommal (1659-ben és 1660-ban) bizonyos Carl Reich nevű személyen keresztül történt, akiről a forrás alább, az 1662. júliusi bejegyzésben közli, hogy kocsmáros volt. Az első három esetben a Nádasdy által gyakran alkalmazott fizetési-kihelyezésről lehetett szó. A kocsmáros, aki Nádasdy borát árulta, arra kaphatott utasítást, hogy a befolyt jövedelemből egyenlítse ki az országbíró tartozását Bertinallinak. A Nádasdy-udvar gazdasági ügyintézésében ez nem volt példa nélküli, a terményjövedelemből adódó hasonló kifizetések mellett Nádasdy gyakran zálogügyletekben esedékes fizetéseknél is alkalmazta ezt a megoldást. A Nádasdy-udvarban szokásos pénzügyi tranzakciókról Toma Katalinnak és Király Péternek köszönöm a felvilágosítást. Hasonló kifizetési módot ír Harald Prickler is az Esterházy Pálnak dolgozó Balthasar Rasp szobrász munkája kapcsán, aki a kismartoni Esterházy-uradalom kocsmárosától, Georg Leeb „Hofleutgeb”-től kapta kézhez 1672-ben a neki járó összeget. PRICKLER 2013, 50. A forrásban Carl Reich-hel kapcsolatban előforduló negyedik említés (az előzőekkel szemben) a kocsmárosnál borfogyasztás miatt felhalmozott adósság kiegyenlítéséről szól: a segédek bizonyára hitelbe ittak. A számtartó a szerződés alapján vezetett elszámolásban a kocsmáros tartozás kifizetését a munkáért járó honorárium részeként könyvelte el.

⁷⁵⁹ MNL OL, E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49., fol. 384r., „Anno 1661 A Die 1 Februar(ii) egiß Esztendót által Kereszturj Konihan mindenfele Eles es Koltes rül valo Dictanda – Partlin Mihály számtartosagaban”.

⁷⁶⁰ Ld. MTA BTK MI, Lvt. A-I-51a/850. sz., Jankovich Miklós gyűjtése. Az adatra regesztá alapján – amely nem közli, hogy bécsi mesterekről van szó – Koppány Tibor is hivatkozik, de ő a kastély épületére vonatkoztatva említi: KOPPÁNY 2002a, 385; KOPPÁNY 2014, 181.

várban, beleértve magukat Nádasdyékat, de a familiárisokat és az udvartartás tagjait, továbbá a vendégeket és az időlegesen foglalkoztatott mestereket is.⁷⁶¹ Stukkátorok jelenlétéről elsőként február 7-én esik szó, ekkor mintegy 3 napot vannak ott, majd 23-án ismét feljegyzik őket. A Bertinallinak szóló megbízáson rögzített első kifizetéssel (május 8.) az akkori munkájukat honorálhatták, ami így talán valóban az írott megrendelés előtti felmérés, illetve a tervezés lehetett. Február 7-én ugyanis név nélkül nem csak egy stukkátort említenek, de mellette egy *Baumeistert* is, aki talán maga Bertinalli volt, ugyanis hasonló megnevezéssel élve, „Stukator Baumaster Andre Ur”-ként, azaz stukkóépítő-mesterként találkozunk vele két évvel később, szintén az egyik gazdasági összeírásban.⁷⁶² A gyertyák kiosztásának jegyzéke szerint a mondott napokon (február 7–9.) Nádasdy és felesége is Keresztúron tartózkodott, míg a stukkátorok későbbi otlélékor már nem. Lehetséges tehát, hogy február elején került sor a munka megbeszélésére Nádasdy és Bertinalli között, s amennyiben így volt, a korai dátum arra utal, hogy a palota 1658 végére, 1659 elejére építészeti szempontból a befejezéshez közeledhetett. Ez abból is gondolható, hogy ugyanez a jegyzék 1659. május 27. és június 6. között „üvegcsinálók” jelenlétét rögzíti – feltehetően ekkor már az új épület ablakainak üvegezése zajlott. Mindenesetre az éves gyertya-könyvelésben február végét követően csak május 27-én, június 18–19-én, illetve 23-án esik szó stukkátorokról, utána nem, ami eléggé megbízhatóan jelzi, hogy a munka az év második felében már nem folytatódott.

A legalább tizenkét helyiséget magában foglaló kerti épületről az újabb kori irodalom mulatóházként ír. A meghatározás talán az Esterházy-időszakban gyökerezik, ezzel együtt nem bizonyítja, hogy a palota eredetileg is ezzel a céllal készült. Ám hogy hasonló lehetett a rendeltetése, az a Nádasdy letartóztatását (1670. szeptember 3.) követően felvett keresztúri összeírás egy mondatából azért kiderül.⁷⁶³ Az 1670. szeptember végére datálható latin nyelvű leltár bevezető szövege röviden jellemzi a várat és a mellette álló épületet, utóbbit olyan részletekkel, amelyekből képet kaphatunk a palota egészének és belső tereinek kiképzéséről, akkori állapotáról.⁷⁶⁴ Az összeírás a várkastély tagolásával, részeinek leírásával kezdődik, s a helyiségek mentén haladva többnyire megadja rendeltetésüket is, majd áttér a bejárattal szemben álló épületre és a vár környékére. A kerti palotát jelentékeny méretűnek mondja, de nem befejezettnek: hiányzó ajtókkal és ablakokkal. Ami legfeljebb az épület egy részére lehetett igaz, minthogy ellene mond annak, amit a forrás a belső terek készülségi

⁷⁶¹ MNL OL, E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. „Anno 1659 die Prim(o). Mense Febr(uarii). Ez Esztendő által minden rendbeli szüksighre az me(n)y Gyertya Diuersis Vilibus Erogalt arrul valo Registr(um). Partlin Mihaly számtartoságháb(an)”. Számozatlan lapon.

⁷⁶² Az élelmiszer-felhasználások jegyzékében a keresztnév alapján Bertinalliról lehet szó, akinek 1661. november 30-án Keresztúrra való megérkezését rögzítik: MNL OL, E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49., „Anno 1661 A Die 1 Februar(ii) egiß Esztendőt által Kereszturj Konihan mindenfele Eles es Koltes rül valo Dictanda – Partlin Mihaly szamtartosagaban” Bertinalli említése: fol. 400v.

⁷⁶³ A leltár várleírást tartalmazó bevezető része közölve: BUZÁSI 2013a, 241, 2. sz. függelék.

⁷⁶⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 231. Keresztúr, 1670. szeptember vége, fol. 297r–307r. A keresztúri vár és kerti palota rövid leírása a gazdasági és értékleltár bevezetéseként, Hegyessy Márton vasvári kanonok ellenjegyzésével és gyűrűs pecsétjével. A leírás teljes terjedelmében közölve: BUZÁSI 2013a, 241, 2. sz. függelék.

fokáról a továbbiakban közöl: a falak felső részén, s tán a mennyezeten kivitelezett stukkókról és művészi módon készült festményekről, illetve termének két végében a deszkából megépült zenészkarzatokról. Ami nemcsak arról szól, hogy a helyiség addigra már megfelelően díszített volt, de arról is, hogy rendeltetése szerint – udvari zenéléssel kísért eseményeken – alkalmilag használták is. A szöveg a terem fölött és alatt röviden további szobákra utal, végül megemlíti a várat és a palotát körülvevő gyümölcsöskertet, valamint az istállók és a majorság mögött elterülő halastavat.

IV. 4. A KERESZTÚRI KASTÉLY MINT *NEBENRESIDENZ*

A Keresztúrral kapcsolatos források, gazdasági feljegyzések közül ennyit tudunk biztonsággal a kerti palotához, illetve annak építéséhez és díszítéséhez kötni. Mindezek, a Bertinallinak szóló megrendelésen rögzített adatokkal együtt, 1656 eleje és 1658 vége közé datálják az építészeti munkákat, majd 1659 eleje, valamint 1663 vége közé a plasztikai dísz valamilyen mértékű és nem folyamatos kivitelezését. A palotán végzett munkálatok ezt követően valószínűleg leálltak, ami ugyanúgy a keresztúri rezidencia jelentőségének csökkenésével állt összefüggésben, ahogyan az építkezés megindítása annak idején a vár rezidenciális szerepének fontosságával és folytonosságával volt magyarázható. Keresztúr, amely Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia házasságának kezdetétől, 1644 februárjától a család otthonaként szolgált, megőrizte rezidenciális jelentőségét akkor is, amikor Nádasdy 1650-ben megvásárolta a Bécs közelében fekvő Seibersdorfot, a család következő tíz évre szóló tényleges lakhelyét. Keresztúr ezt követően lényegében *Nebenresidenz*ként működött,⁷⁶⁵ ahol Seibersdorfon kívül a Nádasdy család a legtöbbször megfordult, legalábbis ennek a tíz évnek az itineráriumadatai alapján.⁷⁶⁶ Eszerint míg 1650 és 1660 között a Nádasdy hollétére vonatkozó forrásadatok több mint fele seibersdorfi tartózkodására utal, addig valamivel több mint negyede Keresztúrral kapcsolatos. Néhány jól dokumentált év pedig azt mutatja, hogy ebből igen sok az olyan alkalom, amikor Nádasdyné és a gyermekek is Keresztúron időztek, olykor az országbíró távollétében is, csak a női udvartartással: a főember szolgálak, familiárisok feleségeivel, a *Frauzimmer*ekkel, a bizalmas feladatkörű „vénasszonnyal”, a varróasszonyokkal és „mosónékkal”,⁷⁶⁷ vagy a gyermekek az „öreg kisasszonyokkal” (vsz. nevelőnőkkel), olykor a szülők nélkül is.⁷⁶⁸ Volt, hogy a teljes család ottléte napokra, hetekre nyúlt,⁷⁶⁹ amit ilyenkor többnyire vendéglátás, esetleg menyegző indokolt,⁷⁷⁰ de 1659 nyarán éppenséggel az egyik Nádasdy-gyermek születése, mivelhogy július 31-től bába és dajka, majd doktor és

⁷⁶⁵ A Bécs-környéki Sommerresidenz- és Nebenresidenz-építkezésekre – kezdetben itáliai példákra támaszkodva – POLLEROS 1998, 101–104, 119–121, 130–135.

⁷⁶⁶ Ld. www.barokkudvar.hu.

⁷⁶⁷ Vö. az 1656, 1657, 1659. év gazdasági kimutatásait: MNL OL, E 185 (Mf. 31994.), Fasc. 49. Uo. (Mf. 31999.). Fasc. 56.

⁷⁶⁸ Vö. az 1659. év gazdasági kimutatásait: MNL OL, E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56., a június–július hónapokra.

⁷⁶⁹ Pl. az egyik legjobban dokumentált évből, 1659-ből: április 18–május 7.; május 26–június 6.; július 23–szeptember 7.; december 15–21. Vö. az előző jegyzetben hivatkozott kimutatást az 1659. évi gyertyafogyasztásról.

„patikárius” is szerepel a jegyzékben, utóbbiak egészen szeptember első hetéig, Nádasdy és kísérete távozásáig.⁷⁷¹ A keresztelőt is ott tarthatták, mivel augusztus 5-én a győri püspök (Széchényi György) és a csornai prépost is Keresztúron szállt meg a gyertyakönyvelés szerint. E jegyzék mellett még továbbiak, így a keresztúri étkezések résztvevőiről és asztalrendjéről vezetett számtartói kimutatások, bizonyos évekre nézve jól adatolják Nádasdyék otlétének gyakoriságát: a familiárisokkal és vendégekkel, valamint ez utóbbiak kísérete által is kibővült teljes udvarnéppel. Hogy a mindennapok mellett a társasági események, vendéglátások idején gyakran Keresztúrra esett a választás, az talán összefügg azzal is, hogy Seibersdorf nem tudott ezeknek az alkalmaknak megfelelni az udvartartás létszámához képest szerény mérete és befogadóképessége miatt, ami idővel a rezidencia-váltásnak is oka lehetett. A keresztúri palotán ugyanis azt követően szakadnak félbe a munkálatok – az 1670-es leírás szerint némi befejezetlenséggel –, amikor Nádasdy 1660-ban zálogba veszi a szintén Alsó-Ausztriában, de Bécstől kissé távolabb fekvő nagyméretű, kényelmes elosztású középkori várat, Pottendorft, ott alakítja ki állandó rezidenciáját, és célul tűzi maga elé végleges megszerzését. Erre komoly anyagi áldozatok árán 1665-ben kerül sor,⁷⁷² amivel párhuzamosan a többi rezidencia használata látványosan háttérbe szorult.⁷⁷³ Mindenesetre a keresztúri kerti palota megépítése, kiegészülve a várnak a család életében betöltött szerepével, példásan mutatja azt, amit Sárvár hivatali reprezentációra való átalakítása is jelentett: Nádasdy törekvését arra, hogy szétválassza a státusz követelményeihez igazodó, valamint privát élethez tartozó rezidenciális funkciót és helyszínt, megfelelően a különböző rendeltetés igényeinek és reprezentációs jelentőségének.

IV. 5. ÉPÜLETTIPOLOGIAI KORREKCIÓ: PALAZZO IN VILLA

Talán a fent elmondottak adják meg a magyarázatot arra, hogy az 1650-es évek közepén Nádasdy Ferenc miért Keresztúron, nem pedig egy ilyen reprezentációs épületnek alkalmasabb helyen, Seibersdorfon építtette fel kerti palotáját. Amely ráadásul olyan kiemelkedő igényességgel valósult meg, hogy mind impozáns méretét, s homlokzatának eleganciáját, mind belsejének tágasságát és tagoltságát tekintve, messze felülmúlta egy mulatóház igényeit. A forrásokból ítélve később átalakított és valószínűleg térelosztásban is módosított kerti palota a topográfiai irodalomban és Luchese életművében is – mint arról szó volt – *Saalgebäude*ként, vagyis egyetlen nagy

⁷⁷⁰ 1659. június 10. és 12. között a forrásban felsorolt résztvevők alapján az udvar valamely tagjának, esetleg az egyik familiárisnak a menyegzőjét tarthatták. Vö. az előző jegyzetekben hivatkozott gazdasági kimutatást.

⁷⁷¹ Ld. az előző jegyzetekben idézett forrást. Ekkor Nádasdy öt kisebb leánya közül születhetett meg valamelyik: Julianna, Mária Anna vagy Franciska, akiknek nem ismert a születési idejük, csupán az, hogy apjuk halálakor még életben voltak, vagy esetleg Katalin, illetve Zsófia, akikről csak egy 1661. novemberi említésből tudunk. Az aktuálisan ismert adatok alapján összeállított családfa Toma Katalin munkája, ld. In: www.barokkudvar.hu.

⁷⁷² TOMA 2016, 363, a pottendorfi vár és uradalom megszerzéséről ld. a későbbiekben.

⁷⁷³ Nem csak Keresztúré, de Sárváré is. Ld. ezzel kapcsolatban: BUZÁSI 2012, 229–252.

központi tér által meghatározott reprezentációs helyszíneként kapott besorolást.⁷⁷⁴ Noha a belső terek eredeti kialakításának rekonstrukciójára az újabb források ismeretében sem vállalkozom, a 17. századi leírásokból az mindenesetre megállapítható, hogy a keresztúri palota térelosztását nem csupán a *Festsaal* uralta. Elkészültekor mindkét szintjén különböző méretű reprezentatív helyiségek sorából állhatott, tekintve, hogy tizenkét olyan terem, illetve szoba kapott benne helyet, amelyet Nádasdy stukkódíszítésre méltónak tartott, s arra Bertinallinak megbízást adott.

Mindazok az ismeretek, amelyekkel az újabban előkerült források hozzájárulnak az épületről eddig tudottakhoz, összességükben új irányt szabhatnak a kerti palota ikonológiai besorolásának. Joggal vetődhet fel, hogy ami a keresztúri várkastély mellett megépült, az voltaképp egy többterű, szintenként egy-egy szobasort magában foglaló, kerttel körülvevett *palazzo in villa* volt, ennek az épülettípusnak olyan megoldásában kivitelezve, ami arányaiban és homlokzati megjelenésében az arisztokrácia Bécs mellett emelt (*suburbana*) palotáival rokonította. Az épülettípológiai meghatározásként („Stadtpalast im Grünen”), illetve rendeltetés és reprezentációs szerep tekintetében egyaránt érvényes elnevezés felmerült 17. század eleji példákkal kapcsolatban is, azonban kétségtelen, hogy használata inkább a század utolsó negyedében, a bécsi udvar vonzásának köszönhetően emelt elővárosi rezidenciákhoz, palotaszerű épületekhez kötődik.⁷⁷⁵ Mindenesetre tény, hogy erőteljes tagolású 15 axisos homlokzatával és tekintélyes kiterjedésével a keresztúri palotának – jobbára későbbi – analógiáit inkább ebben az épülettípusban találni meg, semmint az épületikonológiailag neki megfelelőbb kerti *palazzók* között. Mely utóbbiak közül típusrokonsága és egyidejűsége miatt egy 1664-ben, *Jan van Ossenbeeck* (1624 k.–1674) rézkarcán megörökített épületet érdemes megemlíteni, Johann Cunibert Wenzel von Wenzelsberg udvari tanácsos, szállásmester, valamint a rézkarc felirata szerint egyben műgyűjtő nyári palotáját, amely a bécsi *Wieden*ben állt, s amelyet Petr Fidler forrással igazolva a Luchesével munkakapcsolatban álló *Giovanni Pietro Tencalla* (1629–1702) nevéhez kötött.⁷⁷⁶ Ez a homlokzati megoldásban rokon, öt axisos *Gartenpalais* ugyanis a hasonló rendeltetésre szánt, de lényegesen impozánsabb keresztúrit éppen hogy arányaiban ellenpontozza.

⁷⁷⁴ FREY 1929, XXIII; PRICKLER 1972, 26; FIDLER 1990, 191.

⁷⁷⁵ Az arisztokrácia Bécs-környéki megtelepedésének és az elővárosi kerti paloták megszorodásának jelenségéről vázlatosan: WINKELBAUER 1999, 410. Tipológiai értelmezésben: KROUPA, JIŘI: *Palazzo in fortezza* und *palazzo in villa* in Mähren: Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Bauaufgabe um 1600. In: *Rudolf II, Prague and the World*. Ed. Lubomír Konečný et al. Prague 1998, 64–69, különösen 68; főként a Liechtenstein-építkezésekhez kapcsolódóan: POLLERROSS 1993, 36–52, különösen 37–39; POLLERROSS 1993a, 176–180; POLLERROSS 2000a, 99–100; a típus tovább példáival: POLLERROSS 2014, 56–85; *Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich* 1999, 256, Nr. 24.

⁷⁷⁶ Ld. FIDLER 1990, 275–276, 508. kép, valamint GALAVICS 1993, 30, illetve *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 306–307 (GALAVICS GÉZA). *Jan van Ossenbeeck* rézkarcának feliratát ld. a hivatkozott katalógustételben. Luchese és Giovanni Pietro Tencalla 1656-ban kezdődő munkakapcsolatára: FIDLER 1990, 362, valamint FIDLER, Petr: „[...] wellen er Euer: Kayserl. May: und dem höchloblichsten Hause schon an 50 Jahr gedienet und große gebeu verrichtet [...]” Der Architekt Giovanni Pietro Tencalla (1629–1702) und seine Landsleute. In: Friedrich Polleroß (Hg.): *Reiselust und Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich*. Petersberg 2004, 50–51.

Petr Fidler az eddigi ismeretek alapján *Saalgebäude*ként meghatározott épületet a század közepére tehető, hasonló célú reprezentációs terek közt egyedülálló megoldásának, s amellet régiesnek mondja.⁷⁷⁷ Előzményét az 1601–1606 köré datált – éppen feleakkora – nagybiccsei „nászpalotában” jelöli meg,⁷⁷⁸ a külön tömbként való megépítést mindkét esetben (további példák mellett) tűzvédelmi szemponttal indokolva.⁷⁷⁹ A keresztúri palota különlegessége – és besorolásának nehézsége – mostanra inkább onnan vezethető le, hogy a Bertinalli-megbízásból tudottan nem csupán egyetlen reprezentatív nagyterem, valamint előtere befogadására épült, azaz *Saalgebäude*nek nem tekinthető, viszont monumentális arányai és többszintes elrendezése miatt nem igazán helyezhető el a régióban nem túl nagy számban ismert egykorú kerti épületek között sem. Ennélfogva nincs típusanalógiája, hazai környezetben semmiképp. Előzményként az ünnepi alkalmakra, de az újabb kutatás szerint nem kizárólag nászpalotának épült biccsei⁷⁸⁰ – a *Saalgebäude*k legkorábbi hazai példája – a mondottak miatt kiesik. Ugyanilyen okból nem sorolható Keresztúr mellé a csáktornyai Zrínyi-vár nemrég forrással kimutatott, valószínűleg ugyancsak reprezentációs célokat szolgáló melléképülete sem, minthogy az 1691/92-ből való rövid említés az emeleti szinten csupán egyetlen *palatium*ot ír – így benne valószínűleg egy újabb 17. századi *Saalgebäude* azonosítható.⁷⁸¹ Ami pedig a Pozsony környéki, *villa suburbanaként* épült egykori kerti palotákat illeti: Pálffy Pál vár alatti pozsonyi nyári rezidenciáját a nádori reprezentációban betöltött összetett szerepe zárja ki a rendeltetés szerint besorolható analógiák közül,⁷⁸² a Forgách Ferenc bíboros által 1615 előtt épült érseki rezidenciát, a Lippay György idején díszkerttel reprezentatív nyaralókastéllyá kiépített és mindeddig *Mauritius Lang* 1663-as metszetsorozatából, kortársi beszámolóiból, illetve Bél Mátyás 1735-ben megjelent leírásából ismert pozsonyi „kertet”⁷⁸³ pedig a legújabb eredményként közreadott forrásanyag, továbbá 19. századi

⁷⁷⁷ FIDLER 1990, 349. Ld. előzményként III. Ferdinánd és Mária Anna infánsnő közelgő esküvőjére a bécsi Hofburgban épült, külön épületszárnyat kitevő, hét axis hosszúságú *Saalgebäude*t, ami 1629–1630-ban Giovanni Battista Carlone terve alapján valósult meg. A terem egy antesalán keresztül kapcsolódott a Hofburg tömbjéhez. FIDLER 1990, 80–81, 375, 18–19. kép.

⁷⁷⁸ A nagybiccsei Nászpalota újabb feldolgozása: *Renesancia* 2009, 695–696, 45 kép. A Nászpalota felső szintjét teljes egészében kitöltő díszterem méretei: 35×13 m. Ld. FELD István: A nagybiccsei Thurzó-kastély, in: *MAMŰL* 8. 2008, 91. A Nászpalota legújabb ismertetése: CHMELINOVÁ, KATARINA a kolektív: *Thurzo. Sprievodca po pamiatkach rodu*. Bratislava 2016, 44–51.

⁷⁷⁹ FIDLER 1990, 364, 375.

⁷⁸⁰ Ld. LENGYEL 2005, 130–131.

⁷⁸¹ KOPPÁNY 2010, 162.

⁷⁸² Pálffy váraljai kerti palotája mint diplomáciai események helyszíne: S. LAUTER 2005, 164. Az 1636-ban megkezdett, s a Habsburg Monarchiában akkor egyedülálló épületegyüttest a 19–20. század fordulóján szakaszokban szinte nyomtalanul elbontották. A több traktusból álló épületet teraszos, szökőkutakkal, kerti építményekkel, pavilonokkal és grottával kiképzett kert vette körül. Részletesen, mesteradatokkal: FIDLER 1990, 90–99, 335, 26–38. kép; FIDLER 1994, 220–222. Bővebb irodalommal lásd a dolgozat II. 3. fejezetében.

⁷⁸³ *Mauritius Lang* primási kertről készült metszetsorozatáról (MTA Kézirattár, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár): ECSEDY 2014; továbbá STIRLING 1996, 89–102; 35. ábra, a kerti palotát is megörökítő lap. A díszkert technikai újdonságokat is jelentő építményeiről ECSEDY 2013, 171–232. Bél Mátyás leírását („Notitia Hungariae novae historico geographia divisa in partes quatuor. Tom. I. Wien 1735.”) Wellmann Imre fordításában közli STIRLING 1996, 89–92. Johann

felmérési rajz-, valamint bontást megelőző fotódokumentáció olyan egyemeletes, a középrész mellett oldalszárnyakkal épült, mindkét szinten helyiségek sorával ellátott kastély-udvarháznak mutatja, amely személyzeti melléképületekkel kiegészülve az érseki udvar számára állandó nyári tartózkodási helyként töltötte be szerepét – ilyenformán rendeltetése szerint nem állítható párhuzamba Nádasdy mulatópalotájával.⁷⁸⁴

A keresztúri kerti palota ismét tipológiai meghatározásra vár és méltó helyét keresi a 17. század magyarországi építészetének emlékei közt. Ami máris megállapítható róla: más, több, jelentősebb, mint korábban gondoltuk; barokk városi palotához méltó külsejével és méretével egy késő reneszánsz várkastély melléképületének szerepében. Amely társtalan, újdonságkereső megoldás – biztosan állítható – inkább a bécsi paloták tervezőjeként akkoriban debütáló Luchese⁷⁸⁵ kísérletező kedvének, mintsem Nádasdy megrendelői elképzelésének volt köszönhető.

V. A NÁDASDY-REZIDENCIÁK ÉS INGÓSÁGAIK A FORRÁSOKBAN. A POTTENDORFI VÁR HELYISÉGREKONSTRUKCIÓJA. NÁDASDY FERENC, A GYŰJTŐ

Voltaképp az osztrák levéltáros, Alfred Sitte 1899 és 1908 között megjelent, bő forrásanyagot feldolgozó tanulmányorozata⁷⁸⁶ ébresztette rá a magyar kutatást arra, hogy Nádasdy Ferenc javainak elkobzásával a 17. század egyik legjelentősebb hazai műgyűjteménye tűnt el szinte nyomtalanul. Ráadásul a tárgyakkal és a művekkel együtt sajnos az értékelhető ismeretek egy jelentős része is odaveszett. A következő évtizedekben Takáts Sándortól⁷⁸⁷ és Schoen Arnoldtól⁷⁸⁸ megjelent, forrásokra építő közlemények az adatok szemléletes összesítésével megpróbálták ugyan az eszmei kár nagyságát érzékeltetni, arra azonban nem vállalkoztak, hogy akárcsak részleteiben körülírják a magyarországi múkincsszármazékért veszteség mibenlétét. Mindkét szerző inkább a sárvári (kisebb részben a pottendorfi) tárház egykori arany és ezüst dísztárgyait, ötvösműveit és ékszereit, továbbá éremgyűjteményét, fegyvereit és textilneműit ismertette, s összességében kevesebb figyelmet szánt a Nádasdy tulajdonában tudott egyéb műtárgyakra. A festmények közül Takáts még csak azokat a magyar vonatkozású portrékat említette, amelyeket – mint Esterházy Pálhoz került

Sebastian Müller 1660-ban tett utazása során vezetett naplója kiadva: KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005, itt a primási kert leírása: 41–43. A naplórészlet magyar fordítása a mű 1714-es kiadása alapján: PIGLER ANDOR: A pozsonyi primási kert. *Napkelet* 3 (1925), 29–31. Lippay György pozsonyi és nagyszombati rezidenciáiról alapvető új eredményekkel, újonnan feltárt forrásokkal és épület-dokumentációval: ECSEDY 2020.

⁷⁸⁴ ECSEDY 2020, 131–136.

⁷⁸⁵ Ld. a Luchese bécsi palotái között 1655-től elsőként épült (elpusztult) Abensberg–Traunpalotát a Herrengassén: FIDLER 1990, 148, 196–198.

⁷⁸⁶ SITTE 1899, 87–96; SITTE 1900, 66–75; SITTE 1907, 47–81, 117–137; valamint SITTE 1908, 31–52.

⁷⁸⁷ TAKÁTS 1900, 147–150; TAKÁTS 1902, 122–127. Takáts kutatásaira és közlésére támaszkodva ad összefoglalást SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest 1919, 166–171.

⁷⁸⁸ SCHOEN 1921: 15. sz. 268–273. és 1921: 16. sz. 281–285.

darabokat – Sitte is részletesen tárgyalt,⁷⁸⁹ Schoen Arnold viszont már egy egész cikket szentelt Nádasdy pottendorfi képtárának.⁷⁹⁰ Meglehetősen indulatos hangvételű írása ezzel együtt inkább megalapozatlan és módszerében is erősen vitatható próbálkozás arra, hogy a Nádasdy-leltárakban szereplő festmények némelyikét a bécsi császári gyűjtemény egyes – főként itáliai – darabjaival azonosítsa.⁷⁹¹ Egyértelműnek látszik, hogy a két kutató szempontjait a századforduló idejének jellemzően tárgyközpontú értékszemlélete irányította (ami alatt a történeti vonatkozású és iparművészeti tárgyak elsőbbsége értendő), ám egyoldalú érdeklődésükben szerepe lehetett annak is, hogy a Sitte által feltárt és feldolgozott összeírások (melyeknek számát Takáts tovább bővítette) a részletesen adatolt ötvösnumékhez képest a képzőművészeti anyagra nézve túl kevés információt tartalmaztak ahhoz, hogy az akkori kutatási preferenciáknak megfelelő értékelésre, következtetésre jussanak belőlük.

Mi tagadás, ez utóbbi téren ma sem vagyunk könnyebb helyzetben, annak ellenére, hogy a Nádasdy Ferenc tulajdonában volt művekre és tárgyakra vonatkozóan jelenleg (nem számolva a leltármásolatokkal) 63 olyan leltárt ismerünk, amelyik 12 helyszínt, illetve gyűjteményi egység teljes vagy valamilyen szempont szerint készült összeírását tartalmazza. Az alább hivatkozott leltárak az 1630 és 1682 közötti évekből valók, közülük több egyazon anyagrészre vonatkozik, az összeírás alkalmának és céljának megfelelő, változó információmennyiséggel.⁷⁹² Az abból leszűrhető értékelésével az a szándékom, hogy lehetőség szerint rekonstruáljam Nádasdy környezetének képzőművészeti jellegét, körvonalazva szerepét az országbíró közeleti pályáját kísérő imázsépítésben is.

V. 1. A NÁDASDY-REZIDENCIÁK 1669. ÉVI ÖSSZEÍRÁSA

Az áttekintés és összegzés alapját – a célszerű egyidejűség érdekében – az 1669-ben készült összeírások adják. Felvételükre egy olyan leltározási folyamatban került sor, amit maga Nádasdy rendelt el, illetve ami a leltárszövegek megjegyzései alapján néhol az ő személyes felügyeletével és részvételével zajlott. Információtartalmuk többrétegű: egyfelől mert az egyes helyszíneken az országbíró idejére jellemző állapotot tükrözik, másfelől mert azokban az esetekben, ahol kimutatható Nádasdy közreműködése, a megadott adatokból következtetéseket vonhatunk le arra, hogy ő maga mit tartott fontosnak a tárgyról rögzíteni. Ilyenkor nemcsak a közlés, de éppenséggel annak hiánya is bizonyos esetben információnak minősül.

⁷⁸⁹ SITTE 1907, 123–124.; TAKÁTS 1902, 127.

⁷⁹⁰ SCHOEN 1923, 53–58.

⁷⁹¹ A tárgyak téves agnoszkálásával Rózsa György foglalkozott átfogóan, aki egy-egy erőltetett azonosítás helyreigazításával felhívta a figyelmet arra, hogy a Nádasdy-gyűjtemény egykori mű- és ötvöstárgyainak meghatározása csak az egyes művek provenienciájának végigkövetésével, adataik lehetőség szerinti minél pontosabb feltárással és figyelembevételével lehetséges. RÓZSA 1973. 13–80, 107–141., itt különösen 140.

⁷⁹² Az alábbi, csak utalásokban hasznosított leltárak mint a 2007–2012 között folytatott OTKA-kutatás (ld. a bevezetőben) eredményei, egy majdani forráskiadványban kerülnek publikálásra. Jelzeteik első szerepeltetésekor a következőkben mindenhol megadom a forrás átirójának nevét.

Az 1669-ben történt inventálás egy olyan számvetés része, amelynek valószínűleg nem ismerjük minden dokumentumát, de amelyből fennmaradt egy vaskos folió-kötet, több helyszín, illetve ingóságállomány összeírásával.⁷⁹³ Pottendorf berendezésének és „felső tárházának” számbavételével kezdődik,⁷⁹⁴ a *Kunstammer* tárgyainak részletes leírásával folytatódik,⁷⁹⁵ majd olyan ékszerek, ruhák, viseleti darabok és használati tárgyak különféle jegyzékei következnek, amelyek a vár készletéhez tartozóan valamilyen alkalmazott kezelésébe vagy éppenséggel valaki révén elvitelre kerültek. Ilyen mindjárt a sorban következő, 1669. január 29-re datált jegyzék ékszerekről, ezüstművekről és öltözeti darabokról, amely tárgyakat az országbíró leánya, Nádasdy Julianna (később apáca a pozsonyi orsolyitáknál) vitt magával Pottendorfról.⁷⁹⁶ Juliannát idősebb nővére, Draskovich Miklósné Nádasdy Krisztina vette magához *Frauzimmer*ével együtt, a leltár dátuma szerint egy héttel anyjuk, Esterházy Anna Júlia január 22-én, szülés közben bekövetkezett halála után. Ezután jönnek sorra azok az „Inventariumok, Kinek Kinek Vram eö Nag(ysag)ha ezközében mi assignaltatot kezekhez”,⁷⁹⁷ amelyek közül néhány – csakúgy, mint az előbbi – a leltár címét és tartalomismertetését leszámítva német nyelven íródott, az ott lévő többlettől eltérő kézírással. Némelyik datált, a kötetbe írás sorrendjében 1665. október 1-re a konyhai eszközök leltára,⁷⁹⁸ 1668. november 27-re a tálnok kezelésében lévő edényeké,⁷⁹⁹ illetve 1669. február 6-ra keltezve a főbortöltőnek, illetve a textilművekhez való inventárium.⁸⁰⁰ A többféle jegyzéket tartalmazó pottendorfi összeírást további helyszínek leltárai követik: Nádasdynak a mai *Augustinerkirche*vel szemben álló, még Nádasdy Tamás vásárlásaként szerzett⁸⁰¹ bécsi palotájáé,⁸⁰² majd azoknak a „házi eszközöknek a consignatiója”, amelyek Pozsonyban a palatinusnénál, azaz Pálffy Pál nádor özvegyénél, Franziska Maria Khuen von Belasy grófnőnél, Nádasdy Anna

⁷⁹³ MNL OL, E 185 (Mf. 31996–31997.), Fasc. 52., fol. 190r–330v.

⁷⁹⁴ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 190r–213r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁷⁹⁵ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 214r–229r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁷⁹⁶ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 231r–234r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁷⁹⁷ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 234v–236r, a pottendorfi pohárnoknak átadott tárgyak leltára. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁷⁹⁸ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 239r–v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁷⁹⁹ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 240r, a tálnok kezelésében lévő edények leltára. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Kiss Erika munkája.

⁸⁰⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 240v, fol. 241r–244r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Kiss Erika munkája.

⁸⁰¹ A kérdés legújabb feldolgozása: DEÁK 2015, 571–583; továbbá ld. PÁLFFY 2010, 114–115; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 776. A hely megnevezésével említve Nádasdy Ferenc országbíró egy dátum nélküli elismervényében: ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse Reihe D. Nr. 77., Litteralien den Grafen Franz v. Nádasd betreffend, Nr. 87.

⁸⁰² MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 245r–246v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

Terézia anyósánál maradtak.⁸⁰³ Sajnos Nádasdy két pozsonyi házának összeírása – egyelőre ismeretlen okból – nem került ebbe a leltársorba. Pedig a helye itt lenne, mivel az inventálás hozzávetőleges topográfiai rend szerint halad: Drassburg berendezésének jegyzéke⁸⁰⁴ következik, majd a keresztúri váré⁸⁰⁵ és tárházé,⁸⁰⁶ mely utóbbiak ismét datáltak, mégpedig 1669. május 7-re. Sárváron 1669. május 12-én kezdődött a leltározás, előbb a vár egyes részeinek berendezésével,⁸⁰⁷ majd a tárház összeírásával.⁸⁰⁸ Az inventálás március 20-án Kapuváron folytatódott,⁸⁰⁹ és – 1669. december 7-i keltezéssel – a Nyitra megyei berencsi vár⁸¹⁰ ingóságainak számbavételével zárult.

A kötetes példányból a leltározási folyamat kezdetének ideje nem állapítható meg, Pottendorfról szóló első része ugyanis nincs dátummal ellátva, két egyező tartalmú, február 4-re keltezett, külön fennmaradt leltárváltozat alapján azonban az összeírás kezdete meghatározható. Közülük az első egy betoldásokkal, áthúzásokkal javított példány, amelyben a tárgyleírásoknál – színre, darabszámra, anyagra, illetve kinézetre vonatkozóan – gyakran fordulnak elő fogalmazással összefüggő szövegmódosítások, pontosítások.⁸¹¹ Munkapéldánynak, pizskozatnak látszik, amit alátámaszt az is, hogy ezen a változaton nem található a következő oldal első sorát hivatkozó *custosok*, szemben az ugyanakkorra datált másik, küllemére nézve rendezettebb jegyzékkel – ami ez utóbbit inkább másodpéldánynak tünteti fel.⁸¹² S ebben az összefüggésben van szerepe annak is, hogy a pizskozatnak tekinthető, vélhetően első változat lett Nádasdy hitelesítő kézjeggyével ellátva. A kötetben fennmaradt leltársorozat tehát egy tisztázat, amelynek Pottendorf berendezésére vonatkozó első része a február 4-én kelt leltárak alapján íródott, azok egymástól való apró szövegeltérései szerint a két leltárra egyaránt

⁸⁰³ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 247r–250v. Nádasdy Anna Terézia mielőtt 1666-ban a császárné, Margaretha Theresia udvarhölgyei közé került, egy ideig az özvegy nádorné bécsi házában tartózkodott. A nádorné fiával, Pálffy Jánossal, annak kétéves udvari szolgálatát követően, 1668. június 8-án lépett házasságra Bécsben. Ld. TOMA 2005. 42; FUNDÁRKOVÁ 2013, 411. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸⁰⁴ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 251r–253v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸⁰⁵ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 254r–261r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸⁰⁶ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 262r–269r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸⁰⁷ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 270r–271v, fol. 272r–277v. A kiadásra szánt leltárak elkészült átírása az első esetben Kiss Erikától, a második leltári egység esetében tőlem.

⁸⁰⁸ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 278r–314v. Csaknem teljes terjedelmű közlését adja, de nem betűhű átírásban: SCHOEN 1921. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Kiss Erika munkája.

⁸⁰⁹ MNL OL, E 185 (Mf. 31997.), Fasc. 52., fol. 315r–326v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸¹⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 31997.), Fasc. 52., fol. 327r–330v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸¹¹ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., fol. 1r–8r. Nádasdy Ferenc által hitelesített példány. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸¹² MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., fol. 23r–29v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

támaszkodva. Hogy a kötetbe írt leltársor másolatként készült, kitűnik abból is, hogy a topográfiai-kronológiai rend egy helyen megtörik: előbb került be (feltehetően jelentősége okán) Sárvár teljes anyagának május folyamán rögzített jegyzéke, és csak azt követi Kapuvaré márciusi keltezéssel. De a kötetes példány másolat-volta a leltár-előzményekkel összevetve is szembetűnő: amíg a leltározáshoz közvetlenül kapcsolódó, februárra datált pottendorfi jegyzékek gyakran több tárgyat tüntetnek fel egy sorban, és a szövegbe foglalják a darabszámot is, addig a kötetben (nemcsak Pottendorf esetében, de másutt is) minden tárgy tételszámmal ellátva, külön sorba, a mennyiség pedig a tételek végére, numerososzlopokba került. Emellett a fogalmazás is összefogottabb, néhol tárgyyszerűbb, kalligrafáltabb összképpel és a lap alján ismét *custos*okkal. S amint Pottendorf helyiségeinek összeírásához, úgy *Kunstammer*ének leltárához is tartozik egy munkapéldány,⁸¹³ amely ugyan dátum nélküli, de a sűrű javításokból, valamint lapszéli és lapalji betoldásokból ítélve a leltár felvétel alkalmával készült, és a hiányzó utolsó *Schraibtsch*, valamint az „Apro Ezüst Művek” anyagát leszámítva megegyezik a kötetben lévő másolattal. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a leltározási folyamat a pottendorfi vár és *Kunstammer* összeírásával 1669. február 4-én (amúgy egy hétfői napon) kezdődött, az a néhány korábbi dátumú, jobbára készlet-leltár amely ugyanott található, szintén másolatként került a pottendorfi egység végére, dátumuk így nem tekinthető az addig beírtak *ante quem*jének. A munkapéldányok, illetve a korábbi összeírásokból rendelkezésre álló jegyzékek összemásolása némely datált lapszéli bejegyzés, illetve a dátumhoz köthető sárvári tárházra való megjegyzés alapján 1669. május közepe és szeptember eleje között történhetett.

Nádasdy országbíró tehát a felesége halálát követő második héten már hozzáfogott ingóságai számbavételéhez; több hónappal azelőtt, hogy Anna Júliát a lékai ágostonosoknál végső nyugalomba helyezték volna.⁸¹⁴ Az ingóságok ilyen gyorsan megkezdett, szisztematikus összeírásának magyarázata Nádasdy 1663. július 10-én kelt végrendeletéből tudható meg.⁸¹⁵ Ebben osztrák mintára („austriai törvény szerint”) hitbizományként, az elsőszülöttség (*primogenitura*) alapján történő öröklési rendben hagyta utódaira legjelentősebb ingatlanait: a család ősi várát, Sárvárt, Alsó és Felső Vidékkel, valamint főrezidenciáját és akkori lakhelyét, Pottendorft, továbbá Szarvkőt és Drassburgot, illetve városi házait *intra et extra regnum Hungariae*.⁸¹⁶ A 17. században azonban nem szokásos módon és törvényileg ekkor még nem szabályozott formában⁸¹⁷ ingóságairól is hasonlóképpen rendelkezett, nevezetesen oly módon, hogy „ingó marháit” soha „föl ne oszthassanak, hanem az sárvári tárházban az öregbik atyafi kezénél tartassék”.⁸¹⁸ Hogy mely darabok kerülnének a kissé odébb „köztárház”-nak mondott és szándéka szerint testamentumával hitbizományi kincstárrá tett tárházba, azt fiainak „itt meg nem nevezhetem, hanem magam keze írása alatt hagyom [...]

⁸¹³ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 79. Nr. 50., fol. 1r–7r, Pottendorf, 1669. január után. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Kiss Erika munkája.

⁸¹⁴ Esterházy Anna Júlia temetésére a lékai családi kriptában 1669. október 7-én került sor. A gyászbeszédet Sennyey István veszprémi püspök tartotta. RMK I. 1080.

⁸¹⁵ SCHÖNHERR 1888, 176–187, 369–382, 580–591.

⁸¹⁶ Uo. 372, 378–379.

⁸¹⁷ KÁLLAY István: A családi hitbizományok Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 50 (1979), 71, valamint főképp PERES 2009, 95; PERES 2014, 140.

⁸¹⁸ SCHÖNHERR 1888, 580.

pecsétjek alatt, lajstroma lévén mindeniknél”.⁸¹⁹ Vagyis Nádasdy végrendeletének írásakor egy hitbizományi ingóságileltár összeállítását tervezte, amely 1663-ban valószínűleg nem készült el.⁸²⁰

Feltehetően az akkor be nem váltott szándék megvalósításához fogott hozzá a felesége halála utáni hetekben, mivel testamentumát úgy alkotta meg, hogy azon egyébként változtatni már nem akart.⁸²¹ Ennek ellenére 1669. április 20-án egy második végrendeletet írt, amelyben vagyónára nézve lényegében megerősítette korábbi végakarata, egyértelmű utasítást adva, miként járjanak el a hitbizományként örökül hagyott javakkal.⁸²² A leltármásolatokat tartalmazó kötet mindenesetre nem tartható azonosnak a második végrendelet utólagos mellékleteként valószínűleg valóban elkészült és véglegesnek szánt hitbizományi jegyzékkel, mivel egyfelől nincs hitelesítve Nádasdy aláírásával, valamint a végrendeletében nyomatékka említett pecsétjével, továbbá mert olyan megjegyzések találhatók benne, amelyek a pottendorfi *Kunstkammer* egyes tételeinél utólag tüntetik fel azt, hogy a tárgy időközben (szeptember 4-én) „a sárvári tárházba vitetett” – esetleg éppen a hitbizományi kincstár állományának összeállítása, véglegesítése kapcsán. Mindazonáltal tény, hogy a számbavételi folyamatnak valószínűleg több dokumentuma nem ismert, így például az a jegyzék, amelyet – úgy tudni – elfogásakor Nádasdy végakarata egyik végrehajtójának, Esterházy Mihálynak adott át megőrzésre,⁸²³ amely jegyzék (a jelentőségét sejtető eljárásból ítélve) talán a hitbizományi anyag leltárának kész, hitelesített példánya volt.

Az elmondottak az 1669. évi leltársorozat dokumentáló értékét a szokásosnál kissé magasabbra helyezik. Nemcsak Nádasdy közreműködése miatt, hanem azért is, mert a hitbizomány alá utalt kincstári egységek, művek rögzítése ezúttal többet jelentett, mint szokásos tárgyszerű leírásukat. A jegyzékekben – túl a megadott vagyoni értéken (az ékszereknél és ötvösműveknél) – benne foglaltatik az az átörökíteni kívánt személyes tudás is, amivel Nádasdy a tárgyakról rendelkezett. A berendezés egyéb részeire vonatkozóan viszont annak van jelentősége, ami hiányzik a leírásokból.

A festményekre nézve mindenesetre ez utóbbi szempont és értékelésmód érvényes: a rezidenciák, elsősorban Pottendorf, Sárvár, Keresztúr, Bécs és Drassburg műtárgyairól, főképp képeiről ugyanis a leltárakban írottak alapján jószerével mennyiségi alapon értesülünk. Az ismert forrásadatokat összesítve 616, darabszám

⁸¹⁹ Uo. 580–581.

⁸²⁰ A különböző leltártípusokat, köztük a tulajdonosi leltárakat és formai megkötéseiket (tételszámozás, számmal azonosított, illetve más módon pontosított elhelyezés) 16–17. századi példák alapján, a leltárak forrásértéke szempontjából tárgyalja: KLAPSIA, HEINRICH: Von Kunstkammer-Inventaren. Versuch einer quellenkritischen Grundlegung. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 49 (1935), Heft 1–2. 444–455, különösen 447, 450.

⁸²¹ SCHÖNHERR 1888, 585.

⁸²² MNL OL, E 185 (Mf. 31986.) Fasc. 40., fol. 231r–233r. A „Szent Anna Eremusaban”, azaz a Mannersdorf melletti Szent Anna karmelita remeteszékhelyén készült végrendelet hivatkozott része: „Tizenegyedszer [...] Az Ingo marhát az Inventariumok szerint reinventaltassáák. Az Tárházbélt helyben hagyván, az többit intézzék el, mindeneket Testamentumom szerint [...]”.

⁸²³ PAULER GYULA: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeskűvése (1664–1671)*. Budapest 1876, II. köt. 141, ill. ennek alapján: SCHOEN 1923, 57.

szerint megadott képről tudunk, ennél azonban több lehetett, mivel Pottendorfon és Keresztúron jelentős mennyiséget számlálatlanul jegyeztek fel.⁸²⁴ A legtöbb műtárgy Pottendorfon volt, ahol a lakóterekbe tartozó 170 festmény mellett a *Kunstkammer* helyszínen felvett leltára további 110, különböző méretben és hordozó anyagra készült képet említ meg, közülük a Bécsbe szállított 108 múnél a témát is megadva. Majd Keresztúr következik 202 festménnyel, amiből csak 93 volt a kastély termeiben, a többi 109 a tárházban őrzött kisebb-nagyobb mű volt, míg Sárváron – néhány kincstári tárggyal együtt – 104 darabbal számolhatunk. Bécsben 34 kép volt, Drassburgban 11. Mint arról már szó esett, Pozsony nem szerepel az 1669-es évre tehető leltárak között. Nádasdynak a várofal közelében, a Gabona-téren (egykorú magyar elnevezéssel „Bozapiacz”),⁸²⁵ valamint a váraljai Ispitály utcában volt egy-egy háza, amelyekre valószínűleg országbíróvá történt kinevezése, vagyis 1655 után (de még 1660 előtt) tett szert, ugyanis az 1655 tavaszán kezdődött országgyűlés idejére még bérelt szállást foglaltatott.⁸²⁶ Két pozsonyi házáról mindenesetre csak a kamarai bizottság által 1670 szeptembere után felvett keltezetlen, latin nyelvű összeírást ismerjük, amelyben feltűnően szerény, minden díszítést és luxust nélkülöző és csupán a legszükségesebb bútorokra korlátozott berendezést találunk. A helyiségek leltárbeli megnevezései arra utalnak, hogy az országbíró és felesége a Gabona-téri épületet használta, ennek ellenére (csakúgy, mint a másik házban) sem kárpit, sem szőnyeg vagy textílnemű nem volt benne, festmény is mindössze egy Mária-kép.⁸²⁷ Az ismert leltárak a jelentősebb várak és kastélyok közül sem Csejtén,⁸²⁸ sem Kapuváron, sem Berencsen nem említenek képet

⁸²⁴ A megadott képmennyiség az alábbi leltárak adataiból állt össze: Pottendorf – a vár-berendezés és a *Kunstkammer* leltárai: 1669. február 4. után (MNL OL, E 185, Mf. 31996., MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45.), 1671. február 11–14., 1671. június 25., 1671. augusztus (MNL OL, E 156, UetC Fasc. 160. Nr. 4., ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1024, valamint Kontrakte und Reverse A 1025), 1673. július 5–10. ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1); Sárvár – a vár-berendezés és a tárház leltárai: 1669. május 12. (MNL OL, E 185, Mf. 31996.) 1670. szeptember 18. (MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 16.), 1671. április 30. után (MNL OL, E 185, Mf. 32000.); Keresztúr – a vár-berendezés és a tárház leltárai: 1669. május 7., 1669. május 16. (ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234; MNL OL, E 185, Mf. 31996.), 1670. szeptember vége (ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 231), Bécs – 1669. április? (MNL OL, E 185, Mf. 31996.); Drassburg – 1669. április? (MNL OL, E 185, Mf. 31996.), 1670. szeptember 24., 1670. szeptember 30. (ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 231). A felsorolt, kiadásra előkészített leltárak elkészült átírása Toma Katalin, Viskolcz Noémi, Kiss Erika, Király Péter, valamint Buzási Enikő munkája.

⁸²⁵ Ld. ORTVAY TIVADAR: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben.* Pozsony 1905. <http://www.ortvay.eu/utmutato> A tér magyar neve 1658. évi adatból származik.

⁸²⁶ Nádasdy 1655. február 22-én írja Batthyány Ádámnak, hogy szolgálait küldte Pozsonyba szállást foglalni. Az adatot közli TOMA 2007, 116/19. j. Ugyancsak ő hoz forrást arra, hogy 1660-ban Nádasdy pozsonyi házát említi egy nemesi házakat, ill. azok taxarészét felsoroló lista. Ld. TOMA 2005, 52.

⁸²⁷ MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., fol. 456r–461v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Toma Katalin munkája. Nádasdy pozsonyi házait az Udvari Kamara 1671-ben a karmelita rendnek tervezte átengedni (BADÁL 1975, 301, 1103 sz.), majd 1677-ben a jezsuitáknak adományozta. Ld. BADÁL 1976, 126, 1187. sz.

⁸²⁸ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 87. Nr. 7. 1661. július 16.; uo. Fasc. 98. Nr. 21. 1662–1672. A két leltárból részleteket közöl: MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának *forráskiadványai* 1981, 46–48.

vagy egyéb, műtárgy jellegű darabot, Füzéren viszont egy 1665-ben készült összeírás szerint az „ebédlő palotán” az egyik Báthory fejedelem portréja függött.⁸²⁹ További következtetésekre az egyes rezidenciákban őrzött képek mennyiségi aránya alapján és műfaji összetételének kibontásával juthatunk.

V. 2. DRASSBURG, BÉCS ÉS KERESZTÚR FESTÉSZETI BERENDEZÉSE

A 16 helyiségből álló drassburgi kastély nyolc festményéről pusztán létezésükön túl a leltárból annyit tudunk meg, hogy négy közülük az ajtó fölött volt elhelyezve, vagyis feltehetően kisebb lehetett, kettő pedig az „ebédlő házban” függött. Ugyanitt volt a kastély kilenc kárpitjából két „aranyos viselt”, bőrből való, míg két „niderlandi” kárpit (két másik egyszerűbbel) a Nádasdy szobájából nyíló hálólhelyiséget díszítette. Az 1669-ben felvett magyar nyelvű leltár a „főlső házban” egy kis kápolnát említ, benne képpel és feszülettel. A konfiskálók által 1670 szeptemberében készült német nyelvű összeírásból azonban kiderül, hogy ebben a tételben egy kápolna formára alakított *grottáról* van szó, benne egy törött Krisztus- és a két fából készült Mária-ábrázolással, ami feltehetően egy (hiányos) Kálvária-szoborcsoportot jelent a két Máriával. *Grottán* itt az akkori szóhasználatnak megfelelően olyan, figurákkal és tárgyakkal, olykor *naturáliákkal* megformált, valós környezetet imitáló, nemegyszer kabinetszekrénybe helyezett *Bergwerk*-szerű építményt kell érteni, ami a 16–17. századi *Kunstkammerek* kedvelt tárgy típusa volt.⁸³⁰ A csaknem egyező szövegű két leltár szerint a legszükségesebb bútorokkal ellátott kastély több szobáját nemigen használhatták. Erre utal, hogy az „ebédlő házban” kívül csak egyetlen helyiség szerepel funkciója nevével, „Az Ur be nylo haza”, amit Nádasdy bizonyára alkalmilag lakott, továbbá, hogy több szobában sérült vagy hiányos volt a bútor, s a képek, kárpitok előfordulása is mindössze öt – használatban volt – helyiségre korlátozódott.

Nádasdy kiemelt szerepű rezidenciájának, bécsi palotájának leltára feltűnően kevés, mindössze hét szobát, illetve termet nevez meg, viszont ezek mindegyike gazdagon díszített volt: falaikat 34 kép és 39 kárpit borította.⁸³¹ A nagyteremben, azaz „az Palotában” és az „utanna Valo hazban” öt-öt festményt írtak össze, olyan berendezéssel kísérve, amely szerint ez utóbbi lehetett Nádasdy fogadószobája: asztalkán álló

Mindkét kiadásra szánt leltár elkészült átírása Toma Katalin munkája. A csejtei vár és néhány felső-magyarországi uradalmi központ berendezésének rövid jellemzését ld. TOMA 2016, 362.

⁸²⁹ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 15. Nr. 8. 1665. szeptember 18., fol. 3r. A leltárból részleteket közöl: *Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai IV.* UetC. 1. füzet. Budapest 1967, 232–234. A lelőhely megjelölése nélkül teljes terjedelmében közli KOMÁROMY ANDRÁS: A tolcsvai Bónis-család levéltárából. I. *Történelmi Tár* (1886), 172–181. Báthory fejedelem képe említve: uo. 173. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸³⁰ A kismartoni kastély 1721-ben felvett leltára a Gallerynek mondott gyűjteményi helyiségben egy földön álló régi törött grottát ír le, egy kisméretű másikat pedig a kincstári helyiség egyik ablakában említ, ld. HARICH 1972, 148, 158. Kisméretű grottákat említ Joachim Enzmillner *Kunstkammerének* leltára is, ld. VORDERWINKLER 1951, 51. A grották egyszerűbb megoldású 16. századi változatát mutatja be: ALFRED AUER et al.: *Schloß Ambras*. Milano, Wien 1966, 42–43.

⁸³¹ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 245r–246v. Kivonatolva közli: DEÁK 2015, 579–580.

Schraibtsch-órával, hosszú asztallal és 26 különböző székkal. Az utána következő, „Jobb kéz felől való Pitvar” kilenc képpel talán a dolgozószoba volt, *studiolo*, benne íróasztal, ülő-vánkosok és „egy feier deszkas Tokban Lakat alatt Levó valami Mesterségh”. Az ugyanitt volt „Sötet Kamara” rendeltetése ismeretlen, mindenesetre két kép volt benne és egy „virginas Lada”, míg a „szegény asszony házában”, azaz Nádasdy-né szobájában ágy, spanyolfal és többfajta, díszesen kárpitozott szék állt. Itt a leltár a falon 11 különféle képet, az asztalon pedig egy arany ráámában álló, feltehetően kisméretű Jézus-ábrázolást említ. A leggazdagabb kiképzésű az ezt követő hálózás volt: az összes kárpit – 13 „niderlandi”, 26 kisebb és nagyobb aranyas, illetve festett – mind itt kapott helyet, egy nagy kép és egy falra akasztott feszület mellett. Ez volt a legotthonosabban berendezve: a baldachinos-függönyös ágy körül selyemmel varrott és dívány szőnyegek, ablakra való posztók, vánkosok alkották a textilneműt, de itt is volt íróasztal, asztali levéltartó-szekrény, tükör, vendégfal, sőt ágymelegítő és borhűtő is. A „leányok háza” ehhez képest szerényebb, kép nem, csak ágyak, székek, asztalok és egy üres almárium volt benne. Az igényes díszítés és felszerelés ellenére a leltár alapján a ház nem úgy tűnik fel, mint ami egy magyar arisztokrata bécsi reprezentációjára volt szánva. A legelőkelőbb berendezéssel a hálózobát látták el, ami társasági érintkezésre kevésbé számító életvitelt jelez.⁸³² Különösen, hogy hiányzanak mellőle azok, a ház urának lakrészét még a városi paloták esetében is kiegészítő helyiségek, mint az *Antecamera* vagy a háló előterét adó *Parade-Schlafzimmer* vagy *Paraderaum*.⁸³³ A különbség még inkább kitűnik olyan kortárs összehasonlításban, mint a Liechtensteinek reprezentációs terekkel megfelelően tagolt bécsi palotája.⁸³⁴ Mivel a falakat díszítő képek témája a Nádasdy-ház esetében sehol nincs megadva, nem tudni, hogy a festmények miként illeszkedtek a szobák funkciójához vagy lakójához.

Nádasdy ifjúkori rezidenciáján, Keresztúron az eddigi helyszínekhez képest nagyságrendekkel nagyobb mennyiségű kép volt, összesen 202 mű. Ami több ugyan, mint az alább következő Sárváron, de figyelembe kell venni, hogy az itteniek ekkorra már nem a berendezés részét alkották. Keresztúron ugyanis ez a mennyiség inkább felhalmozást jelentett, ami legfeljebb a vár fénykorának idejében volt díszítettségről árulkodik. Az 1670-ben leltárba vett 38 helyiségben csupán 93 kép maradt a falon, a többi a „régii” tárházban gyűjtötték össze – ami feltehetően 1669 őszére, a sárvári kincstár elkészültének és berendezésének idejére már kiürült.⁸³⁵ A tárházban a leltározók 34 kárpitról és 109 darab „kötésben” raktározott festményről tesznek említést. A festmények tárgyáról az összeírás semmit nem ad meg, az 1670. szeptember végi leltár is csak annyi megjegyzéssel él, hogy „Diversa imagines maiores et minores”. A 34 kárpit az 1669. évi inventárium szerint ládában, illetve egy almárium fiókjában feküdt, közülük a leltár 13-at „niderlandinak”, 20-at bőrből készültnek mond. Használatban ezzel szemben csak 12 aranyozott bőrkárpit volt, amelyek az egyik

⁸³² A magyar főrendek bécsi kapcsolattartására és társasági érintkezésére ad ez időből áttekintést KOLTAI 2002a, 55–78, valamint PÁLFFY 2002a, 307–331; FUNDÁRKOVÁ 2013, 435–414; TOMA 2013, 415–440; KOLTAI 2013b, 304–336.

⁸³³ WINKELBAUER 1999, 411; POLLEROS 2000a, 103.

⁸³⁴ WINKELBAUER 1999, 413.

⁸³⁵ A keresztúri vár berendezettségéről, teremelosztásáról és olykor a helyiségek funkciójáról az 1656., és 1669. évi leltárak alapján átfogó jellemzést ad, helyenként a berendezést is részletezve: ÖKT LVI 2005, 40–41, 49–50.

audienciás házban, valamint az egyik hálöhelyiségben voltak felakasztva. A várleltár a szerényen bútorozott, mintegy 20 lakóhelyiségből mindössze kilencben említ festményeket, és több esetben műfajukról is információt ad. A „Porkolab haz” egyetlen képe magát Nádasdyt ábrázolta, a kicsit odébb lévő audienciás ház 17 festményéről a leltár csak annyit közöl, hogy az egyik egy asztalra helyezett Mária-kép volt. A hálósobában összeírt 18 festményből egy teljes hónapábrázolás-sorozatról tudunk, „Franczia Aszonyok” allegorikus alakjaival, a „Szenyes [szenes, azaz fűthető] Hazban” elhelyezett nyolc képből pedig az egyik Szent Antalt ábrázolta, öt viszont ismét világi témájú volt, az öt érzék (más leltár szerint a négy elem) allegóriájával.⁸³⁶ Az „Istalog felé valo Bastiaban” a leltár nyolc pogány bölcs ábrázolását említi, és itt található az egyik szöveghely a kettő közül, amikor Nádasdy-leltárban festő-név is szerepel, miszerint egy használaton kívüli, bútorral alig felszerelt, nem éppen jó állapotú helyiségben őrizték „Albert feő kep iro képe”-t, vagyis *Albrecht Dürer* (1471–1528) egy önarcképét.⁸³⁷

Az adat első közlésekor a művet még festménynek gondoltam, külön kitérve az akkor beszédesnek tartott tárolási körülményekre,⁸³⁸ de most úgy vélem, az ellentmondás az ikonikus név és az őrzés méltatlan körülményei között másképp is magyarázható. Ugyanis különös egyfelől, hogy valamennyi leltározási helyszínt figyelembe véve épp itt és épp ennél a tételnél adják meg a leltározók a festő nevét és azt, hogy a mű önarckép, másfelől pedig szokatlan a magyar „fő képíró” megfogalmazás, ami leginkább azzal lenne indokolható, ha az ábrázolás metszet volt, a szövegben közöltek tartalmazó felirattal. A Dürerről készült nem túl nagy számú metszetábrázolás közül csak egy felel meg ennek a kíváncsúnak: *Lucas Kilian* (1579–1637) 1608-ra datált félalakos kompozíciója *Hans Rottenhammer* (1564–1625) műve nyomán, mely utóbbi Dürer egy önarcképének másolata, latin és német felirata pedig lényegében megegyezik a leltárban megadottaknak: „Pictorum et chalcographor(um) Germaniae principis Alberti Dureri genuina effigies”⁸³⁹ Az, hogy a lap metszője annak a *Wolfgang Kiliannak* (1581–1662) a bátyja volt, aki 1613-ban a koronaőr számára a Magyar Szent Korona képét metszette, akár további következtetésre is lehetőséget ad. Mindenesetre az azonosítást alátámasztja, hogy a Nádasdyakkal több generáció óta kapcsolatban álló augsburgi metsző-család tagjáról van szó, s így talán az is értelmet nyer, hogy az ábrázolás a család korai rezidenciájában, a Nádasdy Pál és Révay Judit által leginkább lakott Keresztúron maradt fenn. Visszatérve a várban tárolt további

⁸³⁶ Keresztúr 1669. május 7.-i dátummal felvett, de 1670 szeptemberében német nyelvre átírt és a konfiskáló bizottság által hitelesített leltárában ezen a tételel a négy elem allegorikus ábrázolása szerepel: „Auf der Maur, der Elementen Bilder [...] 4”. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 234., fol. 492v. Továbbá az 1669. évből MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 254r–261r, valamint MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 262r–269r, mindhárom kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸³⁷ A magyar nyelvű leltár nem fogalmaz egyértelműen a kép ábrázoltjára nézve, a német változat (ld. az előbbi jegyzetben) viszont igen, ott (fol. 469v.) a képről ez áll: „Albert: Mahler sein Pildtnuß”.

⁸³⁸ BUZÁSI 2010, 903–904, 912–913.

⁸³⁹ Rézmetszet, 335 × 201 mm. A portré alatti felirat részben megismétli az ábrázolás címeként megadottat, azt részben kiegészítve: „Hanc Pictorum facile principis genuinam effigie [...] offert Lucas Kilianus an(no) 1608. Ab excellentiss(imo) pictore Iohanne Rotenhamero Boio ex originali ipsius Alb(erti). Dur(eri) depict(us) [...]”. Ld. <http://kk.haum-bs.de/?id=l-kilian-ab3-0093>

műtárgyakra: a mondottakon felüli 41 festményt négy helyiségbe elosztva műfaj és témamegjelölés nélkül említi a leltár: ugyancsak egy hálósobában és audienciás házban, valamint az ebédlőteremben. A berendezés monoton jellege és sok esetben rossz állapota alapján a kastély ekkor már csak alkalmi használatban lehetett. Nem találunk benne mindennapi élethez és minimális kényelemhez szükséges tárgyakat, textilt (*superlatot*) is csak a második „háló házban”, ott, ahol a falak bőrkárpittal voltak borítva. Ehhez képest feltűnő a képek viszonylag magas száma, még akkor is, ha közel fele csupán raktáron volt.

A leltárak mégoly szűkszavú adatai ellenére is némileg több információ szűrhető le a két legjelentősebb rezidencián, Sárváron és Pottendorfon gyűjteményként, illetve berendezésként összeírt műtárgyakra, amelyeknek szerepét is pontosabban tudjuk megítélni. Az mindenképpen kitűnik, hogy a két legfontosabb helyszín reprezentációs karaktere koncepcióalapon különbözött egymástól: Sárvár programja az „ósi vár” képzetét adta, díszítése a családi múlt köré épült és az elődök érdemeit, múltbeli dicsőségüket mutatta fel – a kortársak és az utódok számára egyaránt –, Pottendorf ezzel szemben a jelent képviselte, és túl azon, hogy a család lakhelye volt, átgondoltan alakított reprezentációja magáról Nádasdyról szól: közéletben elfoglalt helyéről és szerepéről, társadalmi kapcsolatairól, egyéni érdeklődéséről és gyűjtői elképzeléseiről. Sárvár és Pottendorf képzőművészeti berendezésének összetétele összehangolt elképzelés szerint határozta meg e két vár reprezentációs szerepkörét.

V. 3. SÁRVÁR: A VÁR ÉS A TÁRHÁZ

A sárvári leltárakban megnevezett helyiségek közül csak egyetlen napjainkban is meglévő azonosítható egyértelműen: a díszterem, mennyezetén *Hans Rudolf Miller* tizenöt éves háború hadieseményeit ábrázoló freskóival. Az 1669. évi inventárium „Öregh Palotának” mondja, a mennyezeti képekről nem szól, ahogy effajta díszítésről egyetlen Nádasdy-leltár sem. Az összeírás ezenfelül öt festményt említ meg itt, amelyekről többet csak egy későbbi, Nádasdy kivégzése után felvett német nyelvű jegyzékből tudhatunk meg: ez mellképnek írja őket.⁸⁴⁰ Mivel ekkor eladás céljából vették sorra a lakott terek berendezését, a tételek nemcsak becsértékkal szerepelnek (*taxiert*), de gyakran tárgyszerűbb adatokkal is, jól értelmezhető többlet-információval egészítve ki a magyar nyelvű szöveget.

A dél-nyugatra eső női szárny szerény bútorzatú négy helyiségének mennyezetét stukkó, a szobák falait 29, többnyire „aprónak” mondott kép díszítette. A nyugati szárny teljes emeletét Nádasdy lakosztálya foglalta el, aminek első helyisége a választékos berendezés összetétele alapján talán Nádasdy *studiolója* volt, míg a következő a hálósoba lehetett. Innen nyílt az „Ötödik Haz”, egy teknőboltozatos⁸⁴¹ nagy terem, ami az ellenkező végén, a toronyaljából felvezető és a díszteremmel határos lépcső felől is megközelíthető volt.⁸⁴² A terem funkcióját egyetlen leltár sem írja, és az irodalom sem nevezi meg, mindenesetre az úr lakosztályához tartozóan itt kapott

⁸⁴⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., fol.437r–438v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája.

⁸⁴¹ TÓTH 1973, 249.

helyet a már említett, 20 képből álló egészalakos hadvezérsorozat („Generals Bildter”), ami két mellképpel és négy kárpittal kiegészülve önmagában is impozáns teremtést jelent. A portrésorból két továbbit a díszterem ellenkező oldalán az „Első Vendég Ház”-ban helyeztek el; vagyis a sorozat lényegében közrefogta a 16–17. századforduló nagy török háborújának győztes várostromaival Hans Rudolf Miller által díszített reprezentatív nagytermet.

Egy 22 darabból álló egészalakos hadvezér-sorozat a 17. század hatvanas éveiből olyan adat, ami mellett nem mehet el szó nélkül a művészettörténeti kutatás. Hazai párhuzamait keresve egy Batthyány Ádámhoz köthető említésről kell szólni, miszerint *Johann Ledentu* (1602 k.–1654) császári mérnök és udvari festő 1642-ben 50-nél több festményét ajánlotta a grófnak megvételre,⁸⁴³ köztük a tizenöt, illetve a harmincéves háborúk legjelentősebb, magyarországi hadieseményekben is résztvevő császári generálisairól készült portrékat. Még ha nincs is adat arról, hogy Batthyány vásárolt volna a kínálatból, a példa azt mutatja, hogy magas rangú császári tisztek portréi a 17. század közepén a bécsi udvarral lojális arisztokraták tulajdonában akár sorozatként is előfordulhattak. A „Generals Bild” megnevezés a sorozat ikonográfiáját egyértelművé teszi, magának a típusnak a meglétét pedig – bár nem hazai közegben – olyan további kortárs sorozat is igazolja, mint a császári főtiszték nyolc életnagyságú lovas portréja, amelyeket a Traun grófok bécsi nyári rezidenciáján ír le egy útbeszámoló 1660-ban.⁸⁴⁴

Ha Nádasdy Ferenc sárvári kastélyának két termét császári generálisok egészalakos portrésora díszítette, akkor az azt jelenti, hogy az oszmánokkal folytatott küzdelem képzőművészeti reprezentációjában alkalmasint kiemelt helyet kapott a Habsburg Monarchia katonai szerepvállalása, haderejének védelmi jelentősége is. Sárvár esetében ez ráadásul a török elleni helytállást családtörténeti keretbe ágyazó program párhuzamaként történt. A Miller-csataképeket befogadó díszterem, valamint a generális-sorozatot befogadó, Nádasdy lakosztályához tartozó nagyterem mégis akkor vált egységes reprezentációs térré, amikor Nádasdy 1657-ben megbízást adott *Andrea Bertinallinak* (1604 k.–1677) a díszterem melletti központi lépcső, valamint a két épületszárnyon végighúzó lakosztályok stukkódíszének kivitelezésére. A feladatot részletező, február 22-én kelt megrendelői utasítás szerint⁸⁴⁵ stukkóval kívánta ellátni a lakrészének helyet adó nyugati szárny teremsorát: ebből a hátsó lépcső felől nyíló

⁸⁴² TÓTH 1973, 203, az itt közölt, VII. periódussal jelölt (tájékozás nélküli) váralaprajzon a leltár topográfiai rendje alapján véve ezt a helyiséget, valamint Nádasdy előbb említett szobáját a kaputorony mögötti díszteremtől „felfelé” eső hosszú terem foglalhatta magába.

⁸⁴³ MTA BTK MI, Lvt. A–I–24/325–326. sz., Iványi Béla gyűjtése. Eredetije: MNL OL, P 1314, Nr. 28592, kiadva: IVÁNYI 1983, 560–562, a generális-portrék Johann Tserclaes Graf von Tillyről, Karl Bonaventura Buquoy-ról, Henri Du Val comte de Dampierre-ről, Gottfried Heinrich Pappenheimről, valamint Siegfried (Seifried) és Ferdinand von Kollonitschról uo. 561. A forrást hivatkozva még: KOPPÁNY 2002, 185.

⁸⁴⁴ KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005, 63, 141. A szöveg Tilly, Ottavio Piccolomini, Ludwig Raduit de Souches és Peter zu Holzapfel császári főtiszték lovas portréiról tesz említést. Az útleírás korábbi feldolgozása: TIETZE, HANS: Ein Besuch in Wien beim Regierungsantritt Kaiser Leopold I. Nach einem Reisediarium aus dem Jahre 1660. *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 50 (1918), 23–57.

⁸⁴⁵ MNL OL E 554, Nr. 1662., 3538. A Bertinalli-megbízásra vonatkozó forrás teljes szövegű közlését lásd: FORRÁSOK III., továbbá BUZÁSI 2012, 247, 4. sz.

kisebb szoba mennyezetére „szabad kézzel” formált stukkaturát kért, a kandalló fölé pedig saját és felesége stukkó-címereit rendelte meg. Lakosztálya további helyiségeibe, így a generális-képek sorát tartalmazó nagyterembe sablonnal nyomott, négyzetes keretbe foglalt kartusokat („Quadratur Charteln”)⁸⁴⁶ kívánt,⁸⁴⁷ a sarkokon szabadon formált figurákkal. Jellegét és rendszerét tekintve ez a megoldás megegyezik a díszterem csataképfreskóit körülvevő stukkaturával. Vagyis a Nádasdy-lakosztály és a hozzátartozó reprezentatív nagyterem mennyezetének stukkóborítása formailag a díszteremben lévő folytatása volt. Igaz, nem egyedülként, mivel a dél-nyugati női szárny helyiségei közt elhelyezkedő negyedik terem mennyezete is *quadraturákkal* készült, de az előbbihez képest „Andere furmb vnd Manier” szerint kivitelezve.

Az újonnan épült, illetve átalakított szárnyak 1650-es évek végén megvalósult egységes dekorációja egy nagyszabású megrendelői elképzelést jelez, így az új lakóterek kialakításával és felszerelésével függhet össze a képek megnövekedett száma is. A vár 1669. évi leltárában összesen említett 95 festmény ugyanis igen komoly mennyiségi gyarapodást jelent ahhoz képest, hogy az 1646-ban készült összeírásban öt, és még 1650-ben is mindössze 10 kép szerepel.⁸⁴⁸ Amiből arra lehet következtetni, hogy a lakosztályok festménydekorációja – figyelembe véve a stukkók megrendelésének idejét is – az 1650-es évek végén alakulhatott ki, főképp arra való tekintettel, hogy 1660-tól a vár alig volt használatban. A megelőző állapotról a korábbi leltárak számolnak be, igen szófukar módon. A legkorábbi darabok közül csak hétről tudjuk, hogy portré volt és 1669-ben csak kettő azonosítható belőlük: a császár és a császárné képmása, amelyek már az 1646. évi leltárban is szerepelnek, fiaik, Ferdinánd és Lipót, valamint Lipót

⁸⁴⁶ Vö. a sárvári díszterem mennyezetén, a sziszeki csataábrázolás két végén látható, stukkónégyzetbe foglalt kartusokkal. Fotóját ld. GALAVICS 1976, 32, 33. kép.

⁸⁴⁷ Itt szeretnék kitérni arra, hogy a stukkátornak szóló megbízás egy helyen a feladatot, illetve a mennyezetek számát tekintve nem egyezik meg az 1669. évi leltárban leírt helyiség-beosztással, és az ott megadott helyiség számmal. Minthogy a leltár egyébként még az olyan „kisebb rekesztéseket” is feltünteti, amelyekben nemhogy műtárgy, de gyakorlatilag berendezés sem volt, az inventálást ilyen tekintetben korrektnek kell tartanunk. Az eltérést Nádasdy lakrészében találjuk, a hátsó lépcsőhöz legközelebb eső, kandallós szoba („Harmadik ház”) és a császári generálisok portréit tartalmazó nagyterem („Eötödik Haz”) között, ahol a leltár csupán a „Negyedik ház”-nak, Nádasdy szobájának mondott helyiséget tünteti fel. A megbízás szerint a két szélső tér között négy kisebb is volt („die darzwischen[en] gelegene vier Kleine Gewölben”), amelyeket mind négyzetes keretbe foglalt kartusokkal kellett díszíteni. Az ellentmondás egyféleképpen oldható fel, amit egyébként a szobák leltárbeli leírása más módon alá is támaszt, hogy Nádasdy lakrészét és a mellette fekvő nagytermet egy – esetleg ugyancsak tagolt – folyosó kísérte. Ezt a leltárban megadott ajtó-számok is igazolják: a hátsó lépcső felé eső kandallós szobában és Nádasdy szobájában két-két ajtó volt, míg a nagyteremben csak egy, márpedig a Bertinallinak szóló megbízás a toronyaljából induló és az emeletre felérő lépcsővel kezdi a feladatok sorolását, vagyis a nagyteremmel kezdődő nyugati szárny a lépcső felől teljes egészében megközelíthető volt. Ez egyetlen ajtó mellett csak úgy lehetséges, ha a nagyterem nem közvetlenül a lépcsőre nyílt, hanem egy lépcsőre nyíló folyosóra. Ha ez a szobák számát követve ugyancsak hármassal volt, akkor Nádasdynak az épületszárny közepén elhelyezkedő szobájával együtt ez az elképzelés kiadja a négyzetes stukkóval díszíteni kívánt négy Gewölbét.

⁸⁴⁸ MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 46., fol. 2r–10v, (1646); MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 47., fol. 196r–202v, (1650).

Vilmos főhercegek portréival együtt. Vagyis a Nádasdy-lakrész első szobájában volt uralkodó-portrér pár III. Ferdinándról és Mária Anna császárnéről készült, aki 1646-ban halt meg. A többi – bizonyos Tar Mihály, valamint Miskolci és Trombitás Mátyás⁸⁴⁹ a bejegyzés szerint közös ábrázolása – talán később is a berendezéshez tartozott, leltárilag azonban nem mutatható ki, ahogyan a megfogalmazás alapján azt is csak feltételezni tudjuk, hogy a korábbi összeírásokban „Török kép”-nek mondott két tétel szultánok vagy török főemberek arcképeit jelenti.

A sárvári vár és tárház mintegy 100 darabos festészeti berendezésének 1669-ben történt jegyzékbe vétele csak abban mondható következetesnek, hogy egy Boldogasszony-képet, valamint a császári pár portréit leszámítva, sehol nem közli a művek témáját, sőt műfajukat sem. Ezért is tűnik fel, hogy az új tárház anyagának – igaz, alapvetően részletesebb – leírásakor⁸⁵⁰ az ott őrzött portrék mindegyikét megnevezi, tárházbeli helyüket is megadva. Voltaképp itt, a családi kincstár berendezésében teljesedett ki az elődök katonai és politikai pályája előtt tisztelgő *Stammburg*-reprezentáció: a tárházba belépőt ugyanis a család tekintélyét és vagyonát is megalapozó dédapa, Nádasdy Tamás nádor és felesége, valamint fiúk, II. Ferenc, a későbbi Fekete bég portréi fogadták, közvetlenül a bejárat mellett elhelyezve. A képekről három forrás áll rendelkezésre, darabszámukat viszont egyik sem adja meg. 1669-ben a leltár csak ennyit közöl: „Item Nadasdi Thamas, es Kanisay Orsola, es Giermek Nadasdi Ferencz Képek”; s az 1670-ben készült két latin nyelvű inventárium sem fogalmaz pontosabban amikor leírja őket: „Effigies Thomæ quondam Nadasdy Palatini et Consortis eiusdem Ursulæ Kanisay cum filiolo depictorum”.⁸⁵¹ Az utóbbi megjegyzésből legalább az kiderül, hogy az egyik portré gyermekkori ábrázolás a későbbi Fekete bégről, ennél fogva 1555 (II. Ferenc születése) és 1562 (Nádasdy Tamás halála) között készült képekről van szó.

Az 1669. évi leltár a képeket nem mondja „öregnek”, noha másutt legalábbis utal a méretre, formátumra; vagyis az ősök 16. századi portréi valószínűleg nem voltak nagyméretűek. Ahogyan egészalakosak sem voltak, legfeljebb a kezeket is magukban foglaló háromnegyed-alakban készülhettek, amire Kanisay Orsolya két példányban fennmaradt portréjának különbségeiből lehet következtetni. A Magyar Nemzeti Múzeum Nádasdladányból származó Kanisay-portréja, valamint az a Fraknón lévő másik, amelyik Nádasdy pottendorfi képei közül juthatott az Esterházyakhoz,⁸⁵² a

⁸⁴⁹ Utóbbi feltehetően foglalkozásnév, abból gondolva, hogy Batthyány Ádám rohonc-szalónaki, valamint németújvári prebendajegyzékeiben a zenészek összeírása 1633 és 1650 között egy Trombitás Mátyást említ (más keresztnevű trombitások mellett), többnyire egy szolgálival és két lóval. Ld. BENDA BORBÁLA–KOLTAI ANDRÁS: A Batthyányak udvari zenészei (1627–1664). Adattár. In: *A Batthyányak évszázadai* 2006, 232–237.

⁸⁵⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 278r. A sárvári tárház kérdéskörének feldolgozását, az anyag összetételének vizsgálatát és jellemzését ld. KISS 2010. A leltár csaknem teljes közlése nem betűhív átírásban: SCHOEN 1921.

⁸⁵¹ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 16., fol. 26v. Csaknem egyező szöveggel, 1670. szeptember 18-i dátummal: ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1027, fol. 24v Közli, de a képek számát és elhelyezését tekintve tévesen értelmezi az adatot: TAKÁTS 1900, 124. A kiadásra szánt 1670. szeptemberi leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája.

⁸⁵² Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein, felirata: „VRSVLA DE KANISA TOMAE NADASDI | R(egni) H(ungariae) PALAT (ini) CONIVNX: A: MDLV” A kép pottendorfi eredetére ld. BUZÁSI

kompozíció alsó harmadában nem egyezik meg egymással: más a ruha alsó része és a padozat kialakítása. A 17. századi másolatok készítői az eredeti kompozíciót egymástól eltérő részletekkel fejlesztették egészalakossá, ezzel egyúttal igazolták a 16. századi előkép eredeti formátumát, minthogy Kanizsay Orsolya két portréja a háromnegyedes kivágatig viszont pontosan megegyezik. S bár a magyar és latin nyelvű leltárak nem egyértelműek, a Kanizsay-portré példányai szerint három 16. századi eredetivel számolhatunk: a másolatok egyikén sem szerepel ugyanis a gyermek Ferenc, vagyis őt egy harmadik kép örökölte meg. Végül felmerül a kérdés, hogy a nádor és családja 16. századi ábrázolásairól miért nem szólnak az 1669. évi megelőző leltárak; sem az 1646-ban, sem az 1650-ben felvett jegyzék nem említi őket. Erre magyarázat lehet, hogy már akkor is a tárház anyagához tartoztak, amire az említett leltározások nem terjedtek ki.⁸⁵³

A tárházbeli művek összeírása Nádasdy jelenlétében és közreműködésével történt (a leltár egyes szám első személyű megjegyzései utalnak erre), így információs és jellemzői az országbíró gyűjtő és gyűjteményalakító tevékenységét is tükrözik.⁸⁵⁴ Ezzel függ össze, amit más leltárnál kevésbé tapasztalunk, hogy valamennyi tárházi kép témáját feltüntette. A bejáratnál szemközti falon, „in Fronte”, két *Schraibtsch* között és fölött „egy igen Szép Kép”, egy Utolsó Ítélet függött, „Azon Kép előtt, Egy fekete fabul ualo Feszeőlet Kristus Vrunk képe merő ezüstbűl rajta, es az Halal fei alatta [...]”, vele szemben, a bejárat oldalán pedig az „aito feleőt ket kép, pokol, es Menjorszagh Képe”.⁸⁵⁵ A szokatlan részletesség az adott körülmények között koncepciót jelöl és programot fogalmaz meg, s arra a következtetésre vezet, hogy a kiemelten kezelt műtárgyegyüttessel a tárházhoz mint gyűjteményhez – tényleges funkcióját átértelmezve –, Nádasdy eszkatologikus tartalmat kapcsolt. A szándék egyértelmű: a képtémáknak ebben az összetételében a ’négy végső dologra’ való figyelmeztetés fogalmazódik meg, az Ítélet, a Menny és a Pokol egy-egy festményen, míg a Halál a megfeszített Krisztus által. E művek tárházba emelésével Nádasdy viszonylagossá tette a kincstár lényegét, amennyiben egyfajta tárgyiasult *Vanitas*-ábrázolásként a gyűjtemény felhalmozott ötvöstárgyaiban – a *Vanitas*-csendéletek, *Klenodienschrankok* állandó szereplőiben – az élet elmúlására, az evilági gazdagság hiábavalóságára figyelmeztetett.⁸⁵⁶ Ezzel egyfajta ikonográfiai gondolkodást követve, az összegyűjtött

2008, 45. A portré tényleges korát figyelmen kívül hagyva Jakob Seisenegger körébe utalva, 1555-re datálva közli: KÖRNER 2006. 26.: Nr. 26.

⁸⁵³ Sárvár korábbi, 1633. október 20-án, Nádasdy Pál halálát követően felvett tárház-leltára (MNL OL, E 156, UetC Fasc. 89. Nr. 9.) a hátrahagyott értéktárgyak, s főként az értékesebb ruhaneműek összeírását tartalmazza, de képet ugyancsak nem említi. Ld. *MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai* 1981, 191–192 (részleges közlés); teljes szövegű új közlés: REICHARDT 2009, 49–60.

⁸⁵⁴ A tárház leltárainak jellemzésére: KISS 2010, 939; KISS 2010a, 206–211.

⁸⁵⁵ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 278r–314v. Csaknem teljes terjedelmű, nem betűhű közlése Schoen Arnoldtól. Az idézett helyek: SCHOEN 1921: 15. sz. 269; SCHOEN 1921: 16. sz. 284.

⁸⁵⁶ Ugyan másfajta ikonográfiai utalások alapján, de a *Kunstammer*-tárgyak, valamint a *Vanitas*-tartalom és a végső dolgokra való figyelem közötti összefüggést mutatja ki Christoph Heinrich is Georg Hinz egy 1666-ban festett *Kunstammer*-regal-kompozíciójának (Hamburg, Kunsthalle; további változatai: Potsdam; Koppenhága; amerikai magántulajdon) elemzésében: HEINRICH, CHRISTOPH: *Zum Lob der Kunst, der Dänen und der göttlichen Verheißung*. In: *Das*

hatalmas vagyon mellé a tárházba belépő kortársak és utódok felé egy morális intést, útmutatást fogalmazott meg, amennyiben a műalkotás nyelvén az élet értelméről való meditációra szólította fel őket. A szándék és a megvalósítás mellett, hogy egyedülállóan eredeti, abban is kivételes, hogy a tárgyi összefüggések révén való közlés kifinomult ismeretét, értését és használatának igényét mutatja. A kincstárnak önnön lényegén és funkcióján túlmutató, gondolatilag értelmezett hasonló szerepére nem tudunk más példát a 17. századi Magyarországon.

A tárház 1669. évi jegyzéke egyetlen alkotó nevét adja meg: „Egy igen szép mesterséges Kép Christus Urunk feie tóuis Koronaua, Tekenjős béka heiabul czinalt Ramab(an) ezüstel czifralt Albrect Dúerer hires Kép jro munkaia”.⁸⁵⁷ Ez a szerzősége vonatkozó információ később sajnos nem öröklődött együtt a művel: már név nélkül említi a Nádasdy letartóztatását követő napokban, 1670. szeptember 18-án készült összeírás, ahol pusztán az elhelyezés alapján azonosítható, mint ahogy az eredeti helyét jelölő almárium sorszáma a támpont későbbi leltári előfordulásakor is.⁸⁵⁸ Egyedül az 1671 júniusában Bécsbe szállított tárházi anyag augusztusi leltározásakor részletezték a jellemzőit annyira – igaz, alkotójának neve nélkül itt is –, hogy annak alapján magára a műre is ráismerhetünk,⁸⁵⁹ de sorsa ezután követhetlenné vált.

V. 4. A SÁRVÁRI ÉS POTTENDORFI VÁR INGÓSÁGLELTÁRAI NÁDASDY LETARTÓZTATÁSA UTÁN

A műtárgyak Nádasdy letartóztatása (1670. szeptember 3.), illetve kivégzése (1671. április 30.) utáni sorsát némileg átláthatóbbá teszi és az adatszerű azonosítás lehetőségét is megkönnyíti az, ami a várleltárak sorrendjéből, illetve a jegyzékbe vett anyag későbbi mozgásából kiderül. Érvényes ez elsősorban az arcképekre, annak ellenére, hogy a portré az egyik legrosszabbul adatolt műtárgycsoport az összeírásokban, noha épp az maradt fenn a legnagyobb számban a Nádasdy-megbízásokból.⁸⁶⁰ A többszöri leltárba vétel hozadékai közé tartozik, hogy ily módon

Kunstammerregal von Georg Hinz. (Im Blickfeld. Hamburger Kunsthalle) Hamburg 1996, 21–22. (Die letzten Dinge című fejezet). Érinti az összefüggést Hinz fenti képe, valamint annak egy további változata kapcsán: THEUERKAUFF, CHRISTIAN: Zum Bild der „Kunst und Wunderkammer“ des Barock. *Alte und Moderne Kunst* 11 (1966), 14.

⁸⁵⁷ Említi SCHOEN 1921, 272.; GARAS 1953. 110.

⁸⁵⁸ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1027, Sárvár, 1670. szeptember 18., fol. 6r: „In Armario 3mo, Sub No. 15. Imago Capitis Xti.”; valamint ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1026, Bécs, 1671. február 12., fol. 8v, „Ex Armario 3 Sub No. 15. Imago Capitis Christi.” A kiadásra szánt 1671. évi leltár elkészült átírása tőlem.

⁸⁵⁹ A leltárfelvétel helye Bécs, dátum nélkül, a leltározás kezdetének 1671. augusztusi időzítésére: TOBLER 2015, 427. ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1025, fol. 11v, „3. Armarium: No. 15. Ain Ecce Homo mit schilt khroten pein leisten vnd Silbern Rämbln P. 24” A festőnév ismerete nélkül közli: SITTE 1899, 90. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸⁶⁰ A Nádasdy-ingóságok felmérésének és leltárba vételének, illetve a teljes vagyonösszeírás folyamatának áttekintése Viskolcz Noémitől az előkészületben lévő forráskiadvány bevezetőjeként jelenik meg. Összesítem ezért most elsősorban az egyes gyűjteményi leltárakat

néha bővült a művekre vonatkozó információ, mivel az osztrák kamarai összeírások pontosabbak, némileg tárgyyszerűbbek, s olykor műfajt vagy képtémát is megadnak ott, ahol a magyar nyelvűek nem. Ez azzal együtt is jellemző, hogy ezek a leltárak legtöbb esetben a Nádasdy idejében készült magyar nyelvű jegyzékek adataira épültek.

Az ingatlan és ingó vagyon szeptember 12-én kezdődött összeírása, amelyet területi illetékesség szerint⁸⁶¹ az Udvari Kamara, valamint a Magyar Kamara adminisztrátorai felügyeltek, illetve végeztek,⁸⁶² egy árbecslés nélküli felmérést, az ingóságok esetében csupán a tárgyak jegyzékbe vételét jelentette. A dunántúli birtokok közül az első helyszín Sárvár volt, ahová szeptember 12-én érkeztek meg a bizottság tagjai, akik a Nádasdy idejében felvett (és Pottendorfról áthozatott) leltár alapján szeptember 18.-ra végeztek a kincstár, valamint a várbeli egyéb tárgyak összeírásával.⁸⁶³ Lényegében párhuzamosan történt a pottendorfi *Schatzkammer* és vár inventálása is, amelyre az alsó-ausztriai kamarai tanácsosok szeptember 6-án kaptak utasítást.⁸⁶⁴ A Pottendorfon talált levelezést és személyes iratokat leszámítva – amelyeket a per lefolytatásához Bécsbe vittek – mindent érintetlenül a helyén hagytak, azaz a berendezést, valamint a befalazott ajtajával biztonságba helyezett kincstárat. A változatlan állapot fenntartására és megőrzésére – valamennyi helyszínre érvényesen – az ingóságok zárolását végző bizottságnak a *Hofkammer* írásban is utasítást adott.⁸⁶⁵ Az összeírás az Udvari Kamara által felügyelt birtokokon és várakban 1670. október 3-ra fejeződött be,⁸⁶⁶ a Magyar Kamara alá tartozó felvidéki uradalmaké pedig már szeptember 15. és 18. között megtörtént.⁸⁶⁷ Miután a bizottság végzett a vagyonfelméréssel, s annak eredményét benyújtotta az Udvari Kamarának, javaslatukra a Titkos Konferencia október 27-én arra a döntésre jutott, hogy a per lezárultáig minden maradjon változatlan („in statu quo zu belassen”), a zár alá vett (dunántúli) birtokok működtetésére pedig a kincstár ideiglenes adminisztrátorokat nevezett ki. Az eredeti állapotot arra az esetre kellett fenntartani, ha Nádasdyt a vád alól felmentenék vagy netán halálbüntetésre ítélnék ugyan, de

tartja szem előtt.

⁸⁶¹ Az Udvari Kamara tisztviselői a Magyar Királyság-beli ingatlanok közül csak a dunántúli birtokokat, azon felül pedig az Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorf-hornsteini uradalmat, illetve magát a pottendorfi várat mérték fel. TOBLER 2015, 416.

⁸⁶² Az Udvari Kamara részéről Johann Maximilian von Seeau báró, udvari kamarai tanácsos, a Magyar Kamarától Zichy István kamaraelnök volt megbízva a konfiskálási eljárás irányításával, illetve felügyeletével. A bizottságot a Magyar Kamarától Mednyánszky Pál kamarai fogalmazó (a következő évtől kamarai titkár) és Tallián Péter harmincadellenőr egészítette ki. A Vasvári Káptalan képviselőjeként Hegyesi Márton vett részt az összeírásban. Ld. TOBLER 2015, 416, 417; FALLENBÜCHL 2002, 194, 318.

⁸⁶³ Sárvár, 1670. szeptember 13–18. ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1027. Részleteit közli: TAKÁTS 1902, 122–127. TOBLER 2015, 417.

⁸⁶⁴ TOBLER 2015, 427.

⁸⁶⁵ TOBLER 2015, 416.

⁸⁶⁶ Az összeírások sorrendje és dátuma: Pottendorf (szeptember 7.), Hornstein és Lorettom (szeptember 22.), Draßburg (szeptember 23.), Keresztúr (szeptember 24.), Léka (szeptember 25.). TOBLER 2015, 418.

⁸⁶⁷ TOBLER 2015, 418.

vagyonekobjásra nem, ugyanis abban az esetben neki, illetve családjának a zárolt javakat vissza kellett volna szolgáltatni.⁸⁶⁸

A döntés ellenére az Udvari Kamara 1671. január 24-én elrendelte az egyik legértékesebb gyűjtemény, a szeptemberi felmérés után gondosan őrzött sárvári kincstár nagyobb részének Bécsbe szállítását,⁸⁶⁹ ami február 9-én fel is érkezett a *Vizedomamthoz*, a *Hubhaus Petersplatzon* álló épületébe.⁸⁷⁰ Itt február 12-i dátummal egy értékmegjelölés nélküli összeírás készült róla,⁸⁷¹ míg egy kisebb tárgycsoport külön jegyzékkel dokumentálva (és ismét befalazva) Sárváron maradt.⁸⁷² Párhuzamos intézkedésként az Udvari Kancellária, az Udvari Kamara és a Magyar Kamara tisztviselői 1671 februárjában Pottendorfon is jegyzékbe vették a *Schatzkammer/Kunstammer* anyagát,⁸⁷³ de az itteni tárgyak őrzési helye az országbíró kivégzéséig változatlanul a pottendorfi vár maradt.

Két héttel az ítélet (vagyonekobjás, fővesztés) végrehajtása után, 1671. május 14.-én a Magyar Kamara elnöke, Zichy István a *Hofkammer* elnökének, Georg Ludwig von Sinzendorfnak arra tett javaslatot, hogy kezdjék meg a Nádasdy-javak tényleges birtokba vételét.⁸⁷⁴ Ennek lebonyolítására 1671. június és július folyamán bizottságokat hoztak létre a lefoglalt javak értékének felbecslésére, beleértve a szervezkedés többi elíteltjének vagyonrészét is.⁸⁷⁵ Az utasítás végrehajtása érdekében megindult a Nádasdy gyűjtemények, valamint a berendezési tárgyak egy részének Bécsbe vitele. A pottendorfi *Kunstammer* anyagával kezdődött, amit 1671. június 25-én ugyancsak a *Hubhaus* épületébe szállítottak fel, ott a Pottendorfon rögzített jegyzéken dokumentálva az átvételt,⁸⁷⁶ hogy azután a két kincstár – a sárvári és a pottendorfi – tárgyainak augusztusban kezdődött együttes szakértői becslésével a lefoglalt tárgyak értékéről

⁸⁶⁸ TOBLER 2015, 419.

⁸⁶⁹ A sárvári tárház anyagának leltárba vétele, a Bécsbe szállítás adatokból leszűrhető részletei Kiss Erika feldolgozásában: KISS 2010; KISS 2010a; KISS 2015. Átfogóan: TOBLER 2015, 427.

⁸⁷⁰ Ld. CZEIKE 1992–1997, Bd. 3. 280; Uo. Bd. 5. 547; CSENDES, PETER–OPPL, FERDINAND: *Wien. Geschichte einer Stadt. Von der Anfängen bis zur ersten Wiener Türkenbelagerung* (1529). Wien 2001, 219.

⁸⁷¹ Bécs, 1671. február 12. ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1026.

⁸⁷² Bécs, 1671. február 12. ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1028. Feltehetően Sárváron összeállított, majd Bécsben hitelesített leltárról van szó. A Sárváron hagyott tárgyak kezelésére: TOBLER 2015, 427. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸⁷³ Részleteit közli SITTE 1907, 122, 125–127. A jegyzék címeként nála megadott 1670-es év az iraton is szerepel a címben, nyilvánvaló elírásként (1670 februárjában Nádasdy ellen még nem folyt eljárás, letartóztatása sem történt meg). Az aláírások mellett, az irat végén megadott dátum azonban már helyes.

⁸⁷⁴ TOBLER 2015, 419–420.

⁸⁷⁵ Felix Tobler az értékbecslő bizottságok tevékenységének kezdeteként, illetve befejezéseként más dátumokat ad meg, mint ami a többnyire keltezett leltárakból kiderül. Az eltérés valószínűleg azzal magyarázható, hogy ő elsősorban az ingatlanok értékbecslését vette tekintetbe. A nála szereplő dátumok: 1671. augusztus 12., a felső-magyarországi birtokok felmérése és felbecslése; 1672. év eleje, a Dunántúlon fekvő birtokok összeírása és felbecslése, ami március 16-án fejeződött be. TOBLER 2015, 420.

⁸⁷⁶ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1030, valamint ld. TOBLER 2015, 427.

tételesen is képet kapjanak.⁸⁷⁷ Eközben a Pottendorfon visszamaradt műveket és berendezési tárgyakat is felbecsültették: ez derül ki Christoph Lucas Seywiz intéző 1672. február 22-én írt jelentéséből, amelyben arról számol be, hogy Esterházy Pál, akinek az Udvari Kamara portrékat ajánlott vételre, 1672. január 7-én Pottendorfon járt, hogy megtekintse az ott őrzött fegyvereket és magyar tárgyú arcképeket, továbbá a Nádasdy családról készülteket, valamint a Thurzó-családfát. Megemlíti, hogy a festményeket a gróf átlagáron némileg kevesebbre taksálta, mint a hivatalos árbecslést végző festő.⁸⁷⁸ Ez az utalás a legkorábbi ismert adat a berendezés helyszíni, szakértői értékelésére, ezen kívül csak egy datálatlan sárvári összeírást ismerünk az eladásra szánt ottani bútorok becserkével. Ahogyan egyáltalán mindössze hat leltárról tudunk, ami a benne foglaltak értékbecslését tanúsítja, s ebből csupán kettő származik a vagyonszámlálás kezdeti, még a teljes anyagot együtt tartalmazó 1671–1673 közötti éveiből, az alább említett többi mind későbbi.⁸⁷⁹ Nem ad meg értékeket, de ugyancsak a számlálás kezdetéről való Pottendorf 1673. július 5. és 10. között felvett legrészletesebb jegyzéke is, amely – leszámítva a *Kunstammer* addigra már Bécsbe vitt gyűjteményét – a vár még többé-kevésbé érintetlen állapotát mutatja. A szobák és termek szerint haladó összeírás a legtöbb információt őrző az ottani berendezésről és műtárgyakról, ezért ebben a dolgozatban több hivatkozásban is előkerül.⁸⁸⁰ Még helyükön vannak benne a kortársak és a Nádasdy család portréi, amelyekről 1675-ben már Bécsben készült tételes jegyzék.

A Bécsbe szállított sárvári és pottendorfi anyag következő évekbeli fogvatkozásáról – nem tárgyankénti részletezésben, hanem a folyamat tendenciáját, ütemét mutatva – az a tárgytipusok szerinti sommás, de értékeket is feltüntető áttekintés ad képet, amelyet a következő ismert összeírásként valamikor 1674. október 19. előtt rögzítenek arról, hogy a még ekkor is a *Vizedomamt* helyiségeiben őrzött *Schatzkammer*-jellegű tárgyakból – összértékben – mennyi van meg.⁸⁸¹ Csak ezt követi – időben és jelentőségében is – az első olyan portré-jegyzék, ami a művek témájáról és további sorsáról informál, jöllehet

⁸⁷⁷ „Schätzung. Über die Franz Nädästischen von Schärwär vnd Pottendorff alhero überbracht(en): vnd im Kay(serlichen) huebhauß alhier der Zeit depositirten Clainodien, Golt, Silber vnnd andern sachen [...]” ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1025, hivatkozva, a datálatlan leltár felvételének idejével: TOBLER 2015, 427. A leltár adatainak feldolgozása és beillesztése a konfiskálás menetébe: KISS 2010; KISS 2010a. Részletes, de nem betűhű közlése: SITTE 1899, 88–96; SITTE 1900, 66–75; SITTE 1907, 120–121. Itt az 1907-ben közreadott rövid felsorolások nem tartalmaznak becserkéket sem. A résztvevő kamarai hivatalnokok mellett az értékbecslést végző szakértőkről, elsősorban udvari ötvösökről, arany- és ezüstművesekről: SITTE 1907, 77–78. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

⁸⁷⁸ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, fol. 128. Az eseményt tévesen Esterházy 1672 októberére tett látogatásával datálva közli: SITTE 1907, 124.

⁸⁷⁹ A két korai, becserkéket tartalmazó leltár közül az egyik egy dátum nélküli jegyzék, amelyet Nádasdy kivégzése után vehettek fel Sárvár bútorai eladásra szánt darabjairól, (MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., fol. 437r–438v., a másik az 1671 augusztusára tehető, Sárvár és Pottendorf kincstárát együttesen tartalmazó, már hivatkozott „Schätzung”, ami Sitte közléséből is ismert.

⁸⁸⁰ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1673. július 5–10., fol. 207–239. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája. Feldolgozva, néhol bővített adatokkal közli: SITTE 1097, 120, 121, 122, 134–137; SITTE 1908, 33–47, a nem mindenhol egyező tételek okán elképzelhető, hogy egy másik példány alapján.

ennek is csak 1675. szeptember 9.-i, Bécsben kelt végső dátumát ismerjük: az összeírást a *Hofkammer* részéről hitelesítő Peter Bonaventura von Crollolanza udvari tanácsos és Christoph Lucas Seywiz császári adminisztrátor, pottendorfi intéző kézjegyéhez és pecsétjéhez tartozóan. A képek leltárba vétele ugyanis még Pottendorfon történt, ami a helyiségek szerinti leltározásból is egyértelmű, de közli maga a jegyzék-cím is. Az általunk ismert példány tehát egy Bécsben készült másolat a tételszámokkal lajstromba vett 71 képről, a végén összegezve formátumukat is.⁸⁸² A helyszíni összeírás idejét *ante quem*ként a portrék 1673 júliusa utáni Bécsbe szállítása határolhatná be (minthogy a július 5. és 10. között felvett leltár még Pottendorfon említi őket), ennek pontos idejét azonban nem tudjuk. Mindenesetre a hitelesített irat kiadása az anyag Esterházy Pálnak történt felajánlásával van összefüggésben, pontosabban azzal, hogy vételi szándék híján I. Lipót végül a grófnak ajándékozta a képeket. A német nyelven írt, de az ábrázoltakat latinul megnevező tételsor a kínálatot tünteti fel, a kettéhajtott irat közepébe helyezett rövidebb lista pedig azt az Esterházy által kiválasztott 57 művet, amelynek kismartoni átvételét 1676. március 8-án Deszpot Simon várnagy igazolta.⁸⁸³

A Bécsben őrzött vagyontárgyak számának jelentősebb csökkenését jelzi, hogy a *Hubhaus* raktártermében lévő Nádasdy-anyagot 1676 januárjában,⁸⁸⁴ ahogyan a későbbiekben, 1680-ban⁸⁸⁵ és 1682-ben⁸⁸⁶ is, már a Zrínyi-féle elkobzásból származó (hasonlóan megfogyatkozott) különböző javakkal együtt veszik jegyzékbe. A leltárak ekkorra már mind becsértéket tartalmaznak, nyilván a felmerülő követelések, hitelezői igények kielégítésének (már addig is folyamatos) rendezéséhez kapcsolódva.⁸⁸⁷ A pottendorfi vár Nádasdy-időből visszamaradt állapotát mutató utolsó ismert összeírás, amely dokumentáló módon méri fel az akkori helyzetet és veszi számba a még ott lévő tárgyakat, műveket, 1682 augusztusában készült: egy két részes, együttesen 60 oldalas jegyzék. A várbeli helyiségbeosztást követi, értékbecslés nélküli és pontosan tükrözi azt, hogy Pottendorf fokozatos kiürítése után mi maradt vissza a berendezésből.⁸⁸⁸

⁸⁸¹ ÖStA AVA FHKA HKA HU, r. Nr. 249, Bécs, 1674. október 19. előtt, fol. 307r–308v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája.

⁸⁸² ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, a leltárfelvétel helye és ideje: Pottendorf, 1675. szeptember 9. előtt. A jegyzék 41 egészalakos képet tüntet fel, amibe a Thurzók családfáját is beleszámolja, valamint 30 félalakban készültet. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem. A jegyzéket nem betűhíven közli SITTE 1907, 123.

⁸⁸³ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, Kismarton, 1676. március 8. A jegyzék sommás, a képek számát tekintve nem pontos közlése: SITTE 1907, 124. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása tőlem.

⁸⁸⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HU, r. Nr. 256, Bécs, 1676. január eleje, fol. 261r–263r. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája.

⁸⁸⁵ ÖStA AVA FHKA HKA HU, r. Nr. 274, Bécs, 1680. június 1., fol. 146r–153v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája. Említi TOBLER 2015, 428.

⁸⁸⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HU, r. Nr. 290, Bécs, 1682. június 24., fol. 184r–186v. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Viskolcz Noémi munkája. Említi TOBLER 2015, 428.

⁸⁸⁷ A Nádasdy-féle adósságok 1690-es évek elejéig elhúzódó, az ingó és ingatlan vagyon terhére történő visszafizetéséről, a konkrét összegekről, valamint a hitelezői követelések kielégítésének további részleteiről átfogó képet ad: TOBLER 2015, 423–426, 428.

⁸⁸⁸ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1682. augusztus 20., fol. 241r–262v; ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/3, Pottendorf, 1682. augusztus 20., fol. 1099–1106.

V. 5. A POTTENDORFI REZIDENCIA HELYSÉGREKONSTRUKCIÓJA

Nádasdy Ferenc rezidenciája Keresztúr után 1650 nyarától a frissen megvásárolt alsó-ausztriai Seibersdorf lett⁸⁸⁹ egészen 1660 elejéig, amikor is a család az akkor még zálogként bírt Pottendorfba tette át lakhelyét; a vár tényleges megvétele Matthias Ernst Berchtoldt von und zu Ungarschütztól 1665 elejére esett.⁸⁹⁰ Mindkét helyszín kiválasztásában jelentősége volt Bécs közelségének – ami birtokszerzeményezésben nem volt egyedülálló igény a Habsburg-udvarral szorosabb kapcsolatot tartó magyar főrangúak körében⁸⁹¹ –, de a vár későbbi berendezéséből ítélve Pottendorf esetében lényegesebb szempont volt, hogy a társadalmi reprezentáció alkalmainak helyeként az osztrák nemesség vidéki rezidenciáinak rangján töltsse be szerepét. Az országbíró politikai pályáját tisztázó újabb kutatások is azt igazolták, hogy az udvari pozíciókban fokozatosan előbbre jutó, egyre magasabbra törekvő és a bécsi előkelők soraiba beilleszkedni igyekvő Nádasdy lakókörnyezete reprezentációjának alakításában a nemzetközi és az osztrák arisztokrácia igényeit tartotta szem előtt.⁸⁹² Különösen mert az udvar körébe való beágyazódás a közéletben való érvényesülésnek is alapja volt.⁸⁹³ Ilyen összefüggésben kell látnunk azt is, hogy Nádasdy Ferenc országbíró, a Magyar Királyság második főméltósága az Alsó-Ausztriában fekvő vár tulajdonosaként a birodalmi arisztokrácia tagjaként kívánt megmutatkozni. A birtok kiválasztásában mindazonáltal annak is szerepe lehetett, hogy Pottendorf impozáns középkori vára visszamenőleg igen előkelő tulajdonosi sorral rendelkezett: a 16. század folyamán például a Zinzendorf grófok birtokolták, akik 1500-ban Miksa császár adományaként jutottak az uradalomhoz, majd több mint százéves tulajdonlásuk után került 1636-ban

Mindkét kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája. A leltárakból részleteket közöl: SITTE 1907, 78–79, és 127–128.

⁸⁸⁹ Az alsó-ausztriai Seibersdorfot és vele Szarvkőt 1650 tavaszán vette meg Nádasdy Hans Rudolf von Stotzingtól. Ld. TOMA 2005, 50. Seibersdorfról keltezett ismert levelei közül a legkorábbi 1650. június 12-éről való. A seibersdorfi berendezésről eddig egyetlen leltár sem került elő, Nádasdy ottani rezidenciájának kialakítását így nem ismerjük.

⁸⁹⁰ TOMA 2005, 51–52; TOMA 2010, 860; TOMA 2016, 363. Nádasdy legkorábbi ismert pottendorfi keltezésű levele 1660 augusztusáról datált.

⁸⁹¹ TOMA 2005, 55.

⁸⁹² Ezt az országbíró politikai-közéleti pályájának történeti feldolgozása is megerősíti, olyan konklúziókkal, amelyek párhuzamosak a pottendorfi rezidencia elemzéséből leszűrhetőekkel: „Rezidenciáinak Bécshez való közelsége lehetővé tette számára, hogy az uralkodói udvar nemzetközi arisztokráciájának életébe gyakrabban és közelebbről betekintsen, mint a magyar főurak nagyobbik része, akik a távolság miatt ritkábban vállalták a felutazást a császárvárosba. [...] megvolt benne az igény az udvari arisztokráciába való integrálódáshoz, de legalábbis az ott látott minták recepciójára hajlandónak mutatkozott. Kortársai között is általánosan elterjedt nézet volt, hogy Nádasdy kiváló kapcsolatokkal rendelkezik az udvarban.” TOMA 2005, 27; TOMA 2010, 869–872.

⁸⁹³ Vö. KOLTAI 2002a, különösen 75, az udvari neveltetésű magyar ifjak későbbi kapcsolatrendszerét érintően tett megállapításként.

Nádasdy elődjéhez, báró Ungarschützhöz.⁸⁹⁴ A mintakövetés, az osztrák elit reprezentációjához aló igazodás Nádasdy részéről, kétségtelenül valahol itt kezdődött.

A vagyoneklobzás révén az Udvari Kamara kezelésébe jutott várról 1673 júliusában és 1682 augusztusában részletes leltárak készültek, a szobák, termek elnevezésének megadásával, elhelyezkedésük és esetenként funkciójuk megjelölésével, melyek a vár 17. századi topográfiájának nagyjából hiteles rekonstrukciójára is lehetőséget adnak. Aminek azért van különös jelentősége, mert a három középkori tornyot, valamint a kápolnát leszámítva az épületből jelenleg csak a külső falak, valamint az udvari homlokzat részei állnak, a válaszfalokból alig valami, az egyes szintek pedig csaknem mindenütt a földszintig beszakadtak. Talán ez magyarázza, hogy várkastély 2010-ben befejezett műemléki felmérésének közzétett eredményeiben az építéstörténetről szólva csak nagyon kevés szó esik az építészetileg alig megfogható 17. századi időszakról.⁸⁹⁵

A 13. század közepén épült középkori erődítményt egy, az északi várfal mentén emelt reneszánsz palota-épülettel a 16. században tették először lakhatóvá, amihez a műemléki felmérés a 17. század hozzátételeként egyedül a keleti toronypár közötti traktus második szintig való megépítését állapította meg. A falkutatás a három (ma többé-kevésbé meglévő) tornyon kívül lényegében az alapfalakra és a pincékre összpontosított, és ennek eredményeként négy építési periódust különített el: késő román/kora gótikus (1240–1260 k.), „reneszánsz kori” (1520–1660), barokk (1660–1770 k.) és 19–20. századi.⁸⁹⁶ Közülük a barokk időszakot szinte egyedül a 18. századi átépítés alapján tárgyalja.

Barokk megjelenését és mai szabályos négyzetes alaprajzát a várkastély 1737–1738-ban kapta, új tulajdonosa, Gundaker Thomas von Starhemberg idején, aki a kamarától 1702-ben vásárolta meg az uradalmat, amit 1802-ig birtokolt. Wilhelm Georg Rizzi újabb véleménye szerint Starhemberg az épület barokk átalakítását *Franz Anton Pilgram*ra (1699–1761) bízta,⁸⁹⁷ aki tervezőként megtartva a középkori vár építészetileg meghatározó elemeit és befoglalva azokat a kiegészített szárnyakkal szabályossá tett épülettömbbe, minden történeti sajátossága mellett is korszerű barokk megjelenést biztosított a várkastélyá alakított épületnek. 1802-ben herceg Esterházy Miklós vette meg a rezidenciát, amelyben 1806 elején a második emeleten állíttatta fel képtárát. A kastély 1809-ig adott helyet Esterházy gyűjteményének, később 1867-ig a kiselejtezett művek tárolására szolgált.⁸⁹⁸ A hercegi család 1939-ig birtokolta és lakta a várkastélyt, amely a II. Világháború alatt német kórházként működött. 1945-ben az oroszok fennhatósága alá került, akik 1955. évi kivonulásukig szintén kórházként használták.

⁸⁹⁴ Pottendorf rövid birtoklástörténetét ld. GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 65–66, a vár 18. századi tulajdonlására: TOBLER 2015, 433.

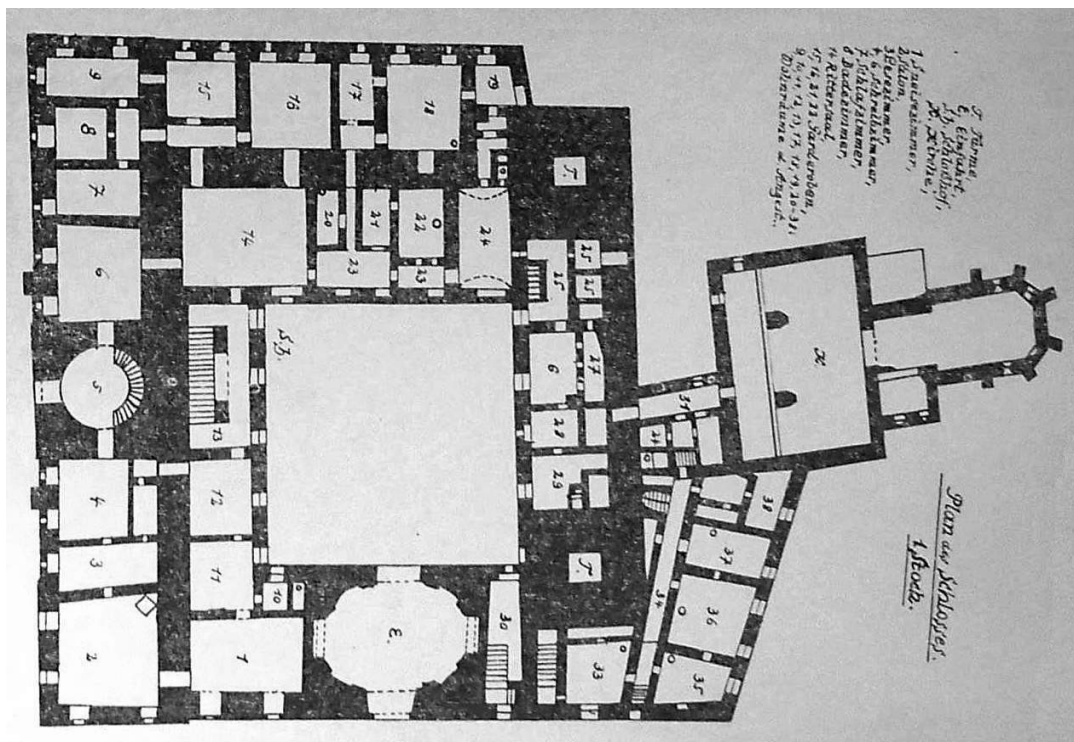
⁸⁹⁵ GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 65–87.

⁸⁹⁶ GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 115. ábra.

⁸⁹⁷ A tervezést hosszú ideig Johann Lucas von Hildebrand munkájának feltételezték, amit stílári érvekre hivatkozva Wilhelm Georg Rizzi kérdőjelezett meg, aki szerint levéltári adatok is inkább Pilgram szerzősége mellett szólnak. GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 77.

⁸⁹⁸ A pottendorfi kastélyra mint az Esterházy-képtár őrzési helyére alapvetően: MELLER SIMON: Az Esterházy képtár története. Budapest 1915, XLIX–LIII, 191, 198.

Az épület gyors, mai napig tartó állagromlása és tényleges pusztulása 1963 körül indult meg.⁸⁹⁹

A pottendorfi kastély 1. emeletének tértagolása 1926-ban. In: Fritz Hauke, Pottendorf und Umgebung, Meine Heimat, 1928. (Kézirat)

Amikor 1955 után az osztrák Műemlékvédelmi Hivatal elvégezte az akkor még jó állapotban lévő kastély falkutatással egybekötött felmérését, az eredményt 1957-ben olyan szintenkénti alaprajzokon összegezte,⁹⁰⁰ amelyek már nem tüntették fel a legújabb kori, 19–20. századbeli lakott állapotra jellemző tértagolást.⁹⁰¹ A helyiszerkezetet a 18. századi beépítésig „visszabontva” mutató alaprajzsorozat alkalmas kiindulópontot jelentett számomra a funkcionális terek 17. századi elrendezésének elvi tisztázásához. Erre, valamint a 2010-ben befejezett műemléki feltárás publikált eredményeire, főként a földszinti falmaradványok által kiadott építészeti korszakolásra hagyatkozva,⁹⁰² a 17. századi vártömb vázlatos rekonstrukciójához az 1957-ben készült rajzokból elhagytam

⁸⁹⁹ HERTZKA 1989, 326; GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 66–68.

⁹⁰⁰ A Bundesdenkmalamt 1957-ben készült, általam használt szintenkénti felmérési rajzai másolatban ki vannak állítva a pottendorfi Rother Hofban rendezett helytörténeti kiállításon.

⁹⁰¹ Ugyancsak a pottendorfi Rother Hof kiállításán szerepelnek szemléltető anyagként a kastély három szintjének 20. századi helyiségbeosztását mutató, 1926-ból való alaprajzok is, amelyek a bécsújhelyi Römisch-katholische Lehrerbildungsanstalt (LBA) számára bizonyos Fritz Hauke munkájaként (Fritz Hauke, Lehrerarbeit, Pottendorf und Umgebung, Meine Heimat, 1928) készült helytörténeti tárgyú kéziratához tartoznak. A kastély első emeletének alaprajzát a szerző megnevezése és a forrás megadása nélkül közli a műemléki feltárást összefoglaló tanulmány is: GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 79, 99. kép. A szintenként készült további alaprajzokat ld. HERTZKA 1989, 325.

⁹⁰² Ld. GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 115. kép.

az északnyugatra és délnyugatra eső szárnyak 18. században épült helyiségeit, amivel egy, ha nem is minden részletet, de az épülettömb főbb vonalait tekintve hitelesnek tűnő „17. századi alaprajzot” kaptam. Pontosabban mindkét emeleti szinthez egy műemléki kutatásra támaszkodó alaprajzi sémát, amire a Nádasdy-leltárak által kiadott vár-topográfia szemléltető módon adaptálható volt.

A pottendorfi vár 17. századra érvényes leltár-alapú helyiség-rekonstrukciója eddig még nem történt meg, és tudomásom szerint nem alakult ki semmilyen elképzelés a belső terek funkcionális szerkezetéről. A 2010-es műemléki eredményeket közlő szerzőpáros még csak nem is utal a leltáradatok hasznosításának erre a lehetőségére, jóllehet épp az említett két leltárból Alfred Sitte – akinek munkájára hivatkoznak is – közöl néhány vártopográfiai szempontból is értékelhető részletet.

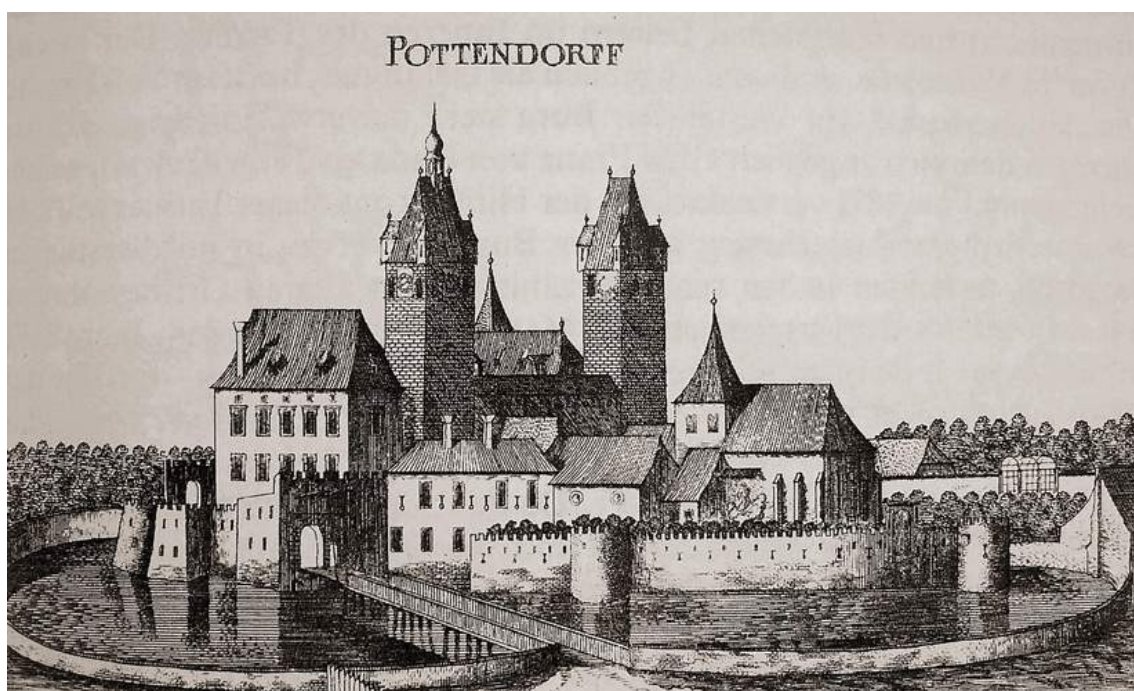
A pottendorfi vár építési periódusai. A földszint alaprajza.

Forrás: GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 115. kép.

Annak ellenére, hogy a műemléki kutatást összegző 2013-ban megjelent tanulmány az építési periódusok 17. századra szóló szakaszát az 1660. évvel, vagyis a Nádasdy-időszak kezdetével zárja, a vártömb addigi kiépítését érvényesnek tarthatjuk az országbíró idejére is. Okkal lehet ugyanis azt gondolni, hogy a család nagyjából abban az állapotban lakta a várat, ahogyan Nádasdy 1660-ban akkori tulajdonosától zálogbirtokként átvette, legfeljebb a várfalon belül, de magán a vártömbön kívül emelt egyik „új épület” kialakítására kerülhetett sor az ő idejében – már amennyiben a leltárakban használt „új” jelző az építés tényét is magában foglalja. Jelentősebb átépítésre vagy korszerűsítésre ugyanis nem maradt fenn adat; Nádasdynak a vár és az

uradalom 1665. évi megvásárlására tett anyagi erőfeszítései miatt 1670-ig nagyobb beruházásra nem is igen volt lehetősége.⁹⁰³

A vár egykori kinézetét *Georg Matthias Vischer* (1628–1696) rézmetszetéből⁹⁰⁴ pontosan ismerjük. Annak, mint kiderült, meglehetősen valóságos látványától a 17. századi alaprajz-rekonstrukció annyiban különbözik, hogy nem szerepel rajta a ma is meglévő várkápolna, továbbá nem tünteti fel a bejárati kapu és a kápolna között álló, a várat keletről kísérő épületeket sem, amelyek a II. Világháborúban semmisültek meg. Ezek nem tartoztak magához a lakótömbhöz, de mint később látni fogjuk, szerepük volt a gyűjtemények elhelyezésében: Vischer egyidejű és a forrásokból tudottak szerint pontos részleteket tartalmazó látképén a vár melletti épületek egyikében feltételezhetjük Nádasdy *Kunstammerét*.

Georg Matthäus Vischer, Pottendorf ábrázolása in: Topographia Archiducatus Austriae Inferioris modernae. 1672. Rézmetszet

A helyiség-rekonstrukció alapját adó két német nyelvű leltár⁹⁰⁵ az összeírás kezdeti különbségét leszámítva egyező útvonallal készült és azonos helyiségmegnevezésekkel él; az alábbiakban felállított helyiségkiosztás mindenesetre mindkét bejárásnak megfelel. Bár egyik összeírásban sem jelölik meg a kiindulás helyét, néhány topográfiai támpont elárulja, hogy a leltár felvétel a második emelettel kezdődik. Egyfelől mert mindkettő a földszinti elhelyezésre való konyhai és gazdasági helyiségekkel zárul, másfelől mert az útvonal mintegy felénél a kápolnába vezető folyosó helyével a szöveg

⁹⁰³ A vételre és a nehezen előteremtett vételárra TOMA 2005, 51–52.

⁹⁰⁴ Megjelent: *Georg Matthias Vischer, Topographia Archiducatus Austriae Inferioris modernae, seu Controfee und Beschreibung aller Sätt, Clöster und Schlösser.* [Wien 1672]

⁹⁰⁵ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1673. július 5–10., fol. 207r–239r; ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1682. augusztus 20., fol. 241r–262v.

pontosan lokalizál: megadja, hogy a leltározó a keleti traktus első emeletén jár éppen, ugyanis a várat még teljes kiterjedésében mutató 1926-os alaprajz ott jelöli az oratórium megközelítését.⁹⁰⁶ Az urasági szint mindenesetre a második emelet volt, ezt a műemléki felmérés is többé-kevésbé igazolta.⁹⁰⁷ Támpontot jelentettek a szövegben hivatkozott lépcsőházak is: a délkeleti torony mellett nyíló várkapu irányából az udvarra bejőve, a balra lévő főlépcsőház („Stiege in Hof lincker Hand”), valamint a keleti traktusba vezető, jobbra eső másik, de a lépcsők utalásszerű említése a szintek közötti váltásban is eligazított. Az emeletenkénti helyiségrendhez a berendezés és az elhelyezett műtárgyak leltárbeli mennyisége adott kontroll-lehetőséget, amiből a felvételi rajzon megadott méretek alapján az derült ki, hogy ha maguk a szobák nem is, a falak olykor meglehetősen zsúfoltak voltak.

A rekonstruált útvonal a két kamarai leltár szerint halad, a helyiségek alaprajzi elhelyezésében az 1673. évi jegyzék felvételi rendjét követve, s azt kiegészítve az 1682-es eltéréseivel. Emellett a magyar nyelvűek szövegezése is adott egyfajta lehetőséget a további kontrollra, megfeleltetésre. A Nádasdy által elrendelt és részben általa felügyelt összeírások, amelyeket az 1669. május és szeptember között készült másolati példányból ismerünk,⁹⁰⁸ bár a helyiségek számbavételében nem teljesek, a szobák megnevezésével, de főképp a terek egymáshoz viszonyított helyzetét jelezve, kiegészítették, s olykor értelmezték is a német változatot. A kétféle inventálás alapvető különbsége, hogy a magyar összeírók más rendben haladtak: az első emelettel kezdték, s ezen felül csak a lakott, illetve a grófi család és a közvetlen udvartartás tagjai által ténylegesen használt tereket jegyezték fel, a gazdasági, helyiségeket nem, miközben az osztrák kamarai tisztviselők minden alkalommal részletes helyiségösszeírást készítettek. Jellegzetes eltérés a kétféle leltár között, hogy a magyar nyelvű a szobák funkciójával kapcsolatban szinte csak azt adja meg, hogy Nádasdy lakóteréhez tartozott-e (bár azt nem tünteti fel, hogy milyen céllal), míg a kamarai összeírók a terek eredeti rendeltetését is közölték – amennyiben tudták. Ebből következik, hogy a magyar és német nyelvű leltárak megnevezései általában nem egyeznek meg, s a két nyelvű meghatározások ezen a módon többnyire is nem feleltethetők meg egymással.

Az eltérő leltárútvonal szerint követett helyiségek beazonosításának egyedüli biztos módja ezért a bennük lévő berendezés tételes összevetése volt. Amiből az is kiderült, hogy jóllehet a család által lakott állapot, valamint a négy évvel későbbi, már kincstári tulajdonú vár felszereltsége jelentős mértékben nem változott, azért történtek kisebb átrendezések 1669 és 1673 között, elsősorban a bútorok elhelyezésében, azonban a műtárgyak és a falikárpitok nagyrészt a helyükön maradtak. Lényeges különbség van viszont a *Rüstkammer*, illetve magyar változatban „Czaigh Haz”, azaz a két teremből álló fegyvertár anyagában, ahol Nádasdy idejében még őriztek értékesebb, díszfegyverként leírt tárgyakat, míg az 1673-ban leltárba vett készlet ténylegesen is inkább harcászati összetételt mutat. Van viszont egy gyűjteményi helyiség, ami eredeti rendeltetésével nem szerepel sem az 1673. évi, sem az 1682-es német leltárban: a Felső

⁹⁰⁶ GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 79, 99. kép.

⁹⁰⁷ GRÖNINGER–KALTENEGGER 2013, 79.

⁹⁰⁸ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., Pottendorf, 1669. február 4., fol. 1r–8r, Nádasdy aláírásával ellátott első példány; MNL OL, E 185, Mf. 31996., Pottendorf, 1669. május és szeptember között, fol. 190r–213r.

tárház, amit az 1669 májusától datálható másolatban, illetve a Nádasdyné halála utáni, fogalmazványként készült textil- és ruhajegyzékben találunk csak említve, „Taar Haz” alatt sorolva fel az ott tároltakat.⁹⁰⁹

A leltárak alapján összesített áttekintés pontos képet ad a pottendorfi rezidencia helyiség szerkezetéről és a szintek lakófunkciójáról, az emeletenkénti rekonstruált szobaelosztást pedig a továbbiakban közölt alaprajzok mutatják.⁹¹⁰ Fontos tudni, hogy a magyar helyiségnevekben szereplő „alsó” és „felső” alatt nem szintbeli megjelölést kell érteni, hanem egyazon szinten a szobák, terek egymással szemközti elhelyezkedését. Ez alól kivétel a második emeleten lévő „Felső tárház”, amely a várépületen kívül álló *Kunstkammer*hez viszonyítva kapta a nevét. Továbbá meg kell jegyeztem azt is, hogy a leltárakban megadottakból ítélve a műemléki felmérésből származó alaprajz, valamint a szárnyak 17. századi tértagolása, főként a szobák mérete és leltárban jelzett helyük között szinte biztosan vannak eltérések, ezért néhány esetben csak a terek szárnyakra vetített elhelyezkedését, a szobák egymáshoz való viszonyát, kapcsolódásukat tudtam csak jelölni, egykori pontos helyüket nem. A terek leltárak alapján rekonstruálható rendjét az alábbi áttekintés foglalja össze, amelyben a táblázat középső oszlopának számsora megegyezik a szintek alaprajzának helyiség számozásával.

<i>Pottendorfi Varban Levő hazaknak Inventarjumja [...]</i> 1669. február 4. MNL OL E 156, Fasc. 78. Nr. 45. fol. 1r–8r.	<i>Pottendorffj Varnak es abb(an) valo Holvalonak Inventariuma.</i> 1669. május–szeptember. MNL OL E185 Fasc. 52, fol. 190r–213r.		<i>Inuentarium [...]</i> <i>der Kaij:</i> <i>Herrschaft Pottendorff [...]</i> 1673. július 5–10. NÖHA P 54/A/1, fol. 207–239.	<i>Inuentarium der noch Verhandenen Mobilien [...]</i> 1682. augusztus 20. NÖHA P 54/A/1, fol. 241r–262v.
A helyiségnév utáni zárójeles számok a szobák fenti leltárakban rögzített sorrendjére utalnak				
				In der Canzley [7]
				In den Zimmer oder Vorhauß daran [8]
				In der Frau Gräfin Schlaf Zimmer [9-9a]
Az Ebédlő hazban [26]		1	In der Taffelstuben	In der Tafel Stueben

⁹⁰⁹ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., Pottendorf, vsz. 1669. február, fol. 10r–22r. Összefoglaló cím nélkül több egymás mellé sorolt textil- és ruhaleltár. Közölve: *Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XX*. U et C, 8 füzet. Budapest, 1990. 112–118.

⁹¹⁰ Az áttekintő táblázatok helyiségelnevezései Buzási Enikő (1669. február, valamint 1669. május–szeptember), Viskolcz Noémi (1673. évi leltár) és Király Péter (1682. évi leltár) közlésre előkészített szövegátírásából származnak

Az Ebédleő hazbul nylo az Ur hazaban [23]	Az Ebédleő Hazbul nylo Ur(am) eő Na(gysa)gha Hazáb(an) [24]	2	Im Ersten Zim(m)er von der Tafel Stuben linckher handt	In Ersten Zimmer von der Tafel Stuben Linckher Handt
Onnéd be nylo Uy házban. [24]	Onned benylo Vÿ Hazb(an) [25]	3	Im Andern Zimer daran	In andern Zimer daran
Az Vr Eő Na(gysa)gha hazabul nylo Kamaraban [25]	Az Ur eő Na(gysa)gha Hazábul nylo Kamaraban [26]	4	Im dritten Zimer	In dritten Zimmer
Az Vr Eő N(agysa)gha hazaban [27]	Az Ur eő Na(gysa)gha Házában [27]	5	Ins Nadaſti Schlaff Zimer	In des Herrn Nädästi Schlaff- Zimmer
	Feölseő Táár Hazban [28]	6	In der Cantzley vnnd zweÿ Zimmer daran	In der alten Canzley vnd zweyen Zim(m)er daran
	Gradicznal lévő Botba [29]	–		
	Gyümölcs Kamaraban [30]	–		
		7	In Zimer Rechter Handt von der Tafelſtuben	[ld. fentebb]
		8	In Zimer daran	[ld. fentebb]
	Halo Házban valo Partékának száma – Vgian azon Halo Hazban megy consequenter [31]	9 9a	In der Fr(au). Graffin Schlaff Zimer	[ld. fentebb]
Chaik hauzban [20]	Czaigh Hazban [21]	10	Rüßt Cammer	Rüst Cammer
Más Kis fönt valo Kamarában [21]	Mas fönt valo Kamaraban [22]	11	In Vorzim(m)er der Bibliothec	In Vorzimmer oder Bibliathec
	[Az Ur eő Na(gysa)gha Háza]	12	[Bibliothek]	Bey der Bibliathec in den Archiv
Az Ur eő Na(gysa)gha hazabul az mit föl vittönk az Czaik hazban [22]	Az Ur eő Na(gysa)gha Házábul fel Nylo Czáygh Házb(an) [23]	13	Auff dem Pöeden über dem großen sall	Auf den Boden über den großen Saal

		14	Auff dem andern Päden	Auf den andern Boden
		15	Auff den drej Thürnen	Auf den 3. Thurnen
		16	Im gang von dem großen Saal	In den gang Von den Großen Saal
Az őregh Főlső Palotaban [8]	Az eőregh feőlseő Palotaban [8]	17	Im oberen Stockh Im grosen sall	In obern Stockh vnd Großen Saal
Palotabul nylo hazban [11]	Palotabul nylo Hazban [11]	18	In der Stuben Rechter Handt	In der Stuben Rechter Handt
Palotabul nilo ma-sodik hazban [12]	Palotabul nylo ma-sodik Hazban [12]	19	In Camer daran	In der Cammer daran
Az Palotabul be nylo Szegelet hazban [9]	Az Palotabul be nylo Szeglet Hazban [9]	20	In der Stuben Linckher Handt	In der Stuben Linckher Handt
Belső Kamaraban [10]	Belseő Kamaraban [10]	21	In der Camer daran	In der Cammer daran
Secretaria főlőt valo hazban [13]	Secretaria feőlőt valo Hazban [13]	22	In der Stuben von der Stiegen Rechter Handt	In der Stuben von der Stiegen Rechter Handt
Abbul nylo hazba(n) [14]	Abbul nylo Hazban [14]	23	In der Camer	In der Cam(m)er
Secretariaban [15]	Secretarian [15]	24	In der andern Cam(m)er	In der andern Cam(m)er daran
		25	Apodekhen	Appodeggen
		26		In der Vorhaus zu des Verwalters Zim(m)er
[Frauczimerek] Külsü Ház(á)ban [17]	[Frauczimerek] Külsü Ház(á)ban [17]	27	In Frauenzimer	In Frauen Zim(m)er, Jetzt Verwalter Wohnung
Frauczimerek belső Hazaba(n) [16]	Frauczimerek belseő Házá(ban) [16]	28	In der Eszig Camer	In der Cammer daran vor diesen, Eszig Cam(m)er genandt
		29	In gänge zu der Capellen	In Gangl zu der Cappeln hinter der Eszig Cammer
		30	In der Speiß Camer	In der Speiß Cammer
Főlső hazban Kiben az Vrfiak vannak [18]	Főlső renden leueő Hazban [18]	31	In der Jungen Herrn Zimer	In Junger Herrn Zim(m)er
	Abbul nylo	32	In der	In der Cammer,

	Pituarban [19]		Cam(m)er	Rechts
		33	In der Alten Schatz Cam(m)er	In der Alten Schatz=Cammer
		34	In Pfaffen Stübl	In Pfaffen Stübl
Kis Aszony Szallasan [19]	Kis Aszony Szallasan [20]	35	In Camerl daran	In Cam(m)erl daran
Az Első hazban [1]	Az elseő Hazban, mely vagion Chászár háza eleött [1]	36	Von der Stiegen in Hoff Linckher Handt in Vorzimer	Von der Stiegen in Hoff Linckher Handt in Vorzim(m)er deß Obern Stockhs
Masodik hazban [2]	Chászár Hazában [2]	37	Im Kayßer Zim(m)er	In Kay(ser)l(ichen)= Zimmer
Harmadik hazban [3]	Harmadik Hazban [3]	38	An der Camer daran	In der Kammer daran
Negyedik Hazban [4]	Negyedik Hazban [4]	39	In der Retierata Stuben	In der Retirada Stueben
Eötödik hazban [5]	Eötödik hazban [5]	40	Neben der retie- rata in Einem ge- wölbten Camerl	Neben der Retirata, in einem Gwölbten Cammerl
Also hazban [6]	Also hazban [6]	41	In Zimer ober deß Keller	In Zimmer Ober des Kellers
Belső Also hazban [7]	Belső Also hazban [7]	42	In der Camer daran	In der Cammer daran
		43	In Vorhaus Ermelten Zimerß	In Vorhaus Ermeldten Zim(m)ers
		44	Vndern Thor	Vntern Thor
		45	Im gewölb von der Stiegen Zur Tafelstuben Rechter Handt.	In Gwölb von der Stiegen zur Taffel Stuben Rechter handt
		46	Im andern gewölb	In Andern Gwölb
		47	Im gewölb neben der Kuchel	Gwölb neben der Kuchl
		48	Im Alten Schmaltz gewölb	In Alten Schmalz Gwölb
		49	In der klein Kuchl	In der Kleinern Küchel
		50	In Stübel daran	In Stübl Daran

		51	In der großen Kuchl	
		52	In alten Eßig gewölb	
		53	In der pfißtereÿ	In der Pfistereÿ
		54	In kotter vnnd herauß	
		55	Im Laboratorio vnden dem neüen Zimmer	
		56	In Zimern beim Erßten Thor Rechter Handt	In Zim(m)er Beim Ersten Thor Rechter Handt
		57	In Andern Zimer	In Andern Zimmer
		58	Im dritten Zimerl	In dritten Zim(m)er
		59	Im vierten Zimer	In 4ten Zimmer
		60	Im Ersten	In obern Stockh In den ersten Zimmer
		61	In Andern	In andern Zimmer
		62	Im dritten die woll so nachgehendts einkombt	In dritten Zim(m)er
		63	Im Vierten	In den Vierdten Zim(m)er
		64		Pulver Thurn
		65	In der Wagen Hütten	In den Wagen Hitten
		66	Im Bindßstadl	In Pindt(er) Stadl
		67	Im Roß Stall	In Roß Stall
		68	In der Dißtilier Hutten	In der Tistillier Hitten
		69		In der Neuen schatz Cam(m)er
		70	In der Capellen	Cappeln.

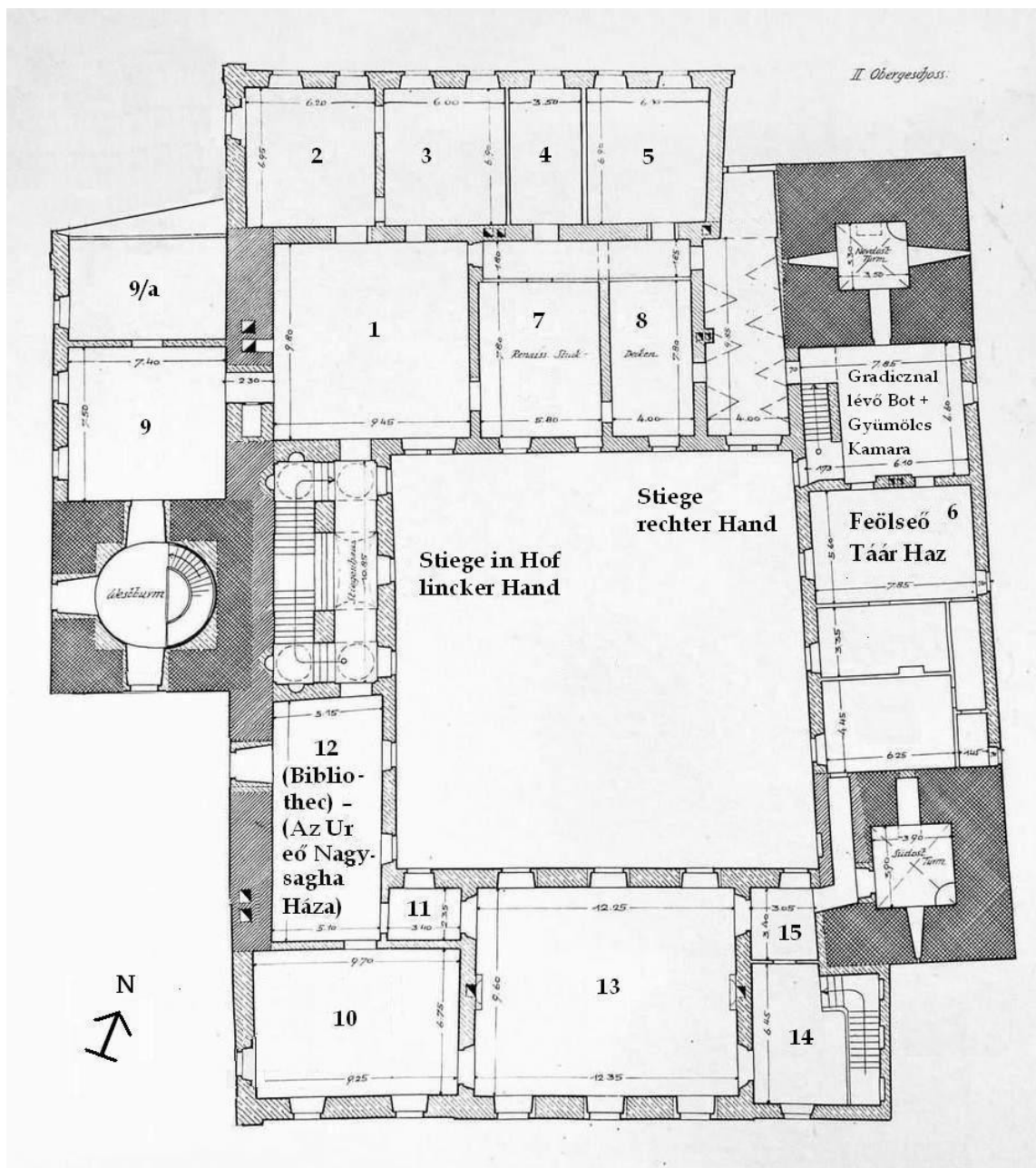
A második emelet volt a privát élet helyszíne, ez volt az urasági szint, amelynek északi szárnyát (1–9. szám) a központi helyen lévő nagyméretű ebédlő körül a grófi pár lakóterei foglalták el; északra fekvő külső szobasorát Nádasdy lakosztályaként írják le a

leltárak.⁹¹¹ A helyiségek közül a *Tafelstübél*ből, azaz az ebédlőből nyíló két szoba volt a legrepresentatívabb, berendezésükből, műtárgyakkal való felszereltségükből gondolva akár vendégfogadásra is alkalmasak lehettek. Az elsőben nagyméretű szekrény („Tükeöreös Sraibtsch”), egy nagyobb asztal bőr borítású székekkel, könyv- és irattartó láda, valamint három óra volt, továbbá két ládára való nyomdai betűkészlet – nem kizárt, hogy csak az 1673. évi leltárfelvétel idején. A falak dekorációját Nádasdy két fiának portréja, VII. Sándor és IX. Kelemen pápa arcképei, továbbá egy Padovai Szent Antal- szobor mellett több szentkép, valamint országok, országrészek (rézmetszetű) térképei alkották. Az innen nyíló helyiség hasonlóan, bár kissé visszafogottabban volt berendezve: két asztallal, székekkel, órával és egyéb mérőeszközökkel, a falon pedig vallásos és mitológiai tárgyú képek mellett 15 Habsburg-császár portréjával. A következő kamrának, valamint Nádasdy onnan nyíló negyedik szobájának berendezése a magyar és német nyelvű leltárak szerint az idő múlásával kissé keveredett. Representatív berendezésük alig marad el az előbbiektől, s bár mindkettőben találunk műtárgyakat, elsősorban szentek képeit, Mária- és Krisztus-ábrázolásokat, valamint a 12 apostolt szoborként vagy domborműként megformálva, mégis, a kamrának mondott helyiség, benne egy fiókos *Schraibtsch*sel, a különféle levéltartókkal, valamint nagy leveles almáriummal, a kisebb és nagyobb ládákkal, apotékákkal úgy tűnik, inkább a személyes holmi, a gróf érdeklődésével kapcsolatos eszközök – ilyenek az Athanasius Kircherrel való levelezésében is előkerülő „perspektívák”, azaz távcsövek,⁹¹² óraalkatrészek, nyomdai és kémiai felszerelések, különféle szerszámok és íróeszközök, pecsételő prések – elhelyezésére szolgált, jobban, mint szerényebb bútorokkal felszerelt következő szobája.⁹¹³ Amelyet bár a német összeírás Nádasdy hálójának mond, inkább gondolnánk dolgozószobának, *Studiolónak*, minthogy az egész szobasoron egyedül itt található egy olyan íróasztalnak tűnő bútor, amelyhez talán írással együtt járó ügyek végzése köthető. Viszont nincs benne ágy, ahogyan a leltár szerint nincs az úr felsorolt négy szobája közül egyikben sem. S nemcsak a letartóztatást követő, évekkel későbbi leltárakban nincs, de abban sem, amelyikben még Nádasdy idején, de már felesége halála után írták össze a berendezést. Az egész emeleten egyetlen ágy van, egy „Fekete eőregh paczolt Agy”, s abban a helyiségben, amelyet az 1669. évi magyar leltár „Hálólháznak” mond. A leltáradat arra a félreeső nyugati szobapárra vonatkozik, amelyben többek között a családtagok személyes ruhatárát is őrizték, s amelyről azt feltételezhetjük, hogy a grófnő nappali tartózkodására is szolgált. Legalábbis a német leltárszövegek alapján, minthogy az 1669-es magyar nyelvűek egyetlen helyiséget sem

⁹¹¹ Alfred Sitte mindenfajta rendszer nélkül végigveszi a fontosabb tereket, kezdve az ebédlővel, amelyet különösebb magyarázat nélkül a földszintre helyez. SITTE 1907, 131–134.

⁹¹² Nádasdy 1665. évi római látogatását követően levelezett Athanasius Kircherrel – akivel ottléte során e levelek tartalma szerint találkozhatott is – a Rómában megrendelt, majd kézhez vett távcsövekről, beállításukról és helyes használatukról, illetve neves római távcsőkészítőknél szerzett tapasztalatairól: KISS FARKAS 2005, 446–449, itt adatokkal Nádasdy asztronómiai tájékozottságáról, valamint a távcső akkori udvari kultúrában játszott szerepéről. Távcsöveit említi még asztronómiai könyvei kapcsán VISKOLCZ 2013, 176–180.

⁹¹³ A feltételezett méretek – amiket a továbbiakban is megadok – az 1957. évi felmérésből származó alaprajz adatai szerint: [1]: 92,6 m²; [2]: 43 m²; [3]: 41,5 m²; [4]: 24,5 m²; [5]: 42,5 m². Meg kell jegyezni, hogy a megadottak nem feltétlenül azonosak a 17. századi méretekkel.

A pottendorfi vár 17. századi épülettömbjének vázlatos alaprajza és 2. emeletének leltárak alapján rekonstruált helyiségbeosztása

[1]: Taffelstube – [2]: Erstes Zim(m)er von der Tafel Stuben Linckher Handt – [3]: Anderes Zim(m)er daran – [4]: Drittes Zim(m)er – [5]: Des Herrn Nädästi Schlaff-Zimmer – [6]: Cantzleÿ vnd zweÿ Zimmer daran [1682: Alte Cantzleÿ vnd zweyen Zim(m)er daran] – [7]: Zim(m)er Rechter Handt von der Tafelstuben [1682: Canzley] – [8]: Zim(m)er daran [1682: Zimmer oder Vorhaus daran] – [9]: Fr(au) Graffin Schlaff Zim(m)er – [10]: Rüst Cammer – [11]: Vorzim(m)er der Bibliothec – [12]: (Bibliothec) [1682: Bey der Bibliathec in den Archiv] – [13]: Boden über dem großen Saal – [14]: Anderer Boden – [15]: 3. Thurn.

kapcsolnak Nádasdynéhez.⁹¹⁴ A „Hálóláz” egymásba nyíló két nagy szobájában hat nagyméretű, ruhaneművel teli láda volt, három nagyobb és több kisebb *Schreibtisch*, valamint több ládára és tékára való levél, két kis oltár és meglehetősen sok könyv. A falakat 23 kárpit borította, ezek vörös atlaszból készültek, rajtuk a házaspár és hat gyermekük portréi, a császárné képmása és szentek ábrázolásai. Arról, hogy a lakótérhez ezzel a berendezéssel és ebben a funkciójában milyen női foglalatosság társult, a tárolt holmik alapján Viskolcz Noémi adott szemléletes leírást Esterházy Anna Júlia újabb életrajzában.⁹¹⁵ A német nyelvű leltárak tehát valószínűleg helyesen adják meg az úrnő szobájaként a hálószobát, viszont az északi traktus – ágygal nem rendelkező – külső helyiségét mint látni fogjuk, tévesen írják Nádasdy hálójának.

Ezt leszámítva is van némi bizonytalanság az emelet északi szárnyának némelyik helyiségével kapcsolatban. A két magyar nyelvű leltár, amelyekből az 1669. február elejéről származó még nyilván a grófnő haláláig (január 19.) érvényes állapotot tükrözi, az északi oldal szobáinak leírásakor megáll az ebédlőteremből jobbra lévő két helyiség (7–8. szám) előtt. Ennek okát nem tudjuk, azt viszont igen, hogy Nádasdyné több kiskorú gyermeket hagyott hátra, öt fiút és három lányt,⁹¹⁶ akik a család tagjaiként – legalábbis a leányok – feltehetően ugyancsak a felső emeleten laktak. Ha valóban így volt, akkor bizvást feltételezhetjük, hogy a második emeletet teljes egészében női szintként használták, ami megfelelt a kortárs elit rezidenciáiban érvényes gyakorlatnak: a prágai Wallenstein palota 1634-ben felvett leltára az első emeleten adja meg a család férfi tagjainak szobáit, míg a hercegnő és lányai lakótereit a második emeletre teszi, de ilyen funkcióeloszlást találunk a prágai vár 17. századra érvényes kialakításában is.⁹¹⁷ A pottendorfi leltárak a leánygyermek szobáinak elhelyezkedésére nem térnek ki, mindenesetre a kérdést a megnevezés nélküli terekre nézve is figyelembe kell vennünk. Amit a német nyelvű leltárak útvonala alapján tudni lehet, aszerint a szóban forgó helyiségeket, vagyis a szárny udvar felé eső oldalának szobáit⁹¹⁸ 1682-ben a kamarai tisztviselők már hivatali rendeltetéssel, *Kanzleiként* használták.

A második emelet déli és keleti traktusát a gyűjteményi terek foglalták el: a könyvtár, amelyhez érdeklődése, intellektuális kötődése mellett Nádasdy szenvedélyes gyűjtőként is viszonyult,⁹¹⁹ ennél fogva a „privát szférának” megfelelő szinten kapott helyet a *Rüstkammerrel* együtt (10–13. szám), míg a keleti szárnyban (vagy csak egy

⁹¹⁴ A két helyiség mérete: [9]: 55,5 m²; [9a]: 41 m². Az 1669-ben felvett leltár szövegezéséből gondolva – „Vgian azon Halo Hazban megy consenquenter” – a két szoba egybenyíló lehetett, talán közbülső ajtó nélkül, mindenesetre a a leltározők ezzel a fogalmazással csak tértagolást, de nem helyiségváltást jeleztek.

⁹¹⁵ VISKOLCZ 2015a, 887–890.

⁹¹⁶ Születési idejük szerint: István Ignác (sz. 1653. május 5.); Ferenc (sz. 1655/56 k.); László (1662. június 8.); Miklós (1663. június), viszont Tamás, Julianna, Maria Anna és Franciska születési dátuma nem ismert. Ld. TOMA 2005, 43, valamint Toma Katalin összeállításában: A Nádasdy család grófi ágának leszármazása a XVI–XVII. században, in: www.barokkudvar.hu.

⁹¹⁷ MUCHKA 1989/90, 96–97; MUCHKA 1998, 289–290.

⁹¹⁸ Az alaprajzban 7. és 8. számmal jelölt helyiségek. Méreteik: [7]: 45 m²; [8]: 31 m².

⁹¹⁹ Nádasdy könyvgyűjtő tevékenységéről és könyvtárának rekonstruált állományáról alapvetően: VISKOLCZ 2013, uo. a könyvtár berendezéséről: 71–78.

részében) a már említett Felső tárház lehetett.⁹²⁰ A könyvtár helyére csak következtetni tudunk, ugyanis magát a termet egyik leltár sem nevezi meg: a magyar szöveg is csupán Nádasdyhoz kapcsolva szól róla. A német nyelvűek esetében az ok nyilvánvaló: a leltározások mindvégig a berendezésre és a tárolt holmikra szóltak, a könyvtár állománya pedig nem tartozott ezek közé; a kamarai tisztviselők az 1670. évi lefoglaláskor írt jelentésükben egy több száz kötetes (valójában több ezres) könyvtárról számolnak be, amelynek volt önálló katalógusa, ezért számbavételét nem látták szükségesnek, azon túl pedig az inventálóknak – mint a jelentésből kiderül – a leltározás több hónapos munkát jelentett volna.⁹²¹

A könyvtár helyére a levéltárra való utalásból tudunk következtetni, mivel az 1682. évi összeírás szövegéből úgy tűnik ki, hogy a könyvtárban helyeztette el Nádasdy – merőben új megoldásként az ismert hazai gyakorlathoz képest. Sárváron a tárházban őrizték, ahogyan a legbiztonságosabbnak ítélt németújvári tárház adott helyet Batthyány Ádám levéltárának is.⁹²² A *Stammburg* szerepét betöltő Sárvár kincstárában volt a családi iratok nagyobb része, az elődök levéltáraiból összeállt „történeti” anyag, valamint a jogbiztosító iratok, privilégiumok. A dokumentumokat arra szolgáló almáriumban, valamint ládában tárolták, amelyeket Nádasdy letartóztatása után anyagukkal együtt Bécsbe, az Udvari Kancellária épületébe szállítottak. A pottendorfi rezidencián a folyamatban lévő gazdasági ügyek iratai voltak, elsősorban a Pottendorf-szarvkői uradalom igazgatását érintőek, valamint az aktuális iratok, főképp a levelezés. Ez volt az a levéltári egység, amelyet a per szempontjából fontos politikai tartalmú levelek kiszűrése és Bécsbe szállítása után a helyén hagytak, s ami később a török elől menekítve Merkenstein várában megsemmisült.⁹²³

A könyvtár helyiségére a magyar szöveg a leltárfelvétel egészére jellemző szemlélettel „Az Úr őnagysága Háza” megnevezéssel utal, amit csak a német nyelvű leltárak értelmezése alapján tudunk könyvtárként azonosítani. Helye a főlépcsőház mellett, a vár középkori falai által jól védett, udvarra nyíló ablakokkal rendelkező teremben volt. Egy előtérnek nevezett kisebb helyiség kísérte, aminek pontos funkciója nem ismert, mindenesetre az 1673. júliusi leltározás idején egyebek, így négy festmény mellett 43 bála papírt és 500 kopját tároltak benne, zászló és kopjacsúcs nélkül.⁹²⁴ A fegyverek feltehetően a szomszédos *Rüstkammer*be tartoztak, ahol az 1669-ben felvett leltár még jobbára díszfegyvereket ír le (közülük némelyik darabnál az adományozót is feltüntetve), de 1673-ban már inkább harcászati eszközöket, főleg lőfegyvereket. Az emelet valamennyi helyisége között ez a helyiség a legzavarbaejtőbb, mivel az olykor százas nagyságrendben felhalmozott fegyverek (például a mintegy 200 szakállas puska)

⁹²⁰ A helyiségek feltételezett mérete a korábban említettek alapján: [12]: 57,6 m²; [10]: 64 m²; Felső tárház (első terme [6]): 44 m².

⁹²¹ VISKOLCZ 2013, 79–80.

⁹²² KISS 2010, 947; KISS 2010a, 211; VISKOLCZ 2013, 225. Batthyány Ádám németújvári tárházban elhelyezett levéltárára: KOLTAI 2000, 87–88; KOLTAI 2012, 193–194.

⁹²³ SITTE 1907, 75; RÓZSA 1973, 121; TOMA 2005, 20–21; VISKOLCZ 2013, 225–226, 302.

⁹²⁴ A helyiség – [11] – mérete: 8 m². A második emeleten elsősorban itt lehet feltételezni azt, hogy a műemléki felmérésre hagyatkozó, rendelkezésre álló alaprajz a méretdatokban nem követi pontosan a 17. században volt állapotot. A helyiségben regisztrált tárgyak ugyanis nagyobb teret igényelnének.

helyigénye nehezen egyeztethető össze a 64 négyzetméteres terem befogadóképességével. Mindazonáltal a lőfegyverek feltehetően valóban katonai célból kerültek erre a szintre, ugyanis a keleti frontnak, s főképp a délkeleti toronynak a vár védelme szempontjából ténylegesen is volt szerepe. Erre következtethetünk abból is, hogy ezen a szinten a déli szárny csaknem üresen álló nagy termében⁹²⁵ mindenféle limlom mellett további fegyvereket, valamint kicsit odébb a toronynál „kerekekre” állítva egy réz és két vas tarackot említ az összeírás.

A keleti traktusba lokalizálható és Pottendorf gyűjteményeinek eddigi feldolgozásaiban többször előforduló Felső tárházat, mint említettem, egyedül az 1669-ben készült leltárak tüntetik fel.⁹²⁶ A helyiség neve kissé félrevezető, mivel csak részben felelt meg tényleges használatának. Egyfelől valóban kincstári minőségű házőltözeteket raktároztak benne, 39 kisebb és nagyobb aranyozott bőrkárpitot, valamint három „niderlandit”, amelyekből az egyik trónusra való kárpitként szerepel az inventáriumokban,⁹²⁷ továbbá szuperlátokat és szőnyegeket. Ugyancsak itt lehettek Esterházy Anna Júlia életében olyan személyes textil- és ruhaneműek is, amelyekkel tárházi darabokként megnevezve először a halálát követően rögzített textiljegyzékben találkozunk.⁹²⁸ Ezek a feltehetően alkalmi használatú viseleti darabok pár hónappal később, az 1669. májustól datálható másolati leltárban már a Hálózás készletében tűnnek fel, amiből arra tudunk gondolni, hogy Anna Júlia ruhatárának igényesebb darabjait halála után tárolás céljából a funkcióját veszített Hálózásba vitték át. A felső tárházi elhelyezés alatt tehát nem teaurálás értendő; a helyiség a használatban volt értékesebb textilneműek őrzési helye volt. S talán már Nádasdyné idején is, amikor a Hálózás a grófnő napi életterét jelentette, így a tárházi őrzés a hálóbéli tárolásban is tehermentesített. Hogy a hangsúly itt a használati tárgyakon van, az kiderül a felső tárházban lévő egyébként meglehetősen vegyes anyagból is. A több leltárban is előforduló „virgina”, a ládára való gyöngyház, vagy a három láda tengeri csiga még az értékesebb holmikhoz tartozott, ám a pincetok bádog palackokkal, az 55 sajt készítő edény és a négy tortaforma, továbbá a közönséges lófelszerelés vagy a billogozó vas aligha mondható tárházi rangúnak. A helyiséget a benne raktározott dolgok felszámolása, átadása,⁹²⁹ más helyiségekbe való átvitele után a kamarai tisztviselők 1673-tól hivatali rendeltetéssel, „Kanzlei”-ként használták. Csupán átmenetileg, ugyanis 1682-ben már az ebédlőteremből jobbra nyíló első szoba töltötte be ezt a szerepet.

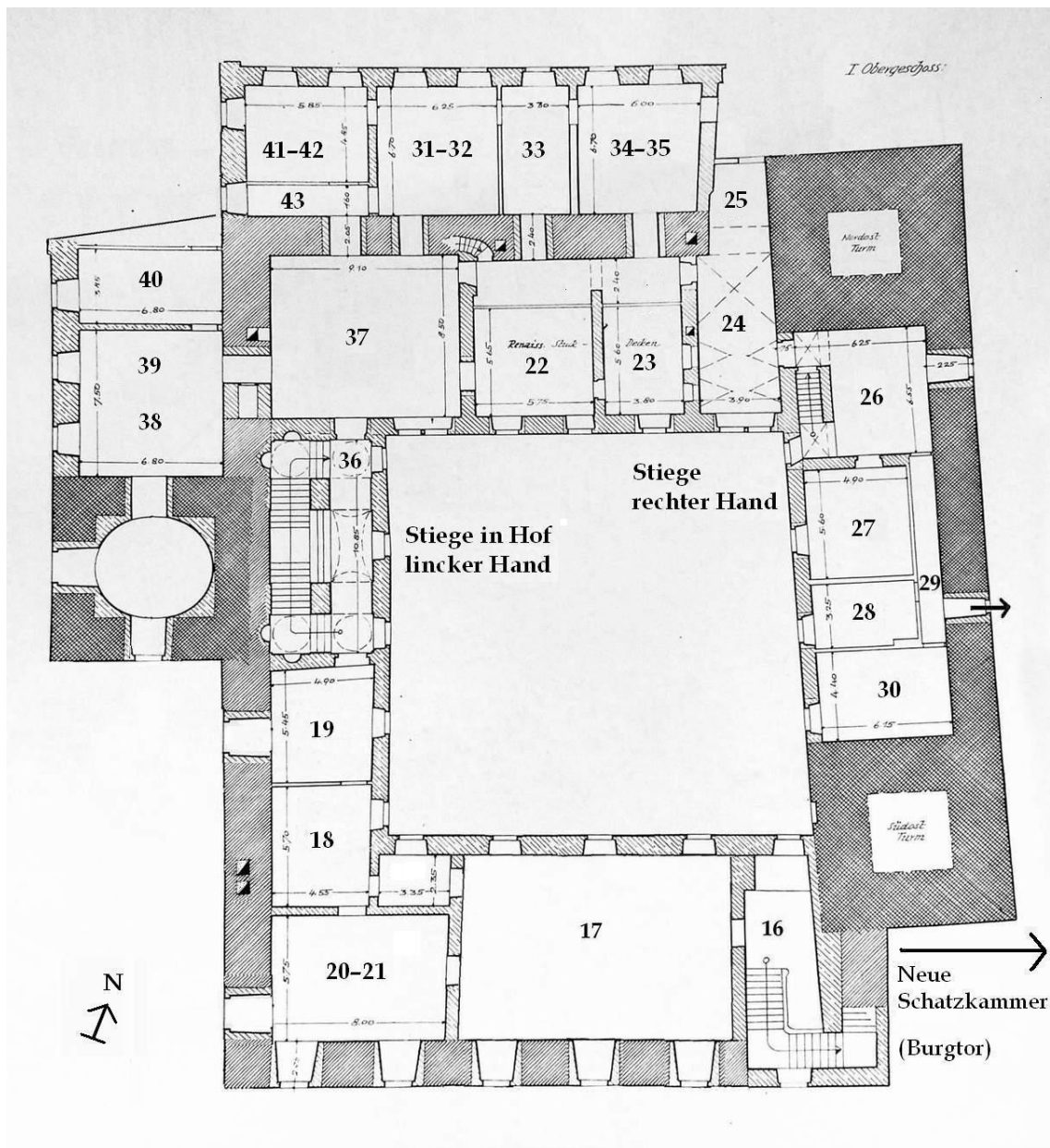
⁹²⁵ A déli szárnyban az első emeleti nagy terem fölött helyezkedett el [13], feltehetően azzal egyező méretben, s az emelet legnagyobb terméként a tudott adatok alapján 118 m² volt.

⁹²⁶ Az észak felé eső első helyiség mérete: 44 m². Az onnan nyíló ismeretlen rendeltetésű helyiségek alaprajz szerinti mérete: 21 m², illetve 28 m².

⁹²⁷ A trónkárpit az előbbi leltárban: fol. 17r. Hivatkozza SCHOEN 1923, 55.

⁹²⁸ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., fol. 10r–22r, Pottendorf, vsz. 1669. február.

⁹²⁹ Az itt tárolt értékesebb tárgyak „továbbadásának” egy példája: 1673. március 8., császári utasításra Pálffy Franciska örököseit a Nádasdy-kincsekből elégitették ki, ékszerek, gyöngyök és drágakövek mellett nyolc niederlandi kárpit és több perzsaszőnyeg jutott ez úton hozzájuk. ÖStA AVA FHKA HKA, HFÖ, r. Nr. 434., fol. 151–152. Az adatra Viskolcz Noémi hívta fel a figyelmemet.

A pottendorfi vár 17. századi épülettömbjének vázlatos alaprajza és 1. emeletének leltárak alapján rekonstruált helyiségbeosztása

[16]: Gang von dem großen Saal – [17]: Oberer Stockh, Im großen Saal – [18]: Stube Rechter Handt – [19]: Cam(m)er daran – [20]: Stube Lincker Handt – [21]: Cam(m)er daran – [22]: Stube von der Stiege Rechter Handt – [23]: Cam(m)er – [24]: Andere Cam(m)er – [25]: Apodekhen – [26]: [1682: Vorhaus zu des Verwalters Zim(m)er] – [27]: Frauen Zim(m)er [1682: Jetzt Verwalter Wohnung] – [28]: Cammer daran vor diesen, Esßig Cammer genandt – [29]: Gangl zu der Cappeln [1682: hinter des Esßig Cammer] – [30]: Speiß Cammer – [31]: Junger Herr Zimmer – [32]: Cammer, Rechts – [33]: Alte Schatz-Cammer – [34]: Pfaffen Stübl – [35]: Cam(m)erl daran – [36]: Von der Stiegen in Hoff Lincker Handt [1682: Vorzimmer deß Obern Stockhs] – [37]: Kayßer Zim(m)er – [38]: Cam(m)er daran – [39]: Retirada Stube – [40]: Neben der retirata Eine gewölbte Cam(m)erl – [41]: Zimmer Ober des Kellers – [42]: Cam(m)er daran – [43]: Vorhauß Ermelten Zim(m)ers – Neue Schatz Cam(m)er [a várfalon belül, a kápolna melletti egyik különálló emeletes épületben].

Az első emelet a reprezentáció, a hivatalos teendők, az uradalmi ügyintézés szintje volt. A leltár itt a déli szárnyon fekvő díszes nagy teremmel folytatódik,⁹³⁰ ami azzal tűnik ki a vár többi helyisége közül, hogy a falakon 39 festménnyel itt található a legtöbb műtárgy: a Thurzók családfája mellett csupa arckép, 26 egészalakos és 12 félalakos portré, továbbá 12 térkép, ami együttesen a terem falfelületének nagyságát is érzékelteti. A bútortartalom csekélynek mondható, egy nagy és egy kisebb asztal, valamint nyolc bőr szék alkotta, ahogyan alig volt bútorozott a nyugati szárnyon folytatódó, funkció nélküli további négy helyiség is,⁹³¹ amelyekben jellemzően csak asztalokat, székeket, valamint ágyat írtak össze.⁹³² (17–21. szám) A falak viszont képekkel és kárpitokkal voltak fedve, olykor meglepő mennyiségben.

Az itt lévő terek alkalmi reprezentációs feladatáról maga Nádasdy is beszámol egy levelében, ami több részlettel is kiegészíti a leltárak alapján erről a szintről tudottakat. Az uralkodócsalád, I. Lipót és felesége, Margaretha Theresia, valamint az özvegy császárné, Eleonora Gonzaga 1668 áprilisában népes kísérettel tett pottendorfi látogatásáról, az országbíró számára emlékezetes vendégfogadásról van szó, amelyről titkárához, Sente Bálinthoz írott levele tájékoztat.⁹³³ Többek között az ebéd alatti ülésrendről: „Az fő *hohmester* asszony csak maga evett egyedül atyámfiával. Az öreg palotában a dámák. Az én szokott palotá(m)ban a hercegek és urak(na)k elei, ahol Draskovicz János ú(r) szokott szállani az *secretaria* végében és hálólházam ellenében, ott a komornik urak ettek.”⁹³⁴ Az utalásokból arra lehet következtetni, hogy a vendéglátás egyetlen szinten, mégpedig a vár első emeletén zajlott, mindenesetre az ebédet rang szerinti ültetéssel különböző helyiségekben tálalták fel. A déli szárny nagy termében, az „öreg palotában” a hölgyvendégek étkeztek, s minthogy nincs egyéb helymegnevezés, feltehetően ugyanott, külön asztalnál szolgálták fel az ebédet Esterházy Anna Júliának, valamint a főudvarmesternőnek, aki az ifjú császárné, vagy pedig az özvegy anyacsászárné udvartartásához tartozott. Abból gondolva, hogy Nádasdyné a ház asszonyaként e figyelmességgel nem az uralkodócsalád hölgytagjainak valamelyikét, hanem környezetük első emberét tüntette ki, arra lehet következtetni, hogy I. Lipót és családja együtt étkezett az országbíróval, valamint az udvarnokokkal, akik mindannyian – „a hercegek és uraknak elei” – az északi szárnyban, a házigazda

⁹³⁰ Az 1957. évi felmérési rajz ennek az alaprajzon 17. számmal jelölt teremnek a helyén az első emelet teljes terét kitöltve, a 18. századi kastély kapualjának boltozatát tünteti fel. A 17. századi állapot láttatásához a fölötté elhelyezkedő 2. emeleti nagy terem alaprajzát és ablaksorát vettem alapul, figyelembe véve, hogy Georg Matthäus Vischer rézmetszete mindkét emeleten azonos ablakkiosztást mutat. Mérete ennek megfelelően a 2. emeleti terem méretével – 118 m² – egyezik.

⁹³¹ Az alaprajzon a nagy teremből az udvar felőli oldalon lévő, kevesebb mint 8 m²-es – az alaprajzon szám nélküli – helyiség a 17. században valószínűleg nem létezett. Erre utalnak a magyar és német nyelvű leltárban szereplő helyiségnevek, valamint a szobák egymáshoz – főképp a nagy teremhez – viszonyítva megadott (egymásból nyíló) elhelyezkedése. A szoba mérete sem felel meg egyik esetben sem a leltárban összeírt berendezésnek. A sarokszoba tere viszont osztva volt [20–21], egy onnan nyíló kamra is helyet kapott benne.

⁹³² Hozzávetőleges méreteik: [20–21]: 46 m²; [18]: 26 m²; [19]: 26,7 m².

⁹³³ A forrást és a látogatás tényét Toma Katalin tette közzé: TOMA 2002.

⁹³⁴ TOMA 2002, 357. Az ebéd feltalálásának rendjét az alábbiaktól némiképp eltérő értelmezéssel Toma Katalin és Viskolcz Noémi is érinti: TOMA 2002, 346–347; VISKOLCZ 2015a, 881. A Nádasdynál tett császári látogatásra forrás alapján utal még: PONS 2001, 319–320.

„szokott palotájában” foglaltak helyet. Ez pedig a vendégek számából ítélve az a nagy terem lehetett, ami Nádasdy lakosztálya mellett feküdt. Ugyancsak a hálójához viszonyítva adja meg a másik helyet is, ahol a kamarások, azaz „a komornik urak ettek”, ami a hálóval átellenben lévő helyiség volt azon az udvari szobasoron, ami a *Secretariában* végződött. Egy ágygal ellátott és falain „niderlandi” kárpitokkal borított szobáról van szó, amelyben egyébként az írottak szerint ottlétei során Draskovich úr, azaz Draskovich Miklós, Nádasdy Krisztina férje is megszállt.

Az országbíró beszámolójából két dolog derül ki: egyfelől, hogy a gróf hálósobája valóban nem a második emeleten, hanem ezen a szinten volt, másfelől, hogy a főlépcsőházból nyíló első emeleti terem elnevezése – „Chászár háza”, illetve *Kaiserzimmer* – valóban a császári látogatás emlékéét őrzi, az alkalmat, amikor I. Lipótot és családját vendégül látták benne. A név eredete a vártopográfia ismeretének hiányában és a helyszín hollétének pontos meghatározása nélkül a levélből tudottak ellenére eddig nem volt köthető az eseményhez, így korábbi feltevésem az volt, hogy a terem (esetleg a leltárakban nem említett mennyezeti) díszítésének ikonográfiai jellemzői után kapta a nevét.⁹³⁵ Az elnevezés reprezentációs jelentőségéről később még szó lesz, mindenesetre az 1669. évi magyar nyelvű leltárban megjelenő kifejezés német megfelelője az inventáló osztrák kamarai tisztviselők névhasználatában is rögzült.

De térjünk vissza Nádasdy levelének másik adalékához, hálósobája hollétének kérdéséhez. Az országbíró nyughatatlan habitusa, munkamániája, állandó mobilitással jellemezhető életvitele – amit a folyamatos birtokközi utazásokat dokumentáló itinerárium is tanúsít⁹³⁶ – ad magyarázatot arra, hogy hálója a birtokigazgatási ügyeket kézben tartó *secretaria* közelében volt. Amely hálójahely nem csupán egy helyiségből állt, hanem egy három szobából álló lakosztályt jelentett, s a leltárakat szerint Nádasdyné második emeleti lakrésze alatt volt. Az elhelyezéssel kapcsolatban nem érdektelen megjegyezni, hogy az egymás alatt/fölött lévő hálósobákat az 1957. évi felmérési rajz szerint a nyugati toronyban egy lépcső kötötte össze, ami megoldásként nem volt ritka a házastársak lakrészeinek összekapcsolására: a prágai várban egy, a hálójahelyiségekhez csatlakozó ovális rejtett lépcső (*Geheimtreppe*) kötötte össze az egymás fölötti szinteken kialakított császári lakosztályokat, de ezzel a megoldással éltek Prágában a Waldstein-palotában is.⁹³⁷ Habár a pottendorfi vár toronybeli lépcsőjének kialakítása feltehetően még előző tulajdonosához kötődik, a hálósobák elhelyezéséből úgy tűnik, funkciója Nádasdy idejére is megmaradt. A magyar nyelvű leltár a gróf privát lakrészében „Harmadik”, „Negyedik” és „Ötödik Ház”-at ír, ezek a német nyelvűben egyszerű kamraként, majd „Retierata Stube”-ként és abból nyíló boltozott helyiségként szerepelnek.⁹³⁸ A jellegtelen magyar elnevezés dacára díszítettségük nem hagy kétséget rendeltetésük felől, még ha a szövegből nem is derül ki pontosan, hogy melyik lehetett maga a hálójahely. A „Harmadik ház” a vele határos *Kaiserzimmer* falborításával egyezően aranyozott bőrkárpittal volt fedve, a leltárak berendezésként szuperlátos

⁹³⁵ BUZÁSI 2010, 916.

⁹³⁶ Ld. www.barokkudvar.hu Az országbíró életvitelét jellemző megállapítás a Nádasdy-kutatócsoport, főképp Király Péter itinerárium-munkálatok során leszűrt, eddig nem publikált következtetése.

⁹³⁷ MUCHKA 1989/90, 96.

⁹³⁸ A szobák mérete: [38–39]: 51 m; [40]: 26,2 m².

ágyat írnak, igen sok textillel, matracral és vánkossal, valamint egy szőnyeggel letakart hosszú asztalt karszékekkel. A kárpitokra a két ajtónyílás fölé egy Keresztelő Szent János lefejezése-kép, valamint egy Padovai Szent Antal-ábrázolás került.

Az alaprajzon nem jelölt következő helyiség falait ugyancsak aranyozott virágos bőr kárpit borította, berendezése vörös damaszt szuperlással körülvett ágy volt, vánkosokkal és paplannal, egy török szőnyeg, valamint asztal, ugyancsak székekkel. Két ajtaja fölött itt is képet jegyeznek fel: egy *Ecce Homót* és egy megfeszített Krisztust. A helyiséget a német szöveg *Retirada Stube*ként jelöli, ami pontosan megadja a szoba lakosztályon belüli státuszát: vagyis hogy a hivatalos teendőktől való visszavonulásnak fenntartott hely volt. Maga az elnevezés nem Nádasdy környezetéből származik, sőt, a számozással megadott helyiségnevekből ítélve az ő idejében magyar megfelelője nem is volt, ami kitűnik abból is, hogy a szobákat összességükben maga az országbíró is „hálózshoz” mondja Sente Bálintnak szóló levelében. A kifejezés nyilván a kamarai hivatalnokoktól ered, akik nemcsak a pottendorfi szoba rendeltetését ismerték pontosan,⁹³⁹ de tájékozottak lehetnek az amúgy spanyol mintát követő helyiségtípus *Hofburgon*, s egyáltalán az uralkodói rezidenciák privát életterein belüli funkcióját illetően is. Már II. Rudolf prágai rezidenciája is rendelkezett a több „fokozatú” fogadóterek folytatásaként kialakított, a hálózshely közelében fekvő *Retirada*-helyiséggel, legalábbis erre utal egy 18. századból fennmaradt alaprajzi megnevezés,⁹⁴⁰ de a hálózshoz, valamint a privátaudienciára fenntartott termet kísérő helyiség Johann Sebastian Müller 1660 májusában tett látogatásának leírásából tudhatóan I. Lipót lakosztályában is megtalálható volt.⁹⁴¹ A magán és nyilvános terek közé ékelődött *Retiradának* mindazonáltal nem volt protokolláris szerepe: a reprezentatív kiképzés ellenére rendeltetése szerint az előírásoktól, az udvari etikett szabályaitól mentesített időtöltésre szolgált⁹⁴² – a helyiséget az előkelő réteg lakótereihöz tartozóan és különleges használatát jelölve, a barokk lexikonirodalom is számon tartotta.⁹⁴³ A jól körülírható funkcióra szóló helyiségtípus beemelése (még ha megnevezés nélkül is) a pottendorfi rezidencia helyiség szerkezetébe, az életmód egy, a hazainál választékosabb minőségére való igényt, törekvést takar Nádasdy részéről. A helyiség magyarországi előfordulására későbbi példát tudunk, mégpedig Batthyány II. Ádám udvari rendtartásából, aki a komornyikjának 1693-ban kiadott instrukciók egyik pontjában rendelkezik a „retirák”-ban előforduló bizalmas iratok kezeléséről.⁹⁴⁴

⁹³⁹ Fontos figyelembe venni Pottendorffal kapcsolatban a kamarai tisztviselők különbségtételét a „Retirada Stube” és a „Schlafzimmer” között. A német nyelvű leltárak egyidejűleg mindkettőt említik, a hálózshoz (mint arról szó volt) a második emelet egy ágy nélküli helyiségére alkalmazva.

⁹⁴⁰ MUCHKA 1989/90, 96–97.

⁹⁴¹ KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005, 97.: 1660. május 25., Kayserliche Burg „[...] seynd durch den Käys. Zimmer-Verwahrer herum geführet worden und anfangs in des Käysers Gemach, Antecammer, Retirade, Audienz Stube, Schlaff-Cammer darinnen bey Ihr. Majest. Bette mit rothen Damastenen Vorhängen [...]”.

⁹⁴² BRANDHUBER 2009, 118, 124; POLLEROS 1998, 104–105.

⁹⁴³ A *Zedlers Universal-Lexikon* (Bd. 31., 436.) így fogalmazza meg: „Retirade heisset in vornehmen Häusern ein Cabinet oder Ort, da man allein seyn kann, ohne von jemand gehindert zu werden.” Idézi: BRANDHUBER 2009, 118.

⁹⁴⁴ KOLTAI 2001, 142.

Nádasdy tényleges hálöhelye mindenesetre a leltáradatokból ítélve a *Retirata Stube* helyiségéből nyíló boltozott kamra lehetett, legalábbis célszerű berendezése alapján: „közönséges aranyos” falkárpittal fedték, s egy minden kelléssel felszerelt szuperlátos ágy, valamint szőnyeggel letakart asztal volt benne. A helyiségnek már csak egy ajtaja volt, fölötte 1669-ben szentképpel, a falon pedig 12 „pogány császár képé”-vel, vagyis bizonyára azzal a „12 haidtnische Kayser”-sorozattal, ami 1673-ra már az udvarról felvezető lépcső előterébe került át. Ez utóbbi, *Kaiserzimmer* előtti, valószínűleg kisebb, lépcsőházból nyíló egykori térre („Első ház”) a leltárak önálló helyiségként utalnak, ami a 18. században kialakított reprezentatív méretű lépcsőház egy részének helyén lehetett.

Azt látjuk, hogy a *Kaiserzimmer* körüli helyiségek mindegyikét gazdagon díszítették, s főképp kárpittal.⁹⁴⁵ Ahogyan a császári vendéglátás kapcsán a kamarások ebédlőhelyeként említett, a szárny udvari oldalán lévő első terem is három kárpittal és három képpel, továbbá karosszékkel, asztalokból és ágyból álló bútorzattal volt ellátva, csakúgy, mint az azt követő másik, amelyben a hasonló berendezés mellett a falon függő öt kép közül az egyik a francia királynét ábrázolta. Ezt követte a *Secretaria*, benne asztalok és székek mellett egy ágygal, viszont hivatali helyiség lévén minden díszítés nélkül.⁹⁴⁶

A *Kaiserzimmer*ből észak felé nyíló szemközti szobasor ismeretlen rendeltetésű első három helyiségének kialakítása ténylegesen is reprezentatív céllal történhetett, s bár a sarok felé eső kettőnek nincs különösebb megnevezése,⁹⁴⁷ falait összesen 14 kárpit fedte. Az egyikben asztalok és karszékek voltak, a „Belső házban” pedig ágy és spanyolfal, emellett mindkettő műtárggyal is díszített volt: egyenként négy képet ír bennük a leltár. Az „Úrfiak” – feltehetően a Nádasdy-fiúk, s nem az udvarban nevelkedő nemes ifjak – két helyiségből álló lakótere volt a következő,⁹⁴⁸ azt pedig az a szoba követte, ami értelemszerűen nem szerepel a magyar összeírásban, minthogy a német nyelvűek itt jelölik meg az *Alte Schatzkammer* helyét.⁹⁴⁹ Vagyis a régi tárházét, ami funkciójából adódóan – mint említettem – eredendően sem volt a berendezés leltárának része; a kincstár összeírása mindig az úr jelenlétében történt, kulccsal is ő rendelkezett.⁹⁵⁰ Abból, hogy 1669-ben a várleltár a helyiséget nem tartalmazza, arra lehet gondolni, hogy valamiféle tároló szerepben működött még ekkor is, jóllehet már állt az egyéb értékek, *Kunstammer*-tárgyak számára kialakított új tárház. Elképzelhető tehát, hogy a vár használata idején a többnyire külön tárolt asztali ezüstöt tartották itt.⁹⁵¹ Noha 1673-ban

⁹⁴⁵ Méreteik: [22]: 32,5 m²; [23]: 21,3 m².

⁹⁴⁶ Mérete: [24]: 31 m².

⁹⁴⁷ A német nyelvű leltárban olvasható „Zimmer ober des Kellers” jól lokalizál: az 1957-ben végzett műemléki feltárás eredményét összefoglaló földszinti alaprajz (a pottendorfi helytörténeti kiállításon bemutatva) a 41-42., valamint a 31-32. számmal jelölt helyiségek alatt adja meg a pincék – korábban börtönök – helyét. Az ide sorolt szobák összesített mérete: [41-42-(43)]: 37,7 m².

⁹⁴⁸ A helyiségek mérete: [31-32]: 41,9 m²;

⁹⁴⁹ A helyiség mérete: [33]: 22 m².

⁹⁵⁰ Vö. erről Batthyány Ádám gyakorlatára: KOLTAI 2000, 85-86; KISS 2010a, 212; KOLTAI 2012, 187, 191-193, 348.

⁹⁵¹ Ld. Kiss Erika megjegyzését a Pottendorfon külön tárolt és külön lajstromozott asztali ezüsttel kapcsolatban: KISS 2010, 947; KISS 2015, 257.

már főképp limlom volt benne, volt néhány olyan holmi is, ami az 1669 után kiürített „Felső tárház” anyagából származhatott ide. Ilyen volt a lovászoknak való jó néhány libéria, a nyolc darab selyem brokát és „niderlandi” kárpit, a nagy fehér perzsaszőnyeg, egy olaj tartó kő edény, továbbá az az egy ládára való „közönséges kép”, amelyekről csak a magyar nyelvű leltárból derül ki, hogy „papiros képek”, azaz metszetek voltak. A fenti tárházban korábban volt 39 „aranyos bőr kárpit” 1673-ra viszont nem ide, hanem a második emeleten lévő *Tafelzimmer* falára került az *Alte Schatzkammer*hez írt leltár-bejegyzés szerint.

Az északi szárny külső szobasorát 1669-ben a „Kisasszony” szállása zárta.⁹⁵² Talán ő volt az a „nemet kis asszony”, akinek maga festette képét a magyar *Kunstammer*-leltárak is megnevezik,⁹⁵³ s német ajkúként esetleg nevelőnő volt a Nádasdy-leányok mellett. Ami ha így volt, azt bizonyítja, hogy a felkészítés a bécsi udvarban és társasági életben való boldogulásra előrelátóan hamar és az arisztokrata nevelés hazai gyakorlatát tekintve (értve ez alatt a német nevelőnő alkalmazását) nem a szokásos formában történt a Nádasdy családban.⁹⁵⁴ Mindenesetre a „Kisasszonyt” státusza kiemelte a *Frauczimmer*ek köréből, az ő lakrészüket ugyanis a személyzeti traktuson említi a leltár, a két keleti torony által határolt szárnyban. Az ő szobáik egyébként biztos pontot jelentettek a vártopográfia összeállításakor, mivel helyük a kápolnához vezető folyosó közelében volt.⁹⁵⁵ A grófnő udvartartásába tartozó *Frauczimmer*(ek) lakrésze – ez később, a német nyelvű összeírás idején már a kamarai intéző, a *Verwalter* lakosztálya, – egy előtérrel kapcsolódott az északi szárnyhoz, illetve a földszintre vezető lépcsőhöz. Azt pedig csak megemlítem, hogy különös módon az emeletnek ezen a részén, nem pedig a földszinti gazdasági helyiségek sorában kapott helyet az ecetes ház, továbbá egy ugyancsak élelmiszer tárolására szolgáló másik helyiség is.⁹⁵⁶

A pottendorfi vár két urasági szintjének áttekintése után, még mindig nyitott kérdés, hogy hol volt Nádasdy híres, a könyvtár mellett méltán legfontosabbnak tartott gyűjteménye, a *Kunstammer*, vagy ahogy egyes leltárakban olvassuk, a *Schatzkammer*. Választ erre a topográfiai rendet, a helyiségek szintenkénti egymásutánját követő 1682. augusztusi inventárium ad, amely a földszinti gazdasági terek felsorolásának végén, az utolsó leltári tétel, a vártömbön kívül álló kápolna elé teszi a *Neue Schatzkammert* – egyedül lokalizálva a helyiséget az előkerült leltárak között. Ebből az adódik, hogy Nádasdy gyűjteménye nem magában a vártömbben, hanem a kápolna közelében, a fal

⁹⁵² A helyiségek mérete: [(34)–35]: 40 m².

⁹⁵³ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 79. Nr. 50., fol. 1r: 1669. eleje, valamint MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 214r, 1669. május után: „Item egy Kep, melyen Boldogh Aszony es Sz(ent) Janos vagion az nemet kis asszony munkaja.”

⁹⁵⁴ A leányok korai udvari megjelenésére példákat hoz PÉTER KATALIN: A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon – „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest 1996, 27–28. Nádasdy Ferenc leánya, Anna Terézia 1666-ban az ifjú császárné udvarhölgye lett, az udvarból ment férjhez 1668. június 8-án, Bécsben. Férje Pálffy Pál nádor fia, Pálffy János volt, akinek anyjánál, a Pálffyak bécsi palotájában tartózkodott, mielőtt a császárné udvarhölgyévé fogadta. TOMA 2005, 42.

⁹⁵⁵ A kápolnához vezető folyosó a német nyelvű leltárakban megadott, ott tárolt holmikból ítélve a 17. században más arányú (szélesebb) lehetett.

⁹⁵⁶ A helyiségek alaprajzon megadott méretei: [26]: 41 m²; [27]: 27,5 m²; [28]: 16 m²; [30]: 27 m².

által határolt külső vár egyik különálló épületében volt. Ami az elnevezés alapján nem csak a vár első emeletén fekvő régi kincstárhoz viszonyítva értendő újnak, hanem új építésűnek is kell gondoljuk, minthogy így szerepel az 1671 februárjában *in situ* rögzített latin nyelvű *Kunstammer*-leltárban⁹⁵⁷ – „thesauro [...] noviter erecto” –, és „Új Háznak” nevezi az országbíró részvételével 1669-ben készült inventárium is.⁹⁵⁸ Vagyis ahogyan Sárváron, Nádasdy valószínűleg Pottendorfon is önálló épületet emeltetett gyűjteménye számára, vagy legalábbis egy meglévőt alakított át, esetleg egy felső szint építésével, a sárvárihoz hasonló, nagyobb biztonságot jelentő emeleti elhelyezés érdekében. *Georg Matthäus Vischer* látképén a várkapolna körüli többszintes melléképületek bármelyikét feltételezhetjük a *Kunstammer* helyeként, nagyobb valószínűséggel azonban a várkapuhoz közelebb eső épületre gondolhatunk, minthogy kéményei szerint fűthető, s így ott-tartózkodásra alkalmas volt. Mindenesetre egy nagy alapterületű és befogadóképességű helyiségre volt szükség olyan jelentős számú tárolóbútor és különféle gyűjteményi tárgy, festmény elhelyezésére, mint ami a kamarai számvevőség által 1671 februárjában, valamint júniusában összeállított *Schatzkammer*-, illetve *Kunstammer*-inventáriumokból kitűnik. A leltárak tartalmának vázlatos ismertetésére és *Kunstammer* anyagának összetételére az országbíró gyűjteményépítő tevékenységéről szóló fejezetben térek vissza.

Az időszakosan elkészült leltárak nem csak a pottendorfi helyiségek műtárgygazdagságáról adnak képet, de az is megtudható belőlük, hogy az évek során mely lakóterekben, s milyen ütemben változott a berendezést alkotó művek mennyisége, ami az utolsó évtizedre számottevő megfogyatkozásukat jelentette. A letartóztatás utáni időszakból a legfeltűnőbb az országbíró dolgozószobáiként azonosított második emeleti helyiségek kiürülése (ld. alábbi táblázat 2, 3, 4. szám), továbbá az első emeleten volt reprezentatív tereké – mint az „öreg fölső palota” és a közelében lévő szoba (17, 18. szám) – amelyekből összességében a vár teljes műtárgyfogyatkozásának kétharmada került ki. Ebből egyedül az első emeleti termekbe tartozó, Esterházy Pálnak jutott 57 portré, valamint a családfa sorsa ismert, a többi elszármazott mű nem. Annyit lehet biztosan tudni, hogy Johann Greimb alsó-ausztriai kamarai tanácsos a pottendorfi vagyonfelmérésben végzett munkája ellenértékéeként több kisebb bútorra, berendezési tárgyra (főképp ládikákra) tartott igényt, amelyek elsősorban Nádasdy dolgozószobáiba tartoztak, tehát feltehetően komolyabb értékkel bírtak, de emellett szerepel a kívánságlistáján igen nagy számú és változatos összetételű *Schatzkammer*-tárgy, közte a gróf teljes éremgyűjteménye, valamint meglehetősen sok textilnemű, női és férfiruha, illetve prémes öltözet. Berendezéshez tartozó festmény vagy egyéb képzőművészeti alkotás viszont egy sem.⁹⁵⁹ A Nádasdyval szemben fennálló vagyoni

⁹⁵⁷ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 160. Nr. 4., Pottendorf, 1671. február 11–14., fol. 1r–12v.: „Inventarium. Super rebus Illustrissimi Comitis Domini Francisci de Nadasd in thesauro Pottendorffen[si] noviter erecto repertis, ac per nos infrascriptos ad id dilegatos Commis[s]arios diebus 11. 12. 13 et 14 Febr[uar]ii] Anni 1671 conscriptis, factum. Pottendorff die 14 Febr[uar]ii] Anno 1671.” Közölve: MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai 1984, 393–397. A közlés több tévedést is tartalmaz: márciusi dátum van megadva és az UetC-jelzet hibásan, Fasc. 160. Nr. 5-ként szerepel. A kiadásra szánt leltár elkészült átirása tőlem.

⁹⁵⁸ MNL OL, E 185 (MF. 31996.), Fasc. 52., fol. 214r.

⁹⁵⁹ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, fol. 160–165. A kiadásra szánt jegyzék elkészült átirása Viskolcz Noémi munkája.

követelések kielégítését az Udvari Kamara olykor ingatlanokkal,⁹⁶⁰ főképp azonban a konfiskált kincstári anyag, a nagyobb értéket jelentő ötvös- és nemesfém-tárgyak, ékszerek terhére, illetve eladásával teljesítette, de képzőművészeti alkotás ezekben a tranzakciókban sem szerepelt.⁹⁶¹

1669: mű- tárgy (abból fest- mény)	<i>Pottendorffj Varnak [...] Inventariuma</i> 1669. május- szeptember MNL OL E 185 Fasc. 52, fol. 190r–213r	1673: mű- tárgy (abból fest- mény)	<i>Inuentarium [...] der Kaj: Herrschaft Pottendorff [...]</i> 1673. július 5- 10. NÖHA P 54/ A/1, fol. 207–239	1682: mű- tárgy (abból fest- mény)	<i>Inuentarium der noch Verhandenen Mobilien [...]</i> 1682. augusztus 20. NÖHA P 54/ A/1, fol. 241r– 262v.	a he- lyi- ség szá- ma
				10–(10)	In der Canzley [7]	
				1 – (1)	In den Zimmer oder Vorhauß daran [8]	
					In der Frau Gräfin Schlaf Zimmer [9]	
			In der Taffelstuben		In der Tafel Stueben	1
10 – (8)	Az Ebédleő Haz- bul nylo Ur(am) eő Na(gysa)gha Hazáb(an)	14 – (6)	Im Ersten Zim(m)er von der Tafel Stuben linckher handt	8 – (3)	In Ersten Zimmer von der Tafel Stuben Linckher Handt	2
20 – (19)	Onned benylo Vÿ Hazb(an)	22 – (21)	Im Andern Zimer daran	17 – (17)	In andern Zimer daran	3
10 – (9)	Az Ur eő Na(gysa)gha Hazábul nylo Kamaraban	23 – (11)	Im dritten Zimer	5 – (5)	In dritten Zimmer	4
10 – (10)	Az Ur eő Na(gysa)gha Házában		Ins Nadaſti Schlaff Zimer		In des Herrn Nädäſti Schlaff- Zimmer	5
		4 – (4)	In der Cantzley vnnd zwey Zimmer daran		In der alten Canz- ley vnd zweyen Zim(m)er daran	6

⁹⁶⁰ TOBLER 2015, 425–426. Az folyamatról és az intézkedésekről részletesen ld. a „Die Bezahlung der Nádasdyschen Schulden” c. fejezetet.

⁹⁶¹ TOBLER 2015, 428, valamint ld. a „Die Veräußerung der Graf Nádasdyschen Mobilien” c. fejezetet.

		11 – (10)	In Zimer Rechter Handt von der Tafelstuben			7
		1 – (1)	In Zimer daran			8
15 – (12)	Halo Házban valo Partéká- nak száma	13 – (11)	In der Fr. Graffin Schlaff Zimer			9
	Czaigh Hazban		Rüßt Cammer		Rüst Cammer	10
4 – (4)	Mas fönt valo Kamaraban	4 – (4)	In Vorzim(m)er der Bibliothec	5 – (5)	In Vorzimmer oder Bibliathec	11
	[Az Ur eő Nagy-sagha Háza]				Bey der Bibliathec in den Archiv	12
	Az Ur eő Na(gysa)gha Házából fel Nylo Czáygh Házb(an)		Auff dem Pöeden über dem großen sall		Auf den Boden über den großen Saal	13
			Auff dem andern Päden		Auf den andern Boden	14
			Auff den dreÿ Thürnen		Auf den 3. Thurnen	15
		11 – (11)	Im gang von dem großen Saal	11 – (11)	In den gang Von den Großen Saal	16
39 – (29)	Az eőregh feőlseő Palotaban	50 – (38)	Im oberen Stockh. Im grosen sall		In oberm Stockh vnd Großen Saal	17
19 – (19)	Palotabul nylo Hazban	19 – (16)	In der Stuben Rechter Handt	4 – (1)	In der Stuben Rechter Handt	18
3 – (3)	Palotabul nylo masodik Hazban	2 – (2)	In Camer daran	1	In der Cammer daran	19
7 – (7)	Az Palotabul be nylo Szeglet Hazban	7 – (7)	In der Stuben Linckher Handt	2 – (2)	In der Stuben Linckher Handt	20
6 – (6)	Belseő Kamoraban	6 – (6)	In der Camer daran	2 – (2)	In der Cammer daran	21
3 – (3)	Secretaria feőlőt valo Hazban	3 – (3)	In der Stuben von der Stiegen Rechter Handt	2 – (2)	In der Stuben von der Stiegen Rechter Handt	22
5 – (5)	Abbul nylo Hazban	4 – (4)	In der Camer	2 – (2)	In der Cam(m)er	23
	Secretarian		In der andern Cam(m)er		In der andern Cam(m)er daran	24

			Apodekhen		Appodeggen	25
					In der Vorhaus zu des Verwalters Zim(m)er	26
	[Frauczimerek] Külsü Ház(á)ban		In Frauzzimmer	1 – (1)	In Frauen Zimmer, Jetzt Verwalter Wohnung	27
	Frauczimerek belseő Házá(ban)		In der Eßig Camer		In der Cammer daran vor diesen, Esßig Cam(m)er genandt	28
			In gänge zu der Capellen		In Gangl zu der Cappeln hinter der Esßig Camer	29
			In der Speiß Camer		In der Speiß Cammer	30
	Fölső renden leueő Hazban		In der Jungen Herrn Zimer		In Junger Herrn Zim(m)er	31
	Abbul nylo Pituarban		In der Cam(m)er		In der Cammer, Rechts	32
			In der Alten Schatz Cam(m)er		In der Alten Schatz=Cammer	33
			In Pfaffen Stübl		In Pfaffen Stübl	34
	Kis Aszony Szallasan		In Camerl daran		In Cam(m)erl daran	35
	Az elseő Hazban, mely vagon Chászár háza eleőtt	13 – (1)	Von der Stiegen in Hoff Linckher Handt in Vorzimmer	15 – (3)	Von der Stiegen in Hoff Linckher Handt in Vorzim(m)er deß Obern Stockhs	36
3 – (3)	Chászár Hazában	1 – (1)	Im Kayßer Zimer	1 – (1)	In Kay(ser) l(ichen)=Zimmer	37
2 – (2)	Harmadik Hazban	2 – (2)	An der Camer daran	2 – (2)	In der Kammer daran	38
2 – (1)	Negyedik Hazban		In der Retierata Stuben		In der Retirada Stueben	39
13 – (1)	Eötödik hazban		Neben der retierata in Einem gewölbten Camerl		Neben der Retirata, in einem Gwölbten Cammerl	40
6 – (6)	Also hazban	7 – (7)	In Zimer ober deß Keller	7 – (7)	In Zimmer Ober des Kellers	41
4 – (4)	Belseő Also hazban	3 – (3)	In der Camer daran	3 – (3)	In der Cammer daran	42

		1 – (1)	In Vorhaus Ermelten Zimerß		In Vorhaus Ermeldten Zim(m)ers	43
181 (151)	az 1669. évi leltárban	221 (170)	az 1673. évi leltárban	99 (78)	az 1682. évi leltárban	

V. 6. ORSZÁGOS POLITIKA ÉS BIRODALMI LOJALITÁS – KÖZLÉSFORMÁK POTTENDORF REPREZENTÁCIÓJÁBAN

A várbeli terek és berendezésük számbavétele 1669 májusában egy olyan helyiségtípussal, a „Chászár Házá”-val kezdődik, ami magyar főrangú rezidenciában tudomásom szerint kizárólag Pottendorfon fordul elő. A kifejezés később a kamarai leltárakban német megfelelőjével *Kaiserzimmer*ként állandósul.⁹⁶² Mint arról a vár helyiség-rekonstrukciója során szó volt, a májusi leltár első verziója, a Nádasdy által hitelesített februári összeírás a szót még nem használja, a termet „Második házként” jegyzi egy számozással jelölt szobasorban, ugyanazzal a felszereltséggel, mint a későbbiekben.⁹⁶³ Amiből az következik, hogy 1669 februárjában még nem volt neve, a leltározók az addig használt elnevezéssel rögzítették a berendezését. A megkülönböztető kifejezés 1669 májusa után, de még Nádasdy idejében, az országbíró felügyeletével és a lapszéleken olykor saját kezű megjegyzésével ellátott, valamennyi rezidencia összesített leltárának szánt másolati példányban tűnik fel. A várat teljes körűen felmérő inventáriumba véleményem szerint reprezentáló céllal, a világi és egyházi rezidenciák névadási gyakorlatának ismeretében, Nádasdy döntéseként került.

A Habsburg Monarchia területén volt kastélyok és középületek *Kaisersaal*jai, *Kaiserzimmer*ei, amelyek különvált helyiségtípusként az 1600-as évek elején jelentek meg, s amelyeket nemegyszer jellemzett birodalmi ikonográfiába tartozó dekoráció heraldikai utalásokkal, uralkodói allegóriákkal és uralkodóportrékkal,⁹⁶⁴ onnan kapták a nevüket, hogy a császári látogatásoknak, alkalmi ott-tartózkodásoknak biztosítottak reprezentatív, illetve kizárólagos helyszínt.⁹⁶⁵ Pottendorf történetében az egyetlen ilyen alkalom az 1668. áprilisi császári látogatás és vendéglátás volt, amelynek helye az erről

⁹⁶² A pottendorfi Kaiserzimmer említése a korábban ismert német nyelvű leltárak alapján: SITTE 1907, 121. Sitte közlésére hivatkozva: SCHEMPER-SPARHOLZ 1986. 222. Vö. POLLERROSS 1985, 26.

⁹⁶³ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78. Nr. 45., fol. 1r–8r; MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 190r–213r.

⁹⁶⁴ A Kaisersaal Habsburg Monarchián belül előforduló példáira ikonográfiai összefüggésben: POLLERROSS 1985, különösen 24–26; POLLERROSS 1986, 91–92; *Kat. Welt des Barock* 1986, 64, Kat. Nr. 1. 11–13; POLLERROSS 2015, 245.

⁹⁶⁵ A császár és kísérete látogatásaira (pl. zarándoklat alkalmával) vendégszoba-rendeltetéssel fenntartott Kaiserzimmererek mellett Kaisersaalként említik azokat a dísztermeket, amelyek korábban a császár fogadásának helyszínei voltak. Díszítésük nem minden esetben utalt magára az alkalomra. POLLERROSS 1985, 20–22; ERICHSEN, JOHANNES: Kaisersäle, Kaiserzimmer: Eine Kritische Nachsicht. In: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806*. Hg. v. Hans Ottomeyer, Jutta Götzmann. Dresden 2006, 273–274.

szóló esemény-beszámoló alapján jól beazonosítható és megegyezik a leltárakban ezzel a névvel regisztrált teremmel.

Az, hogy a *Kaiserzimmer* mint elnevezés bekerült Pottendorf reprezentációs kelléktárába, azt bizonyítja, hogy Nádasdy tisztában volt nemcsak a kifejezés presztízstartalmával, de a nála lezajlott esemény kivételes voltával és jelentőségével is. Méltán, különösen mert nem ez volt az első alkalom, amikor az uralkodó ily módon tisztelte meg családját: 1658 júliusában a seibersdorfi rezidencián az özvegy császárné, Eleonora Gonzaga kíséretében egyszer már felkereste Nádasdyékat.⁹⁶⁶ E két látogatást megelőzően viszont addig (beleértve a 16. századot is)⁹⁶⁷ egyelőre csak két olyan alkalmat tudunk, amikor Habsburg-uralkodó a királyné, illetve udvari főrangúak társaságában magyar arisztokrata kastélyába látogatott, s ez mindkétszer vadászat apropóján történt. Az első meghívás Esterházy Miklósé volt, aki az 1625. évi soproni diéta idején a környéken vadászó II. Ferdinándot és Eleonóra császárnét invitálta ebédre Kismartonba, a másik alkalommal pedig 1631-ben Pálffy Pál látta vendégül marcheggi vadászkastélyában a császárt, valamint fiát, III. Ferdinánd magyar királyt.⁹⁶⁸ Uralkodónak szóló magánmeghívásra egyéb példát, ráadásul azzal a céllal, hogy a vendéglátó arisztokrata kastélyában részt vegyen a tiszteletére rendezett lakomán, a Nádasdy-féle fogadások előtt nem tudunk.

A vadászatok kapcsán tett fenti látogatásokhoz volt hasonló az az alkalom is, amit a pottendorfi vendégséghez kötődően tart számon az irodalom, miszerint Esterházy Pál a következő napokban megvendégelte a Lajtában halászó uralkodót és feleségét. A hivatkozások a kismartoni rezidenciába lokalizálják a meghívást, de tévesen.⁹⁶⁹ A program 1668. április 25-ére esett, legalábbis Lipót madridi követének, Franz Eusebius Pöttingnek írt levele szerint, amelyben aznapi eseményként számol be a halászatról és a kitűnő uzsonnáról, arról viszont nem ír, hogy ellátogatott volna Kismartonba.⁹⁷⁰

⁹⁶⁶ TOMA 2013, 422, hivatkozva Nádasdy Ferenc levele Batthyány Ádámnak 1658. július 24., MNL OL P 1314, Nr. 32626.

⁹⁶⁷ Itt szeretnék hivatkozni, a szerzőnek a betekintésért egyúttal köszönetet mondva, Pálffy Géza készülő Habsburg-itineráriumára – *Itinerar der Habsburgerherrscher in Ungarn von 1526 bis 1712* – amely a magyar uralkodók, valamint közéleti alkalmakkor képviselőik magyarországi helyszíneken tett látogatásait veszi számba. Az általam tárgyalt időpontig valamennyi ismert dátum politikai jellegű eseményhez (országgyűlés, koronázás) vagy zarándoklathoz kapcsolódik.

⁹⁶⁸ A látogatásra Pálffy Pál marcheggi vadászkastélyában: FUNDAREK 2003, 24. Az Esterházy Miklósnál tett kismartoni látogatás 1625. október 27-én történt, ld. PÁLFFY GÉZA: Megerősített lojalitás. A bécsi udvar és a magyar rendek az 1625. évi soproni koronázódiétán. In: *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter, Katona Csapa, Pálffy Géza. *Annales Archivi Soproniensis* No. 2. Sopron–Budapest 2020, 31.

⁹⁶⁹ TOMA 2002, 345; S. Sz. (SERFŐZŐ SZABOLCS): Egy császári uzsonna különös kelléke az Esterházy-kincstárból, online-kiadvány, elérését ld. alább.

⁹⁷⁰ TOMA 2002, 345, a 2. jegyzetben idézve I. Lipót levelének részletete: „...Am Montag (április 23.) sein wir zue Pottendorf bei dem Grafen Nadasdi gwest, so uns auch gar magnifice tractirt hat, anheut hat uns der Graf Paul Esterhazi ein solches Fischen auf der Leitha gehalten mit einer so equisiten merienda, dass dergleichen in viel Jahren nit gesehn worden. Hat allen mächtig wohlgefallen.” In: *Privatbriefe K. Leopold I. an den Grafen F. E. Pötting, 1662-1673*. Hg. v. Dr. Alfréd Francis Pribram, Dr. Moriz Landwehr von Pragenau I–II. (*Fontes Rerum Austriacarum* LVI-

Ahogy nem merül fel kismartoni helyszín az esemény *Theatrum Europaeum*ban megjelent leírásában sem, ami az uralkodócsalád az időre eső bécsújhelyi tartózkodása kapcsán tér ki a két magyar gróf meghívására.⁹⁷¹ Hogy valójában miről is volt szó, azt az Esterházy-gyűjtemény egyik ivóedényének felirata tisztázza, így rögzítve az alkalmat: „Ex hoc lapide amethisto C(omitis) Pauli Esterhas biberunt Augustissimi Caesares Leopoldus et Margarita in curia eiusde(m) Comitibus ad Laitam site die 25 aprilis A(nno) 1668.”⁹⁷² – vagyis, hogy az edényt az uralkodó és felesége a megadott napon a gróf Lajta menti kúriájában használta. Ami ezek szerint nem Kismarton volt, hanem úgy gondolom, hogy a folyó partján, Bécsújhellyel átellenben fekvő Esterházy-uradalom, Lajtaszentmiklós, ahol már 1650-ben állt egy kétszintes kúria.⁹⁷³ Az uzsonnára,⁹⁷⁴ amellyel Esterházy Pál az uralkodópárt megvendégelte, itt került sor, már csak azért is, mert Kismarton, noha akkor már lakható volt, nem volt teljesen készen – ahogyan az az építéséről szóló korábbi fejezetből is kitűnt. Még folyamatban voltak a belső díszítómunkák, épp az uralkodói vendéglátásra méltó díszterem környékén, ahol a szobák kifestésére 1667-ben, valamint 1669-ben szerződött Esterházy, s ahol a stukkómunkák csak 1671-ben kezdődtek el. A kályhák többsége 1667 és 1670 között készült, és 1668-ban szerződtek a kastély körüli vizesárok kialakítására, 1669-ben pedig a kastély vízrendszerének kiépítésére. Vagyis a rezidencia nem volt uralkodói látogatásra alkalmas készültségi fokon. Mindezeket mérlegelve azt is érdemes számításba venni, hogy a Lajta-menti halászatot leszámítva az uralkodó által elfogadott meghívásokra minden esetben országos méltóságviselők részéről került sor: Esterházy Miklós két nappal korábban megválasztott nádorként, Pálffy Pál kamaraelnökként, Nádasdy Ferenc pedig az első meghívás idején mint országbíró, a második alkalommal pedig mint királyi helytartó tett eleget a vendéglátó szerepének. Mindkét említett uralkodó nyilvánvalóan megjelenése reprezentációs súlyához és jelentőségéhez mérten, látogatásával az arra érdemes főméltóságot tisztelte meg.

Az utólagos *Kaiserzimmer*-megjelöléssel is emlékeztetéssé tett császári látogatás nagyon is kivételes alkalom volt tehát, így nem véletlen, hogy az elnevezés más hazai rezidenciában nem ismert. Protokolláris jelentősége ellenére a pottendorfi *Kaiserzimmer*hez nem tartoztak művek, sőt, a várberendezés birodalmi ikonográfiához

LVII.) Wien 1903–1904, Bd. I. 378.

⁹⁷¹ TOMA 2002, 351. A *Theatrum Europaeum* 10. kötetének 1703. évi második kiadása alapján, ahol a forrás a látogatást 1668. április 24-re, azaz a pottendorfi vendéglátás másnapjára teszi: „[...] Folgenden Tags seynd allerhöchst ernannte Ihre Kayserliche Majestät auch vom Herrn Grafen Esterházy mit fast gleichmassigen Tractamenten und Auffwartungen bedienet worden.” A Nádasdy-meghívás kapcsán megemlíti az Esterházynál tett másnapi látogatást: PONS 2001, 320/ 68. j.

⁹⁷² Budapest, Iparművészeti Múzeum, lásd Serfőző Szabolcs az alábbi online-közlésben, ahol az edényre vésett és általa is idézett felirat ellenére az eseményhez kismartoni helyszínt ad meg: S. Sz.: Egy császári uzsonna különös kelléke az Esterházy-kincstárból in: <http://www.imm.hu/hu/news/view/121,Egy+cs%C3%A1sz%C3%A1ri+uzsonna+k%C3%BCl%C3%B6n%C3%B6s+kell%C3%A9ke+az+Esterh%C3%A1zy-kincst%C3%A1r%C3%B3l>

⁹⁷³ „Hofleithamühl”, ld. PRICKLER 1972, 106–107, itt: Esterházy Miklós építtette 1641-ben; ÖKT XLIX 1993, 394–398, itt: a kúria 1650-ből való. Levéltári támpontot a datálásra egyik közlés sem ad meg. Az épülethez lásd még Matthias Greischer 1690-ből való metszetét uitt. 396, 615. kép.

⁹⁷⁴ Spanyolul merienda, olaszul merenda: uzsonna, ill. könnyű étkezés.

tartozó műtárgyai a teremnek helyet adó *piano nobile* más-más részén kaptak helyet. Ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk egy átgondolt, egységes programról, csak arról, hogy a birodalmi ikonográfia képzőművészeti jellemzőiről, tartalmáról, alkalmazásának módjáról, legfőképp pedig az uralkodóház iránti lojalitás kifejezését szolgáló reprezentációs erejéről⁹⁷⁵ Nádasdynak is lehetett elképzelése. Ezt tanúsítja a császári látogatásról szóló már említett forrás, amely egy további adattal is hozzájárul a kérdéshez.

Nádasdy írja a délutáni kerti szórakozásokról szólva: „Igen rendesen fölékesítettem volt a császárok képeivel a kertet, melyeket a vén olasz csinált volt, mind réz statuak(na)k hitték.”⁹⁷⁶ Ebben a közlésben olyan alkalmi dekorációról, réz-szobrot imitáló, monokróm festéssel ellátott figurákról esik szó, mint amilyenek az itáliai eredetű kulisszaszínpadok díszleteit is alkották.⁹⁷⁷ Tervező mesterük, „a vén olasz” forrás alapján eddig nem volt tisztázható, de ismerve Nádasdy mesterfoglalkoztatási gyakorlatát, miszerint többnyire a bevált, előzőleg már alkalmazott művészkörből választott, felmerül mint lehetőség a lorettói templom építésének vezetésével megbízott, előző évben elhunyt *Carlo Martino Carlone* (1610 k.–1667) öccse, az építéssel több feladatában együttműködő *Domenico Carlone* (1615 k.–1679) bécsi építőmester és stukkátor,⁹⁷⁸ akinek neve később a lorettói templom és kolostor befejezését ellenőrző bizottság tagjaként tűnik fel 1672-ben, az Udvari Kamara kirendelésére. Mindenesetre bárki is volt a tervező, a kerti dekoráció megoldása az udvari ünnepségek látvány-elemeihez, az operaszínpadok díszleteihez igazodott, az eredmény pedig ikonográfiai jellegében ahhoz lehetett hasonló, amit pár hónappal később, 1668 nyarán a *Pommo d'oro* díszopera bécsi színpadán *Lodovico Burnacini* (1636–1707) valósított meg római és Habsburg-császárok lovasszobor-sorozatának felállításával.⁹⁷⁹ Nádasdy tehát egy *Huldigungsfest*be illő dekorációval tisztelgett I. Lipót előtt, ám azt, hogy a kert felékesítése vajon antik vagy újkori uralkodók portrészorából állt-e, nem tudjuk. A kastélyban viszont mindkét kor császárait képviselte sorozat, mégpedig három.

Az 1669-ben készült leltár a második emelet egyik helyiségében 15 „Czaszarok fénjes Képei”-t említi, de a tételt csak az 1682. évi német nyelvű összeírások pontosítják, a képek akkori állapotát is közölve: „Vünff Zehen Ruinirte Kleine Contrafe Der Röm(ischen) Kayser von Hauß Österreich”.⁹⁸⁰ A kisméretű és talán festményeknek gondolható művek helye akkor az ebédlő mellett volt, az úr lakosztályának

⁹⁷⁵ Vö. PONS 2001, 364.

⁹⁷⁶ TOMA 2002, 357.

⁹⁷⁷ Ilyen megoldású és anyagú, részben mechanikára montírozott színpadi díszletelemeket ábrázol Johann Schultes is 1663. évi rézmetszetén: *Ferdinand Karl. Ein Sonnenkönig in Tirol*. Ausstellungskatalog, Schloss Ambras, Innsbruck. Hg. v. Sabine Haag. Wien 2009, 198.: Kat. Nr. 3. 17. (VERONIKA SANDBICHLER)

⁹⁷⁸ Életrajzi és működési adatait összefoglalja: <http://www.uibk.ac.at/aia/carlone-domenico.htm>; 1666-ban és 1668-ban pallérnak szerződik Esterházy Pállal a kismartoni kastély és egyes részei átépítésére, HARICH 1972, 18; KOPPÁNY 2011, 99.

⁹⁷⁹ Ld. Frans Geffels metszetében: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993. Kat. Nr. 16. (BELITSKA-SCHOLTZ HEDVIG)

⁹⁸⁰ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1682. augusztus 20., fol. 245r.; ld. továbbá SITTE 1907, 127–128.

vendégfogadásra berendezett egyik szobájában. A sorozat előképe *Francesco Terzio* (1523 k.–1591) 1558 és 1569 között, Ferdinánd tiroli főherceg megrendelésére készült *Imagines Gentis Austriacae* című ötkötetes metszetkiadványa lehetett, legalábbis a történeti tényeknek nem megfelelő 15 Habsburg-császár portréjának mondott leltári tétel alapján. Terzio műve I. Rudolf német-római császárig visszanyúló és a család genealógiai fővonalába tartozó elődöknél ugyanis – tévesen – tíz uralkodót látott el *Imperator/Imperatrix* címmel, ami valószínűleg a pottendorfi ábrázolásokon is olvasható volt, ott is, ahol a cím nem volt indokolt.⁹⁸¹ Mindenesetre a császárportrék száma Nádasdy sorozatán a Terzio-metszetek megjelenése utáni öt Habsburg-uralkodóval emelkedett I. Lipót idejével bezárólag tizenötre. Az 1673. évi leltár egy további, 10 darabos Habsburg-imperátor sort is említ, amit a másik szinten, a *Grosser Saal*hoz kapcsolódó (hátsó) lépcsőelőtérben vettek jegyzékbe.⁹⁸² Mivel a sorozat egy reprezentatívnek nem mondható kisebb helyen volt, nem kizárt, hogy metszetekből állt.

A Pottendorfon tudott harmadik sorozat római császárokról készült és az 1669. évi leltárban „Tizen Ket Pogany Csasarok Kepe”-ként szerepel. A magyar szöveg információszegény megfogalmazásánál ezúttal sem mondanak többet vagy konkrétabbat a kamarai tisztviselők jegyzékei, minthogy csupán „12 haidtnische Kayser” meghatározással rögzítik a műveket. Egy 1670 novemberében írt hivatalos levél azonban megadja a sorozat anyagát és műfaját is. Christoph Lucas Seywiz intéző néhány Pottendorfon található tárggyal kapcsolatban az udvari kamara utasítását kéri arra nézve, hogy mit tegyen velük. A portrék ebben mint „12 auf medall arth, von gibs gemachte Kayser [...] in brust stückh” szerepelnek⁹⁸³ – vagyis gipszből készültek és Seywiz mellkép formátumú domborműveknek („medall arth”) mondja őket. A sorozat eredeti helye Nádasdy személyes lakrészében volt, a hálójából nyíló, „Eötödik ház”-nak mondott boltozott kamrában. A magánszférához tartozó helyiségben a műveknek nemigen lehetett reprezentáló értékük, inkább gondolható, hogy Nádasdy antikvítás iránti érdeklődése⁹⁸⁴ miatt kerültek a falra. Pár évvel később, 1673-ban mindenesetre már az udvarról a *Kaiserzimmer*hez felvezető lépcső bőr tapétás, emeleti terében írják le a sorozatot, aminek az osztrák kamarai hivatalnokokhoz köthető áthelyezése a *Kaiser-*

⁹⁸¹ SCHEICHER, ELISABETH: Die Imagines Gentis Austriacae des Francesco Terzio. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 79 (1983), 43–92. Császárportrék, illetve akként ábrázolva: „Maximilianus II. Imp” (1527–1576), „Ferdinandus I. Imp.” (1503–1564), „Carolus V. Imp.” (1500–1558), „Maximilianus I. Imp.” (1459–1519), „Fridericus III. Imp.” (1415–1493), „Albertus II. Imp.” (1397–1439), „Fridericus III. Pulcher Imperator” (1286?–1330, „Szép” Frigyes, I. Albert fia, Ausztria hercege, ellenkirály), „Albertus I. Triumph. Imp.” (1253?–1308, osztrák herceg, német király), „Rudolphus I. Imp.” (1218–1291), Mária infánsnő, II. Miksa császár felesége: „Maria Romanorum Imperatrix” (1528–1603). Adataikra: GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest 1998⁶, passim.

⁹⁸² „10 alte Contrafet d(er) Rom(ischen) Kayser Vom Hauß Östereich.” Ld. ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1673. július 5–10., fol. 220v. Mindkét császár-sorozatot említi: SCHEMPER-SPARHOLZ 1986, 222.

⁹⁸³ ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 421, Fol. 336v. A forrás adatait és regesztáját közli: VISKOLCZ 2013, 313.

⁹⁸⁴ Nádasdynak az antik és újkori Róma emlékei, történelme és irodalma iránti érdeklődését tanúsító tudós kapcsolataira és könyveire: VISKOLCZ 2013, 41, 169–170, 181, 205–207, 214, 257–260.

ikonográfia 17. századi történetével és alakulásával függ össze. A sorozattípus 1600 körüli megjelenésekor a Habsburg Birodalom és az antik Róma császárainak portréi egymást erősítő ikonográfiai tartalommal többnyire egyazon tér egyenrangú díszítményeként töltötték be szerepüket, a 17. század közepétől azonban a római császárok egyre kisebb méretben készülő ábrázolásait díszítőelemként is mindinkább háttérbe szorítva, gyakran a lépcsőházakba számúzták. A jelenségben és a Habsburg-császári múlt ikonográfiai térnyerésében a kutatás az uralkodócsalád oszmán háborúk révén kiteljesedő hatalmának megerősödését látja.⁹⁸⁵ A pottendorfi antik császár-sorozat váron belüli vándorlása valószínűleg e folyamat érdekes következménye.

Az „első 12 római császár”-ikonográfia jelenléte reprezentációban, valamint a gyűjtői érdeklődés részeként, főképp az udvarhoz közelálló környezetében, megrendeléseiben tapasztalható.⁹⁸⁶ A 12 antik uralkodó és feleségeik – feltehetően félalakos vagy mellkép – ábrázolásait írja le az Albrecht Wenzel Eusebius von Waldstein konfiskált javairól 1634. március elején készült inventárium a prágai Waldstein-palota reprezentációs szárnyának két termében,⁹⁸⁷ de találunk római császársort Johann Baptist von Verdenberg udvari kancellár, II. Ferdinánd titkos tanácsosa szerzeményeként is, aki 1638-ban grafeneggi kastélya számára Bécsben a 12 imperátor lovas ábrázolását vásárolta meg Girolamo Pozzótól.⁹⁸⁸ Ahogyan volt lóháton, valamint anélkül ábrázolt antik császárportré-sorozat Karl von Liechtenstein (Karl Eusebius apja) gyűjteményében is, azaz kétszer 12 festmény.⁹⁸⁹ Mindazonáltal a római imperátorok portrésorát jellemzően a Habsburg-ház császárelődeit ábrázoló ciklusok kísérték, a német-római és az antik római birodalom párhuzamát demonstrálva, szoros ikonográfiai összefüggésben az uralkodóház reprezentációjával. Így volt ez a Karl von Liechtenstein herceg tulajdonában 1613-ban összeírt sorozatok esetében is, ahol az antik császárok mellett 14 Habsburg-ős portréja is hozzátartozott a gyűjteményhez.⁹⁹⁰ Windhaagban pedig, az 1669-ben grófi rangra emelt Joachim Enzmillner Linz melletti kastélya reprezentatív ikonográfiájú termeiben, a *Römer Saalban*, illetve az *Österreicher Saalban* az antik és a Habsburg-házbeli császárok portréi az imént vázolt folyamathoz képest kicsit megkésve alkottak összefüggő ikonográfiai egységet.⁹⁹¹

⁹⁸⁵ POLLERROSS 1985, 24.

⁹⁸⁶ Vö. ehhez POLLERROSS 1985, 24–25; POLLERROSS, FRIEDRICH: Romanitas in der habsburgischen Repräsentation von Karl V. bis Maximilian II. In: *Kaiserhof – Papsthof (16.–18. Jahrhundert)*. Wien 2006, 211, 221–222. Ugyanitt az antikvitáshoz való viszonyról, elemeinek a 16. századtól kezdődő beépüléséről a Habsburg-császárok különböző területeket érintő reprezentációs eszköztárába.

⁹⁸⁷ MUCHKA 1998, 289–296.

⁹⁸⁸ TIETZE, HANS: Die Sammlungen des Schlosses Grafenegg. *Österreichische Kunsttopographie*. Beiheft zum Bd. I. Wien 1908, 8; KNOZ 2003, 479; ugyanitt Johann Baptist Verdenbergről (1582–1648) mint mecénásról bővebben.

⁹⁸⁹ Egy dátum nélküli összeírásra hivatkozva: FLEISCHER 1910, 9.

⁹⁹⁰ FLEISCHER 1910, 5.

⁹⁹¹ VORDERWINKLER 1951, 31; POLLERROSS 1985, 25–26; *Kat. Welt des Barock* 1986, 64, Kat. Nr. 1. 14. (FRIEDRICH B. POLLERROSS). Windhaag római császár-portréi ovális ezüst (vsz. dombormű) ábrázolások voltak. Ld. GARBERSON 1993, 127. POLLERROSS 2000, 210–212, a windhaagi Österreicher Saal Habsburg-ikonográfiájáról: POLLERROSS in: *Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich* 1999, 36, itt (29. kép); VALENTA 2006, 175–189. Enzmillnerről újabban: POLLERROSS 2017, 101, 123. Windhaag kastélyával, valamint Enzmillner gyűjtői pályájával és könyvtárával

A magyarországi emlékanyagban sem a Nádasdy-leltárakban bukkannak fel először az antik császárok. *Johann Ledentu* (1602 k.–1654) Batthyány Ádámnak vételre felajánlott képei 1642. évi jegyzékében⁹⁹² is szerepelt egy tétel: „Alle 12 heidenische Keiser sambt dero gemacheln”. Valószínűleg a római uralkodó-ábrázolások egy olyan festett változatáról volt szó, amelynek előképe *Aegidius Sadeler* 1619–1622 körül készült és II. Ferdinánd császárnak ajánlott rézmetszetsorozata volt – ebbe ugyanis a császárok feleségeinek portréi is beletartoznak.⁹⁹³ A képek mindenesetre a Batthyányak tulajdonában nem mutathatók ki. Feltehetően hasonló császár-sort említ Erdődy Annának, Alaghy Menyhért országbíró özvegyének, Erdődy Tamás és Anna Maria von Ungnad leányának 1635-ben, Regécen felvett hagyatéki jegyzéke is. A kastély nagy termében pontosabb megnevezés nélkül összeírt 23 császárportré (*Imperatorum Imagines Viginti tres*)⁹⁹⁴ talán a 12 antik uralkodó ábrázolását, s vele a Terzio-kötet kilenc Habsburg-császárportréját, illetve az őket időben követő I. Mátyás és II. Ferdinánd képmásait jelenti. Végül nem csak adatunk van rá, de fenn is maradt az a Habsburg-császárokról készült sorozat, amelyet Pálffy Miklós rendelt meg 1654-ben *David Weiss* bécsújhelyi szobrásztól a vöröskői *Lange Saal* lépcsőházának fülkéibe. A megbízás szerinti 16 darab „két és fél láb” – azaz mintegy 80 cm – magas mészkbő büszt I. Rudolftól veszi sorra a Habsburg-ház tagjait, a leendő császárral, a trónörökös I. Lipóttal bezárólag.⁹⁹⁵

Nem előzmények nélküli tehát amit a pottendorfi vár leltáraiból kiolvashatunk, miszerint a rezidencia díszítőprogramjában Nádasdy igazodni próbált a „hivatalos” birodalmi ikonográfiához. Ahogyan tette egyébként könyvgyűjtőként is: itt érdemes megjegyezni, hogy Viskolcz Noémi megfigyelése szerint politikatörténeti, államelméleti könyveinek jegyzékében a birodalmi, valamint osztrák–Habsburg történeti és jogtörténeti művek koncentrált és értő gyűjtése figyelhető meg – nyilvánvalóan elsősorban személyes érdeklődésének megfelelően.⁹⁹⁶ Aminek azért is van jelentősége, mert mindezzel párhuzamosan mellőzte a magyar királyok ábrázolásait és az uralkodóportrék terén kizárólag az antik, valamint Habsburg-császári ikonográfiára épített – ideértve az élő vagy kevéssel előbb elhunyt uralkodók sorozattól független arcképeit is.⁹⁹⁷ A várbeli gyűjteményről, a berendezés festészeti darabjairól 1669 és 1682 között

több alkalommal foglalkozott Viskolcz Noémi is, ld. VISKOLCZ 2010, 875–875; VISKOLCZ 2013, 75–76; VISKOLCZ 2016, 745–749.

⁹⁹² MTA BTK MI, Lvt. A–I–24/325–326. sz., Iványi Béla gyűjtése. Eredetije: MNL OL, P 1314, Nr. 28592, kiadva: IVÁNYI 1983, 560.

⁹⁹³ A Tiziano, Giovanni de Monte, illetve Teodoro Ghisi előképei után készült metszetsorozatra: PALLUCCHINI, RODOLFO: *Tiziano*. Firenze, 1969, I. 341–342; ZIMMER, JÜRGEN: *Aus den Sammlungen Rudolfs II.: „Die Zwölf Haidnischen Kayser sambt Iren Weibern”*. Mit einem Exkurs: Giovanni de Monte. *Studia Rudolphina* 10. 2010, 7–10, 21–22.

⁹⁹⁴ BUBRYÁK 2013, 373.

⁹⁹⁵ FIDLER IV, 248; FIDLER 1994, 226; *Barok* 1998, 427, Nr. 107 (IVAN RUSINA); ŠTIBRANÁ 2013, 122–123, 149–150, 89–104. kép; HALÁSZOVÁ 2016, 35; HALÁSZOVÁ 2016a, 173.; HALÁSZOVÁ 2018, 61–76. Az Esterházy Pál mestereinek áttekintése kapcsán e dolgozatban hivatkozott megbízás: MNL OL P 125, 107. cs. Nr.10.708, 10.709.

⁹⁹⁶ VISKOLCZ 2013, 152, 205, 215, 218.

⁹⁹⁷ A Pottendorfon 1673. július 5–10. között összeírt leltár III. Ferdinánd császár („Ihro Maÿ: Kay: Seel. Contrafect”), III. Ferdinánd császár és Maria Lopoldina császárné („Kayser Vnndt

készült 14 leltár egyikében sincs nyoma ugyanis magyar királyokról készült, akár a *Mausoleumra* visszavezethető sorozatnak, miközben az akkori nemesség magyar államiságot hangsúlyozó képzőművészeti reprezentációjának pillérei már a század első felében is, de főként a kötet 1664. évi megjelenését követően a magyar király- és hun-magyar vezérábrázolások voltak.⁹⁹⁸ Az ikonográfia festménysorozatként adatolt első példája 1673-ban a Batthyány család ősgalériájából való,⁹⁹⁹ de az Illésházyak trencsényi várának 1678. évi összeírásában szereplő 13 „ősregi király” említését is – darabszámuk szerint – a *Mausoleum* hun-magyar vezéreire érthetjük, akik a név nélkül említett 12 Habsburg- császár és öt császárné portréja mellett a „magyar régmúlt” alakjaiként kaptak helyet.¹⁰⁰⁰

Pottendorf arcképeinek reprezentáció terén egyenértékű másik egysége viszont eltér a hagyományostól – mind a létrehozás szándékában, mind a sorozat ikonográfiai jelentőségében. A várban összeírt 109 portré közül – amibe a császársorozatok is beletartoznak – 39 kép Nádasdy kortársait ábrázolta,¹⁰⁰¹ további hat képmás pedig a 16–17. század fordulója körüli évek Magyar Királyság-beli és erdélyi politikusait, valamint legfőbb méltóságviselőit.¹⁰⁰² A 45 magyar tárgyú, s abból 39 egészalakos portré jelentős része, 35 kép az Esterházyak fraknoi gyűjteményébe a Pál nádor által kialakított ősgalériába került.¹⁰⁰³ A ma is meglévő 25, egy kivételével egészalakos portréból 14-ről megállapítható volt, hogy Elias Wideman előképként használta őket 1646., valamint 1652. évi sorozatánál,¹⁰⁰⁴ amit a festmények és a metszetek kompozíciós megfelelése mellett a szignálás módja is igazol: csupán metszőként és nem delineátorként tüntette fel magát rajtuk. A metszatköriratok évszámairól okkal feltételezhető, hogy az előkép megfestésének Wideman által valószínűleg tudott idejét adják meg. Eszerint az 1646-ban kiadott sorozathoz mintául vett öt kép 1645-re vagy 1646-ra tehető, míg az a kilenc festmény, amelyet az 1652. évi kötethez használt fel 1649-ből, illetve 1650-ből való.

Kaýserin Leopoldina”), illetve III. Ferdinánd özvegye, Eleonora császárné („Die Verwittibte Róm: Kaýserin”) portréit sorolja fel.

⁹⁹⁸ A példák áttekintésére ld. GALAVICS 1975, 240–244. Ezek a 17. század elejétől, még a *Mausoleum*tól független alkotásoktól (pl. Gács, Forgách-kastély) kezdve a kismartoni díszterem 1690 körül, már a *Mausoleum* nyomán készült királybüszk-sorozatáig tartanak. A *Mauseoleum* nyomán készült művek alapvető felsorolását adja RÓZSA 1973, 60–80.

⁹⁹⁹ MNM TKCs, ld. e dolgozat IX.5. fejezetében.

¹⁰⁰⁰ Az Illésházy György (+1689) által készített leltár betűhű közlésben: WATZKA, JOSEF: Inventár Trenčianskeho hradu z roku 1678. *Historické štúdie* 3 (1957) 391, 392, 405, 408.

¹⁰⁰¹ Nevüket a viselt méltóságokkal együtt lásd alább.

¹⁰⁰² Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek, Nádasdy Tamás és Illésházy István nádorok, Zrínyi György horvát–szlavón bán egészalakos portréiról van szó.

¹⁰⁰³ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, Kismarton, 1676. március 8. Az 57 Pottendorfról származó festmény (egy kivételével portré) átvételéről. A kortárs-arcképek közül a jegyzék szerint nem került Esterházyhoz Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és Frangepán György ábrázolása.

¹⁰⁰⁴ *Comitum Gloriam centum Qua Sangvine Qua Virtute Illustrum Herorum Iconibus Instructum [...]*, [Wien] 1646.; RMK II. 669., App. H. 841.; Modern címmel: *Clarissimorum Hungariae Herorum Icones*, Wien 1652.; RMK III. 1797., App. H. 848. A képek összefüggésére a Wideman-sorozatokkal: BUZÁSI 2001, 15–30. Újabb feldolgozásuk: RÓZSA 2006.

A nagy számú kortárs-arckép az 1640-es évek közepétől folyamatos fejlesztés eredménye volt. A korai művek azonos festőkészre vallanak, s ezt a Nádasdy-udvar festő-alkalmazottairól tudottak is alátámasztják. Már volt szó konvenciók festőjéről, akit ezekben az években Keresztúron foglalkoztatott, s akinek német szabó varrta a ruhát, azaz német ajkú lehetett,¹⁰⁰⁵ ahogyan állandó, udvari portréfestőt sejtet Rákóczi László 1655-ből való – már a seibersdorfi évekhez köthető – naplóbejegyzése is arra vonatkozó utalással, hogy időről időre megörökíttette a nála alkalmilag vendégeskedőket.¹⁰⁰⁶ Az eset egyúttal a kortárgaléria gyarapításának folyamatába, mikéntjébe is betekintést ad. Mindazonáltal az országos politika szereplőinek sorozatként megfestett portréja mint jelenség, meglehetősen egyedülálló, főképp pedig különösen korai a hazai igények terén. Olyan időszakra esik, amikor a magyar arisztokrácia megrendeléseit családi arcképekre, uralkodóábrázolásokra, legfeljebb egy-egy történelmi személy képmására szóltak. Adódik a kérdés, hogy a fiatal Nádasdy a kortársorozat létrehozásában és folyamatos bővítésében mintát követett-e vagy csupán a műfaj iránti érdeklődés vezette. Mindenesetre hasonló kezdeményezést, vagyis példát kortárs közéleti szereplők (nem uralkodók!) egészalakos, életnagyságú portrészorozatára, nem ismerünk egyelőre, legalábbis olyan műveket nem, amelyekről feltételezhető, hogy Nádasdy ismerte őket vagy tudomása volt róluk.

Az arcképgaléria kialakításában azonban nem is kell tán ihletadó példát keresni. A legkorábbi darabok készítésének idejéből, valamint az ábrázoltak akkor viselt méltóságaiból jól kirajzolódik, hogy a sorozattal Nádasdy az 1645 és 1655 közötti évek legfőbb magyar méltóságviselőinek arcképcsarnokát hozta létre.¹⁰⁰⁷ A kezdeti dátumból az indíték is kiejlik: az udvarral addig császári kamarásként (1644. február 23.), valamint magyar királyi tanácsosként (1645. október 22.) érintkező Nádasdy az 1646. február 2-án történt főudvarmesteri kinevezéssel az országos főméltóságok sorába lépett.¹⁰⁰⁸ Talán ez ösztönözte arra, hogy – még Keresztúron – felállítsa a főrangú hivatalnokok galériáját, kiegészítve a magyar királyi tanácsosok, valamint országos és kerületi katonai vezetők portréival, nem függetlenül attól, hogy ezen a módon is élve a reprezentáció lehetőségével, családja 17. század eleji pozícióvesztését¹⁰⁰⁹ mielőbb helyreállítsa.

A portrék pottendorfi elhelyezésekor a méltóságok rangsorrendje számított. Az 1675. szeptember 9-én kelt jegyzék¹⁰¹⁰ az első emeleten lévő *Grosser Saal*ban említi hat

¹⁰⁰⁵ MNL OL, E 185 (Mf. 31999.), Fasc. 56. (számozatlan lapon). Keresztúri kifizetési jegyzék az 1644. február 7. és december 9. közötti időszakra: itt az 1644. augusztus 15-re és november 29-re datált bejegyzések.

¹⁰⁰⁶ Rákóczi László naplója 1990, 124.: [1655. május] „16. Íratta ki Nádasdy uram az én képemet is az palotában több magyarországi urak képeihez [...]”

¹⁰⁰⁷ E tisztségviselőkre és a virtuális magyar királyi udvarra ld. PÁLFFY 2010, passim.

¹⁰⁰⁸ TOMA 2005, 46, valamint UŐ: Nádasdy Ferenc életrajza dátumokban in: www.barokkudvar.hu

¹⁰⁰⁹ Vö. DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 782–785.

¹⁰¹⁰ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099.

történelmi személy¹⁰¹¹ mellett a két nádor,¹⁰¹² a két országbíró,¹⁰¹³ Zrínyi Miklós horvát-szlavón bán és egyben királyi lovászmester,¹⁰¹⁴ az erdélyi fejedelem,¹⁰¹⁵ a tárnokmester,¹⁰¹⁶ a kamarásmester,¹⁰¹⁷ valamint a Nádasdyt hivatalában követő udvarmester, Frangepán György ábrázolásait,¹⁰¹⁸ továbbá Batthyány Ádám étékfogómester és dunántúli kerületi főkapitány,¹⁰¹⁹ az ajtónállómester,¹⁰²⁰ Forgách Ádám pohárnokmester és dunáninneni kerületi főkapitány,¹⁰²¹ Kéry János koronaőr,¹⁰²² a királyi személynök,¹⁰²³ valamint a Magyar Kamara-elnök¹⁰²⁴ portréját, mindezeket kiegészítve két magyar királyi tanácsos, illetve császári kamarás,¹⁰²⁵ a kerületi főkapitány és lovassági ezredes¹⁰²⁶ arcképével. Ugyanitt függött 12 megnevezés nélküli félalakos portré is, egyenlő arányban férfi és női ábrázoltakról, akik mind az Esterházy és Nádasdy családból voltak.

Részben hasonló tisztségekben, illetve katonai rangon lévők arcképeivel folytatódott a sor a nagy teremtől jobbra eső nagyobb helyiségben,¹⁰²⁷ olyan személyek ábrázolásai

¹⁰¹¹ Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek, Nádasdy Tamás és Illésházy István nádorok, Zrínyi György horvát-szlavón bán.

¹⁰¹² Draskovich János, nádor 1646 és 1648 között – Pálffy Pál, nádor 1649 és 1653 között.

¹⁰¹³ Homonnai Drugeth János, országbíró 1636 és 1645 között – Csáky László, országbíró 1649 és 1654 között, a kép valószínűleg 1650-ből.

¹⁰¹⁴ Horvát-szlavón bán 1647/48-tól, magyar királyi lovászmester 1628-tól, mindkettőt 1664. évi haláláig viselte. Itt kapott helyet Zrínyi Péter, 1665-től horvát-szlavón bán és Kulpa menti végvidéki főkapitány képe is, nem tudni, hogy Zrínyi Miklóssal való rokonsága okán, vagy 1665-től viselt tiszte miatt, mindenesetre ez utóbbi esetben egykori portréja a többinél mintegy másfél évtizeddel későbbre tehető és a sorozat folyamatos fejlesztésére utal.

¹⁰¹⁵ I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem 1630 és 1648 között, a kép 1647-re datált.

¹⁰¹⁶ Csáky István, tárnokmester 1644 és 1662 között, képe valószínűleg 1650-ből való.

¹⁰¹⁷ Erdődy György, kamarásmester 1646 és 1662 között, képe 1646-ból.

¹⁰¹⁸ Frangepán György 1655 és 1660 között magyar királyi udvarmester, Nádasdy utóda a méltóságban.

¹⁰¹⁹ Étekfogómester 1640-től, dunántúli kerületi főkapitány 1637-től, portréja 1646-ból.

¹⁰²⁰ Erdődy Gábor, ajtónállómester 1649 és 1650 között, képe valószínűleg 1650-ből.

¹⁰²¹ Pohárnokmester 1641-től, dunáninneni kerületi főkapitány 1644-től.

¹⁰²² Kéry János, koronaőr 1646-tól, a kép 1646-ból való.

¹⁰²³ Mikulich Tamás, királyi személynök 1631 és 1649 között, a kép 1646-ból.

¹⁰²⁴ Lippay Gáspár (+1652), a Magyar Kamara elnöke 1646-tól haláláig, képe ebből az időből való.

¹⁰²⁵ Esterházy László 1649-ben magyar tanácsos, császári kamarás, a kép valószínűleg 1649 és 1652 közötti volt – Esterházy Dániel, magyar tanácsos, 1650–1651-ben, a kép 1650-ből.

¹⁰²⁶ Wesselényi Ferenc, 1648 és 1658 között felső-magyarországi főkapitány, a forrás a kép kapcsán nem nádorként említi, így 1648 és 1655 közötti portréjáról lehet szó – Barkóczy László, 1646-ban a magyar és lengyel lovasság ezredese, a kép valószínűleg 1652 utáni.

¹⁰²⁷ A helyiségelosztásban a 18. szám értendő ez alatt. Itt volt: Révay László, 1645-ben magyar tanácsos, a magyar hadsereg főbiztosa, képe 1645-ből – Törös János, 1635-től a Magyar Kamara tanácsosa, portréja 1649-ből – Serényi Pál, 1645?–1656 között a dunáninneni kerület és bányavidéki végvidék vicegenerálisa, képe 1649-ből való – Széchy Dénes, 1650-ben császári kamarás, portréja 1650-ből való – Szunyogh Gáspár, 1635–1659 között császári és magyar tanácsos, 1640-től szendrői kapitány, képe 1650-ből – Ostrosich Miklós, 1646-tól koronaőr, portréja 1649-ből való.

mellett, akik feltehetően baráti vagy rokoni kapcsolat miatt jelentek meg ebben a közegben, ugyanis nincs tudomásunk ez időre eső hivatalukról.¹⁰²⁸ Ugyanide került hat félalakos, illetve mellkép-kivágatú férfiarckép is, az 1669-ben felvett leltár szerint „Uraknak a prob Képei”, közöttük talán Rákóczi László ábrázolása is, az egyetlen kép, amelynek készítésére adattal rendelkezünk.¹⁰²⁹ A nagy terem melletti, balra lévő sarokszobában két moldvai fejedelem és feleségeik portréja függött, közülük Constantin Şerban havasalföldi vajda 1658-ra datált ábrázolása, valamint felesége képmása ma is megvan Fraknón, a másik portré-párt pedig feltehetően II. Rákóczi György másik szövetségeséről, Gheorghe Ştefan moldvai vajdáról és annak feleségéről festették, bizonyára az előbbivel egy időben, azaz Erdélybe menekülésük évében.

V. 7. KARRIER ÉS BÉCSI INTEGRÁCIÓ. A MAGÁNREPREZENTÁCIÓ NÁDASDY FERENC ÉS KORTÁRSAI PORTRÉIBAN

A század magyar elitjének portréfestetési gyakorlatát áttekintő irodalom¹⁰³⁰ egyik tanulsága – az adatok és a művek részben mennyiségi összegzése alapján –, hogy az arcképek a középső évtizedekig bezárólag jellemzően alkalomhoz kapcsolódva készültek. A lehetséges indítékok közül az egyik a státusz megváltozása volt, a rangemelés, az udvarközeli hierarchiában való előbbre jutás, ami a harmadik évtizedtől terjedő nagyalakos, reprezentatív ábrázolások némelyikének készítettése mögött és legfőképp azokban az esetekben tapasztalható, amikor a mester bécsi volt. Az ilyenkor alkalmazott, főképp attribútumok, viselet és megjelenésmód útján érvényesülő ikonográfiai nyelv mindazonáltal a nemesi portré eszköztárhoz tartozott: az udvari cím, hivatal, az egyes tisztségekben teljesített udvari szolgálat vagy a diplomáciai megbízás reprezentatív láttatása ezen a módon, a képi kifejezés lehetőségeinek része volt. Az előírt udvari viselet (*Galatracht*, *Spanische Mantelkleid*), a császári hadvezérportrék esetében a páncélos (lovas)ábrázolás vagy a bécsi udvar diplomatáinak hivatalos küldetést jelző külseje (újabb megnevezéssel *Berufskleidung*), mint a Bécsből delegált portai követek protokolláris magyar öltözete,¹⁰³¹ illetve az egyes tisztségeket gyakorlati funkcióval kísérő vagy éppen szimbolikusan jelző „tartozékok” – fegyverek, kulcsok, pálcák, botok – egyértelművé tették a szerepkört, amelyben a kép ábrázoltja megjelent, illetve mindazt amit portréjával magáról közölni kívánt.¹⁰³²

¹⁰²⁸ Forgách László, valamint Ostrosich Mátyás és Ostrosich Pál Liptó megyei köznemesek, utóbbiak portréja 1649-ből való. A fentiekben hivatkozott adatokra: FALLENBÜCHL 1988; PÁLFFY 1997; FALLENBÜCHL 2002; RÓZSA 2006.

¹⁰²⁹ 1655. május, ld. *Rákóczi László naplója* 1990, 124.

¹⁰³⁰ BUZÁSI 2008, 36–45; BUZÁSI 2014, 57–60; POLLEROS 2015, az elszórtan érintett magyar vonatkozásokról több helyen is; HALÁSZOVÁ 2016, 28–30; HALÁSZOVÁ 2016a, 150–156, 160–167; KOPP 2016.

¹⁰³¹ Legújabbban: CZIRÁKI ZSUZSA: Ruha teszi a követet? A Habsburgok 17. századi konstantinápolyi diplomatáinak magyar viseletéről. *Művészettörténeti Értesítő* 69 (2020) 15–35.

¹⁰³² A portré-megjelenés egyes udvari pozícióval járó megkötéseit és attribútumait részletezően leírja POLLEROS 2015, 226–234.

Az udvari életben való előmenetel kifejezésére létezett tehát egy több összetevőből álló képi nyelv, a környezetnek szóló, dekódolható eszköztárral. Ez a 17. századi Magyar Királyságban élő és a közös bécsi udvar közelében érvényesülni igyekvő magyar közéleti–politikai elit számára azonban kevésbé volt használható. Legfeljebb a kamarási tisztséggel együtt járó, övre akasztott kulcsnak volt közérthető jelentése az akkoriak számára, az egyéb címmel rendelkezőknek a címer mellett a képfelirat maradt az egyedüli mód aktuális pozíciójuk jelzésére.

Ismereteink szerint megrendelőként a Csákyaknál látjuk először a megváltozott státuszra adott reakcióként, hogy vagyoni helyzetük királyi birtokadományval való megerősítéséről Bécsben készült portréval emlékeztek meg – amiről érdemes egy rövid kitérőben szólni a Nádasdy Ferencnél is felbukkanó gyakorlat előzményeként. Csáky Istvánné Forgách Éva *Cornelis Sustermans*nak (1600 k.–1670 k.) attribúált, 1638-ban festett portréja¹⁰³³ ugyanis ahhoz az alkalomhoz kötődött, amikor a magvaszakadt Thurzó család leányági örököséként Forgách Éva férjével Szepes várát a hozzá tartozó birtokokkal a pozsonyi országgyűlés végén, 1638 márciusában kelt királyi adománylevéllel tulajdonba kapta, majd III. Ferdinánd Csákyt – ebben is a Thurzók utódaiként – a vármegye főispánjává tette meg.¹⁰³⁴ Csáky Istvánnak addig csak Erdélyben voltak birtokai, s szendrői kapitányként e tisztségének jövedelmét tudhatta magáénak. Mindenesetre a birtokszerzés nem ment könnyen, a kincstár vitatta a leányági öröklés jogosságát, igényt formált a várra és az uradalomra, azonban az uralkodó Csákyék mellett döntött, a házaspár részére előírva a főkegyúri jog elismerésére vonatkozó reverzális kiadását. Az adományozásról szóló uralkodói diplomát az ügymenet adatai szerint Csáky István és felesége vélhetően április-május folyamán már kézhez is vehette, amit 1638 júniusában a vár tényleges átadását elrendelő uralkodói dekrétum kiadása követett.¹⁰³⁵ Csáky csak az 1644. évi tárnokmesteri kinevezéssel jutott udvari címhez, vagyis társadalmi pozíciója 1638-ban még nem volt azon a szinten, amelyhez Bécsben rendelt státuszkép igénye és gyakorlata társult; ehhez az ő esetében indíték és alkalom kellett. Az előbbit a királyi adománynak köszönhető jelentős előrelépés korábbi státusz-helyzetéből, az utóbbit – a tények alapján – feltehetően az erről szóló diploma bécsi átvétele szolgáltatta.

Mindazonáltal egyedül a reprezentáció formájának keresésében vonhatunk párhuzamot a Csáky házaspár festőválasztása, valamint Nádasdy Ferenc néhány portréja alapján kirajzolódó megbízói gyakorlata között. Vagyis, hogy valamely

¹⁰³³ Csáky Istvánné Forgách Éva (1610–1639) arcképe Cornelis Sustermans műveként: *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, Nr. X-9 (BUZÁSI ENIKŐ). Meglévő, máig restaurálatlan párdarabja festőileg egyelőre nem ítélt meg. (Mindkettő: MNM TKCs, ltsz. Csáky-letét 2, és Csáky-letét 3.)

¹⁰³⁴ A vár és a birtokok megszerzésének részletes ismertetése forrás alapján: BAL JEROMOS: Miként szerezte meg Szepesvárat a Csáky család. *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1 (1910), 24–37. Ugyanő közli Csáky István főispáni kinevezését, amelynek dátuma, 1638. június 13. eltér a Fallenbüchl Zoltánnál (1994, 99) megadottól: BAL JEROMOS: Szepes vármegye főispánjai kinevezésének legrégebbi okirata (1638). *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 2 (1910), 86–90.

¹⁰³⁵ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 158, Konv. 1638. június, fol. 38–39. Uralkodói dekrétum Pálffy Pálhoz: Szepesvár Csáky István és felesége, Forgách Éva részére történő átadásának végrehajtásáról, 1638. június 7. A forrásra és lelőhelyére vonatkozó adatot, továbbá a kérdéssel kapcsolatos levélbeli konzultációt Fazekas Istvánnak köszönöm.

tisztsége elnyerése apropóján megrendelt arcképét bécsi művésszel, olykor egyenesen az udvari elit egyik festőjével készíttette el. Két korai megbízása is felveti a lehetőséget, hogy ezek a bécsi mestertől való portrék – amelyek közül csak a női párdarabok maradtak fenn – társadalmi előmenetele egy-egy állomásával függenek össze. Az első a házasságkötést követő évből való: Esterházy Anna Júlia 1645-re datált, Fraknón őrzött és korábban már tárgyalt egészalakos ábrázolása, ami attribúcióval került az imént említett, kamarai címmel rendelkező *Cornelis Sustermans* életművébe. Meggyőződésem, hogy a képhez a férj képmása is elkészült, ahogyan abban is bizonyosak lehetünk, hogy a portrékat Nádasdy rendelte meg, jóllehet ez a tény a ma Esterházy-tulajdonban lévő festmény osztrák irodalmában soha nem kerül elő. A megörökítés idején Anna Júlia már Nádasdy felesége volt – így az Esterházyak családi megrendeléséről aligha beszélhetünk –, a beállítás iránya pedig a heraldikailag rangosabb oldalon egykor volt férfi párdarabot sejtet. De a megbízás jól körvonalazódó körülményei is Nádasdyra utalnak: a kép(ek) elkészítésére ugyanis az 1645 októberében magyar királyi tanácsossá történt kinevezés adhatta az apropót. Nádasdy 1645. november 22-én Linzben tette le a tanácsosi esküt,¹⁰³⁶ majd ezt követően csaknem tíz napot Bécsben töltött¹⁰³⁷ részben tán Kismarton megszerzése ügyében, amit novemberi beadványában kérelmezett az Udvari Kamaránál.¹⁰³⁸ A portrék megrendelését (netán előképek átadásával) mindenesetre a tanácsosi kinevezés utáni bécsi tartózkodáshoz köthetjük, különösen, mert holléteinek eddig ismert dátumai azt mutatják, hogy egy későbbi decemberi látogatást leszámítva az év folyamán nem járt Bécsben, az évszámmal ellátott portrék viszont – legalábbis Anna Júliáé – 1645 végéig elkészültek.

Hasonló indokot sejthetünk Nádasdyné 1646-ra datált, ugyancsak Fraknón fennmaradt félalakos képmásának megrendelése mögött is, amelyről a festőkről szóló fejezetben *Frans Luycx* (1604 k.–1668) kérdőjeles munkájaként már volt szó – megemlítve, hogy a kompozíció, a beállítás itt is párdarabra utal. A festményt mindössze egy év választja el Sustermans reprezentatív méretű és kivitelezésű portréjától, amely körülmény a családi arcképek iránt kisebb érdeklődést tanúsító Nádasdy esetében (még ha korai megbízásról van is szó) külön figyelmet és magyarázatot igényel.

Nem sokkal a titkos tanácsosi kinevezés után, 1646. február 2-án, Nádasdy Ferenc III. Ferdinándtól magyar királyi főudvarmesteri címet kapott. Ennek okán ismét Bécsben járt, ahonnan megérkezve, február 6-án futólag megemlítette útját egy Batthyány Ádámnak írott levélben.¹⁰³⁹ Portré megrendeléséről nincs benne szó (nem szokott lenni), de a Bécsben töltött idő lehetővé teszi, hogy ekkorra időzítsük a cím-adormányozás évére datált Anna Júlia-portréra, valamint a feltételezett párdarabjára

¹⁰³⁶ Magyar királyi tanácsosi kinevezése: Linz, 1645. október 22., eskütétel Linzben: 1645. november 22. Vö. Nádasdy pályaképét in: www.barokkudvar.hu, továbbá: TOMA 2007, 112; TOMA 2010, 869–870.

¹⁰³⁷ Az eskütételt követő bécsi tartózkodásaira az év folyamán ld. Nádasdy itineráriumát.

¹⁰³⁸ TOMA 2010, 857–858; TOMA 2016, 363. Esterházy Miklós nádor, Nádasdy apósa 1645. szeptember 11-én halt meg. Ezt követően tett kísérletet Nádasdy az Udvari Kamaránál a család kismartoni birtokainak megszerzésére, ami évek múlva sikertelenül zárult. Ld. PERES 2009, 62; PERES 2014, 84–85.

¹⁰³⁹ MNL OL P 1314, Nr. 32099.

adott megbízást. Nádasdynak más bécsi útjáról ebben az évben (legalábbis egyelőre) nem tudunk. A február eleji dátum viszont megáll Frans Luycx feltételezett szerzőségére nézve is, mert bár a flamand festő 1646 elején a császárnét követve Grazban járt, majd augusztusban Lipót Vilmos főherceget egy képmás elkészítése miatt az ilmhofi táborban kereste fel,¹⁰⁴⁰ az év első felét Bécsben töltötte, ahol többek között 1646 áprilisában esküvői tanú volt a *Schottenkirchében*.¹⁰⁴¹ A Lipót Vilmostól kapott feladatoknak pedig 1646 folyamán – mint akkor már egy ideje – a kifizetési adatok szerint ugyancsak Bécsben tett eleget,¹⁰⁴² még azt követően is, hogy a főherceg a helytartói kinevezés februári átvétele után 1647 áprilisában Brüsszelben elfoglalta állomáshelyét.¹⁰⁴³ Vagyis a festő tudott távollétei nem jelentettek akadályt a Nádasdy-portrék kivitelezésében.

Az udvari művészek alkalmoszerű megbízásait, amelyekkel Nádasdy a frissen szerzett udvari tisztséget kísérő reprezentációnak kívánt megfelelni, nem egyedüli, legfeljebb csak korai példának tekinthetjük. A magyar arisztokráta e téren tapasztalható későbbi gyakorlata éppen hogy a bécsi elithez tartozni igyekvők megrendelői attitűdjének mutatja a jelenséget. A sor azzal az alkalommal folytatható, amikor Nádasdy Ferenc 1655 júliusában a pozsonyi országgyűlésen a második legmagasabb rendi méltóságot, az országbírói tisztséget nyerte el. Ugyanezen az országgyűlésen Esterházy Pál magyar királyi tanácsosi kinevezést kapott, azt követően, hogy III. Ferdinánd március 19-én császári kamarási címet adományozott neki.¹⁰⁴⁴ Mindkettejüket a hallei udvarból frissen Bécsbe érkezett *Benjamin Block* (1631–1690) festette meg, valószínűleg a mondott pozíciókba kerüléssel összefüggésben. Legalábbis ezt jelzi Esterházy portréján az elnyert tisztséggel járó kamarási kulcs is, amivel a gróf későbbi, Block képétől független (azaz nem annak másolataként készült) ábrázolásain a továbbiakban már nem találkozunk. A dátumok egyébként sem engednek meg más sorrendet: Block 1655. július utolsó napjaiban indult el Halléból Drezdába, majd egy idő után onnan Bécsbe, ahol nagybátyja, Daniel Friedrich Block, bautzeni kanonok révén került kapcsolatba Esterházyval és Nádasdyval. Bár az utóbbi lett állandó megbízója 1659-ig,¹⁰⁴⁵ első magyarországi munkája mégis Esterházyról készült, ami – a festő őszi Bécsbe érkezését tudva – 1655-ös datálással az év utolsó hónapjaira tehető.¹⁰⁴⁶ Ezt

¹⁰⁴⁰ EBENSTEIN 1906/1907, 191; SCHREIBER 2004, 94.

¹⁰⁴¹ HAUPT 2007, Nr. 2604.

¹⁰⁴² HAUPT 1980, 348, előleg az 1646. évi festményekért.

¹⁰⁴³ EBENSTEIN 1906/1907, 191–192; SCHREIBER 2004, 181 (Zeittafel).

¹⁰⁴⁴ IVÁNYI 1989, 438; MARTÍ 2013, 105.

¹⁰⁴⁵ Ld. SANDRART 1679, Bd. II, Teil III. 74; KRIEGER 1969/1970, 82–83, főképp 82/32. j., itt az elindulás időpontjához Herzog August zu Sachsen-Weißenfeld ajánlólevele Halle, 1655. július 25-i dátummal; BUZÁSI 1995, 271. Blockra: AKL 11 (1995) 536–537.

¹⁰⁴⁶ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein, jelezve, datálva: „BENJAMIN BLOCK FECIT ANNO 1655”. A felirat, amely nem tünteti fel sem császári kamarási, sem magyar királyi tanácsosi címét, valószínűleg utólag került a képre: „ILL(vstrissi)MVS: D(ominvs): COM(es): PAVLVS: ESTERAS: DE: FRAKNO: COM(itatvs): SOPR(oniensis): SVP(remvs): COM(es): SAC: [sic] PRÆS(idii): PAPA: SVP(remvs): CAP(itanevs): ÆT(atis): Suæ: 20: A(nn)O: MDCLV:” GARAS 1953, 86, 131; GALAVICS 1992, 125; *Kat. Eisenstadt* 1995, Nr. V/20; BUZÁSI 1995, 271; *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, Nr. 49a (BUZÁSI ENIKŐ); KOPP 2016, 211–212.

követő feladata viszont már nem Esterházytól,¹⁰⁴⁷ hanem Nádasdytól származott: az 1656-ra datált portréban már az országbíró örökítette meg feleségével együtt.¹⁰⁴⁸

A hasonló indítékot és összefüggést sejtető következő portrépár harminc évvel későbbi: gróf Zichy Ádám királyi kamarás és felesége, Jakusich Terézia ábrázolása, amelyben a reprezentáció tárgyaként ismét a frissen kapott tisztség került előtérbe.¹⁰⁴⁹ A megfestés idejét a grófnő arcképe utólagos felirata őrizte meg: az abban szereplő 1685-ös év egyben Zichy Ádám magyar királyi tanácsosi kinevezésének is éve.¹⁰⁵⁰ Ez a dátum-azonosság ad alapot arra, hogy a hivatal elnyerését tekintsük a megrendelés indítékának.

Az itt felsorolt példák nem pusztán a státuszról, a magasabb tisztség viseléséről vagy a pozícióba helyezéssel szólnak, hanem arról is, hogy a magyar előkelők e helyzetek révén kaptak lehetőséget arra, hogy a különleges alkalmak emlékezetét személyi és családi reprezentációjuk részévé és a bécsi elit igényeinek mintájára gyakorlattá tegyék. Nádasdy Ferenc 1640-es évekkal kezdődő megrendeléseinek a folyamatnak az irányát kijelölve és alkalmait sorozatossá téve, erre adtak példát.

V. 8. AMIT A CSALÁDI ARCKÉPEKRŐL TUDNI LEHET

A pottendorfi várban Nádasdy Ferenc letartóztatásáig összegyűlt 109 portré közül mindössze 12 kép készült magáról az országbíróról, feleségéről és gyermekeikről, ezekből csupán két férjezett lánya, Pálffy Jánosné és az egyik Draskovichné arcképe volt egészalakos, a többi mellkép formátumú volt.¹⁰⁵¹ Amihez hozzászámíthatjuk

¹⁰⁴⁷ Esterházy Pál képeinek párdarabjára megérkezésekor már nem került sor: a kép restaurálásakor előkerült dátum szerint Block utolsó magyarországi munkájaként, 1659-ben készült el Orsolya portréja, a festő év eleji Itáliába távozása előtt: BUZÁSI ENIKŐ: Szerzői kiegészítés Benjamin Block fraknói Esterházy-portréinak közléséhez. In: *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997), 104, a szignatúra: „BENJAMIN BLOCK. Fecit Ao 1659”. Block Itáliába való távozásának idejére: KRIEGER 1969/1970, 83. A kép: Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung, KOPP 2016, 212–213.

¹⁰⁴⁸ MNM TKCs, Nádasdy Ferenc, ltsz.: 2321; jelezve, datálva: „Benjamin Block ad. viv. de pinxit Ao. 1656”; Nádasdyné Esterházy Anna Julianna, ltsz.: 2320; jelezve: „Block F.” RÓZSA 1973, 129–130; *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 156–157; BUZÁSI 1995, 271–276.

¹⁰⁴⁹ Mindkettő Vöröskő, Slovenské národné múzeum. UČNÍKOVÁ 1973, 299–301. A portrépár Block műveként való meghatározása a képek adataival: *Kat. Zsánermetamorfózisok* 1993, Nr. A 2 (BUZÁSI ENIKŐ, Jakusich Terézia portréjának tételében); *Barok* 1998, Nr. 198, mint Benjamin Block műve (JARMILA BENCOVÁ); BAUEROVÁ, ZUZANA: Barokové portréty Zichyovcov na Červenom Kameni. *Pamiatky a múzeá*, 2/2000, 31, mint közép-európai festő, 1689–1701.

¹⁰⁵⁰ Zichy Ádám (1653–1701) életrajzi adataira, neveltetésére és tanulmányaira, valamint hivatala dátumaira részben saját fennmaradt naplófeljegyzései alapján: ZICHY ISTVÁN: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. In: *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* 1942/43. Budapest 1943, 10, 13, 19, 21–23, 27–28, tisztségeinek itt hivatkozott dátumai: 23, továbbá a Zichy-levéltár forrásai uo. a 97. jegyzetben.

¹⁰⁵¹ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52. Pottendorf, 1669. február 4. után, fol. 192v: „4. Item Pálffy Janosné Asßon eöreg Képe 1” (Nádasdy Anna Terézia); fol. 211v: „Az Ur, úduözült Aszony eö Nag(sag)hok, kis Aszonyok, es az Vrffiak Képei darab 8”; – ÖStA AVA FHKA HKA,

Nádasdynak a *Kunstammer* egyik almáriumából leltárba vett (talán kisméretű) portréját,¹⁰⁵² illetve egy Keresztúron említett képmását.¹⁰⁵³ Ez a korban szokatlan arány a portrék összmennyiségén belül ugyanazt jelzi, ami a kortárs-galériából is leszűrhető, hogy Nádasdy számára az arckép az akkori szokásoktól eltérően nem a családi reprezentáció lehetőségeinek körébe tartozott. Ennek megfelelően nem a *Mausoleum* kiadását finanszírozó országbíró portré-megrendelése indították el a gyakorlatot, ami a családi arcképgalériák állítását a század utolsó negyedére már többnyire jellemezte, miszerint az arcképsorok a *Mausoleum* vezér- és királyábrázolásaival, s nemegyszer a korai ősök *Mausoleum*-metszetek nyomán festett portréival egészültek ki. Nádasdy nem a magyar történelemhez kapcsolt családi múlttal vette körül magát: felmenői kis számban fellelhető ábrázolásai közt két generációnál korábbi, illetve fiktív portrék nem találhatók meg. Az elődök mindössze hat arcképet számláló, így ősgalériának aligha nevezhető portrésorozata a család legérdemesebb tagjaival, a nádori méltóságig jutott és grófi címet¹⁰⁵⁴ elnyert Nádasdy Tamással,¹⁰⁵⁵ valamint feleségével, Kanizsay Orsolyával kezdődött, akivel a legfontosabb Kanizsay-birtokok és várak, Egervár, Sárvár, Kapuvár, Léka, illetve a lékai uradalomba tartozó Keresztúr a Nádasdyakhoz kerülve, mind a család vagyoni státusza, mind társadalmi tekintélye szilárd alapot kapott. Pedig Tamás nádor apját, Nádasdy I. Ferencet, a Kanizsayak várnagyát és későbbi Vas vármegyei alispánt is számon tartotta a családi emlékezet,¹⁰⁵⁶ habár az 1542-ben elhunyt¹⁰⁵⁷ köznemesi hivatalnokról arckép aligha maradt fenn. Mindezen tények mellett is, Nádasdy Ferenc, ahogyan az alábbiakból is többé-kevésbé kitűnik, portrén ábrázolt elődei lefestésekor ragaszkodott a hiteles ábrázoláshoz.

A Pottendorfon rögzített és csak mennyiségileg ismert családi portrék közül – amelyek a országbíróról, illetve feleségéről és gyermekeiről készültek – egyről sem tudjuk, hogy fennmaradt volna, illetve a meglévők származását nem tudjuk leltári adattal alátámasztani. A Nádasdy-gyűjtemények kutatásának nagy paradoxona, hogy amiről forrásadat van, az a mű nincs meg, ami pedig megvan, ahhoz nem lehet igazolt

NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf, 1673. július 5–10., fol. 211v: „Zwey Junge H(erren) Von Nadast”; – ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, Pottendorf, 1675. szeptember 9. előtt, fol. 2: „der graff Draskowizin Contrafait in völlig(er) Statur” (Draskovich Miklós neje, Nádasdy Krisztina, vagy Draskovich Jánosné, Nádasdy Mária Magdolna). A mellképekre ld. utóbbi helyen, Pottendorf, 1675. szeptember 9. előtt, fol. 2v: „Graff Nadasdj, sambt der graffin, 4. freyllen, und 2. Knaben, alle 8te in brust stukh”; uo. „desßen 2: grösßere Söhn, auch in brust Stukh”.

¹⁰⁵² MNL OL, E 156, UetC Fasc. 160. Nr. 4., Pottendorf, 1671. február 11–14., fol. 11v, „Imago Comitiss de Nadasd No. 1.”

¹⁰⁵³ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52. Keresztúr, 1669. május 7., fol. 255v: „Az Porkolab hazban” [...] „Uram eo Na(gysá)ga képe 1”.

¹⁰⁵⁴ Ld. DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 773.

¹⁰⁵⁵ *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.* Szerk. Söptei István. Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3. Sárvár 1999; BESSENYEI 2005, 17–39; politikai–közéleti karrierjéről újabban: DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 772–777; VARGA 2010.

¹⁰⁵⁶ TOMA 2005, 30; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 773.

¹⁰⁵⁷ Nádasdy I. Ferenc 1542. decemberi halálhíréhez: „*Szerelmes Orsikám*”. A *Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Vida Tivadar. Budapest 1988, 11, Nr. 7, 310.

Nádasdy-eredetet kapcsolni, legfeljebb csak megalapozott következtetéssel tudunk élni. Különösen érvényes ez az arcképekre. A pottendorfi portrék közül, mint már szó volt róla, csak az Esterházy Pálhoz jutott festmények maradtak fenn, de úgy is fogalmazhatunk, hogy ezeket leszámítva tudomásunk szerint semmi nincs meg azokból a művekből, amelyek a vagyonzszámolásban az Udvari vagy az Alsó-ausztriai Kamara illetékessége alá tartoztak. Véleményem szerint a ma meglévő, utóbb múzeumba került Nádasdy-arcképek (hisz a teljes képállományból csak e műfaj darabjainak az azonosítása esélyes) mindegyike olyan ingatlanok berendezéséből származik, amelyek a Magyar Kamara kezelésében voltak, s vélhetően a család – a két Draskovich-vő – jutott később hozzájuk. A legbiztosabb „nyom” ebben a feltevésben a Magyar Nemzeti Múzeum nyolc egészalakos portréja,¹⁰⁵⁸ amelyek családi eredettel, mint az 1880-as években felállított nádasdladányi ősgaléria sorozati darabjai kerültek közgyűjteménybe.

A Nádasdy-leltárakban megadott tények közül általában a darabszám, főképp azonban a képek formátuma az, ami olykor tényleges tájékoztatást adhat a művek provenienciájának visszakövetésében. Mert jóllehet az összeírások a portréknál az ábrázoltak nevét az uralkodó- és pápaarcképek kivételével általában nem adják meg, a kép formátumát azonban többnyire igen. Elsősorban erre alapozhatunk akkor is, amikor a Nemzeti Múzeum nyolc portréjában azt a nyolc „Ramaban foghílt Oregh Kép”-et feltételezzük, amelyet 1669. május 12-én a sárvári régi tárház akkorra már csaknem kiürített helyiségében írtak össze. Az országbíró kivégzése után Sárváron felvett értékbecslő leltár ugyanis egészalakosként adja meg őket, vagyis portrék voltak és annak mondja őket az a jegyzék is, ami az ezt követően Bécsbe szállított anyagból visszamaradt tárgyakat rögzíti.¹⁰⁵⁹ Utóbbi forrásból más is kiderül: nevezetesen, hogy a felértékelt képek közül csak ezek maradtak Sárváron, ami szintén amellett szól, hogy Nádasdy családi portrék voltak, azaz olyan művek, amelyekre a kamara nem tartott igényt, s noha a szakértő egyenként 4 fl.-ban határozta meg az értéküket, különösebb érdeklődésre nem számítva, a helyükön hagyták őket. Az, hogy a Nádasdy idejéből való, 1650-ben összeírt várleltár nem tesz róluk említést,¹⁰⁶⁰ csupán arra utal, hogy akkor még nem voltak Sárváron vagy éppenséggel később készültek; az utóbbi feltevést a képek némelyike – mint az országbíró és felesége portréi – alá is támasztja.

¹⁰⁵⁸ Nádasdy Tamás (1498–1562), MTKCs ltsz. 53.8; Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya: (†1571), MTKCs ltsz. 53.2; Nádasdy II. Ferenc (1555–1604), MTKCs ltsz. 53.4; Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet (1560–1614), MTKCs ltsz. 53.6; Nádasdy Pál (1598–1633) MTKCs ltsz. 53.11; Nádasdy Pálné Révay Judit (†1643), MTKCs ltsz. 53.13; Nádasdy III. Ferenc (1623–1671), MTKCs ltsz. 53.5; Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Júlia (1630–1669), MTKCs ltsz. 53.15. A Magyar Nemzeti Múzeumba jutott sorozatra: SISA 2000, 53, Függelék IV., az életrajzi adatokhoz ld. a család genealógiai táblázatát: www.barokkudvar.hu.

¹⁰⁵⁹ MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., fol. 437r: „In d(em) alten Schatz Cam(m)er – 8 Bildter nach lebens grösse a 4 fl = 32 fl” A Lebensgroß kifejezést az egészalakos képekre használták, azzal együtt, hogy maga a szó életnagyságot jelent. Ez kitűnik a felbecslés után visszamaradt tárgyak Nádasdy 1671. április végi kivégzését követő összeírásból is: MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57., fol. 349r–441v: fol. 439v: „[...] große Bildter mit völligen Corpus” A kiadásra szánt leltár átírása Viskolcz Noémi munkája.

¹⁰⁶⁰ MNL OL, E 185 (Mf. 31993.), Fasc. 47., fol. 196r–202v.

A Magyar Kamara kezelésébe adott várat 1677 júniusában Draskovich Miklós királyi tanácsos és felesége, Nádasdy Krisztina vásárolta meg – a hozzá tartozó birtok egy részét a vételár miatt már kezdetben záloggal terhelve –, majd Sárvárt a következő években a család állandó rezidenciaként lakta.¹⁰⁶¹ Okkal gondolható tehát, hogy a kincstári fennhatóság idején, 1671-ben összeírt képek a várral együtt őhozzájuk jutottak. Adatszerűen nem áll több rendelkezésre, de a Draskovichok tulajdonlását Nádasdy Krisztina jelenleg Trakostyánban őrzött félalakos képe is igazolja. Ez ugyanis pontosan megegyezik Esterházy Anna Júlia sorozatbeli ábrázolásával, ami felirata szerint 1662-ben készült: azonosak az öltözet és az ékszerek részletei, egyezik a hajviselet, valamint a fejdísz is. Vagyis Krisztina portréját anyja Sárváron volt képmásáról másolhatták az

Magyarországi festő, Nádasdyné Esterházy Anna Júlia, 1662 (MNM, TKCs) –
Magyarországi festő, Draskovichné Nádasdy Krisztina, 1680-as évek közepe
(Trakostyán, Vár)

1680-as évek közepén, feltehetően már Krisztina halála (+1682) után. Ez a körülmény megmagyarázná, hogy a kép miért nem önálló ábrázolás, hanem láthatóan Anna Júlia portréjából kiinduló másolat, továbbá választ adna arra is, hogy Krisztina képmása a festésmód markáns jellegében miért mutat olyan erős hasonlóságot a két Draskovich-fiú, Pál (*1668) és Ádám (*1673) életkoruk szerint ugyanekkor készült portréival.¹⁰⁶²

A nyolc darabból álló sorozat egészére, illetve az egyes képek további – főképp 18–19. századi – sorsára nézve sajnos nem sikerült levéltári nyomra akadnom; csupán annyit lehet sejteni, hogy Nádasdladány berendezésekor kerültek – részben – együvé.

¹⁰⁶¹ A vár Nádasdy halálát követő tulajdonlásának áttekintését és annak irodalmát lásd a II. 3. fejezetben.

¹⁰⁶² Mindkettő a trakostyáni vár gyűjteményében. Fotójukat ld. SZIBLER 2009, 5, 6. kép, valamint a sárvári Nádasdy Múzeum honlapján.

Ez következik abból, hogy a kastély építtetője, gróf Nádasdy Ferenc¹⁰⁶³ az 1888-ra elkészült ősök csarnokába tervezett családi arcképsor miatt már 1879 augusztusában levélben fordult nagybátyjához, id. Nádasdy Ferenc Szerafinhoz, kérve őt, hogy Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya portréit, amelyeket bizonyos Fräulein Donatinak adtak át, küldesse el neki Ladányba, hogy majd az *Ahnensaal*ban elhelyezhesse.¹⁰⁶⁴ Minthogy ezen túlmenően a sorozat utóélete egyelőre nem göngyölíthető fel, a kérdés számunkra sokkal inkább az, hogy az egyes portrék mikor készültek, minek alapján és kinek a megrendelésére? Mindebben ugyanis koránt sincs konszenzus.¹⁰⁶⁵

A nyolc képet szemlélve, azonnal feltűnik, hogy a legkorábbi három családtag, Nádasdy Tamás, Kanizsay Orsolya és Nádasdy II. Ferenc, a Fekete bég¹⁰⁶⁶ portréja a többi ábrázolástól egyöntetűen elkülönül. Nemcsak festés- és formálásmódban, de abban is, hogy a szimmetrikus kompozícióban összehangolt három arckép önálló sorozatot alkot a teljes portrésoron belül. Balról Nádasdy Ferenc, jobbról Kanizsay Orsolya fogja közre a csaknem szemközt ábrázolt nádort, akinek fia és felesége egyaránt középirányba fordul, a háttér függőyei pedig szélről keretezik a hármójukról készült egységet. A szereplők vörös-szürke kőcsoporton állnak – ez a nyolc kép közül csak e három esetében fordul elő –, ami nemcsak segíti az ábrázolások belső térképzését, de a sorozatjellegét is felerősíti, főképp mert a portrékon azonos magasságig tart. A két férfialakot emellett itt árnyék is kíséri, míg a teljes sorozat másik két férfi-ábrázoltját nem.

A nádor és szűk családja arcképeit archaikus jellegük is összeköti, aminek okát én a 16. századi előképekben látom. Már volt szó a sárvári tárház 1669. évi összeírásában említett három arcképről, amelyek közül a nádort és feleségét ábrázoló portrék a nádasdladányi egészalakos változatok előképei lehettek. Úgy gondolom, hogy az 1555 és 1562 (Nádasdy Ferenc születése és Tamás halála) közötti évekből való művek festői jegyei érződnek az egészalakossá egészített másolatokon is, talán tudatos döntésként, a régiség látszatát megőrzendő. Értelemszerűen szülei portréinál későbbi, de ugyancsak

¹⁰⁶³ Életrajzi adatai: 1842–1907, közéleti tevékenységét a régebbi irodalom felsorolásával ismerteti: SISA 2004, 16–17.

¹⁰⁶⁴ Az 1879. augusztus 17-én kelt levélből idéz: SISA 2004, 27–28 és 62. j. A képek átvételét Nádasdy Ferenc augusztus 23-án igazolta. Ld. uo., valamint SISA 2000, 28. Ld. MNL OL P 507. Levelezés C V. Nr. 49, pp. 1–2, valamint 3–4.

¹⁰⁶⁵ Nádasdy Tamás: CENNERNÉ WILHELMB 1983, 9 (1560); GALAVICS 1987, 244 (17. sz. eleje); *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, 108, C. 77., (16. sz. utolsó negyede, CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA); SISA 2004, 132 (a MNM átvételi jegyzékének szövegközlésében: 19. sz. eleje); Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya: CENNERNÉ WILHELMB 1983, 9 (1560); GALAVICS 1987, 244 (17. sz. eleje); *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, 108, C. 78. sz (16. sz. utolsó negyede, CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA); BUZÁSI 2008, 45 (1650. körül); BUZÁSI 2015, 297 (17. sz. közepe); Nádasdy Ferenc, a „Fekete bég”: RÓZSA 1973, 112 (a család ősgalériájába tartozó portré adott hiteles előképet a sziszeki csata ábrázolásához); GALAVICS 1986, 34. kép (17. század közepe); BUZÁSI 2013, 79 (17. sz. közepe); Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet: BUZÁSI 2013, 81 (17. sz. közepe); Nádasdy Pálné Révay Judit: *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, 107, C. 76. sz. (1633, CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA); BUZÁSI 2015, 296, 297 (17. sz. közepe); *Kat. Renesancia* 2009, Kat. Nr. III.2.7. (1633, GÖDÖLLE MÁTYÁS).

¹⁰⁶⁶ Életrajzához és katonai pályájához: NAGY 1987; BESSENYEI 2005, 40–62; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 777–781.

16. századi arcképet másol Nadasdy Ferenc felnőtt kori ábrázolása is, amelynek (nem egykorú)¹⁰⁶⁷ felirata 1594-es dátumot ad meg. Ez elvben elfogadható a követett előkép

Magyarországi festő, Nadasdy II. Ferenc, Nadasdy Tamás, Nadasdyné Kanizsay Orsolya portréja, 1650-es évek (MNM TKCs)

Magyarországi festő, Nadasdyné Kanizsay Orsolya, 1650 körül (Burg Forchtenstein)

¹⁰⁶⁷ A Nadasdy II. Ferenc-portré és a Kanizsay Orsolya-arckép feliratának írásképe megegyezik, elképzelhetőnek tartom, hogy a két egészalakos képen eredetileg nem volt felirat, amit a nádasdladányi elhelyezés idejében, a sorozat egységessé tétele érdekében pótolnak. A későbbi feliratozást igazolná, hogy a Fekete bég portréján lévő címert az országbíró arcképén lévőről másolták, s nem a Nadasdy Tamás képén látható, korban megfelelőbb címerváltozatot vették át.

készítési éveként, bár a tizenöt éves háború hadieseményei, az akkor felerősödő általános török offenzíva, valamint a Fekete bég folyamatos táborba szállása, főképp Esztergom alatt, aminek sikeres megvívásában kiemelkedő érdeme volt, továbbá Pálffy Miklós vezértársaként részvétele Győr ostromában,¹⁰⁶⁸ nemcsak hogy nem voltak kedvezőek, de alkalmat sem igen adhattak abban az évben portré készítésére. Bár lehet, hogy a dátum épp nem az előkép megfestésének évét jelzi, hanem a tábornok hadi sikereire utal.

Annak ellenére, hogy a Fekete bég egészalakos portréjához még annyi támpontunk sincs, mint a szülők képmásának mintát adó 16. századi festmények 1669. évi leltár-
említése, feltételezni lehet, hogy őrola is rendelkezett a család egy, a 16. század végén készült, feltehetően fél- vagy háromnegyed alakos ábrázolással, amit a hitelesség kedvéért a sorozathoz felhasználtak. Hogy egykor volt 16. századi családi arcképekkel valóban számolni lehet, arra egy figyelemre méltó adat utal. Épp a kérdéses időben, 1590-ben Tiroli Ferdinánd Habsburg-főherceg levélben fordult Nádasdy II. Ferenchez azzal a kéréssel, hogy apja képmását, címerét, a nádor személyes fegyvereit, valamint tettei leírását küldje meg ambrasi gyűjteménye számára.¹⁰⁶⁹ Ha a Fekete bég teljesítette az óhaját, akkor az annyit jelent, hogy a 16. század magyar katonai elitjét nemcsak Zrínyi Miklós képviselte a kortárs hadvezetés kiválóságainak harci relikviáit és portréit gyűjtő főherceg kollekcójában. De talán egyúttal azt is, hogy az arcképfestetés igénye és szokása ekkorra már apáról fiúra öröklődött a Nádasdy-családban.

A három portréban összetartozó másolatokat látva, adott a kérdés, mikor és ki rendelte meg őket? Hogy megfestésük ideje elválik a többi öt festmény korától, az összehangoltságukból eredően eléggé egyértelmű, ami viszont felvetheti az ábrázoltak egyike, Nádasdy II. Ferenc, de akár Nádasdy Pál megrendelését is. Az első lehetőséget kizárja az a tapasztalat, hogy a magyar emléktanyagban nem tudunk olyan 16. század végéről, illetve az 1600 körüli évekből való egészalakos, nagyméretű portréről (ráadásul sorozatként), ami ne valamelyik uralkodói–főhercegi udvarhoz (Bécs, Prága, Krakkó, Innsbruck) tartozó festő alkotása lenne. Márpedig a sorozat három legkorábbi portréja nem ilyen rangú festőtől, művészkörből való. Arra pedig nincs adat, hogy Nádasdy II. Ferencnek saját portréfestője lett volna (ilyet legkorábban unokája, az országbíró idején tapasztalunk), erre akkor nem volt sem igény, sem példa a főúri udvarokban. Azt pedig nem mondhatnánk nyugodt szívvel, hogy a tizenöt éves háborúban (aminek a Fekete bég meg sem érte a végét) hadszíntérré vált Dunántúl Nádasdy-várainak egyikébe festőt hívtak volna alkalmi feladatra. Végül pedig az is a 16. század végi eredet ellen szól, hogy az egyetlen akkori fennmaradt várleltár, Keresztúr 1597. évi inventáriuma három „históriás” képet leszámítva még csak nem is említ festményt.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁸ Vö. NAGY 1987, 179–191.

¹⁰⁶⁹ Az adatot Ferdinánd főherceg Innsbruckban kelt levelére hivatkozva közli: TOMA 2005, 31.

¹⁰⁷⁰ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 101. Nr. 3. A keresztúri vár és uradalom összeírása provizorváltás miatt, „Inuentarium Castrj Kerezstur, Simul cum Urbario die 20 Januarj Anno 1597 [...]” 1597. január 20–25., fol. 7r, „Az regj Vdvarbiro hazban kiben Farkas Benedek Lakotth [...] Vaszonra Irth tabla historiak 3” Megjegyzendő, hogy noha a várban volt tárházhelyiség, ami az úr szobájából nyílt és kisebb portrék őrzésére alkalmas lett volna, néhány rossz bútoron kívül semmi nem volt benne.

Azt, hogy a sorozatnak ezek a darabjai később készült másolatok, nem csak a két változatban létező Kanizsay Orsolya-portré¹⁰⁷¹ egymástól különböző alsó harmada árulja el, amiről a sárvári tárház kapcsán már volt szó, de Nádasdy II. Ferenc képmásának több stiláris, illetve tárgyi részlete is. A 16. század végére jellemző, lapos, töredezett formákkal épített arc – az előképet vélhetően hűen követve – átkerült az egészalakos változatra is, ám mimikája merev, maszkszerű, a tekintet pedig kifejezéstelen. Az öltözet elemei sem mindenben korhűek: a magas szárú, lapos sarkú sarkantyús csizma a 17. század húszas éveitől jellemző, ahogyan az asztalra helyezett, széles prémmel szegett kócsagtollas föveg is. Hogy az előkép gyanánt követett eredeti ábrázoláson a fejfedő nem ilyen volt, azt a sárvári mennyezet sziszeki csatajelenetének Nádasdy-portrójából sejtethetjük. A Fekete bég ott nem a helyetthez illő páncélsisakot hord, ahogyan a többi magyar harcos, hanem lapos, felhajló karimájú kalapot. Ami a 16. század vége divatjának felelt meg, s ami például az egyik kortárs, Kubinyi Dániel ónodi kapitány 1595-ben készült félalakos portréján is megjelenik.¹⁰⁷² Ezt leszámítva a freskón látható öltözet részleteiben és színében is pontosan megegyezik azzal, amit a Fekete bég az egészalakos arcképén visel. Ami összességében arról árulkodik, hogy a sárvári freskó Nádasdy-ábrázolása és a családi sorozatba tartozó nagyméretű másolat egyaránt a hadvezér – ismeretlen – 16. század végi portréját követte. A másik felmerült lehetőség

Magyarországi festő, Nádasdy II. Ferenc, 1650-es évek (MNM TKCs, részlet) – *Hans Rudolf Miller*, Nádasdy II. Ferenc a sárvári vár dísztermének mennyezetfreskóján, 1653

¹⁰⁷¹ 1650 körüli változata: Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein. Közölve: BUZÁSI 2008, 45, 26. kép; BUZÁSI 2015, 297, 12. kép.

¹⁰⁷² Marcin Kober köre, Dolný Kubín, Oravská galéria. *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 266–267, X-2. kat. szám és kép (BUZÁSI ENIKŐ).

mellett, azaz hogy Ferenc fia, Nádasdy Pál lenne a megrendelő, azért nem érdemes érvelni, mert amennyire tudjuk, az ő idejére nem jellemző a családban a portréfestetés; legalábbis az 1630-ban felvett sárvári leltár egyet sem említ, miközben a falakat borító kárpitokat felsorolja, ahogyan nem tartalmaz festményt a halálát követően, 1633-ban felvett kincstárleltár sem.¹⁰⁷³

A három korai családtag portréjának másolatai az országbíró Sárvár-koncepciójának részeként valószínűleg az 1650-es évek közepén lezajlott átépítéskor, illetve azt követően készültek és kerültek a hivatalos, valamint magánreprezentáció céljait szolgáló rezidenciába. Festés- és formálásmódjukból ítélve a Nádasdy-udvar festőinek egyikétől származnak, azok közül, akik Seibersorfon a kortársgaléria némelyik arcképét – Zrínyi György, Batthyány Ádám, Ostrosich Pál és Mátyás portréját – is kiviteleztek. A feltehetően eredetileg is Sárvárra szánt nyolcdarabos sorozat folytatására mintegy 10 évvel az első képek után kerülhetett sor, a megrendelő, Nádasdy Ferenc, valamint felesége, Esterházy Anna Júlia – utóbbi 1662-re datált – képmásának megfestése idején.¹⁰⁷⁴ Az ekkor készült öt portré egymással és előképeikkel való összefüggése legalábbis erre enged következtetni.

A sorozat Báthory Erzsébetet, a Fekete bég feleségét ábrázoló képe ugyanis szintén nem önálló kompozíció, sőt, 1594. évi dátuma ellenére még a gyanú is felmerülhet, hogy nem volt hiteles portré-előzménye. Az erősen meggyötört felületű, túltisztított mű finomabb részleteit ma már nehéz megítélni, de az biztosra vehető, hogy Esterházy Anna Júlia anyjának, Nyáry Krisztinának 1626-ra datált fraknoi portréját másolja.¹⁰⁷⁵ Nemcsak a beállítás és a mozdulat, valamint az öltözet és a hímzett-gyöngyös fejfedő, de az elől egyenes, hátul ívelt felálló csipkegallér és annak díszítése is azonos mindkettőn, amely gallér-típust az 1620 körüli évektől kezdték követni a bécsi udvarban, a magyar főúri hölgyek pedig még ennél is később.¹⁰⁷⁶ Báthory Erzsébet viselete a nádorné öltözetétől egyetlen részletben tér el, abban, hogy a nyaktól derékig tartó gyöngyfűzért boglárok szakítják meg. Mindemellett arca sem különbözik sokban Nyáry Krisztina vonásaitól, így a portré teljes másolati átvétele sem zárható ki.

¹⁰⁷³ MNL OL, E 185 (Mf. 31992.), Fasc. 46., fol. 927r–931v. A Nádasdy Pál halála után, 1633. október 20-án felvett kincstár-leltár közölve: REICHARDT 2009.

¹⁰⁷⁴ Nádasdy Ferenc országbíró és felesége portréira ld. *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, 102–103, C. 63. kat. sz. (CENNERNÉ WILHELM B. GIZELLA); GARAS 1953, XLIX. tábla. Mindkettő felirata a készítés éveként 1662-t ad meg, de míg Esterházy Anna Júlia portréja Nádasdy Ferencet (mint házastársat) csak országbíróként tünteti fel, addig Nádasdyé az 1667-ben kapott királyi helytartói hivatalát is megadja. Ez arra enged következtetni, hogy a feliratozás – legalábbis Nádasdy portréja esetében – utólagos és a helytartói kinevezést követően került a képre.

¹⁰⁷⁵ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein. *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, 166, 171, Nr. 3.

¹⁰⁷⁶ Ld. továbbá Csáky Istvánné Forgách Éva portréja, 1638 (MNM TKCS, *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 273, X-9. kat. sz.); Esterházy Istvánné Thurzó Erzsébet portréja, 1641., valamint Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Júlia, 1645 (mindkettőre Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung, *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, 79, 18. kat. sz.).

Nyugat-magyarországi festő, Esterházyiné Nyáry Krisztina, 1626 (Burg Forchtenstein) – Magyarországi festő, Nádasdyné Báthory Erzsébet, 1662 k. (MNM TKCs)

Az eddig tudottak alapján a Nádasdyak legkorábbi fennmaradt családi arcképe az az 1633-ra datált félalakos Révay Judit-portré, amelyet jelenleg a fraknói vár gyűjteménye őriz.¹⁰⁷⁷ Az asszony nem visel gyászt, így képe még Nádasdy Pál 1633. októberi halálát megelőző ábrázolás. Névvel nem mutatható ki Pottendorfon, de Fraknóra kerülése ottani eredetét feltételezi és valószínűleg ahhoz a 12 félalakos portréhoz tartozott, amelyet mint az Esterházy és a Nádasdy családról készült 6–6 női, illetve férfi arcképet, 1675 szeptembere előtt Pottendorfon írtak össze.¹⁰⁷⁸ A tételt – két férfi és öt női ismeretlen képmással bővítve – a kismartoni várnagy átvételi jegyzéke is feltünteti.¹⁰⁷⁹ Láthatóan ennek nyomán készült – még Nádasdy idején – a Nemzeti

¹⁰⁷⁷ Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein, olaj, vászon, felirata: „Juditha Reuai Ætat 29: Anno 16.33.” Első közlése: BUZÁSI 2015, 296, 10. kép.

¹⁰⁷⁸ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, a leltárfelvétel helye és ideje Pottendorf, 1675. szeptember 9. előtt, fol. 1v: „Item in disem Zimer 6. Manns: und 6 Weibs Brust stukh Contrafait, deren namben zwahr nit beÿstehent, iedoch alle Esterhas(ische) und Nadasdysche bildnusßen seint.”

¹⁰⁷⁹ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1099, Kismarton, 1676. március 8., fol. 3v.: „Item Contrafait von halber Statur Mann: vndt Frauenbildter ohne Namben. Alß 11 frauen vnd 8. Mannß-Perßohnen”. A kismartoni kastély 1721. évi leltárában: „2 kleine Nadasdy Bilder ohne Rahm”; Nr. 10 („2 Bilder von der Nadasd: Familia ohne Rahm”, HARICH 1972, 146, Nr. 8.

Múzeumba jutott egészalakos változat, ahogyan ottani párdarabja Nádasdy Pálról szintén előzményen alapszik: a feliratában megadott dátum – 1633 – ugyanaz, mint a félalakos női képen, aminek ezek szerint ugyancsak volt a férjet ábrázoló datált párja.

Magyarországi festő, Nádasdy Pál, Nádasdy Pálné Révay Judit, 1662 k. (MNM TKCs) –
Magyarországi festő, Nádasdy Pálné Révay Judit, 1633 (Burg Forchtenstein)

Míg a nyolc arckép eredeti helyét a formátumra vonatkozó adatok alapján lehetett tisztázni és Sárvárhoz kötni, a Nádasdy házaspár *Benjamin Blocktól* (1631–1690), valamint *Cornelis Sustermanstól* (1600 k.–1670 k.) származó, legjobb színvonalú (részben párdarab nélkül fennmaradt) portréi épp a formátumra vonatkozó gondos leltári közlés miatt nem azonosíthatók forrásadattal. Egészalakos kép az országbíróról és feleségéről ugyanis egyik összeírásban sem szerepel. De ugyanez a helyzet Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya feltehetően Pottendorfról Fraknóra jutott, előbbieken tárgyalt portréjával is, amelyet ráadásul a Kismartonban átvett képek 1676. évi jegyzéke sem említi meg. Márpedig bizonyosan nem tartozik az Esterházyak mecénás tevékenységébe. Különösen mert a képnek párdarabja is volt, Nádasdy Tamás portréja, legalábbis az 1675. szeptemberében összeírt (majd Bécsben jóváhagyott) pottendorfi portréleltár szerint. Az még feltűnő a képet, a kismartoni átvételi jegyzék viszont már nem.¹⁰⁸⁰ Ahogyan nincs benne Wesselényi, a két Zrínyi és Frangepán képmása sem.

Az egyes Nádasdy-portrék leltári hiányának okát mindazonáltal csak találgatni lehet, hiszen a művek regisztrálására bőven volt alkalom: a festményekkel ellátott rezidenciák berendezett állapotáról, illetve az odatartozó művekről a bécsi és a pozsonyi házakat leszámítva legalább két, de jellemzően inkább több leltárt ismerünk. Mivel a nyolc darabos (sárvári) sorozat Nádasdy-portréján kívül az országbíróról csak egyetlen festett ábrázolás maradt fenn – párdarabként –, *Benjamin Block* képmása, azt gondolom, erre az esetre is érvényes lehet az, hogy a képek a Magyar Kamara kezelésébe jutott ingatlanok valamelyikébe tartoztak, ezért utóéletük másképp alakult,

¹⁰⁸⁰ Ld. az előző két jegyzetben szereplő forrásokat. Az 1675. szeptemberi leltárban, fol 1r: „No. 5. Comes Thomas de Nadasd regni Hungariae Palatinus”.

mint azoké a műveké, amelyek felett hovatarozásuk okán az Alsó-ausztriai vagy az Udvari Kamara rendelkezett.

Több érv is szól amellett, hogy a szintén családi kezelésben fennmaradt két Blockarckép eredeti helye a pozsonyi Nádasdy-rezidencia, a házaspár által használt Gabonateri ház volt. Nemcsak mert Bécsben felfogadott mester, a német hercegi udvarok festőjének alkotásairól volt szó, ami a műveknek bizonyos rangot adott, de azért is, mert Nádasdy a pozsonyi országgyűlésen nem sokkal előbb elnyert országbírói méltósághoz kapcsolódva rendelte meg őket 1656-ban. Az egyik legfőbb magyar közjogi funkció ily módon való megtisztelése alapján lehet felételezni, hogy a portrék az országgyűlések idején használt rezidencia számára készültek, a tisztséghez társuló magánreprezentáció részeként. A feltevés nem ellenőrizhető, mivel a pozsonyi házak 1669. évi összeírásai hiányoznak, így nincs információ az országbíró idején érvényes állapotokról, a lefoglaláskor felvett kamarai összeírás adataiból pedig az egykori berendezésre, díszítettségre nemigen lehet következtetni.¹⁰⁸¹ De ha azt nézzük, hogy a lényegesen ritkábban és alkalmanként is rövidebb ideig használt bécsi palota kényelmi és luxus felszereltsége is jobb volt annál, mint ami a pozsonyi rezidenciáról fennmaradt, úgy ez utóbbinál a lakóterek utólagos, de még a letartóztatás utáni összeírást megelőző kiürítése is elképzelhető, akár a család részéről is.

Nehezebb magyarázatot találni a másik képpár, Nádasdyék 1645-ben megrendelt, de ma már csak a feleség portréjából megítélhető ábrázolásainak leltárbeli hiányára. Anna Júlia egészalakos képmása esetében a jelenlegi tulajdonos, az Esterházy család nem jön szóba megbízóként. Túl azon, hogy a házaspár portréi a korábban mondottak szerint alkalomhoz kapcsolódva készültek, aligha hihető, hogy életének utolsó évében Esterházy Miklós ilyen reprezentatív alkotásokat rendelt volna meg Bécsben vejéről és lányáról, kiváltképp úgy, hogy az Esterházyak saját portrésora ekkor még mind méretben, mind minőségben és reprezentáló igényességben szerényebb képmásokból állt. Feltevésként talán megengedhető, bár nem bizonyítható, hogy a Nádasdy Ferenc megrendelésére készült portrék a házaspár akkori lakóhelyének, Keresztúrnak a berendezéséhez tartoztak, vagyis eleve oda szánták őket, ahol a család 1650-ig élt, mi több, később sem kerültek el onnan, minthogy Pottendorfon már nem mutathatók ki. Keresztúr rezidenciális funkciója az országbíró és családja életében később sem szűnt meg teljesen: mint szó volt róla, kezdeti otthonukat főként a nyári hónapokban másodrezidenciaként használták. Ennek ellenére nem rendelkezünk a vár jelentőségének megfelelő ismeretekkel az ott őrzött képzőművészeti anyagról, így nem tudjuk azt sem, hogy kiket ábrázolt például az a 16 portré, amely az 1670. szeptemberi keresztúri leltár szerint Nádasdy audienciás termében függött, s amelynek további sorsáról sincs adat.¹⁰⁸² Mindenesetre az országbíró kivégzését követő években a vár és az uradalom kincstári zálogbirtokként 1672-től átmenetileg Draskovich Miklós kezelésében volt, majd 1676-ban Esterházy Pál vásárolta meg.¹⁰⁸³ Végére is, a Nádasdy házaspár, főként

¹⁰⁸¹ A pozsonyi ház leltárainak adatait ld. a III. 1. fejezetben, az egyes rezidenciák festészeti anyagát számszerűen áttekintő részben.

¹⁰⁸² ÖStA AVA FHKA HKA HU, r. Nr. 234, Keresztúr, 1669. május 7., fol. 490–498. Nádasdy által hitelesített 1669. május 7-én felvett magyar nyelvű inventárium német átírata, a konfiskálásban résztvevők aláírásával. Meg kell jegyezni, hogy a magyar szöveg csak „képnek” mondja a 16 portrét, a német változat pontosít, amikor a műveket „Bildnuß”-nek nevezi.

¹⁰⁸³ PRICKLER 1972, 28; KOPPÁNY 2014, 183; TOBLER 2015, 432.

pedig Anna Júlia portréja akár ezen az úton is az Esterházy család tulajdonába kerülhetett.

V. 9. A KÖNYVTÁR MŰVÉSZETI KIADVÁNYAI

Már az elmondottakból is kiderül, hogy Nádasdy a korban nem megszokott módon érdeklődött a portré iránt, jól ismerte és alkalmazta a műfaj kifejezési lehetőségeit. Arcképekhez való vonzódásának jól megfogható nyomát találjuk könyvtárában is,¹⁰⁸⁴ abban, hogy a humanista szempontú arcképes példatárakból, *uomini famosi*-kiadványokból például magyarországi viszonylatban egyedülálló készlettel rendelkezett.¹⁰⁸⁵ A könyvtár fennmaradt jegyzékei¹⁰⁸⁶ szerint birtokában volt a „híres ember”-metszetsorozatok őstípusa, Paolo Gioviónek *Tobias Stimmer* (1539–1584) fametszeteivel illusztrált *Elogia virorum*,¹⁰⁸⁷ csakúgy, mint a másik népszerű portré-példatár, az ugyancsak Stimmer-metszetekeket tartalmazó *Icones virorum illustrium* Nicolaus Reusnertől, 1590. évi kiadásban.¹⁰⁸⁸ Minthogy e művek esetenként ott voltak a könyvgyűjtő kortársak könyvespolcain is, jellemzőbb képet kapunk róla, ha azokra a portrémetszetes kötetekre figyelünk, amelyek nem kerültek a magyarországi arisztokraták látókörébe, így előfordulásuk az országbíró könyvtárában kivételesnek mondható. Egyik első ezek között a könyvjegyzékben *Tirolensium Principum Comitum effigies* címen feltüntetett mű, amely alatt a *Dominicus Custos* (1560–1612) metszeteivel illusztrált, 1599-ben, Augsburgban megjelent munka vagy valamelyik kiadása értendő,¹⁰⁸⁹ ahogyan mindenképp a kevésbé forgatottak közé számít a Giano Nicio Eritreo pszeudonéven publikáló Giovanni Vittorio Rossi római humanista 1643-ban,

¹⁰⁸⁴ Nádasdy Ferenc könyvészeti mecenatúrájának átfogó, a könyvgyűjtés és a könyvkiadás minden területét felölelő monográfiája a Nádasdy-könyvtár egykori állományának tételes felmérésével és rekonstruált katalógusával: VISKOLCZ 2013.

¹⁰⁸⁵ Nádasdy portrémetszetes kiadványok iránti gyűjtői érdeklődéséről, a könyvtárában volt metszet-kiadványok első áttekintésével: BUZÁSI 2010, 925–927.

¹⁰⁸⁶ A Hofbibliotheknek átadott könyvek jegyzékét közli: SITTE 1902; ill. újabban *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 73–80; a lorettói szervitáknak jutott könyvek jegyzéke: Nádasdy Ferenc könyveinek összeírása, Pottendorf, 1672–1673. In: *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009; Mindezeket összesíti forrásalapú adatokkal kiegészítve: VISKOLCZ 2013.

¹⁰⁸⁷ „Jovÿ Elogia Illustrium Virorum graeco-latina in fol”, SITTE 1902, 154, 155.; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 75; *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 121; VISKOLCZ 2013, 260,–261 535, Nr. 645.

¹⁰⁸⁸ „Reusner Icones Illustrium Virorum in 8vo”, ld. SITTE 1902, 77. Az oktáv méretű 1590. évi kiadás mellett Nádasdynak megvolt a könyv 1589. évi bázeli kiadása is, ma az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében: VISKOLCZ 2013, 261, 460, 522–523, Nr. 611.

¹⁰⁸⁹ „Tirolensium Principum et Comitum effigies in fol”, SITTE 1902, 156; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 77. Az 1599. évi kiadás címe: „Tirolensium Principum Comitum ab anno 1229 usque ad annum 1599 genuinae eicones [...] Augustæ Vindelicorum 1599.” Folio. A kötet metszeteinek és az ambrasi Spanischer Saal portréinak összefüggését ld. SCHEICHER, ELISABETH: *Der Spanische Saal von Schloß Ambras. Die malerische Ausgestaltung. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 71 (1975) 39–94; BUZÁSI 2010, 926; VISKOLCZ 2013, 264, 470, Nr. 444.

Kölnben megjelent *Pinacotheca imaginum illustriuma* – ebből két kötet volt a birtokában.¹⁰⁹⁰ Ugyancsak ritkaságszámba mehetett itthon az a könyv is, amelyik *Vitae et Effigies Pictorum Illustrissimum*ként van feltüntetve az egyik jegyzékben és amelyik feltehetően az 1572-ben Antwerpenben, Hieronymus Cock kiadásában megjelent, portrémetszeteket is tartalmazó mű valamelyik változatának felel meg.¹⁰⁹¹ S ha ehhez még hozzávesszük *Elias Wideman* (1619–1652) portrészorozatának harmadik kötetét, amelyet könyvtárának egyik jegyzéke ugyancsak megemlíti,¹⁰⁹² akkor elmondhatjuk, hogy Nádasdy tulajdonában hatféle portrémetszetes kiadvány volt, ami magyarországi viszonylatban önmagában is egyedülálló. Emellett – hogy néhány szóval jelezzük képzőművészeti tájékozódásának szélesebb spektrumát – az antik Róma művészetével foglalkozó kötetekből többet is birtokolt;¹⁰⁹³ ezekből csak Paolo Aringhi ókeresztény emlékeket tárgyaló munkáját sikerült azonosítanom,¹⁰⁹⁴ egy gazdagon illusztrált másiknak a meghatározása kérdéses maradt.¹⁰⁹⁵ Két további „elméleti mű”, a Paulus

¹⁰⁹⁰ „Jani Nicÿ Erÿthraei Pinacotheca illustrium viorum duobus Tomis in 8vo”, SITTE 1902, 157; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 77; BUZÁSI 2010, 926; VISKOLCZ 2013, 263, 475, 498, Nr. 560.

¹⁰⁹¹ „Vitae et Effigies Pictorum Illustrissimum in 4to”, SITTE 1902, 157.; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 78. A kötet címe: „Pictorum aliquot celebrium praecipue Germaniae Inferioris, effigies”. Negyedret. 1572-ben, Antwerpenben, Hieronymus Cock által megjelentetett első kiadásával szerepel in: VISKOLCZ 2013, 262–263, 478, Nr. 495. A jegyzékbeli tételt a szerző kérdőjellel azonosítja a lehetséges példányokkal, az 1572. évi első kiadással, illetve a mű későbbi változataival, beleértve Hendrick Hondius Hágában, 1610-ben megjelent, általam javasolt kiadványát is, arra hivatkozva, hogy valamennyi változat elogiumokat tartalmaz, amelyek nem tekinthetők életrajznak. Helyette felveti, hogy Nádasdy könyvjegyzékének ez a tétele egyéb lehetőségek mellett esetleg Vasari „legkiválóbb festőkről, szobrászokról és építészekről” szóló életrajzgyűjteményére vonatkozhat, amelynek azonban nem ismert kora újkori illusztrált kiadása. Minthogy a jegyzékbeli cím a kötetet csak „híres festők” életrajzgyűjteményének mondja (szobrászokat és építészeket nem említi) és a megnevezés eléggé határozott abban is, hogy a művész-életrajzokat arcképek kísérik, más lehetséges javaslat felmerüléséig megmaradnék a mű Cock-féle első – illetve valamelyik későbbi – kiadásánál, például az általam eredetileg javasolt, Hendrick Hondius által 1610-ben, Hágában megjelentetett, 70 portrémetszetet tartalmazó változatánál. (HAB Wolfenbüttel; Ld. BUZÁSI 2010, 926.) A fent leírt szempontokon túl azért is, mert elsősorban a jegyzék összeállítójának megítélésén múlt, hogy a kötetbeli művészek méltatására írt elogiumokat életrajznak tekintette-e vagy sem.

¹⁰⁹² „Videmanni Effigies Magnatum Hungariae in fol”, SITTE 1902, 157; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 78; BUZÁSI 2010, 926; VISKOLCZ 2013, 266, 509, Nr. 578.

¹⁰⁹³ „106 Vitae et effigies omnium Romanorum Imperatorum, Liber 1”, *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 117.; feltételes azonosítása: VISKOLCZ 2013, 394–395, Nr. 134; – „188. Delle Antiquita e piture di Roma, Liber 1.”, *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 118.; kérdőjellel azonosítja VISKOLCZ 2013, 258, 420, Nr. 216; – „241. Neo depicta Roma”, *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 121. Ennek azonosítása nem volt lehetséges: VISKOLCZ 2013, 435, Nr. 270.

¹⁰⁹⁴ „110. Aringi Roma Subterranea in duobus libris, Tomi 2”, *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 117.; BUZÁSI 2010, 927; VISKOLCZ 2013, 396, Nr. 138.

¹⁰⁹⁵ „Statuae antiquae urbis Romae in fol”, SITTE 1902, 156.; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 77. E mű kapcsán felmerülhet, hogy Giovanni Battista de Cavalieri Rómában működött rézmetsző „Antiquarium statuarum urbis Romae” című művéről, illetve annak valamelyik kötetéről van szó. (H. és é. n. I–II. köt. 1. kiad. 1584 előtt, III–IV. köt. Róma 1594., valamennyi 100 rézmetszettel illusztrálva.) AKL 17 (1997) 362; Viskolcz Noémi azonban a mű későbbi, részben más szerzőktől átdolgozott változataira nézve is lehetségesnek tartja – okkal –, hogy Nádasdy

Fürst kiadásában megjelent és részben általa metszett *Theoria artis pictoriae*,¹⁰⁹⁶ illetve egy folio méretű kötet, *Ars pingendi figuris illustrata* címmel,¹⁰⁹⁷ hozzávéve Vitruvius sokat forgatott építészetelméleti munkáját,¹⁰⁹⁸ már a művészet tágabb körű ismeretéről és értéséről tanúskodik.

V. 10. A GYŰJTEMÉNYSZERVEZŐ NÁDASDY ÉS KAPCSOLATRENDSZERE

A Nádasdy-leltárak adataiból az tűnik ki, hogy az egyes várak műtárgyállománya különálló, saját fejlődéssel bíró egységet képezett. Ezt úgy értve, hogy a festészeti és általában műtárgy-anyag gyarapodása addig tartott, ameddig a rezidencia tényleges használatban volt. Azt követően nem tapasztalható a várak között műtárgymozgás – legalábbis jellemzően –, a berendezés részének tekintett művek a lakófunkció megszűnése után is eredeti helyükön maradtak. A családi használat elmúltával visszamaradó tárgyak sorsát legfőképp Keresztúr példázza, amelyet Nádasdyék Seibersdorffal párhuzamosan laktak egészen Pottendorf zálogba vételéig. A Keresztúron nagy mennyiségben volt festményt, ami arányos volt az épület méretével és rezidenciális szerepével, 1669-ben már jellemzően nem az alig használt helyiségekben tárolták, sokkal inkább a tárházban, kötegekben felhalmozva; azaz 202 festményből 109 darabot. Ahogyan a várkastély több mint 50 „niderlandi” és bőrkárpitja is a tárházi ládákban, almárium-fiókokban feküdt.

A visszamaradó művek leltári jelenléte azt tanúsítja, hogy Nádasdy kétszeri rezidencia-váltása legfeljebb az utolsó esetben járt együtt művek átszállításával, akkor, amikor 1660-ban Pottendorfra költözött, hátrahagyva Seibersdorffot, amelyet 1661 júniusában eladott.¹⁰⁹⁹ Mindenesetre a lakófunkció nélkül maradt várkastélyok képzőművészeti tárgyainak számszerű adataiból – s ide sorolható az 1650-es években megújult Sárvár évtized végére tízről 104 darabra fejlesztett képállománya is – arra lehet következtetni, hogy Nádasdy Pottendorfon lényegében újrakezdte az elsősorban lakótér-berendezésnek szánt képek összegyűjtését, amelyeknek mennyiségi alapját a Seibersdorffról áthozott és a keresztúri évek után nagyobb részt ott készült kortárs-galéria alkotta.

Pottendorfon 1673-ban 221 műtárgyat vettek leltárba, ez a családi lakótérnek minősülő 33 helyiségből 22 szobában, illetve teremben volt elhelyezve. Ebben a mennyiségben 170 képről van szó, emellett pedig falborításként alkalmazott, jelentős tételnek mondható bőr- és „niderlandi” kárpitról, mely utóbbiakat a leltárak sehol nem írnak „históriásnak” – vagyis az emeleti szintek kétharmadában festmények és kárpitok

azok egy példányát birtokolta. Ld. VISKOLCZ 2013, 257–258, 468, Nr. 437.

¹⁰⁹⁶ „195. Artis pictoriae pars prima”, *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 119; VISKOLCZ 2013, 267, 421, NR. 223.

¹⁰⁹⁷ „Ars pingendi figuris illustrata in fol”, SITTE 1902, 155.; *Magyarországi magánkönyvtárak* 1992, 76; kérdőjeles azonosítással: VISKOLCZ 2013, 268, 465, Nr. 420.

¹⁰⁹⁸ „227. Vitruuij Architectura” *Magyarországi magánkönyvtárak* 2009, 120; VISKOLCZ 2013, 269, 430, Nr. 255.

¹⁰⁹⁹ TOMA 2005, 52–53. Nádasdy Krisztina 1661 szeptemberében Draskovich Miklóssal kötött házassága után kis ideig lakóhelyként használta Seibersdorffot. TOMA 2005, 41.

borították a falakat. Már az eddigiekben is láttuk, hogy Nádasdy gyűjteményéről a 17. század általános gyakorlatának megfelelően nem rendelkezünk „műtárgylettárakkal,” leszámítva a sárvári kincstár és a pottendorfi *Kunstammer* összeírásait. Az országbíró gyűjtői jellemzéséhez ezért csak a várleltárak nem műtárgy szempontú adatközléseire hagyatkozhatunk, amelyek az adminisztratív pontosság céljából olykor megadják (valamennyire) a legfontosabb adatokat, a műfajt, a technikát, a mű témáját, hozzávetőleges nagyságát, de inkább csak darabszámot regisztrálnak.

Mint már szó volt róla, Dürert leszámítva, egyik leltár sem tartalmaz művésznevet, azok sem, amelyek Nádasdy részvételével vagy ellenőrzése alatt készültek. Az pedig már a gyűjtői tudatosság és a korigény kérdései közé tartozik, ezért egy más szempontú vizsgálat tárgya lehetne, hogy még a gyűjteményi összeírásként rögzített, nagyrészt kincstári anyagot őrző tárházi leltárakban sem fordul elő mesternév¹¹⁰⁰ – egyébként nemcsak nálunk, de a műgyűjtés terén nagyobb múlttal rendelkező nyugat-európai régiókban sem.¹¹⁰¹ Pedig nemegyszer megvolt a szükséges információ: az országbíró irathagyatékában volt ötvösszámlákról, bizonylatokról, szállítólevelekről fennmaradt kimutatások a tárgyak közvetlen, azaz nem kereskedőtől való beszerzését tanúsítják, egyúttal dokumentálva a mester kilétét is.¹¹⁰² Ami annyit jelent, hogy annak ellenére nem volt igény az alkotó nevének feltüntetésére, hogy a rangos augsburgi vagy bécsi udvari mesterek leltárbeli rögzítése presztízstényezőként hosszabb távon is hozzájárult volna a tárgyak értékalapú minősítéséhez. Ami pedig nem lett volna elhanyagolható az olyan tudatos teaurálás esetében, mint amiről egy kincstári anyag felhalmozása szólt. Ehhez képest elegendő volt és a tárgyat rangján tüntette fel a készítés helyét (ami többnyire Augsburg vagy Bécs volt) igazoló beütött próbajegy, a leltárban megadott súlyadatokkal és tárgy-azonosításra alkalmas egyéb jellemzőkkel;¹¹⁰³ a mesternév, úgy tűnik, mindehhez nem tett hozzá érdemben. Még a Nádasdy által udvari aranyművesnek, *Hof Goltschmidt*nek titulált *Philipp Jakob Drentwett* munkáit sem jegyezték a leltárak névvel, holott a Pottendorfon lefoglalt számlák és nyugták jegyzéke szerint 21 darab, konkrét megrendeléshez kapcsolódó irat (számla, szállítólevél, szerződés, költségelszámolás stb.) dokumentálja, hogy az országbíró tárházai több művét is őrizték. De ugyanez a helyzet *Matthias Pränagl*, *Georg Fleischhacker* és *Isaac Montens* bécsi udvari ötvösök munkáival is, amelyeket közvetlen megrendelésként ugyancsak több számlát említő adat igazol, ráadásul Pränagl és Montens neve kifizetetlen munkával kapcsolatban Nádasdy hitelezői közt is felbukkan.

Ezek után nehéz eldönteni, hogy mennyiben lenne indokolt művésznevekre számítanunk, ha nem is a rezidencia-berendezéshez tartozó képek, de legalább az önálló gyűjteménynek tekintett pottendorfi *Kunstammer*-festmények leltáradataiban. A két műtárgycsoportot ugyanis már a források is megkülönböztetett módon rögzítik: a *Kunstammer* („Kunszt Kammer”, „Uj Ház”, *Schatzkammer*, „Thesauro noviter erecto”) Pottendorfon, illetve Bécsben felvett inventáriumai (1669, 1671. február 11–14., 1671.

¹¹⁰⁰ Ezt a hazai megrendelők közt általános jelenségként megerősítette Kiss Erika is.

¹¹⁰¹ Köszönöm Kiss Erikának a nyugat-európai *Schatzkammer*-leltárakban a mesternevek jellemző hiányára vonatkozó konzultációt.

¹¹⁰² Ld. MNL OL, E 185 (Mf. 32000.), Fasc. 57. „Specification. [...]” (számozatlan lapon).

¹¹⁰³ Ld. példáit leltáradatakban: BUBRYÁK 2013, 420, 421. Valamint KISS 2010, 949.

június 25., 1671. augusztus¹¹⁰⁴) a ritkasággyűjtemény festményeit önálló egységként tüntetik fel, a leltáron belül is elkülönítve és külön lajstromozva a többi tárgytól. Emellett pedig épp e művekről – legalábbis egy részükről – feltételezhetjük, hogy az országbíró szerzeményeinek festői rangban kiemelkedő, jobb darabjait jelentették. Amivel kapcsolatban viszont felmerülhet, hogy ha nincsenek festőnevek, akkor mi utal erre? A válaszhoz kicsit távolabbról, a gyűjteménygyarapítás, a művek beszerzésének Nádasdy számára adott, illetve gyakorlatban használt lehetőségei felől kell közelíteni.

Az országbíró rezidenciáinak leltáradataiban az egyes helyszíneken összesen számba vett legalább 616 festmény meglehetősen sok, ha úgy tekintjük, hogy Nádasdy Ferenc mecénási ideje 1643-tól, azaz Keresztúr megújításától 1670. szeptemberi letartóztatásáig mindössze 27 év volt. És különösen soknak mondható, ha azt vesszük, hogy műtárgy-szerzeményezéseire vonatkozóan konkrét forrásadat nem maradt fenn. Az ismerethiány ezen a téren azért is feltűnő, mert Viskolcz Noémi újabb kutatásai az országbíró főképp Bécsben, valamint Antwerpenben foglalkoztatott ágenseiről, megbízottairól, illetve információs hálózatának további szereplőiről mostanra átláthatóbbá tették folyamatos kapcsolatépítésének ezt az oldalát is.¹¹⁰⁵

Legjobban a könyv- és kiadvány-beszerzést, könyvnyomtatást érintő ügyeire látunk rá: könyves kapcsolatai közül Bécsben az arisztokrata gyűjtőket ellátó Blaeu und Hartung kereskedőház, az udvari nyomdász és nyomdatulajdonos–kiadó *Matthaeus Cosmerovius*, az európai könyvpiac központjában, Antwerpenben pedig a szakmai színvonal csúcsát képviselő Plantin–Moretus officina részéről *Balthasar Moretus* voltak legfontosabb üzleti partnerei. Ez utóbbi kiadótól egyes évek teljes „kiadványtermését” vásárolta fel, a Moretusok üzleti könyveiből tudhatóan a kiadó ügyfelei közt egyedülálló módon és szokatlan mennyiségben.¹¹⁰⁶ A módszeres gyűjtést kiadói katalógusok alapján, ügynökei útján intézte. A Moretus-ügyletben az antwerpeni tipográfus, *Peter Binnart* járt el, aki az 1650-es évek második felében már az országbíró ágenseként működött,¹¹⁰⁷ valamint antwerpeni ügynöke, *Johann Müller*, akit, ahogyan Binnartot is, 1665 körül Pottendorfon tervezett nyomdája beindításához egy nyomdász felfogadásával és Magyarországra küldésével is megbízott. De ügynökei bevonásával igyekezett Bécsbe csábítani Moretus egyik fiát is, abból a célból, hogy egy közösen működtetett nyomda, valamint könyvkereskedés révén az antwerpeni nyomdász csendestársaként – s immár a könyvüzlet minden területére kiterjedően – Bécsben is megvesse a lábát.¹¹⁰⁸ Az elképzelés megvalósulásáról ebben a formában nem tudni, mindenesetre a bécsi nyomda Nádasdy házában 1665-re felállt. Nyomdásza kezdetben Binnart volt, majd halála után 1666-ban az ugyancsak antwerpeni *Hieronymus Verdussen* vette át a vezetést.¹¹⁰⁹ A bécsi nyomda 1668-ig működött, az utolsó két évben Verdussen

¹¹⁰⁴ Közölt változatait ld. SITTE 1900, 174–75; 1907, 120–121.

¹¹⁰⁵ Elsősorban a könyvbeszerzés és könyvnyomtatás szempontjából: VISKOLCZ 2013; VISKOLCZ 2015b. Nádasdy kultúra területeit is érintő információs kapcsolataira: VISKOLCZ 2019, 181–190.

¹¹⁰⁶ VISKOLCZ 2008, 10–12; VISKOLCZ 2013, 54–55, itt többek között részletek az 1656-os és részben az 1653-as év könyvtermésének beszerzéséről.

¹¹⁰⁷ VISKOLCZ 2015b, 12, 15. Binnart római zarándokújtára is elkísérte Nádasdyt: VISKOLCZ 2013, 126/429.

¹¹⁰⁸ RÓZSA 1973, 126; VISKOLCZ 2013, 55–56.

¹¹⁰⁹ RÓZSA 1973, 126; VISKOLCZ 2015b, 15–19.

mellett a Moretus-officinából érkezett, s Müller által közvetített *Johann Baptiste Hacque* korrektori részvételével.¹¹¹⁰ Nádasdy Antwerpenen kívül Frankfurtal is kapcsolatot tartott, ottani könyv-beszerzését egy neves helybeli speditőrön keresztül bonyolította, de volt, hogy frankfurti vásárlása ügyében bécsi ágense, a pénzügyeit kezelő és bécsi házának hasznosítását szerződés szerint intéző Johann Erndtl járt el.¹¹¹¹

Látva a könyvtár módszeresen szervezett és tudatosan korszerű gyarapítását, ami ráadásul jó forrásadottsággal is dokumentált, okkal van hiányérzetünk a műtárgyak, valamint a *Kunstkammer*-tárgyak beszerzésének mikéntjét, adatolását illetően. Vajon csak a források pusztulásáról, hiányos fennmaradásukról van szó? S épp a gyűjteményépítésnek ebben a körében?

Nádasdy műtárgy-vásárlási megbízásáról egyetlen régtől fogva ismert adat van: egy 1665 júliusából való, több feladatot érintő részletes instrukció Hollandiába tartó megbízottainak: ágensének, Peter Binnartnak, valamint Georg Wibmer hornstein-seibersdorfi uradalmi intézőnek, amelyben egyebek mellett utasítja őket egy 100 talléron elzalogosított kép kiváltására, egy jó festő felfogadására, valamint arra, hogy a szükséges dolgok beszerzését követően netán fennmaradó pénzen 100 tallér értékig egy „pompás” festményt vegyenek.¹¹¹² Ezt leszámítva nincs olyan nyom a Nádasdy-forrásokban, sem cégnév, sem egyéb kapcsolat formájában – ilyen adat elsősorban a Pottendorfon talált számlák összesített jegyzékéből lenne várható –, ami műtárgyközvetítésről, kereskedői ajánlatról szólna. Bár az 1665. évi hollandiai megbízásból kiindulva nem zárható ki, hogy az évtizedes ügynökkapcsolat, Binnart, aki tipográfusként alapvetően a könyvkiadás terén volt tájékozott, alkalmilag intézett egy-egy külföldi vételt a műpiac akkori központjában, Antwerpenben vagy pedig Hollandiában, de rendszeres közvetítői tevékenységével nem lehet számolni. Kifejezett műtárgy-ügynökre, *Kunstführer*re pedig nincs adat a Nádasdy-forrásokban.

A beszerzésekben kézenfekvő lenne a bécsi műkereskedelemre hagyatkozni, azonban Nádasdy legaktívabb idejében a műtárgypiac jelenléte és befolyása még elenyésző volt Bécsben, legalábbis néhány évtizeddel későbbi intenzív forgalmához és szerepéhez képest. A műtárgyüzlet kereskedelmi méretű beindulása Lipót Vilmos Habsburg-főherceg elsősorban képtárat jelentő brüsszeli gyűjteményének császárvárosba költözésével, majd a *Stallburg* termeiben 1659-re felállt, egyértelműen múzeumi elhelyezésével függött össze. Pontosabban a szűk körben nyilvános főhercegi kollektció hatásaként változásnak indult gyűjtői igényekkel és szokásokkal, amennyiben a mértékadó arisztokrata vásárlók szemében felértékelte az eredeti alkotások gyűjteménybeli jelentőségét, valamint arányuk minőségjelző szerepét a gyűjtői célra készült másolatok ellenében.¹¹¹³

¹¹¹⁰ RÓZSA 1973, 126; VISKOLCZ 2015b, 19–22.

¹¹¹¹ VISKOLCZ 2013, 57–58; Erndtl szerepkörére ld. VISKOLCZ 2019, 184–185; Johann Enderle névváltozattal: TOMA 2005, 72.

¹¹¹² *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898, 459–460; GARAS 1953, 95, 110; RÓZSA 1973, 126; VISKOLCZ 2015b, 13. Wibmer kilétére ld. PRICKLER 2010, 20/13. j., itt tisztét Verwalterként 1654/1655-ös adatok alapján adja meg; PRICKLER 2013, 240, Michael Welser szócikkében, itt 1651/1652. évi adatok alapján említi.

¹¹¹³ Vö. POLLEROS 2004, 27.

Az antwerpeni *Kunstmaler*-családból kiemelkedett és jónevű műkereskedő hálózatot kiépített *Gilliam Forchoudt* volt az első, aki a bécsi *Judenplatz*on 1664-ben megnyitott üzletével a közép-európai régió (Bécs, Prága) gyűjtőinek mennyiségre és minőségre nézve is gyorsan növekvő és többféle tárgytípusra kiterjedő igényét teljesíteni tudta.¹¹¹⁴ Mindazonáltal Forchoudt már 1635-től szállított Bécsbe, ottani kapcsolatán, *Johan Vlooit*zön keresztül, olykor festményeket (eredeti és másolt képeket), főképp azonban luxustárgyakat, ékszereket, kárpitokat, bútorokat, órákat, esetenként könyveket.¹¹¹⁵ Mindenesetre a képzőművészet a Forchoudt családi vállalkozás fő profiljává csak a bécsi üzlet megnyitásával vált, amelyet már az idősebb Gilliam fiai, Alexander és ifjabb Gilliam vezettek.¹¹¹⁶ A régióban művészeti szakértőnek számító kereskedőház Antwerpenben, részben aukciókon szerezte be a Bécsben kínált festményeket.¹¹¹⁷

A flamand kereskedőcég bécsi fellépése jól mérhető az osztrák és cseh gyűjtőkkel való üzleti tranzakciók 1660-as évek végi fellendülésében is. A legjobban dokumentált és legalaposabban feldolgozott gyűjtőtevékenység Karl Eusebius von Liechtenstein hercege, akinek *Rechnungsbuch*ájában 1654-től kezdve külön rovatban követhetők nyomon képvásárlásai, műtárgybeszerzései, a kifizetett összeg mellett feltüntetve a kereskedőt, illetve közvetítőt is.¹¹¹⁸ Liechtenstein herceg a kiadási könyv bejegyzése szerint 1669-től tartozott a Forchoudt-cég állandó ügyfelei közé,¹¹¹⁹ de jegyzéke a kereskedőház bécsi megjelenése előtti időből is bőven tartalmazza az egyéb módon bonyolított szerzeményezések adatait. Felbukkan benne 1642-ben Johan Vlooitz neve is,¹¹²⁰ ahogyan további bécsi kereskedőké, mint Hans Lackner *Kunstführer*é, aki 1641-ben öt kép eladásával, majd 1665-ben ismét képek és könyvek közvetítésével szerepel a jegyzékben.¹¹²¹ További nevek iparművészeti és ötvöstárgyak forgalmazásával 1644-ben Wilhelm Catin, valamint Adam Drosse udvari címmel bíró kereskedő, míg 1667-ben az az augsburgi Melchior Liedl (Lidel) tűnik fel a kifizetési könyvben, ő képek eladásával.¹¹²²

Kereskedők, *Kunstführer*ek megbízásán túl meglehetősen sokáig bevett megoldás volt az igényekkel olyan műtárgyközvetítőkhöz, felhajtókhoz fordulni, akik más irányú

¹¹¹⁴ BENESCH 1932, 46.

¹¹¹⁵ GERSON, HORST: *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*. Haarlem 1942, 21, itt Cornelis Saftleven egy képének Bécsbe juttatásáról 1637-ben közvetítő útján. Vlooit mint Forchoudt bécsi kapcsolata források alapján: DENUCÉ, JOSEPH: *Kunstuitvoer in de 17e eeuw te Antwerpen de firma Forchoudt*. Antwerpen 1931, 21–27, itt levelek és elszámolások Bécsbe, Vlooit és id. Gilliam Forchoudt között 1635-től 1638-ig terjedően. Vlooit neve később nem fordul elő. Újabban: KETELSEN–STOCKHAUSEN 2002, 29.

¹¹¹⁶ BENESCH 1932, 46; POLLEROS 2004, 28.

¹¹¹⁷ BENESCH 1932, 46; KETELSEN–STOCKHAUSEN 2002, 29.

¹¹¹⁸ FLEISCHER 1910, 37–39, HAUPT 1990, 131. Karl Eusebius von Liechtenstein adatai: 1611–1684.

¹¹¹⁹ HAUPT 2014, 20.

¹¹²⁰ FLEISCHER 1910, 36.

¹¹²¹ FLEISCHER 1910, 36, 38; HAUPT 1998, 35, Nr. 314; 75, Nr. 829.

¹¹²² Wilhelm Catin és Adam Drosse (Hofhandelsmann) : FLEISCHER 1910, 36; HAUPT 1998, 44, Nr. 433, Nr. 434; Melchior Liedl (Lidel): 1667-ben két kifizetésben is, egyszer tíz kép vételért: FLEISCHER 1910, 39; továbbá HAUPT 1998, 80, Nr. 899, 83, Nr. 932.

mesterségük gyakorlása mellett kapcsolataikból kifolyólag effajta szolgáltatásra is vállalkoztak. Liechtenstein herceg 1661-ben ilyen tranzakció alapján fizetett az özvegy császárné, Eleonora Gonzaga udvarához tartozó mesternek, *Johann Jacob Hertz* kamarai asztalosnak és esztergályosnak egy *Ecce Homo*-képért,¹¹²³ 1667 júliusában szintén festményért egy, a forrásban névvel nem azonosított császári puskaművesnek,¹¹²⁴ de az 1660-as években rendszeresen közvetített Karl Eusebiusnak mőtárgyakat Daniel Tubin császári madarász, majd egy francia szabó, Johann Peter Bausin/Poussin is, aki ebben a minőségében 1676-tól 1684-ig állt a herceg rendelkezésére.¹¹²⁵ Hasonló üzleti háttere van legkorábbi nagy tételben történt szerzeményének, egy teljes kabinet megvételének is, amelyhez 1669-ben az uralkodó mellett *Kammerdiener*ként szolgáló Wolf Wilhelm Prämer révén jutott, aki évekkel később is közvetített műveket a herceg számára.¹¹²⁶

Az ily módon bonyolított ügyletek mellett a leggyakoribb azonban mégis az volt, amikor az amúgy is megbízotti körbe tartozó festők, művészek léptek fel mőtárgyközvetítőként. Liechtenstein herceg szerzeményei esetében a legnagyobb szám *Johann Spillenberger*rel (1628–1679) kapcsolatos, akitől 67 képet vásárolt,¹¹²⁷ de ilyen volt *Karel Škreta* (1610–1674), akinek 1663-ban¹¹²⁸ vagy *Jan van Ossenbeck* (1624 k–1674) császári udvari festő, akinek 1667-ben fizettek megbízásra vett és leszállított képekért,¹¹²⁹ és ha nem is a herceg által foglalkoztatott művészek köréből, mint *Prosper de Mus* (+1672/73), aki udvari festőjeként ura igényeit jól ismerve műveket is közvetített,¹¹³⁰ de úgy tűnik rendszeres mőtárgybeszerző volt *Franz van den Steen* (1625 k.–1672) udvari és kamarai rézmetsző és szobrász is, akinek Liechtenstein számára történt képvásárlásáról 1665-ből és 1667-ből is vannak adatok¹¹³¹ – hogy időben a Nádasdy korához tartozó éveknél maradjunk. Az pedig már a gyűjtői profilhoz tesz hozzá, hogy a megadott méret szerint beszerzett, adott helyre illő mű kiválasztása a megrendelést teljesítő vásárlóra volt bízva.¹¹³²

A Forhoudt-cég ma is meglévő üzleti jegyzékében nem szerepel magyar vásárló,¹¹³³ azaz magyar arisztokrata nem tartozott az ügyfelek közé. Ami elsősorban annyit jelent, hogy a cég fő profilját jelentő festményeladás terén ez a minőséggarantált beszerzési mód a 17. század második felében felette állt a magyar arisztokraták vásárlói

¹¹²³ FLEISCHER 1910, 37; HAUPT 1998, 68, Nr. 748 („[...] wegen eines von ihme erkaufften bieldts Ecce homo, geben 45 fl r”); Johann Jacob Hertz adatai: HAUPT 2007, Nr. 2299.

¹¹²⁴ FLEISCHER 1910, 39.

¹¹²⁵ HAUPT 1990, 132; vö. HAUPT 2014, 20, különösen 32. jegyzet.

¹¹²⁶ FLEISCHER 1910, 41, további mőtárgyak közvetítéséről 1676-ban uo. 50.

¹¹²⁷ Az 1677 októberére datált vásárlás egy, a festő halála utáni, örökösödéssel kapcsolatos irat szerint 67 festményt tartalmazott: FLEISCHER 1910, 54.

¹¹²⁸ FLEISCHER 1910, 37; HAUPT 2014, 20.

¹¹²⁹ FLEISCHER 1910, 39; HAUPT 1998, 83, Nr. 931, 937.

¹¹³⁰ HAUPT 1990, 132; HAUPT 2014, 20; valamint HAUPT 1998, passim, az 1653-tól Karl Eusebius Liechtenstein szolgálatában álló, s 1660-as évektől udvari festőjeként működő Prosper de Mus életrajzi adataira uo.: 72/197. j.

¹¹³¹ FLEISCHER 1910, 38, 39; adataira: HAUPT 2007, Nr. 3687, „kais. Kammerkupferstecher, Hofkupferstecher, kais. Bildhauer”; HAUPT 1998, 75, Nr. 842, 77, Nr. 858, 82, Nr. 926.

¹¹³² PONS 2001, 324.

¹¹³³ A Denucé által közzétett iratok alapján: GALAVICS 1993, 43/41. j.

igényeinek. A Németalföldről származó tárgyak, főként a főúri udvarokban nagy számban fellelhető „niderlandi” kárpit és egyéb luxusberendezés ezzel együtt elérhető volt más bécsi közvetítők útján is, kezdetben részben Forchoudt bécsi partnere, Johan Vlooitze révén, ahogy arra Batthyány Ádám vásárlásaiból is van adat. Az a bizonyos „Johannes Flohz” bécsi kereskedő, akitől Batthyány nagy összegért vett 1631-ben, s talán ugyanőtől 1638-ban is a németújvári vár leltárában „históriásként” feltüntetett kárpitokat,¹¹³⁴ Forchoudt bécsi partnerével, Johan Vlooitzeal azonos.

Mindazonáltal a század közepén a magyar főúri igények kiszolgálására nem a még kevésbé aktív bécsi műkereskedelem, hanem az addig működő beszerzési technikák lehettek továbbra is érvényben; azaz ágensek, illetve – a főképp Batthyány Ádám gyakorlatából nevekkel együtt ismert – udvari felhajtók megbízása. A különbséget a Liechtenstein hercegnél vázolt megoldásokhoz képest elsősorban az jelentette, hogy a magyar főúrnak ezek a kapcsolatai alapvetően nem műtárgyközvetítésre épültek, létrejöttük indítéka is eleve gyakorlatiasabb volt: a politika, a közélet híreire, eseményeire vonatkozó információszerzést, netán folyamatban lévő ügyek előmozdítását, kijárását szolgálták. Az udvari összekötők műkereskedőig, alkalmasint művészekig érő kapcsolatai az ilyen kontaktusoknak csupán a mondottakon felül élvezett és hasznosított előnyét jelentették. Volt olyan, aki konvenciót is kapott Batthyánytól Ádámtól, mint Andreas Franz Bohna, az Udvari Haditanács tolmácsa, akit 1633-ban Batthyány bécsi ügyvivőjeként, mint *Agent oder Sollicitator in Wient* említenek,¹¹³⁵ ám a legtöbb ilyen természetű adat Leonhard Sutter von Rosenfeld udvari alkalmazottra maradt fenn. Rosenfeld évtizedekig bizalmi pozíciót töltött be a császári udvarban: 1629–1630 körül a női lakosztályok ajtónállója (*Frauenzimmertürhüter*), az 1635 körüli évektől *Kammerheizer*, azaz a lakosztályok szobáinak fűtője volt¹¹³⁶ – bérezése szerint 1663 decemberéig – emellett 1657-től palota-ajtónálló (*Saaltürhüter*), 1664-től a császári fogadóterem (*Audienzzimmer*) előszobájának ajtónállója (*Antecamera-Türhüter*) volt,¹¹³⁷ 1666-ban, halála évében pedig már a lakosztályok belső szobáinak ajtónállójaként (*Kammertürhüter*) kapta javadalmazását.¹¹³⁸ Vagyis munkája révén mindenkor napi érintkezési körébe tartoztak az udvar befolyásos tagjai, ami az 1634 és 1655 között folytatott levelezésükből ítélve első kézből származó híreket garantált Batthyány Ádám számára. De emellett bécsi művészeket és mestereket is közvetített a grófnak, olykor pedig Batthyány képviselőjében konkrét megbízásokat intézett, mint például 1635-ben a császár és császárné portréinak elkészíttetését pontos utasításban megadott módon.¹¹³⁹ Mindenesetre ismerte Batthyánynak Nádasdyval való szoros

¹¹³⁴ Az adatot Johannes Flohz (feloldatlan) említésével hivatkozza KOLTAI 2008, 423, nyolc, illetve hat kárpit vételéről először 700 tallér (1050 ft.), majd 840 ft. értékben.

¹¹³⁵ KOLTAI 2002a, 73.

¹¹³⁶ KOLTAI 2002a, 73–74; PÁLFFY 2002a, 322–323.

¹¹³⁷ Az udvari kifizetési könyvek név szerinti összesítésében (HKA, HZAB, online forrásadatbázis). Leonhard Sutter adatai három személyre bontva (Nr. 11300, 11307, 11314) fordulnak elő, azonban tisztségeinek évekre megadott egymásutánja, amihez az alábbi forrásból tudott halálozási ideje is illeszkedik, alátámasztják, hogy ugyanarról a személyről van szó.

¹¹³⁸ A fentiek mellett ld. halotti anyakönyvi adatait, Wiener Stadt- und Landesarchiv, Totenbeschauprotokolle (WStLA, TBP, online forrásadatbázis).

¹¹³⁹ KOLTAI 2008, 423, 1635-ben a császár és a császárné képeinek elkészítésére adott megbízásról Sutter részére.

atjai-baráti kapcsolatát, nem zárható ki, hogy Sutter – mint a későbbiekben is jó kapcsolatrendszerrel bíró császári alkalmazott – Batthyány halála után ezt az információs és közvetítő szerepet Nádasdy felé is ellátta, habár erre vonatkozó adat egyelőre nem került elő. A lehetőség mellett szól viszont, hogy Nádasdy komoly anyagi áldozatok árán is törekedett olyan befolyásos kapcsolatok kiépítésére, mint amelyet a bécsi eseményekről, hírekről tudósító, s főként az országbíró politikai érdekeinek képviselőjére is alkalmas bizalmi emberben, Nicolaus Donellanusban, az 1655 előtt Bécsbe telepedett és az udvar vezető tisztségviselőinek körébe sikerrel beágyazódott ágostonos író szerzetesben talált meg.¹¹⁴⁰

Mindezeket a lehetőségeket alapul véve sem tudunk választ adni arra, hogy mi lehetett a Nádasdy-rezidenciákban leltárilag kimutatott több mint 616 festmény beszerzésének módja. Azt gondolom, hogy túlnyomó részük Nádasdy konvencióban foglalkoztatott festőitől lehetett, akiről már az 1640-es évektől vannak adatok. E körbe elsősorban az öt rezidencián összességében regisztrált 183 portré tartozik, ami a műfaj, illetve téma alapján ismert 354 festmény több mint felét tette ki, de a leltárakban megnevezett 79 „szentkép” (Madonna-képek, újtestamentumi jelenetek, valamint szentek ábrázolásai) jó részéről ugyancsak az feltételezhető, hogy helyi – Nádasdy-udvarba tartozó vagy városi – mester munkája volt. De számolni kell azzal is, hogy a mecénás országbíró foglalkoztatásában előforduló bécsi festők a tudott megbízásokon túl egyéb – esetleg más műfajú – megrendelést is kaptak. *Jan Thomas* (1617–1678) oeuvre-jében például portrék, ó- és újtestamentumi jelenetek, általában vett vallásos tárgyú képek, antik történeti, mitológiai ábrázolások,¹¹⁴¹ sőt, változatos tartalommal moralizáló vagy hétköznapi témákat feldolgozó zsánerképek, valamint *Nachtstückök* is megtalálhatók,¹¹⁴² de az arckép- és oltárképfestőként ismert *Benjamin Block* praxisában is tudunk paraszti életképről.¹¹⁴³ Block esetében külön kérdést jelent, hogy Joachim Sandrart életrajzi utalása szerint a festő három évig állt Nádasdy szolgálatában, erre az időre eső tevékenységének helyszínéről viszont semmilyen információ nincs, ahogyan művel igazolhatóan annak sincs nyoma, hogy ezalatt Bécsben élt volna. Így talán van alapja azt feltételezni, hogy az országbíró számára készült nyolc kép (Nádasdy és felesége portréi 1656-ból, a győri ferences templom számára festett Szent István protomártír-főoltárkép 1659-ből, valamint az öt lorettói mellékoltárkép ugyancsak 1659 elejéig bezárólag) nem felel meg a gróftól kapott megbízások tényleges mennyiségének.

Egyértelmű, hogy Nádasdy élete utolsó tíz évét gyűjtőként Pottendorf műtárgyainak gyarapításával töltötte. A vár két lakószintjén összeírt 170 festmény,¹¹⁴⁴ valamint a *Kunstammer* 1671 februárjában még Pottendorfon, *in situ* rögzített leltára, amely a 110 különböző méretű és hordozó anyagra készült képről témájával együtt ad

¹¹⁴⁰ Donellan és Nádasdy Ferenc kapcsolatára: TOMA KATALIN: Egy író szerzetes közvetítő szerepe a bécsi udvarban. Donellan és Nádasdy. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó Budapest 2008, 163–170.

¹¹⁴¹ Felsorolásukat adatokkal ld. BUZÁSI 2005, 281/124, 125. j.

¹¹⁴² PARTHEY 1864, 634–635; HEINZ 1963, 173–175, 194, 195. kép, újabban GALAVICS 2005, 20–21.

¹¹⁴³ Matthias von Oesterreich: *Des Herrn Daniel Stenglin in Hamburg Sammlung von Italienischen, Holländischen und Deutschen Gemälden*. Berlin 1763, 105–106, Nr. CXXIX. Benjamin Block, „Das Innere eines Bauer-Hauses, Auf Holz gemahlt. 1F(uss) 3 Z(oll) hoch, 1 F(uss) 11 Z(oll) breit.”

¹¹⁴⁴ Vö. ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, fol. 207–239.

áttekintést,¹¹⁴⁵ a mennyiségi információn túl a festészeti műfajok, képtípusok gyűjteménybeli arányáról, s ezáltal Pottendorf képanyagának jellegéről is tájékoztat – habár a vár helyiségeiben őrzött festmények közül 16-nak sajnos nem ismerjük a témáját. Bizonyos műfajok a lakott terekben, valamint *Kunstammer*-tárgyként is egyaránt előfordultak, és mint hagyományosan kedvelt témák túlsúlyban is voltak: ilyenek a portrék és a tájképek, az újtestamentumi és szenteket ábrázoló jelenetek, általában az ájtatos képek. Mellettük azonban – főként a *Kunstammer* tárgyai közt – olyan témamegjelöléssel is találkozunk, ami néhány évtizeddel korábban, illetve ekkortájt önállósult képtípusok gyűjteménybeli darabjaira utal. Zsánerképekről, allegorikus csendéletekről, *Vanitas*-ábrázolásokról, valamint egykorú szóhasználattal *Historie*-nak mondott, részben mitológiai jelenetekről van szó, amelyekből kettő a trójai háború történetéből vette tárgyát, de közéjük sorolhatók a történelmi példázatként előadható ótestamentumi témák is. Szó van még a leltárban emblémákról és allegóriákról, tengeri jelenetről, a holland példáival népszerűvé vált architektúra-képekről, amelyekből a leltár „*Perspektiv Stuck*” néven összesen 18-at említ, s amelyek közül kettő templombelsőt ábrázolt. Nálunk teljesen újszerű műfaji igényként egy címléírásban *trompe-l’oeil*re ismerünk, amit Nádasdy gyűjteményében egy fésűtartó tok ábrázolása képviselt, továbbá egy akkorra már elterjedt, népszerű képtípusra, egy *Nachtstück*re, ami a leltáradat szerint egy többszereplős éjszakai jelenet volt. Kabinet-műfajba tartozó téma valamennyi, amelyek jórészt a gyűjtői érdeklődésnek köszönhetően jöttek divatba a 17. század első felétől.

Hiába az ígéretesnek tűnő műtárgysor, nincs remény arra, hogy valaha akár egyet is azonosítani tudjunk e művek közül: festőnév ugyanis nincs említve itt sem, így legfeljebb a gyűjtemény jellegére tudunk következtetni a témamegjelölés alapján. Mindenesetre egy képgyűjtemény összetételének jellemzéséhez, művészeti karaktere megítéléséhez pusztán a festmények tárgyának ismerete, a mű alkotójára, festői iskolába tartozására, származására vonatkozó bármilyen információ nélkül, kétségtelenül nem a legoptimálisabb kiindulópont. Ám ha a szerzeményezés lehetőségeit próbáljuk meg így feltérképezni, akkor ezeknek az adatoknak is van némi hasznuk. A *Nachtstück*, a *tromple-l’oeil*, a különösen nagy számú *Perspektivstück*, a történelmi-mitológiai témájú *Historie*, amelyből 15 található a leltárakban, valamint az összességében 27 különféle allegória, közte *Vanitas*-témájú, illetve „*Ein bildt Phantasey appothecen*”-ként megadott enigmatikus ábrázolás, jó eséllyel olyan műtárgynak minősül, amelynél legalábbis bécsi megrendelést vagy még inkább szélesebb körből, kereskedő útján történt beszerzést feltételezhetünk. A műfajválasztásra, a képtípusok és témák magyar vásárlói közeghez mért különlegességére alapozva mondhatjuk ezt, amihez hozzászámíthatjuk, hogy a főnemesi udvarokban és városokban élő festőknek aligha volt lehetőségük a piaci kínálatot, s ezáltal a megrendelői igényeket is meghatározó művészeti újdonságokban való tájékozódásra, következésképp ilyen igények kiszolgálására. Mindezek alapján azt gondolhatjuk, hogy a Pottendorfon nem kis számban volt ide tartozó képek kereskedők vagy közvetítők révén bekerült művek, nem pedig hazai termékek voltak.

Ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy minden esetben valóban minőséget képviselő, „eredeti” darabok lehettek, nem pedig gyűjtők által aktuálisan felkapott, magas

¹¹⁴⁵ Vö. MNL OL, E 156 UetC Fasc. 160. Nr. 4., fol. 1r–12v.

presztízsértékű művek másolatai. Erre vonatkozóan egyik leltár sem közöl tételes adatot, legfeljebb a *Hubhausban* – a sárvári tárház tárgyaival együtt – deponált anyag 1671 augusztusában történt szakértői árbecsléséből tudunk tájékozódni. Ebben azonban csak a *Kunstkammer* festményeit találjuk,¹¹⁴⁶ így túl azon, hogy a hivatalos becsüsök ármegállapításának tárgyilagossága eleve kétségbe vonható,¹¹⁴⁷ a vár berendezéséhez tartozó művek akár kvalitással is összefüggő árfekvését innen nem tudjuk rekonstruálni. A színvonal legalábbis részleges megítélésére maradnak tehát a „közvetett bizonyítékok”. Így az, hogy például a minőség is közrejátszhatott abban, hogy a vagyonszámlálás kezdete után tizenegy évvel, 1682-ben a vár berendezésének jegyzéke még feltüntet olyan képeket, amelyek témájuknál fogva akár kelendőek és értékesíthetőek lettek volna. Ide tartozik két sorozat a Habsburg-uralkodócsalád tagjairól, portrék III. Ferdinándról, valamint két feleségéről, illetve a két pápa-arckép Nádasdy szobái egyikéből, a világi témák közül két tájkép, három mitológiai jelenet, közte Heléné elrablása, továbbá 14 vallásos tárgyú festmény, amelyekből két jezsuita szent képe nagyméretű, egészalakos volt.¹¹⁴⁸ Mindemellett az is tény, hogy a lakóterekben visszamaradt és eladási szándékkal ugyanekkor összelistázott, többnyire rossz állapotú bútorok és egyéb tárgyak között a *Hofkammer* hivatalnokai darabszám nélkül vesznek leltárba kis értékre tartott képeket azzal a megjegyzéssel, hogy azok mindegyike másolat.¹¹⁴⁹ S noha hozzávetőlegesen sem derül ki, hogy ezek az akkori anyagnak mekkora hányadát tették ki, azt gondolom, a számok ismerete nélkül is megállja a helyét egy olyan feltételezés, hogy ha másolt képek voltak is, ezeknek a

¹¹⁴⁶ A Bécsbe szállított művekből a pottendorfi anyag: SITTE 1900, 71–75, ebből a festményekre vonatkozó rész: 74–75, valamint SITTE 1907, 120–121, utóbbi közlésben becsérték nélkül. A teljes műtárgyanyag nem betűhíven: SITTE 1899, 88–96; SITTE 1900, 66–75. A datálatlan leltár felvételének idejével hivatkozva: TOBLER 2015, 427. Az értékbecslés Alfred Sitte által tévesen schillingként megnevezett összegei két helyen 30, illetve 37 forint 30 krajcárt tesznek ki, emellett 23 esetben érik el a 10, 12, 15, illetve 18 forintos árat, a többi műtárgy csak egyszámjegyű összegre, többnyire 9, 6, 4, 3, 1 forintokra, olykor krajcárookra értékelt. Az akkori árfolyamon 1 tallér = 1,50 forinttal számolható.

¹¹⁴⁷ Arra, hogy az ötvöstárgyak értékét a Hofkammer részéről felkért árbecslők az alsó határ közelében vagy az alatt állapították meg, ld.: KISS 2010, 949–950. A Kunstkammerbe tartozó festmények ugyanekkor történt értékmeghatározásához, kurrens vagy legalábbis irányadó bécsi kereskedői érték gyanánt lásd a pottendorfi leltárak összeállításával nagyjából azonos idejű, Esterházy Pál iratai közt fennmaradt beárazott képjegyzéket 1669-ből: MNL OL P 125, Mf. 4751., 115 cs. Nr. 11.670. Régebbi és újabb irodalma: GARAS 1999, 103 ; KÖRNER–KOPP 2010, 222; BUZÁSI 2015a, 145, 147–148; újabb részletes feldolgozása: BUBRYÁK 2017. A becsült összeg itt csaknem mindenütt művésznévvel ellátott festmény mellett szerepel, ami azonban korántsem garancia a művek szerzői eredetiségére, tekintve, hogy a másolatot vagy műhelymunkát ugyanúgy az inventor neve alatt adták meg. Mindazonáltal a legolcsóbb kép 10 tallérra árazott, a festmények zöme 20 és 60 tallér közé értékelt, viszont több esetben az összeg három számjegyű és nem ritka a 200, 400, sőt 600 talléros ár sem.

¹¹⁴⁸ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, Pottendorf 1682. augusztus 20., fol. 241r–262v.

¹¹⁴⁹ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/3, 1682. augusztus 20. Pottendorf, fol. 1102v, „Volgt Waß Zuverkhauffen [...] Item alle Vorhandtene Bildter, so ohne dene nicht Vill werth.” Ezt követi a leltározást végző Johann Christoph Hartmann udvari kamarai fogalmazó kiegészítő megjegyzése: „Vndt lauter Copejten ßejnt“.

festményeknek az országbíró legfeljebb csak alkalom szerinti vásárlója, nem pedig – akár az előkép kiválasztásával – témát megadó tudatos megrendelője volt.

A lakóterek leltáraihoz képest alig tartalmaznak tárgyyszerűbb információkat a pottendorfi *Kunstammer/Schatzkammer* önálló gyűjteményi jegyzéknek minősülő összeírásai. Noha hetet ismerünk belőlük, a tárgyak készítési helyéről, származásáról, bekerülésük módjáról csak némelyik (főképp egzotikus) darab esetében tudunk meg általuk többet. A „Kunstammer” magyar nyelvű, 1669. elején készült jegyzékeinél¹¹⁵⁰ teljesebb és áttekinthetőbb rendszerű két német gyűjteményi leltár felvételét még pottendorfi helyszínnel 1671 februárjában¹¹⁵¹ és júniusában¹¹⁵² az alsó-ausztriai kamarai számvevőség rendelte el. Mindkettő még eredeti elhelyezésben rögzíti a – fentebb megállapítottak szerint – önálló épületben berendezett *Kunstammer* anyagát: nyolc különböző méretű és kivitelezésű *Kasten* (a magyar nyelvű leltárakban *Almarium*), továbbá négy *Schraibtschnek* mondott tárolóbútor sorrendjében és beosztása szerint véve számba a tárgyakat.¹¹⁵³ A többnyire festett vagy inkrusztált *Kunstschränk* egy-egy fajtájáról lehet szó, számos rekesszel és fiókkal, amire a leltárak a bennük lévő anyag helyét jelölve egyébként utalnak is. E méretes bútorokban az általában mennyiséggel megadott tételeket összeadva legkevesebb 2090 tárgy volt: ötvösművek, üvegedények, tékákból és kisebb ládákból tárolt ékszerek, drágakövek és igazgyöngyök, valamint Nádasdy részben antik pénzekből álló éremgyűjteménye, amely 1669-ben még 767, főképp rézből vert pénzt számlált, azonban 1671-re 435 darabra fogyatkozott.¹¹⁵⁴ A *Schraibtschneke*, *Almarium*okra helyezett vagy a falra körük akasztott festmények mintegy harmada a hordozóanyag (rézlemez) alapján gondolva valószínűleg kicsi, legfeljebb közepes méretű lehetett, azt viszont, ha a kép nagy volt, kilenc esetben közli a német nyelvű leltár, míg a magyar 23 képet ad meg így. Több festményről megtudható, hogy igényesen kiképzett kerettel, befoglalással volt ellátva, ami a művek *Prachtstück*-jellegét valószínűsíti. A mívességnek ugyancsak ebbe a körébe tartoztak az elefántcsont- és borostyánfaragványok, a tükrök, az asztali garnitúrák és étkezészetek is. De vegyesen voltak közöttük pástétom- és tortaformák, igen nagy számban viasz *Agnus Dei*k és apácamunkák, továbbá különböző anyagokból (ezüst, alabástrom, majolika, viasz, hegyikristály, gipsz, szalma, textil, papír, toll) kivitelezett kompozíciók, illetve

¹¹⁵⁰ MNL OL, E 156, UetC Fasc. 79. Nr. 50., fol. 1r–7r, továbbá E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 214r–229r.

¹¹⁵¹ ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1024, Pottendorf, 1671. február 11–14. A kiadásra szánt leltár szövegét Toma Katalin átírásából ismerem.

¹¹⁵² ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1030, a bécsi átvételkor jóváhagyott és jegyzékcímmel ellátott leltár felvételének helye Pottendorf, 1671. június 25., számozatlan lapon. A kiadásra szánt leltár elkészült átírása Király Péter munkája.

¹¹⁵³ A pottendorfi *Kunstammer* összetételének jellemzőiről, tárgyairól, a gyűjtemény-típus sajátosságaival összefüggésben az 1669. évi magyar nyelvű leltár alapján részletes jellemzést ad VISKOLCZ 2010, 882–884; KISS 2010, 940–942; KISS 2015, 262–264; VISKOLCZ 2015, 320–322.

¹¹⁵⁴ Több darab tételes közlésével ismerteti: TAKÁCS 1900, 149. Újabb: VISKOLCZ 2013, 239–240, itt tbk. arról, hogy a 435 darabos, részben pogány pénzből álló gyűjteményt később Johann Greimb alsó-ausztriai kamarai tanácsos a pottendorfi vagyonszámlálásban végzett munkája ellenértékéért több más értékes tárgy mellett magának igényelte. A továbbiakban (uo. 241–242) Nádasdy numizmatikai érdeklődéséről, a numizmatikai irodalomban való tájékozottságáról, illetve azzal összefüggő kapcsolatairól.

néhány esetben szobornak vagy domborműnek gondolható plasztikák. Az összeírók a legtöbbjüket képnek (*Imagines, Bilder*) nevezték, a fogalom akkori értelmébe ez a technikai változatosság mind beletartozott. Az érték és minőség szempontjából igen vegyes anyagban a legkülönlegesebb az a mindennapi élet használati eszközeit megformáló kis ezüst sorozat volt, amelyet a magyar nyelvű inventárium 234 darab játéknak tűnő tárgyként ír le, s amelyről a februári német leltár összefoglalólag csak annyit közöl: „alles was zu einrichtung einer wirtschafft gehört”.¹¹⁵⁵ Ehhez jönnek a *Kunst- und Raritätenkammere*k műfajaiba tartozó természeti ritkaságok és *naturáliák* (termésarany-darabok, kitömött állatok, tengeri csigák és belőlük készült tárgyak, bezoárok és egzotikus tojások, valamint egy narválagyar), *exoticák* (*indianische Arbeit*nek nevezett keleti tárgyak), szentek tetemei, amelyekből a gyűjteményben három is volt, építmény-modellek (a jeruzsálemi Szent Sír, a bécsi *Am Hof* téren álló oszlopé), természetes anyagokból épült *Bergwerke*k, valamint egy ezzel a műfajjal megjelenésében is rokon jellegzetes *Kunstammer*-tárgytípus, *grotta*, amely Pottendorfon mesterséges szökőkúttal, aranyozott kagylókkal és gipsz figurákkal volt ellátva. Némelyik *Schraibtschben* olyan könyveket is említenek, amelyek különleges anyaguk, küllemük, díszítettségük miatt érdemelték ki a *Kunstammer*-elhelyezést.¹¹⁵⁶

Minthogy a Nádasdy-tulajdonban volt művekről, főképp a festményekről mind a vár termeit, mind a *Kunstkammert* illetően igen hiányos adataink vannak, amelyek semmilyen rekonstrukciót nem tesznek lehetővé, az országbíró gyűjtői profiljával kapcsolatban a továbbiakban inkább arra érdemes választ keresni, hogy mikor fogalmazódhatott meg benne a szándék egy *par excellence* gyűjtemény létrehozására, milyen módon valósította azt meg, s milyen kortársi minta alapján?

Mindaz, amit a könyvtárápító és könyvgyűjtő Nádasdy intellektuális habitusáról tudni lehet, arra a feltételezésre ad okot, hogy a tudomány eredményei iránt érdeklődő országbíró igényeinek és tudni vágyásának az aktuális gyűjtemény-típusok közül egy *Kunst- und Raritätenkabinet* kialakítása felelhetett meg, inkább mint egy mégoly kvalitásos darabokból álló képgyűjtemény, amely az akkor még pár évtizedig érvényes gyűjtői gyakorlat szerint jellemzően a lakóterekhez kapcsolódóan kapott elhelyezést.¹¹⁵⁷ Habár a leltárak Nádasdy festményeiből jelentős mennyiséget – 110 képet – a *Kunstammer* darabjai közt regisztrálnak, ottani szerepük csak a gyűjtemény-típus egyik állandó kategóriájaként valószínűsíthető,¹¹⁵⁸ nem pedig annak jele, hogy Nádasdy

¹¹⁵⁵ A kis ezüsttárgy-gyűjteményt „Babaház”-berendezésként, illetve készletként részletesen tárgyalja: KISS 2010, 943; említi VISKOLCZ 2010, 884.

¹¹⁵⁶ A könyvtár feldolgozásában *Kunstammer*beli helyüket is megadva: VISKOLCZ 2013, 344–48.

¹¹⁵⁷ Releváns példa erre a Karl Eusebius von Liechtenstein herceg halálát, 1684. február 5-ét követően készült kimutatás a hercegi gyűjteményt őrző feldsbergi kastély műtárgyainak akkori helyéről. A név szerint megadott 34 lakóhelyiségben szobák szerinti bontásban tüntettek fel összesen 218 festményt. Ld. FLEISCHER 2010, 233–234; HAUPT 1998, 493–494, Nr. 1792.

¹¹⁵⁸ Néhány átfogóbb vagy épp a téma egyes kérdéseit érintő feldolgozás messze nem a teljesség igényével: SCHLOSSER, JULIUS VON: *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance*. Leipzig 1908; KÜHNEL 1969; SCHEICHER 1979; BREDEKAMP 1993; MACGREGOR 1994; HOPPE 1994; RAUCH, MARGOT: *Gesammelte Wunder: die Naturobjekte in den Kunstkammern und Naturalienkabinetten des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: *Die Entdeckung der Natur. Naturalien in den Kunstkammern des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hg. v. Wilfried Seipel. Wien 2006, 11–15; COLLET

képzőművészeti gyűjtemény kialakításában gondolkodott volna. Könyvtárának jegyzékei a tudomány több területére kiterjedő, átlag feletti műveltségéről tanúskodnak, újdonságokra való nyitottságról, tájékozottságról szólnak, többek között a matematika és asztronómia, a geológia, a botanika, a mineralógia, valamint a kémia és alkémia terén¹¹⁵⁹ – mely utóbbiakhoz pottendorfi vára földszintjén létesített laboratóriuma szerint gyakorlati ismeret is társult.¹¹⁶⁰ Mindez azzal vág egybe, hogy gyűjtőként is a természet ritkaságai, nyersanyagai, az egyes tudományok műveléséhez tartozó tárgyak, eszközök vonzották. Hogy milyen mértékben, az abból is kitűnik, hogy bár mind sárvári kincstárában, mind pottendorfi *Kunstkammer*ében számos asztronómiai, optikai és matematikai műszer, mérőeszköz és óra volt,¹¹⁶¹ többet közülük pottendorfi dolgozósobáiban tartott, ott, ahol egyébként az inventálók „mindenféle kémiai dolgokat” is összeírtak.¹¹⁶²

A *Kunstkammer* mint státuszszimbólum, a 17. század elejétől kezdve Európa-szerte igen erős társadalmi helyzetjelölő értékkel bírt.¹¹⁶³ Nem véletlen, hogy Magyarországon csak két arisztokrata mondhatta magát egy ilyen kivételes kollekciónak: Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál. Míg azonban az országbíró *Kunstkammer*ének összetételét leltárak alapján pontosan ismerjük, addig Esterházy gyűjteményének műfaji jellegéről, volumenéről és tárgyi hangsúlyairól egészen a halála után, 1721-ben felvett kismartoni összeírásig nem tudunk semmit.¹¹⁶⁴ Pusztán csak azt, hogy létezett, azt viszont dátumhoz kötve: 1664. áprilisi végrendeletében külön hagyatkozott kismartoni „Kunstkammere” sorsáról, tudomásunk szerint a gyűjteményi fogalmat elsőként használva a magyar főnemeselek között.¹¹⁶⁵ De amíg meglepte Esterházy esetében 1664-ből már dokumentált, addig Nádasdy 1663-ban hasonló helyzetben, családi hitbizomány létrehozásának szándékával írt végrendeletében ingó vagyoni tételként csak a sárvári tárház kincseiről emlékezik meg.¹¹⁶⁶ Vagyis nem szól a pottendorfi kabinetéről, amely első alkalommal csak 1669 februárjában, az Esterházy Anna Júlia halála után induló leltározás során tűnik fel. Miközben tehát kincstárának minőségi gyarapítása már a korábbi évekből is tudható, addig az 1660-as évtized végét megelőzően nincs forrásszerű nyoma annak, hogy Nádasdyban egy *Kunstkammer* tulajdonosát kéne látnunk.

2007.

¹¹⁵⁹ Lásd a kérdés minden aspektusára kiterjedően, beleértve Nádasdy tudományos kapcsolatait és tudománypártoló terveit is: VISKOLCZ 2013.

¹¹⁶⁰ Lásd a táblázatba foglalt pottendorfi helyiségkiosztásban az 55. számon. A helyiséget forrás alapján említi a Nádasdy-alkalmazottak közt volt laboránssal együtt: VISKOLCZ 2013, 199.

¹¹⁶¹ A sárvári őrzési helyre: VISKOLCZ 2013, 201

¹¹⁶² „Allerhandt Cimische Sachen”, forrásmegjelöléssel ld.: VISKOLCZ 2013, 199/672. j., mint Nádasdy hálósobájában lévő. A hivatkozott német nyelvű leltár valóban „Schlaff Zimer”-ként adja meg a helyiséget, azonban a dolgozatban elvégzett vár-rekonstrukció (V. 5. fejezet) szerint a szoba nem a háló, hanem Nádasdy dolgozó-fogadóhelyiségekből álló lakosztályának része volt.

¹¹⁶³ COLLET 2007, 33.

¹¹⁶⁴ BUZÁSI 2015a, 117–118, 120–122. Az 1721-ben megkezdett kismartoni leltár szöveggözlése: HARICH 1972.

¹¹⁶⁵ MERÉNYI 1911, 153.

¹¹⁶⁶ SCHÖNHERR 1888, 580.

A fenti dátumok korántsem arról szólnak, hogy Esterházy – akkori összetételét tekintve egyébként nem ismert – gyűjteménye jelentette volna a példát Nádasdy számára; mindenesetre nincs biztos támpont arra, hogy mikor kezdett hozzá a jellemzően uralkodócsaládok, tudósok, illetve a tudományok és ritkaságok iránt érdeklődő polgár értelmiségiek körében preferált gyűjtemény-típus kialakításához. Ahogyan következtetni is inkább arra tudunk, hogy mikor nem. Bizonyosnak látszik ugyanis, hogy létrejött a pottendorfi időszak eredménye. Az 1650-es éveket megelőző rezidencia, Keresztúr leltárában a megadott helyiségnevek sehol nem jelzik ilyen típusú tárgyegyüttes valamikori helyét, ahogyan a vár külön leltározott és néven nevezett tárházának négy helyiségében volt (jórészt már csak visszamaradt) anyag is elsősorban klasszikus tárházi összetételű: a belső kamrában kötésben álló képek és díbdáb dolgok, a középső házban ruhák, ágyi és asztali textilek, „lőöltözetek” és zászlók, a „deszkás rekesztésben” fegyverek, kárpitok és szőnyegek, a „külső boltban” egy almáriumban üvegek, majd ismét kárpitok, szőnyegek és nyergek kaptak helyet. Az 1650-es évek rezidenciájának, Seibersdorfnak a berendezéséről ugyan nem maradt fenn leltár, de maga a kastély olyan kis alapterületű, hogy aligha gondolható, hogy épp itt kezdett volna Nádasdy efféle helyigényes gyűjtemény létesítésébe.

Az országbíró 1663. évi végrendeletének dátuma tehát megalapozottan tekinthető *terminus post quem*nek. Különösen mert több érv is szól amellett, hogy 1665 tavaszán tett római útja, pontosabban *Athanasius Kircher* (1602–1680) *Museum*ának megismerése ösztönözte őt a pottendorfi *Kunst- und Raritätenkammer* létrehozására.¹¹⁶⁷ A jezsuita polihisztor, természettudós, valamint Nádasdy könyvészeti, tudományos alapokon álló kapcsolatának kezdete mindazonáltal forrás, illetve hiteles említés alapján jóval korábbra datálódik: 1658 júniusában Kircher könyveket küld az országbíróknak, aki mint írja, kész háláját bármilyen segítséggel kifejezni,¹¹⁶⁸ *Joachim von Sandrart* (1606–1688) festő, rézmetsző, művészeti író pedig *Benjamin Block* kapcsán említi életrajzi kötetében, hogy amikor 1659. elején a festő Nádasdy ajánlásával Rómába távozott, az országbíró megbízta őt Kircher portréjának elkészítésével.¹¹⁶⁹

Athanasius Kircher gyűjteménye, a jezsuiták római központjában, a *Collegium Romanum*ban 1651-ben létrehozott *Museum Kircherianum* tényleges *Wunderkammer*ként a tudományos világ – főként technológiai ismereteinek – enciklopédikus teljességű tárháza volt. Mint Róma első nyilvános múzeuma, elsődleges zárandokhely a mechanikai és optikai szerkezetek, automaták (*artes mechanicae*), az asztronómia, az ezotéria, az antik Egyiptom és Róma archeológiai emlékei, tudományos ismereteinek és műveltségének tárgyai, az etnográfiai ritkaságok, távol-keleti és más egzotikus kultúrák – jezsuita misszionáriusok által eljuttatott¹¹⁷⁰ – termékei iránt érdeklődők számára.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁷ *Athanasius Kircher* és Nádasdy kapcsolatát és levelezését részletesen tárgyalja: KISS FARKAS 2005; VISKOLCZ 2013, 62–68; VISKOLCZ 2019, 192.

¹¹⁶⁸ KISS FARKAS 2005, 459, függelék 2. szám, Nádasdy köszönőlevele Kircherhez.

¹¹⁶⁹ SANDRART 1679, III. 74. Hivatkozva: RÓZSA 1973, 129, 138. Kircher portréjának elkészültére nincs adat.

¹¹⁷⁰ MACGREGOR 1994, 87.

¹¹⁷¹ Kircher és múzeuma könyvtárnyi irodalmából átfogó tájékoztatásként ld. *Athanasius Kircher. Il museo del mondo. Macchine – esoterismo – arte*. Catalogo di mostra. A cura di Eugenio Lo Sardo. Roma, 2001. Kircher Lippay György érsekkel való kapcsolatára, tudományos eredményeinek,

Nem került elő egyértelmű adat arra, hogy Nádasdy Rómában járva látta volna Kircher múzeumát. Ami forrászerűen rendelkezésre áll, az országbíró kíséretében utazott Bezerédi Zsigmond naplója, ugyancsak nem tesz erről említést.¹¹⁷² Ám Kircher és Nádasdy több évre visszamenő ismeretsége, továbbá az a tény, hogy az országbírónak ott-tartózkodása során a jezsuita gyűjtő révén sikerült kapcsolatba lépnie a kor leghíresebb lencsecsiszolójával, *Giuseppe Campanival*, hogy korszerű távcsöveket rendeljen tőle,¹¹⁷³ valószínűvé teszi a tudóssal való személyes találkozását, s így gyűjteményének megtekintését is. Ez viszont tudhatóan megtörtént pár évvel korábban, a Nádasdy udvarában nevelkedett Batthyány Kristóf, Batthyány Ádám idősebb fia esetében, akinek *kavalierstourját* az országbíró szervezte meg, látta el úti programmal, kisebb diplomáciai feladatokkal is megbízva az ifjút.¹¹⁷⁴

Az 1657–1658-ban megtett, nyolc hónapig tartó európai körútról napló készült, s ebben esik szó arról, hogy római tartózkodásakor a jezsuita páter maga kalauzolta végig az ifjút múzeumán.¹¹⁷⁵ De Batthyányék útinaplója több hasonló látnivalóról is beszámol. Az út eleji programok egyikeként röviden utal az I. Frigyes württembergi herceg által 1593-ban létrehozott stuttgarti *Raritätenkabinetre* is, amelynek a hercegi rezidencia kertjében álló *Neues Lusthaus* adott helyet. Az alapításakor még *Wunderkammer*-összetételű gyűjteményből akkorra már enciklopédikus igénnyel és tudományos hangsúlyok mentén (etnográfia, állat-, növény-, ásványtan) továbbfejlesztett kabinetet a magyar nyelvű leírás „Khunstkamoranak” nevezi, ahol a „rarítások” mellett a szerző szerint fegyvertár is volt.¹¹⁷⁶ Az utazás alatt Batthyányék által felkeresett látnivalók között arányukat tekintve egyébként is feltűnő számban voltak a kifejezetten „világi” gyűjtemények, egy ifjú érdeklődésének megfelelően túlsúlyban a *Zeughausokkal*, amelyek a különleges technikai létesítmények és eszközök mellett olykor egzotikus természeti ritkaságoknak is helyet adtak – ahogyan például a Batthyányék által ugyancsak megtekintett müncheni szertár is.¹¹⁷⁷ Viszont kevésbé

írásainak közvetlen hasznosulására a pozsonyi érseki kert létesítményeiben: ECSÉDY 2013.

¹¹⁷² MARCZALI HENRIK: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. *Történelmi Tár* 6 (1883), 348–358.

¹¹⁷³ VISKOLCZ 2013, 180.

¹¹⁷⁴ SZELESTEI 1988, 10; FAZEKAS 1996, 102, 104–105; KOLTAI 2012, 405; KOLTAI 2013b, 327; VISKOLCZ 2013, 64; VISKOLCZ 2019, 192.

¹¹⁷⁵ SZELESTEI 1988, 52: „Onnend ad collegium Romanum. Itt egy pater jesuita, Athanasius Kircher mutatta maga galeriáját, kit régtől fogva szerzegetet és comparált. Szepe es feles curiositások vannak benne, Chinából valo apro idolumok es mas sok fele allapatok, mathematica demonstratiok etc.” A napló szerzője nem Batthyány Kristóf, hanem kíséretének egy alacsonyabb rangú tagja volt. Azonosítása az irodalomban eddig nem járt sikerrel.

¹¹⁷⁶ SZELESTEI 1988, 28. A gyűjteményről FLEISCHHAUER, WERNER: *Die Geschichte der Kunstkammer der Herzöge von Württemberg in Stuttgart*. Stuttgart 1976; MACGREGOR 1994, 77; továbbá újabban megjelent tudományos katalógusa kapcsán: WIESE, WOLFGANG: Landesmuseum Württemberg (Hg.), *Die Kunstkammer der Herzöge von Württemberg. Bestand, Geschichte, Kontext*, Bd. 1–3, Ostfildern 2017. (Recenzió) In: *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 77 (2018) 418–421

¹¹⁷⁷ SZELESTEI 1988, 32–33: „...némely raritások: tengeri tekeniós beka megh töltve s' magánossan a' tekeniője, melj lehet circiter oly nagy, mind 12 czöbrös hordonak az feneke. Egy pár öregh crocodilusis megh töltve az delphinok és tengeri majom fecske fel függesztve, egy pizstrang, nemetül Lax pferhen, találatot egy vizben Monachiumbol 6 merföldnyre, 73 funt niomos, ezis delieneálva vagion. Egy elefant bőreis megh vagion töltve, mely midőn az residentiát építették,

mondható egy ifjú arisztokrata kíváncsiságát szolgáló programnak az Itáliában tanult, Galileivel is kapcsolatban álló építőmester, a pirotechnikával, színpadi és ünnepi látványosságok tervezésével is foglalkozó *Joseph Furtttenbach* ulmi tanácsos¹¹⁷⁸ házának felkeresése. Bár grottával és vízi játékokkal felszerelt kertje miatt a ház a város egyik látványossága volt, az útinapló a „szép mesterséghes architecturák” mellett nevezetes *Kunst- und Rüstkammer*ét is megemlíti. Furtttenbach több építészeti traktátust is írt, s jóllehet ezek egyike sem szerepel Nádasdy könyvtárának jegyzékeiben (ami mindazonáltal nem jelenti azt, hogy ne lettek volna meg neki), a gyűjtő és könyveinek híre eljuthatott az országbíróhoz, aki ennek megfelelően a látogatást Batthyány Kristóf programjába is beiktatta.

Összevetve Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál 1653-ban, III. Ferdinánd regensburgi koronázása alkalmával tett egy hónapos útjának helyszíneit,¹¹⁷⁹ valamint az annak során látottakat a Batthyány Kristóf által 1657–1658-ban felkeresett német városokkal és nevezetességekkel, legfeljebb csak az érintett helységekből találunk egyezéseket, de az ottani látnivalókban csak elvétve. Különösen a gyűjteményeket és a műalkotásokat illetően tűnik úgy, mintha Batthyány számára összeállított programajánlásait Nádasdy maga által elmulasztottak pótlására iktatta volna be ifjú pártfogoltja útitervébe. Emiatt is lehet indokolt arra gondolnunk, hogy a látottak leírásával teli napló esetleg az országbíró számára készült, s hogy művelt, építészeti alkotásokra és technikai eszközökre fogékony, latinul (de németül nem) tudó írója talán Nádasdy udvarának tagja volt, akit részben e feladat miatt, ő delegált Batthyány kíséretébe. Mindenesetre a két *Kavalierstour* összehasonlítása az egyezések, illetve különbségek mellett annyiban is tanulságos, hogy pár éven belül járták végig részben ugyanazokat a városokat. Mivel a személyes élményeket Esterházy 1653-ban írt naplója részletesen adja vissza, jól rekonstruálható belőle, hogy például a müncheni *Residenzschloss*ban nem volt lehetőségük megnézni az akkori Európa legtekintélyesebb *Kunst- und Raritäten*-kabinetjét. Miközben Esterházy lelkesen leírja a kastély termeiben, sőt, kertjében látott műveket, a híres gyűjteményt sehol nem említi. Megtekintésére nyilván azért nem került sor, mert akkor már több évtizede a bajor herceg privát lakosztályának része volt, így korlátozottan sem volt látogatható.¹¹⁸⁰ A kastély reprezentatív tereinek ismertetésével Batthyány programpontjai közt is találkozunk, azonban a *Kunstkammer* leírásával ugyancsak nem, ezzel szemben a müncheni látnivalók egyikeként szerepel benne a ritkaságokat is tartalmazó szertár, amit viszont Nádasdyék nem láttak.

Mindenesetre tény, hogy a helyszínen gyűjtött személyes tapasztalat (még akár másodkézből is) nem volt megkerülhető egy muzeális gyűjtemény kialakításakor. A *Kunstkammerek* létrehozásának európai gyakorlata legalábbis ezt tanúsítja. Az egyes

eleven volt. ...”

¹¹⁷⁸ SZELESTEI 1988, 29. Ld. Joseph von *Furtttenbach* (1591–1667) in: *Neue Deutsche Biographie* (NDB), Bd. 5, Berlin 1961, 736–737 (HANS KOEPPF).

¹¹⁷⁹ MNL OL P 125. Vegyes iratok (Mf. 4755.), № 11903; Az útvonal első részletes feldolgozása: HORN 1989; újabban KIRÁLY 2015.

¹¹⁸⁰ SYNDRAM, DIRK: Zwischen Intimität und Öffentlichkeit. Pretiosenkabinette und Schatzkammern im Barock. In: *Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates*. Hg. v. Barbara Marx, Karl-Sieberg Rehberg. München, Berlin 2007, 94–95.

gyűjteményi és tárgycsoportok látvány gyanánt is érvényesülő elrendezéséhez ugyanis nem volt elegendő a század közepére már kétségtelenül jól ismert teoretikus alapvetés.¹¹⁸¹ Különösen mert jellemzően az 1650-es éveket megelőzően, a gyűjteményekről nem álltak rendelkezésre nyomtatott kiadványok, amelyek a kabinetek tárgyi összetételét gyakorlati „útmutatóként”, katalógusszerűen, tudományos rendszerezésben és tétélesen ismertették volna.¹¹⁸² Még kevésbé voltak hozzáférhetőek a *Wunderkammerek* gyűjteménytípológiai jellegéről informáló, egy új múzeum belső terének elrendezéséhez nehezen nélkülözhető képi ábrázolások, minthogy ezek csak a század második felében a gyűjteményi leírásokhoz tartozóan jelentek meg.¹¹⁸³ A tapasztalatszerzést célzó, szükségszerűen kialakult „gyűjteményi turizmus”, a gyűjtői kapcsolatépítést is elősegítő tanulmányutak példáiból viszont többet is számon tart az irodalom.¹¹⁸⁴ Közéjük tartoztak a szász-gothai hercegek feljegyzésekkel bőven dokumentált útjai, 1660-ban Bécsbe, a Habsburg-család *Kunstammer*ének (elsősorban *exotika*-anyagának) alaposabb megismerésére és leírására,¹¹⁸⁵ valamint 1661-ben, amikor is az egy évtizeddel korábban kialakított schleswig-gottorfi hercegi gyűjteményt keresték fel. Jegyzeteik alapján kifejezetten azért, hogy tapasztalatokat gyűjtsenek apjuk, Ernst herceg számára a Friedrichsteinben 1653-ban létrehozott, de ekkor még fejlesztés alatt álló *Kunstammer* gyarapításához.¹¹⁸⁶ Később, 1670-ben ezt a friedrichsteini gyűjteményt tekintette meg ugyanilyen szándékkal I. Ferdinánd Albrecht, Braunschweig és Lüneburg-Wolfenbüttel hercege, aki 1668 óta ugyancsak egy *Kunstammer* tulajdonosa volt.¹¹⁸⁷ Ám mielőtt kialakította volna kabinetjét, 1658-ban ugyancsak tanulmányi céllal megnézte a *Museo Aldrovandi* Bolognában, továbbá

¹¹⁸¹ Gyűjtélméleti áttekintésként ld. tbk. BREDEKAMP 1993, 33–35; MACGREGOR 1994. További irodalom mellett: VISKOLCZ 2010, 873–875, valamint a Nádasdy-gyűjtemények (*Kunstammer*, kincstár, könyvtár) figyelembevételével összegezve: VISKOLCZ 2015.

¹¹⁸² A kérdésről több kéziratban maradt gyűjteményi katalógus ismertetésével: HOPPE 1994, 246–258; a gyűjteményleírások kapcsán röviden: BESSLER 2009, 115. A legkorábbi kiadott gyűjteményismertetés, évtizedekkel megelőzve az ilyen típusú többi kiadványt, s azokhoz hasonlóan gyűjteményi belsőt mutató rézmetszettel illusztrálva, a veronai Francesco Calceolari (Calceolari) (1522–1609) botanikus és gyógyszerész természettudományi gyűjteményének „vezetője” volt: ANDREA CHIOCCO, BENEDICTO CERUTO: *Musaeum Francisci Calceolari Veronensis*, Verona 1622, ld. MACGREGOR 1994, 94, 16. kép. Továbbiak már részletes, katalógusszerű tartalommal jelentek meg: Ole Worm (1588–1654) dán orvos koppenhágai természettudományi kabinetjének leírása: *Museum Wormianum, seu Historia rarum rariorum [...]*, Leiden 1655, ld. MACGREGOR 1994, 90; a schleswigi Gottorf kastélyban III. Frigyes által 1651-ben létesített *Kunstammer* leírása, Adam Olearius, *Gottorffische Kunst-Kammer*, Schleßwig 1666, ld. MACGREGOR 1994, 77; HOPPE 1994, 246–249; valamint Ferdinando Cospi (1606–1686) bolognai múzeumáé: *Legati Lorenzo, Museo Cospiano annesso a quello del famoso Ulisse Aldrovandi [...]* Bologna 1677, ld. MACGREGOR 1994, 94.

¹¹⁸³ BESSLER 2009, 115.

¹¹⁸⁴ A jelenségről összefoglalóan: BESSLER 2009, 115.

¹¹⁸⁵ COLLET 2007, 71.

¹¹⁸⁶ COLLET 2007, 30–31, 33.

¹¹⁸⁷ COLLET 2007, 57.

ellátogatott *Athanasius Kircher* múzeumába Rómában,¹¹⁸⁸ majd 1660-ban Ambrasban, Tiroli Ferdinánd *Kunst- und Wunderkammer*ében gyűjtött tapasztalatokat.¹¹⁸⁹

A Nádasdy-gyűjtemény létrejöttét és összetételét illető másik legfontosabb kérdésre, a *Kunstkammer*-tárgyak, különösen a távol-keleti és egzotikus darabok, valamint ritkaság értékű *naturaliák* beszerzésének módjára az említett, s talán legjobban dokumentált friedrichsteini kabinet fejlesztésének forrásai adnak választ. A különböző raritások kereskedelmének központja elsősorban Amszterdam, kisebb részben Frankfurt volt; a gyarmati áruforgalom útján idekerült kínálatot ezekből a városokból terítették tovább Európában.¹¹⁹⁰ A szász-gothai herceg változatos *exotika*-gyűjteményének forrásai a gyakorlatra nézve is dokumentálják a ritkaságok ily módon, rendelésre történt mennyiségi beszerzését, erre szakosodott ügynökök révén.¹¹⁹¹ A példa analógiaként vethető fel Nádasdyval kapcsolatban is, minthogy ennél pontosabb tudásunk nincs arról, hogy miként kerültek *Kunstkammer*ébe az effajta különlegességek. Mindenesetre Hollandiával épp az 1660-as években volt tartós kapcsolata: könyvvásárlások mellett adatok szólnak könyvészeti összeköttetéseiről, például a neves amszterdami kartográfussal, *Johann Blaeu*vel, akitől 1662-ben, valamint 1664-ben – térképészeti adataiban már javítva – egy Magyarország-térképet rendelt,¹¹⁹² ahogyan arról is, hogy többfajta megbízással útnak indított ügynökei a legkülönfélébb áruk és készletek (nyomdafelszerelés, ritka virágok és cserjék, virághagymák) hollandiai beszerzésére is utasítást kaptak.¹¹⁹³ A tengerentúlról és keletről származó tárgyak felgyűjtésének más útját a jezsuita kapcsolatok jelenthették, aminek Nádasdy esetében több változatával is számolhatunk.¹¹⁹⁴ A megfelelő egyházi összeköttetésekkel rendelkező Athanasius Kirchernek tényleg ebben is volt közvetítő szerepe, minthogy a misszionáriusok révén Európába jutott ritkaságok, továbbá a katakombákból kiemelt szentek ereklyeként tisztelt és ünnepélyes translációk keretében továbbított maradványainak megszerzésében is alkalmasint közreműködött.¹¹⁹⁵ A külföldről érkezett *Kunstkammer*-tárgyak egy része Bécsen keresztül juthatott Pottendorfra. Erre hagy következtetni Nádasdy bécsi palotájának 1669. évi leltára, amely egy nem azonosítható rendeltetésű „Sötét Kamarában” feltehetően átmenetileg deponált ritkaságokat említ: „[...] Egi őrógh Almarium, meliben vagyon egi Sarkáin fő es egi kis megh balsamazot Gyermekek [...]”.¹¹⁹⁶

Az elmondottakból az tűnik ki, hogy Nádasdy gyűjtői elképzelése nem egyezett azzal, amit a számára amúgy példaadó osztrák–cseh udvari elit tagjai egy

¹¹⁸⁸ BESSLER 2009, 128.

¹¹⁸⁹ BESSLER 2009, 14, 104.

¹¹⁹⁰ COLLET 2007, 47, 78, 80.

¹¹⁹¹ COLLET 2007, 79–80, 99.

¹¹⁹² A térkép Johann Blaeu amszterdami officinájától való megrendeléséről, valamint második kiadása tartalmi „gondozásáról” Nádasdy részéről lásd a disszertáció VI. fejezetében.

¹¹⁹³ *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898, 459; RÓZSA 1973, 126; STIRLING 1996, 30; VISKOLCZ 2010, 889.

¹¹⁹⁴ A kérdéstről bővebben: VISKOLCZ 2013, passim, különösen 124–132, a Nádasdy kapcsolata a jezsuitákkal című fejezetben.

¹¹⁹⁵ VISKOLCZ 2013, 48–49.

¹¹⁹⁶ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 245r–246v.

gyűjteménytől elvártak. Egyfelől mert *Kunstkammere* összetételét a tudományos változatosság, általában a műfaji sokféleség és azon belül is a ritkaságok iránti érdeklődés formálta, legfőképp azonban azért, mert a század közepétől a gyűjtők már nem *Kunstammer*-építésben gondolkodtak.¹¹⁹⁷ Az uralkodóház 16. század végétől mintaként követett prágai és bécsi gyűjteményeinek típusváltásait, s az általában jellemző *Kunstammer*-konceptiót meghaladva,¹¹⁹⁸ a század utolsó harmadára végbement műfaji specializálódással az udvari arisztokrácia által is leginkább preferált múgyűjteményi forma a képtár lett.¹¹⁹⁹

A Habsburg Monarchia területén a 17. században mindenesetre csak két *Kunstammer*-alapításról tudunk, s ezek egymástól különböző gyűjtői céllal jöttek létre. Az egyik a már említett báró Joachim Enzmillner kabinetje, aki 1648-ra megépült windhaagi kastélyában létesített ritkaságtárat.¹²⁰⁰ Gyűjteménye a *Wunderkammer*-atmoszférát biztosítandó megfelelő mennyiségű *exoticával* és *naturaliával* rendelkezett, tárgytípusonként tárolva a keleti, az etnográfiai és természeti ritkaságokat, de a különféle mechanikai eszközökkel, valamint órákkal és modellekkel a *scientifica* gyűjteményi kategória is képviselve volt. A művészeti tárgyak közül a különböző technikában kivitelezett történeti és uralkodó-ábrázolások a termék ikonográfiájában is szerepet kaptak.¹²⁰¹ A gyűjtemény erőssége mindazonáltal a díszes éremszekrényben¹²⁰² tárolt 20.000 darabos éremkollekció volt, az, amelyet eredetileg Christoph Adam Fernberger zu Eggenberg kamarás, gyűjtő tulajdonaként az 1620-as évektől Bécsben már komoly figyelem és érdeklődés övezett. Ahogyan Windhaag *Kunstammer*-tárgyainak jelentős része is Fernbergertől származott és összetételében egykori bécsi tulajdonosa gyűjtői szempontjait tükrözte. Enzmillner *Kunstkabinetjének* méltatásakor mindenesetre kevésbé kap hangsúlyt, amire a gyűjteményt elsőként ismertető Irene Vorderwinkler már rámutatott, hogy a báró alapvetően vásárlóként, nem pedig alapoktól építkező gyűjtőként hozta létre *Kunstammerét*,¹²⁰³ aminek azután látványosan koncepciózus elrendezésével a kabinet-műfaj történetébe is beírta nevét. A másik osztrák *Raritätenkammer*-tulajdonos, Wolf von Oedt báró viszont több más gyűjtőhöz

¹¹⁹⁷ Vö. KÜHNEL 1969. Az osztrák gyűjtéstörténet összefoglalása a kérdés kutatástörténeti áttekintésével: POLLEROS, FRIEDRICH: Kunstsammlungen in Österreich: Literatur- und Forschungsüberblick. *Frühneuzeit-Info*. 25 (2014) 7–44.

¹¹⁹⁸ Ld. KIRCHWEGER, FRANZ: Die Kunstkammern der österreichischen Habsburgerinnen und Habsburger: Ein kurz gefasster Überblick. *Frühneuzeit-Info*. 25 (2014) 45–56.

¹¹⁹⁹ Az elmúlt években megjelent – részben hazai – irodalom alapján megismerhető folyamat részletezésétől itt eltekintek, újabb összefoglalásban, a magyar vonatkozásokat kevésbé érintve ld.: BUBRYÁK 2017, 55–62.

¹²⁰⁰ Lásd a forráshoz készült bevezető tanulmányt: VORDERWINKLER 1951, 17, a kastély építésének befejezése itt 1648–1650-re datálva; továbbá KÜHNEL 1969, 438–439. Joachim von Enzmillner (1600–1678) gyűjteményéről (Windhaag bei Perg) megjelent, korábban említett összefoglalásokból: GARBERSON 1993; VALENTA 2006; VISKOLCZ 2010, 875–875.

¹²⁰¹ VORDERWINKLER 1951, a *Kunstammer* belsejének, különböző műfaji egységeinek és tárgyainak leírása összefoglalóan 28–74.

¹²⁰² Clemens Beuttler 1673-ban megjelent rézmetszetén ábrázolva: *Kat. Federschmuck und Kaiserkrone* 1992, 49, 244, 4.14. kat. szám.

¹²⁰³ KÜHNEL 1969, 438–439. Tbk. az éremgyűjteményről és Fernberger gyűjtői szerepéről Enzmillner *Kunstammerének* kialakulásában: VORDERWINKLER 1951, 34–35, 37–38..

hasonlóan ugyancsak egy európai *Kavalierstour* nyomán alakította ki 1640 előtt Linz-környéki kastélyában (Helfenberg in Mühlviertel) ritkaságtárát, amelynek összetétele feltűnően rokon volt Nádasdy gyűjteményével, talán nem függetlenül az egyező inspirációs forrástól.¹²⁰⁴

A két osztrák gyűjtő nem volt sem a nemesi, sem a hivatali elit tagja. S jóllehet mindketten tudományos műveket is tartalmazó – Enzmillner éppenséggel páratlanul gazdag – könyvtárral egészítették ki gyűjteményüket,¹²⁰⁵ indítékuk nem volt azonos. A hivatalnok pályán elért sikerekkel bárói rangot szerzett Enzmillner számára a windhaagi *Bibliotheca* freskókkal és stukkókkal díszített, látványgazdag termeinek folytatásában elhelyezett *Kunstkammer* az elnyert magasabb státusz, az új társadalmi közeg velejárója volt. Ennek adott nyomatékot azzal is, hogy 1656-ban Caspar Merian (1627–1686) topográfiai sorozatában egy kötetet jelentetett meg Windhaagról.¹²⁰⁶ Oedt bárót ezzel szemben inkább a különböző tudományok és a hozzájuk tartozó eszközök, készletek iránti érdeklődés vezethette, amikor az osztrák kortársak körében kevésbé népszerű gyűjtemény-típus mellett döntött. A saját *Kunstkabinetjét* 1665 táján létrehozó Nádasdy gyűjtői indíttatásában mindkét motívum fellelhető, ám hiába az alapítások időbeli közelsége, valamint a két Linz melletti gyűjtemény elérhető elhelyezkedése, az országbíró személyesen egyiket sem ismerte.

Az osztrák főrangúak gyűjtőtevékenységét érintően Nádasdy Ferencnek tényleges tapasztalatszerzésre tudomásunk szerint amúgy is kevésbé volt alkalma. Habár bécsi kapcsolatrendszere nagy vonalakban ismert, az abból leszűrhetők szerint személyes kontaktusa az elit tagjaival privát ügyintézést jelentő, esetenként tisztéből eredő hivatalos találkozókra, reprezentatív udvari és egyházi eseményeken, ceremóniákon való részvételre, a bécsi társasági élethez tartozó zenés alkalmak látogatására, vagy pusztán csak formális tartalmú levélváltásokra korlátozódott.¹²⁰⁷ A kutatás már korábban is rámutatott arra, hogy Nádasdy sem családi, sem baráti kapcsolatban nem

¹²⁰⁴ Oedt gyűjteményének tárgyi összetételéről: KÜHNEL 1969, 438. Wolf von Oedt (+1666) pályájáról, családjáról, gyűjteményéről leltár alapján készült adatgazdag helytörténeti összefoglalás: HANNERER, ERWIN: *Freiherr Wolf von Oedt, Herr von Helfenberg und Primmersdorf. Inventarium, Beschreibung des Hausstandes*. Kulturverein Götzendorf 2013, közzétéve: https://www.ooegeschichte.at/fileadmin/media/heimatforscher/dokumente/monografien/hannerer_erwin_wolf_von_oedt_beschreibung_des_hausstandes_2013.pdf.

¹²⁰⁵ A könyvtár nagy része a Kunstkammerhez hasonlóan ugyancsak különböző gyűjtemények felvásárlásából tevődött össze, főképp Helmhart Jörger von Steyregg és mások (Minkenwitz, Fernberger, Sagitari, Dr. Claus és Mensurati bécsi orvosok) gyűjtéséből ld. VORDERWINKLER 1951, 18. A könyvtárról Steyregg említésével: VISKOLCZ 2013, 75, újabban VISKOLCZ 2016, 745–749.

¹²⁰⁶ A „Topographia Windhaagiana [...]” Caspar Meriannál Frankfurtban 1656-ban, ill. 1673-ban megjelent kötetéről, és Clemens Beutler (1623–1682) metszeteiről: WÜTHRICH, LUCAS HEINRICH: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ä.* Bd. 4. *Die grossen Buchpublikationen II. Die Topographien. Vorläufer Topographie von Deutschland, Frankreich, Roma, Italien, Windhaag*. Hamburg 1996, 664–677. Ld. még VALENTA 2006; VISKOLCZ 2013, 75.

¹²⁰⁷ Köszönöm Toma Katalinnak a Nádasdy bécsi kapcsolataira vonatkozó konzultációt. A társasági érintkezésre is alkalmat adó zenei eseményekről a Nádasdy család tagjaira nézve is a rendelkezésre álló igen szerény adatok alapján áttekintést ad: KIRÁLY 2010, 990–992.

állt a bécsi arisztokrácia tagjaival,¹²⁰⁸ így a velük való érintkezésben nincs nyoma udvari főrangú által kezdeményezett privát meghívásnak sem. Amiről tudunk, az épp a kontaktuskeresés fordítottja, amikor az országbíró törekedett lehetőséget teremteni arra, hogy a császári udvar vezető személyiségeit vendégül lássa. Alapvetően ide sorolható I. Lipót és családja, valamint szűkebb kíséretük látogatása előbb Seibersdorfon (1658. július), majd Pottendorfon (1668. április), de erről szól 1658. augusztus 30-án írt levele is Wenzel Eusebius von Lobkowitz herceghez, az Udvari Haditanács elnökéhez, amelyben meghívja őt a császári koronázás tiszteletére szeptember 22-én, Seibersdorfon rendezendő lövészversenyre, amelyen, mint írja, díjakat is fognak osztani.¹²⁰⁹ Tudunk továbbá Johann Christoph Puchheim tábornaggal, titkos tanácsossal, az Udvari Haditanács alelnökével fennállt tartós ismeretségéről, amely a Puchheimmel baráti kapcsolatban álló Batthyány Ádám¹²¹⁰ közvetítő szerepe ellenére inkább hivatalos jellegűnek, semmint személyesnek tűnik – pontosabban a személyes jelleg olykor Puchheim üzeneteinek Batthyányhoz továbbításában nyilvánul meg.¹²¹¹ Komáromi főkapitányi tisztségének (1639–1651) köszönhetően a magyar katonai viszonyokat jól ismerő Puchheim a magyar ügyek legfőbb pártfogója volt a bécsi udvarban. Nádasdy 1652-től kezdődően, már a Haditanács alelnöki pozíciójában neki írt levelei is főképp zsoldosok, katonai téren szükséges intézendők, valamint vár-építkezések, erődítések ügyeit érintették.¹²¹² Kapcsolattartásukban ennek megfelelően nincs utalás arra sem, hogy Nádasdy felkereste volna a gróftól akár Bécsben, akár kirchschlagi vagy göllersdorfi rezidenciáján. Mindazonáltal Puchheim, aki a Harmincéves háború hadszínterein a sziléziai, morva és alsó-ausztriai csapatok parancsnokaként, valamint Prága védelmében játszott szerepe miatt a császári udvarban komolyabb befolyáshoz és fontosabb pozíciókhoz jutott, lehetőséget jelentett Nádasdy számára bécsi ismeretségi körének bővítésére.¹²¹³

Mivel a tudottak azt mutatják, hogy az országbíró udvarközei kapcsolatai inkább a hivatalos érintkezésre korlátozódhattak, a pozícióiból adódó ismerősi körnek is ehhez mérten kell jelentőséget tulajdonítanunk. A Titkos Tanács tagjaihoz való viszonyát – amelyhez néhány magyar főnemes mellett 1662-től ő maga is tartozott¹²¹⁴ – Toma

¹²⁰⁸ TOMA 2015, 234.

¹²⁰⁹ A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának másolatai, Másolatok a Lobkowitz család raudnitzi levéltárából, MTA Kézirattár C 40. Nádasdy Ferenc levelei Wenzel Eusebius Lobkowitz herceghez, 1651–1670. A levélbeli adatot Toma Katalin révén ismerem és neki köszönöm. Nádasdy megemlíti az eseményhez kapcsolódó „bizonyos lövöldözést” Batthyány Ádámnak is, ld. VISKOLCZ 2013, 215.

¹²¹⁰ Puchheim és Battyány kapcsolatának jellegét illetően érdemes figyelemmel lenni arra, hogy az osztrák gróf volt az, aki barátián felügyelte Batthyány Kristófot másfél hónapig tartó prágai utazása során: KOLTAI 2013b, 327; FAZEKAS 1996, 102–103.

¹²¹¹ Nádasdy Batthyány Ádámnak szóló levelei 1652. november és december: MARTÍ 2013, 183, 184.

¹²¹² PÁLFFY 1997, 284; TOMA 2005, 71–72; TOMA 2013, 430; FUNDÁRKOVÁ 2015. Johann Christoph Puchheim életrajzi dátumai: 1605–1657.

¹²¹³ FUNDÁRKOVÁ 2015, 369.

¹²¹⁴ A Titkos Tanács 17. századi magyar tagjaira, valamint részvételükre a testület ülésein: FAZEKAS 2018, 20.

Katalin forrásokra alapozott áttekintéséből és értékeléséből jól ismerjük,¹²¹⁵ az udvar hivatali elitjéből lehetőségként középük számítva azokat is, akikről bár egyelőre nem tudjuk, hogy szóba jöhetnek-e az országbíró kapcsolataként, de tudhatóan valamilyen téren befolyásuk volt a magyarországi ügyekre.

Nádasdy Ferenc többször fordult elintézendő dolgai miatt Johann Weikhard von Auersperg, illetve Johann Ferdinand von Portia főudvarmesterekhez, akik titkos tanácsosi hivataluk mellett egymást követően töltötték be a vezető udvari tisztséget, ahogyan kapcsolatban állt Wenzel Eusebius von Lobkowitzcal, a Habsburg-külpolitika első emberével, az Udvari Haditanács elnökével is – hivatalos minőségében vele elsősorban katonai, az 1664. évben főképp a dél-dunántúli hadjáratlal összefüggő kérdésekben. A tudottak szerint pusztán rendezetlen birtok-ügy miatt kereste meg a bécsi udvar egyik legfontosabb szereplőjét, Siegmund Kurz birodalmi alkancellárt, titkos tanácsost, akinek két alkalommal is kérte közbenjárását 1647 folyamán. Bár Kurznak kiterjedt magyar kapcsolatai voltak, Batthyány Ádám is középük tartozott, továbbá a magyar ügyek ismerőjeként szerepe volt az 1646/47. évi országgyűlésen is, Nádasdy 1662-ben történt kinevezése és Kurz korábbi elhalálózása miatt a Titkos Tanácsban eltöltött idejük nem esett egybe.¹²¹⁶ Mindenesetre Nádasdy bécsi környezetében a szorosán vett hivatalos érintkezéseken kívül egyedül Lobkowitzcal váltott levelezésében fordulnak elő magánemberi – bár jórészt udvariassági – megnyilvánulások.¹²¹⁷

Ezekből az egysíkú kapcsolatokból nem következik, hogy Nádasdy privát meghívás keretében megfordult volna valamelyik bécsi főrend rezidenciájában, még kevésbé feltételezhetjük azt, hogy bármelyiküket gyűjtőként is megismerte volna; különösen, mert nincs támpontunk egyik gyűjteményi helyszín felkeresésére sem. Tisztségéből adódóan egyetlen látogatása tudott Lobkowitz hercegnél, a Haditanács elnökénél abból az alkalomból, hogy a Hadikonferencia 1662. november 14-én az ő bécsi szállásán tartotta ülését, amelyre Szelepcsényi György magyar királyi kancellár, Széchényi György győri püspök, Esterházy Pál magyar királyi főudvarmester, valamint Draskovich Miklós királyi főajtónállómester, tanácsos mellett Nádasdy Ferenc is hivatalos volt.¹²¹⁸ Az ülés helyszíne nem Lobkowitz háza volt, minthogy saját bécsi ingatlanra a család csak a 18. században tett szert, hanem a Werdenberg grófok tulajdonában lévő, a bécsi *Neuer Markton* álló palota, amelyet Lobkowitz az udvarban eltöltött hivatali ideje alatt (1650-től) bérleményként lakott egészen 1674-ig,¹²¹⁹ amikor is kegyvesztett lett, s a császár hátralévő életére raudnitzi kastélyába száműzte.¹²²⁰ Ez az észak-csehországi kastély – amelyet a herceg családja az 1630-as évektől kezdve

¹²¹⁵ TOMA 2005, 63–72; TOMA 2013, 422–431.

¹²¹⁶ Az említett személyek életrajzi adatai: Johann Weikhard von Auersperg (1615–1677); Johann Ferdinand von Portia (1605/06–1665); Wenzel Eusebius von Lobkowitz (1609–1677); Siegmund Kurz (1592–1659).

¹²¹⁷ Vö. TOMA 2005, 68–69; TOMA 2013, 426–428.

¹²¹⁸ PÁLFY 2004, 55, 60–61. A felsoroltak életrajzi adatai: Szelepcsényi György (1604/05–1685), Széchényi György (1605/06–1695) Esterházy Pál (1635–1713), Draskovich Miklós (1634/35–1687).

¹²¹⁹ Wenzel Eusebius Lobkowitz 1650-től kezdődően, hivatali ideje alatt volt bécsi szállására: WINKELBAUER 1999, 367; POLLEROS 2000a, 98. A hercegi családnak csak a 18. századtól volt palotája Bécsben, ld. CZEIKE 1992–1997, Bd. 4., 78–79.

tényleges rezidenciaként használt – adott helyet a főképp portrékból (spanyol, németalföldi, illetve prágai mesterek munkáiból) álló családi képgyűjteménynek, ahová az országbíró tudomásunk szerint nem jutott el.¹²²¹

Nádasdy nem csak a Lobkowitz-gyűjtemény helyét jelentő raudnitzzi rezidencián nem járt, de nincs semmilyen kimutatható kapcsolata az alapvetően gyűjtő, traktátusíró arisztokrataként számon tartott Karl Eusebius von Liechtenstein herceggel sem, aki hivatali pozíció nélkül is az udvari elit legfelső szintjébe tartozott.¹²²² Pedig mind a herceg *Hauptresidenz* gyanánt használt feldsbergi kastélya,¹²²³ mind 1643-ban megörökölt bécsi háza¹²²⁴ a család több tagjához köthető, évtizedekre visszamenő gyűjtőtevékenység eredményét őrizte.¹²²⁵ Egy ilyen tapasztalatszerzés realitását azonban eleve kétségessé teszi – beleértve a közvetlen példaátvételt is – kettejük társasági életben érvényre jutó rangkülönbsége, jelesül hogy bécsi környezetüket az udvari elitnek nem ugyanaz a rétege alkotta, ami így legfeljebb formális érintkezésre adott lehetőséget. Mindaz, amire az országbíró és családja életviteléből, valamint a mindennapokra vonatkozó bécsi kontaktusaiból következtetni tudunk – például a Liechtenstein-számadásokban is előforduló egyazon orvos vagy kereskedő¹²²⁶ – az Nádasdy részéről voltaképp az udvari arisztokrata életmód normáinak átvételéről, a

¹²²⁰ A Habsburg Monarchia külpolitikáját irányítva Lobkowitz szövetségi politikára törekedett Franciaországgal, ami gyanakvást keltett a bécsi udvarban, így a császár bizalmát is elvesztette. TOMA 2013, 426–428. Érdekesen tükrözi Lobkowitz politikai orientációját és a francia abszolutista hatalomgyakorlás iránti csodálatát Észak-Csehországban, Raudnitzban 1653-tól épült kastélya, amelynek tömegelosztása és teljes udvari szárnya pontosan követi Richelieu bíboros Jacques Lemercier által 1631-ben tervezett Poitou-beli kastélyának példáját. Ld.: BRUNNER, MONIKA: Raudnitz und Richelieu. Die frühbarocken Residenzschlösser zweier Staatsminister im kunsthistorischen Vergleich. In: *Aristokratiké rezidence a dvory v raném novověku. Opera historica* 7 (1999) 311–329

¹²²¹ DVOŘÁK, MAX–MATĚJKA, BOHUMIL: *Topographie der historischen und Kunst-Denkmale der politische Bezirk Raudnitz*. Teil II. *Raudnitzer Schloss*. Topographie der historischen und Kunst-Denkmale im Königreiche Böhmen. Bd. 27. Prag 1910; ŠTĚPÁNEK, PAVEL: *Geschichte, Zusammensetzung und Nutzung der Raudnitzer Lobkowitz-Sammlung, im besonderen Hinblick auf die Porträtsammlung*. In: *Die Noblesse im Bild. Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie*. Hg. v. Ingrid Halászová. Frankfurt am Main, 2016. (Spectrum Slovakia Series. Bd. 13.) 80–81; vö. *Die Kunstsammlungen des Hauses Lobkowitz*. Hg. v. Sandra Pisano. London 2007, 21–25; ld. továbbá Wenzel Eusebius Lobkowitz életrajzát in: NDB Bd. 14 (1985), 732–733.

¹²²² FLEISCHER 1910, 89–209; NDB Bd. 14 (1985), 514; HAUPT 1990; HAUPT 1998; HAUPT 2007a; HAUPT 2014. Karl Eusebius von Liechtenstein életrajzi dátumai: 1611–1684.

¹²²³ A Liechtenstein-kastélyok és -házak (számuk 1756-ban 29) funkcionális besorolására az 1756-os Majoratsbuch alapján: KNOZ, TOMÁŠ: *Die Liechtensteinischen Schlossresidenzen im Kontext der mährisch-österreichischen Renaissance und des Manierismus*. In: *Die Liechtenstein und die Kunst. Veröffentlichungen der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Bd. 3. Vaduz 2014, 134–135.

¹²²⁴ HAUPT 2007a, 96, 302.

¹²²⁵ Ld. Feldsberg és a bécsi ház inventáriumait, Karl Eusebius von Liechtenstein, valamint apja, Karl von Liechtenstein, illetve nagybátyja, Gundacker von Liechtenstein gyűjtését: FLEISCHER 1910, 9–10, 69–71, 231–237; HAUPT 1998, 353–357, 357–390.

¹²²⁶ VISKOLCZ 2013, 13.

bécsi társasági környezet által követett gyakorlathoz való igazodásról, s nem feltétlenül konkrét helyzetekre érvényes mintakövetésről szól. Ahogyan ide érthetjük azokat az udvari művészeket is, akiknek több udvari főrangú mellett a két arisztokrata viszonylagos rendszerességgel egyaránt adott megrendeléseket, s ahogyan ide tartoznak a kettejük könyvbizetéseit bonyolító ágensek is, akiknek személyében szintén van átfedés.¹²²⁷ Ezek a megfelelések azonban a gyakorlati ügyintézés kérdései közé tartoztak és nem jelentettek többet, mint a rendelkezésre álló lehetőségek és megoldások udvari közegben megszokott alkalmazását.

Mindezek után talán kézenfekvőbb lenne érintkezési pontokat keresni egy kortárs magyar arisztokrata, a Nádasdyval közel egykorú és felmenői, neveltetése, valamint Eleonora von Harrachhal (Eleonora Gonzaga, özvegy császárné udvarhölgyével) kötött házassága révén udvari ismeretségekben bővelkedő¹²²⁸ – amúgy Nádasdyval birtokszomszéd – Pálffy Miklós koronaőr életvitelében és máig részlegesen ismert gyűjtőtevékenységében,¹²²⁹ amennyiben adatok támasztanak alá kettejük bármilyen kapcsolatát. Ugyanis Anna Fundárkovának, a Pálffy család szlovák történész kutatójának megfigyelése szerint bár a pontos ok nem ismert, tény, hogy Nádasdytól származó levél ez idáig egy sem került elő a Pálffy család bécsi levéltárában, sem Pálffy Miklós, sem nagybátyja, Pál nádor fondjaiban. A kutató ehhez kapcsolódóan felemlíti Nádasdynak Esterházy Miklós halála után Kismarton megszerzéséért tett erőfeszítését, amelynek során Pálffy Pál Nádasdy ellenében, Esterházy László érdekei mellett állt ki. A történész feltevése szerint ez átmeneti törést okozhatott a két család kapcsolatában, ami csak a nádor halála után fia, Pálffy János Antal, valamint Nádasdy Anna Terézia 1668-ban létrejött és az országbíró által igencsak szorgalmazott házasságával állt helyre.¹²³⁰

Az általános kortársi vélemény, miszerint Nádasdy Ferenc kiváló összeköttetésekkel rendelkezett a bécsi udvarban,¹²³¹ mindenestre tán elsősorban az információszerzés és

¹²²⁷ A Nádasdy Ferenc által foglalkoztatott bécsi udvari művészek és mesterek közül Karl Eusebius Liechtenstein megbízásaiban is előforduló nevek: Frans Luycx udvari festő (1647, 1655, ld. HAUPT 1998, Nr. 474, 1519), Michael Weidner udvari címer- és kőmetsző (1654, ld. HAUPT 1998, Nr. 638), Balthasar Herold udvari ágyú- és harangöntő (1656, ld. HAUPT 1998, Nr. 670), Isaac Montens udvari ötvös (1667, ld. HAUPT 1998, Nr. 920), valamint Kaspar Hörmansecker udvari ezüstkereskedő (1665, 1669 ld. HAUPT 1998, Nr. 824, 988). A könyvágensek személyében való egyezésre: VISKOLCZ 2013, 52, 56.

¹²²⁸ FUNDÁRKOVÁ 2013, 408, 411–413. Pálffy Miklós életrajzi dátumai: 1619 után–1679; Eleonora von Harrach életrajzi adatai: 1623–1693.

¹²²⁹ ŠTIBRANÁ 2004, 28–29; ŠTIBRANÁ 2007, 329–331; ŠTIBRANÁ 2013, 114–153; HALÁSZOVÁ 2016a 159–173; HALÁSZOVÁ 2018. A családi gyűjteményre vonatkozó konkrét ismeretek hiányáról: HALÁSZOVÁ 2018, 151.

¹²³⁰ A hivatkozott megállapítás FUNDÁRKOVÁ, ANNA: Der „gute Freund“ Franz III. Nádasdy. Freundschaftspatronage, Zusammenarbeit und Rivalität in den politischen Gruppen der ungarischen Magnaten im 17. Jahrhundert címmel 2009. szeptember 28. és október 1. között Burg Schlainingban megtartott előadásának kéziratából származik, amelynek használatáért köszönettel tartozom a szerzőnek. Az elhangzott előadástól jelentősen eltérő megjelent változat: FUNDÁRKOVÁ 2015.

¹²³¹ TOMA 2005, 27.

érdekérvényesítés terén releváns kapcsolatokra, lehetőségekre vonatkozott,¹²³² s nem ismeretségei mélységére vagy privát jellegére értendő. Ahhoz egy magyar arisztokrata számára az udvari beágyazottság olyan mértékére volt szükség – leginkább családi kötelék révén –, aminek jelei nem fedezhetők fel Nádasdy kapcsolatrendszerében; ez akár még nem túl gyakori bécsi tartózkodásai alapján is megítélhető. Márpedig a bécsi integráció terén a megfelelő kapcsolati háló jelentősebb előnnyel járt, mint a magyar országos főméltóságként betöltött tisztség.¹²³³ Mindez közrejátszhatott abban, hogy az országbíró gyűjtőszemléletét formáló személyes kontaktusokban a bécsi elitnek nem igazán volt szerepe.¹²³⁴ Lényegesebb és meggyőződésem szerint a környezet példájától függetlenül is létező, reprezentációban is jól hasznosított adottságának inkább azt tekinthetjük, hogy volt képzőművészeti látása és fantáziája, volt érzéke ahhoz, hogy egy műalkotással miként szervezhető látványá az az általánosabb mondanivaló, amit közvetlen vagy szélesebb társadalmi közege felé megfogalmazni kívánt.

VI. POLITIKUM ÉS KEGYESSÉG NÁDASDY FERENC ÉRTELMEZÉSÉBEN: A GYŐRI FERENCES TEMPLOM EGYKORI *PATRONA HUNGARIAE*-KÉPE

Aligha van még egy olyan emléke a 17. századi magyarországi festészetnek, amelyben a török fenyegetettség miatti általános veszélyérzet, s ezzel párhuzamosan a vágy az ország sikeres védelméhez nélkülözhetetlen politikai egyetértésre, olyan kifejezőerővel lenne jelen, mint az Árpáson fennmaradt főoltárkép.¹²³⁵ Amelyet gazdag jelentéstartalmából sejtetően minden bizonnyal eredetileg nem oda szántak. Jóllehet a Győr vármegyei falu középkori templomának irodalma a 18. század végével indul,¹²³⁶ a képről csak 1953 óta tudunk. Ekkor emelte ki az ismeretlenségből Csatkai Endre, aki Sopron és környéke műemlékeiről szóló topográfiájában az oltárt röviden megemlítette, és közölte a fotóját.¹²³⁷ A magyarországi barokk festészet egyik legtalányosabb alkotása azonban nem ekkor ivódott be a művészettörténeti és a kép iránt fokozottan érdeklődő történész köztudatba, hanem mintegy húsz évvel később, Galavics Géza 1975-ben

¹²³² Vö. VISKOLCZ 2019.

¹²³³ A bécsi kapcsolatrendszer kiépítésének módozataira, illetve meglétének feltételeire 16–17. században: PÁLFFY 2002a.

¹²³⁴ Köszönöm Viskolcz Noéminek, hogy Nádasdy könyvtárápító tevékenységét tekintve a bécsi szellemi háttér hiányát megerősítette.

¹²³⁵ A fejezet bővebb változata: BUZÁSI ENIKŐ: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból (Meghatározás, datálás, attribúció) *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 245–286, az alább említett művek illusztrációival.

¹²³⁶ VÁLYI ANDRÁS: Magyar országnak leírása. II. 1799, 634; RÓMER FLÓRIS: Az árpási Sz. Jakabról címzett prépostság. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, 1863, 225–240, 358–372; 1865, 31–54, itt különösen 43–54; RÓMER 1869, 41–52; HENSZLMANN Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílű mű-emlékeinek rövid ismertetése*. I. Budapest 1876, 120–122, 176; EBENHÖCH 1869, 664–665. A kép 2002 óta a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár kiállításán található.

¹²³⁷ CSATKAI ENDRE: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest 1953, 388, képe: 389; CSATKAI-DERCSENYI 1956, 460, 461 (repr.), továbbá GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei*, 1. Dunántúl. Budapest 1959, 17.

megjelent interpretációjával.¹²³⁸ A lényegében első közlés során a szerző az oltárképen megjelenők közül többet a 17. század jelentős közéleti szereplőivel azonosított, emellett a töröktől oltalmazó *Patrona Hungariae*-értelmezésben aktualizált Köpenyes Madonna-ikonográfiát, ami ezúttal a Máriát tisztelő katolikus egyházi és világi rendek Habsburg-uralkodóval közös ábrázolását jelentette, mint a középkori képtípus politikai tartalmú újraértelmezését határozta meg. A megrendelőt az egyháziak első sorában ábrázolt Széchenyi György győri püspökben feltételezte, a képet pedig 1666–1667. évre datálta.¹²³⁹ További sorsát a Wesselényi-szervezkedéssel kapcsolta össze, miszerint az összeesküvés vádjával letartóztatott főrangúak, az I. Lipót oldalán ábrázolt Nádasdy Ferenc, valamint a jobb szélre szorult Zrínyi Péter perbefogása és 1671-ben történt kivégzése miatt a festmény „szalonképtelenné” vált, így eredeti helyéről, feltevése szerint az egyik nagyszombati (tán a ferences?) templomból a nagyszombati klarisszák a kegyuraságuk alatt álló árpási templomba helyezték át.

VI. 1. A KÉP SZEREPLŐI ÉS A TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Máig nem került elő forrás az oltárkép származására és Árpásra juttatására vonatkozóan, ahogyan maga korábban is figyelemre méltó volta ellenére nincs adat a festmény megrendelésére, készítése helyére és idejére sem. De minthogy a politikai aktualitást hordozó jelentéstöbblet láttatásának módja erőteljesebb és ikonográfiailag beszédesebb a korban megszokottnál, a festmény sikerrel „bírható szóra” mindezek kiderítésére.

A kép jobb szélén *Elias Wideman* (1619–1652) 1652. évi sorozatának metszete alapján jól azonosítható Zrínyi Péter alakja,¹²⁴⁰ mellette, kissé takarva pedig a harmincas évei elején járó, s 1659-ben a „dunántúli” kerület, valamint a Kanizsával szembeni végvidék főkapitányává kinevezett¹²⁴¹ Batthyány Kristófé. Kiletét felirattal hitelesített ábrázolás, Priorato művében 1674-ben megjelent portréja, *Johann Jacob Metzger* (1645–1738 k.) metszete támasztja alá, amely bár életkorban későbbi, egyeznek rajta az arc jellemző jegyei: a kissé horgas vékony orr, a mandulavágású szemek, a szorosan összezárt keskeny száj.¹²⁴² A metszet mellett rendelkezésre áll még a Batthyány ősgaléria hagyományosan az ő arcképeként számon tartott egészalakos ábrázolása,¹²⁴³ továbbá az a félalakos, Batthyány Kristóf névvel feliratozott képmás, amelyre bár 18. századból

¹²³⁸ GALAVICS 1975, 254–259; GALAVICS, Géza: Tradition et actualité dans l’art baroque de la Hongrie du XVIIe siècle: La tematique national. In: *Baroque: Revue internationale*, No. 8 (La Baroque en Hongrie). Montauban, Centre international de synthèse du baroque, 1976, 26–27; GALAVICS GÉZA: A történeti hagyomány képzőművészeti hordozói. *Ars Hungarica* 9 (1981/2), 197; *A művészet története Magyarországon* 1983, 232; GALAVICS 1986, 99; *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 222–223, 55. kat. sz. és kép (GALAVICS GÉZA); CENNERNÉ WILHELM 1997, 198, E. 34. szám; LÁSZAY 2000; *Magyar(országi) művészet* 2001, 340.

¹²³⁹ GALAVICS 1975, 254–259, valamint a szereplők azonosítását és a datálást tekintve kissé részletesebben uő. in: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 222–223.

¹²⁴⁰ Valószínű előkép: WIDEMAN 1652. évi sorozata, 97. metszet, ld. WIDEMAN 1652/2004.

¹²⁴¹ Életrajzi dátumai: 1621–1671, katonai pályájára: PÁLFFY 1997, 268, 280.

¹²⁴² GALEAZZO GUALDO PRIORATO: *Historia di Leopoldo Cesare* [...] III. köt. Wien, 1674. 720–721. lap között. Ld. *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 72, III. 63. kat. sz.; KOLTAI 2012, 494.

való másolat, a németújvári portrégaléria darabjaként mint megbízható analógiára támaszkodhatunk. A kép ráadásul a Köpenyes Madonna-kompozíción láthatóval egyező életkorban mutatja Batthyányt, a fej beállítása, valamint az arcvonások és a bajszviselet tekintetében a csoportkép ábrázolásával szembetűnően azonosan.¹²⁴⁴

A Köpenyes Madonna alatti csoportot a magyar urak élén térdepelve I. Lipót páncélos alakja uralja, akit ezúttal nem magyar királyként, hanem az osztrák felségjelvényekkel mint Habsburg császárt látunk. Mellette a második sorból előtűnő, csak félig látható arc a fiatal Frangepán Ferencé,¹²⁴⁵ portréjának itteni megoldása ugyanis csaknem azonos *Gaspar Bouttats*nak (1640–1695) azzal a metszetével, amely a gróf minden bizonnyal hiteles ábrázolására támaszkodva 1686-ban jelent meg.¹²⁴⁶ Frangepán a festmény készültekor még ifjú ember volt, s nemcsak nem viselt semmilyen hivatalt, pozíciót, de nem is volt szerepe a politikai közélet akkori folyamatában. Megjelenését az országos politika képviselői közt legfeljebb a megrendelővel való közvetlenebb kapcsolat indokolhatja.¹²⁴⁷ Középtájt, kompozíció szerint az uralkodó egyenrangú társaként Nádasdy Ferenc térdepel,¹²⁴⁸ jobbján pedig Zichy István koronaőr, a Magyar Kamara elnöke,¹²⁴⁹ legalábbis a Zichy-ősgaléria egy 1675 körüli képe alapján.¹²⁵⁰ Oldalán, az első sorban Forgách Ádám, az ő képmásával fordul meg a portrészorban a beállítás iránya. Forgách 1640-től haláláig királyi tanácsos, 1663. június 8.-tól 1679-ig pedig tárnokmester volt.¹²⁵¹ Emellett 1644-től 1663. szeptember végéig a „dunáninenni” kerület és a bányavidéki végvidék, ezzel együtt Érsekújvár főkapitányaként az egyik legjelentősebb védelmi pozícióban látott el vezető szerepet.¹²⁵² Itteni ábrázolásának talán előképe volt Wideman egyik sorozatának – feltehetően az 1652. évi centuriának – metszete.¹²⁵³ A világiak közül az utolsó Nádasdy

¹²⁴³ Az ősgaléria darabjaként: *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 35, II. 19. kat. sz.; *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 277–278, X-13. kat. sz., a régebbi irodalommal (BUZÁSI ENIKŐ)

¹²⁴⁴ Herceg Batthyány-Strattmann László tulajdonából bemutatva a 2005-ben. Ld. *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 71. III. 62. kat. sz. (ZSÁMBÉKY MONIKA)

¹²⁴⁵ Életrajzi dátumai: 1643?–1671, ehhez ld. *Hrvatski biografski leksikon*. IV. 1998, 402.

¹²⁴⁶ MNM TKCs, ltsz.: 1397. A metszet a Párizsban, 1686-ban már második kiadásként megjelent (és Vanelnek tulajdonított) *Histoire des troubles de Hongrie* első részében található, a 98/99 oldal között (App. H. 1266/1). Jelezve: „Gasp: Bouttats fecit”. Vö. RÓZSA 1973, 174.

¹²⁴⁷ Vö. MARGALITS EDE: *Horvát történeti repertórium*. Budapest 1902, II. 589; KLANICZAY 1964, 617.

¹²⁴⁸ Ábrázolásához mind korát, mind az évek folyamán igencsak változó arcvonásait tekintve a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő sorozat 1662-re feliratozott egészalakos portréja a biztos analógia, MNM TKCs, ltsz.: 53.5; *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, 103, C. 63. kat. sz. 35. kép. Továbbá ld. a disszertáció V. 8 fejezetében.

¹²⁴⁹ Életrajzi dátumai: 1616–1693. Két tisztségére: FALLENBÜCHL 1988, 94, 110.

¹²⁵⁰ Múzeum Červený Kameň, ltsz.: O 0843. UČNÍKOVÁ 1973, 298–299, tévesen ifjabb Zichy István portréjaként. Helyes meghatározással: PAPCO, JÁN: *Rakúsky barok a Slovensko / Österreichisches Barock und die Slowakei*. Bojnice 2003, 88–89.

¹²⁵¹ Életrajzi dátumai: 1601–1681, tisztségeire FALLENBÜCHL 1988, 80; FALLENBÜCHL 2002, 375.

¹²⁵² PÁLFFY 1997, 271, 273.

¹²⁵³ Lehetséges előképek: Wideman első, 1646-ban megjelent centuriájának 1646-ra datált ábrázolása (MNG Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: G. 78.67, jelezve: „E. Wideman sculpsit”), illetve az annak változataként készült metszet, az 1652. évi sorozat (ld. WIDEMAN 1652/2004) 27. lapja.

veje, Krisztina lányának férje, Draskovich Miklós királyi tanácsos,¹²⁵⁴ ő Forgách mögött, a második sorban jelenik meg. Félalakos trakostyáni képmása alapján lehetünk a személyében biztosak, amely esetleg előkép volt a Köpenyes Madonnán látható portré festésekor is.¹²⁵⁵ Itt kell szót ejteni a térdeplők sora fölött jobbra ábrázolt néhány figuráról, elsősorban a felfelé tekintő, égiekhez könyörgő magyar ruhás fiatal férfiról. Őt olykor az országot Máriának felajánló Szent Istvánnal azonosították,¹²⁵⁶ amire a szent király ábrázolásai és a felajánlás-jelenetek ikonográfiai kötöttségei semmilyen alapot nem adnak. A világias megjelenésű fiatal férfi, aki a 17. század divatja szerinti hajviselettel és (nem megbilincsel) imára kulcsolt kézzel mutatkozik,¹²⁵⁷ vélhetően az ország katolikus nemeseinek és polgárainak képviselőjében fohászodik Máriához, ahogyan a mögötte szorongó koldusok, az elesettebb rétegek megjelenítői is tőle remélnék segítséget. A Köpenyes Mária-ábrázolások ikonográfiai hagyománya a térdeplő főrangúak mellett valamennyiüknek helyet biztosít a Madonna oltalmat nyújtó palástja alatt.

A portrészor ikonográfiájának rendje szerint a festő jobbra a világi személyeket, balra az egyházi szereplőket örökítette meg; azaz heraldikailag az előbbieket a bal, az utóbbiakat a jobb oldalon. Draskovich portréjától tovább haladva tehát valamennyi ábrázolt a magyarországi klérus tagja. Legelől, lényegében Nádasdy személyével kompozícióban egyenrangú társként egy ferences szerzetes térdel. Hogy ki lehet ő, arról később még szó lesz. Mellette Ivanovich Pál pálos generális, aki 1659-től scardonai választott püspök, esztergomi kanonok és szenttamási prépost, 1661-től pedig tinnini felszentelt püspök volt. Azonban 1663-ban minden címéről és javadalmáról lemondott, s visszatért a rendbe, amelynek nagykáptalanja a pálosok generálisává választotta – ekkor már másodszor.¹²⁵⁸ Jellegzetes arcvonásait csaknem azonos beállításban örökíti meg Wideman 1652. évi portrészorozata, aminek 1651-re datált ábrázolása szolgálhatott mintául a festőnek.¹²⁵⁹ A körülötte felsejlő néhány további figura kapcsán itt érdemes szólni arról, hogy a művész festőileg jól elkülöníti a portréban ábrázolt tényleges szereplőket az egyénítés nélküli staffázs-arcoktól, azoktól, amelyek csupán a Madonnához fohászodók sorát dúsítják. Így a következő valós személy, aki már a háttal megfestett pápa alakjától balra helyezkedik el, s akinek arcát a pápai kettőskereszt vágja ketté, a pannonhalmi főapát, a sziléziai születésű Magger Placid. Ő

¹²⁵⁴ Életrajzi dátumai: 1634/35–1687, ld.: MIKÓ-PÁLFFY 2002, 165–166. Pályájának újabb monografikus áttekintése: SZIBLER 2009, 3–47.

¹²⁵⁵ Magyarországi festő portréja 1660-as évek eleje, Dvor Trakošćan, ltsz.: 885. A portré legutóbbi közlésekor – az árpási oltárkép addig vélt készítési idejére alapozva – 1666 és 1670 közé datáltam in: *Kat. Mariazell és Magyarország* 2004, IV-9. kat sz. 397–398. (BUZÁSI ENIKŐ)

¹²⁵⁶ Ld. *Kat. Budapest* 2002, 82, 6.8. kat. sz. (CSÉFALVAY PÁL).

¹²⁵⁷ Megbilincsel kezét ír: GALAVICS 1986, 99; *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 223; LÁSZAY 2000, 15.

¹²⁵⁸ Csak halálának dátuma ismert: 1672. KOLLÁNYI 1900, 278; KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története*. Budapest 1938. 223–224, 236–241. A Lippay György esztergomi érsekkel jó kapcsolatot ápoló Ivanovichról újabban (scardonai püspöki kinevezése előtti pályájának, valamint a horvát közéletben játszott szerepének összegzésével): BENE SÁNDOR: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája* Budapest Neumann Kht. Budapest 2004. (*Irodalomtörténeti Füzetek* 148). <https://mek.oszk.hu/04600/04674/html/index.htm>

¹²⁵⁹ WIDEMAN 1652. évi sorozatának (ld. WIDEMAN 1652/2004) 40. metszete.

1647 és 1667 között állt a monostor élén, s 1654-től a főapátoknak rendszeresen adományozott királyi tanácsosi címnek is birtokosa volt.¹²⁶⁰ Elias Wideman 1652-ben megjelent sorozatának lapja lehetett ábrázolásához a minta, amely a rajta lévő dátum szerint a főapát egy 1650-es képmását sokszorosította.¹²⁶¹ Közvetlenül mellette Széchényi György¹²⁶² győri püspök térdel, aki hivatalát 1658 és 1685 között, esztergomi érseki kinevezéséig töltötte be. Az ő személyében Mauritius Lang 1668/1669-ben kivitelezett metszete¹²⁶³, valamint Wideman 1646-ban megjelent első sorozatának ábrázolása alapján lehetünk biztosak.¹²⁶⁴

A következő főpap kiléte a datálás egyik sarkalatos pontja, minthogy a korábbi meghatározás az 1666. január 22-én esztergomi érsekké kinevezett Szelepcsényi Györgyöt feltételezte benne.¹²⁶⁵ Szelepcsényi aktuális életkorához (kb. 70 év) azonban a kép ábrázolja túl fiatal, s arcvonásai sem hasonlítanak saját kivitelezésű, *ex libris*nek szánt, 1667 körüli portrémetszetére, ami egy összeszorított szájú, keskeny szemű, meglehetősen szögletes arcot mutat, az árpási képen láthatótól igencsak különbözöt.¹²⁶⁶ Ez az egyik oka annak, hogy a baloldalt látható főpapban az esztergomi érseki stallumot 1666. januári haláláig betöltő Lippay Györgyöt feltételezem, amit Elias Wideman 1652. évi sorozatában megjelent portréja is alátámaszt.¹²⁶⁷ A másik ok az érsek melletti, csupán arcának töredékében látható szereplő kilétével kapcsolatos.

¹²⁶⁰ ERDÉLYI-SÖRÖS 1902–1912, IV. 1906. 95–102.

¹²⁶¹ WIDEMAN 1652. évi sorozatának (ld. WIDEMAN 1652/2004) 74. metszete.

¹²⁶² Életrajzi dátumai: 1605/06–1695; születési idejére új vagy korábban figyelmen kívül hagyott adatok alapján lásd Tusor Péter Széchényi-életrajzát: *Esztergomi érsekek* 2003, 310.

¹²⁶³ Közölve KÁDÁR ZSÓFIA: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017. 104.

¹²⁶⁴ Wideman első, 1646-ban megjelent centuriájának 1645-re datált ábrázolása: MNG Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: G. 78.172, jelezve: „Elias Wideman sculpsit”. Wideman harmadik centuriájában (ld. WIDEMAN 1652/2004) 85. metszetként megjelent, 1651-re datált lap lényegében az előbbi variációja, annyi változtatással, hogy az érseket testesebbnek mutatja, mint az 1646. évi első sorozat ábrázolása.

¹²⁶⁵ Életrajzi dátumai: 1593 k.–1685. Szelepcsényi György életrajzában Tusor Péter egy bizonytalan, 1604–1605 körüli születési dátumot ad meg (*Esztergomi érsekek* 2003, 303–310), szemben a korábbi irodalom által eddig elfogadott 1595-ös születési évvel (pl. KOLLÁNYI 1900, 245, s az ott közöltek alapján mások). Szilágyi András viszont Szelepcsényi Mariazellben állított síremlékével foglalkozó tanulmányában felhívta a figyelmet a Szent László-kápolnában, azaz az érsek sírkápolnájában olvasható sírversre, amely pontosan megadja a primás életkorát, miszerint 1685-ben 92 évesen halt meg, ami a régebbi irodalom adata mellett szól („Mille et sexcentos tum recte incepebat annos / Octuaginta simul quinque referre polus. / Dum nonaginta duos penetrassem aetatis annos / In Letovicz morior Morava terra tuo.”) A teljes sírfelirat közölve SZILÁGYI 2004, 131.

¹²⁶⁶ VAYER LAJOS: Szelepcsényi György, a művész. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest 1937, 660–661. A metszetet Vayer Szelepcsényi köriratban szereplő egyik hivatala, királyi helytartói kinevezése alapján teszi 1667-re (vö. még *Esztergomi érsekek* 2003, 304), vagy kevéssel az utánra. Szerinte az *ex libris*ként készült metszetből az esztergomi Primási Könyvtárban csak elvétve akad példány, a kötetekben jobbra Mauritius Lang egykorú másolatai találhatók. Okát abban látja, hogy a dúc megrongálódhatott, s elkészülte után nem sokáig volt használatban. A metszetet reprodukálja: SZILÁGYI 2004, 125.

Egyértelmű, hogy az egyre erősödő ellenreformáció időszakában a katolikus egyház reprezentánsainak sorából a ferences, a pálos, a bencés rend tagjai mellől nem hiányozhatott a jezsuita társaság képviselője sem. A megcsönkített kép szélén töredékesen látható egyházi személy a fekete rendi ruha (nyakán vékony fehér csíkkal) alapján gondolva a Jézus társaság tagja lehet, aki a többi rend képviselőitől elkülönülve, szorosan az érsek mögött, mintegy személyes kísérelőjeként mutatkozik, már-már familiáris kapcsolatot jelezve. Jóllehet nincs mód portréval alátámasztani, úgy vélem, hogy képi helyzetének szokatlan megoldása alapján ebben a jezsuitában Lippay Jánost, az érsek öccsét, a 17. századi magyar kertészeti szakkönyv, a *Posoni kert* (1664, 1667) szerzőjét feltételezhetjük, aki 1659-től az érsek mellett élt és közvetlen segítőtje volt.¹²⁶⁸

VI. 2. A MEGRENDELŐ

Minthogy a megrendelőre nézve nem állt rendelkezésre semmilyen adat, kiléte kiderítéséhez egyedül az oltárképen megjelenők sora és maga a kompozíció adhatott támpontot. A képtípussal rokon votív és donációs ábrázolások a megbízó személyét rendszerint a kép előterében, a szerepnek járó hangsúllyal mutatják. Ez a megtisztelő hely az uralkodó jobbán ezúttal az összegyűlték első sorában Nádasdy Ferencet illette. Az ugyancsak elől középben, de az „egyházi” oldalon, rendje képviselőjeként ábrázolt ferences szerzetes elhelyezéséből, abból, hogy mint az országbíró *pendantja* jelenik meg a kompozícióban, arra tudunk következtetni, hogy a festmény ferences környezetbe készült, azaz világi donátor megbízásából, aki a mondottak szerint az országbíró volt.

Nádasdy Ferencnek tulajdonítható tehát a többrétegű, gondosan kimunkált ikonográfia, ami egy különleges megoldással is kiegészül. Az eddig nem említett egyik szereplő, VII. Sándor pápa, igencsak szokatlan, mondhatni, példa nélküli módon vesz részt a jelenetben: háttal, *repoussoir*-alakként, aminek ezúttal nem kompozíciós, hanem tartalmi jelentősége van. Mert noha a festmény egyértelműen a *Patrona Hungariae*-gondolat megformálása, itt kicsit többről, másról van szó, mint csupán felajánlásról, arról, hogy Mária az oltalmába fogadja a hozzá fohászkodó főrangúakat és az országot. Nem a császár és a kíséretében ábrázolt magyar urak kérik ugyanis a Szűzanya védelmét, hanem az égiekkel s az alatt lévőkkel szemközt, azaz a nézőnek háttal ábrázolt pápa, aki ezúttal közbenjáró, elsősorban nem is Máriánál, sokkal inkább Jézusnál: közvetítésének köszönhetően a Kisdéd megáldja a térképen feléje nyújtott, s a Madonna védelme alá helyezett országot, ami korábban tartalmilag nem volt sajátja sem a Köpenyes Mária-, sem a *Patrona Hungariae*-ábrázolásoknak. A *Regnum Marianum*-

¹²⁶⁷ Életrajzi dátumai: 1600–1666. Esztergomi érsek: 1645–1666 január 3. Azonosításához ld. WIDEMAN 1652. évi sorozatának (ld. WIDEMAN 1652/2004) 48. metszete, 1651-es dátummal. Lippay életrajzának összefoglalása: *Esztergomi érsekek* 2003, 296–303 Tusor Pétertől; továbbá kortársaival folytatott levelezése közzétételének bevezetésében: TUSOR 2015, XII–XIV.

¹²⁶⁸ Életrajzi dátumai: 1606–1666. HARDI GÁBOR TITUSZ: Lippay György, az egyházszervező. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2001, 21. Lippay Jánosról és munkájáról: SZLATKY MÁRIA: Lippay János Posoni kertjének orvos-botanikai vonatkozásai (1664–1667). *Orvostörténeti Közlemények* 87–88 (1979) 79–90; részletesen, korábbi irodalommal: STIRLING 1996, 123–130, uo. függeléként a könyv II. kötetének betűhív kiadása. Újabbban alapvetően ECSEDY 2013, passim.

gondolatba beemelt áldás vagy inkább megszentelés a 17. századra kiforrott oltalmazó Mária-ikonográfiát a megrendelői program részeként egy addig ismeretlen jelentéssel gazdagította.

VI. 3. AZ ELŐKÉPEK – A KORONA ÉS A TÉRKÉP

A Köpenyes Madonna kompozícióját sajátos megosztottság jellemzi: alul tömegjelenetű sűrítve az ábrázoltak képíleg igencsak monoton sora, míg felül a könnyed tartású Madonna, előre-hátra bukó angyalok változatosan alakított koszorújában. Az oltárkép tagoltsága a kétfajta festői feladatnak alárendelt: egyfelől csoportportré, a műfaj korlátozott lehetőségeivel megoldva, másfelől szakrális jelenet, amelynek kivitelezésében a festő nagyobb szabadsággal, valószínűleg konkrét előképre támaszkodott. A Madonna kompozíciójában metszet használatát gyaníthatjuk, talán az augsburgi *Bartholomaeus Kilian* (1630–1696) valamelyik grafikai lapját, ahogyan az ő metszeteiben találkozunk azokkal a keményen húzott fénysugarakkal is, amelyek a Madonnát övező dicsfényt tagolják, s amelyek igen jellemzőek a munkáira.¹²⁶⁹ A legközvetlenebb augsburgi szálát azonban annak a kompozíciós ötletnek az átvétele jelenti, amely két délnémet mester, az inventor, *Johann Matthias Kager*, valamint a metsző, *id. Raphael Sadeler* közös munkájában a hagiográfiai és bajor történeti művek szerzőjeként számon tartott Matthias Rader *Bavaria Sancta* című kötetében jelent meg.¹²⁷⁰ Az 1615-ben, Münchenben kiadott mű címlapelőzékéről okkal lehet feltételezni, hogy közvetlen mintát adott a Magyarország-térkép kompozícióba kapcsolásához, egyáltalán, képi szerepléséhez. A metszett jelenet a felhőkön ülő Madonnát ábrázolja, ölében Jézussal, aki megáldja az angyalok által feléje nyújtott Bajorország-térképet – amit akárcsak a *Patrona Hungariae*-oltárképen, országcímer azonosít. Kézenfekvő lenne a feltételezés, hogy Rader műve megvolt Nádasdynak, s hogy tőle ered a kifejező kompozíció adaptálása a festmény programjába, azonban jelen tudásunk szerint a kötet nem volt meg az országbíró könyvtárában, a szerző antik történelemmel foglalkozó egyik műve, ugyancsak 1615. évi müncheni megjelenéssel, viszont igen¹²⁷¹ – vagyis Nádasdy érdeklődése Rader iránt legalábbis esélyt ad a kötet esetleges meglétére. Mindenesetre a festmény felső régiójának részletei és a kompozíció utóélete augsburgi kötődést igazol: a képpel egyező, csak épp tükörképes beállítású, felhőn félig ülő, félig

¹²⁶⁹ Kilian munkái közt (monografikus összefoglalása: APPUHN-RADTKE, SIBYLLE: *Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians*. Weissenhorn 1988.), nem akadtam a kompozíció megfelelőjére vagy párhuzamára, de az említett jellemzők a metsző több művében is előfordulnak (ld. a 20, 21, 173, 229, 255 oldalakon).

¹²⁷⁰ *Bavaria Sancta. Maximiliani Sereniss. Principis Imperii, Comitum Palatini Rheni. vtriusq. Bav. Ducis avspiciis* [...] München, 1615. A rézmetszet felirata: „RELIGIO PRINCIPUM, TUTELA REGNORUM”; jelezve: „Raphael Sadeler Sereniss. Bavar Duc. Chalcographus Scalpsit. Matthias Kager. Monach. adumbravit.” Közölve: WOECKEL, GERHARD P.: *Pietas Bavarica. Wallfahrt, Prozession und Ex-Voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Altötting und der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der „Renovatio Ecclesiae”*. Weissenhorn 1992, 48. A metszet első közzelése ebben az összefüggésben: BUZÁSI 2014, 82, és 72. kép; továbbá BUZÁSI 2015, 309, 19. kép.

¹²⁷¹ Ld. VISKOLCZ 2013, 131, 482.

álló holdsarlós Madonnát látunk kétfelé terülő köpenyben az augsburgi *Christian Rugendas* (1708–1781) és *Georg Philipp Rugendas* (1666–1742) egyik metszetén, amely *Lorenz Haid* (1702–1750) nyomán készült a 18. század második negyedében.¹²⁷² A Köpenyes Madonna-ábrázolás eredetét jelentő metszet mindazonáltal ugyanúgy lehetett Nádasdy tulajdona – tudjuk, kapcsolatban állt az augsburgi művészkörrel –, mint a festőé.

Már a festmény korábbi interpretációjában is hangsúlyt kapott az ikonográfiai mozzanat, miszerint az angyalok Máriát a magyar koronával készülnek megkoronázni. Ebben, a *Patrona Hungariae*-ábrázolásokat korszerűsítő megoldásban a részletek datáló szerepe miatt számunkra most az a legfontosabb, hogy a korona vajon milyen előzményt követ. Az addigi koronaábrázolásokhoz viszonyítva a legszembevetőbb különbség a *corona latina* kissé lapított formája, legalábbis az akkor leggyakoribb előképhez, *Wolfgang Kilian* (1581–1662) Révay Péter művében 1613-ban megjelent metszetéhez képest.¹²⁷³ Lényegesebb és árulkodóbb viszont a másik eltérés, az, hogy a *corona graeca* abroncsán nem éremportrék láthatók, miként Kilian ábrázolásán és annak valamennyi utánmetszésén,¹²⁷⁴ hanem egy ékkövekkel megmunkált ötvösművű pánt. A részlet annak hű másolata, ami ekkor kizárólag a *Mausoleum* Szent István-lapján, a király fölé angyalok által emelt koronán volt megtalálható. Mégsem mondanám, hogy egyedül ez a metszet, illetve az 1664-ben megjelent *Mausoleum* volt csupán a festő forrása. A festett korona ugyanis a többi részletben már nem erre az ábrázolásra támaszkodik, de nem is a *Mausoleum* címkéjén látható másokra. Az elsőtől megkülönbözteti az, hogy a kereszt szárait gömbök zárják és az abroncs pártázatát gyöngysor szegélyezi, kétoldalt pedig 3–3 arany gyöngysor csüng le, amelyek nagyobb gömbökben végződnek. Ez utóbbi részlet nem található meg a *Mausoleum* címlapját díszítő másik koronaképen, következésképp emiatt nem állíthatjuk azt, hogy a festő egyedül az 1664. május közepére megjelent¹²⁷⁵ *Mausoleum*mal a kezében alkotta meg a festménynek ezt a részletét. Azt gondolom, hogy másik forrása az 1652-ben kiadott Wideman-kötet koronametszete volt, különösen mert annak portréit az oltárkép ábrázoltjai egy részénél amúgy is felhasználta. Mint arról alább szó lesz, a Wolfgang

¹²⁷² A selyemre nyomott mezzotinto a székesfehérvári Püspöki Könyvtár tulajdonából ismert. Ld.: *Kat. Federschmuck und Kaiserkrone* 1992, 299, 8.27. kat. szám; képe: SZILÁRDFY 2003, 496. sz.

¹²⁷³ RMK III. 1118. A korona-metszet a címlap *versoján*, jelezve: „D. Pet. Rew. C. T. – Wolfg: Kilian: Aug: Scalp:”.

¹²⁷⁴ Lásd az előző jegyzetben említett művet, Kilian 1613-ra tehető metszetét, valamint annak 1652-ben, Bécsben megjelent második kiadását (RMK III. 1795; App. H. 2044). A szignálatlan koronaábrázolás Kilian metszetének kevésbé finom, a korona csüngődíszjeinek számát tekintve „javított” másolata, ismeretlen metszőtől; az utánmetszések később ezt a metszetváltozatot követik, mint Révay Péter 1659-es frankfurti kiadású *De Monarchia* [...] című kötetben megjelent koronametszet, ugyancsak szignó nélkül, ismeretlen metszőtől. (RMK III. 2058 /1/, ill. /4; valamint App. H. 854). A Révay-féle ábrázolás változataira áttekintően ld. TÓTH 2003, 13–14; BUZÁSI 2011, 12–13; *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 114, II-43. kat. sz. (TÓVIZI ÁGNES); Révay mindkét művét, illetve a korona-kötet 1652-es második kiadását Nádasdyval kapcsolatban említi a korona bennük foglalt ábrázolásaira is kitérve RÓZSA 1973, 126.

¹²⁷⁵ A megjelenés közel pontos idejére a mű nürnbergi kiadója, Johann Friedrich Endtner, valamint a fordító, Sigmund von Birken kapcsolattartása, illetve Birken kiadott naplója alapján: G. ETÉNYI 2002, 129.

Kilian által kivitelezett és Révay *Commentarius*ában 1613-ban megjelent ábrázolás jelent meg újlag Wideman kiadásában, s ezen a *Mausoleum*-beli koronaábrázolásoktól különböző részletek csaknem mindegyike megtalálható.

Az elmondottak után jogos ellenvetés lehetne, hogy mind a *Mausoleum*, mind a Révay-művek kiadásait díszítő korona-előképek ekkor túlságosan általános képi források voltak ahhoz, hogy felhasználásukból messzemenő következtetéseket vonjunk le. A helyzet valóban így áll, különösen a *Mausoleum* esetében, de csupán annak 1664-es megjelenése után. Azt kell viszont gondoljuk, hogy a munkák idején a festőnek még nem állt rendelkezésre maga a kötet, hisz úgy tűnik, csak a Szent Istvánt ábrázoló lapot ismerte, a címképet a rajta lévő koronával még nem. Kevésbé valószínű, hogy egy korábbi kiadványban közzétett ábrázolásból merített volna a frissen megjelent és képi forrásként azonnal aktuálissá vált mű helyett. Két lehetőség van: az egyik, hogy a festő esetleg a *Mausoleum* eredetileg Ferenczffy Lőrinc gondozásában készült, később a pozsonyi jezsuitákhoz, majd tőlük 1659-ben Nádasdy birtokába¹²⁷⁶ került lemezeit (pontosabban Szent István ábrázolását) használta, a másik, hogy a megjelenés alatt lévő kötet Szent István-lapjának egy (Nádasdynak megküldött?) próbalevonata jutott el hozzá. Ez utóbbit támogatják a kiadás folyamatának magában a *Mausoleumban* tetten érhető fáziskülönbségei, vagyis hogy miközben a címkép impresszumában a megjelenés éve 1664., a kötet szöveges címlapjának kronosztichonja 1663-at ad ki, miszerint a királyképek és a szöveg kinyomtatása már 1663-ban megtörtént.¹²⁷⁷

Jóllehet a korona ábrázolásánál kevesebb tanulsággal szolgál, érdemes a képen látható térképnek is külön figyelmet szentelni. Az irodalomban felmerült javaslat miatt is, miszerint a festő a festményen ábrázolt térképhez az amszterdami kartográfus, Johann Blaeu előbb 1662-ben, majd Nádasdy anyagi támogatásával és feltehető pontosításaival 1664-ben újból megjelent Magyarország-térképét használta fel.¹²⁷⁸ Habár a Blaeu-féle térképpel a hasonlóság valóban fennáll, a részletek nem egyeznek olyan mértékben, hogy a képpel közvetlen kapcsolatát feltételezzük. Az 1650-es évektől több kiadónál (Dankertz, Amszterdam 1657, 1663;¹²⁷⁹ J. Meysens, Amszterdam 1660 k. vsz.

¹²⁷⁶ SITTE 1907, II. 127; RÓZSA 1973, 32–33, 139; RÓZSA 1991, 9; *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 112, II-41. kat. sz. (MIKÓ ÁRPÁD); a tudottak újabb összefoglalása további irodalommal: VISKOLCZ 2013, 286–288. A metszetek eredeti megjelenési helyének szánt műről, Ferenczffy Lőrinc és Berger Illés tervezett „Magyar történet”-éről: *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, 109–112, II-37, II-39, II-40 kat. sz. (GÖDÖLLE MÁTYÁS), itt a *Historia Hungariae* számára készült csataképsorozat lapjai Isaac Maiortól.

¹²⁷⁷ A címlap és a címkép dátumának eltérésére először Rózsa György utal a kötet hasonmás kiadásának előszavában, RÓZSA 1991, 14. A címkép, valamint a latin nyelvű címlap és előszó eltérő datálásának kérdéséről a kiadvány célközönségével összefüggésben újabban: KŐSZEGHY 2015, 315–317.

¹²⁷⁸ R. VÁRKONYI ÁGNES: „...Jó Budavár magas tornyán...” A magyar államiság szimbólumairól Mohács után. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger 2000, 91; G. ETÉNYI 2002, 122. Blaeu és Nádasdy kapcsolatára: RÓZSA 1970, 188; FALLENBÜCHL 1980, 385–394, VISKOLCZ 2013, 215, 245, 246, 248–249, 252.

¹²⁷⁹ SZÁNTAI 1996 134, Dankertz 1a (1657, megjelent Heylin: *Cosmography*, London 1657, Cornelius? Dankertz kiadása), 135, Dankertz 1c (1663, D. Dankertz kiadása). Utóbbin az 1657-es kiadáshoz képest annyi a változás, hogy Zrínyi-Újvár már rajta van. Az utóbbi változatot közli RÓZSA GYÖRGY: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Budapest 1963, 50, 11/c; RÓZSA 1999, 57,

1663/64;¹²⁸⁰ Deutechum, Amszterdam 1662;¹²⁸¹ J. Blaeu, Amszterdam 1662, 1664;¹²⁸² N. Berey, Párizs 1663;¹²⁸³ J. Sandrart, Nürnberg 1664¹²⁸⁴) egymás változataiként időről időre megjelenő és gyakran alig módosított térképek, valamint a képen látható (s az átvétel során sokhelyütt torzult¹²⁸⁵) Magyarország-ábrázolás közötti lehetséges megfelelést a részletek térképészeti szempontokon túlmutató jellemzői dönthetik el. Például az, hogy a térkép vajon ugyanolyan módon, nevezetesen csillag alaprajzú erődítményként jelzi-e a végvárat, ahogyan azt a festményen is látjuk, továbbá hogy milyen részletekkel jelenik meg a kartust díszítő és a festőnek nyilván mintát adó koronás címer. Ezek azok a formai ismérvek, amelyekben az említett térképek között különbség mutatkozik, s amelyekben így a festett térkép konkrét előképpel való kapcsolata megfogható. E két mozzanatban az ismert változatok közül D. Danckertz 1663-ra datált, Amszterdamban megjelent térképével van kétségtelen egyezés: elsősorban a várak jelzésének módjában, ami a fentiek közül csak Meyssens térképén azonos, de abban is, hogy a címert itt ugyanúgy nyitott korona zárja, mint a Köpenyes Mária-képen. A Meyssens-féle változaton a korona ugyanis zárt, a többi térképen pedig, a Blaeu-officinában megjelentek kivételével, nincs koronás címer.¹²⁸⁶ A Danckertz-féle 1663-as változat

14/b.

¹²⁸⁰ SZÁNTAI 1996, 391, Meyssens 1a (App. M 571)

¹²⁸¹ SZÁNTAI 1996, 154, Deutechum 1h

¹²⁸² A Blaeu-officinában 1662-ben kiadott 11 kötetes *Atlas Maior* részletes tárgyalása, benne a második kötetben megjelent Magyarország-térképpel: FALLENBÜCHL 1980, 357–382, Magyarország ábrázolásának fotója: 386; a kérdést újabban összefoglalja, ismertetve a Nádasdy-vásárlás körüli bizonytalanságot: VISKOLCZ 2013, 248–250. A reprezentatív külsejű sorozat magyarországi példánya az Esterházy család tatai ágának tulajdonából származik (OSzK Térképtár TA 360). Az 1664-ben megjelent, Nádasdynak ajánlott és feltehetően az ő tulajdonából való, különálló színezett térképmetszetről (MNL OL, S. 16.361) FALLENBÜCHL 1980, 385–394, fotója 387. Ld. továbbá SZÁNTAI 1996, 64–65, Blaeu 4 (1664); PAPP-VÁRY ÁRPÁD: *Magyarország története térképeken*. Budapest 2002, 106–107. Itt az 1664-es kiadás leírásában említi az 1662-es korábbi variánst is. Az *Atlas Maior*ban megjelent első változaton Erdély nincs feltüntetve, a Nádasdy-félen azonban már igen. Emellett az 1664-es változat legszembevetőbb tartalmi különbsége az előzőhöz képest az, hogy a Balaton megrajzolásában a tihanyi félszigetet már pontos helyén mutatja; az 1662-es térképen a félsziget ugyanis a déli parthoz kapcsolódott. Meg kell jegyezni, hogy az árpási festmény térképén az egyébként rosszul elhelyezett Balaton ábrázolása a tihanyi félszigetet egyáltalán nem tünteti fel, ahogy a legtöbb, más kiadónál megjelent, fent említett térképváltozat sem.

¹²⁸³ SZÁNTAI 1996, 40–41, 42, Berey 1a

¹²⁸⁴ SZÁNTAI 1996, 526, 527, Sandrart 1a

¹²⁸⁵ A képen a nyugat-magyarországi területek ábrázolása torzult a legjobban. A legfeltűnőbb tévedés, hogy a festményen a Balaton nem a Dunántúlon, hanem a Dráva és a Száva közé eső részen található. Ennek következtében a Dráva közelében fekvő Zrínyi-Újvár, ami a folyóhoz képest nagyjából jól van elhelyezve (habár a Mura meg éppenséggel nincs ábrázolva), a képen a Balaton jobb felső csücskéhez esik közel. További pontatlanság, hogy a festő Budát és Pestet a Csepel sziget déli csücskéhez tette.

¹²⁸⁶ Az is a Danckertz-féle 1663-as kiadás mellett szól, hogy a Maros folyásának vezetése ezen a térképen hasonlít a legjobban a festett térképábrázoláshoz. Meg kell jegyezni, hogy Danckertz 1663-as kiadása csaknem azonos a Meyssens-kiadó 1663/64 körüli példányával (SZÁNTAI 1996, 391, 1a), az egyetlen, szempontunkból lényeges különbség a Meyssens-féle változat címerén

aktualitását jelzik a festményen feltüntetett, jól azonosítható városok is, Bécs, Pozsony és Győr mellett azok, amelyek épp az 1663 nyarán meginduló török támadás idején kapnak védelmi kulcsszerepet: azaz Érsekújvár, Nyitra, Komárom, de ott van a török által megszállt Esztergom, Buda, Pest és Székesfehérvár is. A festett térképen ábrázolt 1664. évi hadszínterek közül még akár datáló érvényűnek is mondhatnánk a kissé bizonytalanul lokalizált Zrínyi-Újvár jelölését, különösen mert a vár felrobbantásának június végi dátuma, a nemzetközi figyelmet kiváltó esemény aktualitása eldönti a kép készültének lehetséges felső időhatárát is.

VI. 4. A MEGRENDELÉS FELTÉTELEZETT IDEJE ÉS ELŐZMÉNYEI

A mondottakból következően a kép megrendelésére okot adó alkalom az 1663-as év eseményei között keresendő. Azoknak a hónapoknak a történéseiben, amikor az észak-magyarországi városok elleni török hadjárat tavasz óta egyre növekvő fenyegettségében a magyar politikai, katonai és egyházi vezetés tagjai között a háború elkerülésének, avagy (nemzetközi támogatással) megindításának kérdése, míg az udvarral való hivatalos érintkezés terén a politikai érdekegyeztetés volt főként napirenden. Ezek az alkalmak a források tükrében nem voltak mentesek átmeneti csoportosulásoktól, az erőviszonyok időnkénti átrendeződésétől, személyes érdekek és politikai szimpátiák, kötődések befolyásától.¹²⁸⁷

A megrendeléshez köthető esemény behatárolásában legalább olyan jelentősége van annak, hogy ki nincs a képen, mint annak, hogy ki igen. Mindenekelőtt nincs rajta Zrínyi Miklós horvát-szlavón bán és Kulpa menti végvidéki főkapitány,¹²⁸⁸ aki védelmi kérdések szempontjából korántsem mellékesen 1660 februárjától a Titkos Tanács tagja, a következő években pedig a hadikonferenciák üléseinek gyakori résztvevője volt.¹²⁸⁹ Nem szerepel rajta Wesselényi Ferenc nádor sem, aki e tisztének köszönhetően 1660-ban ugyancsak titkos tanácsosi kinevezést kapott, s akinek véleményét az udvarnál magyarországi ügyekben több tanácskozás alkalmával is kikérték.¹²⁹⁰ Esterházy Pál, Nádasdy sógora sem található az ábrázoltak közt, aki pedig 1661-től magyar királyi főudvarmester¹²⁹¹ majd titkos tanácsos is volt, így mindkét minőségében meghívottja már az 1662. március eleji hadikonferenciának is,¹²⁹² s ugyancsak hiányzik a képről a család egy másik tagja, az 1655-ben győri magyar vicegenerálissá kinevezett¹²⁹³ gróf Esterházy János is, amely körülménynek az alábbiak fényében szintén van jelentősége.

látható zárt korona.

¹²⁸⁷ Vö. PÁLFFY 2004, 50, 52, de elsősorban 56, valamint R. VÁRKONYI 1984, 352–353; G. ETÉNYI 1995, 99–100.

¹²⁸⁸ PÁLFFY 1997, 276, pozíciójának dátumai: 1647–1664

¹²⁸⁹ PÁLFFY 2004, 52–53, 60, 61.

¹²⁹⁰ PÁLFFY 2004, 52–53, 59.

¹²⁹¹ FALLENBÜCHL 1988, 85.

¹²⁹² PÁLFFY 2004, 53/28. j., 55, 60, 61.

¹²⁹³ PÁLFFY 1997, 278.

Ahogy a kép egész programja, úgy szereplőinek kiválasztása mögött is Nádasdy személye és döntése áll. Sietek leszögezni, hogy ez talán nem is találkozott minden esetben a festményen ábrázoltak akaratával és egyetértésével; főként, ha Zrínyi Péter, valamint Batthyány Kristóf szerepeltetésére gondolunk. A kép Nádasdyról szól, elsősorban őt jellemzi, s csak az ő szándéka révén köthető a többi szereplőhöz, illetve az adott politikai közeghez. Épp ezért úgy vélem, a festmény egyéb mondanivalója mellett az 1663-as év egy olyan eseményéről tanúskodik, amelyben különleges státusz és politikai cselekvési lehetőség jutott az országbírónak. Ez pedig a források szerint az az alkalom lehetett, amikor a jelenlévők közt legmagasabb világi méltóságként *directora* volt a török hadjárat megindulása idején I. Lipót által összehívott és a laxenburgi nyári rezidenciában június 1–3. között megtartott háromnapos *consilium*nak.

A tanácskozáson az országos tisztségviselők, több királyi tanácsos, valamint a Lippay érsek vezetésével résztvevő egyházi méltóságok mellett a török által fenyegetett vármegyék néhány képviselője volt jelen. A *consilium* napirendjét az érsek által május végén összehívott, s a török elleni készülődés megszervezését tárgyaló pozsonyi tanácskozás határozatai alapozták meg, utóbb kiegészülve a császári hadvezetés törökkel szembeni (pusztán védelmi) stratégiájára vonatkozó döntéssel.¹²⁹⁴ A Laxenburgban megjelentek nevét Vitnyédy István Bécsből, Zrínyi Miklósnak írott leveléből ismerjük: eszerint a képen megörökített magyar urak közül Nádasdyn kívül ott volt az esztergomi érsek és a győri püspök, továbbá Forgách Ádám a „dunáninneri” kerület és Érsekújvár főkapitánya, valamint Zichy István koronaőr.¹²⁹⁵ Talán ezzel magyarázható, hogy ők ketten, mint a tanácskozáson résztvevők, az ábrázolás középpontjában, közvetlenül az országbíró mellett kaptak helyet a képen. Nem volt ott viszont a nádor, aki mint újonnan meglett felső-magyarországi főkapitány útban Kassára csupán írásban küldte el véleményét a tanácskozásra,¹²⁹⁶ s nem kapott rá meghívást a horvát bán, akinek távolmaradása az alkalomról tudósító Vitnyédy szerint

¹²⁹⁴ Lásd erről, valamint a megelőző időszakról (a főbb szereplők kapcsolatára nézve is) részletesen és mindenképp árnyaltabban: R. VÁRKONYI 1984, különösen 360–361. A laxenburgi tanácskozásról az alábbi jegyzetben idézett forráson kívül lásd a megfigyelőként Bécsben tartózkodó pármái ügynök, Chiaromanni jelentését 1663. június 2-áról Laxenburgból, a tanácskozás megkezdéséről, valamint június 9-ről Bécsből, amely már annak eredményéről szól. ÓVÁRY 1901, 197, 198, Nr. 1232, ill. 1235. A magyar résztvevők közti személyes konfliktusokkal terhelt tanácskozás napirendjéről újabb áttekintést ad: TOMA 2005, 143–144.

¹²⁹⁵ *Vitnyédy István levelei* II., 292. sz. levél, 70, Vitnyédy István Zrínyi Miklóshoz Bécs, 1663. június 4. Ld. MTA Kézirattár K. 83 II. 1193–1196. További jelenlévők a forrás megnevezése szerint (a tisztségek FALLENBÜCHL 2002 alapján): a kalocsai érsek (Szelepcsényi György, magyar kancellár, királyi tanácsos), a veszprémi püspök (Sennyey István, királyi tanácsos), a váci püspök (Szegedy Ferenc Lénárd, királyi tanácsos), a szamandriai püspök, Pálffy Miklós (koronaőr, királyi főkamrás, királyi tanácsos, Pozsony vármegye főispánja és a vár kapitánya), Illésházy Gábor (királyi tanácsos, Trencsén és Liptó vármegyék főispánja), Illésházy György (királyi tanácsos, étekgódmester, Liptó vármegye főispánja), Palochay Gábor (királyi tanácsos), Lippay János (bizonyára a Bars vármegyei főispán, s nem az esztergomi érsek képen is ábrázolt öccse), Ostrosith Mátyás, a Vicepalatinus (Keresztúry András László? vö. FABÓ 1873, 195), a Vicejudex Curiae (Morócz István, vö. MNL OL Lib. Reg. 13. köt. 78–79, még ebben a minőségében szerepel 1664. augusztus 9-én Bella Ferenc özvegye, Monicz Katalin ügyében), Hölggy Gáspár (királyi személynök), Egresdy Boldizsár és Kerekes Menyhart (mindketten királyi táblaültnökök és Moson vármegye követei az 1662-es országgyűlésen, ld. FABÓ 1873, 195).

az udvari Titkos Tanács tagjának, Johann Weikhard von Auersperg hercegnek is szemet szúrt.¹²⁹⁷ Ugyancsak nem volt jelen az említett két Esterházy, Pál és János sem.

A *consilium*on megvitatott öt pontos program¹²⁹⁸ I. Lipót által jóváhagyott egyik javaslata az volt, hogy legyen meg a *personalis insurrectio*, vagyis a felvidéki és dunántúli vármegyékből összesereglett csapatok (utóbb több helyszínen és alkalommal megtartott) mustrája, amire Wesselényi lényegében már május 22-én írt pátensében felszólította a vármegyéket.¹²⁹⁹ Az uralkodó a *consilium* záródokumentumaként emellett egy hazafias hangvételű királyi rendeletet bocsátott ki, amelyben elismerte és hangsúlyozta a magyar rendek kereszténység védelmében kifejtett évszázados hősiességét. Célja a tanácskozáson megjelent főrendek megnyugtató volt, továbbá a török veszély miatt kialakult helyzet súlyosságának relativizálása mellett a bécsi hadvezetés által kidolgozott taktika érvényesítése, azaz a támadás helyett a védelmi koncepció erőltetése, illetve az oszmánokkal való további tárgyalás kieszközlése.¹³⁰⁰ A hadimustrát engedélyezve az uralkodó személyi kérdésekben is rendelkezett, amennyiben – a kutatás újabb meglátása szerint a magyar méltóságviselők közös törekvésének megbontása érdekében¹³⁰¹ – a hadiszemle megszervezését Wesselényi nádor és a kerületi főkapitányok hatáskörét megsértve, Nádasdyra bízta.¹³⁰² Vitnyédy június 11-én Dvornikovichnak szóló levelében a hírhez még azt is hozzáfűzi, hogy az

¹²⁹⁶ R. VÁRKONYI 1984, 360; R. VÁRKONYI ÁGNES: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. Budapest, 140, valamint PÁLFFY 1997, 273.

¹²⁹⁷ *Vitnyédy István levelei*. II., 292. sz. levél, 70, Vitnyédy Zrínyi Miklóshoz: „Auersperg herceg [...] igen csodálta, nem hitták Ngdat az consiliumban, de mivel nem kötelességében jár, nem tehet róla, sajnálja az mostani processusokat.” Johann Weichhard Auersperg (1615–1677) hercegről, valamint udvari és politikai befolyásáról részletes jellemzést ad az 1664-ben készült de csak 1672-ben megjelent *„Le Mars à la mode de ce temps”* (Ezen idők módja szerint való Mars *Le Mars à la mode de ce temps*, Liège 1672 [App. H. 971], fordította Tóth Réka, közölve: *Mars Hungaricus* 1989, 333–385,) című politikai traktátus ismeretlen, a bécsi udvari viszonyokban azonban járatos szerzője. Ld. *Mars Hungaricus* 1989, 363 és 530/98. j.

¹²⁹⁸ A tanácskozás pontjait ismerteti Vitnyédy Zrínyinek írott, említett levelében. *Vitnyédy István levelei*. II., 292. sz. levél, 69.

¹²⁹⁹ R. VÁRKONYI 1984 357–358, valamint PERJÉS 1989, 50–51, 55–56, részben Esterházy Pál Mars Hungaricus, illetve Esterházynek július 9-én, valamint augusztus 3-án feleségéhez írt levelei alapján. Ld. *Mars Hungaricus* 1989, 122, továbbá Esterházy Pál levelei feleségéhez, Esterházy Orsolyához, uo. 321. Újabbán *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. S.a.r. Viskolcz Noémi és Zvara Edina et al. Esterhazyana. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei. Budapest 2019, 132, 134, Nr. 91. és 93. Valószínűleg a július 9-iki hadimustrát említi Vitnyédy is Batthyány Kristófnak írt levelében július 11-én: *Vitnyédy István levelei*. II., 318. sz. levél, 94. A résztvevők számát, valamint akkor már Zrínyi vezető szerepét tekintve is legjelentősebb hadimustrára szeptember 17-én, Vaton került sor. Erről legújabbán a vati hadimustra idejének pontosításával, valamint a kérdéssel kapcsolatos addigi álláspontok és a vonatkozó irodalom teljes áttekintésével: PÁLFFY 2007a, különösen 276 és továbbiak; PÁLFFY 2007b, különösen 141 és továbbiak.

¹³⁰⁰ R. VÁRKONYI 1994, 111; R. VÁRKONYI 2010, 251–253.

¹³⁰¹ TOMA 2005, 144; R. VÁRKONYI 2010, 261.

¹³⁰² R. VÁRKONYI 1984 361; R. VÁRKONYI 1994, 113; TOMA 2005, 144. Legújabbán, az I. Lipót környezetében érvényesülő politikai érdekek finom elemzésével: R. VÁRKONYI 2010, 260–261.

eset Zrínyire nézve is sérelmes.¹³⁰³ Hozzátennénk, az okból is, mivel Zrínyi az *insurrectiót* a török haderő feltartóztatása szempontjából kezdettől fogva kevésnek, hadászatiilag pedig elavultnak, alkalmatlannak ítélte.¹³⁰⁴ I. Lipót döntésének személyes jelentőségét Nádasdy számára Vitnyédy levelének néhány további sora érzékelteti, amiből a némileg rosszindulatú hangnem, s a levélíró Nádasdyval szembeni ismert elfogultsága ellenére is nyilvánvaló, hogy a kialakult helyzet korántsem volt közömbös az országbírónak: „Mivel ezen dolog in publicum megyen és nem titok, [...] igen gloriál, hogy ő volt ez mostani consiliumnak directora és az commissióknak is ő leszen effectuáló instrumentoma.”¹³⁰⁵ Mindezt tetézte I. Lipótnak a laxenburgi tanácskozás idején tett levélbeli ígérete Nádasdy felé, amelyben a nádori szék megüresedése esetén a helytartói tisztséget az országbírónak ígérte oda.¹³⁰⁶

Ezek volnának vajon a megrendelői szándékot mozgató előzmények? Az uralkodó Nádasdyt ért kitüntető bizalma a konferenciáról távollévő Zrínyi és Wesselényi ellenében? Az országbírói jogkört meghaladó, s így a politikai érvényesülés újabb lehetőségeként megélt katonai vezető szerep? – ami egyébként a dunántúli kerületi főkapitányság megszerzése miatt Batthyány Kristóffal – aki e tisztelet 1659 óta örökletesen birtokolta¹³⁰⁷ – tartós személyes konfliktust eredményezett.¹³⁰⁸ A nagy török hadjárat küszöbén mint a megoldást kereső tanácskozás irányítója, s mint ilyen – vélt – hathatós részvétel a hadászati áttekintést igénylő helyzet kezelésében? Vajon ezek azok a gondolatok, amelyek Nádasdy szándékának megfelelően – saját szerepét hangsúlyozandó – a festmény programjában megfogalmazódtak? Nem tudhatjuk bizonyosan addig, amíg erre vonatkozóan nem kerül elő dokumentum. De ha így is lenne, a valóságnak és a vágyott lehetőségeknek ez a sajátos kombinációja a kép szempontjából igencsak rövid aktualitással bírt.

Az 1663 nyarától felgyorsult események, valamint az egyre változó politikai-személyi összefüggések konstellációjában lényegében néhány hétre korlátozható csupán az az időszak, ami egy ilyen tartalmú és az ábrázoltakat tekintve ilyen összeállítású kép megrendelésének realitást adott. Abból kiindulva, hogy a jelenet Nádasdy önreprezentációja, az események menetében saját szerepére helyezett hangsúllyal, ez az időpont 1663. június eleje és szeptember eleje között lehetett. Vagyis mindenképp megelőzve azokat az alkalmakat, amelyek a háború előrehaladtára való tekintettel már a főméltóságok kölcsönös együttműködésének szándékáról szóltak. Ilyen elsősorban a szeptember 8-án, Kőszegen megtartott tanácskozás, amelyen a nádor,

¹³⁰³ „[...] az judex curiaera bízták az vármegyék mustrálását, ha igaz, nem kicsiny sérelmére generális uramnak, kinek incumbálna aféle militaris occupatio.” *Vitnyédy István levelei*. II., 296. sz. levél, 76, valamint uo. 297. sz. levél, 78.

¹³⁰⁴ Vö. R. VÁRKONYI 2010, 254–255, itt részletesen kifejti Zrínyi évek óta vallott álláspontját az állandó hadsereg szükségességéről.

¹³⁰⁵ *Vitnyédy István levelei*. II., 77. A tanácskozáson résztvevő magyar főméltóságok közti ellentétek mibenlétét ismerteti: PÁLFFY 2007a, 269–271; PÁLFFY 2007b, 134–136.

¹³⁰⁶ TOMA 2005, 144, Nádasdy 1663. június 4-én kelt, tiszttartójának, Bálintffy Jánosnak írt levelére hivatkozva.

¹³⁰⁷ PÁLFFY 2007a, 269–270; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 787.

¹³⁰⁸ Vö. R. VÁRKONYI 1984, 353; *Magyarország története 1526–1686*, 1104; TOMA 2005, 142–143, 144; PÁLFFY 2007a, 270–271; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 787.

az országbíró és a bán találkozásának eredményeként politikai megegyezés született a hatásköri viszonyokat illetően, mindenekelőtt hadvezetési és hadszervezési kérdésekben. Országos főparancsnoki hatáskörét Wesselényi Zrínyi Miklósról ruházta át, akinek helyettese e minőségében Pálffy Miklós, valamint a Dunán túli részek katonai vezetőjeként Batthyány Kristóf lett. A döntést – Hans Rottal titkos tanácsos közbenjárásával – a mindvégig ellenálló Nádasdy is elfogadta.¹³⁰⁹ Ezt követően került sor Vaton arra a több napos nagyszabású hadimustrára, amely alkalmat adott a megelőző döntések nyilvánosságra hozatalára, s amelyet a nemesi *insurrectio* vezetésével megbízott Zrínyi mint *totius Nationis Hungaricae Dux*, azaz mint a dunántúli megyékből a vati táborba gyűlt magyar csapatok országos főkapitánya tartott meg.¹³¹⁰

A megrendelés időpontjának pontosabb behatárolásában azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a kevéssel utóbb bekövetkező hadiesemények sem. Még javában folyik ekkor Érsekújvár ostroma, s jöllehet a török harci kedve Forgách csapatai felett augusztus elején, Párkánynál aratott győzelmé óta igencsak megnőtt,¹³¹¹ a vár még tartja magát, egészen szeptember 25-én bekövetkezett feladásáig. Már a párkányi csatavesztést is, de különösen a védelmi szempontból kulcsfontosságú Érsekújvár török kézre kerülését a vár parancsnokának, Forgách Ádám dunáninnyi kerületi főkapitánynak róta fel az akkori közvélemény.¹³¹² A vár feladását követően kialakult helyzet, az akkoriak elmarasztaló ítélete, de főként a főkapitány szerepének és

¹³⁰⁹ R. VÁRKONYI 1984, 364; *Mars Hungaricus* 1989, 477/210. j., valamint Vitnyédy beszámolójaként: *Vitnyédy István levelei*. II., 339. sz. levél, 122–123. A politikai és személyi körülmények, valamint a Zrínyi tisztéről, parancsnoki szerepvállalásáról szóló – tbk. a Haditanácscsal folytatott – tárgyalások összegzését újabban ld. PÁLFFY 2007a, 271–275; PÁLFFY 2007b, 136–140; DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010, 787–788.

¹³¹⁰ Az addigi álláspontok és a vonatkozó irodalom teljes áttekintése mellett Zrínyi katonai parancsnoki hatáskörét és megnevezését is tisztázza PÁLFFY 2007a, 268–276, különösen ld 275; továbbá PÁLFFY 2007b, 132–140, különösen ld. 140.

¹³¹¹ A török augusztus 7-én aratott párkányi győzelméhez vö. *Mars Hungaricus* 1989, 124–125; PERJÉS 1989, 47–48, 51; G. ETÉNYI 1995, 104.

¹³¹² Érsekújvár ostromának és feladásának nemzetközi visszhangjára az egykorú publicisztikai irodalom elemzésével alapvetően ld.: G. ETÉNYI 1995. Ebben különösen Forgách szerepének negatív megítéléséről, valamint a vár feladására és a párkányi vereségre vonatkozó egyoldalú nemzetközi propagandáról: 108–110, 114–115, Forgách szökéséről, elfogásáról, valamint az érsekújváriak véleményéről miszerint a vár feladása indokolatlan volt: 119; ÓVÁRY 1901, 204–206, Nr. 1272, 1273, ill. 1279, itt lásd Chiaromanni jelentését Érsekújvár elestéről, Forgách szökési kísérletéről, a vele szemben felmerült „gyanúokokról”, valamint a vár feladása ügyében folytatott vizsgálatról; Ezen idők módja szerint való Mars, in: *Mars Hungaricus* 1989, 343, 350–351, Forgách személyiségének és katonai képességeinek erősen kritikus jellemzésével. A hazai véleményekre ld. G. ETÉNYI 1995, 117, egy külföldi hírlevél arról tudósít, hogy Pálffy Miklós Forgáchot teszi felelőssé a párkányi veszteségekért; *Vitnyédy István levelei*. II., 327. sz. levél, 104–105, Vitnyédy a párkányi csatavesztés kapcsán írja Forgáchról; Uo. 328. sz. levél, 107, ugyanerről Zrínyinek; *Mars Hungaricus* 1989, 123, itt Forgáchot Esterházy „legtöbbször igen szerencsétlen”-nek mondja, ezzel együtt a következőkben (124) megértőbb hangon adja elő a párkányi csatavesztés történetét; ld. ugyanott a 475/105, ill. 478/127. jegyzeteket, utalással Wesselényi 1663. október 4-én Forgáchnak írt keserű hangú szemrehányó levelére (lelőhelyét ld. *Magyarország története 1526–1686*, 1106), valamint szintén Wesselényi állásfoglalására ugyanott a 497/315. jegyzetben.

felelősségének megállapítására indult egy évig tartó vizsgálat,¹³¹³ mi tagadás, erősen megkérdőjelezi Forgách kiemelt részvételét egy olyan ábrázolásban, amelynek egyik fő gondolata az országot fenyegető török veszély elhárítása volt. S végül, de nem utolsó szempontként említve: nagyjából ekkorra teszi a kutatás Wesselényi, Zrínyi, és Nádasdy szövetséglevelének megfogalmazását, az 1663 őszen végbement politikai megújulás dokumentumát is.¹³¹⁴ Vagyis az 1663-as év szeptemberének eseményeiből kirajzolódó történelmi–politikai helyzet mindenképp a megrendelés *ante quem*jének tekinthető.

Mindennek azért van különös jelentősége, mert ebbe az időhatárba illeszkedik a megbízás valószínűsíthető alkalmá is. Az oltárkép festője, a flamand *Jan Thomas* (1617–1678), akinek személyére a leírtak korábbi közlésekor már javaslatot tettem,¹³¹⁵ már dokumentáltan Bécsben működött ekkor; ott kérte őt fel Nádasdy a kép elkészítésére, ami így Thomas legkorábbi bécsi munkáinak egyike lett. Az országbíró augusztus második felében járt a császárvárosban, egy Pozsonyban megtartott tanácskozást követően, amelyre augusztus 20-án került sor.¹³¹⁶ Bécsbe való útjának okát és érkezésének pontos idejét nem tudjuk, csak azt, hogy friss híreket közvetített Érsekújvár vesztésre álló helyzetéről; ezekről a brandenburgi választó követe, *Andreas Neumann* számolt be *Frigyes Vilmos* választófejedelemnek augusztus 25-én írt levelében. A Nádasdytól származó információ mindazonáltal ekkor már pár napos lehetett, mert *Neumann* újabb értesülés gyanánt közli azokat az Érsekújvárról szóló híreket, amelyek előző napon (24-én) jutottak a tudomására.¹³¹⁷ Vagyis az országbíró valamivel

¹³¹³ Forgách leváltására, ill. Érsekújvár feladása miatti győri fogvatartására és az ügy vizsgálatára: *Mars Hungaricus* 1989, 184; ÓVÁRY 1901, 206, Nr. 1279, Chiaromanni 1663. november 30-án írt jelentése, miszerint Érsekújvár megadása ügyében vizsgálat folyik; BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom 1910, 502, tbk. arról, hogy miután Forgáchot elfogták, Győrben egy évig vizsgálati fogságban tartották; G. ETÉNYI 1995, 131/58. jegyzet, ugyanarról, a vállalási jegyzőkönyv lelőhelyével.

¹³¹⁴ R. VÁRKONYI 1984, 368.

¹³¹⁵ BUZÁSI 2005. *Jan Thomas* életéről és működéséről (grafikusként elsősorban a mezzotintó-technika egyik legkorábbi művelőjeként) alapvetően: HAJDECKI 1907, 11–12, életrajzi dátumait források alapján korrigálja és életrajzát elsősorban bécsi időszakára nézve adatokkal egészíti ki; WURZBACH, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Bd. II., 709–710, műveiről, főként grafikai tevékenységéről; *Biographie Nationale publiée par l'Académie Royale ... de Belgique* 25. Bruxelles 1930/1932, col. 92–101; THIEME–BECKER 33 (1939), 64–65; DE MAERE, JAN – WABBES, MARIE: *Illustrated dictionary of 17th century Flemish painters*. Ed. by Jennifer A. Martin. Bruxelles 1994, 392–393; *Le dictionnaire des peintres belges du XIVe siècle à nos jours*. Bruxelles 1995, 954–955. Működésének magyar vonatkozásaival kiegészített életrajza: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 360–361 (GALAVICS GÉZA); GALAVICS 2004; GALAVICS 2005; GALAVICS, GÉZA: *Niederländer in Wien – Auftraggeber aus Ungarn. Ein unbekanntes Modello für ein Altarbild des Rubens-Schülers Jan Thomas (1669)*. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 55/56 (2006/2007) 2007. Munkáinak műfajokra és képtípusokra bontott részletes áttekintése bő irodalommal: BUZÁSI 2005, 270–273, illetve a 281/124–128. j., a 282/129–130. j., és a 282/134–135. jegyzetekben.

¹³¹⁶ Vö. TOMA 2005, 146, továbbá Nádasdy levele Esterházy Pálnak Pottendorfról, 1663. augusztus 17-én (pénteken), tbk. arról, hogy hétfőn (azaz augusztus 20-án) Pozsonyban kell lennie, MNL OL P 125, 3252. A levélre Toma Katalin hívta fel a figyelmemet, köszönöm neki.

¹³¹⁷ MARCZALI HENRIK: Regesták a külföldi levéltárakból. A török magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. II. *Történelmi Tár* 3 (1881), 128, Bécs, 1663. augusztus 25., *Neumann* jelentése.

augusztus 25. előtt érkezhetett, s augusztus 26-ig tartózkodott Bécsben. Onnan való elutazása dátumát Esterházy Pálnak 27-én már Pottendorfról keltezett leveléből tudjuk, miszerint előző nap érkezett haza.¹³¹⁸ A legfeljebb 3-4 napos bécsi időzés elegendő lehetett a festőnek szóló megbízás lebonyolítására, amit azért is indokolt erre a pár napra feltételeznünk, mert Nádasdy ezt követően már csak szeptember végén jutott el ismét Bécsbe, igaz, ekkor hosszabb időre: szeptember 26. és december 1. között több adat is szól ottlétéről.¹³¹⁹ A kép megrendelése szempontjából azonban ez a későbbi időszak Forgách kompromittálódása miatt nem jöhet szóba, mivel a főkapitány a kortársak és a közvélemény rosszallásától kísérve október első napjaitól több hónapig sorozatban volt méltatlan helyzetek (szökési kísérlet, letartóztatás, vizsgálati fogság, haditörvényszék) részese.¹³²⁰ Nem feltételezzük, hogy Nádasdy ilyen körülmények mellett vállalta volna, hogy személyével hiteltelenné tegye a sürgető törökellenes szövetség üzenetét hordozó festmény gondosan megtervezett ikonográfiai programját.

A Köpenyes Madonna-oltárkép datálásához Thomas *œuvre*-jéből is segítséget kaphatunk. A megfestés általam javasolt ideje egybeesik annak a nagyméretű allegorikus jelenetnek a készítésével, amely 1663-ra datálva a festő első hivatalos feladata volt azt követően, hogy még bécsi színrelépése előtt, frankfurti koronázásán megörökítve I. Lipót császárt, 1658-ban udvari festő címet kapott.¹³²¹ Úgy tűnik, ez ténylegesen is csak egy titulus volt, állandó javadalmazás és – a műveiről tudottakból ítélve – rendszeres megbízások nélkül.¹³²² A festmény I. Lipótot trónon ábrázolja, amint birodalma országait, valamint a négy földrészt megszemélyesítő nőalakok hódolatát fogadja.¹³²³

¹³¹⁸ TOMA 2005, 146/540. j., említve Esterházyhoz 1663. augusztus 27-én írt levele, MNL OL P 125, 3253.

¹³¹⁹ Ld. Nádasdy Ferenc itineráriuma, www.barokkudvar.hu

¹³²⁰ ÓVÁRY 1901, 204–206, Nr. 1272 (1663. október 6.: a vár átadása, Forgách szökési kísérlete), Nr. 1273 (október 13.: a Forgáchcsal szemben felmerült gyanúokról), Nr. 1279 (november 30.: az Érsekújvár feladása ügyében folytatott vizsgálatról). Forgách győri elfogása utáni vizsgálati fogságáról: G. ETÉNYI 1995, 131/58. j. A vár elestének és a védelem kapitulációjának egykorú nemzetközi sajtóvisszhangjáról újabban G. ETÉNYI 2014, 100–104.

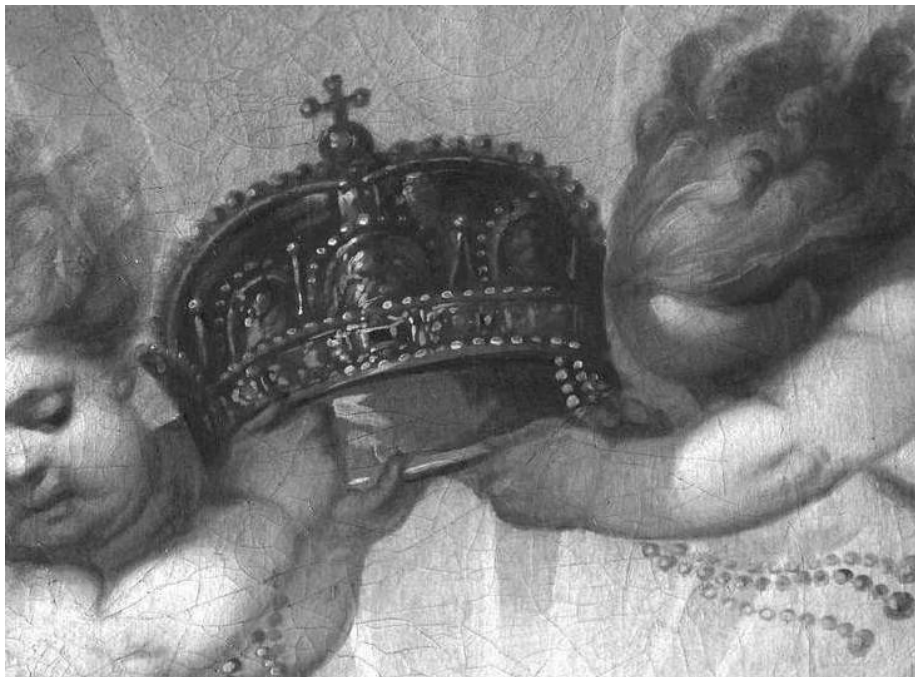
¹³²¹ A portréra ld. HEINZ 1963, 172–173, 201. kép. Reprezentatívabb félalakos változata 1659-re datálva és az uralkodónak ajánlva (ld. Courtauld Institute of Art, Witt Library, Fotótár).

¹³²² Jan Thomas neve kifizetési tétellel nem szerepel az udvari kifizetési könyvekben. (Ld. ÖStA AVA FHKA HKA HZAB, online forrásadatbázis). Kapcsolata az uralkodócsaláddal valószínűleg a Brüsszelben élő Lipót Vilmos főherceggel való ismeretségére vezethető vissza. A főherceg megvásárolja 1656-ra datált Bacchus diadala-képét, 1658-ban megfesteti vele portréját, később pedig másolatokat készített olajban és mezzotintóban (időközben Bécsbe került) képtáráról és annak darabjairól. A főhercegi gyűjtemény 1659-ben Bécsben felvett leltára több kabinetképét említi, de szerepelnek művei a császári gyűjtemény 1750. évi leltárában is. Mindezekre részletesen irodalommal: BUZÁSI 2005, 282/130. j.

¹³²³ Olaj, vászon, 250 x 374, Inv. Nr. 2255. Jelezve (Wurzbach alapján): „Joannes Thomas. Fecit 1663.” Wien, KHM, letétként az Innsbrucki Egyetemen. ILG, ALBERT: Schloß Schrackenberg in Steiermark. *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 22 (1896) 201; FRIMMEL 1898, Bd. I. Lief. II., 169, Bd. I. Lief. IV., 535; WURZBACH, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Bd. II., 709; HEINZ 1963, 209, 158. sz.; GALAVICS 2005, 20, valamint 3. kép. A festmény korona-részletének fotóját Galavics Gézának köszönöm.

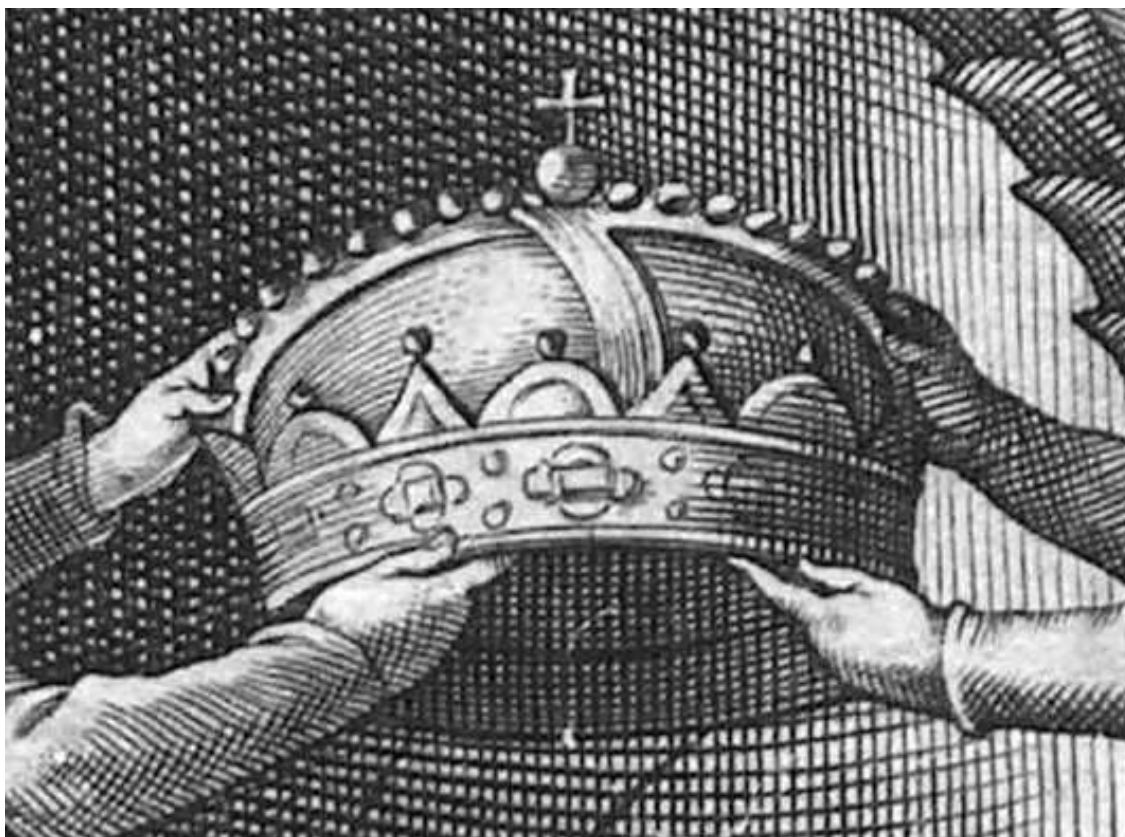
Jan Thomas: I. Lipót fogadja a földrészeket és a monarchia országait képviselő allegorikus alakok hódolatát, 1663, (részlet). Wien, KHM, letétként Innsbruck, Egyetem

Jan Thomas: Köpenyes Madonna, 1663, részlet a koronával. Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár

A reprezentatív allegória néhány portrészertű ábrázolással „történeti eseményképnek” tűnik, s ennyiben némileg rokon a *Patrona Hungariae* alsó régiójával. Mindenesetre Thomas eddig feltárt *œuvre*-jében mint reprezentatív nagyalakos jelenet, a festmény a Köpenyes Madonna legközelebbi analógiája, ami egyéb téren is kapcsolódik a magyarországi oltárképhez. A császárnak hódoló, balra megjelenő országallegóriák közt Csehország és Ausztria mellett a Magyar Királyságot megszemélyesítő nőalak kezében a magyar koronát látjuk. Méghozzá olyan részletekkel, amelyek ekkor a *Mausoleum Szent István*-ábrázolásán voltak elérhetőek, illetve a *Patrona Hungariae*-oltárkép angyalok hordozta koronáján, amelynek mint említettem, a Szent István-lap lehetett az inspirációs forrása. Mindazonáltal egyik sem pontos előzménye a császári *Huldigungsbild* koronaképének, csupán jellegzetes, meghatározó részletek forrásának tartható. Vagyis a Szent István-metszetlap koronájáról származik a felül szabályos félkörívnek megfelelő *corona latina*, valamint az, hogy a csúcsdíszeket csupán egyetlen gyöngy díszíti, míg a festményen megjelenő felségjelvényről a gömbökben végződő gyöngysor-csüngődíszeket vette át, továbbá azt, hogy a *corona graeca* középső, homlok fölötti ívelt lemezén a bécsi képen is egy elnagyolt figura jelenik meg. Mindkét magyar előképről eredően viszont közös, hogy az abroncsot pántszerű, ötvösművű rátételek gazdagítják s ezek a *Mausoleum Szent István*-ábrázolásán láthatóval egyező módon, kettős gyöngypárokkal váltakoznak.

Anélkül, hogy készítési sorrend felállítására törekednék, úgy gondolom, annyit ki lehet mondani, hogy a két kép megfestése 1663-ban igen közel esett egymáshoz, s hogy

Ismeretlen metsző: Az 1663-ban megjelent *Mausoleum Szent István*-ábrázolásának részlete

Thomas a hivatalos munkában, az országai hódolatát fogadó I. Lipót-jelenet kivitelezésében azokra az előképekre támaszkodott, amelyeket a *Patrona Hungariae*-képen ábrázolt magyar koronához Nádasdytól kapott. (Mert ne feledjük, a *Mausoleum* csak 1664-ben jelent meg!) Ebből a szempontból is figyelmet érdemel, hogy az állandó bécsi jelenléttel csak 1663-tól kimutatott festő¹³²⁴ első magyarországi megrendelői közt a mondottak szerint ott találjuk Nádasdy Ferencet is, közel egyidőben Zrínyi Miklós Thomasnak adott portrémegbízásával, amit az irodalom *Gerhard Bouittats* (1630 k.–1668 után) 1664-re tehető metszete alapján datált eddig az 1662., illetve 1663. évre.¹³²⁵ Mindenesetre a bécsi művészeti életben járatos magyar főurak közül Zrínyi mellett Nádasdy az elsők között fedezte fel a Flandriában (és feltehetően Itáliában) iskolázott, nem sokkal korábban érkezett festőt, akit mindjárt feladattal is ellátott. S akinek nem csak ekkor de mint arról szó volt, adatoltan a letartóztatásáig juttatott megbízásokat.

VI. 5. A KÉP EGYKOR ÉS MA

Az elmondottak után jó okkal tehető fel a kérdés: hová és mi célból készült a kép? A 20. századból ismert elhelyezés másodlagos, erről alább még szó lesz. Ami pedig későbbi sorsával és oltárra kerülésével kapcsolatban eddig tudható, illetve kikövetkeztethető, aszerint a 17. század folyamán nem volt liturgikus funkcióban. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy eredetileg nem arra szánták.

A fent vázolt személyes jellegű és napi politikát érintő utalások miatt szívesen mondanám azt, hogy a festmény eseményképnek készült, ha nem lenne az égiek részvétele az ábrázolásban olyan meghatározó szerepű. Másrészt az is igaz, hogy a hazai képi hagyomány és a már ekkorra kialakult ikonográfiai nyelvezet ebben az időben nemigen adott másfajta lehetőséget a török veszély elleni összefogás képzőművészeti megfogalmazására. Figyelembe véve viszont, hogy a festmény minden bizonnyal egy ferences templom számára készült, a kompozíció, valamint a képtípus jellemző vonásai alapján a *votív*-szándék sem zárható ki. Több indok is szól ez utóbbi lehetőség mellett.

Nádasdy Ferenc 1663. július 10-én írta meg többször hivatkozott végrendeletét, amire az akkoriban keringő hírek alapján egészsége is okot adhatott.¹³²⁶ Vitnyédy leveleiben többször van szó betegségéről, állapota rosszabbodásáról, méghozzá meglehetősen végletes fogalmazásban. „Nádasdy uram halálos betegségben fekszik, csaknem desperáltak is felőle, tegnap ugyan elfeketült volt [...]” – írja június 30-án

¹³²⁴ HAJDECKI 1907, 11; HAUPT 2007, Nr. 1313.

¹³²⁵ Zámek Nelahozeves, Lobkowiczké sbírky. Datálására ld. a festmény első magyarországi közléseit: CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Két Zrínyi arckép Csehországban. *Ars Hungarica* 21 (1993) 159–160; *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 361–364, 149. kat. sz.; (CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA). Újabbán: TÁTRAI 2014, 115–120.

¹³²⁶ Ld. SCHÖNHERR 1888, I. 176–187, II. 369–381, III. 580–591. Nádasdy a végrendelet végrehajtóiként Széchényi György győri, Pálffy Tamás egri, Sennyey István veszprémi püspököket, Bársony György esztergomi nagyprépostot és érseki helynököt, két sógorát, Esterházy Pált és Esterházy Ferencet, vejét Draskovich Miklóst, Csáky István magyar királyi tanácsost, valamint az Esterházy család több tagját, Esterházy Farkast, Jánost és Mihályt rendeli.

Zrínyinek, a július 13-án kelt, ugyancsak neki szóló levele pedig szinte csak ezzel kapcsolatos: „[...] Mostani írásom egyedül csak az, hogy Chameleon [Nádasdy] igen halálos beteg, reménytelen is gyógyulása, valahányszor már holt híre volt és most is hirdetik halálát. [...]”.¹³²⁷ A dolog komolyságára utal, hogy felveti Zrínyinek: „Ha megtalálna halni nem jó volna-e [ha] Ngd” az országbírói méltóságért folyamodna? Nádasdy végrendeletében egy hosszabb, csaknem három évig tartó betegségről van szó, amiből talán ezt követően gyógyult meg.¹³²⁸ Mindenesetre az állapotáról terjedő, majd hirtelen megszakadó hírek, a végrendelet kelte és a kép megrendelésének valószínűsíthető ideje igen közel van egymáshoz.

A személyes vonatkozások egyik vonulata tehát a betegséggel összefüggő *ex voto*-megrendelés mellett szól, ami egyszerre és egyaránt vonatkozhatott Nádasdy életének privát mozzanataira, valamint az országot fenyegető helyzetre. Vagyis akár fogadalmi képnek szánva, akár oltárra készült, megrendelése ugyanúgy összefügghetett az 1663 nyarára jellemző általános félelemmel és az országbíró helyzetet kihasználó személyes ambícióival, mint egészségi állapotával és annak remélt javulásával.¹³²⁹ A kép mai formájából mindenesetre nem következtethetünk eredeti funkciójára, a jelenlegi felül íves oltárképforma ugyanis 18. századi átalakítás eredménye. Ebben egyfelől a festmény 2001-ben történt restaurálásának dokumentumai,¹³³⁰ másfelől a vászon és a kompozíció jól látható csonkítottsága alapján lehetünk biztosak: a kompozíció a 17. században fent szögletesen záródott, s a kép jelenlegi szélessége sem felel meg eredeti állapotának. Ez következik a hiányos oldalsó figurákból, valamint a vászon jobbszélén lévő hosszanti toldásból, ami a fenti saroknál mindössze néhány centi, a pápai kereszt felső harmadáig azonban az is „elfogy”.¹³³¹ Vagyis a kép mindkét oldalán szélesebb volt, mégpedig a toldásból következően mintegy 20–20 cm-rel, ami a rajta megjelenők

¹³²⁷ *Vitnyédy István levelei*. II., 306. sz. levél, 85; 319. sz. levél, 95.

¹³²⁸ R. VÁRKONYI 1984, 362–363; továbbá vö. TOMA 2005, 145, itt tbk. Nádasdynak Bálintffy János részére 1663. június 24-én írt levelére hivatkozva, amelyben ágyhoz kötött betegségéről esik szó. A szerző az országbíró ezt követően készült végrendelete kapcsán megemlíti a forrásközlő Schönherr véleményét, miszerint Nádasdy az ország zavaros állapotán aggódva írt volna végrendeletet (ld. SCHÖNHERR 1888), továbbá hivatkozik R. Várkonyi Ágnes feltételezésére, aki abban látja a végakarát megfogalmazásának okát, hogy Nádasdy tudatában volt a Wesselényi nádor, Lippay érsek, valamint Zrínyi Miklós horvát bán álláspontjához való közeledése súlyával. Ld. R. VÁRKONYI 1994, 115.

¹³²⁹ Talán érdemes utalni arra, hogy a lorettói szerviták templomát is fogadalomból, hosszan tartó betegségből való felgyógyulása emlékére építtette. Ld. MOHL 1900, 618; TOMA 2005, 57–58. A templomot 1659-ben Lippay György esztergomi érsek szentelte fel. Ezzel kapcsolatban ld. TUSOR 2015, XXXVII., valamint e dolgozat II. 4. és 5. fejezeteit.

¹³³⁰ A kép restaurálását 2001 elején Varga Dezső, az esztergomi Keresztény Múzeum restaurátora végezte el. Az ekkor készült restaurálási dokumentum szerint a festményt 1935-ben megtisztították és új vakkeretre, valamint új vászonra vonták. Erről egy felirat tanúskodik a kép hátoldalán, amely közli a restaurátor, Medvey Lajos nevét és a dátumot. 2001-ben a képpel együtt restaurálva lett a festmény (ténylegesen az oltárszekrényhez tartozó) kerete, valamint a keretív felső részét díszítő angyalfej is. Mindezeket a darabokat ma a képtől különváltan a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár őrzi. A restaurálás során volt mód a kép pontos méretének megállapítására is, amely – eltérően a kép korábbi kiállítása alkalmával (*Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 55. kat. sz.) megadott mérettől – helyesen 295 × 164 cm, ld. még *A magyar kereszténység ezer éve*. Kiállításkatalogus. Szerk. Cséfalvay Pál. Budapest 2002, 82, 6.8. kat. sz.

számát bizonyára nem befolyásolta, de a Lippay Jánosnak gondolt figurából több látszott és teljes volt Lippay érsek infulája, valamint Zrínyi Péter alakja is.

VI. 6. HOVÁ KÉSZÜLHETETT ÉS HOVÁ NEM?

Egyet kell értenünk az eddigi véleményekkel abban, hogy egy ilyen tematikával és ilyen kiemelkedő minőségben készült alkotás eredeti helye valamelyik egyházi központban lehetett. Abból kiindulva, hogy a kép ma annak a templomnak az oltárán áll, amelyik korábban a nagyszombati klarissza apácák birtokában volt,¹³³² a kutatás mindeddig úgy vélte, hogy az egyik nagyszombati templom számára készülhetett. Ez a feltevés azonban nehezen illeszkedik a tényekhez.

A képről szóló első forrás, amelyik a festményt már oltárra helyezve említi, a Zichy Ferenc győri püspök által elrendelt 1748. évi igen részletes egyházlátogatás. A templom akkor a szomszédos Móríchidához tartozott (egészen az árpási plébánia 1789. évben történt alapításáig),¹³³³ s minthogy a forrásokban ekkor Móríchida egyházaként szerepel, így hivatkozom rá az alábbiakban magam is. A március 16-án felvett jegyzőkönyv szerint a templomban három oltár állt, a Mennybevett Szűz tiszteletére emelt főoltár (*in honorem Assumptæ in Coelos Virginis*) és két kisebb, Szent Jakab és Szent Klára oltárai.¹³³⁴ E kettő közül az előbbi viselte a templom titulását – a móríchidai templom ugyanis már a középkortól Szent Jakab tiszteletére volt szentelve¹³³⁵ – míg a másik feltehetően a klarisszák tulajdonlásával függött össze. Ismerünk azonban egy korábbi forrást is, amelyet az 1748-as említés alapján valószínűleg szintén a jelenlegi oltárral és oltárképpel hozhatunk kapcsolatba, az 1714. évi egyházlátogatási

¹³³¹ A restauráláskor készült hátoldali felvételekből az derül ki, hogy a fenti félkörív és a kétoldali kiszögelések találkozásánál a kép mögé hajtott vásznon a festett felület minden irányban folytatódik. Azaz a mai állapot egy szögletes vagy legfeljebb felül lesarkított képfelület megcsonkításával jött létre, ami egyébként is jobban megfelelt a 17. századi oltárképformának – már amennyiben a festmény annak volt szánva. A vászon oldalsó toldása jól látható a kép kiállításakor készült színes felvételen is, ld.: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 221.

¹³³² Lásd alább a templom és az oltár történetével kapcsolatban írottakat in: GYURIKOVICS 1829, 20–21; RÓMER 1869, 87; Vö. SCHWARCZ 2003, 16, 193, továbbá: VARGA–REICHARDT 1991, 172: „A prezentálás joga a Nagyszombatban lévő Szent Klára zárda apátnőjét illeti meg. Az általuk követelt jognak más alapja nem lehet, mint az, hogy hajdan a templom az övék lehetett.”

¹³³³ DÓKA 1998, 27. Ugyanitt az áll, hogy 1714-ben Árpás önálló volt, majd a 18. század közepén ismét Móríchida filiája lett. Mászt találunk azonban a mindkét falura kiterjedő 1714-es *canonica visitatio* jegyzőkönyvében, amely szerint ekkor is Móríchida volt az anyaegyház. Móríchidáról ott ez olvasható: „[...] sit Mater Filialis Arpasiensis [...]”, míg Árpásról: „[...] est Filialis Possessionis Moriczhida [...]”. MNL OL X (Mf. 21965.) Győri Püspöki Levéltár, Rábaközi főesperesség, 24. köt. 1714., fol. 1, 2. Itt szeretném megköszönni Mikó Árpádnak a latin szövegek fordításában esetenként nyújtott segítségét.

¹³³⁴ MNL OL X (Mf. 21966) Győri Püspöki Levéltár 30. köt. *Conscriptio Inferioris Districtus Jaurinensis*, 1748., fol. 91. Az egyházlátogatás teljes szövegének magyar fordítása: VARGA–REICHARDT 1991, a Móríchidára és Árpásra vonatkozó rész: 171–175.

¹³³⁵ RÓMER 1869, 34; CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest 1897, 543.

jegyzőkönyv leírását. Ez a teljes liturgikus felszerelést felsorolva a templomban egyetlen oltárról tesz csak említést, amit újnak és megfelelően díszítettnek mond, titulusáról azonban nem beszél.¹³³⁶ Ebből a *canonica visitatió*ból mindazonáltal két fontos dolog is kiderül: a főoltár ekkor új volt, az 1748-as jegyzőkönyvben leírt másik kettő pedig még nem állt. A három oltár tehát nem egyszerre került a templomba, így eredete sem volt feltétlenül azonos.

Az 1714-ben újnak mondott főoltárt talán valóban nem sokkal azt megelőzően állították fel. Legalábbis ez következik az eggyel korábbi, 1698. évi egyházlátogatás vizitátorának tapasztalataiból. Mert jóllehet az ő leírása még a fentieknél is kevesebbet közöl a templomról, annyit azonban igen, hogy okunk legyen feltételezni, rendszeres liturgikus szolgálatot ekkor még nem tartottak benne.¹³³⁷ Az épület, amelynek tulajdonosai ezidőtől még az apácák voltak, a „régizavarok idején” romlásnak indult, habár a vizitátor csekély költséggel újjáépíthetőnek tartotta. Beszámol arról, hogy Mórighida magyar ajkú lakossága jórészt evangélikusokból áll, akik között mintegy 30 éve lelkész működik, míg a katolikus hívek lekipásztori gondozását és a plébánosi teendőket a pannonhalmi főapát utasítására a rend egyik szerzetese látja el.¹³³⁸ Mindent összevetve: kevésbé valószínű, hogy Mórighidán ekkor, a 17–18. század fordulóján egy „új és megfelelően díszített” oltár emelésére sor került volna.

A Köpenyes Mária-kép tehát a 18. század elejéig bizonyára eredeti helyén volt, amire nézve a származását illető korábbi feltevés mentén két templom jöhet szóba, a nagyszombati ferenceseké, illetve a klarisszáké. A ferences templom 17. századi berendezéséről sajnos nincs értékelhető adatunk, egy forrásból, Rédei László 1655-re tehető útijegyzetéből csak annyit tudunk, hogy hat oltár állt benne, a klarisszák ugyanott megemlékelt négy oltáráról alább még szó lesz.¹³³⁹ Mára ezekből egy sem maradt meg. Ezzel együtt annak lehetőségét, hogy elkészülte után egészen 18. század eleji áthelyezéséig a festmény e két templom valamelyikében őrződött volna meg, az 1683. augusztus 9-én Nagyszombatban pusztított tűzvész miatt el kell vetnünk. A tűz

¹³³⁶ „[...] In hoc Pago [Possessio Moriczhida] est Templum honoris Sancti Jacobi Apostoli erectum, utcun'q(em) accomodatum. Habet tectum sed non tabulatum. Olim quidem fuit Consecratum, sed post dirutionem reaedificatum tantum benedictum. Altare est novum com(m)odé ornatum. [...]” MNL OL X (Mf. 21965.), Győri Püspöki Levéltár, Rábaközi főesperesség, 24. köt. *Visitatio Ecclesiarum et Plebaniarum in Archi=Diaconatu Rabensi*, 1714., fol. 2.

¹³³⁷ Ld. MNL OL X (Mf. 849.), Győri Püspöki Levéltár, Győri székesegyházi főesperesség, 18. köt. *Visitationes Canonicae*, 1698., fol. 83. Magyar fordításban a teljes egyházlátogatási jegyzőkönyvet közli: VARGA 1971, uo. Mórighidáról: 218–219. A jegyzőkönyv főapátsági helységekre, így Mórighidára vonatkozó része teljes terjedelemben közölve: ERDÉLYI–SÖRÖS 1902–1912, IV. 868–869.

¹³³⁸ Az ezt megelőző egyházlátogatás, a Liptay Ferenc győri székesegyházi kanonok és rábaközi főesperes által végzett 1696/97 évi egyházlátogatás jegyzőkönyve mind Árpásra, mind Mórighidára nézve alig tartalmaz valamit. A vizitációt ugyanis – ahogy a környék több evangélikus községében – a mórighidaiak nem tették lehetővé. MNL OL X (Mf. 849.), Győri Püspöki Levéltár, Rábaközi főesperesség, *Visitationes Canonicae*, 17. kötet, Fol. 14. Teljes terjedelmű magyar fordítását közli VARGA 1972. A Mórighidára és Árpásra vonatkozó rész: 294.

¹³³⁹ Rédei László *Történeti maradványai 1658–1663*. Közzéteszi Nagy Iván. *Magyar Történelmi Társaság*, XVII. Pest 1871, 10.

ugyanis csupán 58 házat, valamint egyedül a székesegyházat és a jezsuiták templomát kímélte meg.¹³⁴⁰ A város 1683. évi jegyzőkönyvéből származó adatokon kívül a ferenceseket ért csapásról csak szórványos említésekől tudunk. Ezekben azonban utalás történik egy 1666-os korábbi tűzvészre is, amelyben a templom – a kép esetleges otléte szempontjából ugyancsak nem mellékesen – szintén kárt szenvedett.¹³⁴¹ Részletesebb adataink vannak viszont a klarisszák templomára és annak berendezésére vonatkozóan, részben az 1683-as károk idejére, részben az azt követő munkálatokra. Módunk van tehát mérlegelni annak lehetőségét, hogy a klarissza apácák kezén vajon Móríchidára juthatott-e egy reprezentatív, nagyméretű oltárkép, illetve arra alkalmas festmény, amely – amennyiben egyáltalán ott volt – a tűz ellenére teljesen ép maradt.¹³⁴²

A nagyszombati apácák temploma Mária mennybevitelének tiszteletére lett szentelve, 1608-ban állított főoltára is ezt a titulust viselte.¹³⁴³ 1629-ben további két oltár – a Szent Anna és Szent Erzsébet – készül el, majd 1630-ban vagy nem sokkal utána a negyedik, Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina költségén, ennek titulusa nem ismert.¹³⁴⁴ Ezt követően a 17. századra nézve a kolostor igen részletes protokolluma nem beszél további oltárállításról vagy kép elhelyezéséről, jóllehet a kötet negyedik részében, a *Benefactorok* felsorolásában minden jótévő és jótétemény említésre kerül. Nádasdy Ferenc, illetve családtagja neve sehol nem fordul elő. Az 1683. évi tűzvész okozta károk – bár nincsenek részletezve – a rendtörténet alapján komolyak lehettek.¹³⁴⁵ Gondolható ez abból is, hogy a 18. század elejétől sorozatos javításokról, a berendezés megújításáról

¹³⁴⁰ *Tökölyi Imre Nagy-Szombath Királyi Városába lett bemeneteléről* 1818, 4. köt. 57; RÉCSEY VIKTOR: *Tököly Kis-Rómában. Századok* 16 (1882),152; *Dejiny Trnavy*. Red. ŠIMONČIČ, JOZEF–WATZKA, JOZEF. Bratislava 1989, 88.

¹³⁴¹ A Mariánus Rendtartomány Levéltára, VII. 1., MNL OL, P 233, 63. köt. 17. tétel. „Memorabilia Provinciae S. Mariae in Hungaria à primo ortu suo, usque ad annum 1741.” P. F. Anastasius Jankassek által 1741-ben összeállított rendtörténet, vsz. a pesti ferencesek könyvtárából: Fol 17r Conventus Tyrnaviensis S. Jacobo Ap(o)st(o)lo Sacer. „Passus est iterum greve incendium Anno, [lapszálon 1666] sed auxilio Benefactorum restauratur. Simili modo sub Rebellione Principis Emerici Tököli, cum tota civitate conflagratus itegum restauratur. Anno Domini 1683.” KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest 1922, 127, amely szerint az 1666-os tűz nemcsak a nagyszombati konventet, de az egész provinciát sújtotta, tekintettel a könyvtárat ért jelentős károokra. Ugyanott az 1683-as tűzvészről 129–130, valamint ld. Borovszky Samu szerk. *Magyarország Vármegyéi és Városai. Pozsony vármegye*, 1904, 182, amely röviden utal mindkét tüzesetre.

¹³⁴² Varga Dezső, a kép restaurátora megerősített abban, hogy a festményen korábban semmilyen komoly beavatkozás nem történt. Restaurálása előtt is jó állapotban volt, jelentősebb sérüléseket elfedő átfestés nem volt rajta. A képet ért esetleges közvetlen vagy közvetett hőhatás nyomai a festék zsugorodásának következtében ma is láthatóak lennének.

¹³⁴³ Lásd a nagyszombati klarissza apácák alábbiakban többször hivatkozott protokollumát 1745-ből: MNL OL, E 151 Prot. Tyrn. 1745. 27. d. 219. Fasc. 4. Nr.1. „Protocollum à vagy: Jegyző-Könyv; Mely à Nagy-Szombatj Szűz Szent Klára Renden Lévo [...] Apácza Szűzek Boldogságos Szűz Mária Menybevitelének tisztességére felépítettett Klastromához tartozandó; és magában foglalja à régi, és előbbi állapotokat Ezer hat száz tizenennyolcz esztendőűl fogvást; [...] le irattatott egy szegény szerzetes Franciscanus által [...] Ezer hétszáz negyven-ötödik esztendőben, Nagyszombatban, Sz: Jakab Apostolnál.” Fol. 6r. Csak az írott oldalak számozva.

¹³⁴⁴ MNL OL, E 151 Prot. Tyrn. 1745. 27. d. 219. Fasc. 4. Nr.1., fol. 6v, illetve 43v.

¹³⁴⁵ SCHWARCZ 2003, 191.

szólnak a protokollum bejegyzései, mind egy-egy adományozó támogatásával. 1721-re készül csak el – elsőként – az új főoltár Berényi György és felesége költségén, majd 1740-ben további négyet állítanak, s végül 1749-ben kerül sor az utolsó oltár felszentelésére.¹³⁴⁶ Miközben – elsősorban anyagi okokból – ily mértékben elhúzódott a berendezés megújítása, az oltárok elkészítése, azt gondolom, nincs okunk feltételezni a távoli móríchidai templom patronálását az apácák részéről – akik kegyúri jogaikkal és kötelezettségeikkel amúgy sem éltek –, még akár egy oltárkép céljára alkalmas festmény átadásával is.

Hasonló helyzet rajzolódik ki a nagyszombati ferences templom berendezéséről tudottakból is. A festmény 1663. évi készítési ideje körüli vagy azt követő évekre a rendház 1717-től vezetett (de a korábbi időszakot is felölelő) protokolluma nem tartalmaz olyan bejegyzést, amelyet a képpel bármilyen szempontból összefüggésbe hozhatnánk.¹³⁴⁷ Nádasdy, illetve családtagjának neve itt sem fordul elő. Viszont a klarisszák templomához hasonlóan szembeűnő, hogy a 18. század elején sorozatban történnek az oltárállítások, újul meg a berendezés – a tűzvésztől, s az okozott károktól talán nem függetlenül. 1708-as felújítása után a lorettói kápolnát a győri püspök, Keresztély Ágost szenteli fel, 1714 augusztusában hat új oltárt a belgrádi püspök, új oltárkövet kap ekkor a Szent Jakab főoltár is, majd 1717–1718-ban a nagy Kálvária felállítása mellett két további oltár elkészültéről, illetve megújításáról esik szó.¹³⁴⁸ Ezeknek az ismereteknek azonban legfeljebb csak később, a Móríchidára jutott festmény oltárba foglalása kapcsán vehetjük hasznát, a kép 17. századi történetét úgy tűnik, a nagyszombati ferences templommal nem tudjuk összekapcsolni. De ha nem egy

¹³⁴⁶ MNL OL, E 151 Prot. Tyrn. 1745. 27. d. 219. Fasc. 4. Nr.1., fol. 6v: „Anno 1721 [...] egészen uýjonnan csináltatott az Öregh Oltár, Méltosághos Groff Berényi György Urnak [...] és Szerelmes Szives Házas-Társának [...] költségekkel; à mellyet [...] meg szentelt Méltosághos Tinniej Felszentelt Püspök Ghilányi György Úr [...] és azokat az Erekleket zárta-be, à mellyek voltak az előbbenyi Öregh Oltárban, à mely régenten meg mocskoltatott volt.” Megjegyzendő, hogy az oltár azon az 1000 forinton készült, amelyet Berényi György és Ujfalusy Klára leánya, Berényi Klára (később négyszer abatissa) 1710-ben, a rendbe való felvétele alkalmával (többek között) magával hozott. Vö.: uo., fol. 59r. A többi oltár adományozására, készíttetésére, illetve felszentelésére ld. fol. 53v (1713: adomány „egy oltár csinálásáért”), Fol. 55v (1739: a Szent Anna és Szent József oltárookra adomány), Fol. 6v (1740: a Szent Anna, Szent József, Fájdalmas Mária és Szent Erzsébet oltárok építése), Fol. 6v és 7r közötti félíven (1749: az Alcantarai Szent Péter-oltár felszentelése). 1741-ben Berényi Zsigmond pécsi püspök a szószékre adományozott 200 forintot, Fol. 56r.

¹³⁴⁷ ŠAB, Trnava, Františkánsky Kláštor v Trnave, FT Nr. 1. „Prothocollum Venerabilis Conventus Tyrnaviensis, Ad Divinum Iacobum Apostolum Patronum. Conscripta Labore & Industria, Adm. (Re)v(ere)nd(issim)i. Patris Ludovici Kirkaý gvardiani Provinciae Sanctae Sanctae Mariae Hungariae Diffinitoris Habitualis. Anno Domini Currente 1717.” 1875-ig vezetett háztörténet.

¹³⁴⁸ ŠAB, Trnava, Františkánsky Kláštor v Trnave, FT Nr. 1. „Prothocollum [...] Conventus Tyrnaviensis” Fol. 4r (a lorettói kápolna, Esterházy Pál 1000 forintos adományának említésével), Fol. 10r–v (az 1714. évre említett oltárok: a nagy Mária-oltár, Szent Ferenc-oltár, Fájdalmas Mária-oltár, Padovai Szent Antal-oltár, Szent József-oltár, Alcantarai Szent Péter-oltár, Szent Borbála-oltár, valamint a Szent Jakab-főoltár; az 1717. évre: Vérrel könnyező Mária-kegyoltár, a kis Kálvária-oltár; az 1718. évre: a nagy Kálvária-szoborcsoport.) Vö. némelyik ma is meglévő oltárra, a fenti adatok ismerete nélkül: *Súpis pamiatok na Slovensku*. III. Bratislava 1969, 320.

nagyszombati templom számára, akkor vajon hová készült a Köpenyes Madonna-ábrázolás? A választ nem a festmény igencsak hiányos *curriculum vitae*-jéből, hanem az országbíró egy másik donációjából kapjuk meg.

Amikor Nádasdy 1663. júliusi végrendeletében számba vette az általa tett alapítások még függőben lévő feladatait, rendelkezett a ferences barátok győri templomában megkezdett „Öreg oltár” maradéktalan befejezéséről is.¹³⁴⁹ Adományát a győri rendház protokolluma is feltünteti, megadva, hogy a főoltár teljes egészében Nádasdy Ferenc – „magnus Patronus Religionis” – és felesége költségén készült.¹³⁵⁰ A háztörténet az adományozott összeget (1000 fl.) is közli, egyebet az oltárról azonban nem. Pontos témával, de közelebbi helymegjelölés nélkül szerepel viszont *Joachim Sandrart Benjamin Block*ról írt életrajzában, a Nádasdy-megrendelések közt felsorolva.¹³⁵¹ Hogy a kép a győri székesegyház jelenleg is álló Szent István-mellékoltárképével azonos, arról a disszertációban már volt szó.¹³⁵²

Nádasdy Ferencet a győri ferences templom mecénásai közt bőkezű támogatóként említik a források, aki a főoltárra adományozott 1000 forint mellett további 1300 forintot fizetett a festőnek, így az összeg együttesen messze a legmagasabb a templom berendezésére szánt adományok közt.¹³⁵³ Indokolt tehát a Köpenyes Madonna-kép eredeti helyét a rend győri templomában feltételeznünk, főképp mivel az egyetlen ferences templom volt, amelyre Nádasdy műpártolása ezekben az években kiterjedt,¹³⁵⁴ s emellett a győri egyházmegyében található. Amit azért kell figyelembe venni, mert a győri püspök is a kép ábrázoltjai közt van, továbbá mert a festmény későbbi sorsa is ebbe az irányba mutat: nevezetesen, hogy a 18. század elején a győri egyházmegye területén létesített egyik plébánia templomába került. Mindenesetre tény, hogy a ferencesek győri protokolluma a képet sehol nem említi és a főoltárra vonatkozó bejegyzést követően nincs szó Nádasdy további adományáról sem. Magyarázat lehet erre, hogy a festmény talán valóban fogadalmi céllal készült, s mint ilyen nem tekinthető adománynak, sem pedig olyan liturgikus vagy berendezési tárgynak,

¹³⁴⁹ „Az Franciscanus barátoknak [...] az minthogy az győri templomjokban is ha el nem vígezhetném az elkezdett Öreg oltárt, kivánom és hagyom, hogy azt is végben vigyék minden fogyatkozás nélkül.” SCHÖNHERR 1888, 186.

¹³⁵⁰ OSZKK Fol. Lat. 4141, „Prothocollum Venerabilis Conventus Iaurinensis. Divo Stephano Prothomartyri dicati Honori. In quo continentur Omnia acta memorabilia, & notatu digna tam Superiorib(us) quam curiosis Lectoribus. Conscriptore Patre Fratrem Ludovico Kirkaÿ Conventus [...] Immerito Gvardiano, ac Provinciae Marianae indigno Diffinitore Habituali. Anno D(omi)ni 1715,” 4.: „Ill(ustrissi)mus D(omi)nus D(omi)nus Comes de Nadasd, magnus Patronus Religionis dedit flor Pro Majori Altari, quod ex toto curat fieri cum sua conthorali Ill(ustrissi)ma Com(iti)ssa – 1000. (fl.)” Csupán az adományozók nevét sorolja fel, de magát az adományt, illetve azt, hogy mire vonatkozott, nem közli: NÉMETH 1931, I. 100.

¹³⁵¹ SANDRART 1679, Bd. II, Teil III. 74.

¹³⁵² Ld. a disszertáció II. 2 fejezetében.

¹³⁵³ Az adományok felsorolása a protokollumban a 4. oldaltól. A győri ferencesekről szóló újabb rövid összefoglalás (FAZEKAS 2017, 79–80.) a rend támogatói közt Nádasdy Ferencet mint a ferencesek forrásban feltüntetett patrónusát, templomuk főoltárának donátorát nem említi meg.

¹³⁵⁴ Még egy ferences alapításról s ahhoz kapcsolódóan templomról emlékezett meg, a muraközi Belatinban, ennek megépítése azonban a végrendelet szerint 1663-ban még csak tervei között szerepelt. SCHÖNHERR 1888, 186.

amelynek említésére a protokollum általában kitér. De minthogy ebben a feltevésünkben a kép felső részének csonkítottsága, s így az esetleges *votív*-felirat eltűnése miatt nem lehetünk biztosak, fenn kell tartanunk azt a másik lehetőséget is, hogy netán oltárképnek készült, de végül oltárba foglalása nem történt meg. Amiben a berendezés munkálatainak elhúzódása is szerepet játszhatott (ne feledjük, Nádasdy 1663. évi végrendeletekor, évekkal a főoltárkép megfestése után még nincs kész a főoltár retabuluma sem), ahogyan a Nádasdy, Zrínyi és Frangepán perbe fogása majd kivégzése miatt kialakult helyzet is, ami már nem tette lehetővé a kép funkcióba helyezését.¹³⁵⁵ Ezzel együtt fennmaradt, netán arra való tekintettel, hogy a rendház egyik jelentős patrónusa, valamint a (korábbi) esztergomi érsek, a győri püspök, s nem utolsósorban az uralkodó képmása található rajta. S rajtuk kívül még valakié, az előtérben ábrázolt ferences szerzetesé, aki vagy a győri rendház gvardiánja, vagy a mariánus provincia előljárója lehetett. Amennyiben a kép – a pálos és a bencés rend legfőbb képviselőinek analógiáján – az utóbbit ábrázolja, úgy Babcsánszky Didákról, az 1652–1665 között hivatalban lévő provinciálisról van szó.¹³⁵⁶ Életrajzi dátumait – ami pedig itteni ábrázolásához támpont lehetne – nem ismerjük, de a feltevés a renden belüli pozícióiról tudott évszámokkal jól megfér. Először a nagyszombati rendház gvardiánjainak névsorában, az 1643-as évnél találkozunk vele, majd ugyanott az 1648–1651, valamint az 1674–1677 közötti időszakra említik mint a konvent vezetőjét,¹³⁵⁷ ezt követően pedig ismét provinciális 1678–1680-ig¹³⁵⁸ – amely évszámok végül is nem zárják ki, hogy a képen ábrázolt szerzetesben őt feltételezzük.

VI. 7. A MÓRICHIDAI TEMPLOM FŐOLTÁRKÉPE

A móríchidai plébániát valószínűleg 1696-ban, Keresztély Ágost győri püspöksége kezdetén szervezték újjá.¹³⁵⁹ A templom berendezésének kialakítása, főoltárának megépítése bizonyára ahhoz az időszakhoz kapcsolódik, amikor plébániatemplomként kezdett működni. A kép ennek megfelelően vagy 1700–1701 körül, az új püspök

¹³⁵⁵ A protokollum (OSZKK Fol. Lat. 4141, 72) említ ugyan a templomban egy Mária-oltárt „Altare Beatae Virginis Hokburgiana” meghatározással, ennek megrendelőjét újabban Ecsedy Anna Hochburg Jánosban, a győri várórség élelmezési főtisztjének családjában feltételezi. Az oltár Ecsedy forrás-alapú levezetése szerint az Esterházy Pál által alapított (később ismeretlen sorsú) Rózsafüzér-oltár helyére kerülhetett, azt feltételezi, hogy már a 18. század folyamán. ECSEDY 2014, 140/76. j. A protokollum uo. a többi oltárt is felsorolja. A hadélelmezésben több generáción át tisztséget betöltött von Hochburg család tagjairól újabban több adatot közöl SZÉKELY ZOLTÁN: A győri németek Győzedelmes Mária-kongregációja és annak albuma. Kutatási beszámoló. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 353.

¹³⁵⁶ SCHWARCZ 2003, 215–216.

¹³⁵⁷ ŠAB Trnava, Františkánsky Kláštor v Trnave, FT Nr. 52. Spisy. „Series numerica Patrum Guardianorum Conventus Tyrnaviensis Ordinis Minorum S. P. Francisci Provinciae S. Mariae Hungariae ab anno 1610 usque (1881).” Itt nevét Didacus Babesánszky / Babesanszky / Babesanczky változatokban találjuk meg.

¹³⁵⁸ SCHWARCZ 2003, 215.

¹³⁵⁹ Keresztély Ágost hivatali ideje: 1696–1725, valamint ld. DÓKA 1998, 27, 117.

ellenreformációs intézkedéseinek első nagyobb hullámában, vagy pedig közvetlenül a Rákóczi-szabadságharc után kerülhetett a templom főoltárára. A győri egyházmegye ekkor még gyakran protestáns népességű falvait – ilyen volt a 17. század végén Móríchida is – ebben a két periódusban érte utol a század eleji rekatolizáció, amely voltaképp a szabadságharc utáni években teljesedett ki.¹³⁶⁰ A megelőző időszakot nemcsak a harci események, valamint az ott állomásozó és átvonuló katonaság okozta körülmények tették nehezzé – miattuk kényszerültek Móríchida lakói a falu elhagyására –, de az 1709 tavaszán fellángolt és a térséget mintegy másfél évig sújtó pestis is.¹³⁶¹ Talán a mindezeket követő békésebb évek idején került sor a templom oltárának felállítására is, amelynek kivitelezése a helyi viszonyok közt meglehetősen igényesnek mondható. Arra azonban, hogy kinek a patronálásához fűződik, semmilyen támpont nincs, pedig a *canonica visitatiók* a templom és a hozzá tartozó két falu tulajdonosi viszonyairól elég sokat közölnek.

Árpás falu teljes egészében a nagyszombati klarissza apácáké volt a rend 1782-es felosztásáig,¹³⁶² de övék volt Móríchida egy része is, ami mint a premonstreiekhez tartozó egykori kolostori birtok jutott hozzájuk 1601-ben. Ekkor kapták II. Rudolf császár adományaként az addigra elhagyatott kolostort a hozzá tartozó javakkal, valamint a templomot,¹³⁶³ mely utóbbinak azonban tán csak a 18. század elejéig voltak birtokosai. Kegyuraságukra a továbbiakban nincs adat, a nagyszombati klarisszák említett protokollumában sem. Mindenesetre az 1698-as vizitáció idején a templom még hozzájuk tartozik, az 1714., valamint 1735. évi egyházlátogatás jegyzőkönyveiben nem találunk erre utalást, viszont az 1748-as látogatás vizitátora a prezentálás jogára hivatkozva, amely még akkor is a zárda apátnőjét illette meg, már csupán feltételezésként említi, hogy a templom „hajdan az övék lehetett”.¹³⁶⁴

¹³⁶⁰ GECSÉNYI 1977/1978, 384; valamint vö. a címben jelzett időszak egyházlátogatási jegyzőkönyveinek tanulságait feldolgozó tanulmányt FAZEKAS ISTVÁN: A győri egyházmegye katolikus alsópapása 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 35 (1993), 104. Részben az esztergomi primási levéltár aktái alapján: KELEMEN 1931, 14–15, 24, 65–73.

¹³⁶¹ A hadiesemények miatt a közeli erdős vidékre menekült falubeliek később sem tértek vissza, az elhagyott házakat utóbb a Rába áradásai elmosták: GYURIKOVICS 1829, 2. köt., 4–5; RÓMER 1869, 99; VARGA–REICHARDT 1991, 117; GECSÉNYI 1977/1978, 385–386.

¹³⁶² Ld. VARGA 1972, 294; VARGA–REICHARDT 1991, 172.

¹³⁶³ GYURIKOVICS 1829, 20–21; RÓMER 1869, 87; Vö. SCHWARCZ 2003, 16, 193.

¹³⁶⁴ VARGA–REICHARDT 1991, 172: „A prezentálás joga a Nagyszombatban lévő Szent Klára zárda apátnőjét illette meg. Az általuk követelt jognak más alapja nem lehet, mint az, hogy hajdan a templom az övék lehetett.” Ld. MNL OL X (Mf. 21966.), Győri Püspöki Levéltár. 30. köt. *Visitationes Canonicae*. 1748., fol. 90–97, továbbá 21965 doboz, Győri Püspöki Levéltár, Felső győri kerület, 27. köt. *Visitationes Canonicae*. 1735., fol. 26–27. Nem fogalmaz egyértelműen Rómer sem, aki mindvégig a két falu, a hozzájuk tartozó birtokok és egyéb kapcsolódó javadalmak tulajdoni elosztását, illetve – az időről időre megújuló perek folytán – az abban bekövetkező változásokat taglalja, források alapján (RÓMER 1869, 87–97). Ugyanakkor olyan adatokat hoz, amelyek sejteni engedik, hogy a 18. század közepén valamiféle kegyúri kötelezettség még terhelte az apácákat: így az árpási plébánia 1755-től vezetett elszámolási feljegyzéseiben („Liber erogationum et perceptorum”) 1751-ből (!) a templom tetőzetének felújítására szánt összegek közt megemlíti Berényi Klára nagyszombati abatissa hozzájárulását a költségekhez és leírja a templom két harangját, amelyeket feliratuk szerint 1774-ben, illetve 1779-ben többek között Pyber Jozefa, mint abatissa (?) adományozott. Ld. RÓMER 1869, 102–103.

Mórichida falu a 17–18. század folyamán három tulajdonoshoz tartozott. A nagyszombati apácák mellett 1658-tól a legfőbb birtokos Esterházy Ferenc pápai kapitány volt, aki birtokrészét 1671-ben Acsády Pál veszprémi alispánnak adta zálogba, s azt az Esterházyak csak 1724-ben váltották vissza. De kisebb mértékben birtokolta a pannonhalmi főapátság is, a bakonybéli apátsággal való jogfolytonosság révén, amely apátsághoz a középkor folyamán Mórichida egy része birtokként tartozott.¹³⁶⁵

Minthogy feltételezésem szerint a kép eredetileg a győri ferencesek tulajdona volt, lehet, hogy funkcióba kerülése a győri ferencesek syndikusa, Matusek András tevékenységével függ össze.¹³⁶⁶ Ő volt az, aki Keresztély Ágost gyakori távollétei alatt püspöki helynökként az egyházmegye kormányzását ténylegesen ellátta.¹³⁶⁷ Matusek 1699 és 1713 között gyakorolta hivatalát, s mivel az 1714. júniusi egyházlátogatás szerint a mórichidai oltár akkoriban még új volt, felállítására az ő helynöki kormányzása idején, s talán az ő kezdeményezéseként került sor. Vikáriusi tevékenysége során kiemelt figyelmet szentelt ugyanis a plébániák helyzetének és gondozásának,¹³⁶⁸ emellett pedig a győri ferencesek syndikusaként befolyása lehetett az ott őrzött, feltehetően funkcion kívüli kép sorsára is, nevezetesen áthelyezésére a megújuló mórichidai plébániatemplom főoltárára.

Az 1700-as évek elejének formajegyeit mutató, szobrokkal és díszítőfaragványokkal ellátott oltárretabulum alapján mindenesetre arra lehet gondolni, hogy az oltárállításban a ferenceseknek legalábbis közvetítő szerepük volt. A retabulum távoli – és mindenképp igényesebb kivitelezésű – párhuzamai ugyanis a nagyszombati ferences templom 18. század elejéről származó berendezésében található meg. A nagyszombati templom részben ma is álló, a protokollum alapján 1714-re, illetve 1717-re datálható oltárai,¹³⁶⁹ főként pedig szentélyének architektonikusan kiképzett gazdag szobordíszű, szintén ezekre az évekre tehető oldalkapuja a márványhatású építmény architektonikus elemeinek megoldásában, a szobrászi kiképzés némely sajátosságában figyelemre méltó összefüggéseket mutat az Árpáson álló főoltár egészével és egyes részleteivel. De

¹³⁶⁵ Ld. GYURIKOVICS 1829, 20–21; EBENHÖCH 1869, 664; RÓMER 1869, 52, 92; ERDÉLYI-SÖRÖS IV. 203, ill. az eddig említett canonica visitatiók 1696/97-ből, 1698-ból, 1714-ből és 1748-ból, azaz a vizitációk sorrendjében: VARGA 1972, 294; VARGA 1971, 218–219; MNL OL X (Mf. 21965.), Győri Püspöki Levéltár, Rábaközi főesperesség, 24. köt. 1714., fol. 1; VARGA-REICHARDT 1991, 172.

¹³⁶⁶ BEDY 1938, 440. Matusek András egyházi karrierjét 1668-ban még Széchényi püspök indította el, kanonoki kinevezésével, káptalani stallumba helyezésével, valamint avval, hogy rábízta a győri plébánia vezetését. Győrben 1699-től nagyprépost, általános püspöki helynök és ügyhallgató, majd 1708-ban tinnini felszentelt püspök lett. Ehhez járul az újabban közzétett adat, miszerint 1679 és 1681 között a győri Szent Imre-szeminárium előljárója volt. (FAZEKAS 2017, 77.) Pártfogója, Széchényi György esztergomi prímás halálakor Matusek András mondta a gyászbeszédet 1695-ben. 1713 májusában halt meg, miután az évben lemondott a nagyprépostságról.

¹³⁶⁷ KELEMEN 1931, 12–13, valamint a „Keresztély Ágost munkatársai” című fejezetben 22–27.

¹³⁶⁸ Vö. KELEMEN 1931, 24–26.

¹³⁶⁹ Az 1714. évre említett oltárok: a nagy Mária-oltár, Szent Ferenc-oltár, Fájdalmas Mária-oltár, Padovai Szent Antal-oltár, Szent József-oltár, Alcantarai Szent Péter-oltár, Szent Borbála-oltár, valamint a Szent Jakab-főoltár; az 1717. évre: Vérrel könnyező Mária-kegyoltár, a kis Kálvária-oltár; az 1718. évre: a nagy Kálvária-szoborcsoport, ld. „Prothocollum [...] Conventus Tyrnaviensis,” Fol. 10r–v

találhatunk egyértelműbb megfelelést is: az árpási főoltár oromkép-jelenete – az Atyaisten a Szentlélek galambjával –, valamint a nagyszombati ferences templom 1717-ben állított Vérrel könnyező Mária-kegyoltárán lévő nagy Szent Családot ábrázoló oromzati kép között. Annak lehetősége, hogy a győri ferenceseknél őrzött Köpenyes Madonna-kép oltárépítménye szobordíszével együtt a nagyszombati ferences rendház pártfogásában Nagyszombatban készült, mindenesetre magyarázatot adna a kép csonkított állapotára. Nevezetesen arra, miként volt lehetséges, hogy az oromzatos lezáró Mária-monogram, valamint az oromkép ikonográfiája szerint is egyértelműen e festmény számára épített oltárba – pontosabban a retabulum részeként készült díszkeretbe¹³⁷⁰ – végül nem fért bele (esetleg mérési hiba folytán?) az addig máshol őrzött 17. századi oltárkép. Vélhetően ez volt ugyanis az az ok, ami a festmény nem jelentős mértékű, de mégis zavaró kétoldali megcsonkításához vezetett.

Az elmondottak alapot adnak arra, hogy a főoltár-építmény kivitelezését a ferencesekhez kössük, netán közvetlenül a nagyszombati rendházhoz. A ma is Árpáson található 17. század végi Szent Jakab-oltárkép ugyanis egyenesen az ottani ferences templomból származhatott el, talán ettől a pártfogástól nem függetlenül. A szent egészalakos ábrázolása a rajta lévő donációs felirat szerint nagyszombati eredetű, erre utal, hogy adományozója, Leopold Zigler és felesége, Anna Vutz a kép állítását (tán fogadalmi céllal) a város történetének egyik nehéz időszakához, Thököly 1683/84-es fennhatóságához köti.¹³⁷¹ A festmény az 1683-as tűzvészt követően készült, s eredetileg az ottani Szent Jakab ferences templomban állhatott. Esetleg a titulus azonossága folytán jutott 1714 után a mórachidai Szent Jakab-templomba, s került még a klarisszák kegyurasága idején mellékoltárra, ahol az 1748-as *canonica visitatio* mint a Szent Klára-oltár *pendantj*át említi. Hogy e kettőt mikor, s mi okból váltotta fel a ma álló 18. század végi Szent Ferenc-, illetve Szent Erzsébet-oltár, nem tudni. Mindenesetre a Szent Jakab- és Szent Klára-oltárokat a Boldogságos Szűz főoltárával együtt az 1875. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve még a helyükön említi¹³⁷²

¹³⁷⁰ A kétoldali aranyozott díszléccel ellátott, barnára festett széles díszkeret egyértelműen a 18. század elején készült oltárépítményhez tartozik, s nincs eredetileg köze a 17. századi képhez. Ezt nemcsak a keretprofil, valamint a ráerősített díszítmények oltáron másutt is megtalálható részletei igazolják, de az is, hogy az Atyaistent ábrázoló oromképnek a főoltárképpel egyező profilú és festésű, csak éppen faragványdísz nélküli kerete van.

¹³⁷¹ A képen jobbra, a festett kőposztamens alján: „Leopoldu(s) / szigl.[er] op(p)ilio Tekelensis, ejus(dem) / conthoralis A(n)/na Vutz ping(i) / curarunt.” A kép donátorainak nem akadtam a nyomára, sem az 1682 és 1686 közötti évek nagyszombati adókönyveinek átnézésével (ŠAB, Trnava, Magistrat Trnava III.b/84: Liber Impositionalis Ao 1682; III.b/85: Liber Impositionalis, Thökölyana Impositio Ao 1683–1684.; 1686-ig vezetve), sem pedig a város igen gazdag végrendeleti anyagában (ŠAB, Trnava, Magistrat Trnava, Testamenty 1511–1874, Inventar). Pozsonyban ugyan élt egy Ziegler nevű család, de Lipót keresztnévű tagjára vonatkozó adat nem szerepel az általam használt kötetben, amely Pozsony 1624-es lakossági összeírása alapján veszi számba a város akkori családait és 17. századi leszármazottaikat: FEDERMAYER 2003, 88.

¹³⁷² MNL OL X (Mf. 21795.), Győri Püspöki Levéltár, „39 cím” köt. „Acta visitationis generalis [...]” Parochia Árpás. 1873. A látogatás kötetén szereplő időpontja: 1875. június 23., fol. 1: “[...] altaria habet 3. nempe principale cum tabernaculo in honorem S^{ti} Jacobi apostoli, aliud in honorem B. M. V. tertium autem ad S^{tam} Claram [...]” Ebből a leírásból az derül ki, hogy noha a szentélyben valószínűleg akkor is a Boldogasszony-oltár állt, a templom védőszentjének szentelt Szent Jakab-oltárt használták főoltárként. Az eggyel korábbi, 1831-es vizitáció, szintén három

A Köpenyes Madonna-képről szólva végezetül nem térhetünk ki az elől a szembetűnő tény elől, hogy festője, Jan Thomas kevés kivétellel szignálta és többnyire datálta is műveit. Aminek a festményen nyoma sincs, s ez ellentmondani látszik a szerzősége vonatkozó meghatározásnak. Pedig nincs kizárva, hogy egykor jelzett volt, a festmény jelentősége és kvalitása okán erre nagyon is adott a lehetőség. A mesternév hiánya éppenséggel a kép 18. század eleji sorsával függhet össze, azzal, hogy oltárba foglalásakor kétoldalt jelentősen megcsonkították. Mintegy annyival, amekkora helyet egy valamikori szignatúra elfoglalhatott.

VII. AZ ORSZÁGBÍRÓ ÉS A 17. SZÁZADI RENDI NEMZETI IDENTITÁS IKONIKUS METSZETSOROZATAI: WIDEMAN *ICONES*-KÖTETE ÉS A *MAUSOLEUM*

Kevesebb, mint másfél évtized különbséggel jelent meg az a két metszetsorozat, amelynek magyarországi arcképfestészetre gyakorolt hatását a kutatás eddig elsősorban a portréikonográfia szemszögéből vizsgálta és értékelte. A magyar előkelőket megörökítő, *Elias Wideman* (1619–1652) nevével fémjelzett kiadványt (modern kori elnevezéssel *Icones illustrium heroum Hungariae*) egy három részes, egyenként száz portrét tartalmazó sorozat utolsó darabjaként 1652-ben Bécsben adták ki,¹³⁷³ míg a magyar vezérek és királyok ábrázolásait tartalmazó *Mausoleum* Nádasdy Ferenc országbíró költségén 1664-ben, Nürnbergben jelent meg.¹³⁷⁴

oltárról ír, de titulus nélkül. Ld. MNL OL X (Mf. 21967.), Győri Püspöki Levéltár, 37/1. köt. Visitationis canonica Parochiae Árpás. 1831., fol. 7. Az 1875-ös látogatás vizitátora egyébként megemlíti, hogy a templomot 1831-ben restaurálták. Az oltár irodalma többször szól arról, hogy az oltárképet később a Szent Jakab-kép fedte el, az 1875-ös leírás szerint azonban a főoltáron még akkor is a Köpenyes Madonna-kép volt látható. Hogy mikor került eléje a keretével együtt is kisebb Szent Jakab, amelyet csak a templom 1930-as évek közepén kezdődött felújításakor távolítottak el, nem tudni. Ezt követően önálló függőképként a szentély északi falára helyezték (LÁSZAY 2000, 4, 10.). Mivel a Köpenyes Madonna 2001–2002-es kiállítását és restaurálását követően biztonsági és állagvédelmi okból nem került vissza Árpásra, hanem a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár állandó kiállításán helyezték el, a templom titulusának megfelelő, ám lényegesen kisebb (kb. 250 × 160 cm) Szent Jakab-kép lett ismét a főoltár képe.

¹³⁷³ Mindhárom részt tartalmazó, egybekötött példány: RMK III. 1662a/1. Az első részhez tartozó címlapon, ami mindhárom közös címlapjának is tekinthető: „Comitivm Gloriæ centvm Qva Sangvine Qva Virtvte Illvstrivm Herovm Iconibvs Instrvctvm et Excel(lentissimi)mo ac Illvstrissimo Heroi D. D. Ioanni Christophoro Com(iti) â Pvchaim Lib(er) Baro in Göllersdorff etc. [...] (Wien) 1646.”. A második kötet (Wien 1649) címlap nélkül jelent meg, címképen „Honor Sacrum” jelmonddal. A harmadik, eredeti címmel nem rendelkező kötet modern kori elnevezése: „Clarissimorum Hungariae Heroum Icones” (Wien) 1652. Hasonmás kiadása (App. H. 848. példány alapján): WIDEMAN 1652/2004, Rózsa György tanulmányával: RÓZSA 2004. A sorozat művészettörténeti szempontú feldolgozása: RÓZSA 2006, függelékében az 1652-ben megjelent kötet metszeteinek felirataival s azok fordításával, valamint RÓZSA 2006a, 104–117, ez utóbbi függelékében a három kötet ábrázoltjainak névsorával. A három rész legújabb összefoglalása GÖDÖLLE 2008, 284–287.

¹³⁷⁴ „Mausoleum Regni Apostolici Regum & Ducum. Norimbergæ [...] A. O. R. MDCLXIV.” Hasonmás kiadásának bibliográfiai adatait ld. Rózsa György abban szereplő tanulmányánál:

Wideman 1646-ban, valamint 1649-ben, *Comitium gloriae centum* címmel közreadott kiadványának önálló ikonográfiájú harmadik kötetében a reprezentatív palettát a nemesi rend különböző rétegeihez tartozók alkotják, a világi és egyházi elit, a magyar közélet és politika meghatározó tagjaiból válogatva: országos főméltóságok, a katolikus egyház és a szerzetesrendek vezetői, állami tisztségviselők, a vármegyei és a katonai vezetés képviselői egészen a végvári kapitányokig bezárólag. Az arcképsor a 17. századi Magyar Királyság rendi társadalmának keresztmetszetét adja, a válogatás elsődleges és kizárólagos szempontjaként az uralkodóhoz való hűséggel, míg a katonai szereplők kötetbeli markáns jelenléte annak leképezése, hogy milyen mértékben jelentett kohéziós erőt a nemesség felelős tagjai számára az oszmán hatalom általi fenyegetettség. A háromrészes kiadványsorozat mecénása a Pálffyakkal rokonságban álló magyar indigena, Johann Christoph Puchheim tábornagy volt, az Udvari Haditanács alelnöke, azt megelőzően 1639-től pedig több mint egy évtizedig Komárom várának főkapitánya – őrá a dolgozatban már többször esett szó.¹³⁷⁵ Lényegét tekintve ez a magva a sorozat létrejöttével és tartalmi jellemzőivel kapcsolatban általában tett megállapításoknak, kiegészítve azzal a meglátással, hogy a három centuria időzítése (az 1646., 1649., 1652. évekre), s benne a katonai vezetők magas száma, jellemzően beleillik a harmincéves háborút lezáró béketárgyalások idejének politikai hangulatába.¹³⁷⁶

Puchheimnek a kiadásban betöltött szerepét nem ismerjük pontosan, de abból, hogy az első két rész 200 portréja közé csupán 18 magyar személy került be, két következtetés is levonható: vagy a válogatásra volt jelentős befolyása a mintegy 80 %-ban osztrák, illetve birodalmi arisztokratákat tartalmazó portrészorok összetételekor, vagy pedig Wideman Puchheim preferenciái szerint állította össze az ábrázoltak sorát, arra való tekintettel, hogy a kiadványok az ő költségén jelentek meg. S noha a harmadik kötet ajánlása ugyancsak neki szól (ám egyértelműen csak a kiadás anyagi támogatójaként említi),¹³⁷⁷ változatlan szerepét megkérdőjelezi, hogy ebben a sorozatban kizárólag a Magyar Korona alá tartozó részek előkelői kaptak helyet. De tartalmi tekintetben a harmadik kötet egyéb módon is eltér az előző kettőtől. A harmincéves háborúban komoly érdemeket szerzett Puchheim az elsőbe 51 katonai vezető ábrázolását vétette fel, a második kötet pedig teljességgel a Habsburg Monarchia hadseregébe tartozóknak lett szánva. A harmadik rész magyar portrészora ezzel szemben csak 40 katonai vezető ábrázolását tartalmazza, viszont 17 portréval jelentős helyet kaptak benne az egyházi méltóságok, ellentétben az előzőekkel, amelyekben összességében két egyházi személlyel találkozunk. A magyar témájú centuriára nézve Puchheim csökkenő szerepét jelzi családi címerének kötetbeli elhelyezése is, mert amíg

RÓZSA 1991. A mű alapvető feldolgozása: RÓZSA 1973, 13–80.

¹³⁷⁵ Johann Christoph Puchheimhez ld. WINKELBAUER 1999, 127–128. Működésének pontos dátumaira FUNDÁRKOVÁ 2009, XLIII/84. j.; Puchheimre, Nádasdyval való kapcsolatát is érintve: TOMA 2013, 430–431; Komáromi főkapitányi tisztéhez PÁLFFY 1997, 284. Beágyazottságára a magyar arisztokrácia körébe, valamint érdekeik pártfogójának szerepére a bécsi udvarban: VÁRKONYI 2007, 93–97; FUNDÁRKOVÁ 2015, 363–365.

¹³⁷⁶ Az első kötet osztrák ábrázoltjairól, illetve Puchheim kezdeményező szerepéről ld. POLLEROS 2017, 128–131.

¹³⁷⁷ Magyarország híres hőseinek arcmásai. Wideman-rézmetsetek, 1652; Rózsa György tanulmányával (Könyvajánló). In: *Irodalomismeret* 2004. 3. szám, 135, itt az *Icones* latin nyelvű ajánlása magyar nyelven, Zalán-Lipák Sára fordításában.

az elsőben címere a címlap alján is megjelenik, s emellett megrendelőként az első két kötetben teljes oldalas metszetet is kapott, addig a harmadikban már csak a címkép bal sarkában szorított helyet címerének a kompozíció inventora, *Karel Škréta* (1610–1674). Az egész oldalas Puchheim-címer helyére az utolsó kötetben (bár az egyes példányokban nem azonos kötetbeli elhelyezéssel) a magyar korona rézmetszetű képe került. Nem zárható ki, hogy a koncepcióváltást sejtető megoldás összefüggésben van azzal, hogy Puchheim udvari karrierje épp ekkor ívelt fel: Komárom főkapitányi tisztéből 1651-ben a Haditanács alelnöki pozíciójába emelkedett.¹³⁷⁸ Lehetséges, hogy eredeti vállalása, ami ráadásul a sorozat harmadik kötetére már kizárólag magyarországi személyek portréira szorítkozott, kívül került érdekeltségének körén.

VII. 1. RÉVAY PÉTER 1613. ÉVI TRAKTÁTUSÁNAK KORONA-ÁBRÁZOLÁSA ÉS ELIAS WIDEMAN PORTRÉSOROZATÁNAK HARMADIK KÖTETE

A Wideman-irodalom a korona-ábrázolásra eddig úgy tekintett, mint annak a metszetnek a másolatára, amit az augsburgi *Wolfgang Kilian* (1581–1662) Révay Péter Szent Koronáról szóló könyvéhez 1613-ban készített.¹³⁷⁹ A két ábrázolás részletekre és technikai jellemzőkre figyelő gondos összevetése azonban mást mutat.¹³⁸⁰ Mégpedig azt, hogy 1652-ben nem egy másolat jelent meg Wideman kötetében, hanem az eredeti dúcra nyomva újból maga a Kilian-metszet. Az azonosság, vagyis hogy az 1613-ban készült rézdúcot a Wideman-kiadásnál ismételten felhasználták, két ok miatt kerülhetett el a kutatók figyelmét. Az egyik a korona megörökítésében történt változtatás, aminek következtében az *Icones*ben már egy, a korona csüngőinek számát helyesen ábrázoló, így a valósághoz közelebb álló korona-kép jelent meg, míg a gyakran felemlített másik ok, hogy a Wideman-kötetben lévő metszet nincs szignálva. A két dolog valószínűleg összefügg. Lehetséges, hogy az ábrázolás pontosítása, a tartalmának tekinthető változás mértéke volt az oka annak, hogy a rézdúc átdolgozása során eltávolították a koncipiátor¹³⁸¹ Révay, valamint a metsző Kilian nevét. Ezen túlmenően azonban az

¹³⁷⁸ TOMA 2005, 70.

¹³⁷⁹ RÓZSA 2004, 4 (számozatlan oldalon); BUZÁSI 2005, 276/34. j. Révay Péter munkája: RMK III. 1118, „De Sacrae Coronae Regni Hvngrariae Ortvo, Virtvte, Victoria, Fortvna, Annos Vltra DC. Clarissimae Brevis Commentarivs PETRI DE REWA Comitv Comitvts de Tvroc. Avgvstae Vindelivcorvm [...] M.DC.XIII.”

¹³⁸⁰ Erról legutóbb: BUZÁSI 2011, az alábbiakban érintett ábrázolások fotóinak közzétételével.

¹³⁸¹ Itt szeretnék reflektálni arra a még ma is néha felbukkanó feltételezésre, hogy az 1613. évi Kilian-metszet bal sarkát elfoglaló, Révay Péter nevét tartalmazó szignatúra úgy értelmezhető, hogy a metszet az ő rajza, előképe alapján készült. A feltevést ilyenkor arra való hivatkozással fogalmazzák meg, hogy a szignatúra élén álló „D.” a *delineavit* (rajzolta) rövidítése. Most nem térnék ki arra, hogy tudott-e úgy rajzolni Révay Péter, hogy egy ilyen bonyolult kompozíciót létrehozson – ne felejtjük, hogy a szignatúra itt a rajz egészére, nem csak magára a koronára érvényes jelzés (!) –, minthogy erre vonatkozóan semmilyen információnk nincs, de határozott véleményem, hogy nem. Csupán azt szögezném le, hogy ennek lehetőségét kizárja a metsző (sculptor) által megadott jelzések használata, azaz hogy a rajzoló a gyakorlatban a „*delineavit*” rövidítve „*delin.*” vagy „*del.*” változatban szerepel a grafikákon, de „D.”-ként semmiképp; helye pedig a szignatúra végén, a név után van. Amennyiben az előkép kivitelezését mégis a rajzoló

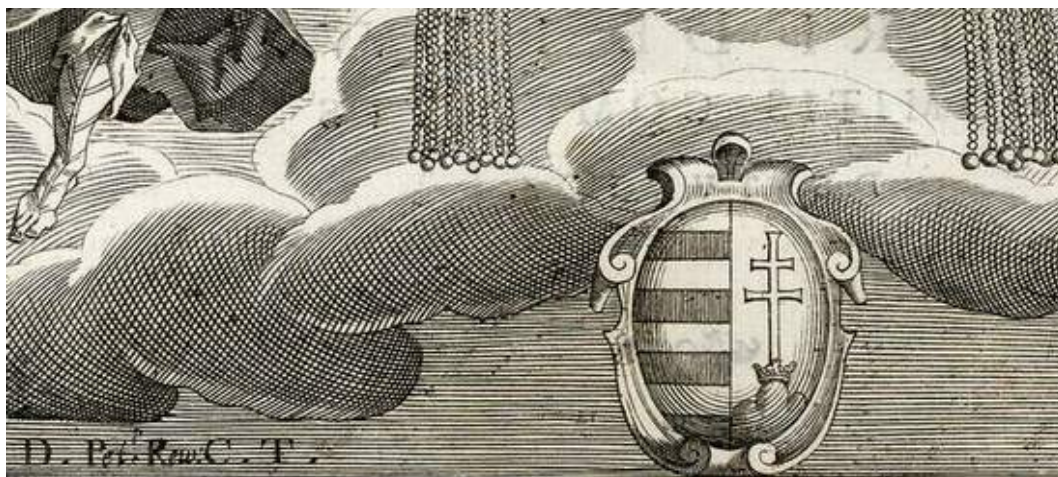
1613-ban készült eredeti levonat a Wideman-kötet számára átdolgozott példánnyal olyan fokon egyezik meg, jellemző, de nem lényegi (s épp ezért a lemez azonosságát bizonyító) részletekben – leszámítva a változtatások helyén, illetve közvetlen környezetében tett szükségszerű vésetbeli korrekciókat –, hogy annak alapján a rézdúc azonossága egyértelmű. Ahogyan erről győzhetnek meg a Wideman által közölt metszeten a sietős átalakítás jól kivehető nyomai is: a korábban 9–9 láncból álló csüngősorok golyós végződésének kicsit alább volt eredeti helye, némelyik golyó ma is látható maradékával, továbbá alul, az eltávolított szignatúrákból egy-egy visszamaradt mélyebb vésetű pont vagy betű-töredék.¹³⁸²

Kérdés, hogy honnan került elő negyven év után *Wolfgang Kilian* 1613-ban, Augsburgban készült rézdúca, ki által jutott Widemanhoz Bécsbe, az *Icones*ben való közlés céljára, s főként miért? A lemezt a kor gyakorlatának megfelelően a kiadás után a megrendelő, Révay Péter koronaőr kaphatta meg, majd a család tulajdonaként továbbörökítve kerülhetett végül a koronaőr unokájához, Nádasdy Ferenc országbíróhoz, akiről tudjuk, hogy legelkötelezettebb gondozója volt Révay Péter szellemi örökségének. A nyomólemez sorsa minden bizonnyal ugyanaz volt, mint amit Révay kiadatlan művének, a Nádasdy által 1659-ben megjelentetett *De Monarchiának* a kéziratával kapcsolatban feltételezni lehet, miszerint egy távoli rokon, Révay László császári és királyi tanácsos bocsátotta az országbíró rendelkezésére.¹³⁸³ Mindenesetre tény, hogy a Nádasdy-javak 1682. augusztus 20.-án, Pottendorfon történt összeírásakor

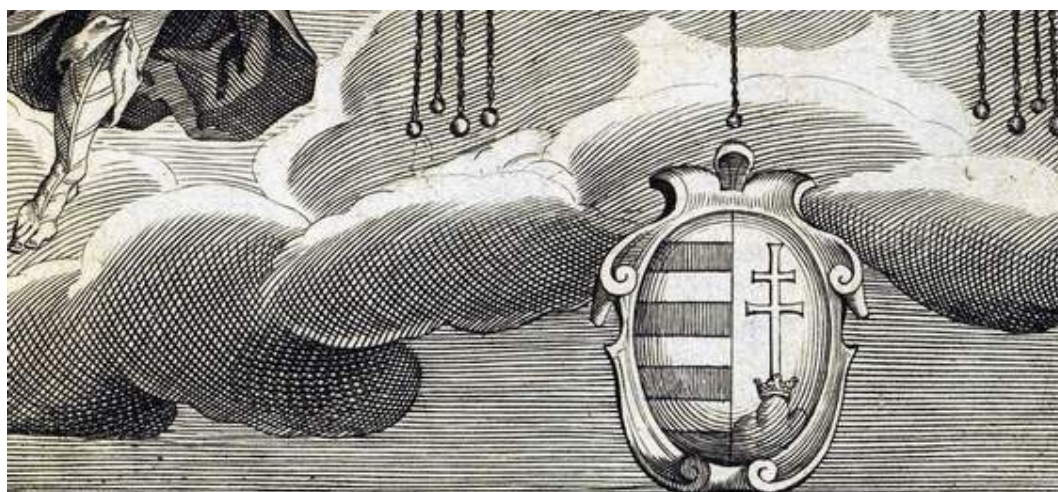
neve előtt jelzik, az akkor egész mondatban történik, a mondat elején a teljes „Delineavit” szó kiírásával. Ettől az általános gyakorlattól magyar kontextus esetében sem térhetett el a német metsző. A „D.” ebben az esetben a „Dominus” rövidítése, ami ugyanabból a fogalomkészletből származik, mint a Révay Péter neve után álló „C. T.”, azaz „Comes Turocensis”. Révay részvételét így egyedül az ábrázolás koncepciójának kidolgozására, valamint a koronakép megalkotásához Kilian számára szükséges útmutatásokra (amin tán előkép beszerzése is értendő) korlátozhatjuk. A jelzés erre a „koncipiátor”-szerepre vonatkozik.

¹³⁸² Az összefüggés és a korona-ábrázolások azonosságának első közlése: BUZÁSI 2011, 11–14.

¹³⁸³ BÓNIS GYÖRGY: *Révay Péter*. (Irodalomtörténeti Füzetek 104) Budapest 1981, 51; BUZÁSI 2011, 12; TÓTH 2019, 152, 155–158. A „De Monarchia” újabb értelmezése, valamint 17–18. századi recepciójának vizsgálata: TÓTH 2014; TÓTH 2016, 43–56; TÓTH 2019. Utóbbi közleményében Tóth Gergely felveti, hogy ha valóban Nádasdy szolgáltatta Wideman 1652-es kiadású kötetébe az 1613-ban készült rézdúcot, akkor vajon ő maga miképp jutott hozzá (i.m. 152). Nos: a következőkben idézett leltári tétel Pottendorf 1682. évi összeírásából igazolja, hogy a „Kunstkammerben” tárolt rézlemezgyűjteményben az augsburgi lemezt őrizték (a gyűjtemény darabjainak felsorolását ld.: VISKOLCZ 2013, 304–307.) Hogy miképp került Nádasdyhoz, arra nézve maga a szerző erősíti meg (TÓTH 2019, 157–158) korábban is leírt feltevésemet, miszerint valószínűleg a „Monarchia” kéziratához hasonlóan, Révay László révén. Tóth szerint is ő lehetett az az „örökös”, akinél a koronaőr kéziratára Nádasdy saját közlése szerint rátalált. A megszerzéssel kézenfekvő analógia kínálkozik az 1613. évi augsburgi lemez útjára is Nádasdy felé. Az esetleges további feltételezéssel kapcsolatban sietek leszögezni, hogy Révay Lászlóban, aki a koronaőr hagyatékával együtt Kilian lemezét is megörökölhette, azért nem indokolt azt a személyt feltételeznünk, aki a dúcot netán Widemanhoz továbbíthatta, mert nincs semmi információ arról, hogy bármilyen kapcsolata lett volna a metszővel. Nádasdy ezzel szemben személyes ismeretségben állhatott vele: Wideman több ábrázolást is felhasznált a Nádasdy-féle portrégalériából már az első sorozat kivitelezésekor is – közte Révay László arcképét is.

A szignatúra és a csüngősor Wolfgang Kilian 1613-ban megjelent metszetén

Az egykori szignatúra és csüngősor gömbjeinek töredékei Wideman 1652. évi művében

két olyan rézdúcot vettek leltárba, amelyek a magyar koronát ábrázolták, illetve valamelyik korona-kötethez tartoztak. Az egyiket Augsburg latin rövidítésével együtt közli a leltár – „Item Sacra Corona Aug[ustana].” –, vagyis ez Kiliannak a *Commentarius* 1613. évi kiadásához készült lemeze lehetett, a másik pedig valószínűleg a Nádasdy költségén 1652-ben megjelent, második kiadáshoz használt rézdúc volt.¹³⁸⁴ S jöllehet az országbíró két korona-metszetet tartalmazó Révay-kötet kiadását is támogatta anyagilag, a másik művet, a *De Monarchiá*t a címlap impresszuma szerint 1659-ben, Frankfurtban, Thomas Matthias Götze lipcsei és frankfurti kiadó költségén adták ki,¹³⁸⁵ így annak nyomólemeze nem illette meg Nádasdyt.

¹³⁸⁴ ÖStA AVA FHKA HKA, NÖHA, P 54/A/1, fol 257v, „1 stuck frontispicium Coronæ Hungariæ Regalis, [...] Item Sacra Corona Aug[ustana]. 1. stuck.” A forrásrészletet több olvasati hibával közli: SITTE 1907, II. 127; RÓZSA 1973, 175/101. j.; betűhív közléssel: BUZÁSI 2011, 18/6. j.

¹³⁸⁵ RMK III. 2058; App. H 854. „De Monarchia Et Sacra Corona Regni Hvngariae Centuria Septem, Auctore PETRO DE REWA Comite Tvrocensi, Ejusdemque Sanctae Coronae Dvumviro. [...] Francofurti, Sumptibus Thomae-Matthiae Götzii. [...] Anno M DC LIX.” Götze és Nádasdy kapcsolatáról: VISKOLCZ 2013, 58, 691.

A korona-metszetek összefüggése azonban itt nem ér véget. Korábban az volt a vélemény, hogy a felségjelvény ábrázolásán a csüngők számát illető helyesbítésre a Szent Koronáról írt mű 1652-ben megjelent második kiadásában került sor, amelyet ugyancsak Nádasdy finanszírozott.¹³⁸⁶ Az abban látható, illetve a Widemannál közölt metszet ismételt összehasonlításából azonban más derül ki. A jobb oldali angyal behajlított térdét fedő ruha eredetileg meglehetősen modellálatlan volt, a redők nem követték a térd plasztikáját. Az 1613-ban készült ábrázoláson még így szerepel, míg ugyanez a részlet a Wideman-kötet metszetén már kicsit „megmozgatva”, néhány jól elhelyezett redővel és árnyékkal kiegészítve látható, valószínűleg az átalakításokat végző metszőnek köszönhetően. A korona formájának helyesbítése mellett később ez a módosítás is átkerült Révay *Commentarius*ának 1652. évi kiadásába, ami azt igazolja, hogy az ott közölt metszet ismeretlen vésnöke a Wideman-kötet megjelenését követően és annak korona-ábrázolását másolva dolgozott.

Nádasdy Ferenc és Wideman, illetve a magyar előkelők arcképeit tartalmazó centuriák összefüggéséről korábban csak a gróf kortárs-galériájának felhasználását lehetett feltételezni: az 1646. évi első kötet esetében öt, az 1652-es harmadikhoz pedig legalább kilenc arckép mintájaként.¹³⁸⁷ A Nádasdy-tulajdonú rézdúc kapcsán elmondottak azonban ennél messzebbre visznek. Kilian 1613-ban készült lemezének újbóli felhasználása ugyanis lehetőséget ad arra, hogy nagyobb szerepvállalást tulajdonítsunk a későbbi országbírónak, nem zárva ki mások esetleges részvételét sem. Aligha gondolható ugyanis, hogy az átalakítást végző metsző saját kezdeményezésként javított volna bele a Nádasdytól kölcsön kapott rézdúcba, eltüntetve a szignatúrákat, egyúttal azonban helyesbítve – pontos információk alapján – a korona képét. Amivel kapcsolatban nem érdektelen utalnunk arra, hogy Nádasdy a támogatásával megjelenő műveknél esetenként milyen nagy súlyt fektetett a hitelességre és a pontosságra: példa erre a Blaeu-officina második kiadásban megjelent 1664. évi Magyarország-térképe, amelyhez helyes adatokat szolgáltatva a kartográfusnak, korrigáltatta a korábbi kiadás térképészeti pontatlanságait – ahogy arról az előbbi fejezetben szó volt.¹³⁸⁸

A csupán koronázások idején látható felségjelvény képének helyesbítése mindenesetre felveti az információ forrásának kérdését is, amivel kapcsolatban csak az állítható biztosan, hogy a követett minta nem a század első évtizedében készült ismert ábrázolások valamelyike volt, azaz nem Johannes Jeszenszky II. Mátyás koronázásáról írt kéziratos művének 1609. elé datálható rajza¹³⁸⁹ vagy *Lucas Kiliannak* (1579–1637) az uralkodót koronázási díszben mutató 1610., illetve 1611. évi metszete.¹³⁹⁰ Ezek

¹³⁸⁶ TÓTH 2003, 13; BUZÁSI 2005, 250. Révay munkájának 1652-ben, Bécsben megjelent második kiadása: RMK III. 1795, App. H 2044.

¹³⁸⁷ BUZÁSI 2001.

¹³⁸⁸ Nádasdy korrekciójához ld. G. ETÉNYI 2002, 122. Az 1662-ben és 1664-ben megjelent térképek irodalma: BUZÁSI 2005, 276/42. j.

¹³⁸⁹ „Johann Jessenius a Jessen, Regis Ungariae, Matthiae II Coronatio.” (ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8790). A talán metszetelőképnek készült tollrajz első közlése: TESZELSZKY 2009, 206, 13. kép.

¹³⁹⁰ TÓTH 2003, 1. kép; a metszet 1610 és 1611-es verzióját is közli BUZÁSI, ENIKŐ: Krönungsporträt Ferdinands III. von Justus Sustermans aus dem Jahre 1626. Die ungarische Tracht als Mittel der Machtrepräsentation bei den Königskrönungen Anfang des 17.

ugyanis a felségjelvény – egyébként helyes számban ábrázolt – csüngői mindkét esetben karéjban végződnek, míg a Wideman-kötetben – a Révay-féle előképet követve – a korrekció során változatlan maradt a csüngők golyós végződése, csupán a számukban történt módosítás. De nem tekinthető a helyesbítés támpontjának a pozsonyi Schödel Márton 1629-ben megjelent politikatörténeti disszertációját illusztráló, kevésbé ismert koronaábrázolás sem, minthogy az csak Kilian 1613. évi lapjának változatlan, a részleteket is követő utánmetszése.¹³⁹¹ Ahogyan kizárhatjuk az 1652 előtti eddig ismert könyvcímlelapokat is: az 1634-ben kiadott *Respublica* címképét, amely Schödel előbbi munkáját használja fel, s amelyen az egyébként golyókban végződő csüngősor a korona hátsó részén takarásban van,¹³⁹² illetve azt, amelyik Melchior Inchofer 1644-ben megjelent *Annales*ének címlapját díszíti, s amelynek metszője ismét mindenben megfelel a Kilian-féle megoldásnak.¹³⁹³ Ezek után nem zárható ki, hogy a korona-metszet pontosított adatainak forrása maga Nádasdy volt, akinek magyar királyi udvarmesterként 1647-ben, IV. Ferdinánd koronázásakor a feladatköréből eredően lehetősége volt a felségjelvény alaposabb szemrevételezésére, majd később annak alapján a metsző tájékoztatására – legalábbis ami a csüngők számát és elhelyezését illeti.

Nádasdy feltételezett szerepét az *Icones* megújult ikonográfiával való kiadásában alátámasztja maga az ötlet is, hogy a 100 magyar portréját épp a Szent Koronát tárgyaló Révay-műben megjelent ábrázolás vezesse be, mi több, az eredeti kötésben fennmaradt példányok szerint közvetlenül a portrészor élére, az ábrázoltak névjegyzéke és arcképei közé illesztve.¹³⁹⁴ A megoldás a koronaór politikai eszméinek és koronával összefüggő jogértelmezésének továbbvitelét is jelenti. Révay koronaelméletének egyik központi kérdése a rendi nemzet eszméje volt, ahogy – elsősorban Révay műve nyomán – a 17.

Jahrhunderts. *Acta Historiae Artium* 59 (2018), 5, 6. kép, az elsőn az uralkodót a magyar címerrel magyar királyként, a másodikikon cseh címerrel cseh királyként ábrázolva.

¹³⁹¹ RMK III. 1440, App. H 819. „Disquisitio Historico-Politica, De Regno Hungariae: Quam In Inclytâ Vniuersitate Argentoratensi, Patrocinante Clarissimo Viro, Dn. MATTHIA BERNEGGERO, Historiarum In Eadem Professore Ordinario Dignissimo, Dn. Praeceptore & Fautore perpetim observando, colendo, Publicae Et Amicabili Censurae subicit Auctor MARTINUS SCHÖDEL, Posonio-Hungarus. [...] Argentorati Typis Johannis ReppI, Anno 1629.” A Strasbourgban megjelent művet Schödel Esterházy Miklósnak ajánlotta. Címlapváltozattal megjelent egyidejű további példány: RMK III. 6173. Ld. minderre a későbbi kiadások felsorolásával: TESZELSZKY 2009, 289. Az evangélikus Martin Schödelről, valamint kora tudományosságát képviselő protestáns szellemű magyar történelem-interpretációjáról, középpontjában Szent István és utódai Szentszéktől független, autonóm hatalmára helyezett hangsúllyal, s vitatva az országfelajánlás történeti hitelességét, részletesen először: TÓTH 2016, 57–64.

¹³⁹² RMK III. 6190, App. H 828. „[Martinus Schödel] Respublica et status Regni Hungariae. [...] (Leiden) MDCXXXIV.” TESZELSZKY 2009, 289–290, 17. kép; a kötetéről Schödel 1629-ben kiadott disszertációjának ismertetése és értelmezése kapcsán: TÓTH 2016, 61.

¹³⁹³ RMK III. 6249 „Melchior Inchofer, Annales ecclesiastici Regni Hvngariae avthore Melchiore Inchofer, Soc. Iesv. Tomus primus. Romae [...] 1644” Lippay György esztergomi érseknek ajánlva. TESZELSZKY 2009, 310–315, 18. kép. Inchoferről több helyütt: TÓTH 2016.

¹³⁹⁴ Vö. RMK III. 1797/3, eredeti pergamenkötésben, példányai OSZK Régi Nyomtatványok Tára, MTA Könyvtár. Ezt a sorrendet tartja a báró Révay Ferenc könyvtárából az OSZK gyűjteményébe jutott, valószínűleg 18. századi papírkötéssel ellátott példány is: RMK III, 1797/2.

század elejétől a magyar rendi társadalom is egyre inkább a Magyar Királyság szuverenitásának megtestesülését, a rendi nemzet identitásának jelképét látta a Szent Koronában, amely az uralkodó és a rendek közötti szövetség zálogaként – s egyben a „Szent István koronáját” viselő uralkodó iránti lojalitással – a nemesi jogok (és nemesi alkotmány) szimbóluma is volt.¹³⁹⁵ Véleményem szerint éppen hogy a rendi öntudat kiteljesedésének bizonyosága és példája maga a harmadik Wideman-kötet is, amely a Szent Korona mögé sorakozó főméltóságok és más előkelők ábrázolásával ikonográfiailag fogalmazta meg ezt a politikai-ideológiai háttérrel és jelenítette meg ezt az eszmei azonosságot. Nádasdynek az *Icones* kiadásával kapcsolatban feltételezett szerepét alátámasztják a portrékötet gondolatával rokon nézetei is, amelyek az 1652. évi *Commentarius*-kiadás előszavában is megfogalmazódnak, továbbá a mód, ahogyan aktuálpolitikai összefüggésbe emelte Révay korona-eszméjét.¹³⁹⁶ A rendekhez intézve mondandóját, a *Commentarius* dedikációja az ország különböző részei közötti megegyezésre, és a környező népekkel való harmónia megteremtésére szólított fel, a katolikus hitre, mint legfontosabb összetartó erőre hivatkozva.¹³⁹⁷ Az előszóban lefektetett gondolatmenetet az apostoli korona eszméje hatja át, ami az ellenreformáció ideológiájával, a katolikus vallás történelmi szerepével kapcsolódott össze. Lényegében erről szól, ezt formálja meg képi nyelven a Wideman-kötet is, amely a rendi társadalom különböző nemzetekhez tartozó katolikus képviselőit a Révay-mű első kiadása számára készült Szent Korona-ábrázolás mögé sorakozva gyűjti egybe.

Az elmondottak megfelelő indokot adnak arra, hogy Nádasdyban ne csak az 1613-ban megjelent Révay-mű koronametszetének újbóli közreadóját, hanem a magyar tárgyú Wideman-kötet koncepciójának formálóját, szellemi irányítóját is lássuk. Különösen mert a közreműködésével, illetve költségén pár év alatt megjelent munkák, vagyis a magyar nemesek önálló kötetbe rendezett 1652. évi portrészorozata után Révay Péter utolsó műve, az 1659-ben Caspar Longelinus ciszterci apát előszavával Nádasdy által közreadott országtörténet, a *De Monarchia*,¹³⁹⁸ illetve mind közt a legismertebb, a magyar vezérek és királyok *elogiumokkal* kísért reprezentatív galériája, a *Mausoleum*, amit maga által írt bevezetővel jelentetett meg 1664-ben, mind egy következetes, főként családja szellemi múltjával összefüggő mecénás-program részei, amelyekben más-más regiszteren ugyanaz a kortársaknak szánt üzenet szólal meg. A rendi identitástudat fejlődését alakító művek „ugyanannak a nemzetideológiának a megfogalmazásai, egy [...] századokon át újrafogalmazott nemzetkép rögzítései.”¹³⁹⁹ Erős összekötő szálal képvisel bennük a nemesi-rendi jogok hangsúlyozása, főképp a rendi királyválasztó jogra való utalás, elsősorban a *De Monarchiában*. Azonos szimbolikus erővel van jelen mindháromban a Szent Korona is, mint a rendi jogok letéteményese, a nemesi alkotmány jelképe, még ha olykor – mint Wideman kötetében vagy a *Mausoleumban* – csupán egy-egy ábrázolás erejéig.

¹³⁹⁵ TESZELSZKY 2009, 260–261; vö. TÓTH 2016, 32, 44.

¹³⁹⁶ Vö. TÓTH 2019, 154, a hivatkozást itt a Pálffy Pál nádor vezetésével önállósulni akaró rendi politikára való utalásra értve.

¹³⁹⁷ TESZELSZKY 2009, 319–320; Teszelszky *Commentarius*szal kapcsolatban megfogalmazott véleményét egyetértőleg hivatkozva *De Monarchiáról* szóló legújabb tanulmányában: TÓTH 2014, 126; a *Commentarius* 1652. évi kiadása kapcsán TÓTH 2019, 153.

¹³⁹⁸ TÓTH 2014, 127–138; TÓTH 2019, 156 skk.

¹³⁹⁹ KŐSZEGHY 2015, 322.

Nádasdy következetes mecénásprogramjának megvolt a jelentősége abból a szempontból is, hogy idővel a rendek és a király szövetségét megtestesítő felségjelvény szimbólumszerepe – Révay Péter országelméleti nézeteitől nem függetlenül – „a katolikus múltértelmezésben [...] komoly transzformáción esik át: egyrészt István apostoli címének a «tárgyi bizonyítéka» lesz [...], de ami még fontosabb, a szent király Mária-tiszteletének egyfajta kellékévé válik.”¹⁴⁰⁰ A korona szimbolikus jelentésében bekövetkezett változást összegző Tóth Gergely ugyanis szoros kapcsolatot lát az ikonográfiai toposz kialakulása és aközött, hogy az 1664-ben megjelent *Mausoleum Szent István-ábrázolását* kísérő *elogium* először fogalmazza meg a koronafelajánlás mozzanatát szövegszerűen olyan formában, hogy István a megkoronázására égi ajándékként kapott koronát Szűz Máriának adta vissza, a mennyei személyek közül annak, akitől eredetileg is származott.¹⁴⁰¹ Hogy egy évvel később, 1665-ben a Habsburg-család legkedveltebb zarándokhelyén, Mariazellben álló Nádasdy-kápolna oltárképén első ízben jelenik meg a hazai barokk művészetben Szent István koronafelajánlása,¹⁴⁰² háttérben Sárvárral, az ősi családi várral, abban talán Nádasdy olykor művészi utalások által érvényre juttatott arisztokrata-öntudatának megnyilvánulását is láthatjuk. S hogy a koronafelajánlás itt voltaképp az ország felajánlásának tudatosult képi megformálása, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az országbíró személyes részvételével összeírt 1669. évi sárvári tárházleltár egyik tételének – véleményem szerint Nádasdytól származó – megszövegezése, amely egy ötvöstárgy, a mariazelli oltárképpel azonos jelenetet mutató egyik ezüst dombormű témáját így írja le: „Szent Istvan kiralj Képe, az mint *Magiar Országát* Boldogh Aszonnak ajánlia”¹⁴⁰³ Viszont, hogy a *Mausoleum* címlapjának korona-képén, a *corona graeca* abroncsára a gyermeket tartó Mária alakja került, az már a Révay-féle országelméleti örökség katolikus átfogalmazásának jeleként, pontosabban Nádasdy aktuálpolitikai helyzetre adott válaszaként értelmezhető, amiben a Szent Korona és a Szűz Mária oltalmába helyezett, immár Habsburg-uralkodók által vezetett ország és birodalom közös történelmének elfogadását láthatjuk.¹⁴⁰⁴

¹⁴⁰⁰ TÓTH 2016, 32.

¹⁴⁰¹ TÓTH 2016, 33–34; Szent Istvánnak a 17. század politikai gondolkodásában mind hangsúlyosabb és körülírta szerepéről: TÓTH 2019, 154.

¹⁴⁰² A jelenet és az ábrázolás ikonográfiai elsőségéről és jelentőségéről: GALAVICS 2004a, 101.

¹⁴⁰³ MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 278r–314v „Sááruarij Tarhaznak Inventariuma.” itt: fol. 284v. Nem betűhűen, de pontos szöveggel ld. SCHOEN 1921: 15. sz. 272. A tárgyat felsorolva hivatkozik az adatra, nem említve a koronafelajánlás-témát, így az ikonográfiai összefüggést sem: KISS 2010a, 208.

¹⁴⁰⁴ A *corona graeca* abroncsának lemezén lévő Mária-ábrázolásra: TESZELSZKY 2009, 322; ugyanerről BUZÁSI ENIKŐ–PÁLFFY GÉZA: A magyar korona eddig ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. A Szent Korona a Habsburg Ehrenspegelben. *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014) 244, 25. kép.

VII. 2. A WIDEMAN-SOROZAT KIADÁSTÖRTÉNETÉHEZ

A Wideman-kötetek kiadástörténetéről – összességében és egyenként is – a sorozat ikonográfiai jelentőségéhez és a műfaj hazai történetét formáló szerepéhez képest meglehetősen keveset tudunk, mi több, a kutatás is talán a kelleténél kevesebb figyelmet szentelt egyes részletek kiderítésének. Pedig a legtöbb nyitott kérdés ide, a nehezen átlátható kiadástörténetre vezethető vissza; különösen a számunkra most fontosabb harmadik kötetet érintőek.

Az *Icones* kiadásáról tényszerűen annyi áll rendelkezésre, hogy tipográfus és nyomda megadása nélkül jelent meg Bécsben, Wideman 1652. január 1-jén kelt, Hans Christoph Puchheimnek szóló latin nyelvű ajánlásával. Portréinak túlnyomó része ekkorra már készen lehetett, de néhány 1652-re datált lap szerint a metsző az arcképsoron még a kiadás évében is dolgozott. Közelítően pontos megjelenési dátumot nem tudunk, de az utolsóként kivitelezett lapok némelyikéből az látszik, hogy a „sajtó alá rendezés” végét Wideman nem érte meg – 1652. május 25-én Bécsben, 33 évesen (a valószínűleg tüdőbajra visszavezethető) szárazbetegségben elhunyt.¹⁴⁰⁵ Zrínyi Miklós és Karl Kollonits lovassági kapitány 1652-re datált és általa szignált képmásai még elkészültek, Czobor Imre, valamint Hoffmann Pál pécsi püspök, esztergomi érseki helynök¹⁴⁰⁶ szignálatlan portréi viszont már nem az ő kezétől vannak, ráadásul metszőjük az előző kötetben Widemannel együtt dolgozó mesterek közül egyikkel sem azonosítható.¹⁴⁰⁷ Mindehhez hozzájárul, hogy kész, szignált Wideman-lapok sora maradt ki és vált feleslegessé a kötet végső összeállításakor,¹⁴⁰⁸ ami összességében annyit jelent, hogy a metsző 1652. május végi halálakor az *Icones* még nem volt készen, sőt, néhány portrécserével az eredeti elképzelésen is változtattak.

A körülmények áttekintését tovább bonyolítja a nyomdahely, illetve tipográfus megadásának hiánya az első kötet címlapján, illetve a két másik kötet címkéjén, ami egyenesen érthetetlen és megmagyarázhatatlan egy ilyen nagyszabású, ráadásul maga idején a régióban egyedül vállalkozásnál. S noha az irodalom Apponyi Sándor véleménye nyomán napjainkig *Matthaeus Cosmerovius* (1606–1674) bécsi műhelyében jelöli meg a kiadót, ez mindeddig csupán feltételezés, amit a három kötetre nézve máig

¹⁴⁰⁵ HAJDECKI 1908, Nr. 10585; a halál dátumát közli CENNERNÉ WILHELMB 1957, 325; RÓZSA 2004, itt téves, május 5.-i dátummal.

¹⁴⁰⁶ Czobor Imre: † 1677, ld. http://real.mtak.hu/21597/1/Monok_Czobor_kv_t_Mamul60.pdf ; <http://provenio.net/authorities/35121>; részvételére az 1637–1662 közötti országgyűléseken: http://real.mtak.hu/21597/1/Monok_Czobor_kv_t_Mamul60.pdf – az adatokkal kapcsolatos tájékoztatást Horn Ildikónak köszönöm. Hoffmann Pál adatai: 1614–1659.

¹⁴⁰⁷ Ld. WIDEMAN 1652/2004, 96, 11., valamint Czobor Imre és Hoffmann Pál esetében 13, 35. metszetek. Az ábrázolásokkal kapcsolatos megfigyelést megemlíti: CENNERNÉ WILHELMB 1957, 335; RÓZSA 2006, 262.

¹⁴⁰⁸ Az elkészült, Wideman által szignált rézlemezekből, amelyeknek levonatai ismeretlen ok miatt nem kerültek be a kötet (példányonként nem teljesen azonos) végső összeállításába, tizenkettő maradt fenn, s valamennyi a MNM TKCs gyűjteményében található. Ld. *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, X- 26, X-27, X-28, X-29a, X-29b, X-30, X-31, X-32, X-33, X-34, X-35, X-36, az ábrázolások irodalmával. A tételek szerzője: GÖDÖLLE MÁTYÁS. Ld. még GÖDÖLLE 2008, 285.

nem alapozott meg kellően senki.¹⁴⁰⁹ Mindenesetre erősen cáfolja a Cosmerovius-attribúciót, hogy végigtekintve az officina 1641 és 1674 közötti kiadványait,¹⁴¹⁰ alig találunk olyat, amelyen ne szerepelne a tipográfus neve, ám ezeknek a kiadó nélkül megjelent munkáknak egyike sem olyan jelentőségű vállalkozás, mint a Habsburg Monarchia főként katonai elitjét bemutató három portré-kötet. Vagyis a józan üzleti érdek éppen hogy nem indokolja a kiadó „rejtőzködését”, főként egy olyan nyomdatulajdonos részéről, aki 1649-től udvari kinevezéssel működött, az udvari feladatokat érintően több kiadványtípusra szóló privilégiummal.¹⁴¹¹ Vagyis Cosmerovius bécsi műhelyének kizárólagos szerepe az *Icones* – nemkülönben az első két kötet – kiadásában talán mégsem olyan egyértelmű, mint amilyennek eddig tűnt.

Azonban legfőképp maga a kiadványtípus szól az ellen, hogy a sorozatot a Cosmerovius-műhelynek tulajdonítsuk. A metszetes album ugyanis nem tartozott a kiadói profiljukba; nyomdájukból jellemzően szöveges kiadványok kerültek ki, amelyekben elvéve fordul elő legfeljebb pár tucatra tehető illusztráció, még az olykor több száz oldalas művekben is. Ez egyértelműen kitűnik az officina 1641 és 1654 közötti kiadványait átnézve, ami a Wideman-kötetek nagyjából idejébe tartozók, illetve – az addigi termést felmérendő – az azt megelőzőek áttekintését jelentette.¹⁴¹² A *Comitium gloriae centum* két sorozata, ahogyan az *Icones* is, a mondott időszak Cosmerovius-kiadványaival ellentétben kötetenként csupán szűk négy oldal szöveget tartalmaz – másfél oldal bevezetőt és másfél oldalt az ábrázoltak névsorával –, ami minimális szedési feladatot jelentett. A háromrészes mű tényleges terjedelmét alkotó portréanyagot Wideman, illetve a második kötetbe bevont többi rézmetsző állította elő, ugyanúgy, mint a címlapot, valamint a két címképet, amelyek Wideman, illetve egy-egy alkalmilag felkért metsző (szedést ugyancsak nem igénylő) munkájaként kerültek a kiadványokba.

Eddig még nem merült fel az irodalomban, de megkockáztatom a feltételezést, hogy a sorozatot Wideman fővállalkozóként vitte, oly módon, hogy a metszetek kinyomtatását saját háttérrel bonyolította, s csak a kötetenkénti négy oldal szedése és nyomtatása (illetve a kötés) erejéig működött együtt Cosmerovius műhelyével. Úgy gondolom, ez indokolja, hogy a reprezentatív feladat, valamint a vállalkozást finanszírozó, császári szolgálatban álló mecénás¹⁴¹³ pozíciója és presztízs-jelentősége dacára a nyomdász és kiadója inkább háttérben maradt. Figyelembe véve a teljes kötet-terjedelm – véleményem szerint nem nekik tulajdonítható – előállítását, nem volt

¹⁴⁰⁹ Matthaeus Cosmerovius műveként: APPONYI 2004, 511–512, Nr. 841; RMNY 3. Appendix 182; RÓZSA 2006, 259; VISKOLCZ 2008, 11; GÖDÖLLE 2008, 285.

¹⁴¹⁰ Ehhez felhasználva: APPONYI 2004, SZABÓ RMK III.; SZABÓ RMK III. Pótlások; RMNY 3. (1636–1655), 4. (1656–1670) kötet, az OSZK, valamint az ÖNB többnyire digitalizált anyagot mellékelő online-katalógusa.

¹⁴¹¹ Matthaeus Cosmerovius 1649. évi udvari nyomdász (Hofbuchdrucker) kinevezésére, majd rendszeres udvari megbízásaira lásd több más irodalom mellett: HAUPT 2007, Nr. 1043. Tevékenységének monografikus összefoglalása a magyarországi megrendelések áttekintése és értékelése mellett: VISKOLCZ 2008, különösen 7–8.

¹⁴¹² A mondott időtartam kiadványait az ÖNB digitalizált állományában „lapoztam át”.

¹⁴¹³ Hans Christoph Puchheim 1632-től II. Ferdinánd kamarása volt, a sorozat indulása idején 1643-tól az Udvari Haditanács tagja. Pályájára: TOMA 2005, 70; FUNDÁRKOVÁ 2009, XLIII/84. j.; FUNDÁRKOVÁ 2013, 403.

jogosultságuk kiadóként megjelenni a címlapon. Ennek lehetőségét több érv is támogatja.

Elsősorban az, hogy a kiadvány mintájának tekinthető – bár alapvetően szöveges – mű, Franz Christoph von Khevenhüller császári titkos tanácsos, diplomata és történétíró¹⁴¹⁴ *Annales Ferdinandeï* című 1640–1646 között megjelent kilenc kötetes munkájának első két kötetét illusztráló több mint 200, főképp Wolfgang Kiliantól való portrémetszet kivitelezését – mások mellett¹⁴¹⁵ – 18 ábrázolás erejéig a fiatal Wideman végezte, akitől Kilian után a kötetbeli legtöbb metszet származik, s akit épp erre a munkakapcsolatra alapozva lehet a Kilian-műhely neveltjének tekinteni.¹⁴¹⁶ A történeti mű első négy kötete Regensburgban, Christoph Fischer¹⁴¹⁷ kiadójánál jelent meg, a további öt már Cosmerovius gondozásában Bécsben, 1642 és 1646 között, s csakúgy mint a 3. és 4. kötet, illusztrációk nélkül.¹⁴¹⁸ A II. Ferdinánd császár uralkodásának történetét elbeszélő sorozattal – érintve az 1722–1726 között Lipcsében megjelent, jóval ismertebb és többet forgatott 12 kötetes második kiadást is – nemrég Friedrich Polleroß foglalkozott behatóan, aki szerint az 1640. évben – mindössze 40 példányban – kiadott, nagyszámú arcképet tartalmazó első két kötet volt az inspiratív előzménye Wideman pár évvel későbbi önálló sorozatának, és úgy véli, hogy a metszőt épp a félbemaradt illusztrált vállalkozás ösztönözte sajátja beindítására.¹⁴¹⁹ Folytatva és kiegészítve Polleroß gondolatmenetét: véleményem szerint, az *Annales Ferdinandeï* munkálatai

¹⁴¹⁴ Franz Christoph Khevenhüller Graf von Frankenburg életrajzi dátumai: 1588–1650.

¹⁴¹⁵ Az első két kötetben Wolfgang Kilian és Elias Wideman mellett résztvevő további metszők: ifj. Jan Sadeler (1588–1665); Sebastian Furk (1598 k.–1655), Balthasar Moncornet (1600 k.–1668), bizonyos „R. C.” monogrammista, valamint egy szignált lap erejéig Wolfgang Kilian fia, Bartholomaeus Kilian (1630–1696) is feltűnik a kötetben. POLLERROSS 2016, 173, 174, 175, 176; POLLERROSS 2017a, 14–17, összefoglaló táblázat.

¹⁴¹⁶ Wideman pályakezdéséről a Kilian-fivérek (Lucas és Wolfgang Kilian) műhelyében, valamint kezdeti grafikus részvételére a nagyrészt általuk kivitelezett „*Annales Ferdinandeï*” című, több mint 200 darabot számláló portré-gyűjtemény munkálataiban, amely II. és III. Ferdinánd uralkodása idejének politikai szereplőiről, az európai uralkodóházak tagjairól, egyházi és világi főrangúakról Franz Christoph von Khevenhüller császári titkos tanácsos és diplomata kezdeményezésére készült 1640/41-ben, részben tempera, részben rézmetszet technikával: POLLERROSS 2016, 173–174, 176–177; POLLERROSS 2017, 126, 128–129; POLLERROSS 2017a, itt különösen 8, 13.

¹⁴¹⁷ Christoph Fischer nyomdász és kiadó († 1681) Linzből származott: POLLERROSS 2017a, 5.

¹⁴¹⁸ Talán érdemes szót ejteni arról, hogy az *Annales Ferdinandeï* 1642–1644 között Cosmeroviusnál kiadott 5–8., egyenként több száz oldalas kötetekben váltakozva ugyanaz a három záródísz fordul elő, amelyik Wideman három sorozatában található az ábrázoltak névsora végén, míg az *Annales* 1646. évi 9. kötetében (vagyis a *Comitium gloriae centum* első sorozatának megjelenésekor), illetve attól kezdve már másfajta záródíszeket használtak. Lecserélésük indoka nem ismert. Az 1646-as, első Wideman-kötetbeli záródísz, egy leveles indákból képzett, fent volutában végződő, maszkkal díszített ornamentika viszont szokatlan módon évtizedekkel később még használatban van, és feltűnik az 1700-ban Leopold Voigt (múk. 1670–1706) bécsi egyetemi nyomdájában megjelent *Trophaeum*ban is, a portrékat tartalmazó Pars II. egyes lapjain. A lehetséges összefüggés (ha van) kiderítése mindenestre nem az én feladatom. A kötetek digitális elérése: *Annales Ferdinandeï* Bd. V., 1642: <http://data.onb.ac.at/rep/107C698E> Wideman, 1646: <http://data.onb.ac.at/rep/10B79DB7> *Trophaeum*, 1700: <http://digital.slub-dresden.de/id382312376>

során szerzett tapasztalat – nem tudni, mennyire Wolfgang Kilian közvetlen hatása alatt, illetve a vele való esetleges műhelykapcsolat következtében – túl a rajzi és főképp technikai fejlődésen, egyértelmű szakmai továbblépést jelentett Widemannak. Még hozzá elsősorban abból a szempontból, hogy ténylegesen ettől a megbízástól kezdve állt át a manierista gyökerű emblémákról és tézislap-illusztrációkról¹⁴²⁰ a portrémetszésre, s lett Bécsben, illetve Pozsonyban ennek a műfajnak a legkiválóbb képviselője. A váltás feltehetően együtt járt a metsző vállalkozói önállósodásával is, ami abból mérhető le, hogy a *Comitium gloriae centum* kiadásának indulásakor, 1646-ban már saját nyomdásszal dolgozott: Bécsben bizonyos *Barbara Wolf* rézmetsző, illetve nyomatkészítő (*Druckerin*) sokszorosított a számára, ami talán később is fennálló munkakapcsolatot jelentett. Az erről szóló adat a Pálffy István és János közös temetésére emelt *castrum doloris* ábrázoló metszethez kötődik, amelyet Pálffy Pál Widemannál rendelt meg 1646-ban, de amelynek nyomtatását *Barbara Wolf* végezte, akinek ehhez a munkához a metsző – adatból tudhatóan – nagy mennyiségű papírt szállított le.¹⁴²¹ A dátumegyezés alapján, valamint mert a *Comitium gloriae centum* ugyancsak nyomdahely nélkül jelent meg, indokolt felvetni, hogy talán a portrészorozat egyidejű első kötetének dúcairól is *Wolf* műhelyében készültek a levonatok, ahogyan netán a későbbi kötetek lemezeiről is.

A vállalkozás kezdeti lendületét jól mutatja, hogy az első kötet teljes egészében *Wideman* munkája: a szignatúra szerint ő a címlap egyedüli kivitelezője és tőle van valamennyi portrémetszet – bár kilenc lap jelzés nélkül.¹⁴²² Ezzel szemben a második kötetben az arcképeknek csupán alig több mint negyede származik tőle (26 lap), a többi (69 lap), hat jelzetlen metszet mellett, az augsburgi *Bartholomaeus Kilian* (1630–1696) (20 lap), a kötet munkái idején Bécsben élő *Moritz (Mauritius) Lang* (kimutatható 1649–1666) (14 lap), továbbá két *Graz*-ban együtt dolgozó metsző, az augsburgi születésű *David Manasser* (†1664) (9 lap), valamint az 1645-ben polgárjogot szerzett kiadó és metsző, *Sebastian Jenet* (műk. 1640–1660 k.) (18 lap) kivitelezésében készült.¹⁴²³ Rajtuk kívül nyolc lap erejéig egy magát „FH” monogrammal jelző mester is részt vett a kötetben, akiben *Rózsa György* a *Frankfurt am Main*-ban született *Friedrich von Hulsent* azonosította¹⁴²⁴ – ő viszont az újabb irodalom szerint valószínűleg már 1635 decemberében meghalt.¹⁴²⁵ Az

¹⁴¹⁹ A *Wideman*-sorozat egészéről a műfaj közép-európai jelenségeinek áttekintésében: POLLEROSS 2015, 246; továbbá POLLEROSS 2016, 172, 176; POLLEROSS 2017a, 5, 8.

¹⁴²⁰ Az említett illusztrációs műfajt érintő korai tevékenységéről, legtöbbször *Isaac Maiorral* együtt: GALAVICS 1993, 23; Uő részletesebb áttekintéssel: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 230–232, 384–386.

¹⁴²¹ Az ábrázolás megrendeléséhez, illetve *Wideman* részéről történt kivitelezéséhez kapcsolódó adatra ld. FIDLER IV. 249, valamint uo. 250, *Barbara Wolfról*.

¹⁴²² A címlap leírását ld. *Kat. Mátyás király öröksége* 2008, X-23a kat szám (GÖDÖLLE MÁTYÁS). Megjegyzendő, hogy szerkesztői hiba folytán a címlapok, ill. címképek a katalógusban rossz sorrendben szerepelnek, az első kötethez tartozó címlap fotója a X-23c tétel mellett található.

¹⁴²³ *Bartholomaeus Kilian*: THIEME–BECKER 20 (1927) 288–291; *Moritz Lang*: THIEME–BECKER 22 (1928) 321; *David Manasser*: THIEME–BECKER 24 (1930) 21; *Sebastian Jenet*: THIEME–BECKER 18 (1925) 503. Említi őket RÓZSA 2006, 262.

¹⁴²⁴ RÓZSA 2006, 262.

¹⁴²⁵ AKL 75 (2012) 455. A szócikk szerzője *Hulsent* születése idejét 1580 köré teszi, halálának napjaként pedig egy nagyon is konkrét dátumot ad meg (1635. december 18). Ehhez képest úgy

„FH” monogram alatt egyébként is nem ő értendő, hanem a kötet címképének szignatúrájában megnevezett „F. Henricus”, akinek kilétéhez a *delineator*, Karel Škréta munkássága vezet el. A cseh mester egyik első festmény-ciklusát, a Prága újvárosi zderazi ágostonos kolostor számára festett, Szent Vencel életét bemutató 32 lunettát az aacheni születésű prágai „*Frater Henricus*” (Henricus a St. Petro, †1658) ágoston rendi laikus testvér¹⁴²⁶ sokszorosította, akinek a szent 1643/44-ben, több nyelven megjelent életrajzát illusztráló, Škréta után készült metszetei ugyanolyan módon formált „FH”-monogrammal jelzettek, mint ami az 1649. évi Wideman-sorozat portréin is látható.¹⁴²⁷ Egy 1648-ra datált, az ovális kompozíció, illetve a sarok-kiképzés azonossága szerint vélhetően a Wideman-kötet munkáival egyidőben kivitelezett műve, Georg Franz Plachy prágai jezsuitát ábrázoló portrémetszete pedig minőségben is meggyőzően támasztja alá a személyi egyezést és a szerzőséget.¹⁴²⁸

Egyelőre nincs magyarázat arra, hogy Widemannak miért volt szüksége a munka nagyját elvégző többi metsző bevonására, tekintve, hogy többségük – talán a Bécsben élő Moritz Langot leszámítva – nem élet után, hanem kapott előkép alapján dolgozhatott. Mindenesetre Wideman az *Annales Ferdinandeae* munkáinak idejéből személyesen ismert augsburgi *Bartholomaeus Kilian* mellett – akinek ez a megbízás volt az első komoly feladata – talán a Bécsben élő *Moritz Langgal* lehetett közelebbi kapcsolatban, de hogy a két grazi metsző kiválasztását mi indokolhatta, arra legfeljebb a jövő kutatása adhat választ.

Az 1649-ben megjelent második sorozat címlap-megrendelése minden bizonnyal Škrétának szólaon történt, s feltehetően ő közvetített „*Frater Henricus*” felé is. Hogy az addigra már freskó- és olajkép-feladatokban is rangot szerzett cseh mester bevonása a feladatba Puchheim vagy Wideman kezdeményezése volt-e, nehéz lenne megmondani. Puchheim művészeti tájékozottságát és megrendelői tudatosságát nem ismerjük – képzőművészet terén az egyetlen számon tartott mecénási teljesítménye a három kötet anyagi támogatása –, az pedig vélhetően kevés a kérdés eldöntéséhez, hogy a Harmincéves háborúban mint tábornagy, illetve a sziléziai és a morva csapatok parancsnoka 1648 tavaszán és nyarán Prága svédek elleni védelmét igyekezett ellátni.¹⁴²⁹ Akkor, amikor egyébként más munkái miatt Škréta is Prágában tartózkodott. De ugyanúgy nem tudunk alkalmat vagy közvetlen lehetőséget arra sem, hogy Wideman kereste volna meg a feladattal a festőt.

véli, hogy valószínűleg 1660-ig élt, arra alapozva, hogy a kiadója akkor még működött. (!)

¹⁴²⁶ THIEME-BECKER 16 (1923) 299–300; „*Frater Henricus*” illusztrátori tevékenységéről részletesen: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Frater_Henricus_a_S._Petro

¹⁴²⁷ Ld. *Karel Škréta (1610–1674) His Work and His Era*. Ed. Lenka Stolarová. Prague, National Gallery. Prague 2010, 160–177, I.1–IV.9. kat. szám; „*Frater Henricus*” Škréta után készült műveiről, közte a Wideman kötet metszeteiről is: ZELENKOVÁ 2013, 152–156, különösen 153; ŘEPA, TOMÁŠ: Kaple Božího hrobu při kláštěre bosých augustiniánů s kostelem sv. Václava na Novém Městě pražském. In: *Karel Škréta (1610-1674): dílo a doba. Studie, dokumenty, prameny*. Hg. v. Lenka Stolarová, Kateřiná Holečová. Praha 2013, 139–148.

¹⁴²⁸ ZELENKOVÁ 2013, 15. kép.

¹⁴²⁹ Ld. *Acta Pacis Westphalicae*, <https://apw.digitale-sammlungen.de> valamint HENGERER, MARK: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Wien, Köln, Weimar 2012, 223, 261–262.

Mindenesetre az ismét önálló kivitelezésben indult harmadik kötet címképéhez Wideman *inventorként* megtartotta a cseh mestert, a lap metszőjének viszont az akkor még ismeretlen, Frankfurt am Mainból származó *Jacob von Sandrart*ot (1630–1708) kérte fel. A kapcsolat létrejöttének módja ezúttal kétségtelen: az ifjú Sandrart, *Joachim von Sandrart* unokaöccse és Amszterdamban tanítványa, miután tanulóéveit követően Gdańskban négy évet töltött el *Wilhelm Hondius*nál (1598–1652/58), mintegy másfél évre Bécsbe jött, ahová 1651-ben érkezhetett,¹⁴³⁰ Wideman egyik portrémetszete után készült lapját utánmetszéseként ugyanis ekkorra datálta, ami szakmai ismeretségüknek is valószínű kezdete volt.¹⁴³¹

Visszatérve a harmadik kötet kiadástörténetének menetére: az elmondottak ellenére is több kérdésre egyelőre nem adható biztos válasz, s van olyan, amelynél csak következtetésekre alapozhatunk. Így arra az elgondolkodtató és jogos felvetésre, amelyet itt vázolt gondolatmenetem első közlésére¹⁴³² reagálva nemrégiben Tóth Gergely fogalmazott meg, miszerint „amennyiben Nádasdy állt az *Icones* kiadása mögött” (amit egyébként nem állítottam), akkor vajon miért nem az eredeti augsburgi dűcot közölte újra a *Commentarius* 1652. évi megjelenésekor is,¹⁴³³ ahelyett, hogy egy kétségtelenül ügyetlenebb, ismeretlen metszővel készíttesse el a kötetbe szánt koronametszetet. Nos, a sokismeretlenes történetben azért egyvalamit már tisztán láthatunk: azt, hogy míg a *Commentarius* Matthaenus Cosmerovius adta ki,¹⁴³⁴ addig a *Comitium gloriae centum* köteteit, valamint az *Icones*t a fent kifejtett tényekből következően, nem. Arra viszont egyelőre csak remélhetjük a megalapozottabb választ, hogy hol és milyen műhelyben történt a három kötet portrémetszeteinek nyomtatása, ahogyan arra is, hogy volt-e időbeli átfedés az 1652-re datált két mű munkáinak fázisaiban. Mindenesetre a különböző nyomdai háttérrel megjelenő kiadványok esetleges párhuzamossága akár praktikus nehézséget is okozhatott az augsburgi rézdúc megosztott vagy egymást követő használatában, kiváltképp a kiadást kézben tartó vállalkozó idő előtti halála következtében. Ami mind befolyásolhatta az eredeti lemez többszöri felhasználásának lehetőségét és körülményeit, illetve azt, hogy a felhasználás mely kiadványok céljára történt. Nem zárható ki olyan helyzet, hogy Cosmerovius számára kézenfekvőbb és egyszerűbb megoldás volt Kilian korrigált ábrázolásának próbalevonata alapján a korona-kép újrametszése a Révay-mű frontispiciumához. Ennek esélyét a jelenleg tudottak fényében megalapozatlan lenne vitatni, különösen ha a másik (a felvetett kérdés megfogalmazásával sugallt) opció Nádasdy támogató szerepének – úgymint rendelkezésre bocsátott portrék és nyomólemezek – megkérdőjelezése az *Icones* megjelenésében, s ezzel koncepciója alakításának folyamatában.

¹⁴³⁰ THIEME–BECKER 29 (1935) 397; *Nürnberger Künstlerlexikon* 2007, Bd. 3., 1294–1295.

¹⁴³¹ *Hollstein's German Engravings* Vol. 38. Nr. 137, Johann Paul von Gheyman osztrák nemes portréja.

¹⁴³² BUZÁSI 2011, 12–14, e disszertációba is átemelt megállapításokkal.

¹⁴³³ TÓTH 2019, 152/11. j. Tóth Gergely nem fogalmazott pontosan: korábbi közlésében, ahogyan most is, nem a kiadást tulajdonítottam Nádasdynak, hanem az *Icones* „értelmi szerzőjét”, „szellemi irányítóját feltételeztem benne, nem zárva ki ezzel mások esetleges részvételét sem”, ld. BUZÁSI 2011, 13.

¹⁴³⁴ Ld. VISKOLCZ 2008, 11.

VII. 3. A MAUSOLEUM CÍMLAPJÁNAK ÉS UTOLSÓ KIRÁLYPORTRÉINAK METSZŐJE

A *Mausoleum* a magyar történelem képi hagyományának formálójaként vitathatatlanul a legsikeresebb kiadvány volt: az uralkodóábrázolások évszázadokra szóló kánonját megalkotva, hatása jóval túlmutatott saját korán. Keletkezéstörténetének rétegeit Rózsa György kutatásának¹⁴³⁵ köszönhetően jól ismerjük: a három utolsó uralkodóábrázolás és a címlap kivételével a metszetek 1615 és 1632 között Ferenczffy Lőrinc kancelláriai titkár megrendelésére készültek, aki azokat Elias Berger magyar történelmi munkájának illusztrálásához kívánta felhasználni. A terv Ferenczffy halálával 1640-ben félbemaradt, az uralkodóképmások kész rézdúcai, a valószínűleg ifj. *Aegidius Sadeler* (1570–1629) körébe tartozó több metsző, köztük a rézkarcoló *Isaac Maior* (1576 k.–1640 után) munkájával a pozsonyi jezsuita kollégiumba kerültek. Az intézmény rektorától vette át 1659-ben Nádasdy Ferenc,¹⁴³⁶ aki az illusztrációk mellé 1660-ban Nicolaus Avancini jezsuita drámaírótól, a bécsi egyetem teológusától latin nyelvű *elogiumokat* rendelt.

Amikor az immár szöveggel ellátott mű ebben a formában 1662-re elkészült, Nádasdy a közreadáshoz nürnbergi kiadót választott. Johann Friedrich és Michael Endterrel, a város egyik legnevesebb és akkor már több évtizede magyarországi műveket is megjelentető kiadóját¹⁴³⁷ vezető testvérpárral egyezett meg: a velük fennmaradt levelezés a kiadás előmunkálatairól és a megjelenés időbeli adatairól máig fontos támpontot jelent a kutatás számára.¹⁴³⁸ Többek között Avancini latin szövegének németre fordítására vonatkozóan is, amelyet Sigmund von Birken költő, a nürnbergi irodalmi élet jeles tagja készített, s amelynek korszerű költői stílusa jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a mű a nemzetközi könyvpiacra is nagyfokú érdeklődésre és keresletre számíthatott.

A kötet kétnyelvűségéből kiindulva a szakirodalom korábban arra a megállapításra jutott, hogy a *Mausoleum*, amelyet latin bevezetőjében Nádasdy a magyar nemességnek ajánlott, szövegének eredetileg nem tervezett német fordításával a török harcokról rendszeresen tájékozódó, az 1663–1664. év hadieseményeit pedig éppenséggel fokozott érdeklődéssel követő európai közvéleményt is meg kívánta szólítani.¹⁴³⁹ De mint arra Kőszeghy Péter újabb tanulmányában rámutatott: a kiadás előtt nem sokkal elkészülő német fordítás és abban Birken jelentős irodalmi teljesítménye ellenére a megszólított továbbra is a magyar nemesség, a rendi nemzet volt; Nádasdy a *Mausoleummal* az ő okulásukra kívánta az elődök történelmi példáját felmutatni.¹⁴⁴⁰ Kőszeghy okkal tulajdonít jelentőséget a német szöveg másodlagosságának, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy mind az ajánlás és a belső címlap – amelynek kronosztichonja az 1663. évet

¹⁴³⁵ RÓZSA 1970a; RÓZSA 1973, 13–80; RÓZSA 1991.

¹⁴³⁶ A kiadástörténetnek erről a szakaszáról és a rézlemez sorsáról újabb összefoglalás: VISKOLCZ 2013, 286–288

¹⁴³⁷ VISKOLCZ 2004, 351–355.

¹⁴³⁸ Ld. alapvetően: G. ETÉNYI 2002.

¹⁴³⁹ G. ETÉNYI 2002, 126–128; VISKOLCZ 2004, 355; VISKOLCZ, NOÉMI: Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert. Ein Rechtsstreit über die Königsbilder des „Mausoleum“. In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005) 367; G. ETÉNYI 2015, 272–275; KŐSZE GHY 2015, 316.

¹⁴⁴⁰ KŐSZE GHY 2015, 317.

adja ki –, mind pedig a fordítás miatt időben „elcsúszott” metszetes címlap – 1664-re datálva – latin nyelven íródott, jóllehet maga a kötet végül kétnyelvű lett. A történelmi tudatra hatni kívánó opus Szent Koronával reprezentáló díszcímlapja – nyelvének megválasztása szerint – ugyanis a magyar, nem pedig a német ajkú közönséget célozta meg.

A címlap mesterkérdése régóta foglalkoztatja a 17. századi könyvkiadással és művészettel, azon belül is az országbíró műpártolásával foglalkozó kutatókat. Kilétere eddig nem érkezett javaslat, jóllehet a megoldás már egy ideje a „levegőben lóg”. Mégpedig G. Etényi Nóra *Mauseoleum* kiadástörténetét vizsgáló, több mint másfél évtizede megjelent tanulmányának egy kulcsmondata által, amely fölött egészen a legutóbbi időkig átsiklottak a kérdés iránt érdeklődők, beleértve magamat is. Ismét Kőszeghy Péter volt az, aki felfigyelt a tanulmánynak arra a közlésére, hogy Georg Neumark költő, a szász-weimari herceg könyvtárosa 1664 májusában megköszönve Birkennek a kapott Mausoleum-kötetet, külön dicséri „Sandrart metszeteit”, s kéri költőtársa közbenjárását abban, hogy saját készülő művének¹⁴⁴¹ is Sandrart legyen az illusztrátora.¹⁴⁴² Kőszeghy G. Etényi Nóra tanulmányának szövegösszefüggése alapján *Joachim von Sandrart*-ban azonosította a Neumark által említett metszőt, akinek mindazonáltal nem a címlapot, hanem csupán az ugyancsak ismeretlen szerzőségű három utolsó uralkodóképmást, II., III. és IV. Ferdinánd ábrázolásait tulajdonította, metszettelőképüket II. és III. Ferdinánd esetében ifj. *Pieter de Jode* (1606–1674) lapjaiban feltételezve.¹⁴⁴³ Úgy vélem azonban, hogy a címlap és a portrék közt fennálló stílusbeli különbség dacára – amit a három uralkodóábrázolásnál a követett előképek formai részleteihez való alkalmazkodás magyaráz – a címlap alkotója és a királygalériát a megjelenés koráig teljessé tévő metsző ugyanaz a személy. És nem *Joachim von Sandrart* (1606–1688), ahogyan Kőszeghy javaslata szólt, hanem unokaöccse, *Jacob von Sandrart* (1630–1708), akiről Wideman harmadik kötetének címkép-metszőjeként már szó volt.

A két Sandrart most alább csak Nürnbergre vonatkozóan említett tevékenysége jól elkülöníthető egymástól: Joachim von Sandrart amellet, hogy művészeti író volt, elsősorban festőként és rézkarcolóként ismert,¹⁴⁴⁴ Jacob viszont kiadót működtetett és a rajz mellett alapvetően rézmetszéssel foglalkozott. Grafikai munkássága különösen kiterjedt volt: több száz portrémetszet (közte Sigmund von Birken közismert portrébüszkje 1664-ből), valamint nagy számú és változatos műfajú illusztráció teszi ki, amelyeket részben saját kiadója, részben az Endterek számára készített. Jacob 1656 óta élt Nürnbergben, Joachim viszont csak 1674 elején telepedett le a városban, s azt követően vette át az 1662-től működő *Malerakademie* vezetését, amelynek alapításában egyébként eredetileg Jacob is részt vett. A Joachim von Sandrart névvel fémjelzett, 1675-től több kötetben megjelent művészettelméleti traktátus és életrajzgyűjtemény, a

¹⁴⁴¹ „Der Neu-Sprossende Teutsche Palmbau [...]” Nürnberg 1668.

¹⁴⁴² G. ETÉNYI 2002, 129; G. ETÉNYI 2015, 276. A szerző a tanulmányokban nem tér ki az adatra.

¹⁴⁴³ KŐSZEGHY 2015, 317.

¹⁴⁴⁴ Ld. tbk. AKL 101 (2018) 71–75.

Jacob von Sandrart: III. Ferdinánd, 1653 – Jacob von Sandrart lapja a Mausoleumban, 1663

Jacob von Sandrart: IV. Ferdinánd, 1653 – Jacob von Sandrart lapja in: Mausoleum, 1663

Teutsche Academie metszet-illusztrációinak kivitelezésében Jacob von Sandrart is közreműködött.¹⁴⁴⁵

Az, hogy Neumark említéséből következtetve a *Mausoleum* három utolsó királyképe Jacob von Sandrarthoz köthető, az ábrázolások közül kettőnek az előképéből is kiderül. Elég összevetnünk III. és IV. Ferdinánd *Mausoleum*-beli metszetét 1653-ra datált, a lapok jelzése szerint Regensburgban, vagyis IV. Ferdinánd római királlyá koronázása alkalmával készült és Jacob saját kiadásában megjelentetett két rézmetszetével,¹⁴⁴⁶ hogy egyértelmű legyen: pár évvel korábbi munkáját követve készítette el a kötet két utolsó portréját. II. Ferdinánd *Mausoleum*-ábrázolását viszont nem ilyen egyszerű megfeleltetni az előképpel, de úgy tűnik, Jacob von Sandrart itt is helyben kereste és találta meg a képi előzményt: Hans Troschel (1585–1628) 1621-ben Nürnbergben kivitelezett és Balthasar Caimox (1561–1635) vésetével, valamint kiadásában megjelent metszetét használta fel.¹⁴⁴⁷ A II. Ferdinánd nevével ellátott lap mindazonáltal nem teljesen önálló

Hans Troschel–Balthasar Caimox: II. Ferdinánd, 1621 –
Jacob von Sandrart lapja a *Mausoleumban*, 1663

¹⁴⁴⁵ THIEME–BECKER 29 (1935) 397; *Nürnbergischer Künstlerlexikon* 2007, Bd. 3., 1294–1295; valamint *Von deutscher Not zu höfischer Pracht 1648–1701*. Ausstellungskatalog, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. Hg. v. G. Ulrich Großmann. Nürnberg 1998, 235–236, 246–249.

¹⁴⁴⁶ III. Ferdinánd metszetének szignatúrája: „Jacob(us) Sandrart Sculpsit et Excudit Ratisponae Ao 1653”, IV. Ferdinánd metszetének jelzése: „Jacob(us) Sandrart Sculp: et Excudit Ratisponae Ao 1653”.

¹⁴⁴⁷ Jelezve: „B. Caejmox. Ex. – H Tröschell. fe. Nörmderg [Nörmberg, Nürnberg] 1621.”

munka: az uralkodó alakját *Aegidius Sadeler* (1570–1629) II. Mátyást ábrázoló, 1616-ban, Prágában, *ad vivum* készült metszetéről¹⁴⁴⁸ kölcsönözte; egyedül az arcot változtatta meg, a beállítás és a mozdulat, a babérkoszorú, valamint az öblösödő palást és a pántját rögzítő páros boglár változatlanul került át az újrafelhasznált kompozícióba, amely azután *Mausoleum*-beli munkája előképe lett.

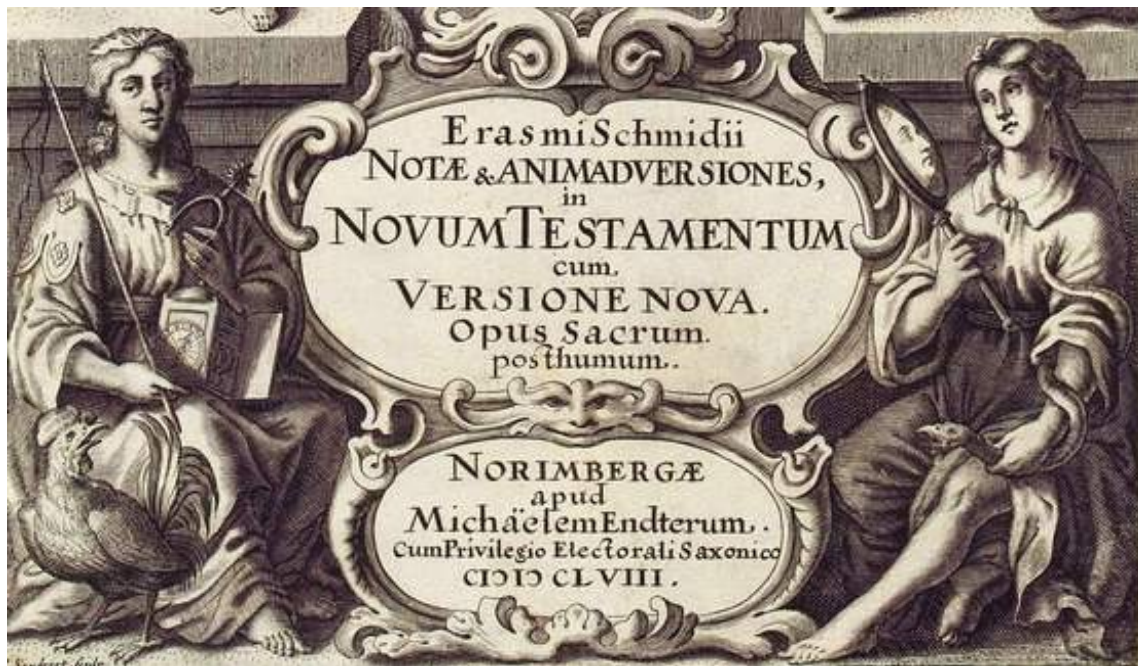
*Jacob von Sandrart: Címlap Erasmus Schmied Újtestamentum-kiadásához, 1658 –
Jacob von Sandrart: A Nádasy-Mausoleum címlapja, 1664*

Hasonlóan erős érvek kapcsolódnak ahhoz a további analógiához is, amely abban segít, hogy a kötet címlapját is Jacob von Sandrart *œuvre*-jébe soroljuk. Ugyancsak Michael Endter jelentette meg 1658-ban a wittenbergi egyetem klasszika-filológia és matematika professzora, Erasmus Schmied¹⁴⁴⁹ posztumusz kiadású görögből fordított

¹⁴⁴⁸ Ld. ÖNB PORT_00046121_01

¹⁴⁴⁹ Erasmus Schmiedre: Allgemeine Deutsche Biographie (1891), [Online]: <http://www.deutsche-biographie.de/html> Schmied 1595. évi lőcsei tartózkodására az ottani lutheránus iskola rektoraként, továbbá magyar kapcsolataira, illetve erdélyi forrásaira: SIMON JÓZSEF: Zsákmány. Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014/2.) 206–208; Schmied Thurzó Imrével való ismeretségére: VISKOLCZ 2013, 164. Erasmus Schmied művének címlapjára: *Hollstein's German Engravings* Vol. 39. Nr. 653.

latin nyelvű kommentált Újtestamentumát, amelynek címlap-metszete – a téma és a műfaj különbsége ellenére – meglepően rokon a *Mausoleum*éval.

Jacob von Sandrart: Allegorikus alakok Schmid Újtestamentumának címlapjáról, 1658

Jacob von Sandrart: Allegorikus alakok a Nádasdy-Mausoleum címlapjáról, 1664

Ami a legszembetűnőbb, az a fény–árnyék-váltakozás hasonló dinamikája, s ezzel a plasztikus megformálás intenzitása: az alakokat és egyéb figurális részeket, az öltözeteket és a drapériákat azonos formaképző elgondolás jellemzi. A két kompozíció rokonságát hangsúlyozza látványosan egyező strukturális rendszerük is, valamint hogy nem az architektúra, hanem a figurális elemek dominálnak bennük. Amiben közös jellemzőként figyelhető meg az alakok, a feliratos kartusok és a visszafogottan alkalmazott építészeti elemek nagyon hasonló aránya. S ha közelebbről megnézzük, akkor úgy tűnhet: a két címlap alsó régiójának allegorikus nőalakjai megformálásukkal mintha sorozatként összetartoznának: az Újtestamentum címlapján balról a Szorgalom (*Diligenza*), jobbról a Okosság (*Prudenza*), a *Mausoleum*én balról Pallas Athéné, továbbá itt is a jobbra elhelyezkedő Okosság. Az attribúcióban támpontot jelent, hogy Erasmus Schmied művének címlapmetszete szignált, igaz, csak rövidített, „J. Sandrart sculp.” jelzéssel, ami a korábbi meghatározás miatt esetünkben további bizonyításra szorul. Azon a már említett tényen túl, hogy Joachim von Sandrart csak 1674-től élt Nürnbergben, s az Endter-kiadó nem foglalkoztatta őt (a *Teutsche Academie* is Frankfurt am Mainban jelent meg), valamint hogy két-három tőle ismert portrét leszámítva, alapvetően más technikában (rézkarc) dolgozott, olyankor, amikor rövidített névalírást használt, „Joa. v. Sandrart” szignatúrával látta el lapjait, Jacob viszont „J. v. Sandrart”-ként jelölt metszőként és kiadóként is.¹⁴⁵⁰

Jacob von Sandrart nem csupán ennek a megbízásnak a során került kapcsolatba magyar tárgyú művel. A 17. századi könyvkiadással, valamint az 1663/64. év magyarországi hadieseményeivel foglalkozó kutatók előtt jól ismert Sigmund von Birken dunai útleírása, a Duna menti területeket városlátképeken, valamint térképeken is bemutató, 1664-ben és szintén az Endter-kiadónál megjelent *Donau-Strand*.¹⁴⁵¹ A földrajzi és történelmi ismereteket összefoglaló, valamint a török előrenyomulás miatti aktuális érdeklődést követő mű első kiadásának címlapja ezúttal is Jacob Sandrarttól származik, míg a gazdagabban illusztrált későbbi kiadás (1683) címlapját már fia, *Johann Jacob Sandrart* (1655–1698) metszette. Ugyancsak Jacob Sandrart munkája az 1663–1664-es magyarországi hadiesemények, s főképp a szentgotthárdi csata hadvezéreiről kivitelezett hetven lovasportréból az a nyolc lap is, amelyet a harcok fejleményeit követő rendkívüli európai érdeklődésre reagálva és feltehetően üzleti érdekből, Birken verseivel kísérve készített el, azaz metszett és adott ki.¹⁴⁵² A magyarországi hadszíntér legfontosabb szereplőit ábrázoló magas színvonalú sorozatba Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter, valamint Apafi Mihály erdélyi fejedelem közismert lovas ábrázolása került be, együtt a szövetséges hadak

¹⁴⁵⁰ Ez egyértelműen kitűnik a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek Kupferstichkabinettje online metszetanyagában – <http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/de> – a „J. Sandrart”, ill. „J. v. Sandrart” keresőszóval kiadott több mint 390 találat átnézéséből.

¹⁴⁵¹ RÓZSA 1970a, 477; RÓZSA 1991, 8; S. NÉMETH KATALIN: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. *Magyar Könyvszemle* 110 (1994) 80–81; RÓZSA 1999, 94, 63b; 120, 95b metszőként mindkét látképnél Jacob Sandrart neve megadva; G. ETÉNYI 2002, 127–128; S. NÉMETH, KATALIN: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai [Die ungarischen Beziehungen von Sigmund von Birken]. In: Uő: *Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok [Über ungarische Angelegenheiten. Ungarisch-deutsche beziehungsgeschichtliche Beiträge]*. (Historia Litteraria, 31) Budapest 2014, 137, itt metszőként Johann Sandrart nevét adja meg; G. ETÉNYI 2015, 274–275.

¹⁴⁵² G. ETÉNYI 2014, 113.

vezetőiről készült portrékkal, azaz Pietro Strozzi császári generális, Franz Philipp von Sulzbach tábornagy, Leopold Wilhelm badeni őrgróf, a birodalmi sereg parancsnoka, továbbá Wolfgang Julius Hohenlohe rajnai csapatparancsnok képmásaival.¹⁴⁵³

Felmerülhet a kérdés, hogy a miért nem szignálta Sandrart a címlapot, ahogyan tette Schmied Újtestamentumának metszetén, vagy akár Wideman harmadik kötetének címképén. A jelzés hiánya azért sem érthető, mert részvételének a *Mausoleum* kiadásában a nemzetközi érdeklődés felől nézve is komoly presztízserő volt. A magyarázat valószínűleg ugyanaz, mint Birken esetében, aki viszont saját fordítói szerepét nem jelölte a kötetben. Bizonyára mert egyfelől figyelembe vette, hogy a kiadvány nagy részét kitevő latin szöveg nem az ő munkája – ahogy az illusztrációk terén nem volt az Sandrart esetében sem –, másrészt pedig azért, mert az *elogiumok* eredeti szerzőjének neve sem szerepel a kötetben, illetve a címlapon. Nicolaus Avancini rejtőzködését Rózsa György azzal magyarázta, hogy a Habsburg-udvarban megbecsült jezsuita 1658-ban I. Lipót császárrá koronázása tiszteletére a bécsi egyetem megbízásából *Imperium Romano Germanicum* [...] címmel egy hasonló, az uralkodót és császár elődeit verses formában ünneplő művet írt, ami másodszor 1663-ban jelent meg – az anonim első kiadás után immár Avancini nevével.¹⁴⁵⁴ Nagyon is hihető Rózsa érvelése, miszerint az udvar elismerését kiváltó és az uralkodóhoz dicsőségét hirdető munka lojális szerzőjének egy évvel később „előnytelen” lett volna nevét adnia a magyar rendi társadalom múltját felidéző, vezéreit és királyait költői formában méltató műhöz. Egy olyan kiadványban, amely a megrendelő céljának megfelelően Nyugat-Európa érdeklődő közönségét a magyar nemesi öntudat történelmi gyökereivel kívánta megismertetni.

¹⁴⁵³ OSZKK App. M 70; App. M 67; App. M 460; App. M 452; App. M 420; App. M 454., valamint <http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/de> – a megfelelő helyen. Valamennyi rézmetszet.

¹⁴⁵⁴ „Imperium Romano-Germanicum, a Carolo Magno [...] ad Augustissimum et Invictissimum Rom. Imperatorem Leopoldum Hungariae Bohemiaeque Regem [...] Viennae Austriae MDCLVIII” RÓZSA 1970a, 473–476; RÓZSA 1973, 44–49; KÓSZEGHY 2013, 320–321.

MÚLTKÉP – A MEGTERVEZETT HAGYOMÁNY

A főrangúak családi reprezentációja nem képzelhető el a múltra, s az elődök történelmi példájára való hivatkozás nélkül, s ebben a visszamenőleges érvényű önreprezentációban az ország és a nemzetség múltteremtésben is közös érdeke fogta egybe a történések szálait. Az elődök példaszerű hősiesség vagy más kiválóság miatt kiemelkedő alakját a családi és olykor a kollektív emlékezet együtt formálta meg, történelmi szerepük hitelessé tétele azonban a családtörténet rekonstrukciós feladata volt. A személyes hírnév fenntartását biztosító családi hagyomány az ősök köré épített múlt darabkáiból állt össze, amihez a kötőanyagot a század második felének historikus és literátus alakjai, valamint amatőr művelői kezén kiteljesedő és némiképp a „tudományosság” látszatát keltő genealógia szolgáltatta. A származástörténet tisztázása a nemesi családok számára több okból is fontos volt: gyakorlati jelentősége mellett, ami a vagyonmegosztással és örökléssel kapcsolatos jogbiztosításra szolgált, megszerkesztett konstrukcióként mutatkozva, a családi emlékezet többféle műfajban is hasznosult a tényekkel alátámasztott valóság és a tudatos hagyományteremtés kényes egyensúlyát biztosító szerepben. Legitimálva a múlt fiktív szereplőit és eseményeit, a genealógia lényegében a család jelenben élő tagjainak helyét jelölte ki az ország előkelőinek sorában.

VIII. A DINASZTIKUS REPREZENTÁCIÓ PILLÉREI: A GENEALÓGIÁK ÉS CSALÁDMITOLÓGIÁK

Valójában az elmúlt bő két évtized irodalomtörténeti kutatásának eredményei nyomán lett egyértelmű, hogy a 17. század hazai képzőművészetének némelyik korjellemző teljesítménye nemcsak hogy párhuzamos az irodalomban fellelhető kortárs folyamatokkal, de egyenesen azokból vezethető le, vagy legalábbis azokhoz való viszonya alapján értelmezhető.¹⁴⁵⁵ Mert elsősorban az irodalmi jelenségként is leírható általános genealógiai érdeklődésből rajzolódik ki olyan élesen, hogy a század főnemesi elitjének néhány prominens tagja – Zrínyi Miklós és Péter, Nádasdy Ferenc, feltehetően a két veje, Draskovich Miklós és János,¹⁴⁵⁶ illetve Esterházy Pál – egyfajta rendi identitás-, vagy ha úgy tetszik, „összetartozás-tudattól” vezérelve, csaknem egyidőben látott neki a feladatnak, hogy családja és/vagy országa múltbeli nagyjait írott vagy képi

¹⁴⁵⁵ A társtudományok közül gondolok elsősorban Szörényi László (SZÖRÉNYI 1995), Bene Sándor (BENE 1996, BENE 2003, BENE 2007), Fazekas István (FAZEKAS 2009), Viskolcz Noémi (tőle monográfiájának az országbíró genealógiai érdeklődését érintő része VISKOLCZ 2013, 224–225), Bitskey István (BITSKEY 2015), Nagy Levente (NAGY 2015), Tóth Gergely (TÓTH 2015), Bíró Csilla (BÍRÓ 2016) tanulmányaira, közülük külön kiemelve Fazekas István Esterházy-családtörténettel kapcsolatos kutatását.

¹⁴⁵⁶ Ladányi Ferenc kéziratban maradt Draskovich-genealógiáját – „Franciscus LADANY, Fructus honoris in arbore Illyrico-Hungarica domus Draskovithianae per quatuorv saecula el ultra prognati, nun e tenebris antiquitatis eruti ac iconibus illustrati, 1675.” –, egy középkortól indító, legendás elemeket mellőző családtörténetet rövid jellemzéssel hivatkozva: BENE 2003, 33, említi: FAZEKAS 2009, 908.

formában számba vegye. Ebben az 1660. körüli évektől 1700-ig tartó folyamatban, a Nádasdy-*Mausoleum*tól Esterházy Pál *Trophaeum*áig ívelő, műfajilag és a vállalkozások célját tekintve is sokrétű tevékenységben többféle „program” bontakozott ki, illetve valósult meg.

VIII. 1. GENEALÓGIA A POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN – NÁDASDY ÉS ZRÍNYI

A század közepétől formálódó rendi reprezentációs törekvésekben Nádasdyn kívül, aki a *Mausoleum*mal „a Magyar Királyság európai imázsának javításáért” és a „rendi típusú országpropagandáért”,¹⁴⁵⁷ a legtöbbet tette, elsősorban Zrínyi politikai és közvéleményformáló szerepének tudható be az, hogy a magyar arisztokrácia reprezentációs ideológiájában változás állt be: egy nagyjából egységes főrendi önreprezentáció volt kialakulóban, aminek műalkotások programjaként is állandósult központi eleme a *Patrona Hungariae*-gondolathoz társuló „kereszténység védőbástyája”-ideológia lett, azzal a mind hangsúlyosabb értelemmel, hogy a keresztény Európa töröktől való védelmét elsősorban nem a Habsburg-kormányzat, hanem a magyar előkelők dinasztiai által megtestesített Magyar Királyság biztosítja. Az ekkor kibontakozó genealógiai „kutatásokban” a főnemesi családok történeti eredete, múltban vitt politikai szerepe, kiválóságainak hősi cselekményei ebben a keretben kaptak jelennek szóló tartalmat, miközben az irodalmi és képzőművészeti ikonográfiában az uralkodóházhoz való lojalitás kifejezése mellett teret nyert az országhoz, sőt, a „(rendi) nemzethez” való hűség eszméje is.¹⁴⁵⁸

Az alakuló rendi reprezentáció jegyében született műveknek ország-történetként, illetve az ország valamely közjogi hivatalának történetéről szólva, politikai üzenetük is volt tehát. Ilyen volt *elogium*okkal kísért illusztrált uralkodókronológiaként a *Mausoleum*, amelynek ajánlásában Nádasdy a magyar rendeket az ősök – értsd, az ország történelmének nagyjai – tiszteletére szólította fel, valamint ilyen az ugyancsak általa patronált két archontológia, amelyek a Magyar Királyság legfőbb közjogi méltóságait, a nádorokat és királyi helytartókat, továbbá az országbírókat az államalapítástól, illetve a 12. századtól tekintették át, s amelyek függelékként jelentek meg Révay Péter kéziratban maradt műve, a *De Monarchia* Nádasdy költségén kiadott 1659. évi kötetében.¹⁴⁵⁹ Az országos méltóságok politikai súlyát és történelmi szerepét egykori viselőik pályának rövid ismertetésével is reprezentáló névsorokat az országbíró felkérésére a kötet szerkesztésével – és valószínűleg ajánlása megírásával –¹⁴⁶⁰ megbízott tudós ciszterci apát, Caspar Iongelinus¹⁴⁶¹ állította össze, aki ehhez a munkák idején, 1658-ban Nádasdy bécsi palotájában lakva, személyesen az országbírótól kapott instrukciókat, valamint a Nádasdy Tamás nádori iratait is tartalmazó családi levéltárból

¹⁴⁵⁷ BENE 1999, 364.

¹⁴⁵⁸ Mindez bővebben kifejtve: BENE 1999, 386–390.

¹⁴⁵⁹ TÓTH 2019, 161–163. Lásd „De Monarchia [...]” 1659, 152–163 (nádorok és királyi helytartók); 163–165 (országbírók).

¹⁴⁶⁰ TÓTH 2019, 156–157.

¹⁴⁶¹ Caspar Iongelinus ciszterci apát, teológus, író, magyar királyi történész életrajzi adatai: 1596–1669.

forrásadatokat. De valószínűleg felhasználta azokat a forrásokat is, amelyeket Nádasdy a családi múlt iránti érdeklődésből az évek folyamán maga gyűjtött.¹⁴⁶²

Ahogy az eddigi kutatás is kimutatta, a két jegyzék általában rövidre fogott, pár soros életrajzai két helyen terebélyesednek ki, a két nádor, Nádasdy Tamás és Esterházy Miklós pályájának adatokkal (és olykor személyes emlékekkel) bővelkedő leírásában, ami határozottan sugallja Nádasdy Ferenc egyéni érdekét a névsorok közreadásában: tudatni az ország közvéleményével, hogy családjából, annak nagyobb dicsőségére, ketten is a nádori méltóságig emelkedtek.¹⁴⁶³ A hírnév ily módon való öregbítése mint legfőbb cél, akkor válik azonban egyértelművé, amikor feltűnik, hogy Nádasdy nem csak a kortársak emlékezetében élő két nagy formátumú politikus előd alakját emelte ki hosszabb méltatással, hanem a kevésbé számon tartott, viszont Mohács után Szapolyai János hívei közül elsőként Habsburg Ferdinánd pártjára állt távoli rokonét, Báthory István nádorét is,¹⁴⁶⁴ akinek – bár kötetbeli életrajza erre nem tér ki – meghatározó szerepe volt az osztrák főherceg hatalomra juttatásában, mi több, Podmaniczky István nyitrai püspökkel, a mohácsi csatát túlélte rangidős egyházi méltósággal együtt ő koronázta meg a főherceget Fehérváron.¹⁴⁶⁵

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy a legfőbb méltóságok *múltját* és egykori személyiségeit adatoltan reprezentáló jegyzék elkészítése kinek az kezdeményezése volt, a tudós apáté vagy a művet kiadó Nádasdyé. Az országbíró intellektuális habitusát könyvtára monografikus feldolgozásában több oldalról is megvilágító Viskolcz Noémi a mecénás kezdeményezését látja benne,¹⁴⁶⁶ míg a *De Monarchia* kiadástörténetét, s e tekintetben Nádasdy szerepét újabban vizsgáló Tóth Gergely a kötet számára készült jegyzék megalkotását Iongelinus ötletének tartja.¹⁴⁶⁷ Indoka az, hogy a feladatot megelőzően az apát már készített hasonló összeállításokat, a mű formája és létrehozásának metodikája tehát nem volt ismeretlen a számára. Iongelinus szerepéről úgy gondolja: „Valószínűbb, hogy csak a műfaj, az archontológia ötlete származik tőle – talán eredetileg magyar főpapok (például az esztergomi érsekek) listáját akarta összeállítani, hiszen egyházi méltóságokról készített korábban történelmi névtárakat –, s a nádorokat, illetve országbírókat már Nádasdy ajánlotta neki.”

Meglátásom szerint a kezdeményező kilétének meghatározásához nem az archontológia-műfaj művelésében való jártasság tekinthető kritériumnak, hanem az a szellemi irányítás, amely Révay művét és a hozzáillesztett appendixet egy tartalmilag is összefüggő egységnek kívánta láttatni. Révay Péter könyvének műfajával kapcsolatban Tóth maga szögezi le egy másik tanulmányában, hogy „a *De Monarchia* egy valódi országtörténet”, amelyben a nemesi-rendi jogok hangsúlyozása dominál.¹⁴⁶⁸ A művet

¹⁴⁶² VISKOLCZ 2013, 227–228; TÓTH 2019, 161–162.

¹⁴⁶³ VISKOLCZ 2013, 226–227; TÓTH 2019, 162–163.

¹⁴⁶⁴ Báthory István nádor (†1530) Nádasdy II. Ferencné Báthory Erzsébet apjának, ecsedi Báthory II. Györgynek a nagybátyja volt: NAGY IVÁN, I. 1857, 228; WERTNER 1900, 12–13.

¹⁴⁶⁵ PÁLFFY GÉZA: Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: „Nekünk mégis Mohács kell ...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett. MTA BTK, OSZK, Budapest 2016, 24–25.

¹⁴⁶⁶ VISKOLCZ 2013, 228.

¹⁴⁶⁷ TÓTH 2019, 160.

¹⁴⁶⁸ TÓTH 2014, 120, 127, 132.

kiegészítő archontológiának ennek megfelelően csak úgy lehetett értelme, ha a névsor ezt a műfaji kritériumot szolgálta. A cél nem *egy* (akár esztergomi érsekeket összesítő) archontológia kiadványba kapcsolása volt, hanem *az országos főméltóságok* „hivatalos” névsoráé, amely a mű mondanivalóját kiegészítő funkcióval, viselői közjogi súlyának megfelelően adott nyomatékot az országot megtestesítő rendek jogainak. A jegyzék megalkotásának ötlete véleményem szerint is Nádasdytól származhatott, mi több, talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy választása, akár a kötet szerkesztését illetően is, épp azért esett Longelinusra, mert szándékában lehetett a *De Monarchiát* a rendi politikában mindenkor kulcsszerepet játszó országnagyok történeti névsorával kiegészíteni. Ugyanakkor tudhatott az 1650-es évek elejétől Bécsben élő tudós apát 1640–1641-ben, Kölnben megjelent 10 kötetes művéről, a ciszterci rend tagjainak kronologikus jegyzékéről, illetve arról a másik kettőről (1644, 1650 körül), amelyek a bencések, illetve ciszterciek közül kiemelkedett pápák, bíborosok és más egyházi méltóságok életrajzait gyűjtötte egybe.¹⁴⁶⁹ Lényeges körülmény, hogy Nádasdy megbízása előtt Longelinus nem foglalkozott *világi* főméltóságok vagy tisztségviselők történeti áttekintésével, az effajta tudós tevékenységnek járó királyi történetíró címet is feltehetően az országbíró közbenjárására, s minden bizonnyal a *De Monarchia* számára készült archontológia munkálataival érdemelte ki, ahogyan arra mások mellett Tóth Gergely is rámutat.¹⁴⁷⁰

Nem áll meg viszont Tóthnak az az érvelése, hogy Nádasdy bár „művelt, de tudományos tevékenységet nem végző főúr” volt, akitől ezért nem eredhetett egy ilyen újszerű idea, így nem hihető, hogy a jegyzék elkészítésének alapötlete őtől származzon.¹⁴⁷¹ Nos, a megvalósításra az országbíró megkereste ugyan a megfelelő szerzőt, akinek levéltári adatokat szolgáltatott, s akit emellett úgy is segített, hogy könyvtárát a rendelkezésére bocsátotta,¹⁴⁷² viszont úgy gondolom, hogy maga az „újszerű ideaként” tervbe vett archontológia már saját elképzelése volt. Ami pedig a tudományokhoz való viszonyát illeti: könyvtárának összetétele, valamint tudós kapcsolatai alapján ítélve, Nádasdy a korszerű tudományosság terén semmiben nem maradhatott el az „egyháztörténész” apát mögött, akinek a műhöz szükséges „tudományos” (értsd kutatói) tevékenységet egyedül az életrajzi források összegyűjtése jelentette – ezt pedig ennél a Nádasdy-megbízásnál, a körülményeket is beleértve, jobbra épp maga az országbíró biztosította számára.

Egyébiránt Nádasdy tudományos habitusát kortársi összevetésben nézve: éppen hogy nem vág egybe egy akkori magyar arisztokrata általános érdeklődésével például olyan tudományágak elméleti ismerete és bizonyos szintű gyakorlata mint a matematika, a geometria, általában a mérésstan, vagy korszerű német „szakirodalom” alapján a könyvelésben való jártasság tökéletesítése, márpedig az országbíró könyvtárában ezekbe a tudományokba tartozó munkákból külön „szakozva” több is megtalálható volt.¹⁴⁷³ S hogy a matematikai ismeretekben ténylegesen is elmélyült, az

¹⁴⁶⁹ Longelinus munkáinak felsorolása részben digitális hozzáféréssel: VD17 - Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

¹⁴⁷⁰ TOMA 2005, 60; VISKOLCZ 2013, 227, 228; TÓTH 2019, 162.

¹⁴⁷¹ TÓTH 2019, 160.

¹⁴⁷² VISKOLCZ 2013, 86.

¹⁴⁷³ VISKOLCZ 2013, 200–204.

Athanasius Kircher aritmetika-kötetének neki szóló ajánlásából is sejthető. Mindenesetre az országbíró könyvtárgyarapítást is befolyásoló ismeretszerzési módszeressége egyértelműen olyan szellemi nyitottságra és mobilitásra vall, ami okot ad koncepciózus megbízói elképzeléseket feltételezni tőle.

Nádasdy családtörténeti anyaggyűjtésére az 1663–1664. évekből vannak először szórványos adatok, amikor is bizalmi embere, Bálintffy János tisztartó volt segítségére a rokon családokat illető leszármazási adatok beszerzésében.¹⁴⁷⁴ A Nádasdy-irodalom Komáromy András közléséből már régóta ismeri az esetet, hogy az országbíró arról értesülve bizalmi emberétől, hogy az általa régóta keresett Báthory-genealógia Bocskay István zempléni főispántól esetleg Kemény János fejedelem özvegyéhez, Lónyay Annához került volna, 1664 szeptemberében a főispán közbenjárását kérte az irat megszerzése érdekében.¹⁴⁷⁵ Egyelőre nem világos, hogy a genealógia iránti, akkoriban szárba szökő érdeklődés vagy a birtokszerzés, illetve a már rendelkezésben lévő birtokok jogi elismertetése érdekében való nagyobb családtörténeti tisztánlátás – vagy pedig mindkettő – miatt volt szükség például arra a bizonyára tetemes gyűjteményre is, amelynek 1665. évi dátumot viselő összeírása különböző (a Nádasdyakkal nem feltétlenül rokonságban lévő) családok genealógiai anyagát regisztrálja „Az Sárvári Tárházban az Aito iránt Job kéz felől valo Eörögh Armariumban [...]”, abc-be rendezett *capsákban*, szabályos irattári könyvelésnek megfelelően családnév, helység és téma szerint részletezett kimutatásban.¹⁴⁷⁶ Mindenesetre a módszeres anyaggyűjtésen és levéltári rendezésen túl nincs egyéb támpont arra, hogy Nádasdy családtörténettel vagy ilyen jellegű munka összeállításával foglalkozott volna.

Jól ismert, hogy az öröklésre szóló jogbiztosítás gyakorlati haszna mellett a genealógiák összeállításának legfőbb indítéka a leszármazási kapcsolatok kimutatása, a régi előkelőkkel való rokonság legitimálása volt. Aminek időbeli határai, megkerülve a történeti realitás kereteit, bő teret adtak a családmitológiák gyártásának, a mitikus szereplők vagy legalábbis a korai történeti korszakokba tartozók családi múltba emelésének. A dicső és lehetőleg királyi vérből származó felmenők nemcsak a nemzetség, a család mindenkori társadalmi súlyának, jelentőségének biztosítottak hitelesítő hivatkozási alapot, de olykor politikai ambíciók megvalósításában is szerepük volt. A Zrínyieknek, akik a horvát és szlavón területek nemességén belül már a 15. századtól vezető pozíciót élveztek, majd az I. Ferdinándtól kapott birtokadományokkal a legtekintélyesebb és legvagyonosabb családok közé emelkedtek, illetve a 16. század közepén udvari tisztségeket viselő és bárói rangot is elnyert Zrínyi Miklós házassági és családpolitikájának köszönhetően rokonságra léptek az osztrák és a magyar udvarhű arisztokratákkal is,¹⁴⁷⁷ éppenséggel nem volt szükségük jól hangzó fiktív ősökre. Így a

¹⁴⁷⁴ KOMÁROMY ANDRÁS: Nádasdy Ferenc országbíró mint genealógus. *Turul* (1896) 40–41.

¹⁴⁷⁵ KOMÁROMY 1896, 41: „Elérkezvén Bálintffy János uram, jelenté kgd hozzám való több jó affectioi között, hogy az Báthory famíliának genealógiája valamikor kgd kezénél is lett volna, és most, mint kgd gondolja, Kemény Jánosné asszonyomnál ő kglménél volna, melynek megszerzésiben én immár annyira fáradoztam [...]”

¹⁴⁷⁶ „Jogbiztosító iratok protokolluma – 1665” MNL OL E 185 (Mf. 31989), Fasc. 43. „Capsa Duodecima Continet Diversas Genealogias”, a családok neveit felsorolja: VISKOLCZ 2013, 225.

¹⁴⁷⁷ PÁLFFY 2007, 47–52; VARGA 2016, 166–174; KARBIČ, DAMIR: A Zrínyi / Zrinski család eredete. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. Bene Sándor, Fodor

költő Zrínyi Miklós megbízásából 1663 körül elkezdett *Stemmatographia*,¹⁴⁷⁸ a család udvari papja és történetírója, Marcus Forstall ír származású Ágoston-rendi szerzetes¹⁴⁷⁹ családtörténeti munkája, s egyben az irodalmi genealógia egyik első hazai példája, elsősorban e másfajta cél szolgálatában íródott. A Zrínyi-fivérek aktuális politikai orientációjában volt jelentősége annak, hogy Forstall az eredetlegendában – Zrínyi koncepcióját követve – az ősi illír királyokig, s rajtuk keresztül az őskultusz terén Attilához mérhető, Bizánc ellen harcoló keleti gót királyig, Totiláig „vezette le” a Zrínyiek leszármazását.¹⁴⁸⁰ Amikor a horvát nemzeti kontextusba szőtt genealógia, úgy is mint politikai önreprezentáció, a család és az európai dinasztiák leszármazottainak egyenrangúságát kívánta bizonyítani, akkor egyfelől a horvát nemesség élén jelölte ki a Zrínyi-testvérek helyét, másfelől azonban – s főképp – legitimációs alapot jelentett a Zrínyi Miklóssal kapcsolatban titkos tárgyalásokon formálódó francia elképzelésekhez: királlyá, de legalábbis kormányzóvá választásához egy esetlegesen létrejövő független magyar monarchiában.¹⁴⁸¹ A költő váratlan halálával viszont a *Stemmatographia* szerepe, „küldetése” is megváltozott: Zrínyi Péter az eredendően is nemzetközi reprezentációra szánt családtörténet átdolgozásával bízta meg a szolgálatában maradt Forstallt, akinél a gót uralkodótól való leszármazás helyett az itáliai, pontosabban római kori gyökerek „kimutatását” szorgalmazta; 1667-ben ugyanis a genealógia rövidebb változatának kíséretében Velencében kérvényezte a család középkori velencei nemességének megújítását.¹⁴⁸²

Jóllehet a *Stemmatographia* kéziratban maradt, a benne foglalt tényanyag egy része már a kortársak kezén forrásként hasznosult. A Zrínyi nemzetségtörténet ugyanis nemcsak amiatt áll a genealógiai művek élén, hogy irodalmi műfajként az egyik legkorábbi a Magyar Királyságban készült ilyen jellegű művek közt, hanem amiatt is, hogy a műfajt jellemző módszertani kettősséggel egyfelől legendákra alapozott históriaként íródott, másfelől azonban történetileg elfogadható módon a korszakban általánosan használt krónikákra (Bonfini, Istvánffy), valamint tényleges forrásanyagra támaszkodott.¹⁴⁸³ Forstall ugyanis még használta a csáktornyai levéltár okleveleit, így családtörténeti adatai a 14. század második felétől ma is hitelesnek tarthatók.¹⁴⁸⁴

Így vélte I. Lipót császár udvari történetírója, Galeazzo Gualdo Priorato¹⁴⁸⁵ is, akit a családtörténet legendás elemei sem zavartak abban, hogy 1674-ben megjelent Zrínyi-

Pál, Hausner Gábor, Padányi József. Budapest 2017, különösen 177–179, 184.

¹⁴⁷⁸ „MARCUS FORSTALL: *Stemmatographia Mavortiae familiae comitum de Zrin*” 1665. Ld.: BENE 2003, 8–19; BENE 2007, 274–281. A teljes mű Bene Sándor fordításában: FORSTALL 1664/2007, 321–378.

¹⁴⁷⁹ BENE SÁNDOR: Marcus Forstall, in: *MAMŰL* 3. 2005, 167–168.

¹⁴⁸⁰ BENE 1996, 31–32, 37/39. j.; BENE 2003, 18, 36–38; BENE 2007, 280, 289–291; FORSTALL 1664/2007, 336–339; BENE SÁNDOR: Zrínyi Miklós, in: *MAMŰL* 13. 2012, 214–215.

¹⁴⁸¹ KLANICZAY 1964, 794–795; BENE 1996, 32; BENE 1999, 288.

¹⁴⁸² BENE 1996, 28, 32–33. Az ekkor készült rövidebb változat Kiss Béla Károly fordításában: *Zrínyiek a magyar és horvát históriában* 2007, 379–383.

¹⁴⁸³ BENE 1996, 28; BENE 2003, 18, 25–27; BENE 2007, 280, 283–284.

¹⁴⁸⁴ BENE 2003, 13–14; BENE SÁNDOR: Marcus Forstall, in: *MAMŰL* 3. 2005, 168; BENE 2007, 278.

¹⁴⁸⁵ Galeazzo Gualdo Priorato életrajzi adatai: 1606–1678

életrajzához¹⁴⁸⁶ Forstall művének kivonatát, mi több, a szerző anyaggyűjtő és írói segítségét kérje a költő családjának hiteles bemutatásához.¹⁴⁸⁷ De nem csak ebben az esetben járt el így: feltehetően készen kapott genealógiát használt az életrajzi kötet¹⁴⁸⁸ Draskovich-nemzetségről írt részletes származástörténeténél is, élén egy Draskovich Miklós-portréval, amiből az gondolható, hogy a későbbi országbíró, ekkor még királyi főajtónállómester lehetett Priorato kapcsolata az adatok beszerzésében, ahogyan valószínűleg az Esterházyak családtörténetének felvázolását is konkrét támpontokra hagyatkozva állította össze. A kérdés ezúttal inkább az, hogy minek alapján.

VIII. 2. AZ ESTERHÁZY-CSALÁDTÖRTÉNET TIPOLÓGIAI VÁLTOZATOSSÁGA

Az Esterházyak családtörténeti irodalmát kronologikus rendbe szedve azt látjuk, hogy Priorato leírása az első, amelyik a nemzetség múltját rövid említésekbe foglalt biográfiai tényeken keresztül mutatja be. A szerző tollából kis életrajztöredékek kerekednek, amelyek „történeti adatként” egészen a *Trophaeumig* kísérik a családtagok későbbi irodalmi megjelenését. Mindenesetre Bitskey István Priorato művének legújabb elemzésében¹⁴⁸⁹ történetírói önkontrollnak tudja be, hogy bár az Esterházyak magánmitológiája a család eredetének kezdetén Ádámot és Noét is számon tartja, a szerző a történeti realitás iránti érzékkel mellőzi a korban amúgy elfogadott legendás eredeztetést és a nemzetséget „csak” Julius Caesar kortársától, Nagy Opos szkíta fejedelemtől vezeti le. E tekintetben *Tobias Sadler (Sattler)* (1641 k.–1679) bécsi rézmetsző 1670-ben készült családfametszete¹⁴⁹⁰ volt a forrása – amely egyébként a családot Ádámotól indítja –, majd annak leszármazását követve Attila felemlítésével jutott el Örs vezérig, akinek fiaként, a honfoglalás korában helyezte el az első Esterházyt.

Bitskey István bizonyosnak veszi, hogy Priorato ismerte Sadler metszetét, ami mellett felveti egy másik támpont lehetőségét is: ez pedig a jezsuita Marcellinus Bautschnernek, a bécsi egyetem filozófiai doktorának *Inscripti Heroum Nomina Flores* [...] címen megjelent műve, amelyet Esterházy Pál fia, Miklós Antal későbbi tinnini püspök bécsi egyetemen folytatott tanulmányai befejezésére írt. A kis kötet 19 *elogiumot* tartalmaz, amelyekkel Bautschner a család legrégebbi őseit méltatja, nem feledve a végén az ifjú baccalaureus apját, valamint nagyapját, Miklós nádort sem.¹⁴⁹¹ Bitskey az udvari történetíró által forgatott és a szövegben egy-egy helyen hivatkozott kútfő

¹⁴⁸⁶ GALEAZZO GUALDO PRIORATO „Vita, et azzioni del Conte Nicolò di Zrin Bano di Croatia. Vienna 1674”. Az életrajz Bene Sándor fordításában: *Zrínyiek a magyar és horvát históriában* 2007, 385–390.

¹⁴⁸⁷ BENE 1996, 34–35.

¹⁴⁸⁸ GALEAZZO GUALDO PRIORATO „Vite et azzioni di personaggi militari, e politici, [...] Vienna, 1673.”, második kiadás: Vienna 1674.

¹⁴⁸⁹ BITSKEY 2015. A tanulmányt Priorato könyve Esterházy családról szóló passzusának magyar fordítása egészíti ki Blaskó Barbarától.

¹⁴⁹⁰ Jelezve: „Tob: Sadler sculp:” A metszetet részletesen tárgyalja adatait is megadva: *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, A. 5. kat. szám, (GALAVICS GÉZA). Lelőhelye: MNL OL P 108. Rep. 49, 315. cs., Fasc. B. Nr. 1.; GALAVICS 1988, 144–146; *Kat. Történelem-kép* 2000, VI–23. kat. szám (GALAVICS GÉZA); GALAVICS 2002, 275. Tobias Sadlerre: HAUPT 2007, Nr. 3446 (mint Sattler).

gyanánt megemlíti Bonfinit és Istvánffy-t is, az ő munkájuk azonban legfeljebb a köztörténet terén lehetett tájékozódási pont a magyar történelemben járatlan Priorato számára.

Sadler metszete az első sokszorosított változat volt az Esterházy Pál megrendelésére készült számos családfa közt, Priorato munkája pedig az első szöveges mű, amely erre a vizualizált családtörténetre épült. Bitskey István feltételezését, miszerint Prioratónak ismernie kellett a metszetet, nem csak az ábrázolással lényegében megegyező személyi kronológia igazolja, hanem az is, hogy a történeti elbeszélésbe tartozók több mint felének életrajza a családfába írt, Sadler által megadott tényekre támaszkodik, olykor szóhasználatban is. Hogy Priorato valóban a metszetről leszűrt ismeretanyagra épített, azt a szövegbe foglalt 27 családtag kiválasztása is mutatja: a genealógiai táblán lévő személyek közül a történész az érintett időszakban azokat az ősokeket ítélte feleslegesnek és hagyta ki, akik Sadlernél csak nevükkel szerepelnek, életük nincs jellemezve sem hősi cselekedettel, sem királyuk említésével, de még egy évszámmal sem.¹⁴⁹² Vagyis nem volt – legalábbis történetileg megalapozottan – körük tehető életrajzi anyag. A feltételezett másik forrás, Marcellinus Bauschner Esterházy Miklós filozófiai vizsgájára készült köszöntő kiadványa viszont Sadler metszetével ellentétben nem előzménye Priorato munkájának, minthogy az olasz szerző könyve már 1673-ban megjelent – igaz, a rendszeresen hivatkozott 1674. évi második kiadás mellett ezt az elsőt nemigen tartja számon az irodalom,¹⁴⁹³ – míg Esterházy egyetemi disputája az alkalomra írt kötet címlapja szerint 1674. május 8-án volt.

Ha az „adatfelhasználás” sorrendje Sadler metszete, majd Priorato műve, akkor kérdés, hogy az őket időben követő jezsuita szerző vajon melyik előzmény alapján dolgozott? A válasz annyiban kézenfekvő, hogy Bauschner alkalmi dicsőítő kötetében olyanok is megtalálhatók, akikről Priorato nem ejt szót, a családfametszeten viszont az *Inscripti Heroum* [...] valamennyi szereplője fellelhető. Mindazonáltal mind Priorato, mind Bauschner saját szempontokat követett a válogatásban. A császár historikusa a család régiségét és múltbeli nagyságát bizonyítandó, történeti távlatban adott hangsúlyt az Esterházyak uralkodójuk iránti hűségének, valamint helytállásuknak a Habsburg-dinasztia és a Birodalom támaszaként, illetve mutatta be királyuk oldalán bizonyított

¹⁴⁹¹ MARCELLINUS BAUSCHNER „Inscripti Heroum Nomina Flores In Trophaeo Illustrissimae Familiae Esterhasianae [...] Viennae MDC.LXXIV die VIII. Maij”. *RMK II.* 1785(1); *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, XI/15. kat. szám; SZÖRENYI 1995, 28/29. j.; GALAVICS 2002, 275; FAZEKAS 2009, 909; BÍRÓ 2016, 57–58, 62/37.; MONOK–ZVARA 2020, 68, Nr. 133; 445, Nr. 2651. Esterházy Miklós Antal bécsi egyetemen egy évvel később, 1675. július 25-én tett magiszteri vizsgájának (ld. RATH 1953, 89.) tézislapja az ábrázolás témáját tekintve nem kapcsolódik a családtörténethez, a Matthaeus Küsel kivitelezésében Nicolaus van Hoy előképe nyomán megörökített jelenet az Aeneisből származik: a vizsga tiszteletbeli védnöke, Lipót császár Aeneas képében legyőzi ellenfelét Küsel metszetén. Lásd: *Kat. Barokk művészet Közép-Európában* 1993, 215–216, 51. kat. szám (GALAVICS GÉZA); GALAVICS 2002, 272–273; GALAVICS 2004b, 68, 76.

¹⁴⁹² A nevekhez itt megadott évszámok a Trophaeumban kísérik az Esterházyakat: Andreas, Ladislaus, Stephanus (1100 körül); Ludovicus, Demetrius, Petrus (1200 körül); Emericus (1250). Noha beletartozik a leszármazási sorba, nem szerepel Priorato művében Andreas Dux Belli (1375), valamint Franciscus (1460) sem, annak ellenére, hogy az ő nevüket a családfa egy-egy adattal is kiegészíti.

¹⁴⁹³ Elérhető példánya: ÖNB, 48.A.33 jelzet; <http://data.onb.ac.at/rec/AC09920310>

katonai alkalmasságukat vagy a katolicizmus védelmében bekövetkezett dicsőséges halálukat.¹⁴⁹⁴ Priorato az Esterházyak családpolitikájához és vallási elkötelezettségéhez híven az egyházat is képviseltette életrajzai sorában: egy 12. századba helyezett Pál nevű bencés apát személyében, akit Sadler meglehetősen szabad értelmezéssel átvett adatára támaszkodva egy olyan bencés monostor élén említ meg, amelynek azonosítása a szövegbeli említéssel csak fenntartásokkal lehetséges.¹⁴⁹⁵

Bautschner írása Prioratóval ellentétben nem követi a családtörténeti munkák többes szempontrendszerét: ahogyan azt a mű címe is jelzi, elsősorban a keresztény hit védelmét szolgáló katonai szerepvállalást, a hősi halált halt Esterházyak emlékét emeli piedesztálra – a család ősiségét előtérbe helyezve, s a mitikus korban „élt” elődök közül válogatva. Mégis a jezsuita tanár kötete lesz az, amelyet formai és tartalmi szempontból az Esterházyak családtörténeti művei majd a leginkább követni fognak, érte ez alatt a családi kiadványok sorában elsőként itt megjelenő *elogium* szövegforma továbbvitelét is, egészen a műfajt tökélyre fejlesztő, műtetteremtésben igencsak átgondolt *Trophaeum*ig.

Bautschner munkájának fontos és a családtörténeti koncepció fejlődésében változást jelentő újdonsága, hogy nem csak írott laudációkból áll, hanem az előzéklap metszetének kompozíciójában a család érdemeit látványként is kifejezésre juttatja. Az ábrázolás megemlékezéshez illő építészeti hangsúlyt kap, amennyiben egy „hősök csarnokaként” értelmezett, pilaszterekkel tagolt kétoldali fülkesorban egészalakosan jelennek meg a legvitézebb, bár történetileg nem igazolható – fiktív – Esterházyak: Lajos, Salamon király hadainak parancsnoka, aki Nándorfehérvár alatt esett el, fia, Mihály, aki Szent László hadvezére volt és a királytól családi címet kapott, György, *Dux Belli*, aki Béla király idején vesztette életét, valamint Imre, aki II. András keresztes hadjárata során lelte halálát. Életük és tetteik részleteit a kötetbeli *elogium*okból tudjuk meg. A címnegyed ábrázolása közénk tartozónak mutatja az ünnepelt ifjú nagyapját, Esterházy Miklós nádort, mellén az Aranygyapjas rendjellel, valamint magát a

¹⁴⁹⁴ Vö. BITSKEY 2015, 289–291.

¹⁴⁹⁵ Az olasz szövegben megadott monostornév: „Monasterio de Benedettini nel Monte di Santa Maria di Mainant & Lazio in Ungheria”. Bitskey István kísérletet tett a hely azonosítására de a Priorato szerinti megnevezés nem volt értelmezhető, az irodalom a Magyar Királyságban hasonló nevű bencés apátságról nem tud. (BITSKEY 2015, 291, 295/23. j.) Jó minőségű felvételtől, erős digitális nagyításban ellenőrizve a Sadler-metszetnek ezt a részletét, kiderül, hogy Priorato rossz olvasatáról van szó, illetve arról, hogy a metszeten szereplő adatot úgy egészítette ki, hogy a szövegnek téves értelmezést adott. Sadlernek a családfába írt közlése egyértelműen így szól: „Pavlvs Esteras Abbas Ord: S. Benedict: in Monte: S: Mariae Mahart [sic!]”, a Prioratónál szereplő 1186. évet pedig nem tünteti fel. Vagyis nincs szó magyar rendházról, ez Priorato „adaptálása” lehet a magyar szereplőhöz, illetve közeghez, a „Mahart” pedig talán a Württemberg tartománybeli Murrhardt-ként oldható fel, ahol egy 8. században alapított bencés kolostor állt, s ahol egy Mária kápolnáról is tudni. A monostor első apátjához, Walderich-hez kapcsolódóan ld.: Biographis-Bibliographisches Kirchenlexikon Bd. XIII. Sp. 199, <https://web.archive.org/web/20070629170201/http://www.bautz.de/bbkl/w/walderich.shtml>, Landeskunde Baden-Württemberg: https://www.leo-bw.de/web/guest/detail/-/Detail/details/PERSON/wlbbblb_personen/1012370240/person valamint http://jdgdb.bbaw.de/cgi-bin/jdg?t_idn_erg=x&idn=GND:1012370240, itt további eléréssel. Az apátság vélt összefüggésére az Esterházyak őisével, nem tudok magyarázatot.

megrendelőt, Esterházy Pált, akinek arcvonásait az előző évben megjelent Priorato-életrajz portréja alapján formálta meg a metsző. Az előzéklapot *R. Sturm* rajzának felhasználásával ugyanaz a Tobias Sadler kivitelezte,¹⁴⁹⁶ aki 1670-ben az Esterházyak családfájának is alkotója volt. Újabb, 1674-ben megjelent művének kompozíciója a pár évvel korábbihoz képest mit sem változott: itt is megtalálható a metszet közepén kanyargó, leveles ágakból formált családfa az ősök 26 virágfőbe írott nevével, a különbség csak annyi, hogy a virágok rózsák, a kiadvány tartalmához illően a mártíromság jelképeként tekintett tövises ágakkal. Mindezeket kiegészítendő, az alul egymásra halmozott fegyverektől kiinduló családfát a felhőkről alátekintő Minerva emeli a magasba.

Az Esterházyak nagyívű koncepcióval épített családkultuszának jellegzetes vonása, hogy a már bevált képi megoldások, tartalmi elemek és írott toposzok olykor továbbgyűrűznek különböző műfaji változatokon is. A Bautschner-kötet szövegének bizonyos fordulatai így tűnnek fel az ifjú Esterházy László, Esterházy Pál papnak készülő fia filozófiai vizsgájának tézislapján, amelynek *Johann Rauchmiller* (1645–1686)¹⁴⁹⁷ volt a rajzolója, *Matthias van Sommeren* pedig a metszője – mindketten bécsiek.¹⁴⁹⁸ Esterházy László zágrábi jezsuitáknál folytatott tanulmányait lezáró vizsgája, amelyen téziseit megvédve egyszerre szerezte meg a baccalaureusi és a magiszteri fokozatot, az eredetileg tervezett zágrábi helyszín (és korábbi időpont) helyett végül a bécsi egyetemen zajlott le 1681. április 21-én, Lipót császár védnökségével.¹⁴⁹⁹

A tézislap kivitelezéséről folytatott 1680. márciusi levelezésből, amit Galavics Géza tett közzé,¹⁵⁰⁰ kitűnik, hogy a disputát kísérő metszeten az uralkodócsalád apoteózisát szorgalmazó jezsuiták elképzelésével szemben Esterházy Pál kifejezett kívánságára a grófi család őseinek is helyet kellett kapniuk, méghozzá Lipót császár elődeivel, a felhőkön megjelenő 12 Habsburg-uralkodóval azonos számban. Az Esterházyak képviselőit kiválasztott és a császárokhoz hasonlóan felhőkoszorúban ábrázolt 12 családtag mindegyike szerepel Priorato rövid leszármazás-történetében, ahogyan megtalálható az Esterházy Miklós baccalaureátusára írt *Inscripti Heroum* [...] szövegében is. A megfelelés Bautschner kötete és a tézislap metszete közt azonban nem csak ebben áll: az utóbbin felsorakozó Esterházyak neve mellett ugyanazok az *epithetonok* tűnnek fel, amelyek a kötetbeli *elogiumok* élén is, tömör megfogalmazásaként az ősök érényeinek, jellemességüknek.¹⁵⁰¹ Vagyis jóllehet a családtagok Habsburg-uralkodókkal

¹⁴⁹⁶ Jelezve: „R. Sturm del. – Tob. Sadler sc. Vien(n)ae”. Fotója közölve: MONOK–ZVARA 2020, 123. kép.

¹⁴⁹⁷ A szobrászként és festőként is működött Matthias Rauchmüller tevékenységét részletezi: GALAVICS 2002, 287. Életére és bécsi működésére újabban: HAUPT 2007, Nr. 3220.

¹⁴⁹⁸ GALAVICS 2002; GALAVICS 2004b, 69–70.

¹⁴⁹⁹ RATH 1953, 89–90. Az eredetileg 1681. márciusi dátumra zágrábi védelemmel kitűzött vizsga helyszínváltoztatásával és elhalasztásával kapcsolatos feltételezésekre ld.: GALAVICS 2002, 287. A tézislapról legújabban: MONOK–ZVARA 2020, 447, Nr. 2663.

¹⁵⁰⁰ GALAVICS 2002, 291–294.

¹⁵⁰¹ Mindkét műben szerepel: Paulus Longaevus (Hosszúéletű); Ludovicus Magnanimus (Nagylelkű); Michael Fortis (Erős); Georgius Armiger (Fegyverviselő); Georgius Eques auratus (Aranysarkantyús); Nicolaus Fortunatus (Szerencsés); Emericus Zelator (Vakbuzgó); Matthias

arányos szereplése Pál gróf akarata szerint történt, a tartalmi elemek nem tőle származnak; a nemzetség kezdeteihez visszanyúló válogatás Esterházy Miklós jezsuita tanárának a munkáján alapszik. Amely művet, vagyis az *Inscripti*-t talán azért is tulajdoníthatjuk teljes egészében magának a szerzőnek, mert ez az egyetlen családi hőskultuszba tartozó alkotás, amelyben nem jelenik meg a Vezekénynél elesett Esterházyak közül egy sem. Márpedig ez a szinte mártíromságig emelt hősi cselekedet konstans eleme volt Esterházy Pál család-reprezentációjának.

Az Esterházy-genealógiákkal kapcsolatban az irodalom már korábban megállapította, hogy azok Pál családtörténeti kutatásán alapszanak, összeállításuk többségében az ő munkája, illetve megtervezésükben maga is aktívan részt vett.¹⁵⁰² Hogy mit is kell ez alatt értenünk, az többek között Esterházy Pál és Orsolya 1670-re datált családfametszeteinek egyidejű tervváltozataiból is kiderül: ezeken saját kezű bejegyzések teszik egyértelművé, hogy a leszármazási sorba írt nevek magától Páltól származnak.¹⁵⁰³ De ugyancsak tőle való összeállítás az egyik legkorábbi családi genealógia kézírata is, amelyről alább még részletesen szó lesz.

Fazekas István Esterházy Pál családtörténeti érdeklődéséről és kézíratairól szóló tanulmányában az 1660-as évekre teszi a gróf genealógusi próbálkozásának kezdetét, amikor is a még Esterházy Miklós által megrendelt és 1620-ban, Balásffy Tamás boszniai püspök által összeállított leszármazás adatai hasznosultak.¹⁵⁰⁴ Azonban csak részben: Balásffy ugyanis az elődök sorát a 13. század első évtizedeibe helyezett Esterházy Imrétől indítja csak, akiről annyit közöl, hogy a kereszténység védelmében Damiatában esett el, ami ugyan a Nílus deltájában van, de Balásffy Ázsiába lokalizálta.¹⁵⁰⁵ A pontatlan megjelölés egyedül Sadler metszetén és a Fraknón őrzött festett családfán ment tovább, igazolva, hogy ezek a legkorábbi leszármazások Balásffy történeti levezetéséből indultak ki. A kevéssel későbbi családtörténetek (Priorato, Bautschner, a *Trophaeum*) ennél az adatnál már korrigált helyszínnel jelentek meg.

Honorificus (Tisztességtevő); Petrus Frameatus (Dárdás); majd valós történeti személyiségként Miklós nádor és a megrendelő, Pál: Nicolaus Heros (Hős, a jelző Heros Patriae-formában a metszeten a Vezekénynél elesett Esterházy László alakjánál tűnik fel); Paulus Fidelis (Hűségese). A tézislap ábrázoltjainak jelzőit felsorolja, de a Bautschner-művel, továbbá Priorato munkájával való egyezést nem ismeri és nem említi: GALAVICS 2002, 274.

¹⁵⁰² IVÁNYI 1989, 429; GALAVICS 1988a, 48, A. 6., A. 7. kat. szám (GALAVICS GÉZA), FAZEKAS 2009, 906–907.

¹⁵⁰³ Mindkettő Esterházy Pál és Esterházy Orsolya egyesített családfája, datálva az 1670. évre, egymás tartalmilag pontos másolatai. Mindkettő tollrajz, vízfestmény, papír; MNL OL P 108, Rep. 49, 315. cs. Fasc. A. Nr. 16/2., fogalmazványszerű első változatnak tűnik, közöletlen. Ennek rendezettebb küllemű másolata: MNL OL P 108, Rep. 49, 315. cs. Fasc. A. Nr. 16/1., egy helyen (Bebek helyett Berek) másolói tévedéssel, ld. *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, A. 6. kat. szám (GALAVICS GÉZA).

¹⁵⁰⁴ MNL OL P 108, Rep. 49, Fasc. A. Nr. 2. „Genealogia Esterasiana Per Reuerendissimum D(omi)num Thomam Balasfi Ep(iscop)um Bosnensem & Praepositum Poso(niensem) concinnata In Anno 1620 [...]”. BERÉNYI 1995, 19, csak a műre való utalással; FAZEKAS 2009, 906, az 1620. január 3-án hitelesített genealógia eredeti példányára hivatkozva.

¹⁵⁰⁵ „Nobilissimus Vir Emericus Esteras Pro Christianitate Ad Damiatam Asiae Gloriosé Occumbens [...]”

Biztosnak látszik, hogy a 13. századnál régebbi ősoket is tartalmazó írott és képes genealógiák közül a fraknói festett családfa a legkorábbi. Az irodalom úgy tartja, hogy ez volt Sadler ábrázolásának előképe, amely megállapítást azzal egészíteném ki, hogy a festményre utólagosan rákerült felirat és 1670-es évszám viszont feltehetően már a metszetről lett a képre átvive.¹⁵⁰⁶ Az 1670 elé datálható festett „ősfáról” a háttérbeli várak nélkül, de a főbb kompozíciós részletek, illetve személyes adatok pontos átvételével Sadler számára egy rajzi előkép is készült,¹⁵⁰⁷ aminek alapján a metsző lényegében a család karriertörténetének képes összefoglalását alkotta meg. A Pál szüleiről és generációjáról, azaz testvéreiről és azok feleségeiről készült portrék, az ábrázolt birtokközpontokkal együtt több évszázad sikertörténeteként mutatták be a család fokozatos térnyerését a társadalmi pozíciókban és a vagyoni gyarapodásban.

Számba véve az Esterházyak genealógiai anyagát és tételelesen végigkövetve a bennük rögzített családtörténeti ismereteket, az a következtetés adódik, hogy a tények és adatok tekintetében az írott és képes leszármazások mindegyike a festett „ősfához”, pontosabban az azt sokszorosító metszethez, mint a család által hitelesnek tartott összeállításához nyúlt vissza. Sadler alkotását az Esterházyak növekvő presztízsének tanúságaként a családban is kiemelt figyelem övezhette. Ezzel magyarázható későbbi aktualizálása is az 1670-es évek birtokgyarapodásával, vagyis hogy utólagos rávéséssel a kompozícióba került az 1676-ban megvásárolt Köpcsény,¹⁵⁰⁸ az ugyanaz évi szerzeményként Esterházyhoz jutott két egykori Nádasdy-birtok, Léka és Keresztúr,¹⁵⁰⁹ valamint az 1677-ben megvett alsó-ausztriai Schwarzenbach.¹⁵¹⁰ Mindezek után felmerül a kérdés, hogy amennyiben a festett családfa leszármazás-vonala – úgy is mint valamennyi Esterházy-genealógia kiindulópontja – valóban Pál konstrukciója, ahogyan az feltételezhető, akkor alkotója vajon milyen történeti anyag alapján dolgozott?

A festményen, illetve a Sadler-metszeten szereplő névsor¹⁵¹¹ forrásához a

¹⁵⁰⁶ A festett családfa legkorábbi irodalmi: GALAVICS 1988a, 24, 47; GALAVICS 1988, 146; *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, XI/4. kat. szám.

¹⁵⁰⁷ MNL OL P 108. Rep. 49, 315. cs., Fasc. B. Nr. 1/a, pag. 10–12. Jelzetlen. A kompozíció ikonográfiájával tárgyalja: *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, A. 4. kat. szám (GALAVICS GÉZA); *Kat. Történelem-kép* 2000, 387–389, VI–23. kat. szám (GALAVICS GÉZA).

¹⁵⁰⁸ FÜLÖP 1995, 90.

¹⁵⁰⁹ PRICKLER, HARALD: Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995, 62.

¹⁵¹⁰ FÜLÖP 1995, 91.

¹⁵¹¹ A családfa a metszeten látható sorrendben és névformát követve az első Esterházy, Paulus Estoras megjelenéséig a következő neveket tartalmazza: ADAM – SETH – ENOS – CAINAN [Kenan] – MALALEEL [Mahalaleel] – IARET [Járed] – ENOCH [Hénoch] – MATHVSALA [Metuselach] – LAMECH – NOE – CHAM [Kám] – CHVS [Kus] – NIMBROT [Nimród] „Monarcha Mundi” – BORAS „ Graecis Boreas Scyth: Imp:” – DAMAS „Scythiae Imper:” – CELEDVS „Scyth: Imp:” – CENES „Scyth: Imp:” – CEAR „Scythiae Imp:” – BELER „Scythia Imp:” – RADAR DVX – OTHMAR DVX – SARCANS „Scyth: Imp:” – BONDOZARD „Scyth: Imp:” – BVCENES „Scythiae Impera:” – CZANAD „Scyth: Imp:” – RVL D „Scyth: Imp:” – BESTVR „Scyth: Imp:” – MICAS „Scyth: Imp:” – MISCES „Scyth: Imper:” – OMPVD „Scythiae Impera:” – CHVLCAS DVX – LEVENTAS „Scyth: Impera:” – LEHEL „Scyth: Imper:” – ZAMBUR DVX – BALVG DVX – BVLC DVX [Bulcsu] – SVLTAN „Scythiae

kézenfekvő történelmi művek, a Thuróczy-krónika, Bonfini magyar története vagy Oláh Miklós Magyarország leírása közül azzal érdemes számolni, amelyikről tudni lehet, hogy megvolt Pál könyvtárában. Ez a felsoroltakból csak Bonfini munkájára nézve biztos, amúgy pedig Oláh Miklós műve az ószövetségi személyek egy részén kívül legfeljebb Attila fiához, Bendegúzhhoz adott volna támpontot. Thuróczy krónikájának augsburgi kiadását Esterházy Miklós könyveinek jegyzékében az újabb irodalom számon tartja ugyan, de a kötet bejegyzései arra utalnak, hogy Pál idejében már nem volt fellelhető a könyvtárban.¹⁵¹² Bonfini Tizedeinek 1606. évi Zsámboki-kiadása viszont bátyja, Esterházy István tulajdonából megtalálható volt még a 18. században is.¹⁵¹³ Kérdés viszont, hogy elég volt-e Pálnak Bonfini forgatnia a családeredet bibliai időkg visszanyúló levezetéséhez. A válasz: nem.

Bonfini már a bibliai történet elejétől, Noé fia, Cham említésétől forrása volt Esterházy Pálnak, aki viszont kihagyja Nimrót fiát, a történetírónál még szereplő Hunort, jóllehet őt a krónikás hagyomány a magyarok mondabeli ősatyjának tartja.¹⁵¹⁴ Az ok nem világos, különösen, mert Hunor fiával, Borasszal indul a családfán az őshaza, Szkítia imperátorainak mondott fejedelmek sora, akiket ezzel a megjelöléssel tüntet fel egészen Attiláig – egyébként forrásától, Bonfinitől függetlenül, akinél ez a méltóság nem szerepel. A metszet többnyire követi a történetíró elbeszélését, főképp ami a névhasználatot illeti: többségében úgy nevezi meg szereplőit, ahogyan Bonfini megadja (esetleg a latin –us végződést hagyja el), viszont az a néhány hely, ahol markánsan különbözik tőle, egyértelműen egy másik forrásra utal. Az eltérések a szkíta fejedelemmel, Oposszal jelennek meg, akit az itáliai történetíró Opusnak mond, de nyilvánvalóak a Bonfinitől különböző Bendeguz, Arpad és Zoltan esetében is, míg Ethe(y) nevével inkább csak valószínűsíthető lehet más forrás használatát a történetíró változatával szemben.

Ez a másik forrás véleményem szerint egy néhány éve előkerült és Mikó Árpád által közzétett¹⁵¹⁵ kézirat volt: Báthory István lengyel király genealógiája az erdélyi történelmi énekszerzőtől, Valkai Andrásztól, amelyet az Esterházyak hercegi ágának törzslévtára őriz ma is.¹⁵¹⁶ A latin nyelvű származástörténetet Mikó az 1576-ban megjelent Valkai-mű, *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről* című genealógiai ének

Impera:" – BERE(n)D „Scythiae Impera:" – CADICA [Kadisa] „Scyth: Imp:" – OPOS „Magnus Scyth: Imp: Vixit tempore Christi" – ETHE „Scytharum Imp:" – STEMENE „Scytharum Imp:" – TVRDA „Scytharum Imp:" – BENDEGVZ „Magnus Scytarum Imp:" – ATHILA „Monarcha" – CHABAS „Rex Hunnorum" – EDVS DVX. – 1. Innen leágazás Szent István király irányában: VECECVS DVX – ELENDEVS DVX – ALMVS DVX – ARPAD DVX – ZOLTAN DVX – TOXVS DVX – GEIZA „Dvx Christian(orum)" – S. STEPHANVS „Primus Rex Hungariae" – S. EMERICVS „Dux Hungariae" – 2. Edux Duxtól folytatólagos leszármazás az Esterházy-ősök irányában: ERNACVS PRINCEPS – EVMEDZVR DVX – ESSED PRINCEPS – EVRS „Dvx Hunnorum".

¹⁵¹² MONOK–ZVARA 2020, 43, Nr. 54. Köszönöm Zvara Edina tájékoztatását és megerősítését a mondottakra nézve.

¹⁵¹³ MONOK–ZVARA 2020, 47, Nr. 64., a példány említve a hercegi könyvtár 1754. évi összeírásában: uo. 249, Nr. 1258.

¹⁵¹⁴ Vö. KULCSÁR 1987–1988, 544.

¹⁵¹⁵ MIKÓ 2013.

¹⁵¹⁶ „Genealogia Serenissimi Principis, et Domini, D. Stephani Regis Poloniae, etc. [...]" MNO OL P 108, Rep. 71. 13. kötet. Tintával írt eredeti számozással (nem a kötet elejétől kezdve): 1–436.

családtörténeti kivonataként azonosította. A kiadott munkában Valkai János Zsigmond választott király Árpád-házi uralkodóktól való származását igyekezett bizonyítani, a kéziratos változatban viszont, amely már Báthory István uralkodása idején, de 1581 májusa előtt készülhetett, a származástörténetet újra feldolgozva, a genealógiát a lengyel király személyére aktualizálta, őt kötve össze az Árpád-ház tagjaival. Indítéka, illetve szándékának praktikus oka egyelőre nem ismert. Mindenesetre az Esterházyak festett és metszett családfáján felmutatható eltérések Bonfini művétől, Esterházy Pál legfőbb forrásától, a kéziratos példányban található meg, nem pedig az énekszerző kiadott munkájában,¹⁵¹⁷ amelynek meglétére a hercegi könyvtárban egyébként sincs adat.¹⁵¹⁸

Eddig nem merült fel a kérdés, hogy a többek között uralkodói dekrétumok, privilégiumok és történeti művek másolatait tartalmazó, s láthatóan 16. század végén összeállított konvolutumba tartozó leszármazási tábla – pontosabban maga a kéziratos kötet – miként került az Esterházyak családi levéltárába, s ott is Miklós nádor iratai közé. S egyáltalán: Valkai révén vagy a Báthoryak által hagyományozódott tovább? Ami azért is kérdés lehet, mert Valkai – igaz, nem vér szerinti – rokonságban állt a Báthoryak somlyói ágával, amelybe a lengyel király családja is tartozott.¹⁵¹⁹ Úgy gondolom, hogy ebben az esetben a legkézenfekvőbb a család részéről feltételezhető közvetlen bekerülés, ami így a Báthory-féle eredet mellett szól és a következő útvonallal rekonstruálható: Báthory István lengyel király testvérének, somlyói Báthory Annának és ecsedi Báthory Györgynek a leánya, Báthory Klára, Várday Mihályhoz ment nőül, házasságuk gyermektelen maradt;¹⁵²⁰ Mihály egyik örököse 1583-ban kelt végrendelete alapján testvérének, Várday Miklósnak Lossonczy Dorottyától született leánya, Kata lett, akit később Nyáry Pál vett nőül;¹⁵²¹ Várday Kata és Nyáry Pál házasságából született Nyáry Krisztina, Esterházy Miklós felesége, aki családi iratként – esetleg hozománya Báthory-örökségbe tartozó tárházi darabjaival együtt¹⁵²² – juthatott hozzá a genealógiát és más Báthory-vonatkozású anyagokat is tartalmazó vaskos fóliánshoz.

Esterházy Pálnak tehát kezdetektől fogva rendelkezésére állt a fraknói tárházban őrzött Báthory-genealógia¹⁵²³ amelyre megbízható családi forrásként támaszkodott, s amelyből Opos szkíta fejedelemmel kezdődően Bonfini munkájával váltakozva nevezte meg felmenőit. Hogy milyen mértékben hasznosult Valkai összeállítása Esterházy „családtörténeti” munkásságában, azt az általa szerkesztett, félbemaradt genealógia

¹⁵¹⁷ A példányok összehasonlításában, az egyezések és különbségek megállapításában a forrásnak arra az átírására támaszkodom, amely bőven annotálva Mikó Árpád közlésében található: MIKÓ 2013, 594–597.

¹⁵¹⁸ Vö. MONOK–ZVARA 2020.

¹⁵¹⁹ MIKÓ 2013, 583–584.

¹⁵²⁰ NAGY IVÁN 12, 1865, 59 (Várday Mihály első házasságát Báthory Klarával nem tünteti fel); WERTNER 1900, 15, 16 (a továbbiakra téves leszármazással: Várday Katalint Várday Mihály és ecsedi Báthory Klára leányának írja), 22; BORBÉLY 2019, 71.

¹⁵²¹ JANKOVICS–KÓSZEGHY 2016, 309, 314; BORBÉLY 2019, 72–74.

¹⁵²² A Báthory-örökségbe tartozó tárgyak Nyáry Krisztinának való kiszolgáltatására hoz fel példákat: KISS 2019, 54.

¹⁵²³ Vö. Nádasdy Ferenc Esterházy Lászlónak írott levele a fraknói tárházban őrzött genealógia említésével 1650 júniusából. Hivatkozza VISKOLCZ 2013, 225.

mutatja, amely láncszemként illeszkedik Valkai 16. század végi összeállítása és az Esterházy-származástörténetet áttekintő fraknoi „ősfa”, illetve annak metszett változata közé.

Esterházy 1660-as évekbeli „genealógusi tevékenységét” Fazekas István kutatásai alapján mára valamelyest körvonalazni tudjuk. Az általa megtalált, Esterházy kezétől származó említett összeállítás, amelynek a címébe – *Genealogiae variae regum* [...] – foglalt 1675. évi dátumot Pál utólag 1660-ra javította, talán épp ennek a kutatásnak hozzávetőleges időbeli kezdetét jelöli ki, különösen mert a munka előszava kitér arra, hogy írója több éven át folytatott levelezést különböző családokkal a leszármazási adatok összegyűjtésére.¹⁵²⁴ Ami a fennmaradt kéziratban mindenestre nem látszik, mivel a feltehetően nagyszabásúra tervezett és I. Lipótnak ajánlott munkából csak néhány oldalnyi genealógiai levezetés maradt fenn (készült el?). Ezekon Esterházy a magyar királyok elődeit veszi sorra Opostól – pontosabban apjától, Kadisától – kezdve I. Lipótig, azaz Pál koráig. A névsor ennyiben egyfajta *Mausoleum*-típusú uralkodókronológiának tűnhet, mindazonáltal alapvetően az Esterházyak családtörténetéhez van köze. Ugyanis a festett családfán – valamennyi Esterházy-genealógia kiindulópontján –, valamint a metszeten is, az ősök Opostól kezdve abban a névalakban fordulnak elő, ahogyan Esterházy kézírata, a *Genealogia* szerepelteti őket, másfelől pedig egyedül itt bukkannak fel (a használt történeti munkákban pedig nem) azok a vezérek, akik a históriákban még megnevezett Edtől kiindulva Örsön keresztül az első Esterházyig, azaz Pálig „biztosítják” a leszármazás folytonosságát. A Bonfininél és Valkainál is megtalálható vezér-sor „hercegi mellékágáról” „Ernacus Princeps”-ről és fiáról, Eundezurról van szó – mely utóbbit Örs apjának mondja a kézirat. A festményen és a metszeten viszont Örs elé egy további „Princeps” is beékelődik: Essed, aki a forrás-változatban viszont nincs benne. Lehetséges, hogy Esterházy a kézirat „lezárása” után bővítette a leszármazási sort, már a festmény készülte idején. A megfelelések egyértelművé teszik a két genealógia összefüggését, a létszámbeli különbség pedig azt valószínűsíti, hogy a kézirat, a *Genealogiae variae regum* [...] tekinthető a korábbiak – anyaggyűjtését tekintve talán valóban 1660 körüli kezdettel – és a családfa festője lényegében (kis kiegészítéssel) az abban összeállított leszármazást követte.

Esterházy kézirat genealógiájának viszont van egy érdekes pontja, amelyben egy másfajta családi legendagyártásnak lehetünk tanúi, illetve amely azért izgalmas, mert Esterházy másképp fűzi a „lengyel szálat”, mint a Báthory István uralkodói múltját építgető Valkai András. Ahogyan Mikó Árpád levezette (pontosabban kibogozta), Valkai III. Béla király¹⁵²⁵ trónra került fiai közül Imre vonalán oldotta meg a Báthory család becsatolását: Imre királynak¹⁵²⁶ a fiatalon elhunyt III. László mellett egy Zsófia nevű leányát is feltételezte, akitől egy állítólagos „Moys” bánnal való házasság révén a Báthoryakat végül is eredeztetni tudta.¹⁵²⁷ Esterházy a *Genealogiában* nem tüntet fel

¹⁵²⁴ FAZEKAS 2009, 912, „Genealogiae variae regum ac illustrium quarundam tum antiquarum tum recentiarum familiarum incltyti Regni Hungariae, quos comes Paulus Estoras de Galantha perpetuus in Frakno etc. magnis studiis et laboribus amore gentis suae in ordinem redegit ac publici iuris fecit Anno Domini MDCLXXXVLX” MNL OL P 108 Rep. 49. Fasc. J. Nr. 2. fol. 2–9.

¹⁵²⁵ III. Béla magyar király ur. 1162–1196.

¹⁵²⁶ Imre magyar király ur. 1196–1204.

¹⁵²⁷ MIKÓ 2013, 588, 597–598.

Zsófiát, viszont III. Béla másik fiának, II. Andrásnak¹⁵²⁸ a leszármazási vonalán tesz egy kis „kiigazítást”. Végigköveti az uralkodók sorát, az Árpád-ház után az Anjou-ház tagjait, Károly Róbertet,¹⁵²⁹ I. (Nagy) Lajost,¹⁵³⁰ s annak leányát, Mária királynőt,¹⁵³¹ majd pedig Valkai genealógiájához igazodva a leszármazásba foglalja Mária húgát, Hedviget¹⁵³² is, akit Jagelló Ulászló litván nagyfejedelem és lengyel király¹⁵³³ társuralkodójaként és feleségeként két fiú, I. Jagelló Ulászló magyar király,¹⁵³⁴ valamint IV. Jagelló Kázmér lengyel király és litván nagyfejedelem¹⁵³⁵ anyjának mond.¹⁵³⁶ Amiben viszont mindketten tévednek: Hedvig nem hagyott hátra gyermeket, Jagelló Ulászló utódai egy lengyel hölgygel való későbbi házasságából származtak.¹⁵³⁷ Viszont amíg Valkai Hedvig révén Ulászló litván nagyfejedelem és lengyel király fiaként csak (IV.) Kázmért tüntette fel, I. (III.) Jagelló Ulászló magyar és lengyel királyt pedig nem, addig Esterháznál ez utóbbi is szerepel; Valkainál a magyar királyok közt csak a következő Jagellót, IV. Kázmér fiát, II. Ulászlót,¹⁵³⁸ továbbá gyermekeit, II. Lajost¹⁵³⁹ és húgát, Annát,¹⁵⁴⁰ Habsburg Ferdinánd nejét találjuk meg, Esterházy Pálnál viszont teljes az uralkodói sor.

A történeti hűség azért is lehetett lényeges Esterházy számára, mert a genealógiai levezetés ezen a ponton némileg irányt vált, mivel Pál a lengyel és litván uralkodóházat is bevonja a családtörténetbe. Teszi ezt úgy, hogy IV. Jagelló Kázmér lengyel király öt fia közé, pontosabban az ifjan elhunyt, majd 1522-ben Leó pápa által szentté avatott Kázmér¹⁵⁴¹ mellé beiktat egy második (!) Kázmér nevűt is, akinek a Litvánia fejedelme címet tulajdonítja; súlyosan eltérve ezzel a valóságtól, mivel az említettek mellett IV. Kázmérnak csak három további fia volt, I. János,¹⁵⁴² Sándor,¹⁵⁴³ valamint I. (Öreg)

¹⁵²⁸ II. András magyar király ur. 1205–1235.

¹⁵²⁹ I. Károly (Károly Róbert) magyar király ur. 1308–1342.

¹⁵³⁰ I. (Nagy) Lajos magyar királyként ur. 1342–1382.

¹⁵³¹ I. Mária magyar királynő, Luxemburgi Zsigmond felesége, ur. 1382–1385.

¹⁵³² Anjou Hedvig lengyel királynő, II. Jagelló Ulászló felesége, ur. 1384–1399

¹⁵³³ II. Jagelló Ulászló litván nagyfejedelem és lengyel király, a Jagelló dinasztia alapítója, ur. 1386–1434.

¹⁵³⁴ I. (III.) Jagelló Ulászló magyar királyként ur. 1440–1444, lengyel királyként ur. 1434–1444.

¹⁵³⁵ IV. Jagelló Kázmér lengyel király ur. 1444–1492.

¹⁵³⁶ A lengyel királyok és litván fejedelmek leszármazásához, illetve adatszerű áttekintéséhez: <http://genealogy.euweb.cz/jagelo/jagelo.html>, valamint MATZ, KLAUS-JÜRGEN: *Ki mikor uralkodott, kormányzott? Uralkodói táblák a világtörténelemhez: császárok, királyok, államfők, miniszterelnökök és pártvezérek*. Budapest, 1994.

¹⁵³⁷ Anjou Hedvig királynéhoz, aki gyermekágyi lázban halt meg TARJÁN M. TAMÁS in: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1399_julius_17_szent_hedvig_lengyel_kiralyno_halala/, II. Ulászló negyedik feleségére, Zofia Holszańskára, akitől utódai származnak: <http://genealogy.euweb.cz/jagelo/jagelo.html>, B10.

¹⁵³⁸ II. Ulászló magyar és cseh király, magyar királyként ur. 1490–1516.

¹⁵³⁹ II. Lajos magyar király ur. 1516–1526.

¹⁵⁴⁰ Jagelló Anna magyar királyné: 1503–1547.

¹⁵⁴¹ Szent Kázmér életének adatai: 1458–1484

¹⁵⁴² I. János Albert lengyel király, ur. 1492–1501.

¹⁵⁴³ Jagelló Sándor lengyel király, ur. 1501–1506.

Zsigmond,¹⁵⁴⁴ akik ebben a sorrendben követték apjukat a lengyel és litván trónon. A fiktív litván fejedelem nem másra adott lehetőséget Esterháznak, mint arra, hogy a Báthory családot becsatlakoztassa, ha nem is épp a lengyel királyi fővonalba, de legalább az északi nagyfejedelmek származástörténetébe. A genealógiai konstrukcióba ugyanis a koholt „Casimirus Dux” leányaként beemelt egy bizonyos Barbarát is, akit a somlyói ág őse, Báthory Miklós feleségének tett meg. Ezzel pedig a történet nem csak egy valós szereplőig jut el, de a fiktív névhasználat is értelmet kap.

Wertner Mór a Báthoryak származási vonalában somlyói Báthory Miklósnak két feleségéről tud, akik közül az első egy ismeretlen származású Borbála volt, s akiről a családtörténész azt írja: „állítólag Kázméri leány Zemplén megyéből”.¹⁵⁴⁵ Mi tagadás, különös egybeesése ez a neveknek, amire akár ésszerű válasz is lehet, hogy a zempléni (17. század végén kihalt) Kázméry¹⁵⁴⁶ és a Báthory család kapcsolatát okleveles adatból Esterházy esetleg ismerhette, ami azután nem kevés asszociációs leleménnyel arra ösztönözte őt, hogy a névegyezésben a hitelesítés lehetőségét látva, a somlyói ág őseinek feleségét az e célból kreált litván nagyfejedelem révén IV. Kázmér lengyel uralkodó családjából származtassa. Arról az „interferenciális” sajátosságú helyzetről viszont, hogy bár Kázmér királynak Kázmér nevű második fia ugyan nem volt, de Borbála nevű leánya Báthory Miklóssal egyidőben viszont igen,¹⁵⁴⁷ már aligha tudhatott Esterházy. Mindazonáltal a történeti tényekkel való ügyeskedés nem a Báthory család magasabb presztízsét kellett eredményezze, hanem természetesen a saját családjáét. Amivel, mint a származástörténet további tételei mutatják, igencsak nem volt tisztában. Tévedései generációs sorrendben a következők: somlyói Báthory Miklósnak „Borbála révén” született leányaként egy Báthory Klárát tüntet fel, mint Sarmasághy András nejét, holott a források az 1540-es évekkel bezárólag Sarmasághy feleségként Báthory Katalinról tudnak.¹⁵⁴⁸ Helyesen adja meg a következőkben Sarmasághy András leányát, Erzsébetet, aki Várday Mihály felesége volt – mindkettejük adatai megegyeznek a valós tényekkel.¹⁵⁴⁹ Utánuk viszont kihagy egy generációt, nevezetesen előbbieket fiát, Várday Miklóst és feleségét, Lossonczy Dorottyát, akik pedig nagyanyjának, Várday Katának a szülei voltak, vagyis dédszülőként belátható közelségben Esterházy Pálhoz.¹⁵⁵⁰ Genealógiájában a leszármazás ennek megfelelően ugrik egyet és Várday Katával, valamint Nyáry Pállal folytatódik, majd Pál szüleivel, Nyáry Krisztinával és Esterházy Miklóssal záródik. Hogy dédszüleit miért hagyta/felejtette ki, arra nem tudok magyarázatot. Mindenesetre a fiktív Kázmér fejedelem közbeiktatása révén közvetlen felmenőit, s így saját magát is a Jagelló uralkodóház lengyel (s nem a magyar!) ágából eredeztette, amire egyelőre ugyancsak nincs elfogadható indok. A Jagelló-házzal rokon „litván szál” beemelése a családi genealógiába mindenesetre a legkorábbi nyoma annak

¹⁵⁴⁴ I. (Öreg) Zsigmond lengyel király, ur. 1506–1548.

¹⁵⁴⁵ WERTNER 1900, 22.

¹⁵⁴⁶ NAGY IVÁN VI. 1860, 137.

¹⁵⁴⁷ Jagelló Borbálára (1478–1534) a Wettin-házbeli Nagyszakállú György (Georg der Bärtige 1471–1539) szász választófejedelem feleségére: <http://genealogy.euweb.cz/jagelo/jagelo.html> D12.

¹⁵⁴⁸ WERTNER 1900, 22 (vsz. téves 1552. évi birtokadattal); KIS 1900, 180, 182;

¹⁵⁴⁹ KIS 1900, 180; BORBÉLY 2019, 69, 74.

¹⁵⁵⁰ JANKOVICS-KŐSZEGHY 2016, 314; BORBÉLY 2019, 71, 74.

a törekvésnek, hogy kimutassa az Esterházyak és az európai uralkodó-dinasztiák „rokoni kapcsolatát”. Ez a célja majd legegységesebben a *Trophaeum* egyik mellékleteként megjelent, 1687-re datált és Nagy Károllyal kezdődő leszármazási táblában, a *Theatrum Genealogicum*ban fejeződik ki.

Esterházy Pál kéziratában – amelyről a családfa-festményen átvett adatok alapján elhihetjük, hogy valóban az 1660-as évek anyaggyűjtésén alapszik, ahogy az a forrás javított dátumában áll – a családi eredetből az a vonulat van kidolgozva, amelyre az Ádámtól induló ősfához szükség volt. A mindössze nyolc foliónyi kézirat további része a magyar uralkodók öt oldalon végigvitt genealógiájával, valamint hat oldalnyi, a mű programját vázoló bevezetővel nem más, mint egy fogalmazvány, egy kurrens írású, több áthúzással és betoldással javított első változat, amelynek tisztázata nem ismert. Címadása – *Genealogiae variae regum ac illustrium quarundam tum antiquarum tum recentiarum familiarum inclyti Regni Hungariae [...]* – arra utal, hogy az elképzelés Esterházy évtizedekig fejlesztett, de befejezetlenül maradt művéhez, a Fazekas István által közölt, 1703-ra datált *Simulacrum Pannonicae nobilitatis*hoz áll közel,¹⁵⁵¹ és esetleg a nagyszabásúra tervezett összeállítás uralkodósorként kialakítani szándékozott első részének egy korai munkapéldánya lehet. A *Simulacrum* előszavában – *Admonitio et Instructio* – ugyanis Esterházy felvázolja a programot, mely szerint a magyar királyok bemutatása után következnenek a társországok és tartományok, továbbá a megyék, városok és egyházi testületek címerei, majd – elsősorban – az előkelő családok leszármazásai, köztük a már nem rekonstruálható történetű nemzetségek, akiket a teljesség kedvéért ugyancsak fel kívánt gyűjteni.¹⁵⁵² Amiből az derül ki, hogy több nemesi család genealógiai és heraldikai anyagát feldolgozva egy szélesebb áttekintést kívánt adni a királyi hatalom legfőbb pillérét jelentő nemesi rend képviselőiről, valamint a politikai és társadalmi közélet tereiről. A nagyívű elképzelésnek csak részletei valósultak meg, illetve maradtak fenn: főként genealógiai táblák és címerek, elsősorban magában a terjedelmes kéziratban,¹⁵⁵³ amelyek mellé formai egyezések alapján Fazekas más gyűjteményekben további töredékes részeket talált meg és azonosított – összességében 106 család anyagát, amelyeket mint e mű különálló részeit, összetartozóként határozott meg.¹⁵⁵⁴

Ha a *Simulacrum*ból Fazekas István által közölt családnévsort¹⁵⁵⁵ összehasonlítjuk a *Trophaeum*ba tartozó három, 1688. évre datált Esterházy-genealógiával, azaz Esterházy Pál, Esterházy Orsolya és Thököly Éva családfáival *Johann Jacob Hermundt* és *Johann*

¹⁵⁵¹ Ld. FAZEKAS 2009, 910–917. Az 1703-as dátummal ellátott kézirat: „Simulacrum Pannonicae nobilitatis. Authore Paulo S(acri) R(omani) I(mperii) Principe Estoras R(egni) Hun(gariae) Palatino MDCCIII.” MNL OL P 125 (Mf.. 4756) Nr. 11905, fol. 1–190.

¹⁵⁵² FAZEKAS 2009, 911–912. A kihalt családok egyikével, az Esterházy családdal rokonságra lépett Oláh-Drakula család *Simulacrum*-beli bemutatásával részletesen foglalkozik Nagy Levente: NAGY 2015.

¹⁵⁵³ A gyűjtemény genealógiai és heraldikai egységeit számszerűen is részletezve ismerteti: GALAVICS 2016, 341–342.

¹⁵⁵⁴ FAZEKAS 2009, 913, a Magyar Országos Levéltárban lévő kézirat további darabjai: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv.

¹⁵⁵⁵ FAZEKAS 2009, 913.

Jacob Hoffmann rézmetszésében,¹⁵⁵⁶ az látszik, hogy a *Simulacrum*-kéziratokból ismert 106 családnak mintegy kétharmada, 76 név szerepel rajtuk, címerrel együtt. Ha ehhez hozzászámítjuk a családfa-típus *Matthias Greischer* (1659–1697) által metszett korábbi változatát, Esterházy Pál és Orsolya 1681-re datált, egyesített szív alakú családfáját, amelyen 48 név fordul elő – s közte csak egyetlen olyan (Kende), ami az előzőeken nem –, akkor elmondhatjuk, hogy a *Simulacrum*-ban feldolgozott, illetve munkába vett családok adatai döntően Pál és két felesége családfáiba épültek be, az Esterházyak felmenőiként, illetve rokonaiként.¹⁵⁵⁷ Nem vitatom Esterházy Pál koncepciózus elképzelésének újszerűségét és értékeit, továbbá vállalkozásának rendi alapú céltudatosságát, de nem kizárt, hogy évtizedekig tartó módszeres gyűjtőmunkáját, különösen ami a metszetekre felvitt nagy mennyiségű címert, pontosabban az azokhoz való elő- és gyűjtőmunkálatokat illeti – kiváltképp *Greischer* lapját a 119 családi címerrel¹⁵⁵⁸ –, a kiterjedt Esterházy-genealógiák folyamatos építgetése, tökéletesítése (is) motiválta. De fogalmazhatunk úgy is, hogy Esterházy Pál a hazai nemesség nagyobb részét felmenői és rokonsága tagjai közé számította, s ebben aligha tévedett.

Nehéz, de talán nem is lehet Esterházy Pál genealógiai munkásságának fejlődésvonalát, *etapjainak* sorrendjét meghatározni. Mindenesetre a *Genealogiae variae regum [...]* kéziratával, mint valószínű legkorábbi próbálkozással, ez irányú érdeklődése és tevékenysége egyidejűnek mondható Zrínyi Miklós és Nádasdy Ferenc 1660-as évekbeli családtörténeti kutatásával, illetve az azokra szóló megbízásokkal. Ahogyan az is kitűnik, hogy későbbi munkáiban Esterházy kitartott korai konstrukciója – és annak hibái – mellett, legfeljebb néha igazított egy-egy adaton, nem a hiányosságokat, pontatlanságokat javítva, sokkal inkább egyes legenda-elemeket továbbszöve. Például a Magyar Királyság uralkodóit áttekintő *Genealogiae variae regum*-ban levezetett Esterházy-leszármazásban a Pál által koholt Kázmér litván „Dux” valamennyi későbbi metszett családfaváltozaton is megjelenik, igaz, a „Jagelló-eredet” akkorra már eltűnik mellőle, viszont újdonságnak vehetjük, hogy *Greischer* metszetén 1681-ben egy Radziwill lányt ad mellé feleségként, aki 1688-ban, Pál *Trophaeum*-beli családfáján már keresztnévvel, mint „Anna Raczivil” szerepel. A metszeten továbbra is tévesen megnevezett Báthory Klára férje 1681-ben Sarmasághy András (ahogy első kéziratában, valamint a tényeknek is megfelelően), viszont 1688-ban már helytelenül Miklós. Mindazonáltal abban nincs változás, hogy miként a *Genealogiában*, a metszetek leszármazásában is kihagyja dédszüleit, Várday Miklóst és Lossonczy Dorottyát.

¹⁵⁵⁶ Mindhárom először közölve: *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, A. 89–11. kat. számok (GALAVICS GÉZA).

¹⁵⁵⁷ A *Simulacrum* kézirataiban szereplő családnevek közül az Esterházy családfametszetek nem tüntetik fel az alábbiakat: Csáktornyai, Dengelegi, Dragulya, Oláh Dragulya, Draskovics, Ecséri, Emódi, Fabiankovich, Farkas, Gereben, Hollókői, Jó, Koháry, Lippai, Magyarai, Orbavai, Paksi, Rudno, Szakmárdi, Thelegdy, Ugróczi, Ujhidi, Undi, Vizkelethy, Vurm, Zavari, Zápolya, Zibot. A Kende család a *Trophaeum*-beli családfákon nem, de *Greischer* metszetén szerepel.

¹⁵⁵⁸ MNL OL P 108, Rep. 49, 315. cs., Ósfák, Fasc. A. Nr. 15. Első közlése: *Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek* 1988, A. 8. kat. szám (GALAVICS GÉZA). Újabbban: GALAVICS 2016, 345–346. Itt a szerző másképp számolja a címeranyagot: beleveszi a családi címertömb két oldalának csúcsán lévő két Esterházy-címert is, valamint a kitöltetlen 7 címerpajzsot, amelyeknél nem állt rendelkezésre tudott (hiteles?) címerre vonatkozó ismeret. A számbeli különbség innen adódik.

Volt azonban a származástörténettel való családi reprezentálásnak egy pontja, amikor Esterházy is méltóbb megoldásnak látta tudós szakértelmét igénybe venni. Az európai uralkodóházak Esterházyakkal való „rokonságát” levezető családfa, a *Trophaeum* negyedik táblájaként megjelent *Theatrum Genealogicum*¹⁵⁵⁹ már Domincus Franciscus Calin von Marienberg genealógus, a bajor választófejedelem könyvtárosa, császári történetíró munkájaként készült el.¹⁵⁶⁰ Calintól ez idő tájt több, a Habsburg Birodalomba tartozó főrangú familia leszármazásának áttekintése jelent meg, a történetíró tevékenysége az udvari arisztokrácia körében tehát számon tartott volt: az alább tárgyalt Dietrichstein családtörténet (Bécs 1675) mellett a Lamberg (Bécs 1675), a Weissenwolff (Bécs 1675), az Althann (Bécs 1676), a Serényi (Linz 1680) és a Proskau család (Bécs 1683) genealógiájának összeállítása a legismertebbek tőle.¹⁵⁶¹ Esterházy Pál megbízásának körülményei nem ismertek, ideje viszont igen: 1677. évre teszi a családfa talapzatán olvasható, Calin szerzőségét megadó felirat, ugyanazon a helyen, ahol az egy évtizeddel későbbi kivitelezés dátuma is áll – a metsző neve nélkül. A művet eddig az irodalom *Johann Jacob Hoffmann*hoz, a *Trophaeum* egyik rézmetszőjéhez kötötte, a sokszorosítás mellett a kompozíció tervét is tőle származtatva,¹⁵⁶² s Calinra egyedül mint a genealógia tartalmi megalkotójára tekintett. A Dietrichstein hercegi család nemrégiben közölt, korábban ismeretlen, 1675-re datált stemmája, Calin akvarellal készült műve – amelynek megrendelésére Gundakar von Dietrichstein¹⁵⁶³ főkamarási kinevezése adta az apropót –, tervezésben is jártas kivitelezőnek mutatja a historiográfust, aki a két családfa szembevető kompozíciós hasonlóságából ítélve az Esterházy-genealógia metszetelőképének is inventora lehetett. Vagyis a dinasztiatörténeti levezetés mellett a kompozíció és annak rajza is tőle származik, újragondolva a Dietrichsteinek számára alkotott kompozíciót.

A genealógiai sor mindkettőn egy medaillon-portréval ábrázolt őstől indul,¹⁵⁶⁴ de amíg az a Dietrichstein családban egy 11. század eleji tényleges előd (nem korhű) ábrázolását jelenti, addig az Esterházyaknál Nagy Károly német-római császár portréját, amely koronázási díszben láttatja őt. Ennek ellenére nem feltétlenül Esterházy

¹⁵⁵⁹ RMK III. 4171. Részletes leírását adja: *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, 252–254, II/1. kat. szám (HARALD PRICKLER)

¹⁵⁶⁰ Dominicus Franciscus Calin (1630 k.–1683), császári történetíró, I. Lipót által Marienberg predikátummal birodalmi grófi rangra emelt aransarkantyús lovag életrajzára: *Zedlers Universal-Lexicon* Bd. 5. 260–261; írói és genealógusi munkásságáról is: VIDMAR 2019, 50, 52–53.

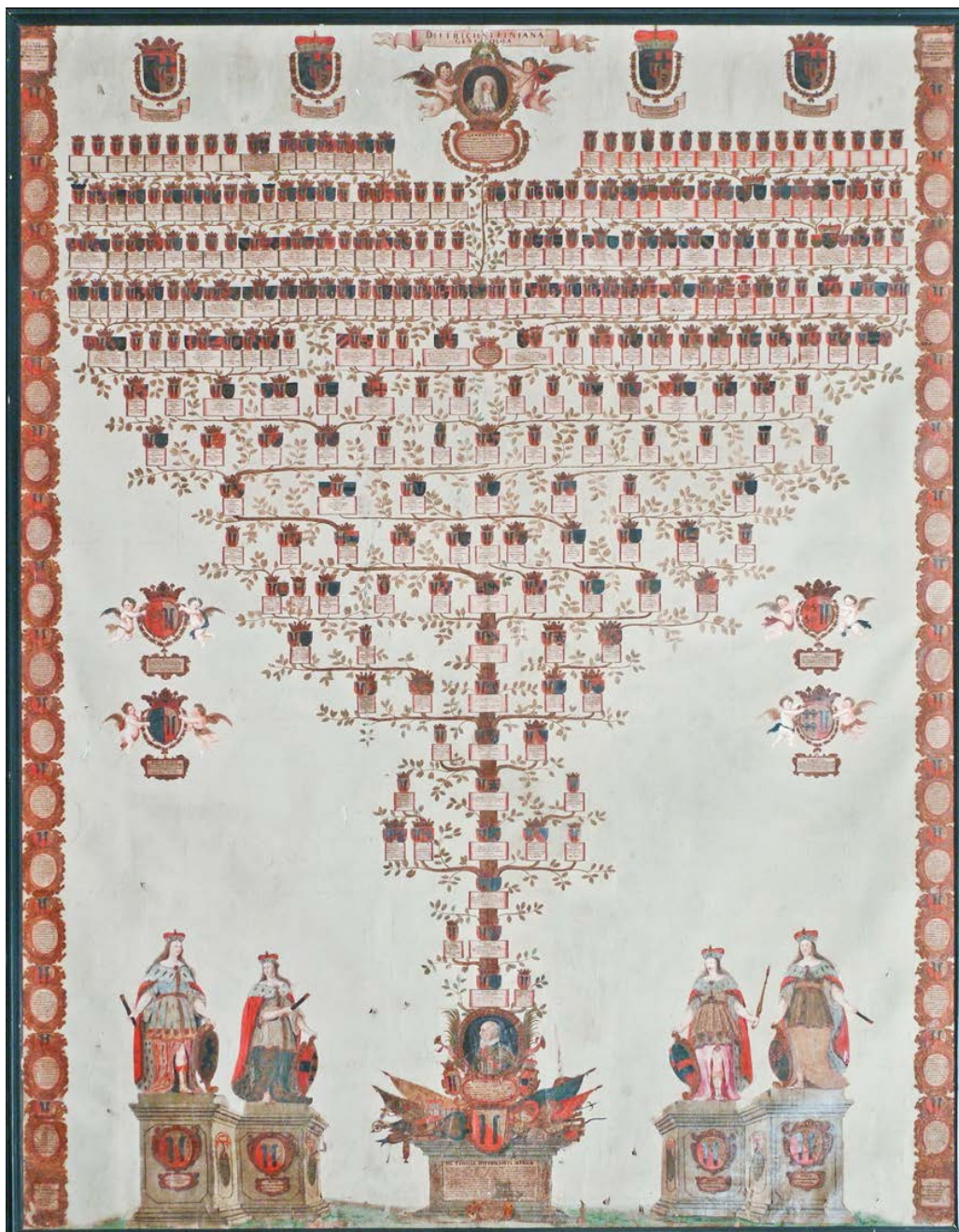
¹⁵⁶¹ Műveit (online-hozzáférésükkel együtt) pontos címléírással megadja VD17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. Rövid jellemzésükkel hivatkozva: VIDMAR 2019, 50–53.

¹⁵⁶² Az attribúció Harald Pricklertől származik, aki a *Trophaeum*ba kötött 1687-re datált metszet nagy méretű, 1694-ben készült változatának szignatúrája alapján tulajdonította a kompozíciót és a metszést a kötet arcképeit kivitelező egyik mesternek. A nagy metszetváltozat első kiállítása alkalmával közölve: *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, 254. II/2. kat. szám (HARALD PRICKLER).

¹⁵⁶³ Gundakar von Dietrichstein (1623–1690), kamarás, titkos tanácsos, főlovászmester, az aranygyapjas rend lovagja, 1656-tól gróf, 1684-től herceg, ld. https://tng.adler-wien.eu/getperson.php?personID=I310096&tree=adler_person ; továbbá VIDMAR 2019, 49–50.

¹⁵⁶⁴ VIDMAR 2019, 54.

Páltól származik a Német-római Birodalom uralkodójához visszanyúló fiktív családeredet ötlete, azaz nincs szó addigi családtörténeti koncepciójának

*Dominicus Franciscus Calin: A Dietrichsteinek családfája, 1675. Magántulajdon.
Reprodukció, forrása: VIDMAR, POLONA: Theatrum Genealogicum [...] in: Acta Historiae
Artis Slovenica 24 (2019), 14. kép*

módosulásáról. Calin Gundakar von Dietrichstein számára 1672-ben is készített egy stemmát, az aranygyapjas rend tagjai közé való felvétele alkalmából, amely ugyancsak Nagy Károlytól vezeti le a családot, ráadásul hasonlóképp *Theatrum Genealogicum*

megnevezés alatt.¹⁵⁶⁵ Több levél tanúsítja, hogy Esterházy kapcsolatban állt Dietrichstein gróffal,¹⁵⁶⁶ ahogyan az is bizonyos, hogy Calin munkásságát is ismerte: egyik 1677-ben megjelent genealógiai munkája megvolt Esterházy könyvtárában.¹⁵⁶⁷

A kutatás eddig nem tette fel a kérdést, hogy vajon miért rendelhette meg Esterházy Pál Calintól a nyolc európai uralkodóházzal közös eredet tervét már 1677-ben, miközben csak 1687-ben, hercegi rangra emeléskor adott megbízást az időközben elhunyt genealógus vélhetően grafikusán is kivitelezett elképzelésének rézbe metszésére. A választ erre magam sem tudom, arra viszont talán igen, hogy mi volt az az apropó, ami miatt az 1687-ben elkészült *Theatrum Genealogicum*ot akkori metszője, Johann Jacob Hoffmann 1694-ben az első változattal egyező kompozíciót újravéste és közel két méteres nagyságban, kilenc lemezből ismét megalkotta.¹⁵⁶⁸ A magyarázat Pál legnagyobb fiának esküvője lehet, az, hogy Esterházy Mihály¹⁵⁶⁹ királyi kamarás és főudvarmester, a hercegi hitbizomány várományosa, 1694. május 24-én nőül vette a Piemont tartománybeli Desana grófságból származó Anna Margherita di Tizzone-Biandrata márkinőt.¹⁵⁷⁰ A házassággal az Esterházyak először kerültek tényleges rokonságba az európai arisztokrácia tagjaival, amivel a család jelentős mértékben feljebb került a birodalmi főnemesség hierarchiájában. A pozícióváltásnak, a birodalmi elitbe való integrálódást jelentő lépésnek ad legitimáló hangsúlyt az Esterházy család és az európai uralkodódinasztiák több évszázados „közös múltja”, ami ezzel az egyedi méretű leszármazási táblával az alkalmi reprezentáció lehetőségein belül is különleges megoldásnak minősül.

¹⁵⁶⁵ VIDMAR 2019, 58, 20. kép.

¹⁵⁶⁶ Gundakar von Dietrichstein 1683 és 1685 között Esterházynek írt leveleit ld. MNL OL P 125, Nr. 1856–1874. Ezekben közéleti, hadi ügyekkel kapcsolatos kérdéseket érint, de emellett az egyik levélből kiderül (Nr. 1857), hogy Esterházy gratulált neki a hercegi méltóság elnyeréséhez.

¹⁵⁶⁷ MONOK–ZVARA 2020, 348, Nr. 1977.

¹⁵⁶⁸ A metszet mérete: 189,5 × 138 cm. A nagy méretű változat eredeti példánya nem maradt meg, csak a kilenc nyomódúc (Fraknón, az Esterházy Privatstiftung tulajdonában), amelyekről modern levonat készült, ld. erről *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, 254. II/2. kat. szám (HARALD PRICKLER); továbbá PRICKLER 2013, 178; VIDMAR 2019, 58–59.

¹⁵⁶⁹ Esterházy Mihálynak, Esterházy Pál és Orsolya fiának adatai: 1671–1721. Esterházy Mihály 1688-tól hallgatott retorikát a bécsi egyetemen, a császári védnökség alatt tett disputája téziseihez kibocsátott metszetet Jonas Drentwett rajza után Philipp (?) Kilian metszette 1691-ben Augsburgban. Ld. GALAVICS 1988, 154; *Kat. Bollwerk Forchtenstein* 1993, XI/18 kat. szám (HARALD PRICKLER); GALAVICS 2002, 288–289, 15. kép; GALAVICS 2004b, 70, 77, 19. kép, korábbi irodalommal.

¹⁵⁷⁰ Anna Maria di Tizzone-Biandrata (Blandrata), Desana márkinőjének adatai: 1673–1755. A házasságkötés pontos időpontjára: <http://genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>, D8. A 17. század végére jellemző nőülési stratégia áttekintése mellett megemlíti Pál fiainak külföldi arisztokrata hölgyekkel kötött házasságait is: KOLTAI ANDRÁS: Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. CD Rom, Budapest 2007, 318.

VIII. 3. ESTERHÁZY PÁL *TROPHAEUMA* ÉS A TÖRTÉNETI HITELESSÉG

Az érintett tudományterületek kutatói mára egyetértenek abban, hogy az Esterházyak nemzedékrendjét felölelő *Trophaeum*¹⁵⁷¹ Pál herceg családtörténeti munkásságának és mecénás tevékenységének legeredetibb terméke, viszont műfaji besorolása ma sem egyértelmű. Kétségtelen, hogy genealógiai fikcióként legfeljebb irodalmi műnek tekinthető, még csak nem is „történeti alapokra” épülő képes családi krónikának, aminek pedig addigi „genealógiai munkásságára” építve Esterházy szánta – a *történeti* alatt értelemszerűen az akkori, nem pedig mai jelentést értve. De mivel ő maga „történelemnek”, nem pedig „irodalomnak” tekintette művét, érdemes szemügyre venni, hogy milyen saját igények szerint próbált meg ennek a célnak megfelelni, s az eredmény mennyire bizonyult tartósnak.

Hogy a végéről kezdjem: a családi genealógia adatait hasznosító (történet)írók hozzáállása a *Trophaeum*hoz mint historiográfiai műhöz igen hamar ambivalens színezetet kapott. Tóth Gergely alapos recepciótörténeti áttekintése számol be arról,¹⁵⁷² hogy a 18. század neves és kevésbé neves történetírói a család némelyik klerikus elődjének mint valós történelmi személynek a század végéig igen szép karriert biztosítottak,¹⁵⁷³ a *Trophaeum* „okmánytárában” közölt koholt okleveleket pedig némi kritikai vaksággal – és kevés kivétellel – lényegében komolyan vették, de legalábbis hivatkozták. Viszont a század második felében készült, főképp családtagokat méltató alkalmi művek, laudálások szerzőinek több mint fele a *Trophaeum*mal – ám még nem feltétlenül fiktív szereplőivel – szemben érezhető kétkedő, kritikus vélemények miatt már tartózkodott attól, hogy merítsen a kötetből.¹⁵⁷⁴ A szerző ide vonatkozó summázata az, hogy a mű lényegében nem sokkal elkészülte után idejétmúlt lett, a régi dicsőség bizonyítására megalkotott ősök, históriák és egyéb fikciók a múltteremtésnek azt a

¹⁵⁷¹ „Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasiae In Tres Divisum Partes: Quarum I. Exhibet pervetustam Illustrissimae hujus Familiae Genealogiam, Imagines Personarum ad eandem poertinentium cum adjecto ad quamlibet rerum ab iisdem praeclaré gestarum Elogio II. Continet Commentarium partis prioris. III. Complecitur Donationes, Officiorum, Honorumque Collationes, ac Privilegia, & variis Hungariae Regibus, ac postmodum Romanis Imperatoribus concessa. [...] Viennae Austriae, [...] M.DCC:”. Jelezve a címlapon: „Jacobus Hoffmann et Jacobus Hermundt hoc totum Opus aeri sculp.”, akik a kötet valamennyi metszetét kivitelezték. A munkára Esterházy Pál 1698. május 11.-én szerződött a metszőkkel, ld. MNL OL P125 Fasc. 107, Nr. 10.755a (Mf. 4745), közli GALAVICS 1988, 160/40. j. A kötet legfontosabb korai irodalmát ld.: *Kat. Történelem-kép* 2000, 386–387, VI-22. kat. szám (BUZÁSI ENIKŐ); továbbá BUZÁSI 2000a; BUZÁSI 2002; FAZEKAS 2009; FAZEKAS, ISTVÁN: Palatin Paul Esterházy's Bemühungen um das Ansehen und die historische Würde seiner Familie. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jh.* 2009, 71–82; BUZÁSI ENIKŐ–FAZEKAS ISTVÁN: *Trophaeum* (Bécs 1700), in: *MAMŰL* 12. 2011, 148–153 (részben a fentiekben nem található további irodalom említésével); BITSKEY 2015; NAGY 2015; TÓTH 2015; valamint passim in: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén.* Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, R. Várkonyi Ágnes, Margit Kopp, Orlovsky Géza, Medgyesy S. Norbert tanulmányaiban. Legújabban: MONOK–ZVARA 2020, 66, Nr. 120.

¹⁵⁷² TÓTH 2015.

¹⁵⁷³ TÓTH 2015, 359, 366–367.

¹⁵⁷⁴ Uo. 362.

humanista gyökerű, legendákból építkező hagyományát képviselték, amelyre a források és azok hitelességének vizsgálata iránt egyre érdeklődőbbé és érzékenyebbé váló 18. században már nem lehetett családtörténetet alapozni.¹⁵⁷⁵ A *Trophaeumot* és szereplőit ekkor már maguk az Esterházyak is vonakodtak reprezentáló céllal felhasználni: „... kezdetben magukénak érezték a fiktív leszármazást, s az megjelent a családi reprezentációban, kiadványokban, művészeti alkotásokban is. Később, a 18. század második felében, úgy tűnik, kihátráltak mögüle ...”.¹⁵⁷⁶

Arra vonatkozóan, hogy a *Trophaeum* mit jelentett a koncepciót kidolgozó¹⁵⁷⁷ Esterházy Pál számára, s hogyan törekedett a benne foglaltak hitelességének biztosítására, már kiterjedt irodalom áll rendelkezésre. Elsőként a műnek irodalmi minőséget biztosító Pavao Vitezović-Ritter horvát nemes és költő kiléte, *Trophaeum*-beli szerepe tisztázódott, amikor Szörényi László a kötet végén impresszumként működő *Aenigma Poeticum in Librum* egyik valóban enigmatikus közlését feloldva azonosította őt: az *elogiumok* „Paulus Ritter Eques & Poeta”-ként megadott alkotóját.¹⁵⁷⁸ Ritter és Esterházy levelezésének néhány, a *Trophaeum* kiadásával kapcsolatos részlete szintén fennmaradt.¹⁵⁷⁹

A fiktív konstrukciót megalapozó „okmánytár” ugyancsak többször irányult figyelem.¹⁵⁸⁰ Tóth Gergely áttekintéséből az is kiderül, hogy a *Trophaeum*-beli hamis dokumentumok bizonyító ereje voltaképp a 19. század elejéig működött. A kötet Szent László királytól II. Rudolf idejéig kilenc hamis oklevelet közöl teljes szöveggel, ezek közül később az 1095. és az 1225. évi „dokumentumokból” hasznosították a legtöbb téves tény, mi több Szent Lászlónak a családi címer adományozásáról, illetve II. Andrásnak az Esterházyak címerbővítéséről szóló hamis oklevelei a 18. század végén még tudományos következtetések levonására is alapot adtak.¹⁵⁸¹ Mindazonáltal valószínű, hogy II. András 1225. évi kiváltságlevelének nyilvánossá tétele megelőzte a *Trophaeum*-beli közlést: az Esterházy-névre vonatkozó „okleveles hitelesítésre” már Priorato is hivatkozik mintegy három évtizeddel korábbi kiadványában, 1673-ban

¹⁵⁷⁵ Uo. 364.

¹⁵⁷⁶ Uo. 372.

¹⁵⁷⁷ Esterházy a kötet utolsó tíz oldalának egyikén, „Aenigma Poeticum in Librum” megnevezés alatt az alkotók sorában magát tünteti fel, mint aki „librum hunc magna labore et industria in unum collegit, compusuit [...]”, hivatkozva: FAZEKAS 2009, 908.

¹⁵⁷⁸ SZÖRÉNYI 1995, 23; BENE 2003, 33–34; FAZEKAS 2009, 909; MAMŰL 12. 2011, 149 (vonatkozó rész: FAZEKAS ISTVÁN). Ritter életére, munkásságára és kapcsolataira: BERLÁSZ JENŐ: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja (Magyar-horvát viszony a 17–18. század fordulóján). *Századok* 120 (1986), 943–1002. Újabban Bene Sándor néhány adattal egészítette ki életét és tudott műveit, ez beépítve található a *Trophaeum* kiadásának forrásait kiegészítve in: MONOK–ZVARA 2020, 440. Esterházy Pál könyvtárában Ritter több munkája is megtalálható volt, ld. MONOK–ZVARA 2020, 74, 325, 399, 444, Nr. 167, 168, 169, 170, 1795, 1796, 2429, 2430, 2431, 2432, 2648b, 2648c számokon. Rittert vlach nyelvismerte miatt cancellistaként foglalkoztatták az 1689-ben átszervezett Magyar Kancellárián, ld. FAZEKAS 2018, 199.

¹⁵⁷⁹ Több levél forrásszerű közlését ld. MONOK–ZVARA 2020, 437–440.

¹⁵⁸⁰ SZÖRÉNYI 1995, 22–23; FAZEKAS 2009, 907, 908; MAMŰL 12. 2011, 149 (vonatkozó rész: FAZEKAS ISTVÁN); legfőképp azonban TÓTH 2015.

¹⁵⁸¹ Ld. a koholmányok akkori „hasznosításának” és kritikájának vizsgálatát a tanulmány egészében: TÓTH 2015.

illetve 1674-ben,¹⁵⁸² vagyis a kompilált hamis oklevél egy példányban feltehetően már akkor létezett.¹⁵⁸³

Az Esterházy-*Trophaeum*ot családon belüli előzményeitől és a kortárs genealógiai anyagtól főképp az különbözteti meg, hogy koncepciója nem igazodik műfaji határokhoz. Nem nemzedékek generációs rendjét, múltbeli folytonosságát mutatja be, mint a családfa-konstrukciók, de nem is históriák eseményeinek egymásutánjából szőtt folyamatként működve ad értelmező közeget a családtörténetnek, ahogyan Forstall *Stemmatographiájában* vagy Prioratónak a Zrínyiek, Draskovichok, Esterházyak történetét áttekintő elbeszéléseiben látjuk. Életrajzzal, közéleti szereppel, de főként el nem évülő érdemekkel rendelkező személyiségeket sorakoztat fel, akik ezúttal „arcot” is kaptak, így a rekonstruált múlt évszázadokra visszamenően történeti valóságként jelenhet meg általuk a kötet lapjain. A portrék ennek megfelelően nem illusztrációk, hanem az *elogium*okkal azonos jelentőséggel bíró komponensek – önálló vizuális tartalommal és sajátos közlésmóddal. Dokumentáló szerepük és reprezentációs értékük egyenlő az ősgalériákéval.

A *Trophaeum* történelmi keretben ábrázolja a családtagokat, s ezzel a múlt vizuális rekonstrukcióját igyekszik megvalósítani. Esterházy Pál múltteremtésének egyedisége ragadható meg abban, hogy amíg korai őseihez legendás, fiktív elemekből szőtt életrajz társul, addig az elődök képmását saját felfogásában korhűnek tartott – értsd, historizáló – megjelenéssel hitelesíti. Ebben pedig példaszerű párhuzamra ismerhetünk azzal a jelenséggel, amit Bene Sándor fogalmazott meg a 17. századi genealógiai munkákban követett kettős elvárásról: „a legendásító és a tudományos kritériumoknak egyaránt megfelelni igyekvő genealógia kényszerű Janus-arcúsága a 17. század közepére a műfaj tudatosan vállalt szerkezeti sajátosságává szilárdult”.¹⁵⁸⁴ Különösen a *Trophaeumban*, amelyben a „fikciós és tudományos meggyőzési módszerek váltott alkalmazása”¹⁵⁸⁵ figyelhető meg.

A *Trophaeumban* a látvány kifejező erejét a történelmiség látszata és a hitelesség illúziója támogatja, ezáltal a kötetben többféleképp érvényesülő históriai gondolkodás a vizualitás eszközei révén is segítséget kap. Amikor például a *Mausoleum* vezéralakjait egy-egy Esterházy-ős bemutatásához mintaként használják,¹⁵⁸⁶ valamiféle történeti érzéktől vezetve ábrázolásaik a legkorábbi Esterházyak megjelenítésében kapnak szerepet, legfeljebb a 14. század végével bezárólag, míg a család 17. századi tagjainál – ha már a kötet metszeteihez nyúlnak vissza – kompozícióban inkább az időben „közelebbi” (12–13. századi) magyar uralkodók, III. és V. István, illetve Kun László *Mausoleum*-képeire támaszkodnak. Ennél kifejezőbben ragadható meg a históriai gondolkodás a család nőtagjainak „megörökítésében”, minthogy abban ugyancsak érvényesült a történeti hitelesség iránti sajátos igény. Mégpedig az évszázadokkal

¹⁵⁸² Ld. BITSKEY 2015, 295, a teljes szövegfordítással.

¹⁵⁸³ Vö. a borsmonostori apátság kiváltságleveléből való kompilációra a *Trophaeum*-beli közléssel kapcsolatban TÓTH 2015, 369, különösen 59. j.

¹⁵⁸⁴ BENE 2003, 27.

¹⁵⁸⁵ Uo. 34.

¹⁵⁸⁶ GARAS 1953, 85; RÓZSA 1973, 75; GALAVICS 1986, 125; CENNERNÉ WILHELMB 1988, 74; SZÖRÉNYI 1995, 21. A *Trophaeum* és a *Mausoleum* ábrázolásai között fennálló kompozíciós azonosságok irodalommal együtt részletesen: BUZÁSI 2000a, 423/8. j.; BUZÁSI 2002, 244/9. j.

korábbi fiktív ábrázoltak, valamint a „portréik” készülte közötti időbeli distancia jelzésére, amire a különböző történeti korokat jelző öltözet és megjelenésmód adott lehetőséget. A *Trophaeum*ban két csoportja különíthető el a korábbi századok viseletét idéző ábrázolásoknak, amelyek két forrásra vezethetők vissza, legtöbb esetben az ősgaléria közvetítésével.

Mert itt kell megjegyezni, hogy a portrémetszetek többségükben az ősgalériába tartozó képmásokat követik: kompozíciós és ikonográfiai jellemzőik a különböző időből és mesterektől való családi arcképeknek felelnek meg. A kötet „impresszumának” azt a régebb óta hivatkozott¹⁵⁸⁷ közlését, hogy az ábrázolásokat a herceg Petrus nevű festője kivitelezte¹⁵⁸⁸ – ami a metszők számára készült rajzokra vonatkozhat –, Harald Prickler forráshivatkozása alapján arra a *Petrus Christalloczra* kell értenünk, akit a kismartoni kastély plébániájának házassági anyakönyve 1692-ben mint udvari festőt nevez meg.¹⁵⁸⁹ Akiról egyébként már szó volt e dolgozatban is, amikor Nádasdy Tamás 1690. évi megbízásában szereplő *Peter Christallert*, az Esterházy Pál szolgálatában álló udvari festőt a lorettói templom oltárképei némelyikének alkotójaként tudtuk azonosítani. Ezek a részben forrással igazolt újabb meghatározások jól mutatják festői képességeit, s alátámasztják, hogy nem csak a kötet számára készült rajzi előképek tulajdoníthatók neki, de az ősgaléria *Trophaeum* által másolt darabjai közül is többnek ő lehet az alkotója.

Már korábban megállapítást nyert, hogy a *Trophaeum* női portréi némelyikének kompozíciót és „korhú” megjelenést adó forrás Adriaan van Baerland (Hadrianus Barlandus)¹⁵⁹⁰ flamand humanista illusztrált történeti műve volt.¹⁵⁹¹ A *Ducum Brabantiae Chronica* [...] címmel Antwerpenben, Christophe Plantin officinájában kiadott munka *Jan Baptista Vrients* (1552–1612) sokszorosításában a középkori Brabant uralkodóinak portrémetszeteit tartalmazza, amelyek *Antonio de Succa* (1557/67–1620) flamand udvari művész rajzai nyomán készültek.¹⁵⁹² Succa ábrázolásai a historizálásban is bizonyosfajta hitelességet képviselnek, minthogy a művész a rajzokhoz középkori szoborportrékat, síremlékeket, festményeket és más műfajokba tartozó alkotásokat használt fel, törekedve az adott kor öltözetét, megjelenésmódját illető pontosságra.¹⁵⁹³

¹⁵⁸⁷ BUBICS 1895, 92; GARAS 1953, 139; GALAVICS 1986, 124, 149/276. j; CENNERNÉ WILHELMB 1988, 74; SZÖRÉNYI 1995, 23.

¹⁵⁸⁸ „Petrus pictor”-ként azonosítva: „Fuit is Pictor suae Celsitudinis Palatinalis nomine Petrus, qui Figuras, & Personas delineavit”.

¹⁵⁸⁹ *Kat. Die Fürsten Esterházy* 1995, V/10. kat. sz.; SZÖRÉNYI 1995, 23; BUZÁSI 2000a, 416; FAZEKAS 2009, 908. Ld. az azóta közzétett forrásadatot: PRICKLER 2013, 168, 1692. november 25., Petrus Christallocz és Cordula Reitter házasságkötése, bejegyzés a kismartoni Schlosspfarre anyakönyvében.

¹⁵⁹⁰ Adriaan van Baerland életrajzi adatai: 1486–1538.

¹⁵⁹¹ BUZÁSI 2000a; BUZÁSI 2002.

¹⁵⁹² „Ducum Brabantiae Chronica Hadriani Barlandi, Item Brabantidos Poema Melchioris Barlaei : Iconibus nunc primum illustrata, aere ac studio Ioan. Bapt. Vrienti : Opera quoque Nob. viri Antoni de Succa. Antwerp, 1600.”

¹⁵⁹³ THIEME–BECKER 32 (1938), 270; LINDEMANN, C. M. A. A.: De dateering, herkomst en identificatie der „Gravenbeeldjes” van Jacques de Gérines. *Oud Holland* 58 (1941), 103–105, 164–168, 193–200; LOHSE BELKIN 1978, 34–36, valamint ROOSES, MAX: *Christophe Plantin imprimeur anversois*. Anvers 1883. 251. melletti tábla.

Franciscus Haraeus *Annales ducum seu principis Brabantiae*, 1623 (részlet) – Esterházy Pál udvari festője, 17. század utolsó harmada: Lucrecia, Esterházy Lajos felesége, Esterházy Privatstiftung

Baarland műve 1600. évi első megjelenését követően több kiadást is megért, s a későbbiekben szövegterjedelme, valamint illusztrációinak száma is bővült. A Balthasar Moretus által 1623-ban Antwerpenben kiadott, jelentős szövegbővítéssel átesett változatot, amely Brabant uralkodói helyett a hercegség történetét helyezi előtérbe, és Succa eredeti kompozíciói mellett hét újabb metszetet is tartalmaz, már a kartográfusként ismert Frans van de Haer¹⁵⁹⁴ jegyzi.¹⁵⁹⁵ Amely változat számunkra azért érdekes, mert az újabb kiadáshoz készült illusztrációk közt egy olyan portrémetszet is szerepel – és kizárólag ebben a változatban –, amelynek főalakja pontos előképe a fraknói ősgaléria egyik egészalakos ábrázolásának. Az egyik legkorábbi Esterházy-feleség, az 1066-ban „élt” Lucrecia, Gyula vezér leánya és a hadvezér Esterházy Lajos neje „portréjáról” van szó, amelynek metszet-változata a *Trophaeumba* is bekerült.¹⁵⁹⁶ Az egyezés ezúttal nemcsak a Baarlandus-mű és a fraknói portrék korábban közölt

¹⁵⁹⁴ Frans van den Haer életrajzi adatai: 1555–1631/32.

¹⁵⁹⁵ „Franciscus Haraeus *Annales ducum seu principis Brabantiae totiusque Belgii: Brabantiae Belgii uniti Principum res gestae [...]* Antverpiae 1623” Wen, ÖNB, Sign. 62.E.22.(Vol.1, 2, 3). A művet saját neve alatt megjelentető Frans van den Haer a könyv „Ad Lectorem”-bevezetőjében hivatkozik Baarlandusra. Haer életrajzi adatai: 1555–1632.

megfeleléseinek számszerű bővülését jelenti, de a bizonyosságot is arra, hogy Esterházy Pálnak nem az első, 1600-as kiadású belga krónika volt meg a tulajdonában, mint ahogy könyvtárjegyzékének 1756. évi semmitmondó címléírása – „Chronica Belgica” – alapján eddig véltem,¹⁵⁹⁷ s mint az azóta a rekonstruált hercegi könyvtárba is bekerült,¹⁵⁹⁸ hanem az 1623. évi átdolgozott változat. Az összefüggéssel ritka példát szolgáltatva arra, hogy kiegészítő információ gyanánt egy műtárgyazonosítás miként járulhat hozzá egy történelmi könyvtár egykori állományáról tudottakhoz.

A brabanti krónika metszetei a legkorábbi ősök megjelenését segítettek megformálni,¹⁵⁹⁹ s kompozícióik hol a *Trophaeum* lapjaival, hol pedig – gyakrabban – az előképnek tekinthető festményekkel mutatnak közvetlen összefüggést. Ami annyit jelent, hogy a művet nemcsak a metszők használták, hanem az ősgaléria portréinak egy részénél, feltehetően Esterházy kívánságára, s úgymond az ábrázolás hitelességének érdekében maguk a hercegi udvarban működő portréfestők is. Hasonló volt a helyzet a másik mintakönyv esetében is, amelyből az itáliai, főként velencei reneszánsz megjelenésmód példáival a későbbi századok viseletére kaptak a festők követésre alkalmas példát. Ez, az ifjabb *Daniel Teniers* (1610–1690) gondozásában és válogatásában, 1660-ban kiadott folio album, a *Theatrum Pictorium* eredetileg Lipót Vilmos Habsburg-főherceg, németalföldi helytartó brüsszeli képtárának metszetekkel illusztrált (félbe maradt) katalógusa volt,¹⁶⁰⁰ és az előző képes forráshoz hasonlóan megtalálható volt Esterházy Pál könyvtárában, a topográfiai művek közé sorolva.¹⁶⁰¹ A főhercegi képtár 244 itáliai alkotásának metszetét tartalmazó gazdag kínálatból *Tiziano*, *Tintoretto*, *Palma il Giovane* és *Pietro della Vecchia* munkái adtak támpontot Esterházy Pál ősgalériájához és – csak közvetve – *Trophaeum*ának portréihoz.¹⁶⁰² A kompozíciós

¹⁵⁹⁶ Trophaeum, 8. kép: „Lucretia Gyulae Ducis Filia, Ludouici Estoras Ducis Belli Coniunx: Anno Domini 1066”

¹⁵⁹⁷ „Nr. 1158. Chronica Belgica 1” Ld. MONOK–ZVARA 2020, 259, Nr. 1344, itt egy másik, hasonló témájú műre tett javaslattal. Korábbi tanulmányomban Esterházy Pál 1756. évi könyvjegyzékének ezzel a tételével azonosítottam Hadrianus Barlandus művét, ld. BUZÁSI 2000, 418.

¹⁵⁹⁸ Az előző jegyzetben idézett publikációmban foglaltakra hivatkozva a biztosan Esterházy Pál tulajdonában volt, de az összeírásban nem szereplő művek közt sorolja fel az ÖNB példányának említésével: MONOK–ZVARA 2020, 297, Nr. 1653, a példány-változatra vonatkozó eddigi meghatározásomat véve alapul.

¹⁵⁹⁹ A kompozíciós átvételek felsorolására és azonosítására ld.: BUZÁSI 2000, 417–418; BUZÁSI 2002, 236–239.

¹⁶⁰⁰ *Davidis Teniers Antwerpiensis Pictoris [...] Theatrum Pictorium*. Bruxellae 1660. A latin és flamand nyelven kiadott mű általam használt példánya: *Schilder-Thooneel van David Teniers [...] Brussel 1660*. Fólió kötet 230 festmény metszet-reprodukciójával. Alapvető feldolgozása: GARAS, KLÁRA: Die Entstehung der Galerie des Erzherzogs Leopold Wilhelm. Teil I. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 63 (1967), 39–80; GARAS, KLÁRA: Das Schicksal der Sammlung des Erzherzogs Leopold Wilhelm. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 64 (1968), 181–278.

¹⁶⁰¹ A kötet említése a könyvtár 1756. évi leltárában: „*Theatrum Pictoreum Davidis Teniers*”. MONOK–ZVARA 2020, 289, Nr. 1602.

¹⁶⁰² A kompozíciós átvételek itt nem részletezett felsorolására és azonosítására ld.: BUZÁSI 2000, 418–420; BUZÁSI 2002, 240–243.

összefüggés ugyanis az egyes képek másolat során keletkezett kompozíciós félreértéseit követve, egyértelműen a Teniers-album és a festett portrék, nem pedig a róluk készült *Trophaeum*-metszetek között figyelhető meg. Vagyis Esterházy Pál már a század utolsó harmadára eső „ósgaléria-programjában” is ügyelt az időbeli távlat jelzésére; méghozzá olyan fokon, ami a kor magyarországi portréfestészetére nem volt jellemző.

A történetiségnek ilyen mértékű jelenlétére, mint ami az Esterházy-ósgaléria női arcképsorának és a *Trophaeum* portréinak több darabján megfigyelhető, nem tudunk más hazai példát. Mindenesetre Pál nádor nyilvánvaló historizálásában figyelniünk kell a szemléletesség korban szokatlan igényére is, arra, hogy múltértelmezése milyen markáns formában fejeződik ki a családkultusz látványként adaptált elemeiben és azok reprezentációt szolgáló képi változatosságában. Ahogyan az sem érdektelen, hogy törekvése a vizualitás nyelvén megfogalmazott szabatos közlésre jól összeillik genealógiai munkássága kitartó módszerességével.

IX. HAGYOMÁNYTEREMTÉS A BATTHYÁNYAK CSALÁDI REPREZENTÁCIÓJÁBAN

A török kiűzését a magyar társadalom különböző rétegei – törvényszerűen – más-más módon élték meg. Egyvalamiben azonban az élmény közös volt: az eufória elmaradt. A megelőző másfélszáz év politikai akarátát és cselekvéseit a széthúzások ellenére is együvé tartó fenyegetettség megszűnt, különös úrt és egyfajta politikai bénultságot hagyva maga után. Abban a diadalérzésben, ami Európa felszabadító hatalmait eltöltötte, a magyar rendek, valamint a társadalom hadviselő rétegei aligha osztozhattak; az országegység megteremtése nemcsak hogy nem rajtuk múlt, de a csekély részvételi arány és a kis hatékonyságú, másodrendű katonai feladatok, amelyekben a szövetségesek a magyaroknak saját hazájuk felszabadításában szerepet osztottak,¹⁶⁰³ a nagy várakozás után éppen hogy egyfajta csalódottságot, kiábrándultságot eredményeztek. Mindezt csak tetézte az, ami a török után visszamaradt: a kiégett, rommá lőtt Buda, országgrésznyi elnéptelenedett területek, szétzilált gazdaság, korszerűsítésre érett jog- és közigazgatás. S miközben ez az állapot szorosabbra húzta a szálakat az újraegyesített ország és a Habsburg Birodalom közt, megindultak, ha lassan és kompromisszumokkal terhesen is, az új berendezkedés előkészületei. Hogy a magyar politikai elit miként vett részt és miként teljesített ebben a folyamatban, s hogy mit várt tőle, az a történeti kutatások felől ma már elég alaposan megismerhető. Ám hogy politikai és érdekérvényesítő döntéseit adott esetben milyen ki nem mondott meggyőződés, hagyományokhoz kötődő nosztalgia, vagy éppenséggel helyzetfelismerésből adódó magánemberi racionalitás kísérte, arra a történelmi tényállásból, legyen feltárása bármilyen részletes is, nem kapunk választ. Egy műalkotás és a benne tetten érhető megrendelői akarat azonban néha lehetővé teszi, hogy rálássunk ezekre a rejtett mozgatókra. Ez a műalkotás mással nem helyettesíthető kiváltsága, olykor figyelmet érdemlő (de nem kellően hasznosuló) meglepetésekkel a történelemkutatás számára is.

¹⁶⁰³ SZAKÁLY FERENC: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól.* 1683–1718. Budapest 1986, 142.

A török hatalmi jelenlét megszűnését követően változásnak induló képzőművészeti tematikából ezúttal a Batthyány család műpártolásában mutatjuk fel azokat a jellemző megoldásokat, amelyek a 17–18. század fordulóján a hazai főnemesség reprezentációt érintő elképzeléseinek alternatíváit jelenítik meg. A dicső múltra figyelő, az elődök kiérdemelt társadalmi pozíciójának prezentálását célzó mecénás-gesztusok a változatos műfajokban megvalósuló családtörténeti fikció előbbi példáival szemben a Batthyányak esetében mi tagadás, kevésbé mondhatók pragmatikusnak. Mindenesetre Esterházy Pál gyakorlatával ellentétben ez a reprezentáció a családtörténet valós tényeit tekintve még az akkoriak mércéje szerint is hitelesebben, s mint alább kiderül, múlttal és jelennel érzékenyebb összhangban töltötte be feladatát.

IX. 1. A SZOMBATHELYI FERENCES RENDHÁZ EGYKORI KÉPEI ÉS FESTŐJÜK

A kérdés vizsgálatára egy olyan festmény előkerülése adott apropót és indokot, amely párdarabjával együtt egy New York-i árverésen bukkant fel az ismeretlenségből. A képekről annyi volt csak tudható, hogy magyarországi eredetű alkotásokról van szó.¹⁶⁰⁴ A heraldikai, illetve bibliai–történeti narrációval bőven ellátott festmények származását a rajtuk lévő donációs feliratok is igazolták, ezek alapján az egyiket, amelyen többek között a Köpenyes Máriaként megjelenő *Patrona Hungariae* látható, 1698-ban Batthyány II. Ádám rendelte meg, míg a másik, amely a Napbaöltözött Asszony elé járuló Padovai Szent Antalt ábrázolja, 1697-ben Nádasdy Ferenc országbíró fia, Nádasdy Tamás költségén készült.¹⁶⁰⁵

A ferences ikonográfia mellett a képek lunetta formája, valamint tekintélyes mérete is nyilvánvalóvá tette, hogy helyük eredetileg valamelyik ferences rendházban lehetett, a nyugati országrészen egykor birtokos megrendelőket figyelembe véve, valahol a Nyugat-Dunántúlon. A megoldás kulcsát egy szűkszavú, de a lényegét azért tartalmazó adatközlés jelentette, amelyik a szombathelyi ferencesek számadáskönyvének egyik bejegyzéséről szólt, miszerint 1697 novemberében gróf Nádasdy Tamás 15 forintot

¹⁶⁰⁴ Christie's, New York, Sale 1529, Old Master Paintings, 25. May 2005. A 17. századi magyar iskola meghatározással árverezett képek közös katalógus száma: 274. Mindkettő olaj, vászon, méretük 376 × 140, illetve 369 × 133 cm. Az árverést követően készült fotók alapján a képeket az eredeti vakráma mentén valamikor körbevágták, majd a festett felület visszahajtásával újból vakkeretre vonták. Ez újabb felfeszítés nyomát őrzi a jelenlegi képszélek mentén látható világosabb festett sáv.

¹⁶⁰⁵ A Batthyány-megrendelésre készült festményen balra középen, a címert tartó fa alatt: „Excellentissimus Comes D(omi)nus D(omi)nus Adamus de Batthyany [...] / Croatiae, et Schlavoniae Banus, Sacrae Caesaree Regiae(ue) Ma(ies)t(a)tis intimus Consiliarius Camerarius, Eqves Avrat(us) / ac Partium Regni Hungariae, cis Danubianoru(m) [sic] et Confinioru(m) Canisiensium Suprem(us) Generalis, etc. etc. / Fieri curavit / 1-6-9-8-”; a Nádasdy-megrendelésre készült festményen jobbra lent, az ornamentális sáv fölött: „Illustrissimus D(omi)nus D(omi)nus Comes / Thomas de Nádasd, Perpetuus Terrae / Fogaras, Eqves Avrat(us), Sacrae Caesareae / Regiae(ue) Ma(jes)t(a)tis Consiliarius, Camerarius, / Fieri Curavit 1-6-9-7-” Nádasdy Tamás († 1734) a kép készítése idején királyi tanácsos (1695-től), később Somogy vármegye főispánja (1703-tól), koronaőr (1713-tól), majd a Helytartótanács tagja (1726–1734) volt. FALLENBÜCHL 1988, 94.; FALLENBÜCHL 1994, 95.; FALLENBÜCHL 2002, 208.; BESSENYEI 2005, 106.

adott a rendházfolyosó Szent Antal-képére.¹⁶⁰⁶ Egyezett a dátum, a megrendelő, valamint a képtéma is, mi több, utóbb a helyszínen bebizonyosodott, hogy a festmény közel azonos méretű a kolostorépület földszinti folyosójának azokkal a boltíves falszakaszaival, amelyek egyikében a kép valamikori helyét feltételezhetjük.¹⁶⁰⁷ Az egykori elhelyezést a szombathelyi ferencesek számadáskönyvének egy kevésbé későbbi, 1698. március 15-én tett bejegyzése is igazolja, amiben egy másik ábrázolás, a rendház „alsó folyosójára” szánt Szent Bonaventura-kép készíttetésének adatait találjuk. A forrás itt is megnevezi az adományozót, gróf Esterházy Dánielt, aki erre a célra Nádasdyval csaknem azonos összeget, 14 forint 50 dénárt juttatott.¹⁶⁰⁸ A képet a tétel hasonló nagyságrendje mellett az adományozás közeli ideje is egy sorozat darabjaként valószínűsíti, s jöllehet a festmény ma már nincs meg, a rendház keleti szárnyának földszintjén a fennmaradt képekkel egyező méretű és formájú, fent azonos módon ívelt falszakaszokból viszont három található ma is. Mindez arra enged következtetni, hogy 1697–1698 folyamán a szombathelyi ferencesek rendházfolyosójának díszítésére egy háromdarabos sorozat készült, ami a két adatolt képből, továbbá a forrásokban nem szereplő,¹⁶⁰⁹ de ma is meglévő, Batthyány Ádám által megrendelt harmadikból állt.

A megrendelés körülményei egyetlen lényeges momentumban különböznek egymástól: a Szent Antal-, illetve a Szent Bonaventura-kép megfestéséhez Nádasdy és Esterházy pénzzel járult hozzá, így kivitelezésükről vélhetően a rend gondoskodott, a Köpenyes Mária-ábrázolás ezzel szemben közvetlenül Batthyány megbízása lehetett, erről a képről ugyanis a számadáskönyv semmilyen adatot nem tartalmaz. A feltevés mellett szól továbbá, hogy az első két kép szorosabban rendi tematikájú, míg a harmadik programjához a ferences ikonográfia – mint alább meglátjuk – lényegében csak apropót szolgáltatott. Ezzel együtt azt gondolom, hogy az erőteljes és különösen dekoratív festőiségű, élénk színekkel megfestett két lunetta a festői és formai jegyek nagyfokú rokonságából ítélve egyazon mesternek az alkotása.

A festő kilétének pontosításához a ferences rendház számadáskönyvének néhány 1697. évre eső további bejegyzése segít hozzá. Eszerint a nyár folyamán (július 2.; július 13.), valamint év végén (december 22.) egy kőszegi képírónak a fent mondottakkal nagyjából egyező összeget juttattak, azonban a források sem a nevét, sem a honorált munkát nem adják meg.¹⁶¹⁰ S noha a kifizetések már korábban, 1697 februárjában

¹⁶⁰⁶ MNL VaML, XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai (1673–1950). 18. köt. Számadáskönyv, 1673–1718, számozatlan lapon. A kötet egyik fele a bevételeket (Introitus) rögzíti, a másik a kiadásokat (Exitus). Emiatt a kötet közepén az évrénd újra kezdődik. A bevételek között 1697. novemberi (22-ei?) bejegyzésként: „Pro Imagine S. Antonij in Ambitu solvit Illustr(issi)mus Comes Thomas de Nadasd – 15 –” A bejegyzés közölve: TAKÁCS 1998, 237.

¹⁶⁰⁷ A helyszín felmérésekor Főt. Sill. Aba Ferenc OFM atyától kaptam szíves segítséget.

¹⁶⁰⁸ MNL VaML, XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai (1673–1950). 18. köt. Számadáskönyv, 1673–1718, számozatlan lapon. A bevételek között 1698. március 15-ei bejegyzésként: „Ill(mus) D. Comes Daniel Esterházy Pro Imagine S. Bonaventurae in Ambitu inferiori – 14 – 50” A bejegyzés ugyancsak közölve: TAKÁCS 1998, 237.

¹⁶⁰⁹ A számadáskönyvek bevételi rovataiban az 1690 és 1700 közötti évekre sehol nem található Batthyány-adományra vonatkozó bejegyzés.

¹⁶¹⁰ Kifizetés július 2-án: „Pictori Kößöghiensis – 5”; július 13-án: „Pictori in Kößögh – 14”; december 22-én: „Eodem [Kößögh] die Pictori – 8”. MNL VaML, XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai

elkezdődnek, az akkori bejegyzés még annyit sem közöl, hogy a mester kőszegi lett volna.¹⁶¹¹ Mindazonáltal az összegek egy része megegyezik azzal, amit a ferences atyák a megbízás céljára a megrendelőktől átvettek, így az 1697. évi februári tétel akár az 1697-re datált Nádasdy Tamás-féle Szent Antal-kép ára is lehet, míg Esterházy Dániel 1698 márciusában az előző nyáron elkészült és a ferencesek által a festőnek már kifizetett Szent Bonaventura-kép árát téríthette meg. Vagyis mind Nádasdy, mind Esterházy utólag egyenlítette ki a számlát a ferencesek felé.¹⁶¹² A decemberi kifizetés megszövegezéséből az is kiderül, hogy kőszegi festő alatt egy ténylegesen a városban élő, ott működő mestert kell érteni.

A Kőszegen dolgozó festőről szóló adat a megrendelők ismeretében fontos támpont. A Szent Antal-kép patrónusának, Nádasdy Tamásnak a sógornője, Thököly Mária ugyanis megözvegyülve Kőszegen telepedett le, ahol kérésének eleget téve a város előljárói a külváros egyik házának bérletéhez juttatták hozzá. Innen költözött 1695-ben a Városháza szomszédságában álló belvárosi házba, amelynek kezdetben még bérelt házrészét 1697. évi újbóli házasságkötését követően megvásárolta.¹⁶¹³ Már valószínűleg tulajdonosként adta bérbe *Kéry György* festőnek, akit a város adókönyvei 1698-1699-ben ott lakóként említenek.¹⁶¹⁴ A városi iratokban 1698 decemberében ismét előkerül a festő neve: rossz anyagi helyzetben adóhátraléka elengedését és a jövőben az adókötelezettség alóli mentességét kéri. Kérelméhez egy nagyméretű Kálvária-képet „mellékel”, ami azután a Városházán maradt fenn, ahonnan később a Városi Múzeumba került.¹⁶¹⁵

A csepregi származású *Kéry Györgyöt*¹⁶¹⁶ nem csak a kőszegi bérlemény kapcsolta a Nádasdy családhoz. Tőlük eredt első ismert munkájának, a lékai augusztinus templom Myrai és Tolentinói Szent Miklóst együtt ábrázoló, 1675-re elkészült főoltárképének a megrendelése is.¹⁶¹⁷ A megbízó Draskovich Miklós lehetett, az 1671-ben kivégzett

(1673–1950). 18. köt. Számadáskönyv, 1673–1718, számozatlan lapon, kiadások a megfelelő évnél.

¹⁶¹¹ Kifizetés február 22-én: „Pictori – 15”. Lásd mint az előző jegyzetben.

¹⁶¹² A ferencesek által a festőnek kifizetett tételek összege 42 forintot tesz ki, míg a két megbízó csak 29,50 forintot térített meg. A különbséget esetleg a rend költségén beszerzett anyagokat (vászon, festék) fedezte.

¹⁶¹³ MENTÉNYI 2015, 551–552. Nádasdy Ferenc országbíró legidősebb fia, Nádasdy István (szül. 1653) 1684 körül vette feleségül Thököly Imre lányát, Máriát. Halálának idejét nem tudjuk, de 1688. február 20-án a kőszegi városi tanácsülés már az özvegy Nádasdyné házbérlésének ügyében hoz döntést. Thököly Mária Kőszegen élve ment férjhez 1697-ben a savoyai származású gróf Johann Heinrich von Thournon diplomatához, aki 1699 és 1703 között Bodrog Vármegye főispánja volt és 1704-től valószínűleg 1711-ben bekövetkezett haláláig II. Rákóczi Ferenc velencei követe. Minderre a vonatkozó irodalommal: MENTÉNYI 2015, 552, különösen 10. j.

¹⁶¹⁴ MENTÉNYI 2015, 554–555.

¹⁶¹⁵ CSATKAI 1970, 70; MENTÉNYI 2015, 555.

¹⁶¹⁶ *Kéry György* munkásságát eddig legrészletesebben Csatkai Endre tárgyalta: CSATKAI 1970. A festő irodalmáról áttekintést ad még GARAS 1953, 135–137; KOPPÁNY 2002, 182; KOPPÁNY 2002a, 388–389.

¹⁶¹⁷ Szignálva: „G. Kéry 1675” ld. ÖKT LVI 2005, 335. Továbbá: *Archaeológiai Értesítő* III. (1870) 139; KEMÉNY LAJOS: Adatok művészetünk történetéhez. *Művészet* IV (1905), 347; THIEME–BECKER 20 (1927) 197 (szignóját közli); FREY 1929, XXIV; FALLENBÜCHL 1943, 68; GARAS 1953, 135; SCHMELLER 1965, 145. A régi irodalomban tévesen Szent György-titulussal említett oltárképet helyes ikonográfiával említi: CSATKAI 1970.

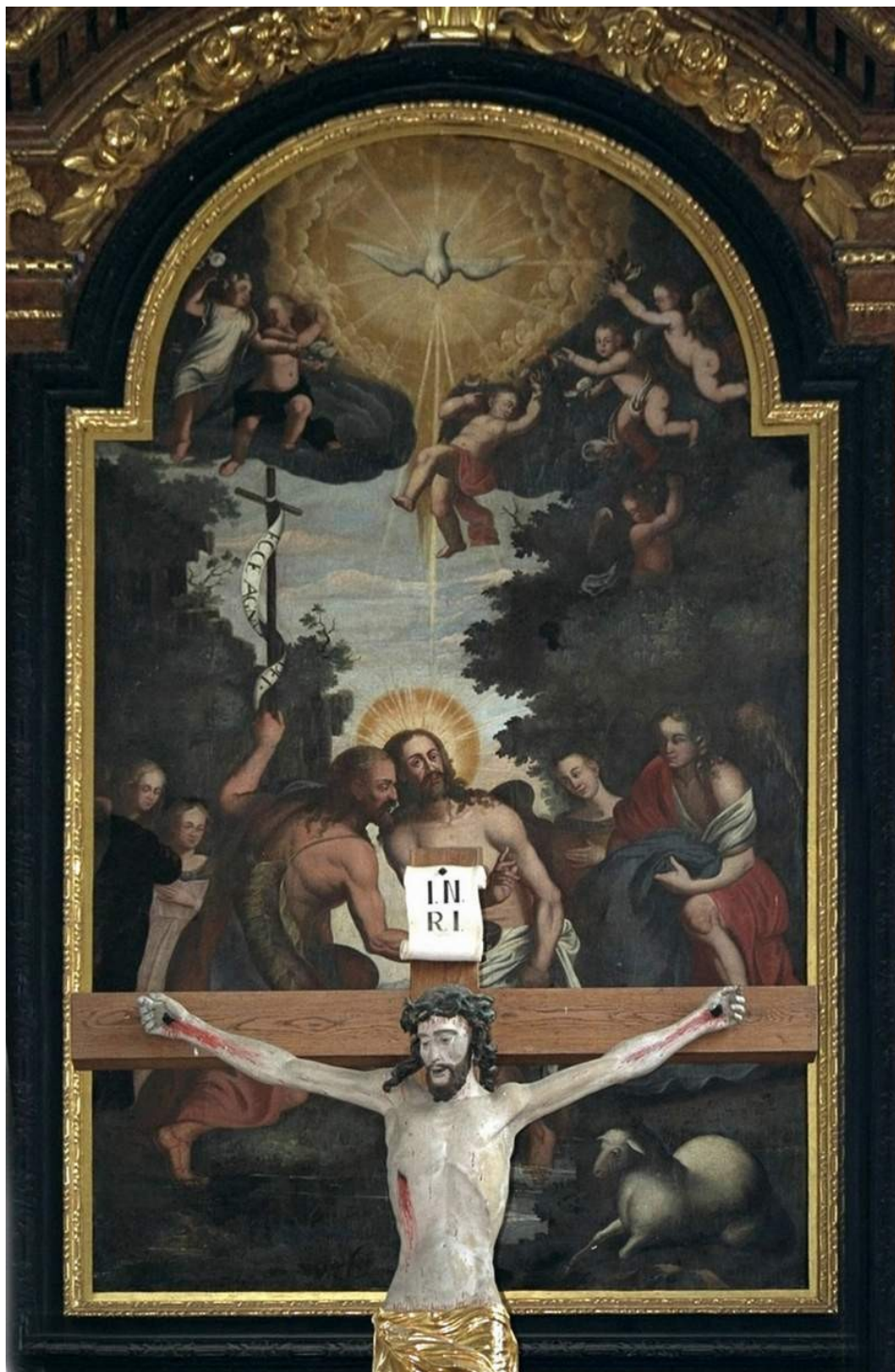

Kéry György: A lékai plébániatemplom főoltárképe, 1675

országbíró veje, minthogy 1672-től ő volt Léka zálogbirtokosa egészen 1676-ig, amikor is a vár 20.000 Ft vételáron Esterházy Pál tulajdonába ment át.¹⁶¹⁸ A két Szent Miklósnak szentelt lékai főoltár felállításával Draskovich még Nádasdy Ferenc akaratát vitte véghez: az országbíró 1671 áprilisában kelt jegyzéke, amelyben halála előtt összegzi hátralékait, illetve kivitelezés alatt lévő megrendeléseit, megemlíti a lékai Szent Miklós-főoltár akkorra már kész pácolt-aranyozott faépítményét,¹⁶¹⁹ amelyre később, dátuma szerint azonban még Esterházy Pál kegyurasága előtt került rá Kéry György oltárképe.

¹⁶¹⁸ PRICKLER 1972, 90.

¹⁶¹⁹ MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 294. (Mf. 5937.) Nr. 39., fol. 2–7. „Informatio Comitum Francisci de Nadasd ad praetensionis diversor(um) Creditorum. Viennae 12. April 1671” Fol. 5. „Patribus in Leuka, Seu Lukenhauß [...]”) „Item Altare majus S. Nicolai Episcopi, & de Tolentino. Duo altaria Lateralia, supra Cryptam, [...] omnia von gebeistere(m) Holz & deaurata. [...]”.

Kéry György: A kirchschlagi plébániatemplom főoltárképe, 1675

Talán ez a feladat, illetve Léka közelsége is szerepet játszott abban, hogy ugyancsak Kérytől rendelték meg – valószínűleg közel egyidőben – a korábban Johann Christoph Puchheim, utóbb, a kép készültkor már Pálffy IV. Miklós által birtokolt alsó-ausztriai Kirchschlag Szent János-plébániatemplomának főoltárképét, Krisztus keresztelésének jelenetével, amelyet a festő ugyancsak 1675-re datált és szignált.¹⁶²⁰

¹⁶²⁰ Vö. CSATKAI 1970, 69. Az oltárkép fotója: Von TheRunnerUp - Eigenes Werk, CC BY-SA 3.0 at. A képre vonatkozó felvilágosítással, valamint jó minőségű fotójával a kirchschlagi templom

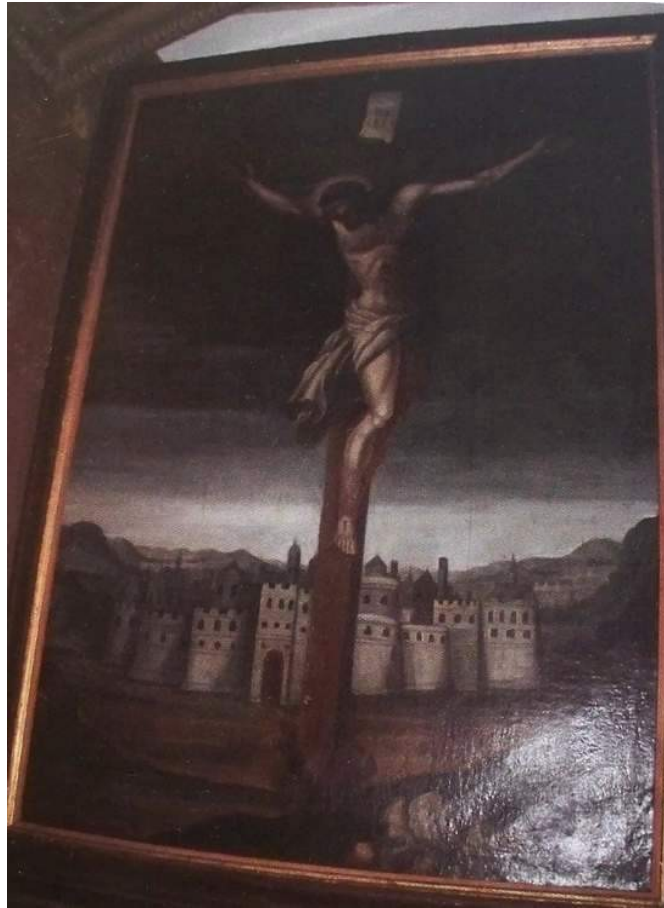
Kéry György (?): A szombathelyi ferencesek egykori *Patrona Hungariae*-képének részlete, Kapisztrán János áldásának jelenete, 1698 (Külföldi magántulajdonban)

A Nádasdy és Pálffy családnak végzett feladatok mellett az irodalom számon tartotta a festő Batthyány család számára végzett munkáit is. Főként Batthyány Kristóf, valamint fia, Batthyány II. Ádám szolgálatában álló festőként ismerték a Rohoncon működő Kéryt, akinek neve 1682-ben Batthyány Kristóf rohongi udvartartásának lajstromában bukkan fel, 1685-ben pedig Borostyánkőn, ahol képeket javít Batthyány Ádámnak.¹⁶²¹ 1690-ben ismét említik egy Batthyány II. Ádám megrendelésére készülő gyászlobogó apropóján.¹⁶²²

plébánosa, Dechant GR Mag. Otto Piplics volt nagy segítségemre, akinek ezért itt mondok köszönetet.

¹⁶²¹ KOPPÁNY 2002, 182.

¹⁶²² GARAS 1953, 135; CSATKAI 1970, 69; KOPPÁNY 2002, 182.

Kéry György: Kálvária, 1698, Kőszeg, Városi Múzeum (Reprodukció)

*Kéry György (?): Padovai Szent Antal a Napbaöltözött Asszony előtt, részlet, 1697
(Külföldi magántulajdonban)*

Kéry megrendelői kapcsolataiban tehát a szombathelyi lunetták mindkét megbízója dokumentált valamilyen formában, méghozzá a képek készültének éveiből. Mindezek után összevetve a festményeket Kéry adatolt munkáival, elég formai támpontot találunk ahhoz is, hogy őbenne feltételezzük azt a kőszegi képirót, akiről a rendház-folyosó képeinek festése kapcsán a források szólnak. A figurák és a képi mellékletek kemény megformáltsága, a körvonalak éles, folyamatos rajzával jellemezhető alakítása, a szereplők robusztus, kissé darabos jellege egységesen – azaz jó két évtized múltán is – meghatározza munkáit, ugyanúgy, ahogyan a különleges dekoratív megjelenést adó élénk színezés, valamint a hideg fényű égháttérre rajzolt részletek belefeledkező-elbeszélő kimunkálása és a fő motívumokkal egyenértékű képalkotó szerepe. A mondott jellemzők egyedül a kőszegi múzeum 1698-ban festett Kálvária-képén nem fedezhetők fel, elsősorban az alkonyati jelenetként megfogalmazott téma komorságából adódóan.¹⁶²³ Itt viszont a háttérbeli táj, a bástyás várfalként jelzett Jeruzsálem kissé sután megformált építészeti elemei mutatnak párhuzamot a Szombathelyről elszármazott Szent Antal-kompozíció tájképének soktornyú város-részletével.

IX. 2. FERENCES IKONOGRÁFIA TÖRTÉNETI KERETBEN. A MECÉNÁSOK

A ferences obszervancia szellemisége mindkét festmény programjában felismerhető. A Padovai Szent Antal-kép a ferences misztika hagyományaiban gyökerezve a Jelenések könyvének szereplőjeként és a látomások tanújaként ábrázolja a Napbaöltözött Asszony előtt álló szentet, akit a festmény kettejük magyarázó gesztusaiban egyfajta *Sacra conversatione* résztvevőjeként örökít meg. Kísérője az Apokalipszis hét angyalának egyike, aki Mária oltalmába ajánlva őt, megmutatja neki a háttérben magasodó szent várost, a tornyai egyikén Ómega-jelet viselő, Istentől alászállott mennyei Jeruzsálemet. Jóllehet a képen minden az Írás betűje szerint történik, a képi nyelv, az előadásmód tökéletes ellentétben áll az Apokalipszis komor vízióival. A békés táj, a szelíd folyó menti hangulat valós vidéki jelenetté profanizálja a szent történetét, amiben a láttatás hétköznapi nyelvezetének gravitációjával vándorbottá egyszerűsödik még az angyal kezében lévő aranyvessző is, pedig az a szent város falainak mérésére szolgálna; eredeti szerepe és jelentése így csupán a két alak mögött olvasható feliratból kap magyarázatot.¹⁶²⁴ A kép felső ívét angyalfejes felhőkoszorúba foglalt ferences

¹⁶²³ Fekete-fehér fotóját közli: CSATKAI 1970, 70; a kép ide átemelt színes felvétele: MENTÉNYI 2015, 555.

¹⁶²⁴ Szent Antal mellett jobbra: „Et habebat Angelus Men= / =suram Arundineam Avream. / Apoc. 21.” A kép többi felirata balra az angyalfejes kartusban: „Sancta et Immaculata Virgo Maria an / :paruit in simili forma Sancto Antonio da / Padva ordinis Sancti Francisci, dicens ad / eum: Antoni hæc sunt insignia, quæ ego / in corde meo portavi ab illo tempore, qvo / Filius meus dilectissimus IESVS CHRIS: / TVS pro humano genere crucifixus fuit: / et qvi hæc insignia in domo sua servaverit, / eadem domus ab omni incendio pestilen / tia et demonÿs libera et absoluta erit. / Hanc apparationem Sanctus Antonius / ad majorem amplificationem devotionis / Salvatoris Crucifixi, et Immaculata Con / ce(ptio)nis Mariae, publice Padvæ promul / gavit, et [...] divini amoris / qve [...] hoc signo advertit, / [...].gido/guto/gulo [?] sui Ordinis cir / cum[cin?]xit [?]”. Alul az ornamentális sávban erősen sérült és hiányos szöveg. A képek sérülés miatt sokszor nehezen olvasható feliratainak átnézését és javítását Mikó Árpádnak köszönöm.

szimbólumok töltik ki, cordával körülvett lángoló szív, közepén korpusszal, míg jobbra a donációs felirat és a sziklára festett címer a Nádasdyakban azonosítja a megrendelőt.

A fennmaradt párdarabon magyar koronával megörökített *Patrona Hungariae*-ábrázolás nem az egyetlen ikonográfiai rétege a képnek, noha kétségtelen, hogy a látványt az aranyló háttér előtt megjelenő, széttárt köpenyű Mária kecses alakja uralja. A festményen messzire nyúló tájat, kék hegyvonulatban végződő hatalmas zöld mezőt látunk, sziklával és alacsony bokorsorokkal, legfőként azonban seregek felvonulására alkalmas tágas vidékkel. Itt sorakoznak kétoldalt, félkörívet alkotva azok a lovas csapatok, amelyek a magyar korona Erdéllyel is kiegészített országainak és tartományainak címereit hordozó hadizászlók alatt a *Patrona Hungariae* által képviselt Magyar Királyság védelmére kovácsolódott egységet jelenítik meg: balról „Hungaria”, majd „Bosnia”, „Bulgaria”, „Gellitia”[sic!], „Transylvania” és „Dalmatia” jobbra pedig középtől haladva „Ladameria”[sic!], „Cumania”, „Servia”, „Sclavonia” és „Croatia”.¹⁶²⁵

Vagyis tizenegy, hatalmas zászlót magasba emelő lovascsoport, tizenegy országrész, illetve tartomány hadinépe élvezi ezzel a kiállással Mária oltalmát. S jóllehet az allegória képlete nem áll távol a Magyarországot védelmező Mária-ábrázolások 17. századi megoldásaitól, az ikonográfia forrásaként mégis egy konkrét előzményre, az 1689-es nagyszombati kalendárium *J. Sigmund Schott* (műk. 1690–1706) által kivitelezett címkép-metszetére kell gondolnunk:¹⁶²⁶ ezen a kevéssel előbb magyar királlyá koronázott I. Józsefet veszik körbe a fent említett területek címerei, mind egy-egy csillag képében. A hódolatot a gyermek uralkodó előtt – részben talán a névazonosság miatt – az ószövetségi József álmára utaló (latin nyelvű) idézet fogalmazza meg, amely egyben a képi allegóriát is értelmezi: „Álmodtam, a nap, a hold és tizenegy csillag meghajolt énelöttem”.¹⁶²⁷ Nos, kissé lerövidítve de ugyanez szerepel a festményen, Mária széttárt köpenyének latin feliratában is, a zászlós seregekkel jelképezett ország és a *Patrona Hungariae* közötti misztikus kapcsolatra utalva.¹⁶²⁸ S habár József és családja történetére a kép máshelyütt is hivatkozik, itt, ebben a részletben maga a szövegadaptáció, az eredeti idézet értelmező megkurtítása árulja el, hogy az átvétel forrása ezúttal nem az ótestamentumi kontextus, hanem a metszet, annak magyarító képi megoldása lehetett. Ezt látszik igazolni az is, hogy eltérően más ismert példától, a gyermek uralkodó

¹⁶²⁵ A Magyar Királyság társországi zászlóinak jelképi jelentőségét a magyar királykoronázásokon, illetve temetési szertartásokon a Mohács után trónra került Habsburgok uralkodói reprezentációjában néhány éve Pálffy Géza vette vizsgálat alá, ld. PÁLFFY GÉZA: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47 (2005/3-4) 255–274; PÁLFFY GÉZA: A magyar korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: „Ez világ, mint egy kert ...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 17–52; PÁLFFY, GÉZA: Die Krönungsfahnen in der Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein. *Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy*, Jahrgang 2018, Bd. 10., 13–113.

¹⁶²⁶ RMK II. 1649. A metszet első közlése: GALAVICS 1986, 120, 153. J. Sigmund Schott működési adataira: PATAKY 1951, 142, 218–219, a kalendárium-metszetet nem említi.

¹⁶²⁷ A lap alján: „Vidi per somnium quasi solem, et lunam, et steli vndecim adorare me Gen. cap. 37. vers 9.”

¹⁶²⁸ Mária köpenyére írva: „VIDEO STELLAS UNDECIM ADORARE ME. / Genesis 37” A holdsarlón álló Mária alatt, a felhőre írva: „PATRONA HUNGARIÆ. / Sub tuum præsidium / confugimus.”

Kéry György (?): A Batthyányak *Patrona Hungariae*-képének részletei, 1698

körül „címeres” csillagok oldalankénti sorrendje megfelel a képen láthatónak. Mindazonáltal a mondott egyezések mellett a festmény programjának alkotója csavart egyet az allegória jelentésén azzal, hogy a zászlós csapatok felvonulásában a mennyei látomás előtti hódolat mellett Mária országának védelmét is kifejezésre juttatta. Ezzel ugyanis az új Habsburg-uralkodó felmagasztalását szolgáló képi szituációt sikerült a törökellenesség történeti összefüggésébe állítani. A mű közlendőjének egyik

vezérfonalát kétségkívül ez a szál adja, s végül is ennek a gondolatnak a mentén juthatunk tovább a festmény ikonográfiájának felfejtésében is.

A kompozíciót értelmezve egyértelművé válik, hogy a *Patrona Hungariae* voltaképp azt a négy szereplőt fogadja oltalmába, akik látomásszerű alakja alatt egy szobabelsőt formázó térben kaptak helyet. Itt drapériával letakart asztal mellett magyar öltözetű, csizmát és magyar föveget viselő férfi ül, előtte buzogánya és két levél, vele átellenben pedig egy ferences szent, aki megáldja a lábainál térdeplő két magyar ruhás ifjút. Hogy kik ők, s miként értelmezhető a jelenet, azt a jobbra olvasható tizennégy soros felirat tudatja. Ez tartalom szempontjából két részből áll: egyfelől a Teremtés könyve, másfelől Bonfini jelentik a forrást.¹⁶²⁹ A felirat elsőként Jákob áldásának történetét beszéli el, a jósló áldást, amellyel Jákob magáévá fogadta József fiait, Manasseszt és Efraimot, Izrael két törzsének ősatyját. Elmondja, hogy József az áldáshoz járulva idősebb fiát, Manasseszt állította Jákob jobbára (hisz elsőszülöttként őt illette a jobb kézről áradó nagyobb áldás), az ifjabb Efraimot pedig baljára. Azonban Jákob áldás közben kezeit keresztbe téve, jobbával mégis a kisebbik fiút áldotta meg, mert mint mondta: „... hatalmasabb lesz s utódai népek sokaságává válnak”.¹⁶³⁰ A történet lényegét összefoglaló feliratban az ótestamentumi eseményt, mondhatni, plutarkhoszi szerkesztésben követi Bonfinire hivatkozó újkori párhuzama, amelyhez a kép középjelenete is kapcsolódik. A *Magyar történelem tizedeiből* vett rövid elbeszélés a töröktől rettegett, dicsőséges emlékezetű Hunyadi Jánosról, a Magyar Királyság kormányzójáról szól, aki fiaival felkereste a magyarországi kereszties hadak vezérét, Kapisztrán (Szent) Jánost, hogy áldását kérje a két gyermekre. És ekkor a bibliai történet megismétlődik: a ferences, noha fordítva járultak elé, Mátyást a jobb, Lászlót a bal kezével áldja meg, majd Hunyadinak megjövendöli sorsukat, azt, hogy Lászlót idő előtt ragadja el a halál, így hazájának nem tud hasznára lenni, míg Mátyás, aki elnyeri Magyarország királyságát, erényben és dicsőségben Nagy Sándorral vetekszik majd, s ha sokáig él, kortársai csodálatát fogja kivívni. A felirat e történetben mindazonáltal csak főbb vonalakban követi Bonfinit¹⁶³¹ és inkább az ótestamentumi szövegelőképet adaptálja: a *Decades*ben ugyanis szó sincs áldásról, csupán Kapisztrán János – egyébként

¹⁶²⁹ „Ut olim Jacob Patriarcha Benedicturus duos filios Joseph, Manas(s)en sciliet et Ephrain, / Manassen posuit majorem filium ad dextram Patris sui Jacob, Ephrain vero minorem natu / ad sinistram, Jacob posuit dextram suam super caput Ephrain minoris fratris, sinistram av= / tem super caput Manasse qvi major natu erat. Videns Joseph qvod posuisset Pater dextram / manum super caput Ephrain graviter accepit; dixitque ad Patrem, non ita convenit Pater, qvia / hic est primo-genitus pone dexteram tuam super caput ejus, qvi renuens ait: Scio fili mi scio, / et iste qvidem erit in Populos, sed frater ejus minor natu, major ill[o?] erit. Ita Sacer textus Gene. 48. / Ita Gloriosissimæ memoriae Ioannes Hunyadi Regni Hungariæ Gubernator; Terror Turcarum, accessit Sanctu(m) Patrem / Joannem Capistranum Ordinis Seraphici, Militiæ Crucigerorum in Hungaria Generalem, ut duos filios suos Ladislaum nempe et Mathiam / Benediceret, posuit itaque ad dexteram Sancti Patris Ladislaum, majorem natu, ad sinistram verò Mathiam minorem natu, his visis Sanctus Pater: / transponit dexteram suam super caput Mathiæ junioris, et sinistram super caput Ladislai majoris natu, stupente factum Ioanne[?] Hunyadi e[?]iter / =rogante cur id faceret[?] respondit Sanctus Pater, Ladislaus immatura morte præcipietur Regno Hungariæ minime serv[?]rus; Mathias vero / Regnum Hungariæ co(n)seqvetur; Virtute et Gloria Militari cum Alexandro Magnó certabit, eventus docuit dum totus[?] [...] ejus virtu / =tes stupens aspexit. Ita Bonfini(us).”

¹⁶³⁰ Gen. 48. 19.

minden történelmi alapot nélkülöző¹⁶³² – jóslataról, s arról, hogy a jövőbeni dicsőség ismeretében a ferences mindig Mátyást ültette jobbára, ahogyan az ószövetségi történetre ismerhetünk a megfestett jelenetnek abban a mozzanatában is, hogy a szent keresztbe tett kézzel áldja meg az ifjakat.

Mindezek után indokolt a kérdés: miről is szól valójában a kép? A kereszténység védelméről, amelyet a jelenet a Köpenyes Mária-ikonográfiában fejez ki – hivatkozással az országegységet megjelenítő felsorakozott seregekre, akiket Nándorfehérvárnál épp Hunyadi és Kapisztrán vezetett győzelemre –, vagy pedig arról az oltalomról, amit Mária nyújt a magyar korona alá tartozó területek népeinek? Mindenesetre a 17. századi hazai festészetben minden előzményt nélkülöző ábrázolás gondolati háttere túlon túl erőteljes és jelentésteli ahhoz, hogy csupán a *Patrona Hungariae*-téma irodalmias, humanista hagyományú átfogalmazását lássuk benne. A mondanivalót tekintve sokkal lényegesebb azt tudnunk, hogy vajon aktualizálható-e a téma a 17. század végi törökellenes harcok végső erőfeszítéseire, Buda felszabadítására és a török kiűzésének utolsó fázisára? Majd pedig, hogy ennek fényében kiderítsük, vajon miféle érezhető nosztalgia húzódik meg mindemögött? Az, amelyik a török elleni védekezés hősiességéhez, vagy az, amelyik a nemzeti királyság eszményéhez kötődik? A kép eddig értelmezett részleteiből nem adódik kézenfekvően a válasz, ennek a különös ikonográfiai kaleidoszkópnak a darabkái úgy tűnik, egyedül a családtörténet prizmája által állnak össze értelmes egészé. Az allegorikus ábrázolás ugyanis aligha bontható ki a Batthyányak családi múltjának, történelmi és aktuális közéleti szerepének, lényegében tehát társadalmi felemelkedésük folyamatának ismerete nélkül. Ezt támasztja alá a heraldikai utalások rendszere, ahogyan a mondanivalónak ezt az irányát jelöli ki a kép egyetlen konkrét topográfiai eleme, a Batthyányak legfontosabb uradalmi székhelyének, a főrezidenciaként használt németújvári várnak az ábrázolása is.¹⁶³³

¹⁶³¹ Bonfini 3. 8. 150, valamint 3. 9. 50: ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995, 680–681, 699. Bonfini munkájának 1568-as baseli kiadását a németújvári tárház leltára már 1644-ben Batthyány Ádám könyvtárában regisztrálja, ld. KOLTAI 2002, 167. Az 1651. szeptember 17-én felvett leltár szerint a Batthyányak könyvtárában megtalálható volt egy példány Göröcsöni Ambrus Mátyás királyról szóló históriája 1570/73-ra tehető, Debrecenben, címlap nélkül megjelent kiadásából is, u.o. 191

¹⁶³² Kapisztrán Bonfini által leírt jóslatának nincs ténybeli alapja. Erre legjobb bizonyíték Mátyás Kapisztrán János szentté avatása ügyében írt levele II. Pius pápához, amelyben a király elmondja a ferences érdemeit, tetteit, de önmagára nézve csak fogságból való szabadulását említi. Ld. a levél szövegközlésében BÖLCSKEY ÖDÖN: *Capistranoi Szent János élete és kora*. Székesfehérvár, 1924. II. 573.; Kulcsár Péter szerint Kapisztrán jövendölése közhiedelem volt akkoriban, ezzel kapcsolatban Újlaki Miklós egy levelére hivatkozik 1460-ból, KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. (Humanizmus és reformáció 1.) Budapest 1973, 100.

¹⁶³³ A festményen Németújvár képe a várnak azt az ábrázolását követi, ami Batthyány Ádám Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött, családi ősgalériából származó portréjának (ltsz.: 568) hátterében jelenik meg.

IX. 3. AZ AKTUALITÁS BATTHYÁNY II. ÁDÁM MEGRENDELŐI SZÁNDÉKÁBAN

A választ elsőként a megrendelő közéleti, katonai pályájáról, politikai tájékozódásáról, kulturális kötődéseiről tudottakban kell keresnünk. Batthyány II. Ádám¹⁶³⁴ Zrínyi Miklós fegyvertársának, Batthyány Kristófnak fia, az uradalomszervező Batthyány I. Ádámnak pedig az unokája volt. A magyar főrangúak általános iskolai nevelését kapta: Sopronban végezte gimnáziumi tanulmányait, majd 1679-től logikát hallgatott a grazi egyetemen, ahol 1680 júniusában királyi kitüntetéssel lett baccalaureus.¹⁶³⁵ Személye a családi és birtokügyek irányításában ezt követően, főként pedig 1684 folyamán került előtérbe, amikor apja Thököly támogatása miatt időlegesen kegyvesztett lett, így a „rebellesek” ügyét vizsgáló, Lotaringiai Károly által vezetett pozsonyi rendi bizottság felfüggesztette katonai pozícióiból, Karl Strassoldo generális, katonai biztos pedig váraiban német helyőrségeket helyezett el, akik a befolyó jövedelmek felett is rendelkeztek.¹⁶³⁶ Az uradalmak gondozása és a gazdasági ügyek 1684 nyarán kerülhettek az immár nagykorúvá lett Ádám kezébe, amire részben a többéves kimaradást követő újbóli inventálás, részben pedig az a tény utal, hogy az ifjú gróf ekkor Körmentre tette át székhelyét, ami majd a 18. század első negyedében (addigra már özvegye kezelésében) a családi uradalmak adminisztratív központja is lesz.¹⁶³⁷

Batthyány Ádám katonai karrierje akkor indul, amikor apja pozícióról való lemondása után 1685-ben őt teszik meg a „dunántúli kerület”, valamint a Kanizsával szembeni (1690-től kanizsai) végvárok főkapitányának.¹⁶³⁸ Részvétele a hadieseményekben azonban már 1682-ben kezdődik, ekkor még a nádor, Esterházy Pál felügyeletére bízva száll táborba a török ellen, de 1683 áprilisában Lotaringiai Károly már órá osztja (Draskovich Miklós országbíró mellett) a Rába menti helyőrségek védelmi megerősítésének felügyeletét.¹⁶³⁹ 1684 augusztusában saját bandérium élén ott van Buda (sikertelen) ostrománál, később kerületi főkapitányként részt vesz, komoly elismerést és érdemeket szerezve, Buda 1686-os visszavételének harcaiban,¹⁶⁴⁰ majd Székesfehérvár (1688. május), valamint Kanizsa (1690. április) meghódoltatásával már az oszmán megszállás végső felszámolásához járul hozzá.¹⁶⁴¹ 1691-ben altábornagyi kinevezést kap,¹⁶⁴² 1693-tól pedig a horvát-szlavón báni méltósággal együtt járó katonai

¹⁶³⁴ Életrajzi dátumai: 1662–1703. Pályájáról legújabb áttekintésként: KOLTAI 2013b, 328–335.

¹⁶³⁵ RATH 1953, 139; FAZEKAS 1996, 106.

¹⁶³⁶ ZIMÁNYI 1968, 24–25.; FAZEKAS 1996, 106.; VARGA 2001, 501–502; CZIGÁNY 2004. 151–152.

¹⁶³⁷ KOLTAI 2002, 269, Batthyány II. Ádám 1684. július 7-én apjához írott levelére hivatkozva. A körmentí uradalom 18. századi történetéhez: KOPPÁNY TIBOR: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. *Magyar Múemlékvédelem* 11 (1991–2001), 2002. 196–197.

¹⁶³⁸ PÁLFFY 2009, 334.

¹⁶³⁹ IVÁNYI 1943. 124; SARLAI 2006, 140.

¹⁶⁴⁰ IVÁNYI 1943. 128, 136–147.

¹⁶⁴¹ KÁROLYI ÁRPÁD: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest 1936, 332, 334.; *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk.: Benda Kálmán. II. köt. Budapest 1982, II. 1526–1848., 512, 514.

¹⁶⁴² MNL OL, P 1313, 50. cs. Lad. 27. Nr. 72. Ebben fennmaradt egy altábornagyi („General Feldmarschall lajtnonságrúl” szóló) kinevezése, amely 1691. március 26-án kelt (p. 80.).

pozíciót, a Kulpa menti végvidéki főkapitány tisztét látja el.¹⁶⁴³ Hasonlóan sikeres a hivatali-közéleti előmenetel terén is: 1687 áprilisában megörökölve apja magyar királyi udvari tisztségét, pohárnokmester lesz, ezt 1693 júliusáig, horvát-szlavón báni kinevezéséig tölti be. A báni méltóság mellett 1694-től titkos tanácsos, majd 1700-tól országbíró, az év októberétől pedig Vas vármegye főispánja, mely utóbbi méltóságait és pozícióit haláláig viseli.¹⁶⁴⁴ A ferencesek számára megrendelt kép egyik felirata mindemellett kamarásként és Aranysarkantyús vitézként is említi – utóbbira nincs adat.¹⁶⁴⁵

Ez a 17. századra oly jellemző katonai-közéleti pálya, mi tagadás, elég sok ponton kötődik a magyarországi török harcok eseményeihez. Annyira legalábbis, hogy megfelelő háttérrel lássunk benne egy olyan kép megrendelőjére nézve, mint a szombathelyi ferencesek számára készült *Patrona Hungariae*-ábrázolás. Csakhogy a 17. század utolsó éveiben egy mű, amely a felszabadító háború témájához kapcsolódott, nem nélkülözhetette a Habsburg-ház és szövetségesei részvételére, győzelmére hivatkozó tematikai és ikonográfiai utalásokat. Különösen nem az olyan aulikus megrendelők esetében, mint amilyen Batthyány Ádám is volt. Mi több, vele kapcsolatban még egy párhuzamos példa is adódik, öccsének, Batthyány Boldizsárnak, a grazi egyetem hallgatójának a tézislapja, amely a ferences képpel azonos évben, 1698-ban készült.¹⁶⁴⁶ Ennek allegóriája ugyanis ténylegesen a felszabadító harcok köréből merít, s az ifjú Károly főherceg lovasportréjával kísérve a hadjárat akkor legjelentősebb haditényét, a zentai győzelmet dolgozza fel, amelyet a közvélemény a tézislapon is látható, Bécsbe vitetett Pócsi Mária-kegykép csodás pártfogásának tulajdonított. A párhuzam és az abból kirajzolódó szemléleti különbség azzal együtt is beszédes, hogy tudjuk, a tézislapok képi nyelvezete nem a vizsgálzó, illetve családja megrendelői felfogását tükrözte, hanem a programadó s valódi megbízó, a lapot kibocsátó (jezsuita) egyetem

¹⁶⁴³ PÁLFFY 1997, 276.

¹⁶⁴⁴ Királyi pohárnokmesteri kinevezésének dátumára: MNL OL, P 1313, 50. cs. Lad. 27., fol. 59.; horvát báni kinevezésének oklevele: Uo. 50. cs. Lad. 27., fol. 91.; ld. továbbá FALLENBÜCHL 1988. 72, 75.; FALLENBÜCH, 1994. 107.; titkos tanácsosi kinevezéséről KOLTAI 2002, 290.

¹⁶⁴⁵ Kamarásságára vonatkozóan: 1655-től Lipót főherceg, majd I. Lipót kamarása (1655. június 13-án teszi le esküjét Pozsonyban: ÖStA HHStA Oberhofmeisteramt, Sonderreiche, Eidbücher Kart. 19. Bd. 1. p. 224. és Uo. Bd. 2, fol. 144.; vö. 1661 után: ÖStA HHStA OkäA Reihe F, C 2 p. 40.: No. 11.) Az adatot és a hozzá tartozó forrásokat Pálffy Géza bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezért köszönettel tartozom. Batthyány Aranysarkantyús vitézzé avatásának időpontja nem ismert, nem szerepel címeinek rövid tényközlő újabb összefoglalásában sem: KOLTAI 2012, 527.

¹⁶⁴⁶ GALAVICS 1986, 122.; SZILÁRDFY 2003, 124.; GALAVICS 2004b 73, 77. Batthyány Boldizsár (1673 után?–1743) 1690-től volt Grazban a poétika hallgatója, 1698-as vizsgájára készült tézislapját Johann Andreas Pfeffel kivitelezte. Ugyanaz évben Rómába utazott, ld. IVÁNYI 1942. 176–178. A bolognai magyar-illír kollégium növendéke 1699–1702 között, azonban tanulmányait meg kellett szakítania. 1743-ban bekövetkezett haláláig birtokaira visszavonulva élt. FAZEKAS 1996, 106.; KOLTAI 2002, 290. Batthyány Boldizsár eddig nem pontosított születési idejéhez támpontot jelent, hogy 1693-ban még nem volt nagykorú, mivel bátyja gyámsága alatt állt. Ld. Batthyány Ádám 1693. ápr. 12-én Rohoncon kelt adományozó iratát udvari ötvöse, Radicskovics Miklós javára, amelyet többek között „mint groff Batthyány Boldizsár testvér eöcsénk legitimus tutora s curatora” írt alá. Ld. MTA BTK MI, Lvt. A-I-24/220. sz., Iványi Béla gyűjtése. Az adományozó irat 1736. március 11-én kelt másolata: MNL OL P 1313, Lad. 5. 74. cs. Fol. 189.

szándékait valósította meg.¹⁶⁴⁷ Mindenesetre ha a szombathelyi festmény programjában a 17. század végi felszabadító háborúra, illetve abban a család részvételére vonatkozó utalások fogalmazódtak volna meg, úgy a téma ikonográfiai megközelítésének és kifejtésének kortárs példái bizonyára nem maradtak volna hatás nélkül a kép allegorikus nyelvezetére.

Mi több, a ferencesek számára készült festményben mintha mindazoknak épp az ellenkezője valósulna meg. A kifejezésmód archaizmusában, s abban a prófétai hangban, amellyel a kommentár az Írást a Hunyadiak korára vonatkoztatja, mintha a jelentől való elfordulás, elhatárolódás lenne érzékelhető. Mintha a csak nemrégiben egyesített ország feledhetné a megelőző másfél száz év szétagoltságának minden addigi, s várható terhét, s ott folytathatná, ahol a középkori Magyar Királyság folyamatos története megszakadt: az önálló államiság fénykorában, a Hunyadiak idejében. A példázat legalábbis ebbe az irányba viszi a kép lehetséges olvasatát, s ezt segíti az érvelésmód, az utalások gondolatvezetést befolyásoló hálója is. A *Patrona Hungariae* a nemzeti királyság apológiájának részeként jelenik meg, a múltidézés pedig szinte kínálja, hogy az ábrázolásban annak az időszaknak a lenyomatát lássuk, amikor a felszabadító háború sikereit követően a magyar rendek számára egy ideig úgy tűnt, talán helyreállíthatók az ország Mohács előtti határai.¹⁶⁴⁸

Nem vitatom, hogy a képnek van egy ilyen üzenete is. Ahogyan azt sem zárnám ki, hogy Batthyány Ádám nagyon is törekedett sejtetni ezt az üzenetet. Hisz tudjuk róla, hogy azok közé a reformpárti főurak közé tartozott, akik 1688 táján Esterházy Pál irányításával az ország új berendezkedésének programszerűen megfogalmazott tervét (*Einrichtungswerk*) az állami lét és önállóság bizonyos mértékét igényelve képzelték megvalósítani.¹⁶⁴⁹ Az ezt kidolgozó nádori felterjesztéssel Batthyány nemcsak egyetértett, de egy évtized múlva országbíróként nevét és pártfogását is adta egy, az ország közigazgatási–hivatali rendjét tekintve még mindig a korábbiak nyomdokán járó újabb tervezethez.¹⁶⁵⁰ Országos politikát érintő elképzelései ezzel együtt nem befolyásolták császár és udvar iránti hűségében, ami a lojalitásnak ezen a szintjén vele kezdődik el a családban. Mert noha a 17. század második felében közvetlen felmenőit nem a Habsburg-politika oldalán találjuk, Thökölyvel rokonszenvező apja a felkelés bukását és Bécs felmentését követően sietve hódol meg Lipótnak, fiát pedig egyenesen a bécsi udvarba küldi.¹⁶⁵¹ A Batthyányak udvarhűsége ezt követően valóban nem kérdőjeleződik meg, sőt Ádám személyében, aki 1693-tól Strattmann Eleonórának, a Titkos Tanács elnöke, Theodor Heinrich von Strattmann kancellár leányának a férje, bizonyos garanciákkal is bír.¹⁶⁵² Olyannyira, hogy Kollonich Lipót egyetértésével 1692-

¹⁶⁴⁷ Ld. a kérdésről legújabban, a tézislapok megrendelésének körülményeire is kitérő részletességgel: GALAVICS 2004b.

¹⁶⁴⁸ IVÁNYI 1971. 159–160.

¹⁶⁴⁹ IVÁNYI 1971; KÖPECZI 1982, 157–160, 183, 218.; IVÁNYI 1989, 448.

¹⁶⁵⁰ A tervezet Patachich Boldizsár magyar kancelláriai tanácsos munkája, aki azt Batthyány Ádám révén terjesztette be az udvarban, KÖPECZI 1982, 157–159, itt Patachich tervezetének készítési idejét 1700 októberére teszi, ugyanez Fallenbüchl Zoltánnál 1699. Ld. FALLENBÜCHL 2002, 230. Patachich ágensi szerepéhez adalékkal: FAZEKAS 2018, 125–126/788. j.

¹⁶⁵¹ ZIMÁNYI 1968, 24.; KÖPECZI 1982, 57, valamint ld. SARLAI 2006, 143.

¹⁶⁵² KÖPECZI 1982, 73.

ben őt teszik meg II. Rákóczi Ferenc javainak „inspektorává”,¹⁶⁵³ s az ő rohonci birtokára vonul félre 1697–1698 folyamán (épp a kép készítése idején) csaknem egy évre a hegyaljai felkeléssel kapcsolatban megvádolt Rákóczi, aki kettejük barátságán túl azért is látta ezt tanácsosnak, mert udvarhúsege miatt Batthyány Ádám az udvar szemében minden gyanú felett állt.¹⁶⁵⁴ Mindezek fényében még erőteljesebben merül fel a kérdés: vajon volt-e Batthyány Ádámnak más oka arra, hogy megidézze Mátyás alakját és dicsőséges uralkodása fiktív megjövendölését, mint a 16. század óta valamennyi társadalmi rétegben élénken élő Mátyás-tradíció, a nagy király nem szűnő, nosztalgikus emléke? Az ábrázolás tovább fejthető jelentésrétegei megadják a választ erre a kérdésre.

IX. 4. AZ ALLEGORIKUS ÜZENET TÖRTÉNETI HÁTTERE: A BATTHYÁNYOK CSALÁDI KARRIERJÉNEK MÁTYÁS-KORI KEZDETE

Az allegorikus kifejezőmóddhoz a festményen egy, a szokásosnál hangsúlyosabb heraldikai nyelvezet társul. A központi jelenetet feliratokkal ellátott¹⁶⁵⁵ Batthyány-címerállatok veszik körül, ezúttal önálló szerepben: a fiait saját vérével tápláló pelikán egy pálmafa tetején fészkel, a szájában kardot tartó oroszlán pedig annak a sziklának az ormán ágaskodik, amelynek barlangszerű üregében a család címerábráján amúgy meghúzódni szokott. Mindkettőt egy-egy országcímeres pajzs kíséri, majd a családot és az országot heraldikailag összekapcsoló képes beszéd a Hunyadiak címerábrájával egészül ki: kétfelől egy-egy holló száll Mária felé, csőrében aranygyűrűvel. A család címerképe táji részletként egy további helyen is megismétlődik, az előtérben elhelyezett üreges szikla, a környezetbe illeszkedve, a címerben szereplő állatok természetes élőhelyeként jelenik meg. Ez az ábrázolás ikonográfiáját erőteljesen befolyásoló heraldikai arzenál szinte sugallja, hogy az összefüggést a családi címer Mátyás-kori eredetében feltételezzük, már ha egyáltalán ennek az értelmezésnek a tényeket illetően elegendő alapja lenne. Mert hiába bukkant föl rendre, „adatjelleggel”, különböző összefüggésekben, hogy a Batthyányok 1481-ben I. Mátyástól címeradományt nyertek,¹⁶⁵⁶ mindeddig nem került elő erre nézve támpont.¹⁶⁵⁷ Minden arra mutat, hogy

¹⁶⁵³ IVÁNYI 1942, 17.; KÖPECZI 1982, 79.

¹⁶⁵⁴ KÖPECZI 1982, 142–143.

¹⁶⁵⁵ Balra fent a pelikán fölött: „Nutrio pullos hos, PELICANUS BATHYAN ADAMUS, / Pro Regno, Patria, Milite, Gente mea” Jobbra fent, a címert tartó oroszlán fölött: „In fluctu, motuque simul dum vita superstes”. Ugyancsak a címerrel hozható kapcsolatba az alul húzódó sávba írt, rozettákkal elválasztott hét disztichon, amelyeknek szövege a kép állapota miatt erősen hiányos, ezért helyenként értelmezhetetlen volta miatt közlésétől eltekintünk.

¹⁶⁵⁶ NAGY IVÁN, I. 1857, 239.; *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. 15. Abt. IV. Bd. Der Adel von Ungarn. Supplementband. Nürnberg, 1894. 17. Taf. 10.; TÁRNOK LAJOS: *A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása 972-dik évtől 1874.dik évig*. Nagykanizsa 1875. 7.; ZIMÁNYI 1962, 5.; ZIMÁNYI 1968, 15.: 62. j.; BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971, 236.; ZIMÁNYI VERA: *A Batthyány-család hagyományai. Századok* 116 (1982), 1153; BAJÁK LÁSZLÓ: *A Batthyány család halotti címerei*. In: *A Batthyányok évszázadai* 2006, 246.

¹⁶⁵⁷ Ennek újabb megerősítése: RÁCZ GYÖRGY: *Egy főnemesi család eredete és „pályakezdése”*. A Batthyányok az Anjou- és Zsigmond korban. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*.

a család Mátyástól címert nem, csupán birtokadományt kapott, mégpedig Batthyány I. Boldizsár révén, aki akkoriban – egyedülként a családban – az udvari nemesség tagja volt, idővel különböző tisztségekben és pozíciókban.¹⁶⁵⁸ Az 1476-ban kelt adománylevélben az uralkodó még udvari emberként, palotásként (*aulicus*) említi őt,¹⁶⁵⁹ 1478-ban királyi apród,¹⁶⁶⁰ 1482-ben azonban már királyi kamarásként szerepel, s egyúttal kancelláriai relátor.¹⁶⁶¹ 1483–1490 között kőszegi várnagy Corvin János szolgálatában.¹⁶⁶² Karrierje II. Ulászló idején ível fel, előmenetele ekkor inkább az országos politika területére tevődik át: az 1492-es országgyűlésen horvát-szlavón küldöttként vesz részt,¹⁶⁶³ majd köznemesi ülnök a királyi tanácsban (1502, 1507).¹⁶⁶⁴ Két periódusban is jajcai bán (1493–1495, 1501–1502),¹⁶⁶⁵ az 1509 és 1517 közötti években több időszakban szlavón vicebán,¹⁶⁶⁶ ebben a tisztségben felelős szerepet visz a Magyar Királyság szlavóniai határvédelmében,¹⁶⁶⁷ később, élete végén alországbíró Újlaki Lőrinc mellett (1518–1520).¹⁶⁶⁸ Ő az, aki II. Ulászló 1500. december 12-én kelt diplomájával címeradományban részesül, amit az uralkodó Batthyány követjárásaival, hadjáratokban és jajcai bánságban szerzett érdemeivel indokol.¹⁶⁶⁹ Az adomány kiterjed

Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Budapest–Piliscsaba 2010, 308; RÁCZ 2016, 111–112.

¹⁶⁵⁸ Batthyány I. Boldizsár születési és halálozási adatai: 1452–1520. Neveltetésének, udvari szolgálatának és politikai pályájának újabb részletes és adatgazdag összefoglalása: KOLTAI 2012, 33–37; FAZEKAS 2016, 140. Ld. továbbá PÁLFFY 2009, 322–323.

¹⁶⁵⁹ MNL OL, DL 100872; DL 101467: I Mátyás 1476. augusztus 30-án kelt adománylevele, amelyben Battyánt és más Fejér, ill. Somogy megyei birtokokat adományoz neki, RÁCZ 2001. 76. Az *aulicus* megnevezésre vö. KUBINYI 2005, 24.

¹⁶⁶⁰ Egy 1478-ban kelt záloglevélben: MNL OL, DL 100903. Itt jegyzem meg, hogy a Diplomatikai Levéltár hivatkozott anyagáról a MNL OL címereslevél adatbázisának regesztáit használtam.

¹⁶⁶¹ KOLTAI 2002, 285. Batthyány I. Boldizsár 1479-ben adószedő a kincstartó szolgálatában, 1481-ben királyi *aulicus*, 1482-ben kancelláriai relátor, ld. KUBINYI 1984, 265.; KUBINYI 1990, 67, 128./ 123. j.

¹⁶⁶² RÁCZ 2001, 75–76.

¹⁶⁶³ KUBINYI 1984, 261.; KUBINYI 1988, 208.

¹⁶⁶⁴ KUBINYI 1988, 208.

¹⁶⁶⁵ Batthyány Boldizsár jajcai bánságára KOLTAI 2002, 285; PÁLFFY 2009, 322. Horváth Sándor bánságának idejét 1494–1505 közé teszi, ld. HORVÁTH SÁNDOR: A Batthyányak és a horvátok. In: *A Batthyányak évszázadai* 2006, 45. Batthyány Boldizsár a jajcai bánság mellett 1506 őszétől 1508-ig Szlavónia adószedője másod-unokatestvére, Batthyány Benedek kincstartó szolgálatában ld. KUBINYI 1984, 265.; KUBINYI 1988, 208.

¹⁶⁶⁶ KUBINYI 1988, 208; PÁLFFY 2009, 323.

¹⁶⁶⁷ PÁLFFY 2009, 323.

¹⁶⁶⁸ KUBINYI 1984, 265; PÁLFFY 2009, 323.

¹⁶⁶⁹ II. Ulászló 1500. december 12-én kelt diplomája, amelyben Batthyány I. Boldizsárnak és Benedeknek az oklevélben leírt címert adományozza: MNL OL, DL 107672. Első ismertetése és szövegének közlése: ÁLDÁSY ANTAL: Batthyány Boldizsár és Benedek címeres levele 1500-ból. *Turul* 12 (1894), 94–96.; Újabban: *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 163; legutóbb, a kérdést átfogóan tárgyalva, irodalmával együtt ld.: RÁCZ 2016. Noha a címerhasználat kezdetének kérdését nem dönti el, érdemes megjegyezni, hogy Batthyány Boldizsár pecséthasználatában 1499-től egy Cupidót ábrázoló gemmagyűrűs pecsét tűnik fel (MNL OL, DL 37731), ld. BALOGH 1966, I. 683. Említi és képét közli: RÁCZ 2016, 106, ill. 3 kép. Rácz György kitér arra, hogy a

másod-unokatestvérére, Batthyány Benedekre¹⁶⁷⁰ is, akinek hivatali karrierje már teljes egészében II. Ulászló idejéhez és udvarához kötődik. Kezdetben ő is a királyi tanács köznemesi tagja,¹⁶⁷¹ majd legmagasabb hivatalként a kincstartóságig viszi, amit 1506 és 1520 között megszakításokkal több éven át tölt be, így 1506-tól a királyi tanácsban már a bárók közt szerepel a neve.¹⁶⁷² Emellett 1511–1524-ig budai várnagy is.¹⁶⁷³ Batthyány Boldizsár és Benedek hivatali-közéleti karrierje tehát II. Ulászló idejére érik be, hivatali előmenetelükkel mindketten ekkor emelkednek a köznemesi előkelők vezető köreibe, majd utóbb már bárói tisztségek viselői lesznek. S habár a címeradományozó oklevél szövegében csupán a régi címer használatának megerősítéséről van szó, tény, hogy a későbbiekben használt családi címer először II. Ulászló armálisában fordul elő. Mindenesetre Batthyány I. Boldizsárral voltaképp Mátyás idején veszi kezdetét a család hivatali karrierje, s ez indítja el őket utóbb, udvari tisztségek és országos méltóságok betöltésével az arisztokrácia soraiba való felemelkedés útján. Valószínű, hogy az erre vonatkozó családi tudás nem kopott el az évszázadok folyamán, s hogy reprezentációjukban Mátyás, illetve uralkodásának emléke még a 17. század második felében is jól körülírhatóan képviselve volt – mégpedig a jelenségre korántsem jellemző módon, több generációt is érintve –, az a század történeti gondolkodásában élénken élő Mátyás-tradíció mellett talán ennek tudható be.

IX. 5. A HUNYADI-KOR KULTUSZA A CSALÁD ÓSGALÉRIÁIBAN

Mátyás és a Hunyadi-kor családon belüli kultusza egyértelműen követhető a rohongi ósgalériaként számon tartott 17–18. századi festménysorozat összetételében is.¹⁶⁷⁴ Az

gyűrűspecsetet Batthyány Boldizsár nem vicebáni minőségében, hanem magánemberként kiadott iratainál használta.

¹⁶⁷⁰ Halálának ideje: 1524 vagy utána, vsz. még 1525-el bezárólag (RÁCZ 2016, 107). Újlaki Lőrinc országbíró 1524. május 25-én kelt oklevele még élőként beszél róla, ld. MNL OL, DL 101581, közli RÁCZ 2001, 78.

¹⁶⁷¹ 1500-ben és 1502-ben, KUBINYI 1988, 203.

¹⁶⁷² Batthyány Benedek királyi kincstartó három periódusban: 1506–1509, 1510–1511, 1519–1520 között, ld. SOÓS 1999, 16, 54–55, 56–57, 61.; E tisztségében nevezi meg őt Lónyay Alberthez írott, 1517. augusztus 28-án kelt levele is: MNL OL, DL 104330; neve 1506, 1507, 1508, valamint 1510 folyamán már a bárók között, ld. KUBINYI 1984, 266.; KUBINYI 1988, 203.; KUBINYI 2001, 337.; 1502 körül a kalocsai érsekség kormányzója, emellett pedig kincstartóságát megelőzően máramarosi sókamaraispán, ld. SOÓS 1999, 54. KOLTAI 2012, 533. Valamint vö. KUBINYI ANDRÁS: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* 28 (1958) 35–60, ebben kincstartói idejére és pecséthasználatára: 44, 48/112. j., 50/130. j.

¹⁶⁷³ KUBINYI 2001, 337.; KUBINYI ANDRÁS: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541) (Kísérlet az országos és a királyi magánjövendelmek szétválasztására). *Levéltári Közlemények* 35 (1964), 67–98, különösen: 69–72, 89–90.

¹⁶⁷⁴ A sorozat darabjai 1852-ben, Batthyány Kázmérnak, a Szemere-kormány külügyminiszterének vagyonekobbzásakor különváltak, a Batthyány családtagok 17–18. századi portréiból több Enea Lanfranconihoz, majd tőle vásárlással a Magyar Nemzeti Múzeumhoz került. A vezér-képek, valamint Szent István és Hunyadi János ábrázolásai csak 1966-ban bukkantak fel és kerültek a múzeum tulajdonába, a Mátyásról és Kinizsi Pálról készült

ősgaléria-megnevezés a 17. századi darabokra nézve mindazonáltal némi korrekciót igényel, főként az egykorú leltárak szóhasználata alapján. Az összetartozó, s láthatóan egyazon mestertől származó egészalakos festmények között, amelyekből archív fotókkal együtt jelenleg tizenkilencet ismerünk, ugyanis mindössze kettő örökít meg Batthyány-családtagot, s ezek I. Ádám, valamint fia, Kristóf portréi. A többi a hun és magyar vezéreket, továbbá Szent Istvánt és Hunyadi Jánost, valamint – a ma már csak fotóról ismert festményeken – Árpádot, Attilát, Hunyadi Mátyást és Kinizsi Pált mutatja. Előképétől, az 1664-ben megjelent *Mausoleum* megfelelő metszetétől a sorozat csak két festmény esetében tér el: Szent István ábrázolása nem a kötetbeli kompozíciónak felel meg, hanem a *Mauseoleum* II. Mátyás-portróját követi, Kinizsi Pálé pedig, tényleges metszetelőkép nem lévén, a megformálásban csupán imitálja a sorozat uralkodó-képmásait – leginkább IV. László tartásából, mozdulatából merítve az ihletet.¹⁶⁷⁵

A képek első említése Németújvár inventáriumában 1673-ból, Kristóf korából való, ahol az összeírás „Az Palotán” lévőnek mondja őket, ekképp nevezve: „Réghi Pogányok Fejedelme Kepek No 12”.¹⁶⁷⁶ Az adatot azzal együtt is a sorozat ismert darabjaira érthetjük, hogy a leltár csak tizenkettőt tüntet fel belőlük aminek oka akár az is lehet, hogy a festmények az idő tájt készültek, s az összeírás csak a már meglévőket említi. Megfestésük időbeli behatárolása ezt a magyarázatot lehetővé teszi. A képek nem sokáig maradtak Németújváron: a vár 1673 után felvett 17. századi leltáraiban¹⁶⁷⁷ már csak hét vezér ábrázolásáról történik említés, ami viszont nem ezzel a sorozattal azonos, hanem azzal a másikkal, amelyik először Pinkafőn, az 1660. július 21-én, Batthyány Ádámné Wittmann Katalin követeléseként rögzített ingóság-jegyzékben fordul elő, szám szerint megadva az ott összeírt hét képet.¹⁶⁷⁸ Az adatnak eddig figyelmen kívül hagyott tanulsága is van, mégpedig az, hogy a család tulajdonában (talán Batthyány Ádám megrendeléseként) eszerint a *Mausoleum* 1664. évi megjelenése előtt is létezett egy, a kötet metszeteitől független vezérsorozat, amelyről tudomásom szerint a kutatásnak eddig nem volt információja.¹⁶⁷⁹ Mindenesetre a Pinkafőn 1660-ban regisztrált, hét képből álló vezérsort, valamint az eredetileg Németújvárra készült 17 darabos másikat (Batthyány Ádám és Kristóf hozzátartozó portréit nem ideszámítva)

festmények lappanganak, archív felvételtől ismertek. Ld. RÓZSA 1973, 69–70, valamint 123, 124. kép; GALAVICS 1976, 38/29. j.; a teljes sorozatot ismerteti, csaknem valamennyi fennmaradt képét adataikkal együtt: *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 25–38. (ZSÁMBÉKY MONIKA).

¹⁶⁷⁵ RÓZSA 1973, 69–70; GALAVICS 1986, 95.; az összetartozó 17. századi darabok legújabbban: *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, a II.1–II.13, II. 19, II. 21. katalógus számokon.

¹⁶⁷⁶ Németújvári előfordulásuk az 1673. évi leltárban: „Inventarium Arcium Német Uyvar et Szalonak 1673” MNL OL, P 1322, Nr. 151., Fol. 19r.

¹⁶⁷⁷ Németújvár 1673 után felvett tudott leltárai: 1675. december 10–1676. január 5.; 1677. január 1.; 1686. január 1. valamennyi csak Iványi Béla kivonatából ismert: MTA BTK MI, Lvt., A-I-24/488, 489, 496. sz

¹⁶⁷⁸ MNL OL, P 1322, Nr. 144., fol. 327, Batthyány Ádám özvegye, Wittmann Katalin Borbála, később Johann Nikolaus von Küberg felesége követeléséhez tartozó jegyzékben, 1660. július 21-én: „Effigies Septem Electorum ... 42 fl”

¹⁶⁷⁹ A hét képnek mint Batthyány-tulajdonnak legalábbis nincs nyoma abban a felsorolásban, amelyet Rózsa György állított össze a *Mausoleum* után készült uralkodó- (és vezér-) ábrázolások kapcsán a tudott, hasonló ikonográfiájú táblaképekről: RÓZSA 1973, 69–72.

legközelebb Rohoncon inventálják, mégpedig akkor, amikor Batthyány Kristóf fiai, IV. Boldizsár és II. Ádám¹⁶⁸⁰ 1703-ban felosztják egymás közt az apjuktól maradt ingóságot. Ennek során rögzíti a leltár a rohonci „öreg palota” berendezését, a „huszonnégy régi királyok képeivel együtt”, amelyek ekkor Ádámnak jutnak.¹⁶⁸¹ A festmények (s ezek közt az „urak” portréi nem szerepelnek) a tudott mennyiségi adatok alapján ennek a két vezér-sorozatnak a darabjaiból tevődtek össze.

Az adat a nyilvánvaló közlésen túl más információt is hordoz. Mégpedig azt, hogy ha 1703-ban a nagyobbik sorozatot megrendelő II. Kristóf utódainak kezelésében Rohoncon a vezérábrázolásokból két széria is létezett, akkor elég okunk van arra, hogy másutt keressük a megbízóját annak a harmadik sorozatnak, amelyik pár éve az amerikai műpiacon bukkant fel, magyarországi eredettel.¹⁶⁸² A nyolc kép készítési idejét felirataik kronosztichonjából tudjuk meg, ami az 1700. évet adja ki, az egyes darabok pedig Attila hun királyt, Árpád fejedelmet, Gyula, Kond, Örs, Lehel és Kadicsa vezéreket, valamint Mátyás királyt ábrázolják – a két utolsónak nincs megfelelője a múzeumi példányok közt. A sorozat utolsó tulajdonosa a Liechtenstein, illetve korábban a 19. század második felében velük összeházasodott Degenfeld-Schönburg család volt, de a művek családon belül számon tartott magyarországi eredetét a 19. század végére már kihalt Berényiektől való származás jelentette.¹⁶⁸³ A sorozat megrendelőjét az eddig tudott proveniencia-adatok közlője, Serfőző Szabolcs a 19. század közepén élt egyik Liechtestein hercegné, Anna Degenfeld-Schönburg anyai ágon élt ősében, Berényi III. Györgyben valószínűsítette, akinek karrierje az 1700 körüli években ívelt fel, míg a képek készítésének, illetve őrzésének helyeként a család Nyitra megyében fekvő, egykori bodoki várkastélyát feltételezte.¹⁶⁸⁴

Az újonnan felbukkant festménysor azonban több és ráadásul feltűnően konkrét egyezést mutat a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Batthyány-ősgaléria vezér-sorozatával ahhoz, hogy megfestését mind topográfiailag, mind a megrendelő kilétét tekintve ennyire elkülönítsük a Batthyány családtól. A két sorozatot összehasonlítva,¹⁶⁸⁵

¹⁶⁸⁰ Batthyány II. Ádám adatai: 1662–1703; Batthyány IV. Boldizsár halálozási dátuma: 1743.

¹⁶⁸¹ A leltár-adatot a képekre vonatkozó szövegidézettel közli KOLTAI 2008, 414. Koltai a képek leltári mennyiségébe beleszámítja Batthyány I. Ádám és II. Kristóf múzeumi tulajdonban ma is meglévő – általa a sorozat egészével együtt 1664 és 1703 közé datált – portréit, de a Wittmann Katalin követelésében előforduló 7 vezér-képmással nem számol. Rohonc 1799-ben felvett leltárában a sorozatból már csak 20 kép szerepel: „Großer Saal – Zwanzig Portrait in Lebens grosse in blinder Ramen die Alt Hungarischen Capitains No 20” ld. MNL OL, P 1322, Nr. 115. „Inventarium üiber die Rechnitzen Schloß Mobilien de Ao 1799” fol. 378.

¹⁶⁸² A New-York-i Carlton Hobbs LLC galériánál 2016-ban felbukkant műveket 2018-ban az Értéktár program keretében a Magyar Nemzeti Bank vásárolta meg, majd a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezte letétbe. Ld. *Értéktár* 2019, 47–53 (KOVÁCS ZOLTÁN), a sorozat fotóival.

¹⁶⁸³ A művek a család közlése szerint a II. világháború idején kerültek az Egyesült Államokba. Provenienciájukat részletezi a megvételt követően rendezett kiállítás kurátora, Serfőző Szabolcs in: <https://felvidek.ma/2019/05/hosok-csarnoka-a-magyar-nemzeti-muzeumban/>

¹⁶⁸⁴ Ld. a kiállításról szóló összefoglalót az előbbi jegyzetben hivatkozott online-felületen.

¹⁶⁸⁵ A képek fotóit a Nemzeti Múzeum sorozatára ld. *Kat. Batthyányak évszázadai* 2005, 25–38. oldalakon a tételekhez kapcsolva valamennyit közli, a Magyar Nemzeti Bank által megvásárolt művek fotói pedig az Értéktár program honlapján érhetők el: <https://www.mnb.hu/a-jegybank/ertektar-program/ismeretlen-festo-1700-korul-magyar-vezerek->

Béla hun fejedelem a Batthyányak rohonci ősgalériájából, 1670-es évek eleje (MNM) – Kadicsa vezér a Batthyányak valószínű pinkafői ősgalériájából, 1700 (MNM, MNB letét)

akár a kemény formálásmódot felerősítő lokális színekészlet – úgy is, mint a festői összkép meghatározója – akár a formai kivitelezésben mutatkozó egyezések és részletátvételek elképzelhetetlenné teszik, hogy a képek különböző megrendelőtől, illetve különböző mesterkörből származzanak. Az egyetlen alapvető eltérés a két sorozat között a hasonlóan erőteljes színezésű öltözetekben mutatkozik: abban, hogy a párhuzamos, azonos személyt mutató ábrázolások színei sehol nem felelnek meg egymásnak. Mintha az 1700-as sorozat festője kifejezetten törekedett volna a mentenadrág-köpeny kombináció esetében a másik sorozatbeli képtől független és színben önálló megoldás kivitelezésére – egyedül a sárga csizma maradt mindenütt változatlan. A háttér viszont mindkét szériában egymással egyezően hideg, a távolban párássá hatású színekkel és elmosódott formákkal alakított. Ami viszont a konkrét megfeleléseket illeti: csakis a közvetlen mintakövetéssel magyarázható, hogy a most előkerült Árpád fejedelem köpenyének párdudláb-mintája, valamint a Nemzeti Múzeum sorozatába tartozó és ma már csak archív felvételtől ismert Árpád vezéré teljesen egyező, viszont ahhoz a foltokból álló mustrához, ami a fejedelem *Mausoleum*-beli ábrázolásán – elvben mindkét kép előképén – látható, még csak nem is hasonlít. Ahogyan csak a közvetlen átvétellel indokolható, hogy Gyula vezér fővegét mind a Nemzeti Múzeum festményén, mind az 1700-ban készült ábrázoláson díszes tollforgóba tűzött két, illetve három

[es-uralkodok-portresorozat](#)

fácántoll díszíti, miközben a *Mausoleum* metszetén az oldalra lelógó fejfedőn nincsen semmi. De legfőképp, és több képet is érintően az, hogy az 1700-as sorozat Attilájának és Kadicsa vezérének zászlórúdját ugyanolyan, kalligrafált fekete-vörös mintázat díszíti, mint a múzeumbeli sorozatban Géza és Béla fejedelemét, valamint Keve és Keme vezéréket, holott a *Mausoleum* metszetein valamennyi rúd díszítetlen. Azt pedig, hogy a most előkerült sorozat további darabjai mennyiben egyeztek meg múzeumi „párjukkal”, inkább mint metszet-előképükkel, csak a teljes sorozat ismeretében lehetne megmondani, már ha több is elkészült, mint a most ismert nyolc kép.

A tudott proveniencia-adatok mellett felmerül a kérdés, hogy miképp kapcsolódik a sorozat a Batthyány családhoz és ki lehet a megrendelő? A megoldás magától adódik, ráadásul a Berényiek fentebb vázolt leszármazásában sem kell a család által tudott legrégebbi tulajdonos ötödízigeni őseiig, Berényi III. Györgyig visszamenni. Anna Augusta Franziska von Degenfeld-Schönburg dédapjának, Berényi Andrásnak a felesége ugyanis egy Batthyány grófnő volt, Batthyány III. Ádám leánya, Júlia Szidónia.¹⁶⁸⁶ Ezen a szálon visszafelé haladva pedig a főasztalnokmesteri címet viselő valóságos belső titkos tanácsosig, Batthyány Zsigmondig¹⁶⁸⁷ jutunk, akinek három fiával háromfelé vált a Batthyány család grófi ága, köztük Júlia Szidónia apjával, III. Ádámmal, akitől az éleskői ág származott. A grófi ágat Zsigmond apja, Batthyány I. Pál¹⁶⁸⁸ alapította, annak a Kristófnak testvére, akinek a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott ősgaléria megrendelése tulajdonítható. Kettejük 1662. évi vagyonomegosztásával válik szét (a grófi, valamint a későbbi hercegi ág ingatlan-vagyonát megalapozva) apjuk, Batthyány I. Ádám öröksége, a várak és birtoktestek megosztása, egészen a várberendezéseket képező ingóságokig.

Eszerint a leszármazási vonal szerint 1700-ban Batthyány Júlia Szidónia nagyapja, Batthyány Zsigmond adódik a nyolc darabos sorozat lehetséges megrendelőjeként. Neki jutott a korábbi vagyonomegosztással apja, Pál révén a borostyánkői uradalomba tartozó és a grófi ág legfőbb rezidenciájának számító pinkafői vár.¹⁶⁸⁹ Mert noha Kristóf és Pál egyenlő részekre bontva, helyiségenkénti megosztásban közösen birtokolta Németújvárt, Rohoncot és Szalónakot,¹⁶⁹⁰ Pál és leszármazottai elsősorban Pinkafőt lakták. Úgy tűnik, különösen Zsigmond, akinek felesége, Isabella Rosina von Gallenberg Pinkafőn hunyt el 1731-ben, s különösen azért, mert a bátyjával, Batthyány III. Ferencsel 1691-ben történt újabb birtokmegosztás révén Zsigmond valószínűleg

¹⁶⁸⁶ Anna Augusta Franziska von Degenfeld-Schönburg (1849–1933) leszármazása = férje: Maria Johann Aloys von und zu Liechtenstein (1840–1885); apja: Adolf Christoph Christian von Degenfeld-Schönburg (1808–1887), anyja: Sidonie Marie Adele Luise Caroline Julie Berényi von Karancsberény (1819–1909); nagyapja: Berényi Miklós (1777–1855), nagyanyja: Laffert Adél (1791–1849); dédapja: Berényi András (1731–1816), dédanyja: Batthyány Júlia Szidónia (1751–1811); ükapja: Batthyány III. Ádám (1703–1782), ükanyja: Esterházy Mária Anna Jozefa (1714–1757). A fenti dédapjának, Berényi Andrásnak a nagyapja a megrendelőként eddig feltételezett Berényi III. György (1657–1732). Az adatok forrása: KOLTAI 2012, 532, valamint www.geni.com/

¹⁶⁸⁷ Batthyány I. Zsigmond adatai: 1673–1728, felesége: Isabella Rosina von Gallenberg: 1670–1731. Halálának helyszíne: Pinkafő. Az adatok forrása: KOLTAI 2012, 531, valamint www.geni.com/

¹⁶⁸⁸ Batthyány Pál adatai: 1639–1674, felesége: Illésházy Katalin: 1641/42–1681.

¹⁶⁸⁹ Vö. ZIMÁNYI 1962, 11; KOLTAI 2012, 487.

¹⁶⁹⁰ KOLTAI 2012, 493.

egyedüli tulajdonossá vált, legalábbis a vár továbbörökítése erre utal, minthogy a borostyánkői uradalom pinkafői tulajdonrésze már az ő fia, I. Imre kezén hagyományozódott tovább.¹⁶⁹¹

Amivel indokot kap az a lehetséges magyarázat, hogy a „vezérgaléria” – inkább nevezhető így, mint ősgalériának – a családon belüli előképpel lényegében egyenértékű, attól csak méretben különböző¹⁶⁹² másolata a grófi ág rezidenciájának reprezentációját szolgálva készült. Épp emiatt a feltételezett megrendelő, Zsigmond számára presztízsszempontra miatt lehetett fontos, hogy a sorozat másolatként megegyezzen a két generációval korábbi, akkorra már Rohoncon felállított tényleges családi galéria darabjaival. A megfestés évére, a képeken megadott 1700-as dátumra egyelőre nincs megfelelőbb magyarázat, mint az, hogy amikor a testvérek közötti osztályt követően Batthyány Zsigmond 1695-ben megházasodott, a családalapításhoz kapcsolódóan, de még első gyermeke, Pál (a későbbi győri nagyprépost) 1702. évi születése előtt a családi reprezentáció elvárt szintjén igyekezett rezidenciája méltó megjelenését kialakítani. Hisz tudjuk, akár a legteljesebben fennmaradt családi portré-együttes, az Esterházy-ősgaléria több példányban létező és különböző helyszínekről származó arcképeinek, főként vezérsorozatainak példáján is, hogy Esterházy Pál célja ugyanez volt a családi portrék és sorozatok több példányú másoltatásával, az egyes várak reprezentáló szerepének biztosítása.¹⁶⁹³

Mindenesetre a rohonci és a – feltételesen nevezzük így – pinkafői sorozat tartalmi súlypontjai megegyeznek. A koncepció mindkettőnél a magyarok országlásának kezdete, valamint a törökkel, illetve a mindenkor pogány ellenséggel való harc, az ellenük való védelem körül vonható meg; a „családi darabok” a rohonci változatban is csupán a megrendelő Kristóf és apja portréira korlátozódtak. A sorozat programjának megalkotója a vezérszerepet, a katonai-vezetői kiválóságot állítja középpontba, ami nemcsak az összetételben mutatkozik meg, de abban is, hogy I. Istvánt királyként, valamint a háttér csatajelenete által sugallva haditetteket végrehajtó uralkodóként, s nem szentként mutatja. A mintaképválasztás a II. Mátyás-portré felhasználása révén érte el célját, amikor szakított a Thuróczy-krónika trónuson ülő Szent Istvánjának az augsburgi kiadás óta „angyalos-koronás”, s mint ilyen, a *Mausoleumban* is tovább élő toposzával. A tájháttérben zajló csata előtt ábrázolt király megjelenésében az országát irányító katonai vezetőt láttatta, egyébként kompozícióban is igazodva a festett sorozat többi darabjához. Ezzel az ikonográfiával látjuk a hadvezérként megörökített I. Mátyást is, jogar helyett buzogánnyal a kezében, ami egyedül az ő ábrázolásán fordul elő a *Mausoleum* uralkodóábrázolásai között is. A metszetelőkép részleteiben is hűen veszi

¹⁶⁹¹ ZIMÁNYI 1962, 11. Batthyány I. Zsigmond fia, Batthyány I. Imre (1707–1774) alapította a család pinkafői ágát.

¹⁶⁹² A Nemzeti Múzeum sorozatába tartozó darabok vezérábrázolásai egységesen 230 × 136 cm méretűek, a Szent István-kép 226 × 147 cm. A Magyar Nemzeti Bank által megvásárolt képek egyöntetűen 178,4 × 118,8 cm méretben készültek.

¹⁶⁹³ E megjegyzéssel egyúttal reflektálni szeretnék a sorozat felbukkanásához és első ismertetéséhez kapcsolódóan megfogalmazott véleményre, miszerint az azóta cáfolt megrendelő, Berényi III: György 1700-ban kapott grófi címe adná a képek megfestésének apropóját. (*Értéktár* 2019, 53.) Ami javaslatként azért sem helytálló, mert Berényi Györgynek nem akkor, hanem 1720. április 5-én adományozott grófi címet III. Károly. Ld. MNL OL adatbázis, A 57, Libri Regii 33. köt. p. 129–133., 117. szám.

át mind a rohonci, mind az újabb portrészor, tanúsítva ezzel, hogy a nemzeti király kultusza, uralkodásának ideje mindkét változatban meghatározó szerephez jutott. Hogy a Hunyadi-kor dicsőítése az összeállítás során a program lényeges eleme volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Kinizsi Pál *Mausoleumban* nem szereplő, de az ott megjelentek mintáját követő ábrázolását is a sorozatba emelték, ami egyedülálló az egykorú *Mausoleum*-adaptációk között; a *Mausoleum*-receptiók hosszú sorában effajta „tartalmi bővülésnek” más előfordulását – még akár Kinizsi másuttal való ábrázolására nézve is – nem ismerjük.

Kétségtelen, hogy a Hunyadiak ideje és Mátyás uralkodása a törökkel szembeni sikerek, az eredményes hadjáratok, a példaadó hősiesség miatt került előtérbe; igazodva egyfelől a 17. század képzőművészeti témáinak fő vonulatához, másfelől pedig párhuzamot állítva Batthyány I. Ádám és Kristóf török elleni küzdelemben kiteljesedett katonai pályájához. Mindenesetre az elsődleges megrendelői szándék – a leltári dátum alapján Batthyány Kristófé – a hun–magyar történelem szereplőinek és az önálló magyar államiság alakjainak együttes példaszzerű felvonultatása lehetett; ezzel a jól körülírható programmal a 17. századi festészetben jelen tudásunk szerint egyedüli előfordulásként.

IX. 6. A BATTHYÁNYAK „MÁTYÁS-SERLEGE”

A 16. század kezdetétől virágzó Mátyás-tiszteletre, az idővel legendás emlékezetű király nem szűnő, lényegében az újkorig töretlen kultuszának tárgyaira az elmúlt évtizedekben több kutatás is irányult – egy-egy évfordulós megemlékezésből, kiállítási apropóból kapott lendületnek is köszönhetően. Az inkább valószínűsíthető, mint ellenőrizhető eredetű műveket és luxustárgyakat, amelyeket az emlékezetre vágyó utókor valamilyen formában Mátyás személyéhez kapcsolt, elsőként Balogh Jolán gyűjtötte fel körültekintő alapossággal.¹⁶⁹⁴ Az általa számba vett sokrétű anyag nemigen lett több a későbbiekben sem, az előrelépést az utolsó évtizedek kutatásai és összegzései jobbára a kivitelezés körülményeinek feltárásával, helyének és idejének meghatározásával, revideálásával érték el.¹⁶⁹⁵ Vagy éppenséggel a tárgy forráshátterének pontosabb megismerésével, mint amire például aktuális kutatással a Nádasy Ferenc tulajdonában tudott serleg esetében nyílt mód.¹⁶⁹⁶

¹⁶⁹⁴ Összefoglaló áttekintésben BALOGH 1966, 634, utalva a művekről tudottakat részletesen kifejtő tételekre..

¹⁶⁹⁵ SZILÁGYI 1992; *Kat. Történelem-kép* 2000, 428–439, VII-2–VII-5, VII-11, VII-12; *Kat. Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 365, 366, 368, 9.23–9.24; 9.27. kat. számok. MIKÓ 2009, 116–120; MIKÓ 2011, 143–149 – mindkettő részletes áttekintést ad a Hunyadi Mátyás halálát követően az irodalomban kibontakozó Mátyás-hagyomány példáiról, is. Továbbá MIKÓ 2015, az Esterházy család tulajdonából származó, Hunyadi Mátyás személyéhez kötött tárgyakról.

¹⁶⁹⁶ TAKÁTS 1902, 124; BALOG 1966, 441. A Nádasy Ferenc sárvári tárházában őrzött, Mátyásnak tulajdonított serleg a Nádasy-leltárakban szokatlanul jól dokumentált. A legkorábbi adat, amely feltehetően az országbíró információja alapján a tárgy származását, korábbi tulajdonosát is közli, 1669-ből való: „Mattias kiraly úvegh Pohára, az mely Banfiak Tarhazabul jeót” (MNL OL, E 185 (Mf. 31996.), Fasc. 52., fol. 288v, Nr. 5. Hivatkozva SCHOEN 1921. II., 281.). Az 1670 szeptemberében a Hofkammertől kirendelt bizottság a serleg nagyságáról, festett díszítéséről és

Ilyen okból került behatóbb elemzésre a Mátyás személyéhez kapcsolt művek egyik ikonikus darabja, amikor néhány éve a királyhoz fűződő származástörténetre, a tárgyat övező családi legendára vonatkozóan foglalmaztam meg kételyeket.¹⁶⁹⁷ Ez a mű, a Batthyányak ún. „Mátyás-pohara”, amely társadalmi karrierjüket tanúsító emlékként épp a díszedény családi reprezentációba emelése révén jutott ehhez az elnevezéshez.¹⁶⁹⁸ A kérdés az volt, hogy mikor. A tárgy Mátyás korából való eredetének akkor megfogalmazott cáfolatához részben gyártástechnikai érvek alapján – azaz hogy az üvegnódusz fonalas díszének változatait (*vetro a fili, vetro a reticello*) Velencében csak a 16. század elejétől alkalmazták, az újabb irodalom pontosítása szerint 1527 után – a művészettörténeti irodalom rövid időn belül csatlakozott.¹⁶⁹⁹ Elfogadva azt a véleményt is, hogy a díszedény származását taglaló felirat a jelenlegi talppal együtt a 17. századból származik. A Batthyány-leltárak adatai, valamint a serleg talpára írt szöveg alapján rekonstruált tárgytörténet és az így behatárolt 1680. körüli készítési idő azonban nem mindenki számára volt elfogadható; Koltai András határozott kételyt fogalmazott meg és a családi legendát megörökítő felirat tartalmi elemei miatt úgy ítélte, hogy a talp 1600 körül, de mindenképp a református Batthyány II. Ferenc idején – azaz 1625 előtt – kerülhetett a serleg alá.¹⁷⁰⁰ Véleménye az eddig leírtak mellett további megfontolást és érveket tesz szükségessé, amelyekben a rendelkezésre álló forrásoknak, ötvöstechnikai megfontolásoknak, valamint nyelvhasználati elemeknek lesz bizonyító szerepük.

A talpra vésett szöveg¹⁷⁰¹ Mátyástól származtatja a poharat, akitől II. Lajosra szállt,

fedeléről ad meg részleteket: „Poculum altum. Cum Coöperculo ex vitro Communi depictum, Divi cond(am) Matthiae Regis Corvini eotum Bilicum Budense appellatum” (ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1027., fol. 10v, Nr. 5. Ld. TAKÁTS 1902, 124. Szerepel a Magyar Kamara által azonos dátummal és tartalommal felvett jegyzékben is: MNL OL, E 156, UetC Fasc. 78/16.). A Bécsben kelt, értékbecsléshez készült 1671. augusztusra tehető leltár pedig, noha Sárváron maradt tárgyként tünteti fel, már serlegnek nevezi, ezzel pontosabb információt szolgáltatva a tárgytípusra vonatkozóan: „Ein Gemain gemallen Glas, so zu Scharwar gepliben, des Mathiae Corphinj wilkhomb” (ÖStA AVA FHKA HKA, Kontrakte und Reverse A 1025., fol. 22r. Hivatkozza SITTE 1907, 133.)

¹⁶⁹⁷ BUZÁSI 2007, 126–129.

¹⁶⁹⁸ MNM, Régészeti Tár, ltsz.: 1929.9. Magassága: 43 cm, peremátmérője: 27,5 cm. BALOGH 1966, 440, az addigi bő irodalom közlésével, amelyre itt ezúttal nem térek ki; valamint a teljesség igénye nélkül: HÖLLRIGL 1934, 187.; BORSOS 1974, 34–35.; BALOGH, JOLÁN: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn*. Graz, 1975, 9, 284.; *Kat. Matthias Corvinus* 1982, 496–497, Nr. 514 (PÁL VOIT); *Kat. Mátyás király és a magyarországi reneszánsz* 1983, 55, 359. kat. szám; *Régiségek könyve* 1983, 165 (KATONA IMRE); BALOGH 1985, 34, 412.; *Magyar(országi) művészet* 2001, 287 (MIKÓ ÁRPÁD); *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei* 2002, 467 (RIDOVICS ANNA).

¹⁶⁹⁹ *Kat. Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 368, 9.27. kat. szám (KISS ETELE); MIKÓ 2009, 119; MIKÓ 2011, 147; MIKÓ 2015, 238 (az utóbbi közlések a talp feliratára külön nem térnek ki).

¹⁷⁰⁰ KOLTAI 2012, 38.

¹⁷⁰¹ A szöveg első ismert felbukkanása: OSzKK Fol. Hung. 569. Vegyes versgyűjtemény, ami a helyenkénti datálások szerint az 1782–1805 körüli évekből való. A pohár felirata: Fol. 1r–v. A forrást és a verset teljes terjedelmében Szentmártoni Szabó Géza közölte: SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: A Batthyány Billikom. *Kulturális Műhely, Körmend* 13 (2005) 5. sz. 9–10. Más korábbi teljes terjedelmű közlés: Thaly Kálmán (*Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. I–II. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1864. 23–25), Höllrigl József (HÖLLRIGL 1936, 88). Betűhűséget tekintve egyik sem pontos, ezért a feliratot ezúttal a tárgy részletes dokumentációjára támaszkodva az alábbi

ő pedig „bortöltőjének”, Batthyány I. Ferenc pohárnokmesternek ajándékozta. Ez az eredet-történet nemcsak logikus, de elég ténybeli alappal is bír ahhoz, hogy akár hihető is legyen. Batthyány I. Ferencet¹⁷⁰² 1517-ben már pohárnokmesterként említik II. Lajos szolgálatában,¹⁷⁰³ aki azt követően sem vette ki tisztségéből, hogy 1525-ben horvát-szlavón és dalmát bánná nevezte ki, amelyet 1533-ig viselt.¹⁷⁰⁴ Kézenfekvő, hogy a családi emlékezet őhozzá kötötte a különleges díszedény megszerzését, ahogyan az is kézenfekvő, hogy az uralkodói ajándékban utóbb Mátyás kincstárának darabját látták; a pohár Budáról, a királyi udvarból való származtatása egy ilyen hagyomány meggyökerezéséhez már épp elég okot adott, a legtöbb Mátyáshoz kapcsolt tárgy eredetéhez gyakran még ennyi bizonyosság sem társult.¹⁷⁰⁵ Mindenesetre egyvalami biztos: a becses királyi ajándék nem fordul elő Batthyány I. Ferenc 1559-ben írt végrendeletében, miközben néhány más, személyes értékkel bíró tárgyat, illetve uralkodói kegyből kapott ékszert viszont felemlít.¹⁷⁰⁶

A serleg Batthyány-forrásokban követhető története ugyanis nem a 16. században kezdődik, hanem jóval később, s ebben a történetben igen fontos első leltári előfordulásának ideje, valamint külsejének, tartozékának leírása is. Ahogyan az is figyelmet érdemel, hogy miközben az 1640 áprilisában felvett németújvári tárházleltár nem említi meg Mátyás üvegserlegét, aközben szerepel a jegyzékben egy Zrínyi Miklós tulajdonából származó, tokban tartott pohár („Egy üveg pohar tokban Zrinj Miklose volt”), amely csak itt fordul elő, a későbbi forrásokban már nem találkozunk vele.¹⁷⁰⁷ Hogy ennek a körülménynek van-e köze ahhoz, hogy a tárház anyagának négy évvel

érveléshez kapcsolódóan ismét közre adom.

¹⁷⁰² Batthyány I. Ferenc (1494–1566) politikai karrierjéről, horvát-szlavón banként katonai-határvédelmi szerepének jelentőségéről, valamint beágyazottságáról, kapcsolatairól a Habsburg-udvarban: PÁLFFY 2009, 323–325; PÁLFFY 2010, 116/73. j. (az 1530-as években háztulajdonos Bécsben), 279 (I. Ferdinánd bizalmi tanácsosa); FAZEKAS 2016.

¹⁷⁰³ MNL OL, DL 104319 Batthyány Ferenc levele 1517. június 6-ai keltezéssel, amelyben már királyi pohárnokmester. A tisztséget Alsólendvai Bánffy Jánossal viselte közösen (Érszegi Géza köszönettel vett levélbeli adata 2007. február 2.). KOLTAI 2012, 37; FAZEKAS 2016, 140 (a trónörökös, a későbbi II. Lajos kamarása, valamint pohárnoka, „pocillator”, 1516-ban a trónörökös pohárnokmestere), 141 (1521-ben már a király főpohárnokmestere.)

¹⁷⁰⁴ Ld. II. Lajos 1525. március 12-én, a horvát-szlavón dalmát báni kinevezéssel egyidőben kelt tanúsítványát arról, hogy nem fosztja meg a pohárnokmesteri méltóságtól addig, amíg le nem mond: MNL OL, DL 101834. Ezzel együtt még az évben kinevezik királyi főpohárnokká csulai Móré Lászlót, aki I. Ferdinánd Székesfehérvárott megtartott koronázási lakomáján (1527. november 3.) étekfogómasterként és pohárnokmesterként utoljára látja el e minőségében tisztét: PÁLFFY 2004a, 1013, 1065. Batthyány báni kinevezése 1525. március 12-én: DL 101835, tisztségét 1533-ig töltötte be, 1527–1528 fordulójától Ivan Karlovič-csal együtt. Ld. FALLENBÜCHL 1988, 74, ill. PÁLFFY 2009, 324.

¹⁷⁰⁵ Vö. BALOGH 1966, 335–464 között passim; SZILÁGYI 1992; *Kat. Történelem-kép* 2000, VII-3, VII-4, VII-5, VII-12. kat. tételek.

¹⁷⁰⁶ A latin nyelvű végrendelet teljes szövegét ld. KÓTA PÉTER: Batthyány Ferenc végrendelete 1559-ből. In: *A Batthyányak évszázadai* 2006, 53–64.

¹⁷⁰⁷ A németújvári felső várban lévő tárház inventárium, 1640. április 15., MNL OL, P 1322, Nr. 113., fol. 53–62.; Külzetén: „Anno Dominj 1640. die 15. Aprilis. Az minémő katona Szerszámunk és egymás ezközünk az Fölsővárbéli tárházunkban vagyon, annak rend szerint való föl írása.” fol. 54. „Az első Almariumban valo dolgok” „12. Egy üveg pohar tokban Zrinj Miklose volt...1.”

későbbi összeírásában viszont előkerül Mátyás király tokban őrzött pohara, azt ma már nem lehet megmondani. Egy effajta, lehetséges „összefüggés” mi tagadás, legalább egybevágna a tárgy fentebb mondott 16. századi datálásával. Mindenesre egy Zrínyihez kötődő tárgynak a Batthyányak kincsházában azért is lehet valóságalapja, mert Batthyány III. Boldizsár főasztalnok felesége, Zrínyi Dorottya Zrínyi Miklós leánya volt.¹⁷⁰⁸

Tény, hogy a Mátyás-serleg első ismert említése 1644-ből tudott, a tárház Batthyány I. Ádám idején készült inventáriumában, s itteni leírásából némileg képet kapunk állapotáról is, annak alapján, ahogyan a leltár szól róla: „Kívül aranyozot Tokban matyas kiraly Üveghe”.¹⁷⁰⁹ A következő adatot 1654 májusából szintén a németújvári tárház leltára hozza, az előbbivel azonos szövegezésben.¹⁷¹⁰ Ezután Batthyány Kristóf idején olvashatunk róla ismét, Németújvár 1675 decembere és 1676 januárja között felvett inventáriumában, ahol a megfogalmazás lényegében változatlan.¹⁷¹¹ Újabb információt csak a tárház 1684. augusztusi leltára ad, amelyben a díszedény így szerepel: „Máttyás király öveg poharia ezüstben foghlalt” – aranyozott tokjáról már nincs szó, viszont – nincs említve, de feltehetően aranyozott – ezüst talpa ekkorra már készen van.¹⁷¹² A két utolsó leltári említésből az következik, hogy az ötvösművű talp valamikor 1676 és 1684 között kerülhetett az üvegkehely alá.¹⁷¹³

¹⁷⁰⁸ Batthyány III. Boldizsár főasztalnokmester, dunántúli kerületi főkapitány adatai: 1537–1590, felesége Zrínyi Dorottya: 1550–1620. Batthyányról alapvetően: BOBORY DÓRA: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*. Budapest 2018.

¹⁷⁰⁹ A németújvári felső vár tárházának inventárium, 1644. június 15., MNL OL P 1322, Nr. 113., fol. 80–92.; Külzetén „Anno Domini 1644. Az Németuyuari feölseő Varban léueő Táárhazban ualo Inuentarium etc.” Belül „Anno Domini 1644 die 15 mensis Juny. Az minemő Katona szerszamok, és egyeb Eszkeözök vannak az feölseő varbelj Táárhazban, azoknak rend szerint ualo megh irasa.” (fol. 88v) „Az Szezeleő hell mellet ualo Almariomban ... 22. Kívül aranyozot Tokban matyas kiraly Üveghe No 1”.

¹⁷¹⁰ A németújvári felső várban lévő tárház inventárium, 1654. május 4., MNL OL P 1322, Nr. 113., fol. 200–218.; Külzetén: „Németuyvári feölseő Várban lévő Táárháznak az Inuentariumia, á melly conscribáltattot In Anno MDCLIV in Mense Maio etc.” Belül: „Anno Domini Millesimo Secen(tesi)mo quinquagesimo quarto die quarta Mensis Maÿ. Az minemeő Katona Eszkeözeök és egyeéb Küleömb-küleömb féle portékák vannak az Német Uyvári feölseő várbéli Táárhazban azoknak rend szerént ualo Inventálása” (p. 218v) „Az Szezeleő hell mellet való ormariumban ... 7. Kívül aranyozot Tokban Matthyás király Üveöge No 1”.

¹⁷¹¹ Kivonat Németújvár inventáriumából, 1675. december 10–1676. január 5. MTA BTK MI, Lvt., A-I-24/488. sz., Iványi Béla gyűjtése, (p. 91) „Az Tárházban. [...] Egy almariumban egy aranyos [vsz. tokban, itt a másolat szövege hiányos lehet] Máttyás király kerek övegje”. A regesztza a tárházból több ötvöstárgyat nem közöl, az eredeti forrás pedig nincs meg.

¹⁷¹² A németújvári tárház inventárium, 1684. augusztus 11. (MTA BTK MI, Lvt., A-I-24/491–495A. sz., Iványi Béla gyűjtése) 495. cédula: „Külső boltban, almáriumban ... Máttyás király öveg poharia ezüstben foghlalt”.

¹⁷¹³ A serlegnek ezt a változó állapotát hagyta figyelmen kívül Balogh Jolán, aki ugyan ismerte és közölte az 1684-es leltár adatát (egyedül csak azt), de amiatt, hogy a leltár a poharat „ezüstben foglalt”-nak írja, úgy vélte, a két tárgy nem azonos és a „híres üveg-billikomom” kívül a Batthyányak tulajdonában egy másik Mátyástól származó üvegpohár is volt, amit így külön tételként vett fel a monográfiában. Ld. BALOGH 1966, 440. Az összes ismert és fentebb hivatkozott leltár azonban csak egyetlen Mátyás-poharat tüntet fel! Érdemes megjegyezni, hogy

Azt, hogy a fonaldíszrel ellátott üvegnóduszban végződő, szokatlanul nagy méretű *cuppának* eredetileg üvegből volt a talpa, az irodalom eddig is tényként kezelte,¹⁷¹⁴ azonban, hogy annak cseréje a jelenlegire – nyilván sérülés, törés miatt – mikor vált szükségessé és mikor történt meg, igencsak különböző, a 16–17. század más-más időszakára szóló feltevések olvashatók.¹⁷¹⁵ Pedig a korábbi leltárszöveg ebben is eligazít: a németújvári kincstár 1654. májusi inventáriumára például megadja, ha egy tárgy „ezüstben foglaltatott”, azaz ezüst talppal volt ellátva,¹⁷¹⁶ azonban a Mátyás-serleg mellett ilyen pontosítást ekkor még nem találunk. Mindenesetre a nódusz alatt keskenyen induló, a profilált osztógyűrű után ívelten folytatódó, majd szélesen felfekvő, s ebben a formájában ötvösműként ekkor nem szokásos talp-megoldás archaizmusát az eredeti üvegtalp ismerete és utánzása, a velencei üvegserlegek jellegzetes megjelenéséhez való alkalmazkodás magyarázza.¹⁷¹⁷ Vagyis a tárgyforma továbbra is 16. századi, ettől a későbbi kiegészítés – maga a talp – csak anyagában különbözik. Az üvegtalpat másoló, felidéző nemesfém pótlást az újabban elvégzett restaurátori vizsgálat megállapítása szerint a 17. századi ötvös bravúros technikával illesztette a tárgyhöz, a fennálló súlyponti problémák miatt anyagvastagsággal

a leltár felvétele talán ahhoz az alkalomhoz kapcsolódott, hogy a nagykorúvá vált II. Ádám 1684 nyarán a török elleni felszabadító háborúk megindulása miatt Körmendre tette át székhelyét. Ld. KOLTAI 2002, 269, Batthyány II. Ádám 1684. július 7-én apjához írott levelére hivatkozva.

¹⁷¹⁴ Magyar művelődéstörténet 1941, II. 653.; HÖLLRIGL 1934. 187./17. j.; BORSOS 1974, 34.; *Kat. Matthias Corvinus* 1982, 496–497, Nr. 514 (PÁL VOIT); *Régiségek könyve* 1983, 165 (KATONA IMRE); *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei* 2002, 467 (RIDOVICS ANNA).

¹⁷¹⁵ VARJÚ ELEMÉR: *Vezető a M. Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben*. Budapest 1929, 73. (16. század); *Magyar művelődéstörténet* 1941, II. 653. (16–17. század); HÖLLRIGL 1934, 187./17. j. (16. század); HÖLLRIGL 1936, 88. (1600 körül); *Vezető a Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig című kiállításához*. Budapest 1968, 45. (16. század); BORSOS 1974, 34. (16. század vége, 17. század eleje); *Kat. Matthias Corvinus* 1982, Nr. 497. (16. század, PÁL VOIT); *Kat. Mátyás király és a magyarországi reneszánsz* 1983, 359. kat. szám (16. század); *Régiségek könyve* 1983, 165. (16. század, KATONA IMRE); *A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője*. 2. XI–XVII. század. Főszerk. Kovács Tibor. Budapest 1996, 43. a 35. képaláírásban (16. század vége, 17. század eleje); *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei* 2002, 467. (16–17. század fordulója, ill. az előtt, RIDOVICS ANNA).

¹⁷¹⁶ MNL OL P 1322, Nr. 113., „Németuyvári feölseő Várban lévő Táárháznak az Inuentariumia [...]”, 1654. május 4., fol. 210: itt három „aranyas cziga pohár”, egy „Szeretsen Dio” pohár, valamint egy stuccmadarat formázó pohár esetében adja meg az összeírás a tárgy ezüst talpát.

¹⁷¹⁷ Ld. például: Üvegserleg az Aragóniai család festett címerével, Velence, 15. század harmadik harmada, BTM (*Kat. Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 368, 9.28. kat. szám és kép, BENDA JUDIT, akinek köszönöm, hogy az erősen kiegészített tárgy eredeti részleteinek és formájának pontos megismerésében a segítségemre volt); Velencei üvegpohár Magyarország és Csehország címerével, Wrocław, Muzeum Narodowe (BALOGH 1966, 441, 689. kép); Fedeles üvegserleg Bártfa címerével, 15. század vége, MNM (*Kat. Mátyás király és a magyarországi reneszánsz* 1983, 57, 402. kat. szám; VERES LÁSZLÓ: *Üvegművességünk a XVI–XIX. században*. Miskolc 2006, repr. 12. oldal). Ez utóbbi serleg a talp és a cuppa közötti nódusszal, valamint a talp formájával a Batthyányak Mátyás-serlegének legjobb analógiája.

biztosítva a serleg nehezen elérhető stabilitását.¹⁷¹⁸ A vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy a *cuppa* és a fémtalp összeépítése egy fázisban történt, a talp esetleges levétele, szerelés módjának későbbi változtatása nem volt lehetséges.

A talpon olvasható és a pohár történetét elbeszélő vers koráról és a vésés idejéről ugyancsak megoszlanak a vélemények: a javaslatok időhatára a 16–17. század fordulójától a 18. századig terjed.¹⁷¹⁹ Mielőtt az ide vonatkozó részletekbe belemennék, érdemes a szöveggép és az írásmód néhány – akár korjelző – sajátosságát csokorba szedni. A talp-felirat összképe szempontjából feltűnő az írás szokatlanul igényes rendezettsége, a hosszú, körkörös futó szöveg egyenletes sorkiosztása, a vésés korban ritkán tapasztalható, sormegtartó fegyelmezettsége, annak ellenére, hogy az írást nem kíséri a sorvezetést segítő és különösen hosszabb szöveg esetében bevett sor-tagoló

¹⁷¹⁸ A nádusz alatti viszonylag nagy üvegcsonk egy megtartó, tölcészerű „tokba” lett helyezve, a talp külső palástja pedig ehhez a belső burkolathoz van hozzáfogatva. A vizsgálatot (2020 decemberében) a Magyar Nemzeti Múzeum ötvöstárgy-restaurátora, Németh Norbert végezte. Köszönöm, hogy megosztotta velem a megfigyeléseit és köszönettel tartozom Kiss Erikának is, aki a kérésemre ezt a tárgyszemlével egybekötött technikai vizsgálatot megszervezte, és eredményét illetően tanácsaival is ellátott.

¹⁷¹⁹ *Magyar művelődéstörténet* 1941, II. 653.: Batthyány Boldizsár († 1590) vagy fia, Ferenc († 1625) ideje; HÖLLRIGL 1934, 187./17. j.: 16. század; BORSOS 1974, 34.: Batthyány Boldizsár († 1590) vagy fia, Ferenc († 1625) ideje; *Kat. Matthias Corvinus* 1982, 497.: a rávésés ideje 18. század (?); *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei* 2002, 467.: 16–17. század fordulójá; BUZÁSI 2007, 128: 17. század 80-as évek; *Kat. Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 368, 9.27. kat. szám: 1684 előtt nem sokkal; KOLTAI 2012, 38: 1600 körül, ill. 1625 előtt.

lénia. A felirat minuszskulás és a 17. század nyomdai betűkészletét alkalmazza, vagyis nem majuszkulás, ami pedig egy ilyen társadalmi körben, s ilyen jelentős, reprezentáló szerepre szánt tárgy esetében elvárható lenne, illetve ami a korszak emlékanyagára is sokkal inkább jellemző. A kevés minuszskulás írás a 17. századból – annak is a második feléből – néhány egymondatos bibliai idézetet leszámítva inkább donációs, dedikációs feliratban ismert. Ugyancsak a serleg reprezentatív jelentősége okán tűnik fel a családi címer hiánya is, amire egyelőre nincs magyarázat. Figyelmet érdemlő, különösen a tárgy reprezentáló szerepének fényében, hogy a történetet elbeszélő szöveg nem latin, hanem magyar nyelvű, jóllehet még a protestáns tárgyakon, úrasztali edényeken is a hosszabb bibliai idézetek – megadva a tiszteletet a tárgy liturgikus szerepének – jobbra latin nyelvűek, inkább csak az ajándékozót vagy a megajándékozott egyházat megnevező feliratokat írták magyarul.¹⁷²⁰ Végül pedig: a serleg talpán lévő írás egy kirívó szövegterjedelmű, kilenc versszakból álló költemény, egy bordalokat idéző világi vers korjelző életképi utalásokkal, amelynek hazai vonatkozású ötvösműben tán egyedüli analógiája az az 1700-ra datált, Augsburgban készült, s az Esterházy család tulajdonában már 1714-ben kimutatható nagyméretű bilikom, amely a fiatalság és jó egészség zálogaként a borivást – s főképp a jó magyar bort – egy hat szakaszból álló, rávéssett verssel ünnepli.¹⁷²¹

A Mátyás-serleg felirata így szól – ezúttal versnek megfelelően tagolva:

„VINA BIBANT HOMINES ANIMALIA COETERA [!] FONTES

Ez Hunyadi Mátyás Király Bilikumja, Velenczésetül vett régi ajándékja, Midön ellensegen lett diadalomja, Ez volt Vitézinek aldomás adoja*

Hunyadirul Lajos Királyra maradott kiis vitezivel gyakran ebbül ivott, BATTYÁNI FERENCZNEL Pohár szeki állott, Bortöltője lévén hiven forgolodott.*

Kinek hüségéert hógy Német Uyvárát Adta, rá köszönte akkor ez Pohárát, Az Király éltéert meg iván á borát, hü szolgálattyának vette melto árrát.*

Melly HÁZ eleinek mostis követője Királyának igaz s álhatatos hive, Országának egyik paisa s örzője, Edes Nemzetinek hü védelmezője.*

Hazank szolgainak igaz szereteti, Meg rögzött ez Háznál Vitéz kedvelleti, Sok szegény legénnek szükségét enyhéti, Asztalát mindenek egyeránt teréti*

Gazdag dus Papoknak meny bár Udvarokra, Meg kérdik: barátom mit hoztal konyhára, Jer bé ha sebedben pönög az bor árra, Ha nem, ki ballaghacz á nyitott kapura*

¹⁷²⁰ A fenti megállapításokhoz használt irodalom (H. KOLBA, JUDIT: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum, 14–17. Jahrhundert.* Budapest 2004; *Kat. Esterházy-kincsek* 2006; *Kat. Mátyás király öröksége* 2008; KISS ERIKA: *Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon.* In: *Mátyás király öröksége* 2008, 99–113; *Kat. Renesancia* 2009; *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén.* Kiállításkatalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Budapest 2009.) mellett Kiss Erika bocsátott a rendelkezésemre megfigyelésekre és következtetésekre alkalmas fotóanyagot, amit ez úton is köszönök neki.

¹⁷²¹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. E. 59.3. Részben aranyozott ezüst, trébelt és vésett díszítéssel. Magasság: 26,5 cm, talpátmérő: 15 cm. *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, 87. kat. szám.

Söt némelly Urakhoz törtennyék meneti, Ritka katonának most a' böcsületi, Nem
lévén szivekben hazánk szereteti, A' vitéz embernek sincsen tiszteleti*

Inkáb veti abban ki ki dicsőségét, Miképpen tölthesse erszény ürességét,
Közönséges joban nem látnyi hűségét, Ritkábban ellenség ellen vitezségét*

De szegény legénynek csak jó hajlék ROHONCZ, Mert ott katonának bő kenyere, bor s
koncz Untig igyál azért, csak vigságot ne boncs, Es ez Bilikumot barátom el ne
roncs."

Mint említettem, a szöveg, s egyúttal a talp datálásával, serlegre kerülésének idejével kapcsolatban Koltai András fogalmazott meg kritikát, amit a vers antiklerikális kitételeivel – „Gazdag dus papok ...”¹⁷²² – magyarázott. Úgy véli, hogy az írás 1600 körül készülhetett, amit Wathay Ferenc 1604 körül szerzett 24. énekének (Áldott magyar nemzet...) rokon szemléletével, katolikus papokon gúnyolódó hangvételének hasonlóságával indokol. Tovább menve: elképzelhetetlennek tartja, hogy a katolikus Batthyányak idejében egy ilyen megfogalmazással készült vers került volna a család számára oly fontos tárgyra.

Érveire reagálva érdemes végigmenni ezen a szálon, mégpedig az unikális műtárgy művészettörténeti jelentőségének megfelelő alaposággal. Egyúttal pedig további megfigyelésekkel egészítve ki az észrevételeket, mivelhogy úgy gondolom, a datálás kérdése, szükségszerűen számolva a serleg tárgyi jellemzőivel is, nem oldható meg pusztán konfesszionális szempontokra, a szövegíró felekezeti orientációnak tűnő kifejezőmódjára hagyatkozva. Amivel kapcsolatban az is felmerülhet, hogy mi indokolja – s leginkább kinek szólóan – a magyar nyelvű szöveg antiklerikális

¹⁷²² KOLTAI 2012, 38.

hangvételt a református Batthyány Ferenc 1600 körüli németújvári udvarában, mikor a környék sokszínű vallási viszonyai közt a magyar lakosság az úr vallását, a lutheri, majd kálvini hitvallást követte – a környéken ekkor még kevés katolikussal.¹⁷²³

Ha jól megnézzük, a katolikus papságot a Mátyás-serlegen egyedül a szöveg hatodik versszaka veszi célba, s korántsem olyan felekezeti ellenszenvre valló éllel mint ahogyan a mondott költeményben Wathay teszi, aki hosszan élcelődik a katolikus egyháziak életmódján:

„[...]De ielesben szanom, az io szűz Papokath,
Hogi nem főzhetnek maid nag' Velös Kontzokath.

sZegenieknek mert cziak Pillessök eörögbúll,
Tarhazok peniglen mindenfelöll úrúll,
Reghi Alnoksagok touab touab theerúll,
s Cziak Fözö menieczkek ök forogjak körúll.

Soha nem uelem hog' többbe Dezmaborok
Vgian egiben giúlliön eö sok Sokadalmok,
Sem ugi meg Epúlliön mint uolt Kalastromok,
Hazos mint reghen uolt es legien Buczuio. [...]"¹⁷²⁴

Messzemenően egyetérttek a serleg családon belüli tiszteletéről, tudatosan formált ikonikus szerepéről írott véleménnyel. Épp ezért tartom a 17. század elejére nézve – főképp a javasolt 1625. dátum előtt – anakronisztikusnak azt, hogy egy történeti jelentőségű díszedényre ilyen, a vágánsköltészet stílusában megírt, antiklerikális kiszólásaiban az effajta versek fordulatait, költői gyakorlatát követő, s egyben szociális érzékenységére jellemző szöveg kerülhetett. Akkor, amikor a protestáns liturgikus edények esetében – másféle feliratozott hazai ötvöstárgyat ugyanis nem ismerünk ebből a korból¹⁷²⁵ – azt tapasztaljuk, hogy a feliratokban természetes és megkövetelt volt a tárgy (bármilyen) szerepét megillető tisztelet érvényesülése.

¹⁷²³ KOLTAI 2012, 57.

¹⁷²⁴ Wathay Ferenc összes verse. Hálózati kritikai kiadás. Szerk. és s. a. r.: Tóth Csilla, Tóth Tünde Sorozatszerk.: Horváth Iván. Budapest, Zalaegerszeg 1999., <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/nevjegy.htm> Az énekeskönyv kritikai kiadása modern átírásban: Régi magyar költők tára, XVII. 1. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*. Kiad. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla. Budapest 1959., illetve <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/55Orlovszky/wathay/index.html>, Életének és munkáinak újabb áttekintése bő irodalommal: GULYÁS BORBÁLA: Wathay Ferenc, in: *MAMŰL* 13. 2012, 21–25.

¹⁷²⁵ Import műként, továbbá ikonográfiai párhuzam gyanánt megemlítendő, de nürnbergi készítése miatt nem tekinthető kivételnek Hans Petzold 1595–1600 közé datálható, a Jó kormányzás allegorikus alakjával díszített dísz-serlege, amelynek talpán német, a peremén pedig latin nyelven 5-5 disztichonból álló, egyébként minuszkuulás írású vers olvasható, amely az alattvalóiért felelősséggel tartozó uralkodó kívánatos tulajdonságaira figyelmeztet. A serleg már 1642-ben szerepel Thurzó Erzsébet javai közt a lánzséri vár kincstárleltárában. Ld. *Kat. Esterházy-kincsek* 2006, 73–75, 15. kat. szám. (SZILÁGYI ANDRÁS)

Tovább menve: talán már a fentebb hivatkozott Wathay-vers is megfelelően láttatja a két szöveg ortográfiáját jellemző különbséget, az 1604-ben írt költemény archaikus szóhasználatát és írásmódját. Ha a topográfiai szempontot is figyelembe véve a pohárra írottak szerzőjeként Németújváron szóba jöhető lelkészek közül a Batthyány III. Boldizsár, de főként Batthyány II. Ferenc szolgálatában 1600 körül működő Beythe család tagjainak írásait vesszük összehasonlító példaként, vagyis az 1576-tól németújvári prédikátor Beythe István,¹⁷²⁶ illetve fia és a Batthyányak lelkészeként utóda, Beythe Imre¹⁷²⁷ munkáit, akkor a nyelvhasználat archaizmusát tekintve ugyanerről győződhetünk meg.¹⁷²⁸ Amely archaizmus a helyesírás olyan korjelző sajátosságában is megnyilvánul, mint a Mátyás-serleg feliratában többször is előforduló a „cz” hang jelölése, ami írásmódban a protestáns jelölésrendszer egyik jellemzőjeként használt „cz”, illetve „ts” betűpárt váltotta fel a katolikus helyesírási norma térfoglalása idején. Ez Káldi György 1626-ban megjelent bibliafordítása nyomán következett be, a „cs” betűkapcsolat elterjedését illetően elsősorban Pázmány Péter helyesírási gyakorlatának hatására.¹⁷²⁹ Ahogyan időhatárt jelöl ki a „billicum” szó használata is, amely középkori

¹⁷²⁶ Beythe István: 1532–1612, haláláig Batthyány Boldizsár majd Ferenc udvari papja, 1585–1595 között dunántúli protestáns püspök, emellett 1599-től haláláig németújvári esperes. Műveiről és működéséről: *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei* 12. kötet. S. a. r. Orlovsky Géza. Budapest 2004, 479–502, 724–730. Életének, munkásságának és szellemi kapcsolatainak alapos feldolgozása: ZVARA 2013, 15–73.

¹⁷²⁷ Beythe Imre (†1624), prédikátorság mellett a németújvári könyvtár és nyomda gondnoka is volt. Működésére és kapcsolataira: ZVARA 2013, 92–104. A Batthyányak szolgálatára KOLTAI 2012, 56–57, 59–60.

¹⁷²⁸ Beythe Istvántól nem modern átírásban közölt magyar nyelvű szöveget az 1600 utáni évekből nem sikerült találnom, így a Németújváron 1599 februárjában kelt kéziratos művéből idézek, amelyet a dunántúli ágostai hitvallásuk ellene intézett támadásaira válaszolva „Igaz mentség” címen írt: „1. Az hol az zent Irásbély Doctorokrol emleköztök: meg felel arra zent Aguston De Trinitate libr. 3. Chak az eleyen. Ne zolgáally (ug'mond) az én írásymnak, vg' mint az zent Írásoknak: mert azokban a mit nem hízz valais, mikor meg találandod kétölködés nélkül hidgy. Ez enyemekben kedig, a mit bizonyosnak nem tartazz, valaha bizonyosnak nem érthetendöd, erössen meg ne tarch etc. Es ez zorul meg emleközzetök, talám helye fog lenny.” *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Thury Etele, VII. 1908. Nr. XVI. 65–103, itt: 76. De két évtizeddel később fia, Beythe Imre nyelvhasználatában és ortográfiájában sem érződik változás, amikor 1620-ban Batthyány Ferencnek előterjeszti a németújvári zsinaton a prédikátorok részéről elhangzott panaszokat: „Az Chatariak Molnár István vey es Gergelj deyák Köröztösbén vitték giermököket kőröztöltni az Minister bozzuságára. Az zent egi házat el hadgiák puztulni. Hazayt nem építik es kerteyt. Semmi gratuitus lábort nem cheleköznek. Méhek vannak az zent egiházhoz semmi hazonnal élík az polgárok eginehányan az kazdaga. [gazdagja] [...]” *Adattár* 29/1, 1990, 237, Nr. 263.

¹⁷²⁹ A korai magyar nyelvű biblia-kiadásokban a különböző protestáns nyomdák gyakorlatát érvényesítő helyesírási, majd a Káldy György-féle bibliafordítás (megjelent 1626-ban) nyomán fejlődésnek induló katolikus helyesírás jellemzőire és Pázmány Péter gyakorlatának a katolikus norma megszilárdulásában játszott szerepére (többek között a „cz” és „cs” betűpár használatában a „c” és a „cs” hang jelölésére) ld.: KOROMPAY KLÁRA: Helyesírás in: *MAMÚL* 4. 2005, 94–97, itt: 97; továbbá KOROMPAY KLÁRA in: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Budapest 2003, 580–589, 698. A mondottakat haszonnal egészíti ki az a táblázat, amely Kocsis Zsuzsanna nyelvészeti kutatási programjáról szóló tanulmányát kíséri, s amelyben néhány 16. századi protestáns szerző (Heltai Gáspár, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás)

latin jövevénytárszóként a magyarországi latinságban 1612 előtt nem fordul elő,¹⁷³⁰ mi több, magyar szövegösszefüggésben világi használatú ivóedény (vagyis nem *Billicum Confessionis*) értelemben 1651-ben Zrínyi Miklósnál bukkan fel.¹⁷³¹

Ha pedig a szövegből olyan részletekre is figyelünk, amelyek túlmennek a felirat elsődleges üzenetén, azaz a serleg protokolláris szerepének és jelentőségének hangsúlyozásán, akkor újabb datálást segítő támpontot találunk. Így azt, hogy bár a vers a királyi adományként kapott Németújvárhoz kapcsolja az eredettörténetet, Rohoncot nevezi meg a szegénylegényeket befogadó „jo hajlék” gyanánt. Amely vár csak Batthyány I. Ádám által korszerűsítve, az ő idejétől kezdve lett családi rezidencia, mi több, az 1620-as évek elején (egy század eleji átépítés után a császári seregek által kifosztva) nem volt lakható állapotban,¹⁷³² azaz a versben ábrázolt helyzet nem lehet akkorra nézve valós.

A mondott újabb szempontok és következtetések a feliratozás idejét és lényegét illetően tehát ugyanazt az irányt jelölik ki, mint amit a serlegtalp felhelyezéséből következően 1680 köré tehető irodalmi alkotás stílusjegyei is mutatnak:¹⁷³³ miszerint a vers a dicsőítő alkalmi költemény, a verses história és a 17. századi vitézi ének sajátos keveréke, a korai kuruc költészetből ismert személyes és kritikus hangon megszólaltatva. Irodalmi kötődése nemcsak a szóhasználatban mutatkozik meg, a „szegénylegények” felemlítésében,¹⁷³⁴ de a szűkmarkú urak panaszos bírálatában is,

hangjelölési rendszerének sajátosságait mutatja ki a kortárs Batthyány-misszilis anyaggal való összevetésben. KOCSIS ZSUZSANNA: A protestáns helyesírás kialakulásának kezdeti időszaka és nyomai egy főúri házaspár magyar leveleiben. <http://hdl.handle.net/10831/35493> ; MTMT: [3323014](https://doi.org/10.56117/3323014) itt: 12.

¹⁷³⁰ MOLLAY KÁROLY: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest 1982, 199.

¹⁷³¹ „Ihon van az iól jüt bilikum pohára, / Majd nekiis adok az ki meg nem itta.” Zrínyi Miklós: *Adriai tengernek syrenája* VII. ének, 24.

¹⁷³² KOLTAI 2012, 197.

¹⁷³³ A datálás szempontjából figyelembe veendő az utolsó versszak rímbokra (Rohonc – koncz – boncs – roncs), amely rímtechnikai alapötletként Rimaytól származik, de amely az ő verseinek példáján épp a 17. század végi alkotásokban bontakozik ki, s válik az akkori művek jellegzetes formaelemévé. Ld. irodalmi párhuzamként a Magyar ének vagy Rákóczi-Mars (Incipit: „Jaj, szép régi...”) című kuruc verset, in: *A kuruc küzdelmek költészete* 1977, 721–722., 238. sz., valamint a téma irodalomtörténeti feldolgozását, IMRE MIHÁLY: Egy rímtoposz históriája (nép – szép – kép – ép ... tép). *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984) 399–426. A itt említett stílári és irodalomtörténeti érvek a hozzájuk tartozó irodalommal (mint ahogy az alábbi jegyzetek némelyikében is) Ács Páltól származnak. A vers készítése idejének behatárolását a 17. század 80-as éveire az ő köszönettel vett véleménye is megerősítette.

¹⁷³⁴ A 16. századból származó kifejezés eredetére, akkori jelentésére a fogalom történetét is áttekintve: TAKÁTS SÁNDOR: Az igazi szegénylegények. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. (Nemzeti könyvtár) S. a. r. Benda Kálmán. Budapest 1961, 37–43.; A szó korai irodalmi előfordulása Rimay János Balassi-epicédiumában: (VII. A Balassi fivérek elsíratása) „Ők abban örvendettek, Ha kívül jól tettek, Szegény legént felvettek, Segítettek, Mint arra termettek”. Ld. *Rimay János írásai*. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Ács Pál. (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.) Sorozatszerk. Kőszeghy Péter. Budapest 1992, 43. A kifejezés 17. század végi, kuruc kori előfordulására és a szegénylegény-téma irodalmi feldolgozására Varga Imre bevezetője in: *A kuruc küzdelmek költészete* 1977, 13–14, példaként ld.

amellyel az írás a török kiűzése után szélnek eresztett végvári katonák helyzetét érzékelteti.¹⁷³⁵ Mindazonáltal a szöveg személyes hangja ellenére a deákos műveltségű szerző (a középkori diákénekek „Vina bibant homines” ovidiusi eredetű verskezdetére) nem saját élmény alapján írt a végvári katonák sorsáról. A versben szereplő katonanép csupán irodalmi-költői eszköz, alkalmas ellenpont a vitézekkel áldomást ivó hajdani uralkodó és a serleg egykori „bortöltő” tulajdonosának magasztalására. A történet adatai nyilván a Batthyányaktól származnak, így az a „tudás” is, hogy a díszedényt Batthyány Ferenc abból az alkalomból kapta, hogy ’hú szolgálatának méltó áráként’ Lajos király Németújvár várát adományozta neki. Mint ahogy a megrendelő tájékoztatásán alapszik, hogy a királynak „Battyáni Ferencznel Pohár szeki állott”, hiszen, folytatódik a vers, a király „bortöltője”, azaz pohárnoka volt. Amely megjegyzés talán arra a gyakorlatra utal, hogy tisztéből eredően a pohárnokmester alkalmanként saját borát kínálta fel az uralkodónak.¹⁷³⁶ A szöveg mindezek mellett elsősorban arról tesz tanúságot, hogy a Batthyányak csakúgy mint a múltban, azidőt is királyuk igaz hívei és nemzetük hű védelmezői – ami a családi legenda továbbadásán túl a vers megrendelőjének egyik legfontosabb közlendője volt. De talán nem az egyetlen. Mert lehet valamiféle szándék amögött is, hogy az üvegkehely alá kerülő talp készíttetője anekdotázó részletességgel mindazt felvésette a tárgyra, amit a főpohárnokmester-előd tisztségével összefüggő feladatokról tudni vélt. Felmerülhet ezért, hogy a mondanivalónak ez a része már nem a serleg, hanem a megrendelő történetéhez tartozik.

A leltáradatok a talp újraalkotására és feliratozására – mint volt róla szó – az inventálások idejéből következően az 1676. január 5. és 1684. augusztus 11. közötti dátumot adják ki, ami Batthyány Kristóf vagy a 20. életévét az idő tájt betöltő fia, II. Ádám¹⁷³⁷ megrendeléséhez köti a serleg átalakítását. Mivel a restaurátor véleménye szerint a talp vésése, aranyozása majd serlegre illesztése egyszeri munkafázisban történt, ami a fentiekből következően erre az 1684 augusztusáig tartó időre esik, nem hihető, hogy az épp akkoriban nagykorúvá lett Ádám rendelkezett volna (még apja életében) erről a fontos családi darabot érintő munkáról. Ezért az a korábbi

Szegénylegény éneke. (Incipit: „Nincs becsületi a katonának...”) uo. 559–561., 176. sz., valamint a Szegénylegény dolga, Egy bujdosó szegénylegény címmel fennmaradt verseket Szentsei György kéziratos énekgyűjteményéből (1704). A Jankovich-gyűjteményből származó énekeskönyv a korábbi irodalommal: *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest 2002, 245–246, 230. sz. (ÁCS PÁL)

¹⁷³⁵ Vö. összefoglalóan: *A magyar irodalom története. II. köt. (1600-tól 1772-ig)* Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1964, 474–475.; A végvári vitézek- és szegénylegények-kérdésre elsősorban társadalomtörténeti, szociológiai összefüggésben: NAGY LÁSZLÓ: „Álmodjunk harcot szegény magunknak...” (Végvári vitézek – szegénylegények 1699–1703 között). In: *A végvárak és végváriak sorsa (1699–1723)*. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. (Studia Agriensia 11.) Eger 1991, 16–19. A vers szövegében előforduló, papokat illető gúnyolódásra a kuruc kori énekek közül példaként említhető a Papvilág magyart rág (Incipit: „Pilises fejeknek ...”) című, ld. *A kuruc küzdelmek költészete* 1977, 76–79., 21. sz.

¹⁷³⁶ FALLENBÜCHL 1988, 26, itt ez épp a Batthyányakkal kapcsolatban említtve.

¹⁷³⁷ Batthyány Kristóf: 1637–1687; Batthyány II. Ádám: 1664–1703. Batthyány Ádám pályájának adatait részletesen ld. előrébb, a szombathelyi ferencesek képeinek megrendeléséről írottaknál.

véleményem, hogy a felirat megszővegezésének és vésésének megrendelője – akár egy későbbi időpontban – ő lett volna, nem állja meg a helyét.¹⁷³⁸ Biztosnak látszik ugyanis, hogy a tárgy eredetét legitimáló szöveg megalkotása, majd magára a műre való felvitele Kristóf döntése volt. Ahogyan valószínű, hogy a családtörténeti tények mellett, a vers tartalmi hangsúlyaihoz is ő adott a szerzőnek útmutatást.

Ezt figyelembe véve nem kizárt, hogy nemcsak a serleg sorsával, de az ő aktuális helyzetével is összefügg az, hogy a pohárnokmesteri tisztség olyan kiemelt, bár meglehetősen anekdotikus formában említetik meg rajta. Batthyány Kristófot ugyanis, akit az 1683 nyarán Thököly pártjára állt „megtévedt” főurak egyik prominens vezetőjeként többek között kelet-stájerországi falvak felprédálásával is vádoltak, a király hűségére való gyors visszatérés dacára 1683 októberében bizalomvesztés miatt a Haditanács felfüggesztette főkapitányi tisztségéből, amelyet csak 1684. június végén, s csak átmenetileg nyert vissza.¹⁷³⁹ A határvédelmi okból tényleges politikai befolyást jelentő katonai pozíciótól megfosztva ezalatt egyetlen országos – bár mindenkor csak formális – méltósága a főpohárnokmesteri tisztség volt. Ami később is az egyedüli maradt, mivel az I. Lipót által 1684 februárjában felállított és Pozsonyba delegált rendkívüli bizottság, amely a hűtlenséggel vádolt főurak esetét vizsgálva az esetleges retorzió mértékét is megszabta,¹⁷⁴⁰ 1684 márciusában úgy rendelkezett, hogy a király hűségére visszatért urak csak címet és tisztséget jelentő méltóságaikban hagyhatók meg, azokban nem, amelyekkel bármiféle joggyakorlat jár. Ennek megfelelően Batthyány csak főpohárnokmesteri tisztté tarthatta meg, katonai pozíciójával járó jogkörét fiára kellett átruháznia,¹⁷⁴¹ aminek Batthyány Ádám apja tényleges visszavonulását követően, 1685 márciusában hivatalos kinevezéssel is birtokába került.¹⁷⁴²

A pompás serleg nem az egyetlen volt, ami a nagy király hagyatékából származó tárgynak gondolva, bekerült a családi kincstárba. Batthyány Ádám is megragadta a lehetőséget, amikor alkalma nyílt arra, hogy a tárház „Mátyás-ereklyéit” egy-egy darabbal gyarapítsa. Erre utal annak a drágaköves kardnak az eredetéről szóló bejegyzés, amelyet Mátyás kardjának mond a németújvári tárház 1684 augusztusában megkezdett leltára.¹⁷⁴³ Pontosabban maga Batthyány Ádám, aki „Az mit magunk szerzettünk” címmel látta el a kard említése körüli leltári tételeket. A megfogalmazásból ítélve nem kizárt, hogy erre akkor nyílt módja, amikor 1684-ben, az

¹⁷³⁸ BUZÁSI 2007, 127.

¹⁷³⁹ VARGA 2001, 502; PÁLFFY 2009, 334, valamint 340, VI. Függelék.

¹⁷⁴⁰ VARGA 2001, 500–501.

¹⁷⁴¹ THALY KÁLMÁN: Az 1683-iki táborozás történetéhez. A kétszázados évfordulat alkalmából hg. Esterházy Pál nádor kiadatlan kéziratai s levelezései nyomán. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. 11 (1883) 27/1. j. Leirat Esterházy Pál nádornak 1684. március 16.; újabban: VARGA 2001, 502–503.

¹⁷⁴² KOLTAI 2013b, 332.

¹⁷⁴³ A németújvári tárház inventáriuma, 1684. augusztus 11.: „Anno 1684 die 11. Augusti az Német Uyvári Tár Háznak inventárioma”. MTA BTK MI, Lvt., A-I-24/491–495A. sz., Iványi Béla gyűjtése, „Az mit magunk szerzettünk” megjelölés alatt (492. cédula): „Az előbb meghirt fegyveres hosszú almariumban Mátyás király köues kardgya merő ezüst hövelyü, kötés formán 1.” Ld. BALOGH 1966, 453.; BALOGH 1985, 34, 424.

inventálás előtt nem sokkal Buda alatt táborozott, ahová a vár felmentésére kivezényelt bandérium élén augusztus elején érkezett meg.¹⁷⁴⁴ Így a kard budai származása – ha nem is Mátyás kincstárából – legalább valamennyire hihetőnek tűnik.

IX. 7. A CSALÁDI MÍTOSZKÉPZÉS TÖRTÉNETI IGAZSÁGA ÉS BUKTATÓI

Hogy a serleget a Batthyányak Mátyásnak tulajdonították, abban benne van a kincstáraikat gyarapító főnemeselek Mátyás-tradíció iránti jól ismert fogékonysága ugyanúgy, mint annak a lehetőségnek a kiaknázása, hogy a tárgy egy kapitális méretű ivóedény, amely szinte kínálta, hogy történetét emlékezetes királyi ivásalkalmakhoz kössék. Nem tudjuk, hogy a családban mióta kapcsolták Mátyás személyéhez, ahogyan az is bizonytalan, mennyire hihették valós ténynek, hogy II. Lajos megörökölve a serleget, főpohárnokmesterének, Batthyány Ferencnek juttatta. Ha viszont így volt, akkor nem csak eredeti birtokosa, de a megadományozott személyében is tévedett a családi emlékezet, s ennek megfelelően a felirat is. Ugyanis ha a díszedény a 16. század második negyedében mint királyi ajándék valóban a pohárnokmesteri tisztséggel összefüggésben került a Batthyányakhoz (ilyesmire a század végéről van is példa a családban¹⁷⁴⁵), akkor az a kivitelező technika datáló szerepe miatt (1527)¹⁷⁴⁶ Ferenc pohárnokmester unokaöccsének, Batthyány Kristófnak az idejében történhetett, aki 1534 decemberétől töltötte be a főpohárnokmesteri tisztelet,¹⁷⁴⁷ eközben pedig 1537 januárja és decembere között fizetéssel járó tényleges pohárnokmesteri (*Mundschenk*) szolgálatot látott el az uralkodó körül.¹⁷⁴⁸ Ez a király azonban már nem II. Lajos, hanem I. Ferdinánd volt, viszont Batthyány Ferenc annakidején Kristóffal közösen kapta meg Németújvár várát¹⁷⁴⁹ – ebben a tekintetben tehát a pohár felirata legalább egybevág a családtörténeti tényekkel.

Hogy az egyre bizonytalanabbnak látszó összefüggések ellenére a családi emlékezet – okkal vagy anélkül – végül is miért Batthyány Ferencet tartotta a pohár

¹⁷⁴⁴ IVÁNYI 1943, 128–129.

¹⁷⁴⁵ Például az 1684. évi leltárban (ld. a korábbi jegyzetek egyikében) a Mátyás-poharat követő tárgyról készült bejegyzést (495. cédula): „Egy kristál pohár kit ő fölsége az soprony országh gyűlésekor a bortöltésért adott”. Az alkalom, amelyre a leltár utal, Eleonóra Magdolna magyar királynénak, I. Lipót harmadik feleségének a soproni országgyűlés alkalmával megtartott koronázási lakomája volt, 1681. december 9-én. Távollévő apja, Batthyány Kristóf pohárnokmester helyett ekkor II. Ádám látta el a pohárnokmesteri feladatot a királyné mellett, PÁLFFY 2004a 1090.

¹⁷⁴⁶ A nódusz fonalas díszére 1527-ben Muranóban benyújtott szabadalmi kérelemről: *Kat. Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 368, 9.27. kat. szám (KISS ETELE)

¹⁷⁴⁷ FALLENBÜCHL 1988, 91.; KOLTAI 2012, 44, 517, valamint: OSzKK Fol. Lat. 4607/I. Genealogia familiarum Hungaricarum, Genealogia familiae Batthyanianae, fol. 25.

¹⁷⁴⁸ KOLTAI 2002, 3; szolgálatának pontosabb adataival és dátumával: FAZEKAS 2016, 156.

¹⁷⁴⁹ ZIMÁNYI 1968, 14–15.; 1524. június 30-án kelt diplomájával II. Lajos tekintetbe véve szolgálatait, Batthyány Ferencnek és unokaöccsének, Batthyány II. Boldizsár fiának, Kristófnak adományozza Németújvár várát Vas megyei tartozékaival együtt: MNL OL, DL 101593, a fehérvári konvent 1525-ös átírásában, az adományozott helységek felsorolásával. A vár korábban Újlaki Lőrincé volt, de annak halálával a koronára szállt.

megszerzőjének, arra több magyarázat is lehet. Elsősorban azért, mert Mátyástól – és Budáról – való feltételezett eredete csakis ezzel a származástörténettel volt elképzelhető. Mohács után az önálló magyar királyi udvar megszűnt, II. Lajos és Mária királyné budai udvarának nem volt folytatása. I. Ferdinánd megválasztásával Bécsben jött létre a monarchia közös udvartartása, ettől kezdve a magyar királyi udvar főméltósági posztjai az ausztriai székvároshoz kötődve, formális tisztségekké váltak,¹⁷⁵⁰ így ennek betöltői pusztán a pozsonyi vagy később a soproni magyar koronázások alkalmával – a pohárnokmesterek például a koronázási lakomák idején –, esetleg országgyűléseken láthatták el tisztüket.¹⁷⁵¹ Batthyány Ferenc volt tehát az utolsó, aki még Budán, Mátyás egykori udvarában – az érzékletesség kedvéért némileg sarkítva –, az ő idejéből visszamaradt tárgyakkal berendezett palotában látta el hivatalát. A legitimitációt biztosító kontinuitás önmagáért beszél. S Ferenc pohárnokmester esetében ráadásul nem is akármilyen hivatalokról és udvari karrierről van szó. Királyi kamarásként már II. Ulászló idején az udvar befolyásos tagja,¹⁷⁵² s különösen azzá lett II. Lajos uralkodása alatt. 1517-ben már Lajos király mondja őt kamarásának (*cubicularius noster*),¹⁷⁵³ ugyanekkor lesz főpohárnokmester, ami a bárók sorába emelte,¹⁷⁵⁴ majd az uralkodó 1520-ban az egri püspökség kormányzójává (*gubernator agriensis*) nevezi ki.¹⁷⁵⁵ Udvari helyzete szempontjából fontos mozzanat, hogy háztulajdonos lesz Budán, a király ugyanis 1521 tavaszán neki adományozza a város alatt azt a két telekkel bíró házat, amely korábban Ippolito d’Este egri püspöké volt.¹⁷⁵⁶ Nemcsak hivatalai kötötték az udvarhoz, de onnan is nősült: felesége 1524 januárjától Swetkovitsch Katalin, Mária királyné udvarhölgye,¹⁷⁵⁷ akit férjhezmenetele alkalmából a királyné a Veszprém

¹⁷⁵⁰ PÁLFFY 2010, 105–116.

¹⁷⁵¹ PÁLFFY GÉZA: Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal. Korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítás-katalógus*. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest 2005, 28–31. Megjegyzendő, hogy a pohárnokmesterek a felsorolt országos események, esetleg uralkodói esküvők alkalmával kaphattak tisztükkel együttjáró ajándék gyanánt kupát, serleget vagy éppenséggel poharat, ahogyan Batthyány I. Ádám is az 1681. évi soproni koronázási lakomához kapcsolódóan, ld. erre az 1684. évi leltárban említett, királynéi koronázás alkalmával kapott üvegpohárra vonatkozóan a fentebbi jegyzetek egyikében írottakat.

¹⁷⁵² Batthyány Ferencet 1514-ben királyi kamarásnak mondja KOLTAI 2002, 285; KOLTAI 2012, 37. Az általam talált legelső forrás, amely ebben a minőségében említi 1515-ből: MNL OL, DL 101480, itt II. Ulászló Varasd megyei és más szlavóniai birtokokat adományoz neki és apjának, Batthyány Boldizsárnak. A királyi kamarásokról („*Cubicularius*”) mint az udvari nemesség legbefolyásosabb tagjairól KUBINYI 2005, 23.; valamint KUBINYI 1990, 66–69.

¹⁷⁵³ MNL OL, DL 34454; FAZEKAS 2016, 140.

¹⁷⁵⁴ Vö.: KUBINYI 1990, 70.; valamint KUBINYI 1984, 266.; KUBINYI 2005, 16.

¹⁷⁵⁵ 1520–1521 között volt az egri püspökség kormányzója: MNL OL, DL 104404; kinevezése éve: KOLTAI 2002, 285; FAZEKAS 2016, 141.

¹⁷⁵⁶ II. Lajos 1521. április 6-án kelt adománylevelének másolata: MNL OL, DL 106815. KOLTAI 2012, 40.

¹⁷⁵⁷ Mária királyné 1523. november 1-jén kelt levelében értesíti Várdai Ferenc erdélyi püspököt, hogy Katalin nevű udvarhölgyét Batthyány Ferenc pohárnokmesterhez adja, és egyben meghívja lakodalmukra a püspököt: MNL OL, DL 82620; valamint KUBINYI ANDRÁS: *Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526*. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és*

megyei vázsonyi várral ajándékoz meg.¹⁷⁵⁸ Batthyány Pozsony és Vas vármegyék főispánja, 1525-től pedig, az előbbiekkal részben egyidejűleg, horvát-szlavón és dalmát bán.¹⁷⁵⁹ A családi presztízs szempontjából nem mellékes, hogy részt vett a mohácsi csatában, amit sikerült túlélnie, majd pedig az, hogy kitarzott a Habsburgok, azaz Ferdinánd hűségén, 1527-ben a rohonc-szalónaki uradalom megszerzését eredményezte számára.¹⁷⁶⁰

Az üvegserleg eredetének 17. században kezdődött „rekonstrukciója” mindazonáltal nem ért véget. A feladat, hogy kibogozzuk a történeti és tárgyi valóság jól egybecsomózott szárait, még a továbbiakban is adhat fel kérdéseket.¹⁷⁶¹ Lehet, hogy soha nem tudjuk meg a pohár pontos származástörténetét, de abban biztosak lehetünk, hogy egykori tulajdonosától függetlenül a Mátyás-kultusz egyik legismertebb magyarországi darabjaként a Batthyányak karrierjének felívelését, a politikai elit tagjává váló elődök érdemeit testesítette meg.

A Mátyás-tradícióhoz köthető alkotásokból a század végére érve mindenesetre egy általánosabb tanulság is kiolvasható, s épp a magyar főnemesség hagyományközpontú reprezentációs gesztusaira is érvényes hatással: a Mátyás-kultusz múltidéző és emlékezet fenntartó szerepében, tartalmának értelmezésében és jelentésének állandóságában bekövetkezett változás. Hogy miközben a nosztalgia a rendet és az egységet megerősítő reneszánsz uralkodó iránt nem hagyott alább, az oszmán uralom felszámolását követően áttevődtek a hangsúlyok: a Mátyás-kori állam már nem a hadifölény, az ellenségen aratott győzelmek tekintetében magasodott követésre méltóvá, hanem a szilárd államberendezés és az erőskezű kormányzás remélt megvalósulásában. A hazai politika századvégi szereplői által megrendelt művekben így azok a vágyak fogalmazódtak meg, amelyek Mátyás erős államának történelmi példájával és a nemzeti királyság eszményével kapcsolatban a kor emberében is éltek.

udvara 1521–1531. Kiállításkatalógus. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest 2005, 15; KOLTAI 2012, 40; FAZEKAS 2016, 141.

¹⁷⁵⁸ Mária királyné 1524. május 26-ai oklevele, amelyben udvarhölgyének adományozza a Veszprém megyei vázsonyi várat tartozékaival együtt: MNL OL, DL 101583.

¹⁷⁵⁹ 1525–1527 között Pozsony, 1527–1534 között, pedig Vas vármegye főispánjaként tünteti fel FALLENBÜCHL 1994, 92, 107. Báni kinevezésére KOLTAI 2012, 37; FAZEKAS 2016, 141.

¹⁷⁶⁰ Batthyány Ferenc életéről és pályájáról újabban megjelent összefoglalás, illetve bécsi udvari karrierjéről adatgazdag áttekintés: KOLTAI 2012, 37–48; FAZEKAS 2016; horvát-szlavón bánként a levelezéyletettebb területen végzett határvédelmi szerepéről PÁLFFY 2009, 324–325.

¹⁷⁶¹ Ehhez alapot ad a pohár aktuálisan (2020 decemberében) megkezdett restaurátori vizsgálata, s talán művészettörténeti közelítésben folytatódó technikatörténeti feltárása.

FORRÁSOK
I–XXI.

I.

Johanneshof (Lorettom) 1653. október 10.

Carlo Martino Carlone Nádasdy Ferenctől kapott megbízásának másolata a lorettói kolostor megépítéséről.

MNL OL E 151 33. dob. Fasc. F, 246. Nr. 4.

„Heünt zuentgesezten dato, ist zwischen dem hoch vnnndt wohlgebohrnen Graffen Vnnndt Herren, Herrn Graffen Franz(en) Vonn Nadast etc. etc. Erbrgaf(en) zue Fogaraß (Titl:) an einem[,] Dan den Herrn Carlo Marthin Carlon, Baumaistern in wien[,] anderten Thails[,] folgender Bau Contract abgeredt vnnndt Beschlossen worden, wie zue Vernemben Hernach volgt. Erstlichen dingen ihro hochgräff(liche) gnaden mit ernennten Pawmaister, daß selbig(er) ein Closter für die Herrn P(atres): Seruiten, auf den formb, wie deß Herrn Philibertj abriß vnnndt Model außweiset auf bawe. Vnnndt Erst(lich) oder Anfänglich, die Grundt fest, sambt den(en) Khellern auf zweyßen seiten außgraben Lasse, die Kloster auf gedachten zweyßen seiten Gwelbe, die gewelber beschütte. den Ersten gaden Vber die Kheller, alß Nemblichen daß Closter, wie berührter Philibertischer Abriß mit lit: A: H. Erweiset, mit starckhen Vnnndt gueten Gewelben duch vnnndt durch versehe, wie auch den Anndern Gaden darauff biß auff daß Tach, sauber aufrichte, vnnndt öffter gedachten abriß in allen nach lebe, da[s]z Closter aller orthen, wo eß die noth erfordert, Pflastere, die wag(en) Schupffen, Abtrith, Stallungen vnnndt zwey zimer darneben Fleißig auff, unndt beede Maueren Sub lit: C. vnnndt D. vmbführe absonderlich[,] aber daß gebaw sambt auß buzen also in allen Richt, wie eß einem Ehrlichen Baumaister wohl Annstehet vnnndt gebühren will, auch genueg sambe Maurer Vnnndt tagwerckher zur beschleunigung dißeß werckes halte, welchen alle(n) in einen alß andern nachzuekhommen. Verspricht Herr Carlon bey seinen ehre, wahren worthen, trawen Vnnndt Glauben, mit diße(m) außdrucklichen zuesaz, da ihr hochgräfl(iche) gnaden an khunfftig(es) gebew, den geringsten Mengel oder Schaden Spiereten, sie selbigen durch Bau Verstenndige Schätzen Lassen solle(n), welchen er paumaißter, bey verpfendung alleß deß seinigen guett zumachen Vnnndt Zuerstatten, sich hiermit obligiern thuet. Herentwegen Versprechen, vnnndt Geben offter Gedacht ihr hochgräfl(iche) gnad(en) mehr wid(er)holten H(ern) Carlon zue diesen völligen Gebew alle Materialien vnnndt Instrumenta für die arbeith aber völlig vnnndt yber hautb in bahren gelt benenthichen Fünff Thaußent gulden [a készpénz mellett kapott termézetbeni juttatások felsorolása] / Auch so offt Heer Carlon hier sein wiert, daß er die khost Alle mahl mit denen Pat[res] Seruiten in den Closter, in gleichen alle Zeit eine Freye Fuhr wider nach wien habe. Hingegen hat sich Herr Carlon absonderlich eingelassen, an dem vorgedachten 5000 fl. d[as]z teile an victualien solcher weiß zue Übernemben daß öffter gedacht ihr Hochgräfl(iche) g(naden) ihme selbige, wie sie sonst ordinarie vnnndt Marckht Khönfftig gehen worden neben der Lifferung auch folgen laßen [...] Actum St. Johannes Hoff 10. 8bris 1653isten Jahrs.“ / [Külzetén:] „1653 Contract mit Herrn Carlon wegen des Neu(en) Klosters in Loretho in Copia. Nr. 4 Fasc. F.“

II.

Loretto, 1655. november 17., valamint 1656. január 20.

Giovanni Pietro Passarino festő elismervénye az Esterházy Pál lorettoi kápolnának kifestéséért kapott, két részletben felvett honoráriumról.

MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 1, fol. 3.

„1655 d(ie) 17 Novembre In Loreta. Confeso Io Goan pietro passarino di Auere Receputo fiorini Cento uinti Cinque dicho 125 per Mane del molto Reuer(endissim)o: padre Sebastiano Maria Frelich Achonto delle Capelle dipinte per Ill(ustrissim)o: Sig(nore): Conte Eesterasi [!] et per fede. Io Goan pietro passarino Afermo Come Sopra”.

[Alatta:] „Di Piu Receputo per mane di Reu(eren)d(issim)o: padre priore Adi 20 Genaro fiorini uinti Cinque che fanno In tuto Il mio acceputo Con li Sopra nominati Cento uinticinque fiorini Cento Cinquanta dicho 150 fl. Io Goan Pietro passarino Afermo Come sopra”

III.

Sárvár, 1657. február 22.

Gróf Nádasdy Ferenc részletes megbízása *Andrea Bertinalli* stukkátornak arról, hogy milyen mennyezeti stukkókkal lássa el a sárvári vár központi lépcsőjét, valamint két szárnyának lakosztályait.

MNL OL E 554, 85. d. Nr. 1662., 3538.

„Seündt Däto den 22 Februarÿ 1657 Verdingen Ihr Grafl: Exell: Herr Herr Franz Graff von Nadasd [etc.] dem Andreae Berdinalli Stokator beÿ hirischen Scharwarischen Schloß. Erstlichen vnden Von der Hautb stieg(en,) so vnter dem thor Hinauf geth, auf die recht handt[,] anzu fangen, die zweÿ Stök biß zum alten Schloß, darinen dreÿ Röhr Pödten mit solcher Arbeith wie Albereith Einer angefangen. So auch an den dreÿ Zimmern angelegenes viertes Gewölbe welches mit Quadratur gesimbst vnd Schilten auf gedrukten Mödln[,] wie auch in dennen Eken, von freÿer Handt geziert werden müeß. Darauf neben den andern Hautb stiegen Ein Kleines Zimmer[,] so albereith Meisten theils von lauter freÿer handtarbeith ein Werkh vnd Machen ist, völlig zu uerfertigen[,] Auch in eben denselben Zimmer obern Camin ein Saubers Gestell von freÿer Handt Mit vnserm vnd vnserm frauen Gemahlin Wappen zu machen. Hierauff ein groses gewölb mit Gedrukten Mödln Quadratur Chartelln vnd in den Ekhen von freÿer Handt arbeith Bildern[,] Welchen daß andere Grosse gewölb So amb Endt der obgenand[t]en zweÿ Stök ist, mit gleicher Handt arbeith vnd figuren[,] doch Andere furmb vnd Manier[,] gleich werden Mueß, die darzwisch[en] gelegene vier Kleine Gewölben aber sollen mit Quadratur vnd Chartelln gedrukten Mödln Sauber ausgemacht werden, vnd diß alles solle Er schön vnd Zierlich Nach seinen besten Wissen vnd Könen, Anderen zu lob ver fertigen. / Vohr Solche Arbeith aber solle Ihme in geldt fúnff hundert vnd funffzig gulden Rein(isch) sambt Einen leit kauff [utána kihúzva „an wein oder getraidt gegeben”] werden[,] Alß Nemblich, Zwaÿ [...] Schwein, und ainen halben Mudt geträÿdt, Ein Hirsch Hautt / Täglichen seine ordinari spaißen, auf ihme vndt ßaine laithe fúnff Pind Wain, und ieden der tage dreÿ Zipolten in brodt etc. etc. etc. / Worüber Ihme diser Spanzetl vnder Hoch gedachten Ihrer Gräfl(ichen) Excell(en)is auß fertigung ist Erthailt worden[,] Actum Saruar Die et Anno vt supra /

Graff f(ranz) von Nadasd" [Az aláírás mellett vörös ceruzával vsz. 19. századi téves olvasat: „Cristoph v. Nadasd"] [Papírfelzetes pecsét]

[A lap alján:] „Hierauf empfang(en) fl. 60 / Ao 1657 den 9. April hat er abermohl empfangen hundert gulden r(henisch) [alatta kihúzza: „den 12 April 1657 funfzig gulden r.“] / Den 10 Julli Empfang Er 15 fl. / Den 25 7ber 1657 [az évszám beszúrva] empfang er 25 fl. / den 14 Nouembris 1657 empfang er 30 fl. / den 29 Decembris 1657 empfang er 50 fl. r(henisch) / den 22 Decemb(ris) 1660 Abgerent so er auf d(a)z Hauß zu Loreto schuldig fl. 30 / [1]662 d(en) 24 April beÿ d(en) Lor(etto) Kirch ihme postiert vnd obratt(en) [abraiten] laßen, so seine laith verzehrt 58 fl. r(henisch) / [1]662 denn Leztenn Xber [Dezember] vonn [...] Salo [...] Randtschreiber Empfang(en) 1 Shwein / Item vonn dem Castener Lauth Commission Khorn 15 Mezen"

IV.

Keresztúr, 1659. augusztus 11.

Gróf Nádasdy Ferenc megbízza *Andrea Bertinalli* stukkátort a keresztúri kerti palota termeinek stukkódíszítésével.

MNL OL, P 507, 1222 cs. 18. sz. fol. 1r–v.

„An heut den 11 Augusti 1659, ist zwischen ihro Excellence dem hoch- vnd wollgebohrnen Herren Herren Franz Graffen von Nadaßd etc. einer [seits], dan [!] Andreae Bertinelli Stuccatoren, anderer seits nachfolgender Bedingg auffgerichtet word(en). Nemblichen. / Er Andrea soll zu Kreitz in dem Newen gebäw zwölff zimmer, daß ist 6. vnten vnd 6. oben, inwendig mit sauberer, guter, dauerhaftiger von freÿerhandt mit Bilderen vnd Figuren, die Spatia aber für die Mahlereÿ mit schönen rahmen, gezielter staccatur [!] auffs erst forniren, die darzu gehörende Leuth auf seine eigene vnkosten bestellen vnd außhalten. / Derentgegen haben hochgedachte Excellence ihme Andreae für einen billigen Lohn 500 fl. zweÿ schwein vnd ein halbes Mudt Treidt, und so öffter Er in persohn dem werck beÿwohnen wirdt, dreÿ halber wein vnd 3. cipolen weißbrodt täglich geben zulaßen. Auch die zum werck nöthige Materialien, vnd Fuhren versprochen vnd zuegesagt. Actum Creitz vt supra. / Graff F. von Nadasd"

[A lap alján:] „den 8 Maÿ beÿ Carl Reich passirt 10 fl 30 K(reuzer) / an tog (!) Michels [1]659 obermol passirt beÿ Carl Reich 50 fl, – / d(en) 7 Jenner [1]660. beÿ dem Carl Reich obermol Vbernomben auf diße spanzedl 40 flr / A(nno) [1]662 Denn 5. Jullÿ Empfinge er vann [!] mier wegen des Leutgeb(ens) Carl Reich bar fl. 32 / [1663] Denn [áthúzza: Lezten] Erst(en) Junÿ ist völlig zusamb gerechnet worden, vnnndt habe er inbaar, brodt, Wein vnnndt fleisch Emp(fangen) fl 108 d(enar) 23 ½ / 1663 von den Ersten Junÿ bieß lezten 10bris Anni curentis Ihme geben Lauth Robisch Brodt 1541 baar iedes Par Pr(o) 3 d(enar) gerechnet bringt flr. 46 vnd d(enar) 23."

V.

Seibersdorf, 1660. március 3.

Gróf Nádasdy Ferenc *Anton Riebler*nek szóló megbízása a lorettomi Szent Erzsébet-kápolna újbóli megépítésére, feltehetően sírkápolna céljára. Lásd még FORRÁSOK VI.

MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 5, fol. 3r.

„Heut Dato den 3 Marty 1660. Ist von Ihro hochgräfl. Excell. Herrn Herrn Franz Graffen von Nadasd (Titl:) mit Maister Anthoni Riebler volgender Gestaltd gedungen und geschlossen worden, Nemblich das er die Ellisabetha Capeln von Grundt auf erpauen mit gesimbsen, gewelben, Plastern Puzen, in Summa nichts davon außgenohmben, treulich, und fleisig, dem Abris gemeß, und ohne allen abgang, Guet, und bestendig ihme zu lob und Ruhm verferdige. / Herentgegen wird Ihme Anthoni, von Jeder Claffter Mau(e)r zu zahlen versprochen ain gulden. 30 kr. Eben fohls auch von dem gesimbsen, so [kihúzva „mall messen“ helyette margón:] handtwerchs gebrauch gemessen werden. Item was gewölben, von jeder Claffter ain gulden 30 kr. Zur Pflastern von jed[em] Claffter 12 Kreizer geuolgt und versprochen wirdt. Zu vr kundt Dessen ist Ihme diser Span[zettel] vnder Ihro Excell Ferdigung zu handten gelassen worden. / Seuberstorff die & Anno ut Supra /Graff von Nadasd mp“ [Papírfelzetes pecsét].

VI.

Hely és év nélkül [1660]

Az előbbi dokumentumhoz tartozó, aláírás nélküli költségterv. Lásd még FORRÁSOK V. MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 16, fol. 27r–v.

„ÿberschlag. / Waß zur Elisabetha Kapelen zu Mariæ Loretha in Vngarn zur aufferbawung beÿ der selbig(en) von nöthen wie volgt / Erstl(ichen) lauth abriß solcher Kapelen in die führung von der Claffter zugraben vnd zubrech(en), seÿnt 84 Claffter ad pr(o) 1 fl zusammen – 84 (fl) / Die grufften vnd(er) d(er) Kapelen, die hauptmeür [=mauer], welche in der tückh [dicke] 4 schuech ist seÿnt 388 schuech, ad pr(o) 1 fl: zusammen – 388 (fl) / Item die Grufft Kapeln daß Gewölb erstreckht sich 35 Claffter ad pr(o) 1 fl 30 xr. zusammen – 52 (fl) 30 (kr) / Item daß pflaster erstreckht sich 35 Claffter von solcher ad pr(o) 24 xr macht – 14 (fl) / Item die ÿberigen [übrigen] tükhe meür [dicke der Mauer] der Grufft lüher [lüther?], ertrag(en) – 20 (fl) / Item ober der Grufften, zur Kapelen die haubt meÿr [Mauern], ertrag(en) in der höche 6 Claffter hoch, vnd 3 schueh dickh, ad pr(o) 1 fl zusam(m)en – 378 (fl) / Item außwendig vnd inwendig die pfeiller und g(e)simbsen auß zuleg(en) vnd zu uer ferttig(ung) bring(en) – 50 (fl) / Die obere Kapeln zugewölben, seÿnt 42 Clafter ad pr(o) 1 fl 30 xr – 63 (fl) / Item von derselbig(en) zupflasßtern dauon – 12 (fl) / Item die stieg(en) zumach(en), und die thürn durch zubrech(en) – 20 (fl) / Suma in allem [nincs megadva] / Zue auferbauung seint vonnöt(en) 60 Clafter stein, 12 tausent ziegl / 10 Muth kalch, zu den obern theil seint / vonnöth(en) 70 Claffter stein / 12 tausent ziegl / 15 muth Kalch / 200 bankh lädt(en) [Latten?] 2000 Nögl auch 5 el(len?) 4 stängliche Eisen / Item 100 Stäm holz alß baum ungeföhr zum grißt.“ [Külzetén:] „ÿberschlag der Kappeln beÿ St: Elisabeth, zu Laurethae un Ung(arn) beetr(effend) / Nihil continet nisi Expensas faciendas in Structura Capella et Ambient(us).“

VII.

Sárvár, 1663. április 15.

Gróf Nádasdy Ferenc megbízása *Pietro Orsolino* kőművesmesternek a sárvári várban épület (tárház) megépítésére és egyéb munkákra az istállóban, valamint a kastélyon. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 231, Konv. 1670. Oktober, fol. 355r–v.

„Heut zu Endt gesezten dato ist von Ihro Hochgräffl. Excel. Herrn Herrn Frantz Graffen von Nadasd (Titul) dem M(eister) Peter Orsolino Maurern Meister zu Luckenhauß des Gebew in Schloß Sarvar volgend(er) gestalt(en) angedung(en) worden alß Volgt: Erstlich sollte Er gemeldtes gebaw lauth dem Abriß Waß solcher vermag und außweist, an alle stell, sauber gut und bestendig mit zweymal(igen) gewölb(en), Pflasten geseibsen [Gesimbsen?], Puzen und waß Maurer Arbeit ist, wie es nahm(en) haben od(er) genennet worden mag[,] nichts davon außgenomm(en) ohne einzig abgang ihme zu Lob und Ehr verfertig(en) solle, zu welchem ihme alle Baumaterialien, wie auch gefangene, mit hau(en) und [...] so viel zur Arbeith Vonnöthen, beÿgeschaffet werden. Herentgeg(en) wird ihme vor seine mühwaltung zu zahlen versproch(en) Par gelt Viertausend gulden, Ein Mutt Khorn, zum leykauff Kuh zu einem ganz(en) Kleid wie auch ein Roß futter, und ein Jahr Vier fuhren damit Er auff und nieder zu den gebauen fahren kan. Item tägl(ich) zweÿ Achtring [?] wein dreÿ Par Zipolten, und Zwey lb [pfund] Fleisch ohne de(m) fastag. Wann Er aber selbst nit bey der Arbeith, solle wein, brod und fleisch, jed(es mal) nur de[r] halbe theil sein(em) Palier gegeben werd[en]. Anderten ist Er Meister Peter an dem Verfertigten gebeü den abgang, als Puzen gesimbs zu machen aber d(en) Roß Stall zu Pflasten, und waß sonst vor flick Arbeith auff dem Ziegl dach, also sonst in Schloß under deßen Vorfallet zu verrichten schuldig. Herentgeg(en) wird ihme von solche Arbeith wie in Vorstehend(en) Punct(en) gemeldt Hundert und Zwanzig guld(en) zu zahl(en) Versproch(en). Drittens ist Er Maist(er) Peter sambt seine Leute(n) wein und brodt auß dem Schloß auff Rabisch zu nehmb(en) schuld(en)[,] welches ihme in de[m] wehrt, wie es in Marck auff unser(en) Schenck Hauß gefel abgereth(en) wird, und waß Er je dez mahl darauff empfanget, solte ordentlich hier unter geschrieben werden. Zu Vrkund deß(en) ist ihme dieser Spanziedl geferdigter zu Hand(en) gelaß(en), umb will(en) zwey gleichlautende Exemplaria aufgerichtet, und Vnterschrieben gegen einand(er) außgewechselt worden. Actu(m) Schloß Sarvar den 15. Apr(ilis) 1663. Graff Franz v Nadasd“

VIII.

Keresztúr, 1664. február 10.

Nádasdy Ferenc *Peter Grünberger* soproni városi festőnek szóló megrendelése a soproni jezsuita nemesi konviktus egyik helyiségének (refektóriumának) díszítésére. Lásd még FORRÁSOK XVII.

ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 420, 1675, novemberi csomó, fol. 173r–v.

„Hoütt [!] zu Endtgeseztem dato ist dem Petro Grienberger, Mahlern, die Convent Stuben in Oedenburg zu mahlen volgender gestalt angedungen worden: Nemblichen, daß Er solche auf Stokator Manier, die Kleinen felder ober mit Landtschafften, vndt die Müttern großen Sechs Stukh von Öelfarben mit figuren, wie es die Herren Patres begehren werden, mahlen sollen. Zu welchem Gemähl Er alle nothwendige materialien, alß farben, öl, Leinwath, Ramben, schrauben [Schrauben], vndt Leimb selbsten von seinen aigenen Vncosten beÿzuschaffen schuldig, welches alles sauber, guett, vndt beständig sein solle. Herentgegen wirdt Ihme vor alles, vndt iedes Ain hundert, undt fünff guldten zuzahlen verprochen. Zu Vhrkhundt ist Ihme dieser Spanzöttl vnterschreibener zu handten gelassen worden. / Creuz den 10. febr(uarii) Ao 1664. Graff F: von Nadasd.“ / [Hátoldalán:] „Spanzöttl. 105 fl. betr(effend). A.“

IX.

Bécs, 1665. június 16., valamint 1665. szeptember 17.

Tobias Pock két elismervénye a mariazelli Nádasdy-kápolna oltárképének elkészítéséért kapott, két részletben felvett honoráriumról.

a.)

ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251, Konv. 1675. április, fol. 211r-v

„Daß ich zu Entß Vnterschribner, wegen deß Bildß in die Capelle zu Maria Zell gehörig von Ihro Excell(enz) dem Hoch vndt wolgebohrnen Herrn Herrn Franz graffen von Nadast (titul) über die vorhero empfangene 100 fl wied(er)umb zway hundert gulden baar vndt richtig empfangen bezeügt mein hierundtergeselte Handt vndterschriff vndt Pettschafftß fertigung [.] Wien den 16 Juny 1665 / Tobias Pockh Maller mp (gyűrűspecset) / [Hátoldalán:] „Pok nevö kep / Iro qetanciaia [!] Celi / otar [!] kep vegiet 300 fl /Nr 165 / B“

b.)

ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 251, Konv. 1675. április, fol. 210r-v

„Hierauf bekhenne ich Endts Vnd(er)schribner daß ich von Ih(ro) Excel(lenz) Herrn Herrn Graffen Neudästy [beszúrva: etc.] alß dere(n) bediendt(en) Herr(n) Andreas Hafner [Hofner?] Empfangen habe[,] Nembliche(n) Ain Hundert gulden wegen der Mallerey in den Capelle(n) nacher Maria Zel gehörig. / Actum Wien den 17 Sebtember 1665 /Tobiaß Pockh / Maller mp / (gyűrűspecset) / [Hátoldalán:] „Pok kep Iro / qetanciaia [!] 100 fl / Czeli Kép véget / C / Nr 164“

X.

Seibersdorf, 1667. december 18.

Megállapodás Draskovich Miklós és Martin Bernardovich között arról, hogy Draskovich megkapja Bernardovich lorettói templomban lévő kápolnájának tulajdonjogát és megtéríti addigi kiadásait.

MNL OL E 151 33. dob. Fasc. K, 251, Nr. 2. fol. 5r, 6v.

„Wür Graff Nikolauß Drasskowitzh Erkhennen hiemit, daß unß der Edle unndt Gestreng Herr Martin Bernardowitch sein Kappellen zu Maria Lauretae in Hungarn zu khom(m)en hat laßen, unndt wür denselben die biß dato darauff auß gegebene unkosten, alß nehlich vor die Mahlerey in der Kappellen Fünff und Sibenzig Gulden, vor die Mahlerey an den Altar Hundert Gulden, unndt vor die Stukatur Zwey hundert Gulden, laut seines eigenes Scheinß föllig erleget haben. Versprechen darneben, daß wan obgemelter Herr Bernardowitsh hinfiro [hierfür?] solte mit glaubwürdigen zeigen beweisen, daß er mehrerß unkosten auff obgemelte Kapellen angewendet hat, werden wür denselben alle, ohne einzigen mangel erstatten unndt guetmachen. Urkhundt deßen haben wür diese attestation erfolgen laßen. Actum Schloß Saibersdorff den 18 decembr. A(nn)o 1667. / Graff Nikolaus Draskowitsch mp“

XI.

Sárovár, 1668. január 17.

Nádasdy Ferenc megállapodása *Pietro Orsolino* építőmesterrel Sárovár mezőváros templomának átépítéséről.

ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 231, Konv. 1670. Oktober, fol 356r.

„Heut zu end gesezten dato wird mit Meister Peter Orsolino Mauer Meister weg(en) d(er) Kirchen in Marck Sarvar Volgend(en) gestalt(en) gedung(en). Nemblich daß Er in selbig(en) Kirch(en) das gewolb Erstlichen abtrage, daß der wederumb auf dies(en) Form, od(er) Manier wie Es jezund ist, von new(en) Sauber gut und bestendig von Boden gewolbe und mache. Worzu ihn all bau Materialien verschaffet werden. Herentgeg(en) wird vor alle und jede Arbeit ihm zu zahlen Versproch(en) in gelt drey Hundert guld(en). Zu Vrkundt ist ihm dieser Spanzettl gegeben(en) worden. Sarvar 17 Jan(uar) 1668. Graff Franz v Nadasd“

XII.

Hely nélkül [Lorettom], 1668. szeptember 10.

Gabriel Pichler bécsi festő elismervénye a lorettói Fájdalmas Szűzanya-kápolna freskóinak elkészítéséért felvett honoráriumról.

MNL OL E 151 33. dob., Fasc. K, 251. Nr. 3, fol. 7r-v:

„Ich Enten [Enden] Unterschribener bekenne hie mit das ich vohn Ihro Hoch Wirden dem Herren Pater Prior herren Serfiten [Serviten] deß Heiligen Gotes Haus Maria Loreto [kihúzva: ihn] dýe siben smertz Unser liben Frauen Kabellen gemalt[,] vnt ihn paren gelt 35 fl Embfangen hab das bekent mein hir Vnters[r]ibene Hantsrift vnt bezahlt den 10. Setember [!] 1668. Gabriel Piller Maller ihn Wienn“

XIII.

Hely nélkül [Lorettom], 1668. december 31.

Andrea Bertinalli stukkátor elismervénye a lorettói Fájdalmas Szűzanya-kápolnába készült stukkók elkészítéséért felvett honoráriumról.

MNL OL E 151 34. dob., Fasc. R, 258. Nr. 5, fol. 15.

„Hiemit Bekenne Ich Johann Andreas Werdtinall daß ich von Ihr Hochwehrten Herrn P(ater). brior [Prior] von disser Neuen Kabellen mit 60. Guldten bezalt binn. Bezeigt Mein Eigne Handtschrift vnndt Pedtschafft Anno 1668. den 31 decembr(is). Giou [Giouanni] Andrea Berdinall mp Stucator: Confeso Come Soppra [olvashatatlan].“

XIV.

Pottendorf, 1669. október 9.

Másolat *Matthias Mayr* lorettomi szobrász gróf Nádasdy Ferenctől kapott megbízásáról, a lorettomi Rózsafüzér-kápolna stációinak elkészítésére vonatkozóan. Lásd még FORRÁSOK XVIII.

ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 339r–v.

„An Heuth Endts Gesezten Dato Haben IHro Graff(en) Exc(ellent) H: H: Franz Graff von Nadasd (Titl:) dem Matthias Mäyr Bildthauer zu Loretha folgende Bildthauer arbeith in Stain angedung(en) alß Nemblich. / Sollt Erstgemelter Matthiaß Mäyr Fünff Zehen Seullen lauth von IHro Hochgrafl(ichen) gegeben abriß mit hernach beschribene(n) auff iede seul gehörigen Statuen die Fünff Zehen geheimnuß des H(eiligen): Roßen Kranz betr(effend) machen vnd verfertigen, zu dissen alle vnd iede materialien verschaffen zu iede Seullen ain Rothes gätter von holz vmb vnd vmb machen vnd Öl trenckhen lassen vnd versezen / Die Erste Säulen solle haben, vnd Annunciatio sein[,] Vnser liebe Frau(en) mit ein Engl vnd dem H(eiligen): Geist / Die andere Visitatio mit 2. Statuen Vnser liebe Frau(en) vnd H: Elisabeth / Die Dritte die geburth mit 3. Statuen den Heiligen Simone mit dem Jesulo / [itt a negyedik stáció kimaradt, nyilván a másoló téves átírásából adódóan] / Die Fünffte Disputatio Vnder den Doctorn. 4 Doctores vnd Jesulo / Die Sechste das gebett in garten. 2. Statuen Gott vnd den Engl / Die Siebende die Geislung. 3 Statuen / Die achte die Crönung. 3 Statuen / Die Neundte Creiz Tragung / Die Zehende Vnser Herr Gott am Creuz mit Maria vnd Johanne / Die ailffte die auferstehung / Die zwölffte die Himelfarth / Die Dreÿ Zehende die ankhonfft des Heyligen Geists / Die Vier Zehendt die Him(m)elfarth mit 2 Engl Vnser lieben Frau(en) / Die Fünff Zehendt Vnser lieben Frau(en) Cronung mit einem Engl / Wann Nun er Matthias diese besagte 15 Seullen sambt den gehörigen Statuen nach seinen besten Fleiß gemacht verfertigt vnd an ihr gehörige orth versezt verspreche(n) Ihme IHro Hochgrafl(icher) Excell(enz) in baaren gelt von ied(er) Seullen Funffzig Gulden zu bezahlen. So bringt in allen Siben Hundert vnd Funffzig Gulden. Geschehen / Pottendorff den 9. 8bris [1]669. / Graff v. Nadasd / Daran in Abschlag Empfangen 250 fl.“ / [Kívül:] „Spannzetl H(ans). Matthias Mayr Bildhauer in Loretha“. / [Hátoldalán:] „Exped. den 5ten July 1674 zum Hochlöbl. Khays. Hoff Cammer [...]“

XV.

Lorettom, 1671. október 16.

A lorettói szerviták szerződése *Balthasar Neumann* bécsújhelyi festővel a *Nádasdy Ferenc* megrendelése szerint elkezdett lorettói főoltár felületi kiképzésének (oltárarchitektúra és faragványok festése, aranyozása) befejezéséről.

ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 427, Karton Nr. 1116, fol. 198.

„An heundt dato den 16: octob(ris) deß Sechzehnhundert Ain vnd Siebenzigsten [1671] Jahrs, Ist wegen Fasßung deß Hochen Altars Zue Vnser Lieben Frauen Loretha, mit dem Kunstreichen Herrn Balthasar Neümann Burgerlichen Mallern, folgender Contract in Bey sein deß Ehrwürdig(en) in Gott Geistlichen Herrn Patris Prioris vnd anderer Geistlich(en) aldorth(en), abgeredt vnd Beschlossen worden. Alß Nemblichen solle er Herrn Neümann die Sechs Saillen [Saullen] Lapis Lazer Art mit gulden Adern Standthafft machen, alle Zierathen an ganzen Althar nichts außgenohmben mit gueden fein goldt Prauniert vergulden, die andere Archidectur aber alles waß gladt ist, von schwarz: vnd die darauf stehendte Neün Bilder gantz weißer Stain art marmorieren, die Bämb [Rämb? =Rahmen] vnd Zieraten aber an dißen Bildern wenigist dreÿ Finger Braith vergulden, dan auch der Tabernackhel den Althar ganz gleich verfertigen, in Summa den Althar vnd Tabernäckhel ihme Zue seinem Lob vnd ruemb dergestalt

sauber, bestendig, gericht vnd ohne einzigen Mangel fassen, wie es einem Ehrlichen Mann gebührt, vnd wohl anstehet. Dahingegen wirdt ihm Herr Neumann für solche gerecht vnd guethmachende Maller arbeits Vierhundert gulden paars gelt, fünfzehnen Mezen Korn, Zween Mezen Waiz, Zween Emer heueriger Wein vnd 4 Claffter Brenholz, welche er auf seinen vnkosten aber führen lassen muß, versprochen. Jedoch soll(en) ain hundert gulden zue einem pfandt so lang innen behalten werden, biß der Althar vnd Tabernackel für gueth genemb, vnd ohne Mangl erkent worden sein wirdt. Zue Vhrkhundt desßen, sein dißes Contracts 2: gleichlaudente aufgerichtet, vnd iedem thail einer verfertigter zuegestellt worden. Gescheh(en) in Khays(erlichen) Markht Loretha Die et Anno vt Supra." / [Külzetén:] „Copia. Mit dem Burgerlichen Maller von d(er) Neustatt Balthasar Neuman aufgerichten Contracts wegen fassung deß hohen Althars zu Loretha betr(effend).“

XVI.

Hely és év nélkül [1673. március]

Balthasar Neumann bécsújhelyi festő költségszámolója lorettói főoltárral kapcsolatos kiadásairól.

ÖStA AVA FHKA HKA HFÖ r. Nr. 435, Karton Nr. 1137, fol. 169.

„Verzeichnuß / der Vnkosten, so mir endts benandten zu fassung des hohen altars zu Vnser lieben frauen loretto in Vngarn aufgangen, wie folgt.

1.° bin ich wegen dieser arbeit [áthúzva: wegen] zu St. Martini 1671. auf loretto kornen [kommen], macht die zeit biß anhero 1. iahr unnd 11. Wochen, Jährlich mueß ich Zinß geben 10. fl. bringt biß dato der Zinß für 5. Viertel Jahr zu raiten – 12 fl. 30 kr.

2.° ist mir beynebens in der Neustatt mein Zinß auch gelassen, alwo ich iährlich 20. fl. geben müeß bringt die Zeit herumb – 25. fl.

3.° Wiewoln ich die ganze Zeit mit 8. oder Wenigst 6. Persohnen auß meinem beütl Zehren müesßen, so Wie zu gedenken mich ein Zimblihes gekost, raite ich doch Wochentlich mehr nicht alß 6. fl. bringt die Zeit herumb – 378. fl.

4.° Hab ich einen gesellen Nambens Matthias Sperl 19. Wochen gehabt, Vnnd Ihme iede Wochen 1. fl. 45 k(r) lohn geben muesßen, bringt zusamben – 33. fl. 15. Kr.

5.° Widerumb einen gesellen, Nambens Andreas Fabricius, 24 Wochen, iede Wochen – 1 fl. 30 Kr. 36 fl.

6.° Widerumb einen gesellen Nambens Franz Viechter 3. virl iahr iede Wochen 1. fl. 30 Kr. bringt – 58. fl. 30. Kr.

7.° Ist mit dem alhiesigen Goldschlager beym Pählerlher [?] zu bezeyen daß ich 62. buch goldt vom Ihme genomben, iedes buch P. 3 fl. habe Ihme auch die lähre bühel Wid(er) zugestellt – 186. fl.

8.° 3. Centen Cölnische Vnnd bergkreÿden das lb [pfund] durchgehendt p. 3. Kr. bringt. – 15. fl.

9.° 1½ Centen leimb das lb [pfund] P. 12. Krl [?] – 12. fl. 30. Kr.

10.° ander farben, Wie mit ausziglen zu beweisen, Wenigst – 20. fl.

11.° Für fuehrlohn Vnnd Zehrung, Weiln mir Von dem [?] Vewaldteramt nichts darzu gegeben Worden, nach Vnd nach Wenigst – 50. fl. / Summa 836. fl. 45 Kr

Ohne Meine recompens so ich der Hochlöbl. Kayserlichen HoffCammer Vnderthanig gehorsamblich an heribstelle. [?] / Balthasar Neumann Mahler“

XVII.*Sopron, 1673. szeptember 21.*

Nicolaus Dombay jezsuita páter tanúsítványának másolata arról, hogy *Peter Grünberger* városi festő a soproni nemesi konviktusban vállalt munkát teljesítette. Lásd még FORRÁSOK VIII.

ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 420, 1675, novemberi csomó, fol. 172.

„Ego Nicolaus Dombay, Societatis Iesu Sacerdos, recognosco per præsentes, D(omi)num Petrum Grienperger, Pictorem Soproniensem Catholicum, Tabulas illas, qua in Convictu Nobilium Soproniensi, tabulato Refectorij suffixæ visuntur, pinxisse, meg(istanes) eundem in eodem Refectorio, actu laborantem, non semel vidisse: imo ab ipsomet etiam p. m. Dno Comite, in Pottendorff interrogatum fuisse, num dictus Pictor eas iam perfecisset, meg(istanes) respondisse, eum, ultimam ys pingendis manum brevi impositurum. / Datum Sopronj. Die 21. Sep(t)e(mbris): 1673. Idem qui supra mpr.” / [Hátoldalán:] „Copia Attestations von denen HH.[Herren] Patrib(us) Jesuitis in Öedenburg. B. (IHS)”

XVIII.*Hely és év nélkül [1674]*

Matthias Mayr szobrász beszámolója és költségelszámolója a lorettomi Rózsafüzér-káplár elkészült munkáiról és kiadásairól. Lásd még FORRÁSOK XIV.

ÖStA AVA FHKA HKA NÖ Kamm., r. Nr. 416, 1674. októberi csomó, fol. 343r.

„Überschlag. Waß mich Endts Vnd(er)schriebenen, Jede Saillen [Säule] bey Loretha, Vermög Contract, so mir von Graffen Nadasti angedingt worde(en), Kosten thuet, / Erstlichen gib ich von ainer Saillen dem Maurermeister vor [für] seine arbeith – 2 (fl.) / vnd(er) mueß ihm zu ainer Saillen, 2 tag ainen tagwercher halten, ieden tag 15 kr – 30 (kr.) / den fuehrman welcher die Zwey legstaffeln, Maurstain, vnd and(er)e darzue nothwendige fuehrn verricht, sambt einen tagwerck(er) so auflade(n) hilfft – 3 (fl.) / derzue ein Rottes Gätter vmb vnd vmb, mit fürneiß angestrich(en) – 4 (fl.) / dem Schmitt für Klampen, vnd andere(s) Eysen vnd bleich [Blech] – 4 (fl.) / dem Stainmezmeister Piazol zu Loretha, für seine arbeith – 18 (fl.) / vnd Mein bilthauer arbeith, so nur gering taxiert wirdt – 24 (fl.) / S(umm)a deß Geringen Überschlag(s) was mich ain Säullen Coßt, benenth(en) / S(umma) 55 (fl.) 30 (kr.) / Johan Matthias Mayer Pilthauer zue Loretha mp.”

XIX.*Hely és év nélkül [1689–1690?]*

Előzetes összesítés a lorettói Nádasdy-kápolnák két oltárához szükséges munkákról (stukkátor-, festő-, kőfaragófeladatok) és a várható költségekről.

MNL OL P 507, III. Nr. 40, fol 2.

„Für die 2. Altar in den Hochgräfl(ichen) Nädästischen Capellen ist mit dem Stucator von dem Verstorbenen P[ater] Priore zu Laureta auf dreÿhundert gulden gedinget worden, daruon aber besagter Stucator sein Cosst sambt den Trunkh von Joanne

Baptista 1689 biß hiehero, vnd etwan noch 3. wochen, alßdan Er beyleifig gar fertig darmit sein wirdt, wie auch einen handtlangen, ingleichen gibts, ziegl vnd Kalch selbst zu bezahlen hat; / Der Malher in der Neüstadt begert für die 2. grossere vnd 2 khlienerer Altar bläter, gleich wie von Ihro Füstl Dhlt [Durchlaucht] etc. etc. seinigen[,] 80 fl. So wirdt auch die Mallerey in Fresco in denen Capellen außzubesseren etwaß costen; / Dem Stainmezen für die Altar Stain vnd Stäpffl vngefehr 10. od(er) 12 fl. / Wurden also diser 2. Altar Vncosten in die 400 fl. sich erstrecken." / [Hátoldalán:] „Specification der Vncosten auf die 2. Altar in denen Hochgräfl(ichen) Nadästischen Capellen zu Maria Lauretha in Hungarn. / Fasc. 13 No 6”

XX.

Hely nélkül, 1690. február 15.

Gróf Nádasdy Tamás megbízta *Peter Christaller* kismartoni udvari festőt négy oltárkép megfestésével a lorettói templom két Nádasdy-kápolnájába.

MNL OL P 507, III. Nr. 40, fol 5.

„Anno 1690 den 15 Februarÿ habe ich Gedinget mit dem Kunstreichen Herrn Peter Krystaller Hoffmaller Vir[=für] 4 Altar bleter[,] 2 Größeri, vndt 2 klieneri auff loreta hinauß, vmb weliche mallerai ich Ihme 40 Gulden verspreche zu geben mit dißen geding[,] daß diße 4 bilter schön vndt giustlich [künstlich] ververdigt ßollen werden. Datum anno et Die ut supra / Graff Thomas von Nadasd mp / den 23 Marzi hab ich Empfangen 12 fl. / den 20. Junÿ Anno 1690 bin ich Peter Christaller von dem Genedigen Herrn Graffen Thomaß Neudasti mit dankh bezalt word(en).“ / [Hátoldalán:] „Az kép iro Conventioia az Lauretomi képek iránt.”

XXI.

Kismarton 1690. február 27., valamint 1690. június 20.

Nádasdy Tamás nyilatkozata a *Giovanni Pietro Pretti* és *Giovanni Battista Amadio* stukkátoroknak a Nádasdy család Szent István- és Júdás Taddeus-kápolnáinak stukkómunkáira adott megbízásáról (kápolnadíszítés és stukkóoltárok kivitelezése), valamint a stukkátorok elismervénye az összeg átvételéről.

MNL OL P 507 III. Nr. 40, fol. 3.

„Anno 1690 Die 27 Februarÿ. / Conveni cum duobus Stokatorÿs, Joanne Baptista Amadio, et Joanne Petro Pretti pro factura duarum Capellarum, Lauretæ in Hungaria, et duor(um) Altarium ex Stocatura, ita ut sibi de Victu quoq(ue) ipsi provideant, pro florenis 280 id est ducentis octuaginta. Tenebuntur itaq(ue) Laborem utrumq(ue) perficere cum honore. Actum Kismartonÿ die & Anno ut supra. / Comes Thomas de Nadasd mp / Die 27 Februarÿ dedi Prædictis Stucatorÿs 50 fl: id est Quinquaginta florenos.”

[Alább az összeg átvételéről szóló elismervény, 1690. június 20.:] „Anno 1690 à di 20 Giugno confesso di auer riceputo del Ill(ustris)s(im)o Sig(no)r Conte Tomaso de Nadasti il compito pagamento di ducento é uotanta fiorini et io sotto schritto / Gio(vanni) Pietro Pratti / Gio(vanni). Batt(ista). Amadio”

RÖVIDÍTVE HIVATKOZOTT INTÉZMÉNYEK, LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS DIGITÁLIS ADATBÁZISOK

INTÉZMÉNYEK, GYŰJTEMÉNYEK

BTM	Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
KHM GG	Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, Wien
MNG	Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MNM TKCs	Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Budapest
MTA	Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
OSzKK	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
RNyT	Régi Nyomtatványok Tára

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

E szekció: Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma

E 148, NRA	Neo-regestrata acta
E 151	Acta ecclesiastica ordinum et monialium – Protocollum Tyrnaviensis 1745 – Acta servitorum, conventus Lauretani
E 156, UetC	Urbaria et Conscriptiones
E 185	Archivum familiae Nádasdy
E 554	Városi és kamarai iratok, Jankovich-gyűjtemény

P szekció: Családok, testületek, intézmények levéltárai

P 108	Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium
P 125	Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor iratai
P 233	Magyar Ferences Levéltár, A Marianus Rendtartomány Levéltára
P 507	A gróf Nádasdy család nádasdlányi levéltára
P 1313	A herceg Batthyány család levéltára, Törzslevéltár
P 1314	A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
P 1322	A herceg Batthyány család levéltára, Inventáriumok

X szekció: Mikrofilmtár

A Győri Egyházmegyei Levéltár iratai

MNL VaML Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely

XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai, 1673–1950. 18. kötet, Számadáskönyv 1673–1718

ÖStA Österreichisches Staatsarchiv, Wien

AVA FHKA HKA HFU

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

AVA FHKA HKA HFÖ

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Österreich

AVA FHKA HKA NÖHA

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Herrschaftsakten

AVA FHKA HKA NÖ Kamm.

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Kammer

AVA FHKA HKA Kontrakte und Reverse

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Kontrakte und Reverse

HHStA UA Spec.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Acten, Specialia

ŠAB, Trnava Štátny archív v Bratislave, Okresný archív v Trnave

VIII. Rehole, rády, kongregácie, združenia – Františkáni v Trnave 1500–1948.

FT Nr. 1. Prothocolum Venerabilis Conventus Tyrnaviensis... 1717–1875.

FT Nr. 52. Spisy. Series Numerica Patrum Guardianorum Conventus Tyrnaviensis ab anno 1610...

Magistrat Trnava

MT III. b/84. Liber Impositionalis A(nn)o 1682.

MT III. b/85. Liber Impositionalis A(nn)o 1683–1684, Tökölyana Impositio.

MT Testamenty 1511–1874, Inventar.

RÖVIDÍTVE HIVATKOZOTT LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

EPA RAR

Esterházy Privatstiftung Archiv, Rentamtsrechnungen

ADATTÁRAK, GYŰJTEMÉNYEK, DIGITÁLIS ADATBÁZISOK

AIA

Artisti Italiani in Austria

<http://www.uibk.ac.at/aia/>

Ausztriai anyakönyvek digitális adatbázisa

<http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/>

HAB Kupferstichkabinett

<http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/de>

KÖH Tervtár

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára (a kutatás idején érvényes intézménynév)

MNL OL adatbázis, A 57, Libri Regii

<http://adatbazisokonline.hu/>

MNL OL címereslevél adatbázis

<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis>

MTA BTK MI, Lvt.

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény, Budapest

<http://regesta.mi.btk.mta.hu>

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv forrásadatbázisa

<https://www.oesta.gv.at/benutzung/forschungshinweise/haus-hof-und-staatsarchiv.html>

HKA, HZAB – *Hofkammerarchiv*, Hofzahlamts-Rechnungsbücher, 1620–1714

WStLA, TBP – *Wiener Stadt- und Landesarchiv*, Totenbeschauprotokolle

Slovakia Church and Synagogue Books, 1592-1935, Szlovákiai egyházi anyakönyvek digitális adatbázisa

<https://familysearch.org/>

VD17 - Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts

<https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/SET=1/TTL=11/NXT?FRST=1>

IRODALOM

Adattár 29/1, 1990

A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Az előszót írta: Mályusz Elemér. S.a.r. Szilasi László. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1.) Szeged 1990.

http://misc.bibl.u-szeged.hu/29010/7/ad_029.pdf

AGGHÁZY 1959

AGGHÁZY MÁRIA: *A barokk szobrászat Magyarországon. I–III.* Budapest 1959.

AGGHÁZY 1965

AGGHÁZY, MÁRIA: Stuccatori e scultori comaschi in Ungheria. *Arte Lombarda* 10 (1965) 99–108.

AGGHÁZY 1967

AGGHÁZY, Mária: Steierische Beziehungen der ungarländischen Barockkunst. *Acta Historiae Artium* 13 (1967) 313–352.

AKL

Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 1 (1992) – 107 (2020). W. De Gruyter, Berlin, München, Boston

ÁLDÁSY ANTAL: Batthyány Boldizsár és Benedek címeres levele 1500-ból. *Turul* 12 (1894) 94–96.

APPONYI 2004

APPONYI, ALEXANDER: *Hungarica: Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.* Teil I., Bd. I-II. Neubearb. v. József Vekerdi. Budapest 2004.

Annalium Sacri Ordinis Fratrum Servorum B. Mariae Virginis. Tom. III. Auctore P. Mag. Aloysio Maria Garbio in Universitate Florentina Theologo [...]. Lucae 1725.

APPUHN-RADTKE, SIBYLLE: *Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians.* Weisshorn 1988.

AUER 1996

AUER, ALFRED et al.: *Schloss Ambras.* Mailand 1996.

BABIČOVÁ–HÁBL–UČNÍKOVÁ 1998

BABIČOVÁ, KATARÍNA – HÁBL, VLASTIMIL – UČNÍKOVÁ, DANUTA: *Illešháziovci rodová zbierka obrazov.* Trenčín 1998.

BADÁL 1975

BADÁL EDE: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. VI–VII. *Ars Hungarica* 3 (1975) 119–131, 295–307.

BADÁL 1976

BADÁL EDE: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. VIII–IX. *Ars Hungarica* 4 (1976) 1–2. sz. 123–136, 291–304.

BAJÁK LÁSZLÓ: A Batthyány család halotti címerei. In: *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006, 245–248.

BALDINUCCI, FILIPPO: *Notizie de' professori del disegno di Cimabue in qua [...]* Firenze 1847, Vol. 5.

BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. Budapest 1977.

BALOGH 1966

BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. köt. Budapest 1966.

BALOGH, JOLÁN: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn*. Graz 1975.

BALOGH 1985

BALOGH JOLÁN: *Mátyás király és a művészet*. Budapest 1985.

BÁRDOS 1980

BÁRDOS KORNÉL: *Győr zenéje a 17–18. században*. Budapest 1980.

BARISKA ISTVÁN: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3. Sárvár 1999, 67–86.

BARISKA, ISTVÁN: Das Zunftleben in Güns im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Zünftiges Handwerk*. Tagungsband der 22. Schlaininger Gespräche 2002. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 117.) Hg. v. Rudolf Kropf, Margarete Wagner. Eisenstadt 2014, 76–88.

BARKÓ 2017

BARKÓ GÁBOR ÁGOSTON OSB: Ünnepek és városi térhasználat a kora újkori Győrben a ferencesek példáján. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 365–381.

Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich 1999

Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich. 4. Hg. v. Hellmut Lorenz. München, London, New York 1999.

Barok 1998

Dejiny slovenského výtvarného umenia. Barok. Ed. Ivan Rusina. Bratislava 1998.

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom 1910.

Batthyány I. Ádám és köre. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013.

A Batthyányak évszázadai 2006

A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006.

BAUEROVÁ, ZUZANA: Barokové portréty Zichyovcov na Červenom Kameni. *Pamiatky a múzeá*, 2/2000. 29–32.

BEDY 1938

BEDY VINCE: *A győri székeskáptalan története.* Győregyházmegye múltjából III. Győr 1938.

BENDA BORBÁLA–KOLTAI ANDRÁS: A Batthyányak udvari zenészei (1627–1664). Adattár. In: *A Batthyányak évszázadai.* Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend, Szombathely 2006, 231–244.

BENE 1996

BENE SÁNDOR: Politika és genealógia. (A Zrínyiek eredetéről). *Café Babel* 1996/1. 27–38.

BENE 1999

BENE SÁNDOR: *Theatrum Politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* (Csokonai Könyvtár 19.) Debrecen 1999.

BENE 2003

BENE SÁNDOR: Őskeresők A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003) 3–42.

BENE SÁNDOR: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Budapest Neumann Kht 2004. (*Irodalomtörténeti Füzetek* 148. Budapest 2000.)

<https://mek.oszk.hu/04600/04674/html/index.htm>

BENE 2007

BENE SÁNDOR: A Zrínyiek: egy családtörténet története. In: *A Zrínyiek a magyar és horvát históriában.* Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Budapest 2007, 271–319.

BENESCH 1932

BENESCH, OTTO: Joseph Denucé: Quellen zur Geschichte der flämischen Kunst I. Kunstaufuhr Antwerpens im 17. Jahrhundert. Die Firma Forchoudt. Antwerpen, 1930. Recenzió: *Belvedere* 11 (1932) 46–47.

BERÉNYI 1995

BERÉNYI, LÁSZLÓ: *Domini de Salamon-Watha Dicti Zyrház de genere Salomon.* Der Ursprung der Familie Esterházy und ihre frühzeitliche Geschichte. In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene.* Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995, 19–46.

BESSENYEI 2005

BESSENYEI JÓZSEF: *A Nádasdyak.* Budapest 2005.

BESSLER 2009

BESSLER, GABRIELE: *Wunderkammern. Weltmodelle von der Renaissance bis zur Kunst der Gegenwart*. Berlin 2009.

Bevezetés a Jézus Társasága magyarországi rendtörténetének forrásaiba és irodalmába 2016

Bevezetés a Jézus Társasága magyarországi rendtörténetének forrásaiba és irodalmába. (Kézirat-vázlat.) Összeállította Kádár Zsófia, Mihalik Béla Vilmos, Siptár Dániel. https://static-cdn.hungaricana.hu/media/uploads/reports/2015/j%C3%A9zus_t%C3%A1rsas%C3%A1ga_magyarorsz%C3%A1gi_rendtartom%C3%A1ny_lev%C3%A9lt%C3%A1ra_3590_00008.pdf Budapest 2016.

BIENECK 1992

BIENECK, DOROTHEA: *Gerard Seghers 1591–1651. Leben und Werk des Antwerpener Historienmalers*. Flämische Maler im Umkreis der großen Meister. Bd. 6. Lingen 1992.

Biographie Nationale publiée par l'Académie Royale ... de Belgique 25. Bruxelles 1930/1932.

BÍRÓ 2016

BÍRÓ CSILLA: Esterházy Pál nádor hatalmi reprezentációja két régi nyomtatvány tükrében. In: *Hatalmi diskurzusok – A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*. Szerk. Bíró Csilla, Visy Beatrix. (Bibliotheca Scientiae & Artis 8.) Budapest 2016.

BITSKEY 2015

BITSKEY ISTVÁN: Galeazzo Gualdo Priorato Esterházy Pál-életrajza. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 287–300.

BOBORY DÓRA: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*. Budapest 2018.

BOGDÁN ISTVÁN: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Budapest 1991.

BONFINI, ANTONIO: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995.

BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971.

BÓNIS GYÖRGY: *Révay Péter*. (Irodalomtörténeti Füzetek 104.) Budapest 1981.

BORBÉLY 2019

BORBÉLY ZOLTÁN: A kisvárdai Várday család. *Acta Universitatis de Carolo Esterházy Nominatae. Sectio Historiae* 46 (2019) 65–74.

BORSOS 1974

BORSOS BÉLA: *A magyar üvegművesség*. Budapest 1974.

BOTTLÓ 1962

BOTTLÓ BÉLA: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. V. *Művészettörténeti Értesítő* 11 (1962) 227–233.

BÖLCSKEY ÖDÖN: *Capistranoi Szent János élete és kora*. Székesfehérvár 1924.

BRANHUBER 2009

BRANDHUBER, CHRISTOPH: „Recreatio Principis”. Fürsterzbischof Franz Anton Fürst von Harrach und seine „Retirade”. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 63 (2009/1–2.) 118–126.

BREDEKAMP, HORST: *Antikensucht und Maschinenglauben. Die Geschichte der Kustkammer und die Zukunft der Kunstgeschichte*. Berlin 1993.

British Museum General Catalogue of Printed Books. Vol. 11. London 1965.

BRUNNER, MONIKA: Raudnitz und Richelieu. Die frühbarocken Residenzschlösser zweier Staatsminister im kunsthistorischen Vergleich. In: *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku. Opera historica* 7 (1999) 311–329.

BUBICS 1895

BUBICS ZSIGMOND: *Esterházy Pál Mars Hungaricus*. Budapest 1895.

BUBRYÁK 2013

BUBRYÁK ORSOLYA: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*. Budapest 2013.

BUBRYÁK 2017

BUBRYÁK ORSOLYA: *Fantomkép egy 17. századi bécsi műgyűjtőről*. Budapest 2017.

BUDINIS 1936

BUDINIS, CORNELIO: *Gli artisti italiani in Ungheria*. Roma 1936.

D. BUZÁSI, ENIKŐ: 17th century catafalque paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* 21 (1975) 87–124.

BUZÁSI ENIKŐ: *Régi magyar arcképek / Alte ungarische Bildnisse*. Kiállításkatalógus / Ausstellungskatalog. Tata, Szombathely. Budapest 1988.

BUZÁSI 1995

BUZÁSI ENIKŐ: Két kép a fraknói Esterházy-gyűjteményből: Esterházy Orsolya portréja Benjamin Blocktól és Esterházy Pál mint Szent Imre. *Művészettörténeti Értesítő* 44 (1995) 269–279.

BUZÁSI ENIKŐ: Szerzői kiegészítés Benjamin Block fraknói Esterházy-portréinak közléséhez. *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997) 104.

BUZÁSI 2000

BUZÁSI ENIKŐ: A győri székesegyház Szent István-oltárképe. In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest 2000, 478–481.

BUZÁSI 2000a

BUZÁSI ENIKŐ: Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben. In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest 2000, 411–424.

BUZÁSI 2001

BUZÁSI ENIKŐ: Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Widemann-portrészorozatok. *Művészettörténeti Értesítő* 50 (2001) 15–30.

BUZÁSI 2002

BUZÁSI, ENIKŐ: Fiktion und Geschichtlichkeit in der Ahnengalerie und in den Kupferstichen des Trophaeums, der Familiengeschichte der Esterházy. *Acta Historiae Artium* 43 (2002) 227–246.

BUZÁSI 2005

BUZÁSI ENIKŐ: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból (Meghatározás, datálás, attribúció). *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 245–286.

BUZÁSI 2007

BUZÁSI ENIKŐ: Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: A Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában. *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007) 115–138.

BUZÁSI 2008

BUZÁSI ENIKŐ: Portrék, festők mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Tanulmánykötet. Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Veró Mária. Budapest, 2008, 25–53.

BUZÁSI 2010

BUZÁSI ENIKŐ: Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről. Számok és következtetések. *Századok* 144 (2010) 895–931.

BUZÁSI 2011

BUZÁSI ENIKŐ: Portrészorozatok a 17. századi magyar arisztokraták politikai reprezentációjában. *Művészettörténeti Értesítő* 60 (2011) 11–21.

BUZÁSI 2012

BUZÁSI ENIKŐ: „Mint hogy penigh magunk ritkan residealunk ot Saruarot...” Nádasdy Ferenc országbíró és sárvári vára a források alapján. *Művészettörténeti Értesítő* 61 (2012) 229–252.

BUZÁSI 2013

BUZÁSI ENIKŐ: A Nádasdy család tagjai és portréik. In: *Egervári Nádasdy–Széchenyi-várkastély. Várkastélytörténet – kiállításvezető – érdekességek*. Szerk. Virág Zsolt. Egervár 2013, 75–85.

BUZÁSI 2013a

BUZÁSI ENIKŐ: Nádasdy Ferenc mecénás-életművének elpusztult emléke: a sopronkeresztúri kerti palota. *Művészettörténeti Értesítő* 62 (2013/2) 233–245.

BUZÁSI 2014

BUZÁSI, ENIKŐ: Porträts, Maler, Mäzene. Zur Geschichte des Porträts im 16.–17. Jahrhundert im Königreich Ungarn. *Acta Historiae Artium* 55 (2014) 23–104.

BUZÁSI 2015

BUZÁSI, ENIKŐ: Neue Aspekte und Ergebnisse zum Mäzenatentum des Franz III. Nádasdy. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolph Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 291–310.

BUZÁSI 2015a

BUZÁSI ENIKŐ: Vonzások és választások a gyűjtő Esterházy Pál mecénatúrájában. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 117–149.

BUZÁSI, ENIKŐ: Krönungsporträt Ferdinands III. von Justus Sustermans aus dem Jahre 1626. Die ungarische Tracht als Mittel der Machtrepräsentation bei den Königskrönungen Anfang des 17. Jahrhunderts. *Acta Historiae Artium* 59 (2018) 189–218.

CAVAROCCHI 1979

CAVAROCCHI, FRANCO: Künstler aus dem Valle Intelvi in Salzburg und Österreich. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 119 (1979 [1980]) 281–303.

CENNERNÉ WILHELMB 1957

CENNERNÉ WILHELMB, GIZELLA: Über die ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann. *Acta Historiae Artium* 4 (1957) 325–347.

CENNERNÉ WILHELMB 1983

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: A Magyar Nemzeti Múzeum ősgalériái. *Folia Historica* 11 (1983) 7–39.

CENNERNÉ WILHELMB 1988

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Portrét az Esterházyak „Trophaeum”-ából. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Magyar Nemzeti Galéria. Kiállítás katalógus. Szerk.: Buzási Enikő. Budapest 1988, 74–77.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Két Zrínyi arckép Csehországban. *Ars Hungarica* 21 (1993) 159–162.

CENNERNÉ WILHELMB 1997

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Budapest 1997.

CHMELINOVÁ, KATARINA a kolektív: *Thurzo. Sprievodca po pamiatkach rodu*. Bratislava 2016.

COLLET 2007

COLLET, DOMINIK: *Die Welt in der Stube. Begegnungen mit Außereuropa in Kunstkammern der Frühen Neuzeit*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd. 232. Köln 2007.

CZEIKE 1992–1997

CZEIKE, FELIX: *Historisches Lexikon Wien*. Bd. 1–6. Wien 1992–1997.

CZIGÁNY 2004

CZIGÁNY ISTVÁN: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg birodalom haderejébe, 1600–1700*. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.) Budapest 2004.

CZIRÁKI ZSUZSA: Ruha teszi a követet? A Habsburgok 17. századi konstantinápolyi diplomatáinak magyar viseletéről. *Művészettörténeti Értesítő* 69 (2020) 15–35.

CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest 1897.

CSATKAI ENDRE (László Ernő): Sopronkeresztúr vára. *Soproni Szemle* 2 (1938) 93–95.

CSATKAI ENDRE: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest 1953.

CSATKAI–DERCSÉNYI 1956

CSATKAI ENDRE–DERCSÉNYI DEZSŐ: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország műemléki topográfiája II. Győr-Sopron megye műemlékei I. Budapest 1956.

CSATKAI 1970

CSATKAI ENDRE: Kéry György csepregi festő a XVII. század végén. *Soproni Szemle* 24 (1970/2) 68–69.

CSENDES, PETER – OPPL, FERDINAND: *Wien. Geschichte einer Stadt. Von den Anfängen bis zur ersten Wiener Türkenbelagerung (1529)*. Wien 2001.

Dejiny Trnavy. Red. ŠIMONČIČ, JOZEF–WATZKA, JOZEF. Bratislava 1989.

DEÁK 2015

DEÁK, ERNŐ: Das Freihaus Nádasdy in Wien (Mitte des 16. Jahrhunderts bis 1673). In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 567–584.

DE MAERE, JAN – WABBES, MARIE: *Illustrated dictionary of 17th century Flemish painters*. Ed. by Martin, Jennifer A. Bruxelles 1994.

DENUCE, JOSEPH: *Kunstuitvoer in de 17e eeuw te Antwerpen de firma Forchoudt*. Antwerpen 1931.

Le dictionnaire des peintres belges du XIVe siècle à nos jours. Bruxelles 1995.

DOBROVITS 1983

CS. DOBROVITS DOROTTYA: *Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze)*. (Művészettörténi Füzetek 15.) Budapest 1983.

DÓKA 1998

DÓKA KLÁRA: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. 6. Győri egyházmegye*. Budapest 1998.

DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010

DOMINKOVITS PÉTER – PÁLFFY GÉZA: *Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy-család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész). Századok 144 (2010) 769–792.*

DONIN, RICHARD KURT et al.: *Niederösterreich. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*. Wien, München 1962.

DVOŘÁK, MAX – MATĚJKA, BOHUMIL: *Topographie der historischen und Kunst-Denkmale der politische Bezirk Raudnitz. Teil II. Raudnitzer Schloss. Topographie der historischen und Kunst-Denkmale im Königreiche Böhmen. Bd. 27. Prag 1910.*

DUCHOŇOVÁ 2013

DUCHOŇOVÁ, DIANA: *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor. Spoločnosť, normy, rituály, každodennosti*. Bratislava 2013.

DUCHOŇOVÁ 2017

DUCHOŇOVÁ, DIANA: *Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*. Bratislava 2017.

EBENHÖCH 1869

EBENHÖCH FERENC: *Győrmegeyi egyházi állapotok 1698-ban. Magyar Sion 1869.*

EBENSTEIN 1906/1907

EBENSTEIN, ERNST: *Der Hofmaler Frans Luycx. Ein Beitrag zur Geschichte der Malerei am österreichischen Hofe. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 2 (1906/1907) 183–254.*

ECSEDY 2013

ECSEDY ANNA: *Plenus sapientia.: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. Művészettörténeti Értesítő 62 (2013) 171–232.*

ECSEDY 2014

ECSEDY ANNA: *Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő“ működéséhez Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663.) kapcsán. Művészettörténeti Értesítő 63 (2014) 129–142.*

ECSEDY 2020

ECSEDY ANNA: *Lippay György „pozsonyi kertjének” inventáriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése. Ars Hungarica 46 (2020) 119–250.*

ERDÉLYI-SÖRÖS 1902–1912

ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. I–XII. köt. Budapest 1902–1912.

ERICHSEN, JOHANNES: Kaisersäle, Kaiserzimmer: Eine Kritische Nachsicht. In: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806*. Hg. v. Hans Ottomeyer, Jutta Götzmann. Dresden 2006.

Értéktár 2019

Értéktár. *A Magyar Nemzeti Bank értékművelő programja 2014–2019. – Art Treasure Depository. The Depository Programme of the Magyar Nemzeti Bank 2014–2019*. Szerk. Bertók Krisztina, Mészáros Krisztina. Budapest 2019.

Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015.

Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése. S.a.r. Viskolcz Noémi és Zvara Edina et al. Esterhazyana. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei. Budapest 2019.

Esztergomi érsekek 2003

Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003.

FABÓ 1873

FABÓ ANDRÁS: *Az 1662-diki országgyűlés*. Budapest 1873.

FALLENBÜCHL 1943

FALLENBÜCHL FERENC: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Budapest 1943.

FALLENBÜCHL 1980

FALLENBÜCHL ZOLTÁN: A Blaeu-térképpofficina atlaszkiadásai és magyar vonatkozásaik. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Budapest 1980, 343–405.

FALLENBÜCHL 1988

FALLENBÜCHL ZOLTÁN: *Magyarország főméltóságai. 1526–1848. Az udvari méltóságok archontológiája*. Budapest 1988.

FALLENBÜCHL, ZOLTÁN: Beamtentum an der Grenze. Verwaltung und Beamtentum um die Wende des XVII. zum XVIII. Jahrhundert in Westungarn. *Burgenländische Heimatblätter* 54 (1992) Heft 1. 1–17.

FALLENBÜCHL 1994

FALLENBÜCHL ZOLTÁN: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest 1994.

FALLENBÜCHL 2002

FALLENBÜCHL ZOLTÁN: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár*. (Nemzeti Téka.) Budapest 2002.

Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jh. 2009

Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008. Hg. v. Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128.) Eisenstadt 2009.

Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015.

FAZEKAS ISTVÁN: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 35 (1993) 101–131.

FAZEKAS 1996

FAZEKAS ISTVÁN: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon – „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest 1996, 91–114.

FAZEKAS ISTVÁN: Máriacell és a magyar nemesség. In: *Mariazell und Ungarn 650 Jahre religiöse Gemeinsamkeit / Mariazell és Magyarország 650 év vallási kapcsolatai*. Szerk. Walter Brunner. Graz, Esztergom 2003, 102–114.

FAZEKAS 2009

FAZEKAS ISTVÁN: Esterházy Pál nádor és a családtörténet. *Századok* 143 (2009) 905–917.

FAZEKAS, ISTVÁN: Palatin Paul Esterházy's Bemühungen um das Ansehen und die historische Würde seiner Familie. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.* Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September–2. Oktober 2008. Hg. v. Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128.) Eisenstadt 2009, 71–82.

FAZEKAS 2016

FAZEKAS ISTVÁN: Batthyány I. Ferenc 1553–1565 közötti bécsi tartózkodásai. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. II. köt. Budapest 2016, 139–160.

FAZEKAS 2017

FAZEKAS ISTVÁN: Győr és a jezsuita rend a 17. században – szereplők, érdekek, ellenérdekek. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 63–85.

FAZEKAS 2018

FAZEKAS ISTVÁN: A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527 és 1690 között. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest 2018.

FEDERMAYER 2003

FEDERMAYER, FREDERIK: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatel'stva a topografia mesta podl'a súpisu z roku 1624*. Bratislava 2003.

Ferdinand Karl. Ein Sonnenkönig in Tirol. Ausstellungskatalog, Schloss Ambras, Innsbruck. Hg. v. Sabine Haag. Wien 2009.

FIDLER 1988

FIDLER, PETR: Filiberto Luchese: Ein vergessener Pionier der österreichischen Barockarchitektur. *Römische Historische Mitteilungen* 30 (1988) 177–198.

FIDLER 1990

FIDLER, PETR: *Achitektur des Seicento. Baumeister, Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises.* Habilitationsschrift, Innsbruck 1990. (Ms.)

FIDLER 1994

FIDLER, PETR: Die Bautätigkeit der Familie Pálffy im 17. Jahrhundert und der Umbau des Schlosses Bibersburg – Červený Kameň. *Ars* 27 (1994) 213–236.

FIDLER 1996

FIDLER, PETR: Italienische Bauleute in Wien des 17. Jahrhunderts. In: *Ars Baculum Vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury. K 70. narozeninám Prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc.* Edd. Vít Vlnas, Tomáš Sekyrka. Praha 1996. 150–155.

FIDLER I–IV

FIDLER, PETR: Beiträge zu einem Künstler- und Kunsthanwerklexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn). Exzerpta aus den Archiven in Preßburg und Tyrnau. I–IV. *Ars* 28 (1995) 82–93, 205–218.; 29 (1996) 225–239.; 30 (1997) 221–252.

FIDLER, PETR: A mariazeili zarándoktemplom barokk átépítése. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete.* Kiállításkatalógus, Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeuma. Szerk.: Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs. Budapest 2004, 74–83.

FIDLER, PETR: „... wellen er Euer: Kayserl. May: und dem höchlöblichsten Hause schon an 50 Jahr gedienet und große gebeu verrichtet ...” Der Architekt Giovanni Pietro Tencalla (1629–1702) und seine Landsleute. In: *Reiselust und Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich.* Hg. v. Friedrich Polleroß. Petersberg 2004, 49–62.

FIDLER 2009

FIDLER, PETR: Opus italicum – talianski architekti, stavitelja, a kamenari na Slovensku. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotiku a barokom.* Slovenská národná galéria. Ed. Ivan Rusina a kolektív. Bratislava 2009, 34–42.

FIDLER 2015

FIDLER, PETR: Císarský architekt a pevnostní staviteľ Giovanni Pieroni. „Dottore Giovanni Pieroni Architetto e Matematico”. In: *Opuscula Historiae Artium* 64 (2015), Supplementum, 2–60.

Das Flämische Stilleben 1550–1680. Hg. v. Wilfried Seipel. Ausstellungskatalog, Kunsthistorisches Museum Wien. Wien 2002.

FLEISCHER 1910

FLEISCHER, VICTOR: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler (1611–1684)*. Wien, Leipzig 1910.

FORSTALL 1664/2007

FORSTALL, MARCUS: A Zrínyi grófok hősi családjának története. Ford. Bene Sándor. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Budapest 2007, 321–378.

FREY 1929

FREY, DAGOBERT: *Das Burgenland*. Wien 1929.

FRIMMEL, THEODOR VON: *Kleine Galeriestudien. Die Gemäldesammlung in Hermannstadt*. Wien 1894.

FRIMMEL 1898

FRIMMEL, THEODOR VON: *Galeriestudien. Geschichte der Wiener Gemäldesammlungen*. Leipzig 1898.

FRIMMEL, THEODOR VON: *Lexikon der Wiener Gemäldesammlungen*. II. München 1914.

FUNDAREK 2003

FUNDAREK ANNA: Pálffy Pál építkezései. *Sic Itur ad Astra* 2003/1. 15–34.

FUNDÁRKOVÁ 2009

FUNDÁRKOVÁ, ANNA: *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650)*. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. 1. Wien 2009.

FUNDÁRKOVÁ 2011

FUNDÁRKOVÁ, ANNA: Das Pressburger Palais von Palatin Paul Pálffy. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. 65 (2011) Heft 4. 362–370.

FUNDÁRKOVÁ 2013

FUNDÁRKOVÁ, ANNA: „Nicht weniger hat auch Pálffy vermeldet, was er für sein Person seze, und was er habe, daß habe er zuvordienst von Gott, hernacher von Euer Mayestät und durch mein befürderung.“ Die Pálffy und der Habsburger Hof im 16.–17. Jahrhundert. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 385–414.

FUNDÁRKOVÁ 2015

FUNDÁRKOVÁ, ANNA: „...Und wollen in Scherz und Ernst, in Lieb und Leidt, allezeit gute Freundt sein...“ Die Zusammenarbeit von Franz Nádasdy, Hans Christoph Puchheim und Adam Batthyány bei der Überprüfung von deutschen Söldnern in die Festungen gegenüber von Kanizsa. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 357–370.

FUNDÁRKOVÁ 2018

FUNDÁRKOVÁ, ANNA: *Barokový aristokrat (Pavol Pálffy)*. Bratislava 2018.

FÜLÖP 1995

FÜLÖP, ÉVA: Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995, 84–97.

G. ETÉNYI 1995

G. ETÉNYI NÓRA: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. *Aetas* 1995/1–2, 95–139.

G. ETÉNYI 2002

G. ETÉNYI NÓRA: A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest 2002.

G. ETÉNYI 2014

G. ETÉNYI NÓRA: Az 1663–1664. év hadi eseményei a röplapok tükrében. In: *Költő, hadvezér, államférfi. Zrínyi Miklós 1620–1664*. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Budapest 2014, 96–113.

G. ETÉNYI 2015

G. ETÉNYI, NÓRA: Ferenc Nádasdy (1623–1671) und die Familie Nádasdy in der zeitgenössischen Öffentlichkeit. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 265–289.

GABRIELLI–KELEMEN–NEMES 2013

GABRIELLI GABRIELLA–KELEMEN ISTVÁN–NEMES ANDRÁS: Johanniták – jezsuiták – Víg paraszt (A Bécsi utca 7-9-11. és a Szélmalom utca 10. számú telkek története). *Soproni Szemle* 67 (2013) 117–137.

GALAVICS GÉZA: Későreneszánsz és korabaroók. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Főszerk. Aradi Nóra; szerk. Tímár Árpád. Budapest 1973, 41–90.

GALAVICS 1975

GALAVICS GÉZA: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei). In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 231–277.

GALAVICS 1976

GALAVICS GÉZA: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk (Attribúció és műfajtörténet). *Művészettörténeti Értesítő* 25 (1976) 1–29.

GALAVICS, GÉZA: Tradition et actualité dans l'art baroque de la Hongrie du XVIIe siècle: La tematique national. In: *Baroque: Revue internationale*, No. 8 (La Baroque en Hongrie). Montauban, Centre international de synthèse du baroque, 1976, 21–34.

GALAVICS GÉZA: A történeti hagyomány képzőművészeti hordozói. *Ars Hungarica* 9 (1981) 195–202.

GALAVICS 1986

GALAVICS GÉZA: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest 1986.

GALAVICS 1987

GALAVICS GÉZA: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. In: *A magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia. Budapest 1987, 228–248.

GALAVICS 1988

GALAVICS GÉZA: A mecénás Esterházy Pál. *Művészettörténeti Értesítő* 37 (1988) 136–161.

GALAVICS 1988a

GALAVICS GÉZA: Barokk családfák és genealógiák. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból..* Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Buzási Enikő. Budapest 1988, 22–25.

GALAVICS 1992

GALAVICS, GÉZA: Fürst Paul Esterházy (1635–1713) als Mäzen. Skizzen zu einer Laufbahn. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 45 (1992) 121–141.

GALAVICS 1993

GALAVICS GÉZA: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások – Baroque Art in Central-Europe. Crossroads*. Exhib. Cat. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest. Ed. Galavics, Géza. Budapest 1993, 22–44.

GALAVICS 2002

GALAVICS GÉZA: Esterházy László tézislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe. In: *Détszty Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest 2002. 269–298.

GALAVICS 2004

GALAVICS, GÉZA: Jan Thomas, der letzte Rubens-Schüler und seine ungarischen Mäzene. In: *Flemish art in Hungary*. Ed. Van de Velde, Carl. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Bruxelles 2004, 45–53.

GALAVICS 2004a

GALAVICS GÉZA: Magyar főurak és a mariazelli bazilika magyar kápolnái. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Kiállításkatalógus, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma. Szerk.: Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs. Budapest 2004, 93–112.

GALAVICS 2004b

GALAVICS GÉZA: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004) 53–80.

GALAVICS 2005

GALAVICS GÉZA: Jan Thomas, az utolsó Rubens-tanítvány és magyar mecénásai. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 19–40.

GALAVICS, GÉZA: Niederländer in Wien – Auftraggeber aus Ungarn. Ein unbekanntes Modello für ein Altarbild des Rubens-Schülers Jan Thomas (1669). *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 55/56 (2006/2007) 2007, 209–223.

GALAVICS 2016

GALAVICS GÉZA: Hol keressük a Hesperidák kertjének földi mását? Esterházy Pál és a festő Carpofo Tencalla „vitája” és a folytatás a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképén (1674). In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. II. köt. Budapest 2016, 279–361.

GALAVICS GÉZA: A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 171–239.

GARAS 1953

GARAS KLÁRA: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Budapest 1953.

GARAS, KLÁRA: Die Entstehung der Galerie des Erzherzogs Leopold Wilhelm. Teil I. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 63 (1967) 39–80.

GARAS, KLÁRA: Das Schicksal der Sammlung des Erzherzogs Leopold Wilhelm. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 64 (1968) 181–278.

GARAS 1975

GARAS KLÁRA: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok). In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 201–229.

GARAS 1999

GARAS, KLÁRA: Die Geschichte der Gemäldegalerie Esterházy. In: *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy*. Hg. Gerda Mraz, Géza Galavics. (Esterházy-Studien 2.) Wien 1999.

GARBERSON 1993

GARBERSON, ERIC: Bibliotheca Windhagiana. A Seventeenth-Century Austrian Library and Its Decoration. In: *Journal of the History of Collections* 5 (1993/2.) 109–128.

GECSÉNYI 1977/1978

GECSÉNYI LAJOS: Győr megye gazdasági-társadalmi helyzetének néhány kérdése a XVII–XVIII. század fordulóján. *Arrabona* 19–20. 1977–1978. 381–392.

GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei, 1. Dunántúl*. Budapest 1959.

GERSON, HORST: *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*. Haarlem 1942.

GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest, 1998⁶.

GÖDÖLLE 2008

GÖDÖLLE MÁTYÁS: Elias Wideman portrészorozatai. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest 2008, 284–285.

GRÖNINGER–KALTENEGER 2013

GRÖNINGER, RALF–KALTENEGER, MARINA: Von der Burg zum Schloss: Bauforschung in Schloss Pottendorf. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 67 (2013) Heft 1–2, 65–87.

GÜRTLER 2014

GÜRTLER, WOLFGANG: Zur Geschichte der Zünfte im heutigen Burgenland (vom Ende des 15. bis ins 19. Jahrhundert). In: *Zünftiges Handwerk*. Tagungsband der 22. Schlaininger Gespräche 2002. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 117.) Hg. v. Rudolf Kropf, Margarete Wagner. Eisenstadt 2014, 6–21.

GYURIKOVICS 1829

GYURIKOVICS GYÖRGY: Győr vármegyében fekvő Móriczhida helységének ismertetése. *Tudományos Gyűjtemény* 1829/II. 3–23.

H. KOLBA, JUDIT: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum, 14–17. Jahrhundert*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Medievalis et Moderna I. Budapest 2004.

H. TAKÁCS MARIANNA: *A sárvári vár*. Budapest 1957.

H. TAKÁCS 1970

H. TAKÁCS MARIANNA: *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Budapest 1970.

HAINISCH, ERWIN: *Oberösterreich*. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien 1958.

HAJDECKI 1906

HAJDECKI, ALEXANDER: Die Dynasten-Familien der italienischen Bau- und Maurermeister der Barocke in Wien. *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereins zu Wien*, 39 (1906) 3–83.

HAJDECKI 1907

HAJDECKI, ALEXANDER: Die Niederländer in Wien. III. *Oud Holland* 25 (1907) 9–27.

HAJDECKI 1908

HAJDECKI, ALEXANDER: Regesten aus in- und ausländischen Archiven. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Abt. I. Bd. VI. Wien 1908.

HALÁSZOVÁ 2016

HALÁSZOVÁ, INGRID: Einleitung: Das Phänomen des Porträts und die Gestaltung der adeligen Porträtgalerien im 16. und 17. Jahrhundert in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie. In: *Die Noblesse im Bild.: Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen*

Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie. Hg. v. Ingrid Halászová. (Spectrum Slovakia Series. Bd. 13.) Frankfurt am Main 2016. 11–37.

HALÁSZOVÁ 2016a

HALÁSZOVÁ, INGRID: Die Anfänge der Porträtgalerie der Familie Pálffy auf Burg Bibersburg im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Die Noblesse im Bild.: Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie.* Hg. v. Ingrid Halászová. (Spectrum Slovakia Series. Bd. 13.) Frankfurt am Main 2016. 137–173.

HALÁSZOVÁ 2018

HALÁSZOVÁ, INGRID: Habsburská cisárska ikonografia ako ústredný program výzdoby tzv. dlhej sály v Pálffyovskej rezidencii Červený Kamen. In: *Portrét v toku dejín. Štúdie k teoretickým, historickým a socio-kultúrnym aspektom dejín portrétu.* Ed. Ingrid Halászová, Erik Hrnčiarik. Trnava 2018, 61–76.

HANNERER, ERWIN: *Freiherr Wolf von Oedt, Herr von Helfenberg und Primmersdorf. Inventarium, Beschreibung des Hausstandes.* Kulturverein Götzendorf 2013, https://www.oogeschichte.at/fileadmin/media/heimatforscher/dokumente/monografien/hannerer_erwin_wolf_von_oedt_beschreibung_des_hausstandes_2013.pdf

HARDI GÁBOR TITUSZ: Lippay György, az egyházszerző. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 13 (2001/1–2) 21–57.

HARICH 1972

HARICH, JOHANN: Über das Schloß Esterházy zu Eisenstadt und die Burg Forchtenstein. Unbekannte Archivadokumente. *Burgenländische Heimatblätter* 34 (1972) Heft 1. 14–24, Heft 3. 130–138, Heft 4. 145–169.

HAUCK, TERESA: *Carpoforo Tencalla. Die Wechselwirkung zwischen gemalter und gebauter Architektur.* Diplomarbeit, Universität Wien, 2010.

HAUPT 1980

HAUPT, HERBERT: Kultur- und Kunstgeschichtliche Nachrichten vom Wiener Hofe Erzherzog Leopold Wilhelms in den Jahren 1646–1654. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 33 (1980) 346–355.

HAUPT 1990

HAUPT, HERBERT: „Rara sunt cara“ Kulturelle Schwerpunkte fürstlichen Lebensstils. In: *Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit.* Hg. v. Evelin Oberhammer. Wien, München 1990, 115–137.

HAUPT 1991

HAUPT, HERBERT: Im Dienste des Kaiserhofes. Der Wiener Hof- und Kammermaler Kaspar Della. In: *Kunst und Antiquitäten.* 1991. Heft 3. 28–32.

HAUPT 1998

HAUPT, HERBERT: *Von der Leidenschaft zum Schönen. Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein (1611–1684). Quellenband.* Wien, Köln, Weimar 1998.

HAUPT 2007

HAUPT, HERBERT: *Das Hof- und Hofbefreite Handwerk im Barocken Wien 1620 bis 1770*. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte Bd. 46. Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.

HAUPT 2007a

HAUPT, HERBERT: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein 1611–1684. Erbe und Bewahrer in schwerer Zeit*. München 2007.

HAUPT 2014

HAUPT, HERBERT: Die Kunst im Dienste der Repräsentation. Die Fürsten von Liechtenstein als Auftraggeber und Sammler im Zeitalter des Barocks. In: *Die Liechtenstein und die Kunst. Veröffentlichungen der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Bd. 3. Vaduz 2014, 13–30.

HÁZI 1965

HÁZI JENŐ: Sopron belvárosi házai és háztulajdonosai 1687-ben. *Soproni Szemle* 19 (1965) 29–44.

HÁZI JENŐ: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. I–II. Budapest 1982.

HEINRICH, CHRISTOPH: Zum Lob der Kunst, der Dänen und der göttlichen Verheißung. In: *Das Kunstkammerregal von Georg Hinz*. (Im Blickfeld. Hamburger Kunsthalle.) Hamburg 1996.

HEINZ 1963

HEINZ, GÜNTHER: Studien zur Porträtmalerei an den Höfen der österreichischen Erblande. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 59 (1963) 99–224.

HEINZ, GÜNTHER: *Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800*. Wien 1976.

HÉJYNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: Augsburgi dísztal a vezekényi csata emlékére. Drentwettművek az Esterházy-kincstárban. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 11 (1969) 23–50.

HÉJYNÉ DÉTÁRI 1975

HÉJYNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: A fraknoi Esterházy-kincstár a források tükrében. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 473–549.

HENGERER, MARK: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Wien, Köln, Weimar 2012.

HENSZLMANN Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. I. Budapest 1876.

HERTZKA 1989

HERTZKA, RUDOLF: *Chronik der Grossgemeinde Pottendorf*. Pottendorf 1989.

HOCHEDLINGER, MICHAEL–KRENN, MARTIN–TERZER, SIMON PETER: *Verzeichnis der Familienarchive und persönlichen Schriftennachlässe zur Österreichischen Geschichte*. 1500–

2000. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs Bd. 116. Wien, Köln, Weimar 2018.

Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700. Vol. 15, 1956.

Hollstein's German Engravings

Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Vol. 38, 1996; Vol. 39, 1994.

HOLZSCHUH 1995

HOLZSCHUH, GOTTFRIED: Zur Baugeschichte des Fürstlich Esterházy'schen Schlosses in Eisenstadt. In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene.* Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995, 144–155.

HOLZSCHUH 2001

HOLZSCHUH, GOTTFRIED: Spurensuche – zur Baugeschichte von Burg Forchtenstein. In: *Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift Gerald Schlag.* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 105.) Eisenstadt 2001, 167–180.

HOPPE 1994

HOPPE, BRIGITTE: Kunstkammern der Spätrenaissance zwischen Kuriosität und Wissenschaft. In: *Macrococosmos in Microcosmo. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450-bis 1800.* Hg. v. Andreas Grote. Opladen 1994, 243–263.

HOPPE, STEPHAN: Der Raumtypus des „Prunkappartaments“ als Träger symbolischen Kapitals. Über eine räumliche Geste der zeremonialen Gastfreundschaft im deutschen Schloßbau der beginnenden Neuzeit. In: *Zeichen und Raum. Ausstattung und höfische Zeremoniell in den deutschen Schlössern der frühen Neuzeit.* Hg. v. Peter-Michael Hahn. Rudolstädter Forschungen zur Residenzkultur, 3. München, Berlin 2006, 229–251.

HORN 1989

HORN ILDIKÓ: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. *Sic itur ad astra* 2–3 (1989) 21–48.

HORVÁTH SÁNDOR: A Batthyányak és a horvátok. In: *A Batthyányak évszázadai.* Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006, 45–52.

HÖLLRIGL 1934

HÖLLRIGL JÓZSEF: Régi magyar üvegek. *Magyar Művészet* 10 (1934) 176–187.

HÖLLRIGL 1936

HÖLLRIGL JÓZSEF: A „Hónap műtárgya“ a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában. *Magyar Művészet* 12 (1936) 88–89.

Hrvatski biografski leksikon

Hrvatski biografski leksikon. Főszerk. Trpmir Macan. I–8. Zagreb 1983–2013.

„Idővel paloták” 2005

„Idővel paloták” ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2005.

ILG, ALBERT: David de Koningh in Wien. *Monatsblatt des Alterthums-Vereines zu Wien* 4 (1887) Nr. 6, 36.

ILG, ALBERT: Schloß Schratzenberg in Steiermark. *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 22 (1896) 194–203.

Immer-grünender Lorberbaum 1704

Immer-grünender Lorberbaum. Das ist: Gründliche Beschreibung vom Anfang und Ursprung deß Heiligen Hauses Loreta, in Hungarn Sambt Dero merckwürdigst-erwachsenen Gnader-Früchten beschriben Von einem Ehrwürdigen Priester deß Ordens der Diener Unser Lieben Frauen. Wienn Bey Johann Jacob Kürner 1704.

IMRE MIHÁLY: Egy rímtoposz históriája (nép – szép – kép – ép ... tég). *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984) 399–426.

IPOLYI 1887

IPOLYI ARNOLD: *Bedegi Nyári Krisztina, 1604–1641.* (Magyar történeti életrajzok 10.) Budapest 1887.

IVÁNYI 1942

IVÁNYI BÉLA: *A körmendi levéltár memorabiliái.* (Körmendi Füzetek 2.) Körmend 1942.

IVÁNYI 1943

IVÁNYI BÉLA: Adalékok Buda és Pest 1684. és 1686. évi ostromához. *Tanulmányok Budapest múltjából* 10 (1943) 120–162.

IVÁNYI 1971

IVÁNYI EMMA: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 137–161.

IVÁNYI 1983

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. S.a.r. Herer János, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) Szeged 1983.

IVÁNYI 1989

IVÁNYI EMMA: Esterházy Pál. In: *Esterházy Pál Mars Hungaricus.* S.a.r. Iványi Emma. Bev., szerk. jegyz. Hausner Gábor. (Zrínyi Könyvtár III.) Budapest 1989, 430–463.

JANKOVICS–KÓSZEGHY 2016

JANKOVICS JÓZSEF–KÓSZEGHY PÉTER: Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Budapest 2016, 305–336.

Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest 2002.

JÁVOR ANNA: Johann Samuel Hötzendorff (1694–1742) bécsi festő a pesti szerviták szolgálatában (A Belvárosi Szent Anna-templom barokk berendezése a források tükrében). *Művészettörténeti Értesítő* 67 (2018) 2. sz. 189–220.

JEDLICKSA PÁL: *Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.* Budapest 1910.

JUHÁSZ LAJOS: *Sárvár mezőváros viszálya a Draskovich grófokkal.* Budapest 1937. (Kiny. a Domanovszky Emlékkönyvből.)

KÁDÁR 2011

KÁDÁR ZSÓFIA: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorása, 1. rész. *Soproni Szemle* 65 (2011) 387–410.

KÁDÁR 2012

KÁDÁR ZSÓFIA: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorása, 2. rész. *Soproni Szemle* 66 (2012) 64–82.

KÁDÁR 2013

KÁDÁR, ZSÓFIA: Jesuitische Kolleggründungen im westungarischen Raum in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Die Beispiele von Raab/Győr und Ödenburg/Sopron. In: *Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen.* Hg. v. István Fazekas, Mertin Scheutz, Csaba Szabó, Thomas Winkelbauer. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. VII. Wien 2013, 155–170.

KÁDÁR ZSÓFIA: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez.* Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017.

KÁLLAY István: A családi hitbizományok Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 50 (1979) 69–91.

Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállításkatalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Budapest 2009

KAPOSSY JÁNOS: Barokk művészetünk olasz kapcsolatainak kérdéséhez. *Különlenyomat az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. Évfolyamából.* Budapest 1923–1926, 250–267.

KARBIČ, DAMIR: A Zrínyi / Zrinski család eredete. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról.* Szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József. Budapest 2017.

Karel Škréta (1610–1674) His Work ad His Era. Ed. Lenka Stolarová. Prague, National Gallery. Prague 2010.

KÁRFFY 1910

KÁRFFY ÖDÖN: Gróf Nádasdy Ferenc meghívója a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkövetételére 1656. *Történelmi Tár ÚF* 11 (1910) 608.

KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest 1922.

KÁROLYI ÁRPÁD: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest 1936.

KÁSZONYI 1964

KÁSZONYI ANDRÁSNÉ: Andrea Bertinalli stukkátor és köre. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 7. 1964, 55–72.

Athanasius Kircher. Il museo del mondo. Macchine – esoterismo – arte. Catalogo di mostra. A cura di Eugenio Lo Sardo. Roma 2001.

Kat. Barokk művészet Közép-Európában 1993

Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások – Baroque Art in Central-Europe. Crossroads. Exhib. Cat. Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest. Ed. Géza Galavics. Budapest 1993.

Kat. Batthyányak évszázadai 2005

A Batthyányak évszázadai. Kiállításkatalógus, Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely 2005.

Kat. Bollwerk Forchtenstein 1993

Bollwerk Forchtenstein. Burgenländische Landesausstellung, Burg Forchtenstein. Ausstellungskatalog. Red. Jakob Michael Perschy. (Burgenländische Forschungen, Sonderband 11.) Eisenstadt 1993.

Kat. Esterházy-kincsek 2006

Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Kiállításkatalógus, Iparművészeti Múzeum. Szerk. Szilágyi András. Budapest 2006.

Kat. Federschmuck und Kaiserkrone 1992

Federschmuck und Kaiserkrone. Das barocke Amerikabild in den habsburgischen Ländern. Hg. v. Friedrich Polleross, Andreas Sommer-Mathis, Christopher F. Laferl. Ausstellung, Schloßhof im Marchfeld 1992.

Kat. Főúri ősgalériák, családi arcképek 1988

Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból.. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Buzási Enikő. Budapest 1988.

Kat. Die Fürsten Esterházy 1995

Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995.

Kat. Hunyadi Mátyás, a király 2008

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Szerk. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2008.

A magyar kereszténység ezer éve. Kiállítás katalógus. Szerk. Cséfalvay Pál. Budapest 2002.

Kat. Mariazell és Magyarország 2004

Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás katalógus, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma. Szerk.: Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs. Budapest 2004.

Kat. Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1983

Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Török Gyöngyi. Budapest 1983.

Kat. Mátyás király öröksége 2008

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest 2008.

Kat. Matthias Corvinus 1982

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1540. Ausstellungskatalog, Schloß Schallaburg. Schriftleitung: Tibor Klaniczay, Gyöngyi Török, Gottfried Stangler. Wien 1982.

Kat. Renesancia 2009

Renesancia. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Katalóg výstavy Slovenská národná galéria v Bratislave. Ed. Zuzana Ludiková. Bratislava 2009.

Kat. Történelem-kép 2000

Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest 2000.

Kat. Welt des Barock 1986

Welt des Barock. Oberösterreichische Landesausstellung. Augustiner Chorherrenstift St. Florian. Linz 1986.

Kat. Welt im Umbruch 1980

Welt im Umbruch. Augsburg zwischen Renaissance und Barock. Ausstellung der Stadt Augsburg. Hg. v. Bruno Bushart. Augsburg 1980.

Kat. Zsánermetamorfózisok 1993

Zsánermetamorfózisok. Világi témák a közép-európai barokk festészetben – The metamorphosis of themes. Secular subjects in the art of the baroque in Central Europe. Exhib. Cat., Székesfehérvár. Ed. Mojzer, Miklós. Budapest 1993.

KEIL-BUDISCHOWSKY 1993

KEIL-BUDISCHOWSKY, VERENA: Zur Baugeschichte von Burg Forchtenstein. In: *Bollwerk Forchtenstein.* Burgenländische Landesausstellung, Burg Forchtenstein.

Ausstellungskatalog. Red. Jakob Michael Perschy. (Burgenländische Forschungen, Sonderband 11). Eisenstadt 1993, 106–113.

KELEMEN 1931

KELEMEN ATANÁZ: *Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében*. Pannonhalma 1931.

KELEMEN ISTVÁN: Adatok a Sárvár-felsővidéki uradalomhoz tartozó helységek jobbágynépességének 17. századi jogi helyzetéhez. *Soproni Szemle* 62 (2008/4) 359.

KELÉNYI 1999

KELÉNYI, GYÖRGY: Der Umbau des Schlosses von Preßburg im 17. Jahrhundert. In: *„Ex Fumo Lucem” Baroque Studies in Honour of Klára Garas Presented on Her Eightieth Birthday*. Ed. Zsuzsanna Dobos. Budapest 1999, Vol. I. 353–362.

KELLER 2005

KELLER, KATRIN: *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar 2005.

KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005

KELLER, KATRIN – SCHEUTZ, MARTIN – TERSCH, HARALD (Hg.): *Einmal Weimar–Wien und retour. Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 42.) Wien, München 2005.

KELLER, KATRIN – CATALANO, ALESSANDRO (Hg. unter Mitarbeit v.) ROMBERG, MARION: Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667). Bd. 3. *Diarium 1647–1654. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, 104/3. Wien 2010.

KESZTHELYI SÁNDOR: *Magyar napóra-katalógus*. Budapest 1983.

KETELSEN–STOCKHAUSEN 2002

KETELSEN, THOMAS–STOCKHAUSEN, TILMANN VON: *Verzeichnis der verkauften Gemälde im deutschsprachigen Raum vor 1800*. Hg. v. Burton B. Fredericksen–Julia I. Armstrong, I–III. München 2002.

A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei 2002

A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk. Pintér János. Budapest 2002.

KIRÁLY 2010

KIRÁLY PÉTER: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje. *Századok* 144 (2010) 969–994.

KIRÁLY PÉTER: Rezidenciális zene három XVII. századi főúr, Batthyány I. Ádám, Nádasdy III. Ferenc és Esterházy Pál udvarában. In: *Batthyány I. Ádám és köre*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013, 247–265.

KIRÁLY 2015

KIRÁLY PÉTER: „Itinerarium in Germaniam 1653 – Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy*

17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 417–434.

KIRCHWEGER, FRANZ: Die Kunstkammern der österreichischen Habsburgerinnen und Habsburger: Ein kurz gefasster Überblick. *Frühneuzeit-Info*. 25 (2014) 45–66.

KIS 1900

KIS BÁLINT: A Sarmasági család. *Turul* 18 (1900) 180–184.

KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története*. Budapest 1938.

KISS 2001

KISS ERIKA: Udvari ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Doktori értekezés, ELTE BTK, Doktori Iskola, Budapest 2001.

KISS ERIKA: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, 99–113.

KISS 2010

KISS ERIKA: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei. *Századok* 144 (2010) 934–968.

KISS 2010a

KISS ERIKA: „...so nicht zu aestimirn.” Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója. In: *„Ez világ, mint egy kert ...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 211–220.

KISS 2015

KISS, ERIKA: Schatzkammer („Tárház”) von Ferenc Nádasdy in Sárvár. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 255–264.

KISS 2019

KISS ERIKA: „Ami megvan, az megvan – No de mi lett a hozománnyal?” Esterházy Pál és Orsolya kincsei. In: *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. S.a.r. Viskolcz Noémi és Zvara Edina Király Péter és Kiss Erika közreműködésével. Esterhazyana. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei. Budapest 2019, 50–78.

KISS–VISKOLCZ 2016

KISS, ERIKA – VISKOLCZ, NOÉMI: Pohreby Pálffyovcov v ranom novoveku. In: *Korunovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Eds. Tünde Lengyelová–Géza Pálffy. Kor/ridor Knihy 2. Budapest, Békéscsaba 2016, 131–165.

KISS FARKAS 2005

KISS FARKAS GÁBOR: „Difficiles nugae”. Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005) 436–368.

KLANICZAY 1964

KLANICZAY TIBOR: *Zrínyi Miklós*. Budapest 1964.

KLAPSIA, HEINRICH: Von Kunstkammer-Inventaren. Versuch einer quellenkritischen Grundlegung. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 49 (1935) Heft 1–2. 444–455.

KNOZ 2003

KNOZ, TOMÁŠ: Höfische und lokale Künstler im Dienste Johann Baptists von Verdenberg. In: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*. Ed. Václav Bůzek, Pavel Král. *Opera historica* 10. České Budějovice 2003, 469–491.

KNOZ, TOMÁŠ: Die Liechtensteinischen Schlossresidenzen im Kontext der mährisch-österreichischen Renaissance und des Manierismus. In: *Die Liechtenstein und die Kunst. Veröffentlichungen der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Bd. 3. Vaduz 2014, 87–135.

KOLLÁNYI 1900

KOLLÁNYI FERENC: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900.

KOLTAI 2000

KOLTAI ANDRÁS: *Batthyány Ádám és udvara (1625–1659)* Doktori értekezés. ELTE BTK, Doktori Iskola, Budapest 2000.

KOLTAI 2001

KOLTAI ANDRÁS: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Budapest 2001.

KOLTAI 2002

KOLTAI ANDRÁS: *Batthyány Ádám és könyvtára. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV*. Szerk. Monok István. Budapest, Szeged 2002.

KOLTAI 2002a

KOLTAI ANDRÁS: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). *Korall* 9. (2002. szeptember) 55–78.

KOLTAI ANDRÁS: Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. CD Rom, Budapest 2007, 313–323.

KOLTAI 2008

KOLTAI ANDRÁS: Portré végvidékkel. Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659). In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2008, 401–435.

KOLTAI ANDRÁS: A Batthyányak és Carlo della Torre szerződése a rohonci templom építésére. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 387–393.

KOLTAI 2012

KOLTAI ANDRÁS: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr 2012.

KOLTAI 2013

KOLTAI, ANDRÁS: Hof und Hofordnung im Ungarn des 17. Jahrhunderts. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 217–249.

KOLTAI 2013a

KOLTAI ANDRÁS: Adatok Németújvár topográfiájához a XVII. században In: *Batthyány I. Ádám és köre*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013, 209–245.

KOLTAI 2013b

KOLTAI, ANDRÁS: Dienste, Damen, Karriere. Die Familie Batthyány und der Kaiserhof im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 304–336.

KOMÁROMY ANDRÁS: A tolcsvai Bónis-család levéltárából. I. *Történelmi Tár* (1886) 172–181.

KOMÁROMY ANDRÁS: Nádasdy Ferenc országbíró mint genealógus. *Turul* 14 (1896) 45–47.

KOMÁROMY ANDRÁS: Nádasdy Ferenc római zarándoklása. *Történelmi Tár* 22 (1899) 720–722.

KOMÁROMY ANDRÁS: Adatok Csejthe történetéhez. *Történelmi Tár* 22 (1899) 722–724.

KOPP 2016

KOPP, MARGIT: Die Esterházy Familienbildnisse auf Burg Forchtenstein. In: *Die Noblesse im Bild.: Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie*. Hg. v. Ingrid Halászová. (Spectrum Slovakia Series. Bd. 13.) Frankfurt am Main 2016. 201–224.

KOPPÁNY 1982

KOPPÁNY TIBOR: A körmendi várkastély átépítése a 17. század közepén. *Ars Hungarica* 10 (1982) 227–234.

KOPPÁNY 1984

KOPPÁNY TIBOR: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 539–555.

KOPPÁNY 1988

KOPPÁNY TIBOR: Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósításig. *Építés – Építészettudomány* 19 (1987–1988) 449–488.

KOPPÁNY 1990

KOPPÁNY TIBOR: 17. századi építési megállapodások a Batthyány-levéltárból. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 2. Szeged 1990, 142–159.

KOPPÁNY 1990a

KOPPÁNY TIBOR: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged 1990, 451–461.

KOPPÁNY 1993

KOPPÁNY TIBOR: Carlo della Torre, a Batthyányak 17. századi építészete. In: *Művészettörténet – Műemlékvédelem* 4. Tanulmányok Horler Miklós 70. születésnapjára. Budapest 1993, 339–354.

KOPPÁNY 2002

KOPPÁNY TIBOR: Művészek és mesterek a Batthyány család 16–17. századi építkezésein. *Magyar Műemlékvédelem* 11. (1991–2001) Budapest 2002, 173–194.

KOPPÁNY 2002a

KOPPÁNY TIBOR: Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy-birtokok építkezésein. In: *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. Budapest 2002, 379–395.

KOPPÁNY TIBOR: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. *Magyar Műemlékvédelem* 11 (1991–2001) 2002, 195–224.

KOPPÁNY 2007

KOPPÁNY TIBOR: Johann Michael Tripsius kőszegi képművész. Adalékok a 16–17. század főúri temetkezéseinek történetéhez. *Ars Hungarica* 35 (2007) 221–238.

KOPPÁNY 2010

KOPPÁNY TIBOR: A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése. In: *„Ez világ, mint egy kert ...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 153–167.

KOPPÁNY 2011

KOPPÁNY TIBOR: Az Esterházy család fraknoi ágának művészei és mesterei a 17. században. *Ars Hungarica* 37 (2011) 93–109.

KOPPÁNY 2014

KOPPÁNY TIBOR: *Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon*. Budapest 2014.

KOPPÁNY 2015

KOPPÁNY TIBOR: A kastélyépítés folyamata a 16–17. századi Magyarországon a királyi engedélytől a befejezésig. *Építés – Építészettudomány* 43 (2015/3–4) 209–235.

A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1979.

KÓTA PÉTER: Batthyány Ferenc végrendelete 1559-ből. In: *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend, Szombathely 2006, 53–64.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról London, 1664. Zrínyi-könyvtár II.* Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1987, 7–26.

KÖPECZI 1982

KÖPECZI BÉLA: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja.* Budapest 1982.

KÖRNER 2006

KÖRNER, STEFAN: *Führer durch die Esterházy-Ahnengalerie.* Esterházy Privatstiftung, Eisenstadt 2006.

KÖRNER, STEFAN: Mit königlichem Anspruch. Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.* Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008. Hg. v. Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128.) Eisenstadt 2009, 219–247.

KÖRNER–KOPP 2010

KÖRNER, STEFAN – KOPP, MARGIT: Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy. Gemälde und Bildprogramme. In: *„Ez világ, mint egy kert ...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 232–236.

KŐSZEGHY 2015

KŐSZEGHY PÉTER: A Nádasdy-Mausoleum (Fatum Pannoniae). In: *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára.* Szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton. Budapest 2015, 315–327.

KRAFT, KLAUS: Landkreis Günzburg. In: *Kunstdenkmäler von Schwaben.* Bd. 9. München 1992.

KRIEGER 1969/1970

KRIEGER, MARTIN: Benjamin von Block (1631–1689). *Jahrbuch des Historischen Vereins für Mittelfranken* 85 (1969/1970) 77–103.

KROUPA, JIŘI: Palazzo in fortezza und palazzo in villa in Mähren: Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Bauaufgabe um 1600. In: *Rudolf II, Prague and the World.* Ed. Lubomír Konečný et al. Papers from the International Conference Prague, 2 – 4 September 1997. Prague 1998.

KUBEŠ, JIŘI: Die Dienerschaft der Aristokraten in den böhmischen Ländern in den Jahren 1550–1750. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert.* Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 273–299.

KUBINYI ANDRÁS: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* 28 (1958) 35–60.

KUBINYI ANDRÁS: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és a királyi magánjövendelmek szétválasztására). *Levéltári Közlemények* 35 (1964) 67–98.

KUBINYI 1984

KUBINYI ANDRÁS: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik. Budapest 1984, 257–268.

KUBINYI 1988

KUBINYI ANDRÁS: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok* 122 (1988) 147–215.

KUBINYI 1990

KUBINYI ANDRÁS: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest 1990, 53–147.

KUBINYI 2001

KUBINYI ANDRÁS: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. *Századok* 135 (2001) 301–361.

KUBINYI 2005

KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *„Idővel paloták ...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2005. 13–32.

KUBINYI ANDRÁS: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítás katalógus*. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest 2005, 13–23.

KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. (Humanizmus és reformáció 1.) Budapest 1973.

KULCSÁR 1987–1988

KULCSÁR PÉTER: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988) 523–545.

Die Kunstsammlungen des Hauses Lobkowitz. Hg. v. Sandra Pisano. London 2007.

A kuruc küzdelmek költészete 1977

A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Válogatta és S.a.r. Varga Imre. Budapest 1977.

KÜHNEL 1969

KÜHNEL, HARRY: Die österreichische Adelskultur des 16. und 17. Jahrhunderts im Spiegel der Kunst- und Wunderkammern. *Österreich in Geschichte und Literatur* 13 (1969) 433–445.

LÁSZAY 2000

LÁSZAY JUDIT: *Árpás – Mórchida*. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 663. Budapest 2000.

LÁSZLÓ 1994

LÁSZLÓ, STEFAN: *Lotretto im Burgenland. Beiträge zur Geschichte des Wallfahrtortes und Servitenklosters*. Loretto 1994.

Lesestoffe in Westungarn II. 1996

Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg, Ruszt, Eisenstadt, Forchtenstein 1535–1740. Hg. v. Tibor Grill, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2.) Szeged 1996.

LINDEMANN, C. M. A. A.: De dateering, herkomst en identificatie der "Gravenbeeldjes" van Jacques de Gérines. *Oud Holland* 58 (1941) 49–58; 97–105; 161–168; 193–219.

LOHSE BELKIN 1978

LOHSE BELKIN, KRISTIN: *The Costume Book*. (Corpus Rubenianum 24.) London 1978.

LORENZ 1994

LORENZ, HELLMUT: Architektur. In: *Die Kunst des Barock in Österreich*. Hg. v. Günther Brucher. Salzburg, Wien 1994.

MACGREGOR 1994

MACGREGOR, ARTHUR: Die besonderen Eigenschaften der „Kunstkammer“. In: *Macrocosmos in Microcosmo. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450-bis 1800.* Hg. v. Andreas Grote. Opladen 1994, 61–106.

Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898

(N.N.) Gróf Nádasdy Ferenc utasítása hollandi vásárlásai felől 1665-ben. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 5 (1898) 459–461.

A magyar irodalom története. II. köt. (1600-tól 1772-ig.) Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1964.

A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000. Szerk. Dóka Klára, Müller Veronika, Oszkó Magdolna. Budapest 2000.

Magyar művelődéstörténet 1941

Magyar művelődéstörténet. II–III. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest [1941]

A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. 2. XI–XVII. század. Főszerk. Kovács Tibor. Budapest 1996.

Magyar Néprajz 3. 1991

Magyar Néprajz nyolc kötetben. 3. Kézművesség. Főszerk. Domonkos Ottó. Szerk. Nagybakay Péter. Budapest 1991.

Magyarország híres hőseinek arcmásai. Wideman-rézmetszetek, 1652; Rózsa György tanulmányával (Könyvajánló). In: *Irodalomismeret* 2004. 3. szám, 132–138.

Magyarország története 1526–1686

Magyarország története 1526–1686. II. kötet. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1985.

Magyarországi magánkönyvtárak 1992

Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721. Szerk. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992.

Magyarországi magánkönyvtárak 2009

Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Kiad. Bajáki Rita et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) Budapest 2009, 114–128.

Magyar(országi) művészet 2001

GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: *Magyar(országi) művészet a kezdetektől 1800-ig.* Budapest 2001.

Magyarország történeti kronológiája 1982

Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: Benda Kálmán. II. köt. Budapest 1982.

Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. Borovszky Samu. Pozsony vármegye. Budapest 1904.

MAMŰL

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. 1–13, Budapest 2003–2012.

MARCZALI HENRIK: Regesták a külföldi levéltárakból. A török magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. II. *Történelmi Tár* 3 (1881) 114–138.

MARCZALI HENRIK: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. *Történelmi Tár* 6 (1883) 348–358.

MARGALITS EDE: *Horvát történeti repertórium.* I–II. Budapest 1900–1902.

MAROSI 1984

MAROSI ERNŐ: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 517–538.

Mars Hungaricus 1989

Esterházy Pál Mars Hungaricus. Zrínyi könyvtár III. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1989.

MARTÍ 2013

MARTÍ TIBOR: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. PhD értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. (Ms.) 2013.

Mátyás király öröksége 2008

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet. Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest 2008.

Mausoleum 1664

(NICOLAUS AVANCINI-SIGMUND VON BIRKEN:) *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum, Norimbergae* 1664.

MAYER, JOSEF: *Geschichte von Wiener Neustadt*. Bd. II./Teil 1. Wiener Neustadt als Grenzbefestigung gegen Türken und Ungarn. Wiener Neustadt 1928.

MEDVECKÝ 1994

MEDVECKÝ, JOZEF: K počiatkom činnosti Carpofovo Tencalu. Ranobarokové fresky na hradne Červený Kameň a ich ikonografia. *Ars* 27 (1994) 247–250.

MEDVECKÝ, JOZEF: Medzi renesanciou a barokom. K charakteru domácej maliarskej tvorby prvej polovice 17. storočia. *Ars* 31 (1998) 117–145.

MEDVECKÝ, JOZEF: „Man fand bey ihm eine richtige Zeichnung, ein vernünftiges Kolorit, und sinnreiche Zusammensetzungen...“: Carpofovo Tencallas Deckenmalereien auf der Burg Červený Kameň. In: *Baroque Ceiling Painting in Central Europe: Proceedings of the International Conference, Brno-Prague, 2005*. Praha 2007, 189–195.

MELLER SIMON: *Az Esterházy képtár története*. Budapest 1915.

MENTÉNYI 2015

MENTÉNYI, KLÁRA: Die Häuser der Familie Nádasdy in Kőszeg am Ende des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 549–566.

MENTÉNYI 2015a

MENTÉNYI, KLÁRA: Ferenc (III.) Nádasdy und Kőszeg. Kirchen, Kapellen und Altäre. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 199–210.

MIKÓ 2009

MIKÓ ÁRPÁD: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest 2009.

MIKÓ 2011

MIKÓ ÁRPÁD: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest 2011.

MIKÓ 2013

MIKÓ ÁRPÁD: Valkai András (1540–1586) Báthory-genealógiája. Báthory István király mint az Árpádok leszármazottja. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013) 583–599.

MIKÓ 2015

MIKÓ ÁRPÁD: Az Esterházy-kincstár és a Mátyás-hagyomány. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 235–246.

MIKÓ-PÁLFFY 2002

MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* 51 (2002) 107–172.

MITROPULOS 2014

MITROPULOS ANNA DIÁNA: „...fraknói várunkban (egy) új kincstárat építettünk” – Mesterek tevékenysége a fraknói számlák tükrében. In: *KoraújkorÁSZ. Koraújkortörténettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt, Mitropulos Anna Diána. Budapest 2014, 50–68.

MITROPULOS 2014a

MITROPULOS ANNA DIÁNA: „Utasítjuk fraknói tisztartónkat” – Uradalmi tisztségek és kincstárbeli munkálatok a fraknói számlák tükrében. *Fons* 21 (2014) 1. sz. 67–98.

MITROPULOS 2016

MITROPULOS ANNA DIÁNA: Kőfaragók és szobrászok Esterházy Pál nádor szolgálatában. *Fons* 23 (2016) 3. sz. 337–378.

MITROPULOS ANNA DIÁNA: Esterházy Pál nádor udvari személyzete – A fraknói és a kismartoni apparátus összehasonlítása. In: *Béctől Brassóig. A II. KoraújkorÁSZ konferencia tanulmányai*. Szerk. Barta M. János, Szekér Barnabás, Ugry Bálint, Virovecz Nándor. Budapest 2016, 43–64.

MOHL 1894

MOHL, ADOLF: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Eisenstadt 1894.

<https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/objects/o:48778/methods/bdef:Book/view>

MOHL 1900

MOHL ADOLF: Adatok Nádasdy Ferenc országbíró életéhez. *Századok* 34 (1900) 616–627.

MOHL 1903

MOHL ADOLF: Szarvkő és urai. *Századok* 37 (1903) 612–633; 713–730.

MOHL 1909

MOHL ADOLF: *Loretto magyarországi búcsújáróhely története*. Budapest 1909.

MOHL é.n.

MOHL ADOLF: *Török világ Kismarton vidékén 1683–1699*. Sopron é.n. (1909)

MOLLAY KÁROLY: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest 1982.

MONOK–ZVARA 2020

MONOK ISTVÁN–ZVARA EDINA: *Esterhasiana Bibliotheca. A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*. Budapest 2020.

MORPURGO 1962

MORPURGO, ENRICO: *Gli artisti italiani in Austria*. Vol. II. Il secolo XVII. Roma 1962.

Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai IV. UetC. 1. füzet. Budapest 1967.

MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai 1981

Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XVIII. UetC. 6. füzet. Budapest 1981.

MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai 1984

Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX. UetC. 7/2. füzet. Budapest 1984.

Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XX. UetC. 8. füzet. Budapest 1990.

MUCHKA 1989/90

MUCHKA, IVAN: Die Prager Burg zur Zeit Rudolfs II. Neue Forschungsergebnisse. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 85/86 (1989/90) 95–98.

MUCHKA 1998

MUCHKA, IVAN: Sammlung und Ausstattung des Wallensteinpalais in Prag. In: *1648: Krieg und Frieden in Europa*. 26. Europaausstellung, Bd. II. Kunst und Kultur. Hg. Klaus Bußmann–Heinz Schilling. Münster, Osnabrück 1998, 289–296. <http://www.westfaelische-geschichte.de/tex485>

Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból 2014

Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Thesaurus Domus Esterhazyanae I. Szerk. Szilágyi András. Iparművészeti Múzeum. Budapest 2014.

A művészet története Magyarországon 1983

ARADI NÓRA–FEUERNE TÓTH RÓZSA–GALAVICS GÉZA–MAROSI ERNŐ–NÉMETH LAJOS: *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest 1983.

Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3. Sárvár 1999.

NAGY IVÁN

NAGY IVÁN: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest 1857–1868.

NAGY LÁSZLÓ: *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc*. (Korok és emberek.) Budapest 1987.

NAGY LÁSZLÓ: „Álmodjunk harcot szegény magunknak...” (Végvári vitézek – szegénylegények 1699–1703 között). In: *A végvárak és végváriak sorsa (1699–1723)*. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. (Studia Agriensia 11.) Eger 1991, 15–23.

NAGY 2015

NAGY LEVENTE: Drakula a fraknói kastélyban. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 339–356.

NÉMETH 1931

NÉMETH AMBRUS: Adalékok a szentferencrendiek egykori győri kolostorának történetéhez. I. *Győri Szemle* 2 (1931) 96–104.

Nürnbergi Künstlerlexikon 2007

Nürnbergi Künstlerlexikon. Bildende Künstler, Kunsthandwerker, Gelehrte, Sammler, Kulturschaffende und Mäzene vom 12. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts. Hg. v. Manfred H. Grieb. Bd. 2–3. K. G. Saur. München 2007.

ORTVAY TIVADAR: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben.* Pozsony 1905.

ÓVÁRY 1901

ÓVÁRY LIPÓT: *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának oklevél-másolatai.* III. Budapest 1901.

ÖKT XXIV 1932

Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Bearb. v. André Csatkai und Dagobert Frey. Österreichische Kunsttopographie XXIV. Wien 1932.

ÖKT XL 1974

Die Kunstdenkmäler des Politischen Bezirkes Oberwart. Bearb. v. Adelheid Schmeller-Kitt. Österreichische Kunsttopographie XL. Wien 1974.

ÖKT XLIX 1993

Die Kunstdenkmäler des Politischen Bezirkes Mattersburg. Bearb. v. Adelheid Schmeller-Kitt. Österreichische Kunsttopographie XLIX. Wien 1993.

ÖKT LVI 2005

Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Bearb. v. Judith Schöbel – Ulrike Steiner. Österreichische Kunsttopographie LVI. Horn 2005.

Az örökség hagyományozása 2000

Az örökség hagyományozása: Könyöki József műemlékfeltérési 1869–1890. Összeállította Váliné Pogány Jolán. (OMVH Forráskiadványok 4.) Budapest 2000.

PÁLFFY 1997

PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”.) *Történelmi Szemle* 39 (1997/2.) 257–288.

PÁLFFY GÉZA: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 331–367.

PÁLFFY 2002

PÁLFFY GÉZA: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 137. 2002. 99–131.

PÁLFFY 2002a

PÁLFFY GÉZA: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Budapest 2002, 307–331.

PÁLFFY GÉZA: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálfiovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie*. Ed. Anna Fundárková – Géza Pálffy. Bratislava 2003, 17–36.

PÁLFFY 2004

PÁLFFY GÉZA: Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendje 1660–1662-ből és 1681-ből. *Levéltári Közlemények* 75 (2004) 47–63.

PÁLFFY 2004a

PÁLFFY GÉZA: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. *Századok* 138 (2004) 1005–1101.

PÁLFFY GÉZA: Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal. Korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Kiállításkatalógus. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest 2005, 28–31.

PÁLFFY GÉZA: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47 (2005/3-4) 241–275.

PÁLFFY 2007

PÁLFFY GÉZA: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Budapest 2007, 39–65.

PÁLFFY 2007a

PÁLFFY GÉZA: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről – Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én. *Történelmi Szemle* 49 (2007) 263–288.

PÁLFFY 2007b

PÁLFFY GÉZA: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. CD Rom, Budapest 2007, 126–153.

PÁLFFY 2009

PÁLFFY GÉZA: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 321–356.

PÁLFFY 2010

PÁLFFY GÉZA: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest 2010.

PÁLFFY GÉZA: A magyar korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: *„Ez világ, mint egy kert ...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 17–52.

PÁLFFY, GÉZA: Kampf um Transdanubien. Die Familie Nádasdy und die ungarische Aristokratie im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert.* Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 29–54.

PÁLFFY GÉZA: Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: *„Nekünk mégis Mohács kell ...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései.* Szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2016, 19–34.

PÁLFFY, GÉZA: Die Krönungsfahnen in der Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein. *Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy*, Jahrgang 2018, Bd. 10. Eisenstadt 2018.

PÁLFFY GÉZA: Megerősített lojalitás. A bécsi udvar és a magyar rendek az 1625. évi soproni koronázódiétán. In: *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés.* Szerk. Dominkovits Péter, Katona Csapa, Pálffy Géza. Annales Archivi Soproniensis No. 2. Sopron–Budapest 2020, 15–121.

PALLUCCHINI, RODOLFO: *Tiziano.* Vol. I–II. Firenze 1969.

PAPCO, JÁN: *Rakúsky barok a Slovensko / Österreichisches Barock und die Slowakei.* Bojnice 2003.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD: *Magyarország története térképeken.* Budapest 2002.

PARTHEY 1864

PARTHEY, GUSTAV: *Deutscher Bildersaal. Verzeichnis der in Deutschland vorhandenen Oelbilder verstorbener Maler aller Schulen: in alphabetischer Folge zusammengestellt.* Bd. II. Berlin 1864.

PATAKY 1951

PATAKY DÉNES: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig.* Budapest 1951.

PAULER GYULA: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése (1664–1671).* I–II. Budapest 1876.

PERES 2009

PERES ZSUZSANNA: A magyar „hitbizományi” jog kezdetei. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola – Jogi történeti Alprogram. Pécs 2009.

PERES 2014

PERES ZSUZSANNA: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon.* Pécs 2014.

PERGER 1994

PERGER, RICHARD: *Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße zu Wien*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 27.) Wien 1994.

PERJÉS 1989

PERJÉS GÉZA: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy Pál Mars Hungaricus*. Zrínyi könyvtár III. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1989, 25–99.

PÉTER KATALIN: A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest 1996, 15–50.

PIGLER ANDOR: A pozsonyi primási kert. *Napkelet* 3 (1925) 6. sz., 29–34.

PILlich, WALTER: Kunstregesten aus den Hofparteienprotokollen des Obersthofmeisteramtes von 1638–1780. I. Teil. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 12 (1959) 448–478.

POLLERROSS 1985

POLLERROSS, FRIEDRICH B.: Imperiale Repräsentation in Klosterresidenzen und Kaisersälen. *Alte und Moderne Kunst* 30 (1985) Heft 203. 17–27.

POLLERROSS 1986

POLLERROSS, FRIEDRICH: Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst. In: *Welt des Barock*. Hg. v. Rupert Feuchtmüller, Elisabeth Kovács. Wien, Freiburg, Basel 1986, 87–104.

POLLERROSS 1993

POLLERROSS, FRIEDRICH: Utilità, virtù e bellezza. Fürst Johann Adam Andreas von Liechtenstein und sein Wiener Palast in der Rossau. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 47 (1993) 36–52.

POLLERROSS 1993a

POLLERROSS, FRIEDRICH: „Dem Adl und fürstlichen Standt gemes Curiosi“: Die Fürsten von Liechtenstein und die barocke Kunst. *Frühneuzeit-Info* 4 (1993) Heft 2. 174–185.

POLLERROSS 1998

POLLERROSS, FRIEDRICH: Tradition und Recreation. Die Residenzen der österreichischen Habsburger in der Frühen Neuzeit (1490–1780). In: *Majestas* Bd. 6 (1998) 91–148.

POLLERROSS 2000

POLLERROSS, FRIEDRICH: Kaiser, König, Landesfürst: Habsburgische „Dreifaltigkeit“ im Porträt. In: *Bildnis, Fürst und Territorium*. Hg. v. Andreas Beyer, Ulrich Schütte, Lutz Unbehauen. (Rudolstädter Forschungen zur Residenzkultur Bd. 2.) München, Berlin 2000, 189–218.

POLLEROSS 2000a

POLLEROSS, FRIEDRICH: „Des Kaysers Pracht an seinen Cavalliers und hohen Ministern“. Wien als Zentrum aristokratischer Repräsentation um 1700. In: *Polen und Österreich im 18. Jahrhundert*. Hg. v. Walter Leitsch. Warschau 2000, 95–122.

POLLEROSS, FRIEDRICH: „...dem Antiquario zu Rom für sein trinckgeldt undt gemachte Spesa...“ Kunst-Reisen und Kunst-Handel im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Reiselust und Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich*. Hg. v. Friedrich Polleroß. Petersberg 2004, 9–36.

POLLEROSS, FRIEDRICH: Romanitas in der habsburgischen Repräsentation von Karl V. bis Maximilian II. In: *Kaiserhof – Papstthof (16–18. Jahrhundert)*. Hg. v. Richard Bösel. Wien 2006, 207–223.

POLLEROSS 2013

POLLEROSS, FRIEDRICH: Frans Luycx von Leuxenstein (1604–1668) und Prag. In: *Karel Škréta (1610-1674): dílo a doba. Studie, dokumenty, prameny*. Hg. v. Lenka Stolárová, Kateřiná Holečová. Praha 2013, 243–256.

POLLEROSS 2014

POLLEROSS, FRIEDRICH: *Della virtù e della grandezza Romana*. Das Palais Liechtenstein in der Rossau – Bemerkungen zu Architektur, Ikonographie und Konzept. In: *Die Liechtenstein und die Kunst. Veröffentlichungen der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Bd. 3. Vaduz 2014, 56–85.

POLLEROSS, FRIEDRICH: Kunstsammlungen in Österreich: Literatur- und Forschungsüberblick. *Frühneuzeit-Info*. 25 (2014) 7–44.

POLLEROSS 2015

POLLEROSS, FRIEDRICH: "Damit mein Contrefait zur Gedachtnuss in Hauss verbleibe". Adelsporträts des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Adel im 18. Jahrhundert. Umriss einer sozialen Gruppe in der Krise*. Hg. v. Gerhard Ammerer–Elisabeth Lobenwein–Martin Scheutz. (Querschnitte 28.) Innsbruck, Wien, Bozen 2015, 222–255.

POLLEROSS 2016

POLLEROSS, FRIEDRICH: „Conterfet Kupfferstich“. Neue Erkenntnisse zu den ‚Porträtbüchern‘ des 17. Jahrhunderts. In: *Frühneuzeit-Info* 27 (2016) 170–191.

POLLEROSS 2017

POLLEROSS, FRIEDRICH: „Cæsari Patriæ Amicis“. Adelsporträts der Frühen Neuzeit. In: *Das Waldviertel* 66 (2017) Heft 1, 98–133.

POLLEROSS 2017a

POLLEROSS, FRIEDRICH: „Conterfet Khupferstich“. Bemerkungen zu den Bildnissen der „Annales Ferdinandeï“ des Grafen Franz Christoph von Khevenhüller (1640/1641). *Barockberichte* 65 (2017) 5–21.

POLLEROSS, FRIEDRICH: Serie, Paraphrase, Kopie: Diego Velázquez und Frans Luycx als Porträtisten der Casa de Austria. In: *Velázquez: Anregungen, Vorschläge, Lösungen*. Hg. v. Sylvia Ferino Pagden. Wien 2018, 142–165.

PONS 2001

PONS, ROUVEN: „*Wo der gekrönte Löw hat seinen Kayser-Sitz*“ Herrschaftsrepräsentation am Wiener Kaiserhof zur Zeit Leopolds I. (Deutsche Hochschulschriften 1195.) Egelsbach, Frankfurt am Main, München, New York 2001.

PREIMESBERGER 1964

PREIMESBERGER, RUDOLF: Notizen zur Italienischen Stukkatur in Österreich. In: *Arte e artisti dei laghi lombardi. II. Gli stuccatori dal barocco al rococo*. A cura di Edoardo Arslan. Como 1964.

PRICKLER, HARALD: Zur Geschichte von Kaisersteinbruch. *Burgenländische Heimatblätter* 23 (1961) 97–98.

PRICKLER, HARALD: Giovanni Bernardo Ceresola: a szombathelyi Szent Márton templom építője? *Vasi Szemle* 22 (1968) 3. szám. 441–445.

PRICKLER 1972

PRICKLER, HARALD: *Burgen und Schlösser im Burgenland*. Wien 1972.

PRICKLER 1984

PRICKLER, HARALD: Brüderische Handwerker und Bruderhöfe. Zur Geschichte der Wiedertäufer im Burgenland In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst*. Burgenländische Forschungen Sonderband 7. Eisenstad 1984, 297–312.

PRICKLER, HARALD: Burgenland während der Periode der Türkenkriege. *Burgenländische Heimatblätter* 48 (1986) Heft. 1. 1–23.

PRICKLER, HARALD: Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. Red. Jakob Perschy. Eisenstadt 1995, 60–83.

PRICKLER 1998

PRICKLER, HARALD: Die Lockenhauser Maurer- und Steinmetzengunft. Ein Beitrag zur Kunst- und Handwerksgeschichte des Barock im burgenländisch-westungarischen Raum. In: *Zur Landeskunde des Burgenlandes. Festschrift Hanns Schmid*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 100.) Eisenstadt 1998. 177–197.

PRICKLER 2001

PRICKLER, HARALD: Das Goldschmiedehandwerk im Burgenländischen Raum bis ins 19. Jahrhundert. In: *Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift Gerald Schlag*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 105.) Eisenstadt 2001, 289–323.

PRICKLER 2004

PRICKLER, HARALD: Zu den Anfängen der Forchtensteiner (Neustifter) Rosalienkapelle. *Burgenländische Heimatblätter* 66 (2004) 3. sz. 132–155.

PRICKLER 2010

PRICKLER, HARALD: Nachrichten-Splitter zu seltenen Handwerken. *Burgenländische Heimatblätter* 72 (2010) 1. sz. 17–27.

PRICKLER, HARALD: Der Eisenstädter Steinmetz und Bildhauer Sebastian Rauschemayer [Rauschmayr] (1622–1685). *Burgenländische Heimatblätter* 73 (2011) 4. sz. 179–195.

PRICKLER 2013

PRICKLER, HARALD: *Eisenstädter bildende Künstler und Handwerker der Barockzeit. Biographische Daten und Werke.* (Burgenländische Forschungen Bd. 105.) Eisenstadt 2013.

PRIORATO, GALEAZZO Conte GUALDO: *Historia di Leopoldo Cesare...* Vol. II.; III. Wien 1670; 1674.

R. VÁRKONYI 1984

R. VÁRKONYI ÁGNES: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 341–369.

R. VÁRKONYI ÁGNES: *A rejtőzködő Murányi Vénus.* Budapest 1987.

R. VÁRKONYI 1994

R. VÁRKONYI ÁGNES: Zrínyi szövetséglevele. In: Uő.: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Budapest 1994.

R. VÁRKONYI ÁGNES: „...Jó Budavár magas tornyán...” A magyar államiság szimbólumairól Mohács után. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára.* Szerk.: Gebei Sándor. Eger 2000, 77–100.

R. VÁRKONYI 2010

R. VÁRKONYI ÁGNES: Szimuláció, etika és törvényesség 1660–1711. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2010, 235–270.

RÁCZ 2001

RÁCZ GYÖRGY: A középkori Atád. In: *Nagyatád monográfiája.* Szerk. Bősze Sándor. Nagyatád 2001. 64–97.

RÁCZ GYÖRGY: Egy főnemesi család eredete és „pályakezdése”. A Batthyányak az Anjou- és Zsigmond korban. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. Neumann Tibor, Rác György. Budapest, Piliscsaba 2010, 301–357.

RÁCZ 2016

RÁCZ GYÖRGY: „Pelikán a fiaival”. A Batthyány család címere a középkorban. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére.* Szerk. Horn Ildikó et al. II. köt. Budapest 2016, 103–113.

RADOS 1939

RADOS JENŐ: *Magyar kastélyok.* (Magyarország művészeti emlékei 4.) Budapest 1939.

Rákóczi László naplója 1990

Rákóczi László naplója. Közzéteszi: HORN ILDIKÓ. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. (Magyar Hírmondó) Budapest 1990.

RATH 1953

RATH, MARGARETHE: Die Promotionen und Disputationen sub auspiciis imperatoris an der Universität Wien. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*. 6 (1953) 47–164.

RAUCH, MARGOT: Gesammelte Wunder: die Naturobjekte in den Kunstkammern und Naturalienkabinetten des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Die Entdeckung der Natur. Naturalien in den Kunstkammern des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hg. v. Wilfried Seipel. Wien 2006.

RÉCSEY VIKTOR: Tököly Kis-Rómában. *Századok* 16 (1882) 144–154.

Rédei László Történeti maradványai 1658–1663. Közzéteszi Nagy Iván. *Magyar Történelmi Tár*, XVII. Pest 1871.

Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I–II. Szerk. Thaly Kálmán. Pest 1864.

RMNY

Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. Szerk. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit. Budapest 2000.

Régi Magyarországi Nyomtatványok 1656–1670. Szerk. Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter, P. Vásárhelyi Judit, közreműk. V. Ecsedy Judit, Käfer István. Budapest 2012.

Régiségek könyve 1983

Régiségek könyve. Szerk. Voit Pál. Budapest 1983.

REICHARDT 2009

REICHARDT GABRIELLA: Nádasdy Pál javai Sárváron 1633-ban. *Honismereti Híradó Sárvár* 27 (2009) 1–2. sz., 49–60.

Reneszancia 2009

Reneszancia. Umenie medzi neskorou gotiku a barokom. Slovenská národná galéria. Ed. Ivan Rusina a kolektív. Bratislava 2009.

ŘEPA, TOMÁŠ: Kaple Božího hrobu při kláštěre bosých augustiniánů s kostelem sv. Václava na Novém Městě pražském. In: *Karel Škréta (1610-1674): dílo a doba. Studie, dokumenty, prameny*. Hg. v. Lenka Stolárová, Kateřiná Holečová. Praha 2013, 139–148.

Rimay János írásai. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Ács Pál. (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.) Sorozatszerk. Kőszeghy Péter. Budapest 1992.

RIPA, CESARE: *Iconologia*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Sajó Tamás. Budapest 1997.

RÓMER FLÓRIS: *Az árpási Sz. Jakabról címzett prépostság*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1863.

RÓMER 1869

RÓMER FLÓRIS: *Árpás és a mórniczidai Szent Jakabról címzett prépostság története*. Pest 1869.

ROOSES, MAX: *Christophe Plantin imprimeur anversoís*. Anvers 1883.

ROSSI, PAOLA: *Jacopo Tintoretto*. Vol. I. I ritratti. Venezia é.n.

RÓZSA GYÖRGY: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Budapest 1963.

RÓZSA 1970

RÓZSA GYÖRGY: Nádasy Ferenc és a művészet. *Művészettörténeti Értesítő* 19 (1970) 185–202.

RÓZSA 1970a

RÓZSA GYÖRGY: A Nádasy-Mausoleum és Nikolaus Avancini. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970) 466–478.

RÓZSA 1973

RÓZSA GYÖRGY: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest 1973.

RÓZSA 1991

RÓZSA GYÖRGY: A Nádasy Mausoleum. Tanulmány in: *„Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum, Norimbergae, 1664.”* (Faksimile kiadás.) (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV.) Budapest 1991, 7–16.

RÓZSA 1999

RÓZSA GYÖRGY: *Budapest régi látképei / Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*. Budapest 1999.

RÓZSA 2004

RÓZSA GYÖRGY: Hírneves magyarok arcképcsarnoka 1652-ből. Elias Wideman rézmetszetei. Tanulmány in: *Wideman Elias: Icones illustrium heroum Hungariae*. Wien, 1652. (Faksimile kiadás.) Szerk. W. Salgó Ágnes. Budapest 2004.

RÓZSA 2006

RÓZSA GYÖRGY: Elias Wideman rézmetszet-sorozata és a Weszfáliai béke. Adatok a 17. századi magyar portréfestészet történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006) 259–274.

RÓZSA 2006a

RÓZSA, GYÖRGY: Elias Widemans druckgraphisches Porträtsammelwerk und der Westfälischen Frieden. Ein Beitrag zur Geschichte der Ungarischen Porträtmalerei des 17. Jahrhunderts. *Acta Historiae Artium* 47 (2006) 103–117.

RUPP 1870

RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története tekintettel az egyházi intézetekre*. I. Budapest 1870.

S. NÉMETH KATALIN: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. *Magyar Könyvszemle* 110 (1994) 78–82.

S. NÉMETH, KATALIN: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai [Die ungarischen Beziehungen von Sigmund von Birken]. In: Uő: *Magyar dolgokról. Magyar–német*

kapcsolattörténeti tanulmányok [Über ungarische Angelegenheiten. Ungarisch-deutsche beziehungsgeschichtliche Beiträge]. (Historia Litteraria, 31.) Budapest 2014, 133–139.

SANDRART 1679

SANDRART, JOACHIM VON: *Teutsche Akademie der edlen Bau- Bild und Mahlerey-Künste.* Bd. I–II. Nürnberg 1675–1679.

SARLAI 2006

SARLAI SZABOLCS: Marsili és a Batthyányak a Rába védelmén 1683-ban. In: *A Batthyányak évszázadai.* Tudományos konferencia Körnenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körnend, Szombathely 2006, 139–144.

A sárvári vár tudományos kutatása, 1968

A sárvári vár tudományos kutatása. Leírás és javaslat. Kézirat, 1968. (Törzsszám: 28-18-2/2-68.) Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Tervtár 307/I. (Az anyag használata idején érvényes hivatkozási mód.)

SCHEICHER, ELISABETH: Der Spanische Saal von Schloß Ambras. Die malerische Ausgestaltung. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien.* 71 (1975) 39–94.

SCHEICHER 1979

SCHEICHER, ELISABETH: *Die Kunst- und Wunderkammer der Habsburger.* Wien, München, Zürich 1979.

SCHEICHER, ELISABETH: Die Imagines Gentis Austriacae des Francesco Terzio. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 79 (1983) 43–92.

SCHEMPER-SPARHOLZ 1986

SCHEMPER-SPARHOLZ, INGEBORG: Höfische Dekorationen des 17. Jahrhunderts im burgenländisch-westungarischen Raum. In: *Türkenkriege und Kleinlandschaft II. Sozialer und Kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege.* Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 73.) Eisenstadt 1986.

SCHERMANN 1936

SCHERMANN, AEGID: *Geschichte von Lockenhaus.* Pannonhalma 1936.

SCHERP 1998

SCHERP, ASTRID: Bemerkungen zu drei Altarblattentwürfen von Tobias Pock. *Barockberichte* 20/21 (1998) 260–264.

SCHLOSSER, JULIUS VON: *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance.* Leipzig 1908.

SCHMELLER 1965

SCHMELLER, ALFRED: *Das Burgenland. Seine Kunstwerke, historische Lebens- und Siedlungsformen.* Salzburg o. J. (1965)

SCHMELLER-KITT, ADELHEID: *Archivalische Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie. Gerichtsbezirk Oberwart, Burgenland.* (Ms.) Wien 1969.

SCHMELLER-KITT 1976

SCHMELLER-KITT, ADELHEID: *Burgenland*. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien 1976.

SCHMIDT PÉTER: A Zrínyi család házai Bécsben. In: *Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós 1620–1664*. Kiállításkatalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2014, 63–77.

SCHOEN 1921

SCHOEN ARNOLD: Nádasdy sárvári kincsei. I–II. *A Műbarát* 1. (1921: 15. sz.) 268–273. és 1. (1921: 16. sz.) 281–285.

SCHOEN 1923

SCHOEN ARNOLD: Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. *Ars Una* 1. (1923) 53–58.

SCHOEN 1957

SCHOEN ARNOLD: Buda építómestereiről töredékek, vázlatok. I. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 297–300.

SCHÖNHERR 1888

SCHÖNHERR GYULA: Nádasdy Ferencz országbíró végrendelete [1663]. 1–3. *Történelmi Tár* 11 (1888) 176–187, 369–382, 580–591.

SCHREIBER 2004

SCHREIBER, RENATE: „*ein galeria nach meinem humor*” Erzherzog Leopold Wilhelm. (Schriften des Kunsthistorischen Museums Bd. 8.) Wien 2004.

SCHUMACHER 1991

SCHUMACHER, KUNO: Dokumenty umeleckej a stavebnej činnosti 17. a 18. storočia v Bratislave z archívov rodu Pálffyovcov v ŠSÚA. *Ars* (1991) 193–202.

SCHWARCZ 2003

SCHWARCZ KATALIN: „*Mert ihon jön Aßonyotok és kezében új szoknyák*”. *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*. Budapest 2003.

SCHWARTZ 1935

SCHWARTZ VON MEGYES, ROBERT: *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773*. Veszprém 1935.

SEIFERTOVÁ, HANA: Német festők Közép-Európában a 17. századi Csehország példáján. In: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások – Baroque Art in Central-Europe. Crossroads*. Exhib. Cat. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest. Ed. Géza Galavics. Budapest 1993, 54–64.

SEMMELWEIS, KARL: Die Geschichte der Orte Stotzing und Loretto am Leithagebirge. *Burgenländische Heimatblätter* 11 (1949) 66–70.

SEMMELWEIS 1961

SEMMELWEIS, KARL: Die gedruckten Werke des Palatins Paul Esterházy (1635–1713). *Burgenländische Heimatblätter* 23 (1961) Heft 1., 32–42.

Servitus Mariana 1667

Servitus Mariana Auspiciis Austriacis. In Germaniae, Hungariae et Boemiae Regnis Reparata. Seu Historia Ordinis Servorum B. Mariae Virginis. Medium Saeculum a sui reductione continens Cum Novorum eius Conventuum Origine, Collectore, P. F. Augustino-Maria Romer, eiusdem Ordinis Diffinitore. Viennae Austriae 1667.

Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. 15. Abt. IV. Bd. Der Adel von Ungarn. Supplementband. Nürnberg 1894.

SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest 1919, 166–171.

SIMON JÓZSEF: Zsákmány. Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014/2.) 189–214.

SINGER, HANS WOLFGANG: *Allgemeiner Bildniskatalog*. I. Leipzig 1930.

SINKOVICS 1978

SINKOVICS ISTVÁN: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete 1530–1848. In: *Sárvár monográfiája*. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely 1978, 341–417.

SISA 2000

SISA JÓZSEF: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő* 49 (2000) 21–54.

SISA 2004

SISA JÓZSEF: *A nádasdladányi Nádasdy-kastély. Épített örökségünk*. Budapest 2004.

SITTE, ALFRED: Balthasar Herold als Glockengießer. *Mittheilungen der k.k. Zentral-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. N.F. 23 (1897) 230–231.

SITTE 1899

SITTE, ALFRED: Die Schatzkammer Nádasdy's. *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 34 (1899) 87–96.

SITTE 1900

SITTE, ALFRED: Die Schatzkammer Nádasdy's. *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 35 (1900) 66–75.

SITTE 1902

SITTE ALFRÉD: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 10 (1902) 146–158.

SITTE 1907

SITTE, ALFRED: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 40 (1907) I. 47–81; II. 119–137.

SITTE 1908

SITTE, ALFRED: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 41 (1908) 31–52.

S. LAUTER 1992

S. LAUTER ÉVA: A nádori reprezentáció a XVII. században. *Aetas* 7 (1992) 5–18.

S. LAUTER 2005

S. LAUTER ÉVA: Pozsony városa új szerepben. In: *„Idővel paloták” ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2005, 144–171.

SÓLYMOS 1998

SÓLYMOS SZILVESZTER: Hozzászólás és kiegészítés Pandula Attila „Egy XVII. századi, heraldikai témájú, magyar olajfestmény” című tanulmányához. *Turul* 71 (1998) 39–41.

SOÓS 1999

SOÓS FERENC: *Magyarország kincstartói 1340–1540*. Budapest 1999.

ŠTĚPÁNEK, PAVEL: Geschichte, Zusammensetzung und Nutzung der Raudnitzer Lobkowitz-Sammlung, im besonderen Hinblick auf die Porträtsammlung. In: *Die Noblesse im Bild.: Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie*. Hg. v. Ingrid Halászová. (Spectrum Slovakia Series. Bd. 13.) Frankfurt am Main 2016. 75–104.

STERNEGGER, BERTHOLD: *Sechstes Jahr-Hundert der zu Mariam nach Zell in Steyermarck angefangenen Wallfahrt mit dazu gehörigen Nachrichten*. Steyr 1758.

ŠTIBRANÁ 2004

ŠTIBRANÁ, INGRID: Pálffyovci ako mecenáši umenia. *Pamiatky a múzea* 2/2004, 24–29.

ŠTIBRANÁ 2007

ŠTIBRANÁ, INGRID: Porträtgalerie der Familie Pálffy in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Archivquellen versus aktueller Zustand. In: *Generationen, Interpretationen, Konfrontationen*. (Sammelband von Beiträgen aus der internationalen Konferenz in den Tagen 20.–22. April 2005 in Bratislava.) Hg. Barbara Balážová. Bratislava 2007, 323–335.

ŠTIBRANÁ 2013

ŠTIBRANÁ, INGRID: *Rodová portrétna galéria a umelecké zbierky Pálffyovcov na Červenom Kameni. Obdobie prvých troch generácií rodu v 16. – 17. storočí*. Trnava 2013.

ŠTIBRANYIOVÁ 1987

ŠTIBRANYIOVÁ, MÁRIA: Trnavskí majstri, murári, kamenári, sochári, maliari a štukatéri 17. storočia. In: *Problémy umenia 16.–18. storočia*. (Zborník referátov zo sympózia). Umenovedný Ústav Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava 1987, 79–91.

STIRLING 1996

STIRLING JÁNOS: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*. Budapest 1996.

ŠULCOVÁ 1991

ŠULCOVÁ, JANA: Stavba pálfyovskej záhradnej rezidencie v Bratislave. *Ars* 24 (1991) 2. 139–149.,

ŠULCOVÁ, JANA: Finančné pozadie Pálffyovskej prestavby Bratislavského hradu. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 39 (1995) *História* 35, 5–14.

ŠULCOVÁ, JANA: Bratislavskí majstri kovospracujúcich remesiel v službách Pálffyovcov v 17. storočí. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 91 (1997) *História* 37, 11–14.

Súpis pamiatok na Slovensku. Zv. 1–3. Red. Alžbeta Güntherová. Bratislava 1967–1969.

SYNDRAM, DIRK: Zwischen Intimität und Öffentlichkeit – Pretiosenkabinette und Schatzkammern im Barock. In: *Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates*. Hg. v. Barbara Marx, Karl-Sieberg Rehberg. München, Berlin 2007, 93–100.

SZABÓ RMK

SZABÓ KÁROLY – HELLEBRANT ÁRPÁD: *Régi Magyar Könyvtár*. III. Budapest 1898; Pótlások 2–4, összeáll. Borsa Gedeon et al. Budapest 1990–1996.

SZAKÁLY FERENC: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Budapest 1986.

SZALAI BÉLA: Matthias Greischer és az Esterházy Pál megrendelésére készült metszet-sorozat. In: Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800*. IV. Addenda – Kiegészítés. Budapest 2013.

SZÁNTAI 1996

SZÁNTAI LAJOS: *Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei*. I–II. Budapest 1996.

SZÉKELY ZOLTÁN: A győri németek Győzedelmes Mária-kongregációja és annak albuma. Kutatási beszámoló. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr 2017, 335–363.

SZELESTEI 1988

SZELESTEI N. LÁSZLÓ: *Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658. Peregrinatio Hungarorum 2*. Szerk. Herner János. Szeged 1988.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: A Batthyány Billikom. *Kulturális Műhely, Körmend* 13 (2005) 5. sz. 9–10.

„*Szerelmes Orsikám*”. A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Vida Tivadar. Budapest 1988.

SZIBLER 2009

SZIBLER GÁBOR: Egy alig ismert országos méltóság és sárvári birtokos a 17. századból, Trakostyáni gróf Draskovich Miklós. In: *Honismereti Híradó*. Sárvár, 27 (2009/1–2.) 3–47.

SZILÁGYI 1992

SZILÁGYI ANDRÁS: Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei és a Mátyás-tradíció. *Ars Decorativa* 12 (1992) 7–33.

SZILÁGYI 2004

SZILÁGYI ANDRÁS: Szelepcsényi György primás és Mariazell. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Kiállítás katalógus, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma. Szerk.: Farbaký Péter, Serfőző Szabolcs. Budapest 2004, 125–132.

SZILÁGYI ANDRÁS: Mesterek és megrendelők. In: *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Thesaurus Domus Esterhazyanae I. Szerk. Szilágyi András. Iparművészeti Múzeum. Budapest 2014, 37–44.

SZILÁGYI ANDRÁS: Esterházy Pál megrendelése és szerzeményei. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 175–198.

SZILÁGYI ISTVÁN: Paraliturgia – ikonográfia – építészet. A rózsafüzér stációs kálváriákról. *Vasi Szemle* 44 (1990) 4. 518–537.

SZILÁGYI ZSÓFIA JÚLIA: A boldogasszonyi kálváriahegy. *Acta Ethnologica Danubiana* 14 (2012) 97–123.

SZILÁRDFY 2003

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Ikonográfia – kultusztörténet*. Tanulmánykötet. Budapest 2003.

SZLATKY MÁRIA: Lippay János Posoni kertjének orvos-botanikai vonatkozásai (1664–1667). *Orvostörténeti Közlemények* 87–88 (1979) 79–90.

SZÖRÉNYI 1995

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ tanulmánya in: *Esterházy Pál: Az Bodogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áétatosságok ... Nagy Szombatban, 1691*. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXI. Szerk. Kószeghy Péter. Budapest 1995.

TAKÁCS 1998

TAKÁCS J. INCE: *Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története*. (Acta Savariensia 14.) Szombathely 1998.

TAKÁTS 1900

TAKÁTS SÁNDOR: Magyar műkincsek pusztulása a Wesselényi-féle összeesküvés idejében. *Archaeológiai Értesítő* 20 (1900) 147–150.

TAKÁTS 1902

TAKÁTS SÁNDOR: Nádasdy Ferencz gróf sárvári kincstára. *Archaeológiai Értesítő* 22 (1902) 122–127.

TAKÁTS SÁNDOR: Az igazi szegénylegények. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. (Nemzeti könyvtár.) S.a.r. Benda Kálmán. Budapest 1961.

TÁRNOK LAJOS: *A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása 972-dik évtől 1874.dik évig*. Nagykanizsa 1875.

TÁTRAI 2014

TÁTRAI JÚLIA: A Zrínyi család portréi a Lobkowitz-gyűjteményben. In: *Költő, hadvezér, államférfi: Zrínyi Miklós 1620–1664*. Kiállításkatalógus. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest 2014, 115–133.

TÁTRAI JÚLIA: A Zrínyi család tagjainak portréi a csehországi Lobkowitz-gyűjteményben. In: *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára. (Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés.)* Szerk. Lengyel Réka et al. Budapest 2015, 163–183.

TELESKO 2006

TELESKO, WERNER: „Templum Marianum”. Die Deckenmalereien und -stuckaturen der Wiener Servitenkirche und die gegenreformatorische Ordenskunst. *Das Münster* 59 (2006) 122–127.

TELESKO 2007

TELESKO, WERNER: Die Wiener Servitenkirche als „Aula Mariana”. Zu einem frühen Konzept gegenreformatorischer Theatralik. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 61 (2007) Heft 4, 554–567.

TESZELSZKY 2009

TESZELSZKY, KEES: *Az ismeretlen korona*. Pannonhalma 2009.

THALY KÁLMÁN: Az 1683-iki táborozás történetéhez. A kétszázados évfordulat alkalmából hg. Esterházy Pál nádor kiadatlan kéziratai s levelezései nyomán. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből*. 11 (1883) 1–45.

THEUERKAUFF, CHRISTIAN: Zum Bild der „Kunst und Wunderkammer” des Barock. *Alte und Moderne Kunst* 11 (1966) 2–17.

THIEME–BECKER

THIEME, ULRICH – BECKER, FELIX: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. 1–37. Leipzig 1908–1950.

TIETZE, HANS: Die Sammlungen des Schlosses Grafenegg. *Österreichische Kunsttopographie*. Beiheft zum Bd. I. Wien 1908.

TIETZE, HANS: Ein Besuch in Wien beim Regierungsantritt Kaiser Leopold I. Nach einem Reisediarium aus dem Jahre 1660. *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 50 (1918) 23–57.

TIRNITZ JÓZSEF: Soproni polgárjogot nyert művészek és a képzőművészeti kultúrával kapcsolatba hozható mesteremberek. In: *Házi Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk. Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Sopron 1993, 287–301.

TOBLER 2015

TOBLER, FELIX: Die Konfiskation der Nadasdyschen Güter. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 415–433.

TOMA 2002

TOMA KATALIN: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfbán 1668. *Fons* 9 (2002) 345–358.

TOMA 2005

TOMA KATALIN: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori értekezés. ELTE BTK, Doktori Iskola, Budapest 2005.

TOMA 2007

TOMA KATALIN: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. CD-ROM. Szerk.: Erdélyi Gabriella, Tusor Péter. Budapest 2007, 111–125.

TOMA KATALIN: Egy ír szerzetes közvetítő szerepe a bécsi udvarban. Donellan és Nádasdy. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó Budapest 2008, 163–170.

TOMA 2010

TOMA KATALIN: Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere. *Századok* 144 (2010) 853–872.

TOMA KATALIN: Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György. *Századok* 146 (2012) 1161–1188.

TOMA 2013

TOMA, KATALIN: Graf Franz III. Nádasdy und der Wiener Hof. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013, 415–440.

TOMA 2015

TOMA, KATALIN: Möglichkeiten und Schranken in der Laufbahn des Grafen Farnz III. Nádasdy. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 223–235.

TOMA 2016

TOMA KATALIN: Gróf Nádasdy III. Ferenc országbíró udvara a 17. század közepén. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Agnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. II. köt. Budapest 2016, 361–372.

TÓTH 2003

TÓTH ENDRE: A koronázási jelvények kora újkori történetéhez. In: *A koronázási jelvények okmányai*. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII.) Budapest 2003, 5–22.

TÓTH 2014

TÓTH GERGELY: Lutheránus országtörténet újszoikus keretben. Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) Szerk. Tóth Gergely. Budapest 2014, 117–147.

TÓTH 2015

TÓTH GERGELY: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál genealógiai fikciójának utólete a 18–19. században. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk. Ács Pál. Budapest 2015, 357–372.

TÓTH 2016

TÓTH GERGELY: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest 2016.

TÓTH 2019

TÓTH GERGELY: Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659). Történelmi érdeklődés, imázsépítés vagy politikai tett? In: *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*. Szerk. Nagy Gábor, Viskolcz Noémi. Miskolci Történelmi Tanulmányok 1. Miskolc 2019, 150–171.

A sárvári vár tudományos kutatása 1968

TÓTH MELINDA: A sárvári vár tudományos kutatása. Leírás és javaslat. (Törzsszám: 28-18-2/2-68) Kézirat. 1968. KÖH, Tervtár 307/1.

TÓTH 1973

TÓTH MELINDA: A sárvári vár építéstörténete. *Savaria*. A Vas megyei Múzeumok Értesítője 4 (1973) 193–286.

Tökölyi Imre Nagy-Szombath Királyi Városába lett bemeneteléről 1818

V. J.: Tökölyi Imre Fejedelemnek 1683-dikban Nagy-Szombath Királyi Városába lett bemeneteléről, és ezen Városnak arra következőt elégséről (Nagy-Szombath Királyi Városa Protocollumából való kihúzás). *Tudományos Gyűjtemény 1818/IV*. 41–63.

Trophaeum

Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasiensis In Tres Divisum Partes: Quarum I. Exhibet pervetustam Illustrissimae hujus Familiae Genealogiam, Imagines Personarum ad eandem poertinentium cum adjecto ad quamlibet rerum ab iisdem praeclaré gestarum Elogio II. Continet Commentarium partis prioris. III. Complectitur Donationes, Officiorum, Honorumque Collationes, ac Privilegia, & variis Hungariae Regibus, ac postmodum Romanis Imperatoribus concessa, quibus ea, quae in prioribus circa vetustatem ac Nobilitatem Inclutae hujus Domus dicta sunt, insigniter approbantur, confirmanturque. ... Viennae Austriae, Typis Leopoldi Voigt, Universitatis Viennensis Typographi, M.DCC:

TUSOR 2015

TUSOR PÉTER szerkesztésében és közreadásában: *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665)*. Collectanea Studiorum et Textuum. Classis I, Vol. I. Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Series II. Budapest 2015.

UČNÍKOVÁ 1973

UČNÍKOVÁ, DANUTA: Jedenást' portrétov zo zbierok múzea Červený Kameň (Správa o reštaurovaní r. 1971. In: *Zborník Slovenského Národného múzea 67 (1973) História 13*, 295–313.

UGRY 2014

UGRY BÁLINT: Egy 17. századi főúri temetkezőhely. Nádasdy Ferenc országbíró és a lékai Ágoston-rendi templom Nádasdy-kriptájának kialakítása. *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014) 307–324.

ULIČNÝ, PETR: Maniera of the Architecture of Albrecht of Wallenstein. *Umění* 59 (2011) 194–213.

VALENTA 2006

VALENTA, RAINER: Schloss Windhaag und die Topographia Windhagiana (Aucta). Zur Darstellung der Pietas Austriaca Eucharistica in einem adeligen Landsitz. *Acta Historiae Artium* 47 (2006) 175–189.

VALEŠ, TOMÁŠ–KONEČNÝ, MICHAL: Umělci a umělečtí řemeslníci ve valtických matrikách 17. a 18. století. In: *Opuscula Historiae Artium* 60 (2011) 50–73.

VÁLYI ANDRÁS: *Magyar országnak leírása*. II. 1799.

VANYÓ TIHAMÉR: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690) (Befejezés). / III. Sopron vármegye gazdasági viszonyai (1640–1690). *Soproni Szemle* 30 (1976) 3. sz. 214–221.

VARGA 1971

VARGA IMRE: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. *Arrabona* 13 (1971) 177–221.

VARGA 1972

VARGA IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. *Arrabona* 14 (1972) 283–315.

VARGA VERA: *Régi magyar üveg*. Budapest 1989.

VARGA–REICHARDT 1991

VARGA IMRE–REICHARDT GYULA: A győri székesegyházi főesperesség alsó espereskerületi plébániáinak összeírása 1748-ban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1990/2. (1991) 117–200.

VARGA 2001

VARGA J. JÁNOS: A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2001, 486–504.

VARGA 2010

VARGA SZABOLCS: Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). *Századok* 144 (2010) 794–822.

VARGA 2016

VARGA SZABOLCS: *Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs, Budapest 2016.

VARJÚ ELEMÉR: *Vezető a M. Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben.* Budapest 1929.

VÁRKONYI 2007

VÁRKONYI GÁBOR: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára.* Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. CD-ROM-kiadás. Budapest 2007, 87–110.

VÁRKONYI GÁBOR: A nádor és a fejedelem. Gondolatok Wesselényi Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatáról. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Budapest 2008, 147–162.

VAYER LAJOS: Szelepcsényi György, a művész. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest 1937.

Vezető a Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig című kiállításához. Budapest 1968.

VIDMAR 2019

VIDMAR, POLONA: *Theatrum genealogicum. Die Stammbäume der Grafen Herberstein und Dietrichstein als Mittel adeliger Repräsentation.* In: *Acta Historiae Artis Slovenica* 24 (2019) 31–64.

VISKOLCZ 2004

VISKOLCZ, NOÉMI: Die Ungarn betreffenden Drucke der Nürnberger Verleger-Familie Endter im 17. Jahrhundert. In: *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2004) 349–357.

VISKOLCZ, NOÉMI: Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert. Ein Rechtsstreit über die Königsbilder des „Mausoleum“. In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005) 361–368.

VISKOLCZ 2008

VISKOLCZ NOÉMI: Matthaues Cosmerovius, a magyarok nyomdásza a 17. századi Bécsben. A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga. In: *A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei* 1 (2008) 7–26.

VISKOLCZ NOÉMI: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 245–269.

VISKOLCZ 2010

VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy (III.) Ferenc gyűjteményei. *Századok* 114 (2010) 873–893.

VISKOLCZ 2011

VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy Ferenc Rómában. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely, Száraz Orsolya. I. köt. Debrecen 2011, 340–349.

VISKOLCZ 2013

VISKOLCZ NOÉMI: *A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.)* Szeged, Budapest, 2013.

VISKOLCZ 2015

VISKOLCZ, NOÉMI: Die Sammlungen des Franz Nádasdy. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Hg. v. Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 154.) Eisenstadt 2015, 311–325.

VISKOLCZ 2015a

VISKOLCZ NOÉMI: Esterházy Anna Júlia (1630–1669). *Századok* 119 (2015) 873–903.

VISKOLCZ 2015b

VISKOLCZ NOÉMI: *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái*. A Magyar Könyvszemle és a Mokka Egyesület Füzetei 7. Budapest 2015.

VISKOLCZ 2016

VISKOLCZ NOÉMI: A Bibliotheca Windhagiana: egy különleges arisztokrata könyvtár a 17. századból. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Szeged 2016, 745–749.

VISKOLCZ 2019

VISKOLCZ NOÉMI: Nádasdy Ferenc információs hálózata 1658-ban. In: *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*. Szerk. Nagy Gábor, Viskolcz Noémi. Miskolci Történelmi Tanulmányok 1. Miskolc 2019, 180–197.

Vitnyédy István levelei. I. Közzéteszi FABÓ ANDRÁS. *Magyar Történelmi Tár*, XV. Pest 1871.

Vitnyédy István levelei. II.

Vitnyédy István levelei. II. Közzéteszi FABÓ ANDRÁS. *Magyar Történelmi Tár*, XVI. Pest 1871.

VOIT 1969

VOIT PÁL: Martin Wittwer, a győri karmelita templom építész (Adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz). *Magyar Műemlékvédelem* 4. 1969, 187–225.

VOIT 1970

VOIT PÁL: *A barokk Magyarországon*. Budapest 1970.

Von teutscher Not zu höfischer Pracht 1648–1701. Ausstellungskatalog, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. Hg. v. G. Ulrich Großmann. Nürnberg 1998.

VORDERWINKLER 1951

VORDERWINKLER, IRENE: Die Kunstkammer des Grafen Joachim von Windhag. Mit einer Edition des handschriftlichen Kunstkammerinventars von 1666. Phil. Diss. (Ms.) Wien, [1951].

WALICKI–TOMKIEWICZ 1971

WALICKI, MICHAŁ–TOMKIEWICZ, ANDRZEJ: *Malarstwo polskie – manieryzm, barok*. Warszawa 1971.

WATZKA, JOSEF: Inventár Trenčianskeho hradu z roku 1678. *Historické štúdie* 3 (1957) 389–423.

Die Weltliche und kirchliche Elite 2013

Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert. Hg. v. Anna Fundárková, István Fazekas et alii. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VIII.) Wien 2013.

WERTNER 1900

WERTNER MÓR: A Báthoryak családi történetéhez. *Turul* 18 (1900) 6–29.

WIDEMAN 1652/2004

Wideman Elias: *Icones illustrium heroum Hungariae.* Wien, 1652. (Faksimile kiadás.) Szerk. W. Salgó Ágnes. Budapest 2004.

WINKELBAUER 1999

WINKELBAUER, THOMAS: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Erg.-Bd. 34. Wien, München 1999.

WOCKEL, GERHARD P.: *Pietas Bavarica. Wallfahrt, Prozession und Ex-Voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Altötting und der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der „Renovatio Ecclesiae“.* Weissenhorn 1992.

WURZBACH, *Niederländisches Künstler-Lexikon*

WURZBACH, ALFRED: *Niederländisches Künstler-Lexikon.* II. Wien, Leipzig 1910.

WÜTHRICH, LUCAS HEINRICH: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ä.* Bd. 4. *Die grossen Buchpublikationen II. Die Topographien. Vorläufer Topographie von Deutschland, Frankreich, Rom, Italien, Windhaag.* Hamburg 1996.

Zedlers Universal-Lexicon

Johann Heinrich Zedlers *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* Bd. 1-64. Leipzig 1731-1754.

<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=startseite&l=de>

ZELENKOVÁ 2013

ZELENKOVÁ, PETRA: „Frater Henricus“ a Karel Škréta. In: *Karel Škréta (1610-1674): dílo a doba. Studie, dokumenty, prameny.* Hg. v. Lenka Stolárová, Kateřiná Holečová. Praha 2013.

ZICHY ISTVÁN: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. In: *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* 1942/43. Budapest 1943, 1–31.

ZIMÁNYI 1962

ZIMÁNYI VERA: *A herceg Batthyány család levéltára.* Repertórium, MOL. Budapest 1962.

ZIMÁNYI 1968

ZIMÁNYI VERA: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbagysága a XVI–XVII. században.* Budapest 1968.

ZIMÁNYI VERA: A Batthyány-család hagyományai. *Századok* 116 (1982) 1153–1158.

ZIMMER, JÜRGEN: Aus den Sammlungen Rudolfs II.: „Die Zwölf Haidnischen Kayser sambt Iren Weibern“. Mit einem Exkurs: Giovanni de Monte. *Studia Rudolphina* 10. 2010, 7–47.

Zrínyiek a magyar és horvát históriában 2007

A Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Budapest 2007.

ZVARA 2013

ZVARA EDINA: *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IX. Szerk. Monok István. Szeged, Budapest 2013.

ZSÁMBÉKY MONIKA: Carlo della Torre szerződése a szombathelyi Szent Márton-templom építésére. *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997) 83–86.

HELYNÉVKONKORDANCIA

a szövegben használt történelmi helynevek mai megfelelői

Alsólászló – Unterloisdorf (*Ausztria*)

Bajmóc / Woinitz – Bojnice (*Szlovákia*)

Bazin / Bösing – Pezinok (*Szlovákia*)

Bécs – Wien (*Ausztria*)

Bécsújhely – Wiener Neustadt (*Ausztria*)

Belatincz / Fellsdorf – Beltinci (*Szlovénia*)

Berencs – Branč (*Szlovákia*)

Besztercebánya / Neusohl – Banská Bystrica (*Szlovákia*)

Biccse – Bytča (*Szlovákia*)

Bodok (Felsőbodok) – Horné Obdokovce (*Szlovákia*)

Boldogasszony – Frauenkirchen (*Ausztria*)

Borostyánkő – Bernstein (*Ausztria*)

Borostyánkő / Paullenstein– Pajštún (*Szlovákia*)

Csáktornya – Čakovec (*Horvátország*)

Csejte – Čachtice (*Szlovákia*)

Cseszte / Schatmansdorf – Častá (*Szlovákia*)

Damiata – Damietta (*Egyiptom*)

Darufalva – Drassburg (*Ausztria*)

Detrekő / Blasenstein – Plavecký Hrad (*Szlovákia*)

Dévény / Theben – Devín (*Szlovákia*)

Drassburg – Darufalva (*Ausztria*)

Érsekújvár / Neuhäusel – Nové Zámky (*Szlovákia*)

Feldsberg – Valtice (*Csehország*)

Felsőlászló – Oberloisdorf (*Ausztria*)

Fraknó – Burg Forchtenstein (*Ausztria*)

Fraknóvárallya – Forchtenstein, Forchtenau (*Ausztria*)

Hornstein – Szarvkő (*Ausztria*)

Illmic – Illmitz (*Ausztria*)

Kabold – Kobersdorf (*Ausztria*)

Kassa / Kaschau – Košice (*Szlovákia*)

Kethely – Mannersdorf (*Ausztria*)

Királyfa / Königseiden – Kráľová pri Senci (*Szlovákia*)

Kisboldogasszony – Kleinfrauenhaid (*Ausztria*)

Kishöflány – Kleinhöflein (*Ausztria*)
Kismarton – Eisenstadt (*Ausztria*)
Kistapolcsány – Topolčianky (*Szlovákia*)
Komárom / Komorn – Komárno (*Szlovákia*)
Kosolna / Kesselsdorf – Košolná (*Szlovákia*)
Köpcsény – Kittsee (*Ausztria*)
Kőrös – Križevci (*Horvátország*)
Krakkó – Kraków (*Lengyelország*)

Lajtapordány – Leithaprodersdorf (*Ausztria*)
Lajtaszentmiklós – Neudorfel (*Ausztria*)
Lakompak – Lackenbach (*Ausztria*)
Lánzsér – Landsee (*Ausztria*)
Léka – Lockenhaus (*Ausztria*)
Lorettom, Lorettó – Loretto (*Ausztria*)
Lőcse / Leutschau – Levoča (*Szlovákia*)

Malacka – Malacky (*Szlovákia*)
Malomháza – Nikitsch (Kroatisch Minihof) (*Ausztria*)
Mannersdorf – Kethely (*Ausztria*)
Márcfalva – Marz (*Ausztria*)
Máriavölgy / Marienthal – Marianka (*Szlovákia*)

Nádasd / Fraknónádasd – Rohrbach b. Mattersburg (*Ausztria*)
Nagyhöflány – Großhöflein (*Ausztria*)
Nagymarton – Mattersburg (*Ausztria*)
Nagyszombat / Tyrnau – Trnava (*Szlovákia*)
Németgurab / Deutsch-Eisgrub – Nemecký Grob (*Szlovákia*)
Németújvár – Güssing (*Ausztria*)

Nyitra / Neutra – Nitra (*Szlovákia*)

Péterfa / Felsőpéterfa – Oberpetersdorf (*Ausztria*)
Pinkafő – Pinkafeld (*Ausztria*)
Pordány / Vulkapordány – Wulkaprodersdorf (*Ausztria*)
Pozsony / Pressburg – Bratislava (*Szlovákia*)
Pozsonyszentgyörgy / Sankt Georg – Svätý. Jur (*Szlovákia*)
Pöstyén – Piešťany (*Szlovákia*)
Prága – Praha (*Csehország*)

Rakicsány – Rakičan (*Szlovénia*)
Raudnitz – Roudnice nad Labem (*Csehország*)
Rohonc – Rechnitz (*Ausztria*)

Somorja / Sommerein – Samorín (*Szlovákia*)
Sopronkeresztúr – Deutschkreutz (*Ausztria*)
Sopronújlak – Neutal (*Ausztria*)

Stomfa / Stampfen – Stupava (*Szlovákia*)

Szalónak – Schlaining (*Ausztria*)

Szarvkő – Hornstein (*Ausztria*)

Széleskút / Fertőszéleskút – Breitenbrunn (*Ausztria*)

Szentmargita / (Szent)Margitbánya – Sankt Margarethen (*Ausztria*)

Szepesvár / Zipserhaus – Spišský hrad (*Szlovákia*)

Trakostyán – Trakošćan (Dvor Trakošćan) (*Horvátország*)

Trencsén / Trentschin – Trenčín (*Szlovákia*)

Vezekény / Nagyvezekény – Vel'ké Vozokany (*Szlovákia*)

Vimpác – Wimpasing (*Ausztria*)

Vöröskő / Bibersburg – Červený Kameň (*Szlovákia*)

Zrínyi-Újvár – Novi Zrin (*Horvátország*)